55265

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEŞ-BOLYAI" CLUJ-NAPOCA

55265

1981 NOV 5

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

XXIII

1980

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEŞ—BOLYAI", CLUJ-NAPOCA

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE
CLUJ - NAPOCA

XXIII

1980

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COLEGIUL DE REDACȚIE

Acad. Prof. ȘT. PASCU — *redactor responsabil*
I. CICALĂ; I. H. CRIȘAN; A. EGYED;
Prof. dr. doc. I. I. RUSSU; V. WOLLMANN;
A. RĂDUȚIU — *secretar de redacție*

Redacția: Institutul de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca, str. Napoca, 11 (tel. 2 23 43)

Administrația: Academia R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, str. Republicii 9 (tel. 1 35 14; 1 35 15)

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEŞ-BOLYAI", CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA

Tomul XXIII 1980

SUMAR

I. CICALĂ, Partidul Comunist Român — Centrul vital al întregii naţiuni socialiste române 7
N. EDROIU, Horea. Au 250-ème anniversaire de sa naissance 21

STUDII ŞI ARTICOLE

ŞT. PASCU, Démographie et histoire 29
A. A. RUSU, Geneza domeniilor cetăţilor din Transilvania (sec. XI—XIV) 57
S. GOLDENBERG, Le pouvoir central et les villes des pays roumains aux XV-e—XVII-e siècles 77
M. PORUMB, Ctitori şi artă românească în Transilvania secolului al XV-lea 97
N. SABĂU — GH. FLEŞER, Sculptura barocă a cetăţii din Alba Iulia 122
I. CHINDRIŞ, Blajul luminist. O analiză a structurilor culturale. 187
N. BOCŞAN, Conceptul de societate în literatura iluministă românească din Banat 209
I. A. POP, Consideraţii istorice asupra vocabularului politic din veacul al XVIII-lea în Şcheii Braşovului 225
L. GYÉMÁNT, Integrarea ţărănimii în mişcarea naţională românească din Transilvania între 1790—1848 237
P. TEODOR, Opţiuni sociale în mişcarea politică românească din Transilvania în epoca revoluţiei democratice . . . 263
L. MAIOR, Naţional şi social în vara anului 1848 în Transilvania 285
S. RETEGAN, Aspecte ale stratigrafiei sociale în satul românesc din Transilvania la mijlocul sec. al XIX-lea . . . 305
VL. DICULESCU, Românii din America şi desăvîrşirea unităţii statului naţional român 335

G. BOBANGO — I. STANCIU, Romanian — Americans and the Union of 1918 345

MISCELLANEA

I. I. RUSSU, Despre triburile central-balcanice antice . . . 363
I. I. RUSSU, Îndreptări pentru „Coloniştii din Asia Mică în Dacia Romană" 371
C. FENEŞAN, Legămîntul lui Radu de la Afumaţi faţă de Habsburgi. Semnificaţii şi urmări 383
CR. FENEŞAN, Din relaţiile Transilvaniei cu Imperiul otoman în vremea domniei Ecaterinei de Brandenburg (1629—1630) 397
A. RĂDUŢIU, Acte ţărăneşti de danie din Vidra de Sus (1723—1752) 425
I. DORDEA, Un proiect din anul 1790 privind reorganizarea economiei sării din Transilvania (I) 441
M. POPA, Manuscrise româneşti în bibliotecile budapestane 457
AL. NEAMŢU, Un proiect din anul 1817 privind măsuri de îmbunătăţire a situaţiei ţărănimii din Transilvania 487
I. MÂRZA, Un plan tematic pentru examenul de istorie al profesorului Ioan Rusu (1842) 497
I. BOTEZAN — L. BOTEZAN, Un document privind situaţia şcolilor patronate de episcopia blăjană din anii premergători revoluţiei de la 1848—1849 509

RECENZII. NOTE BIBILOGRAFICE 565
Cronica activităţii ştiinţifice a Institutului de Istorie şi Arheologie şi a Catedrei de Istorie a Universităţii „Babeş-Bolyai" pe anul 1979 (N. EDROIU — S. RETEGAN) . . . 593

NECROLOGURI 605

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
UNIVERSITÉ „BABEŞ-BOLYAI" DE CLUJ-NAPOCA
ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE ET D'ARCHÉOLOGIE DE CLUJ-NAPOCA

Tome XXIII 1980

SOMMAIRE

I. CICALĂ, Le Parti Communiste Roumain — centre vital de toute la nation socialiste roumaine 7
N. EDROIU, Horea. Au 250-ème anniversaire de sa naissance 21

ÉTUDES ET ARTICLES

ŞT. PASCU, Démographie et histoire 29
A. A. RUSU, La genèse des domaines des cités transylvaines (XI —XIV siècles) 57
S. GOLDENBERG, Le pouvoir central et les villes des pays roumains aux XV —XVII siècles. 77
M. PORUMB, Fondateurs et art roumain en Transylvanie au XV siècle 97
N. SABĂU — GH. FLEŞER, La sculpture baroque de la cité d'Alba Iulia. 122
I. CHINDRIŞ, Blaj à l'époque des lumières. Une analyse des structures culturelles 187
N. BOCŞAN, Le concept de société dans la littérature roumaine des lumières du Banat 209
I. A. POP, Considérations historiques sur le vocabulaire politique de Scheii Braşovului au XVIII siècle 225
L. GYÉMÁNT, L'intégration de la paysannerie dans le mouvement national roumain de Transylvanie entre 1790—1848 237
P. TEODOR, Options sociales dans le mouvement politique roumain de Transylvanie à l'époque de la révolution démocratique 263
L. MAIOR, National et social en Transylvanie en été 1848 285
S. RETEGAN, Aspects de la stratigraphie sociale dans le village roumain transylvain au milieu du XIX siècle 305
VL. DICULESCU, Les Roumains d'Amérique et le parachèvement de l'unité de l'État national roumain 335

G. BOBANGO — I. STANCIU, Les Roumains Américains et l'Union de 1918 345

MISCELLANEA

I. I. RUSSU, Sur les tribus antiques centralo-balkaniques 363

I. I. RUSSU, Rectifications pour „Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine" 371

C. FENEŞAN, L'engagement de Radu de la Afumaţi envers les Habsbourgs. Significations et conséquences 383

CR. FENEŞAN, Sur les relations de la Transylvanie avec l'Empire ottoman pendant le règne de Catherine de Brandenburg (1629—1630) 397

A. RĂDUŢIU, Actes paysans de donation de Vidra de Sus (1723—1752) 425

I. DORDEA, Un projet de 1790 pour la réorganisation de l'économie du sel en Transylvanie (I) 441

M. POPA, Manuscrits roumains dans les bibliothèques de Budapest 457

AL. NEAMŢU, Un projet de 1817 pour l'amélioration de la situation de la paysannerie de Transylvanie 487

I. MÂRZA, Un plan thématique pour l'examen d'histoire du professeur Ioan Rusu (1842) 497

I. BOTEZAN — L. BOTEZAN, Un document concernant la situation des écoles patronnées par l'évêché de Blaj dans les années précédant la révolution de 1848—1849 509

COMPTES RENDUS. NOTES BIBLIOGRAPHIQUES . . 565

La chronique de l'activité scientifique de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie et de la Chaire d'Histoire de l'Université „Babeş-Bolyai" pour l'année 1979 (N. EDROIU — S. RETEGAN) 593

Nécrologes 605

PARTIDUL COMUNIST ROMÂN — CENTRUL VITAL AL ÎNTREGII NAȚIUNI SOCIALISTE ROMÂNE

Congresul al XII-lea al Partidului Comunist Român — pe drept cuvînt numit congres al întregului popor — se înscrie ca un eveniment de o deosebită însemnătate în istoria țării. Constituind o puternică manifestare a forței și unității politice, ideologice și organizatorice a partidului, a unității dintre partid și întreg poporul român, lucrările Congresului au adus contribuții de o excepțională valoare în ceea ce privește analiza temeinică a realităților deosebit de complexe de la noi și în general din lumea contemporană.

Din această analiză se desprind și sarcinile de viitor ale partidului, iar pe baza evaluării multiplelor fapte ale realității românești în Raportul prezentat de secretarul general, tovarășul Nicolae Ceaușescu, în fața Congresului este relevată legătura organică între realizările mărețe obținute de poporul român și conducerea sa de către Partidul Comunist Român. Suflet din sufletul poporului, trup din trupul lui, Partidul Comunist Român, încercat și călit în focul luptelor revoluționare, considerat pe drept cuvînt „centru vital al întregii națiuni", a fost și va rămîne chezașul unic, nedesmințit al împlinirii tuturor năzuințelor și idealurilor națiunii noastre socialiste.

Acționînd ferm pe baza unui Program științific, izvorît din aplicarea creatoare a tezelor socialismului științific la condițiile concrete ale țării noastre, Partidul a asigurat conducerea unitară a tuturor sectoarelor vieții economico-sociale, — cum pe bună dreptate subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu —, a asigurat unirea eforturilor întregii națiuni, a muncitorilor, țăranilor, intelectualilor, fără deosebire de naționalitate, într-un cuvînt a întregului popor, pentru traducerea în viață a celor mai înaintate năzuințe de libertate și progres exprimate de Programul partidului.

Demonstrînd totodată, cu puterea de convingere a faptelor, justețea politicii Partidului Comunist Român, viața demonstrează și un alt adevăr, relevat cu magistrală putere de sintetizare de către tovarășul Nicolae Ceaușescu, și anume, creșterea continuă a rolului politic conducător al partidului în perioada de edificare a socialismului și de trecere la comunism. Este perioada în care partidul comunist devine cu adevărat „centrul vital al întregii națiuni".

Pornind de la o realitate de netăgăduit, temeinicia și amploarea indisolubilei legături dintre partid și popor, secretarul general al partidului relevă că la baza acesteia stau marile succese obținute de România socialistă, care sînt „nemijlocit legate de uriașa activitate politică și organizatorică desfășurată de partidul nostru, care își îndeplinește cu cinste misiunea istorică de forță politică conducătoare a societății". De aici și concluzia, de o mare importanță teoretică și practică, că: „Partidul se afirmă tot mai puternic ca centru vital al întregii națiuni, de la care emană gîndirea cea mai cutezătoare menită să asigure transformarea revoluționară a societății, forța ce însuflețește toate energiile creatoare și pune în valoare geniul întregului popor român, deschizînd patriei minunate perspective de progres și civilizație"[1].

Definirea partidului drept centru vital al întregii națiuni, se înscrie pe linia contribuțiilor de excepțională valoare teoretică și practică ale tovarășului Nicolae Ceaușescu privind rolul mereu crescînd al partidului în societatea noastră socialistă. Contribuind astfel la îmbogățirea patrimoniului gîndirii social-politice românești, acest nou concept, izvorînd din generalizarea teoretică a practicii revoluționare, impune o adîncire a cunoașterii procesului istoric de elaborare de către Partidul Comunist Român, în tot decursul existenței sale, a liniei politice, a strategiei și tacticii, în funcție de aplicarea în mod creator a teoriei socialismului științific, a adevărurilor universal valabile ale acestuia la condițiile concrete ale României.

De la cea mai înaintată forță politică a societății, cum s-a dovedit a fi Partidul Comunist din România încă de la crearea sa, pînă la a deveni, așa cum se prezintă astăzi, centrul vital al întregii națiuni, calea, deși nu a fost lungă ca timp, raportată la evoluția istorică a vieții politice românești, condensează în ea întreg tezaurul de experiență și învățăminte ale unui trecut bimilenar. Nici o altă forță politică a societății românești nu a putut înscrie pe răbojul istoriei naționale o asemenea performanță, pentru că nici o altă forță politică a societății românești nu a fost însărcinată de istorie cu o atît de înaltă misiune istorică ca cea a Partidului Comunist Român, de a elibera omul de orice exploatare și asuprire și de a asigura edificarea unei societăți superioare socialiste pe aceste străvechi meleaguri. În același timp, nici o altă forță politică nu s-a dovedit capabilă să asigure în viața politică o continuitate istorică la nivelul și anvergura realizate de Partidul Comunist Român.

Afirmarea partidului în zilele noastre ca centru vital al întregii națiuni își are explicația în însăși misiunea istorică și în felul în care partidul și-a îndeplinit această misiune, asigurînd victoria luptei de eliberare a omului de sub orice exploatare și asuprire și de edificare a unei societăți mai bune și mai drepte. Este o realitate de necontestat că astăzi edificiul României socialiste, clădit pe postamentul de granit

[1] Nicolae Ceaușescu, *Raport la cel de-al XII-lea Congres al Partidului Comunist Român*, Editura politică, București, 1979, p. 68.

al unei istorii bimilenare, se înalță mai mîndru și mai strălucitor decît oricînd pe arena vieții politice contemporane, ca un factor de civilizație și progres.

Ori aceasta nu a reprezentat un drum ușor și nici nu sînt prea multe națiuni ce se pot mîndri cu o asemenea cale străbătută într-un timp relativ scurt. Ca partid revoluționar, încă de la crearea sa, Partidul Comunist Român a înscris pe steagul său de luptă drept țel fundamental cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare, cea mai înaintată forță a societății contemporane, și făurirea orînduirii socialiste și comuniste. Modul de înfăptuire a acestui deziderat strategic a reclamat, ca o necesitate de prim ordin, o analiză permanentă și profundă, realistă a stadiului de dezvoltare social-economică și politică a României, a evoluției raporturilor de clasă, într-un cuvînt, o cunoaștere temeinică a realităților istorice românești.

Desfășurarea de către Partidul Comunist Român a unei asidue și susținute activități pe plan ideologic s-a încadrat de la bun început în contextul nou al gîndirii social-politice românești, care, după făurirea statului național unitar, a cunoscut o mare extensiune și diversificare, ceea ce a făcut din tînărul partid comunist o forță politică de avangardă. Problemele stadiului de dezvoltare economico-socială și politică a României întregite, definirea rolului diferitelor clase și categorii sociale stăteau în atenția și în centrul preocupărilor programatice ale tuturor partidelor și grupărilor politice ale vremii. Promovînd propria-i gîndire social-politică, singur Partidul Comunist Român s-a dovedit a fi în măsură să înțeleagă sensul dezvoltării istorice și să-și elaboreze linia sa politică în funcție de necesitățile impuse de această dezvoltare.

În scopul îndeplinirii consecvente a transformărilor burghezo-democratice impuse de masele populare după desăvîrșirea unității naționale de stat, cît și pentru a pregăti forțele necesare spre a schimba fundamental regimul politic bazat pe exploatarea capitalistă, Partidul Comunist Român, ca cea mai înaintată forță politică a vremii, și-a bazat activitatea de elaborare a liniei politice și strategice pe studierea atentă a realităților politice și economice din țara noastră, privite în evoluția lor istorică. De aici, o aplicare creatoare a socialismului științific, caracteristică de bază a activității partidului în tot decursul existenței sale.

Avîndu-și adînc înfipte rădăcinile în trecutul istoric al poporului, în trecutul mișcării muncitorești din România, corolarul evoluției căreia a constituit-o însăși crearea sa, Partidul Comunist Român și-a dovedit capacitatea de a înfrînge condițiile deosebit de vitrege în care a fost nevoit să-și înceapă și să-și desfășoare activitatea, elaborîndu-și o linie politică de sine stătătoare, corespunzătoare intereselor fundamentale, sociale și naționale, ale țării, ale poporului român.

În condițiile deosebit de aspre ale teroarei regimului burghez în care Partidul Comunist Român și-a desfășurat activitatea, aceasta mai era îngreunată și de fărîmițarea forțelor proletariatului, de existența mai multor organizații politice și profesionale muncitorești, dar și de unele

dificultăți izvorîte din raporturile cu Internaționala III-a. Amestecul acesteia în treburile interne ale partidului comunist, pe plan ideologic, politic și organizatoric, soldat cu impunerea în documentele partidului nostru a unor aprecieri eronate în numeroase probleme și în special în problema națională și în aprecierea situației din țară, au dat prilej organelor de stat să denigreze Partidul Comunist Român, prezentîndu-l în fața opiniei publice ca fiind instrumentul unei puteri străine și care atenta la unitatea statului. Pe asemenea „temeiuri", în anul 1924 Partidul Comunist Român a și fost scos în afara legii, fără însă ca această măsură să-și atingă țelul propus: eliminarea partidului revoluționar proletar din viața politică a țării.

Capacitatea de care a dat dovadă Partidul Comunist Român de a găsi forme și metode adecvate noilor împrejurări, prin îmbinarea activității ilegale, conspirative cu activitatea legală, creînd în acest scop și influențînd activitatea a numeroase organizații de masă și editînd zeci și sute de publicații legale și ilegale, au permis partidului să influențeze opinia publică. În acest fel, Partidul Comunist Român a reușit să fie prezent și să participe activ și hotărît la viața politică a țării, exprimîndu-și punctele de vedere înaintate în toate problemele care frămîntau societatea românească a vremii.

Competența în această direcție, izvorîtă din concepția sa științifică asupra lumii și societății, și, odată cu aceasta, însufleținд masele prin perspectiva luminoasă pe care le-o prezenta, de răsturnare de la putere a claselor exploatatoare, au făcut ca creșterea prestigiului său să înregistreze cote din ce în ce mai înalte. La aceasta a contribuit în mare măsură și faptul că numeroase cadre, de la cele din conducerea superioară pînă la organele regionale și locale, nu au aplicat în mod mecanic și fără discernămînt directivele neconcordante cu realitatea țării, venite din afară. Susținînd o linie politică și tactică corespunzătoare condițiilor concrete social-economice și politice ale țării, inițiind o seamă de acțiuni menite să influențeze cursul vieții politice românești și să apere cu succes interesele fundamentale, sociale și naționale, ale poporului român, Partidul Comunist Român și-a păstrat în permanență „substanța sa națională, vitalitatea și forța pe care le trăgea din condițiile concrete ale României"[2].

Încă din anii de început, cînd confruntările pentru elaborarea liniei ideologice, politice și organizatorice erau foarte vii, dar cînd și greutățile întîmpinate erau foarte mari, un rol de seamă în orientarea în sensul celor spuse mai înainte, l-a îndeplinit Plenara C.C. al Partidului Comunist Român din iulie 1925. În documentele acesteia se sublinia că pentru Partidul Comunist Român avea o mare importanță „studierea și cunoașterea pe deplin a realității de la noi în procesul dezvoltării ei". Atrăgînd atenția că membrii de partid aveau sarcina de a studia temeinic realitățile social-economice din România, de a le privi, totodată, în

[2] Vezi, *Analele de Istorie*, anul XXV,nr. 1, 1979, p. 144.

procesul evoluției lor istorice, documentele Plenarei preconizau legarea strînsă a activității ideologice și politice a partidului de trecutul istoric al poporului nostru. Militînd pentru necesitatea ridicării continue a nivelului de conștiință al membrilor de partid, prin însușirea teoriei socialismului științific, Plenara a considerat că la aceasta „va contribui studierea din punctul nostru de vedere a mișcării revoluționare din România (Horea, Cloșca și Crișan, Tudor Vladimirescu, Avram Iancu etc.)"[3]. Receptarea largă a tradițiilor glorioase înscrise de înaintași pe răbojul istoriei noastre naționale și atitudinea hotărîtă de apreciere a luptei înaintașilor — trăsătură de bază a activității Partidului Comunist Român —, avea, în același timp, menirea de a îndrepta atenția comuniștilor asupra orientării întregii lor activități, ideologice-politice, în funcție de realitatea istorică din țara noastră.

Stegar al luptei maselor muncitoare pentru dezrobirea lor socială, preconizînd înlăturarea orînduirii nedrepte și asupritoare capitaliste, Partidul Comunist Român vedea în trecutul istoric un izvor de învățăminte în vederea cunoașterii realităților pe care era chemat să le schimbe în mod radical, realități care nu ar fi putut fi înțelese rupte de evoluția lor istorică. „A înțelege trecutul — se afirma într-un material de partid din 1927 — înseamnă a înțelege prezentul, înseamnă a ne da seama ce trebuie făcut și azi și pentru viitor"[4].

Iată dece, studiul trecutului de luptă al poporului în vederea unei mai bune înțelegeri a prezentului, și, așa cum de atîtea ori a precizat secretarul general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, preluarea și dezvoltarea, potrivit noilor condiții istorice, a tezaurului de idei cucerit în această luptă, a constituit de totdeauna pentru Partidul Comunist Român o preocupare importantă.

Din această filiație, stabilită între trecutul glorios de luptă al poporului și activitatea partidului, comuniștii au ajuns la convingerea fermă, care a stat la baza eroismului și spiritului lor de sacrificiu, că, în condițiile aspre ale regimului burghez „lupta este o necesitate istorică, pe care proletariatul nu o poate evita, dacă nu cumva își dorește propria-i pieire, dacă nu cumva vrea să fie îngropat sub dărîmăturile capitalismului"[5].

Astfel, din cunoașterea realităților economice și social-politice ale regimului burghez, pe care erau chemați să le schimbe radical, comuniștii au tras forța lor de rezistență și de luptă, dovedindu-se de neînvins și care a situat Partidul Comunist Român, în tot decursul existenței sale în centrul evenimentelor care au marcat evoluția contemporană a României. Partidul Comunist Român a imprimat acestei evo-

---

[3] Arhivele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R. [în continuare Arh. I.S.I.S.P], cota Ab — 14, 1925, inv. nr. 162.

[4] Arfhivele C. C. al P.C.R., fond I, 1927, unit. de păstrare nr. 23.

[5] — *Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România mai 1921—august 1924*, Editura politică, București, 1970, p. 37.

luţii un curs mereu ascendent spre eliberarea deplină a patriei şi poporului român, spre asigurarea unei independenţe şi suveranităţi naţionale, care a făcut din poporul nostru un factor de progres şi civilizaţie în aceste părţi ale Europei.

Situîndu-se pe o poziţie profund patriotică, Partidul Comunist Român a condamnat în permanenţă politica guvernelor burgheze de cedare treptată faţă de penetraţia capitalului străin, căci aceasta ştirbea independenţa şi suveranitatea naţională. Partidul chema proletariatul, ţărănimea muncitoare, celelalte categorii de oameni ai muncii, pe toţi cei interesaţi să-şi unească forţele pentru „salvarea independenţei economice a ţării [ameninţată] prin acapararea bogăţiilor ei de către capitaliştii străini", precum şi pentru „garantarea independenţei politice a statului"[6]. Asemenea poziţii demonstrau grija partidului comunist pentru apărarea şi asigurarea dezvoltării statului român unitar înfăptuit cu sacrificii şi jertfe de poporul român.

Pentru a aduce soluţii care să fie adecvate condiţiilor ţării noastre, Partidul Comunist Român s-a orientat cu deplină justeţe şi în alte probleme, în care aplicarea mecanică a unor directive venite din afară i-ar fi prejudiciat rolul politic conducător al maselor populare. Astfel, în problema deosebit de importantă a aliaţilor proletariatului, Partidul comunist s-a preocupat în permanenţă de atragerea ţărănimii, ale cărei mase largi formau în România majoritatea populaţiei şi reprezentau, prin însăşi situaţia lor în societate, un inepuizabil izvor de luptă pentru dreptate socială şi naţională. Nu a lipsit nici preocuparea pentru atragerea şi altor categorii sociale care aparţineau oamenilor muncii. Aceiaşi plenară a C.C. al Partidului Comunist Român din iulie 1925 a preconizat crearea unei palete largi de aliaţi ai clasei muncitoare, începînd cu ţărănimea de diverse categorii, săracă, mijlocie şi chiar o parte din chiaburime, pături sociale considerate a fi interesate în desfiinţarea marii proprietăţi funciare şi trecerea pămîntului în mîinile ţăranilor. Urma apoi în ordine, mica burghezie de la oraşe şi sate, intelectualitatea, categorii largi de oameni care-şi cîştigau existenţa prin muncă. Numai o asemenea schemă tactică, urmărită cu consecvenţă de partidul comunist, a fost în măsură să asigure reunirea sub conducerea sa a unor largi mase de oameni ai muncii în lupta împotriva exploatării şi asupririi sociale, exprimate în mari bătălii de clasă, care în perioada interbelică au culminat cu eroicele lupte ale petroliştilor şi ceferiştilor din ianuarie—februarie 1933, cît şi organizarea unei ample mişcări antifasciste, care a constituit principala piedică a ascensiunii forţelor fasciste spre putere în România.

Cursul ascendent al activităţii revoluţionare din România în perioada interbelică, în care partidul comunist a jucat un rol important, demonstrează cu puterea de convingere a faptelor că Partidul Comunist Român a dispus de forţa şi experienţa necesare pentru rezolvarea sar-

[6] Idem, p. 679.

cinilor complexe care-i stăteau în față, exprimîndu-și cu competență cele mai înaintate puncte de vedere în problemele politicii generale a țării.

Partidul Comunist Român a găsit în propriile rînduri forța, capacitatea politică și teoretică, energia creatoare care i-au permis să învingă toate neajunsurile, de ordin intern și extern, și să formuleze concluzii ce rezultau din experiența anterioară și din așezarea întregii sale activități politice, ideologice și organizatorice pe bazele cerute de realitățile concret istorice din România. În perioada în care la orizont se profila pericolul fascist, un rol important în această direcție l-au avut plenarele C.C. al Partidului Comunist Român din iulie 1933, aprilie 1934, iulie 1936, iunie 1939, ca și diferitele conferințe ale organizațiilor regionale ale P.C.R., care au întreprins analize atente și multilaterale asupra muncii de partid, a situației economice, sociale și politice a clasei muncitoare, a maselor largi populare și a României în ansamblu[7].

Rezultantă a realităților interne economice și social-politice ale României, a situației internaționale din epoca respectivă, politica Partidului Comunist Român a îmbinat armonios în anii 1934—1940 și după aceea, lupta pentru interesele imediate ale clasei muncitoare și ale altor categorii de oameni ai muncii împotriva exploatării capitaliste cu lupta pentru apărarea intereselor generale ale întregii națiuni. Amenințarea tot mai directă a destinelor țării și poporului român de către fascismul în ascensiune pe plan internațional, a determinat pe comuniști, care iubeau fierbinte poporul, pentru a cărui pîine, libertate și cultură au dat nenumărate jertfe, cum pe bună dreptate sublinia un document al vremii, să-și exprime hotărîrea și voința neclintită de a sta în continuare „în fruntea mișcării pentru apărarea neatîrnării poporului nostru"[8].

În vederea soluționării problemelor complexe cu care se confrunta poporul român și pentru a-și îndeplini cu cinste misiunea sa istorică de forță politică conducătoare în procesul revoluționar, Partidul Comunist Român a înțeles importanța deosebită pe care o avea manifestarea proletariatului ca o clasă unitară pe plan politic și organizatoric. În vederea asigurării unei platforme comune de manifestare a proletariatului, Partidul Comunist Român a adresat (aprilie 1935, ianuarie și aprilie 1936, martie 1938 etc.) repetate propuneri conducerilor Partidului Social Democrat, Partidului Social Unitar și Partidului Socialist, cît și organizațiilor locale ale acestora pentru front unic muncitoresc. Propunerile au găsit ecou în rîndurile unor conducători ai acestor partide, dar mai ales în masa membrilor acestora, ceea ce a determinat o întărire treptată a curentului spre unitate și spre o apropiere generală muncitorească în cadrul unor acțiuni economico-sociale și politice.

Conștient de sarcinile ce reveneau forțelor unite ale proletariatului în organizarea și concentrarea forțelor antifasciste ale națiunii noastre,

---

[7] Vezi, *Analele de Istorie*, anul XXV, nr. 1, 1979, p. 154 și urm.
[8] Arh. I.S.I.S.P., cota A XIX — 13, 1935, inv. nr. 802.

Partidul Comunist Român a militat neobosit pentru un front popular antifascist în România. Pe baza analizei evoluției raporturilor social-politice și de clasă, care se deplasau în favoarea forțelor antifasciste, Partidul Comunist Român a indicat și soluția adecvată: „Contra forțelor reacționare — spune un manifest intitulat *Către muncitorimea română! Către poporul român!* — opuneți zidul indestructibil al Frontului Unic Proletar, al Frontului Popular Român, adevăratul și unicul reprezentant al tradițiilor seculare românești și singura garanție a speranțelor și a aspirațiilor noastre comune"[9]. Exprimarea unei asemenea linii patriotice, care a dus la obținerea unor importante succese ce nu au putut fi însă pe deplin fructificate ca urmare a evoluției situației internaționale, a situat Partidul Comunist Român în fruntea forțelor antifasciste și a creat, prin învățămintele sale, o bază temeinică pentru rezistența antifascistă de mai tîrziu din România.

Schimbările pe care le-a suferit regimul politic din România ca urmare a instaurării dictaturii regale în februarie 1938 au determinat noi și ample analize din partea Partidului Comunist Român, în funcție de care a fost apoi fixată și linia politică, tactică și strategică a partidului și clasei muncitoare. Apreciind just dictatura regală drept un regim antipopular, expresie a intereselor de clasă specifice cercurilor reacționare ale burgheziei românești, în frunte cu Carol al II-lea, Partidul Comunist Român a mobilizat masele muncitoare la luptă pentru restaurarea libertăților constituționale, a vieții parlamentare. Dînd însă dovadă de multă luciditate politică și înțelegînd imperativele momentului, Partidul Comunist Român a atras atenția forțelor revoluționare și patriotice că: „Totuși ar fi o mare greșeală să confudăm regimul actual reacționar și antipopular cu fascismul și Frontul Renașterii Naționale ca o unealtă a acestuia"[10]. În concepția tactică a Partidului Comunist Român, bazată pe analiza marxist-leninistă a situației interne și internaționale a țării, dușmanul cel mai periculos în acei ani îl constituia Germania hitleristă și Garda de fier, agentura sa în România, împotriva cărora considera, pe bună dreptate, că „trebuie în primul rînd îndreptat focul principal"[11].

Este un merit de necontestat al Partidului Comunist Român că în acele condiții grele, dejucînd măsurile represive îndreptate împotriva sa de regimul de dictatură, a găsit orientarea tactică cea mai potrivită și metodele de a organiza și conduce acțiuni revendicative ale maselor largi populare care s-au împletit tot mai organic cu activitatea sa patriotică îndreptată împotriva pericolului hitlerist și revizionist, pentru salvgardarea integrității teritoriale a patriei, independenței și suveranității naționale a poporului român.

În pofida „aprecierilor" Cominternului în problema națională, care caracterizau în mod eronat România ca un stat „tipic cu multe națiuni",

[9] Arh. I.S.I.S.P., cota Ab XX — 4, 1937.
[10] „Scînteia", anul IX, nr. 15—16 (105—106) din 24 ianuarie 1939.
[11] *Ibidem.*

creat prin „ocuparea de teritorii străine", Partidul Comunist Român și-a păstrat pe deplin substanța sa națională și s-a manifestat ca atare, acționînd hotărît, așa cum precizează o hotărîre a Comitetului pentru Ardeal și Banat al P.C.R. din 6 decembrie 1939, „împotriva oricărei străduințe spre despărțire", manifestate de revizioniștii maghiari, „pentru că granițele de azi ale Ardealului cuprind acele părți ale poporului român și ungar, care și în trecut au fost împreună și au luptat împreună de-a lungul unui mileniu"[12]. Bazîndu-se pe studiul realităților concrete din țara noastră în evoluția lor istorică, Partidul Comunist Român a fost în măsură să se orienteze în deplin consens cu voința înflăcărată a întregii națiuni române pentru a-și apăra dreptul inprescriptibil la o viață liberă și independentă în statul său unitar pe care și l-a creat cu jertfe seculare.

Analizînd politica de expansiune nazistă după cotropirea Cehoslovaciei și apreciind pericolul iminent ce amenința România, Plenara a VI-a a Partidului Comunist Român din iunie 1939 a apreciat drept principalul imperativ al momentului, apărarea independenței și integrității patriei împotriva agresiunii hitleriste și a politicii de trădare națională a Gărzii de fier. Calea de urmat pentru forțele patriotice indicată de plenară era aceea a mobilizării energiilor întregului popor într-un front național antifascist.

În condițiile în care evoluția situației internaționale din anii 1939—1940 și-a pus o amprentă gravă asupra vieții politice din România activitatea Partidului Comunist Român de mobilizare a forțelor patriotice într-un front național antifascist a fost mult stînjenită de criticile adresate de forurile conducătoare ale Cominternului, care au combătut linia realistă prin care partidul nostru obținuse pînă atunci numeroase succese în lupta antihitleristă. Încercînd să acrediteze ideea că nu hitlerismul ar fi dușmanul păcii, ci democrațiile occidentale, asemenea aprecieri și directive nu puteau decît să creeze confuzii a căror urmări puteau deveni foarte grave. Este însă meritul cadrelor de bază ale Partidului Comunist Român că au reușit să depășească dificultățile ivite și să promoveze în continuare o linie politică conformă cu interesele majore ale țării și poporului român.

Evenimentele grave cu care s-a confruntat poporul și statul român ca urmare a schimbărilor survenite în situația internațională, cesiunile teritoriale care i s-au impus în vara anului 1940, instaurarea dictaturii militaro-fasciste și subordonarea bogățiilor țării celui de al III-lea Reich și războiului hitlerist, au găsit Partidul Comunist Român și pe membrii săi la postul de luptă. Situîndu-se pe cele mai înaintate poziții patriotice de apărare a intereselor vitale, sociale și naționale, ale poporului român, partidul comuniștilor și-a cîștigat un merit istoric nepieritor.

Ca și pînă atunci, în pofida condițiilor noi deosebit de aspre, Partidul Comunist Român a supus unei temeinice analize schimbările survenite

[12] Arh. I.S.I.S.P., cota A XX — 11, 1938, inv. nr. 996.

în evoluția vieții economice și social-politice, interne și internaționale, elaborînd pe această bază linia sa tactică și strategică. Țelul pe care și l-a propus era acela al coalizării în jurul său și al proletariatului a tuturor forțelor patriotice, într-un larg front național antihitlerist, pentru răsturnarea dictaturii militare fasciste, alungarea din țară a cotropitorilor hitlerişti, restabilirea integrității, libertății și suveranității naționale a patriei.

Nu este astfel întîmplător faptul că numeroase documente programatice ale Partidului Comunist Român din această epocă purtau titluri semnificative, cum erau manifestul-program „Pentru pace și independență națională a poporului român", lansat la 15 ianuarie 1941, „Lupta poporului român pentru libertate și independență națională", titlu purtat de cunoscuta Platformă-program din 6 septembrie 1941, ale cărei idei vor fi reluate apoi în numeroase alte documente, care exprimau cu claritate spiritul de înaltă responsabilitate istorică de care a dat dovadă Partidul Comunist Român față de soarta țării și poporului român în cele mai grele momente pe care le-a înregistrat epoca contemporană.

Realismul politicii Partidului Comunist Român și caracterul său profund național-patriotic izvorau dintr-o continuitate istorică pe care o reprezenta partidul nostru în multiseculara luptă a poporului român pentru o viață de stat unitară, liberă și independentă. Conștient că fascismul revizionist, dușman de moarte al libertății naționale a popoarelor, amenința tot ce înaintașii cuceriseră cu grele jertfe și sacrificii, Partidul Comunist Român aprecia în ianuarie 1942 că singura cale de salvare națională era coalizarea tuturor forțelor antifasciste, în spiritul unor vechi tradiții de unitate ale poporului. Din acest punct de vedere considera că: „Sfînta și tradiționala zi de 24 Ianuarie, reactualizînd scumpe datini și învățăminte de luptă, este un îndreptar simbolic... un îndemn la *unirea* tuturor forțelor patriotice din România înrobită de fascismul german, într-un *front unic național* al poporului pentru zdrobirea și alungarea cotropitorilor străini, pentru făurirea unei Românii libere și independente"[13].

Folosind asemenea prilejuri, Partidul Comunist Român făcea cunoscute opiniei publice, tuturor forțelor patriotice obiectivele și sarcinile de moment, impuse poporului de necesitatea luptei împotriva fascismului cotropitor. În același timp, prin asigurarea unei continuități istorice de luptă națională, prevederile programatice elaborate de Partidul Comunist Român au fost acceptate și înțelese cu mai multă ușurință de cele mai diverse pături și categorii sociale, care vor răspunde chemărilor partidului comunist pentru organizarea Frontului Național Antifascist. Partidul Comunist Român a creat astfel un larg sistem de alianțe politice, mergînd de la comuniști pînă la cercurile palatului, înglobînd în rezistența antifascistă majoritatea covîrșitoare a poporului român.

[13] „România Liberă" (Banat), nr. 2 din 24 ianuarie 1942.

Această orientare realistă, corespunzătoare condițiilor concrete ale țării noastre a constituit factorul hotărîtor în asigurarea succesului în lupta pentru doborîrea dictaturii militare fasciste, alungarea cotropitorilor hitlerişti şi alăturarea României la coaliția antihitleristă. Partidul Comunist Român şi-a cîştigat un temeinic ascendent politic prin faptul că a fost o prezență inițiatoare şi activă în toate acordurile bilaterale sau multilaterale, care formau osatura rezistenței antifasciste: Frontul Patriotic Antihitlerist, creat în 1943, reorganizat în 1944 în Grupul Patriotic Antihitlerist, acordurile încheiate cu cercurile palatului, cu grupul ofițerilor antihitlerişti, cu gruparea Tătărăscu în mai 1944, cît şi în cadrul Blocului Național Democratic din iunie 1944. De pe această platformă a unui înalt prestigiu politic, Partidul Comunist Român a jucat un rol decisiv în pregătirea politică şi militară şi în victoria revoluției de eliberare socială şi națională, izbucnită în augsut 1944[14].

În același timp, prestigiul cîştigat în toată această perioadă istorică, va permite Partidului Comunist Român să abordeze cu o influență sporită conducerea procesului transformărilor profunde din societatea românească după 23 August 1944 şi pînă în. zilele noastre. Adînc ancorat în relațiile țării, în condițiile creşterii continue a influenței sale politico-ideologice în rîndurile maselor largi populare, a contribuției creatoare în aplicarea politicii de alianțe, rolul Partidului Comunist Român a devenit hotărîtor în desfăşurarea mereu ascendentă a procesului revoluționar, asigurînd cucerirea puterii depline, politice şi economice, pe seama proletariatului şi a aliaților săi fireşti, care de acum constituiau națiunea socialistă în plin proces de formare, în pas cu edificarea noii orînduiri socialiste pe aceste străvechi meleaguri româneşti.

Întreaga evoluție istorică, de la crearea sa şi pînă în zilele noastre, a contribuit astfel la integrarea tot mai organică a Partidului Comunist Român în viața societății noastre. Situîndu-se cu consecvență în fruntea luptei de eliberare socială şi națională, de construire a noii orînduiri socialiste, Partidul comuniştilor şi-a cîştigat respectul şi dragostea națiunii române, al cărui centru vital a devenit astăzi.

În exercitarea funcției sale politice conducătoare, „partidul nu se situează deasupra societății, ca un emițător de directive şi dispoziții către oamenii muncii, al căror rol ar fi redus la acela de simpli executanți, ci acționează din interiorul societății, al organismelor de stat şi economice, împletindu-şi activitatea cu aceea a maselor largi, organizînd şi conducînd activitatea lor constructivă"[15].

În acest sens este edificator însăşi procesul de creştere numerică şi compoziția partidului. În prezent Partidul Comunist Român numără peste 2.930.000 membrii, din rîndurile celor mai înaintați muncitori (54%), țărani (aproape 18%), intelectuali (29%), iar cele 7.000 de organizații de partid, conduse de comitete şi circa 60.400 de organizații de

[14] Vezi, *Revista de Istorie*, tom 32, nr. 6, iunie 1979, p. 1011—1036.
[15] „Era Socialistă", anul LX, nr. 2 din 20 ianuarie 1980, p. 28.

bază, își desfășoară cu succes activitatea în toate unitățile economice și sociale de la orașe și sate de pe întreg cuprinsul țării[16]. Cuprinzînd forțele cele mai înaintate ale națiunii noastre socialiste, din rîndurile populației active în primul rînd, Partidul Comunist Român formează și din acest punct de vedere un nucleu vital în jurul căruia gravitează întregul popor.

Diversitatea și complexitatea transformărilor sociale ale lumii contemporane, condițiile social-economice și istorice diferite, în care partidele comuniste și muncitorești își desfășoară activitatea, pun aceste partide într-o permanentă confruntare cu probleme specifice, noi, ceea ce solicită în mod obiectiv din partea fiecărui partid „să-și elaboreze de sine stătător linia politică, strategică și tactică revoluționară, în concordanță cu realitățile din țara respectivă, pentru găsirea soluțiilor corespunzătoare în vederea transformării revoluționare a societății"[17].

Căutarea căilor și mijloacelor de progres social-economic, pe termene mai scurte sau mai lungi, preocupă de fapt astăzi practic toate țările, toate forțele politice ale națiunilor. Dar în timp ce în țările capitaliste partidele guvernante caută și aplică acele căi și mijloace care să ducă la consolidarea stăpînirii lor și a intensificării exploatării maselor muncitoare, Partidul Comunist Român, pe care istoria l-a însărcinat cu răspunderi deosebite față de evoluția societății și națiunii socialiste, a găsit în permanență căile unui nelimitat progres în interesul întregii națiuni.

Întreaga dezvoltare economico-socială a țării în perioada de după Congresul al IX-lea, caracterul creator, realist și eficient al politicii partidului nostru, perspectivele luminoase de progres ale patriei prefigurate de documentele Congresului al XII-lea, indisolubil legate de gîndirea politică revoluționară, permanent novatoare, a conducătorului partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, exprimă însăși năzuințele vitale ale poporului, ale întregii noastre națiuni socialiste. Înfăptuirile mărețe de astăzi și perspectivele luminoase de viitor exprimă forța și amploarea gîndirii și muncii clasei muncitoare, a întregului popor, care, conștient de comandamentul istoric al epocii, s-a angajat ferm și tenace pe calea prosperității și progresului.

Îmbinînd în spirit revoluționar sarcinile imediate cu cele de perspectivă, Partidul Comunist Român, preocupat de programarea științifică a dezvoltării țării, acționează neabătut pentru înfăptuirea Programului de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a patriei spre comunism. În lumina Raportului, a celorlalte documente ale Congresului al XII-lea au fost stabilite obiectivele fundamentale imediate și de perspectivă menite să asigure consolidarea și mai puternică a modului de producție socialist, ridicarea gradului de civilizație a întregului popor, întărirea forței materiale și spirituale a țării, independența și suveranitatea României socialiste.

---

[16] Nicolae Ceaușescu, *Raport la cel de-al XII-lea Congres al Partidului Comunist Român*, Editura politică, București, 1979, p. 69.

[17] *Ibidem*, p. 116.

Pășind într-o etapă nouă, superioară de înfăptuire a Programului Partidului, problemele pe care le ridică această perioadă sînt de o tot mai mare complexitate, semnificînd o nouă etapă a procesului revoluționar. Ansamblul de măsuri și programe-directivă elaborate de Congresul al XII-lea, expresie a ridicării la un nivel superior a conducerii științifice a societății noastre socialiste, își au izvorul în cunoașterea temeinică de către partid a realităților românești și ale lumii contemporane, în descifrarea cu perspicacitate a cerințelor obiective ale dezvoltării societății și a unei înalte receptivități față de fenomenele și procesele noi. Obiectivele stabilite, transformările revoluționare care vizează toate compartimentele vieții economice, sociale, politice și culturale, ne dau măsura amplificării rolului de forță politică conducătoare al partidului, a dimensiunii vastei sale activități politice și organizatorice viitoare.

Pornind astfel, de la teza, de o deosebită însemnătate teoretică și practică, a partidului nostru, potrivit căreia procesul revoluționar nu se încheie odată cu cucerirea puterii politice a clasei muncitoare și nici cu înfăptuirea socialismului, se impune cu atît mai mult existența unui centru vital al națiunii, care să însuflețească toate energiile creatoare ale acesteia, pentru a deschide patriei noi perspective de progres și civilizație.

În calitatea sa de centru vital al întregii națiuni, de la care emană gîndirea cea mai cutezătoare menită să asigure transformarea revoluționară în continuare a societății noastre, partidul — așa cum a precizat tovarășul Nicolae Ceaușescu la cel de al XII-lea Congres — „trebuie să dea răspuns și să soluționeze problemele noi, deosebit de complexe ale dezvoltării țării, contradicțiile ce apar în acest proces de o extraordinară complexitate, asigurînd conducerea unitară și progresul armonios al tuturor domeniilor de activitate“[18]. Chezășia înfăptuirii obiectivelor de importanță istorică pentru poporul nostru constă în bogata și multilaterala activitate politică și organizatorică a partidului pentru mobilizarea întregului popor la traducerea în viață a politicii sale interne și internaționale.

Este și rațiunea pentru care secretarul general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, a adresat un vibrant apel ca toate organele și organizațiile de partid să facă totul „pentru îmbunătățirea activității în toate domeniile, pentru ridicarea continuă a rolului politic conducător al partidului în întreaga viață economico-socială, aceasta constituind chezășia îndeplinirii cu succes a hotărîrilor ce vor fi adoptate de Congresul al XII-lea al partidului“[19].

Nu există astăzi obligație patriotică mai înaltă decît aceea de a răspunde acestei chemări. Asigurînd perfecționarea funcției de factor politic conducător al organizațiilor de partid, comuniștii au datoria, așa cum subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu, să atragă mai amplu, mai intens la viața țării masele largi, oamenii muncii nemembrii de

[18] *Ibidem*, p. 70.
[19] *Ibidem*, p. 75—76.

partid. Expresie a unei necesități obiective, legată de cerința îndeplinirii cu succes a obiectivelor complexe stabilite de Congresul al XII-lea, întărirea continuă a rolului conducător al partidului se îngemănează cu dezvoltarea necontenită a democrației socialiste. Prin adîncirea continuă a democrației, a perfecționării sistemului de organizare și conducere a societății, prin și de către popor, exprimate atît de convingător prin creșterea rolului Frontului Democrației și Unității Socialiste în viața social-politică și îmbunătățirea organizării sale, au fost create condițiile organizatorice noi menite a contribui la întărirea mai puternică a unității întregului popor în jurul partidului, centru vital al întregii noastre națiuni socialiste.

Strîns unită în jurul partidului, a secretarului general, tovarășul Nicolae Ceaușescu, națiunea română va acționa fără preget pentru înfăptuirea măreților hotărîri ale Congresului al XII-lea — forum al întregului popor, căci de înfăptuirea acestor hotărîri depinde întărirea continuă a independenței și suveranității României socialiste, înălțarea ei pe culmi tot mai înalte de civilizație și progres și intrarea națiunii noastre într-o etapă nouă hotărîtoare, aceea a încheierii procesului de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintării spre comunism.

IOAN CICALĂ

HOREA

AU 250-ÈME ANNIVERSAIRE DE SA NAISSANCE

Horea est un grand nom dans l'histoire des Roumains transylvains, du peuple roumain en général. Il pénétra dans la conscience populaire dès l'époque de ses illustres entreprises et y fut gardé au cours du temps à côté des personnalités historiques les plus populaires et les plus aimées, telles Etienne le Grand, Avram Iancu, Alexandru Ioan Cuza. Si le nom de Horea fut d'abord lié à la grande épopée paysanne de Transylvanie de l'année 1784, le sens de son action s'étendit bientôt sur toute une période d'efforts roumains en vue de l'émancipation sociale et nationale.

A l'occasion du 250-ème anniversaire de sa naissance, l'évocation de sa personnalité se doit de mentionner les portraits que renferment deux ouvrages fondamentaux élaborés, l'un à un siècle, l'autre, deux siècles après l'événement. Le premier est dû à l'historien transylvain Nicolae Densuşianu; dans les conditions existantes aux 8-ème et 9-ème décennies du siècle passé, la publication de sa monographie dédiée au centenaire ne fut possible qu'à Bucarest. Le portrait de Horea s'y détache sur le fond des premiers soulèvements paysans des Montagnes de l'Ouest, événements précurseurs de la grande révolte de 1784:

„Doné par la nature de multiples qualités éminentes, d'une belle intelligence, d'une vive éloquence, d'un aspect sympathique, constant et résolu dans son attitude vis-à-vis des ennemis des paysans, muni également de plusieurs connaissances pratiques acquises au cours de sa vie agitée et de ses voyages à Vienne, Horea dominait les paysans serfs des communes du Rîu Mare, Vidra, Cîmpeni et Bistra et dès 1782, sa popularité apparaissait comme dangereuse aux jeux des employés du domaine"[1].

Le second portrait du héros de la paysannerie roumaine sort de la plume de l'académicien D. Prodan, auteur de la plus récente reconstitution historiographique ample de l'événement. Voici comment y est décrite la place que Horea tient dans l'histoire de la classe paysanne.

„Le caractère en tout paysan de cette révolte trouve sa personnification en Horea lui-même. Paysan à tous égards, celui-ci ne dépassa en rien les limites de la condition paysanne, ni comme état, ni comme

---

[1] N. Densuşianu, *Revoluţiunea lui Horea in Transilvania şi Ungaria. 1784—1785*, Bucureşti, 1884, p. 139.

habillement, ni comme instruction, ni comme mentalité. A l'heure actuelle nous n'avons toujours pas la certitude qu'il savait au moins lire et écrire. Il suppléait son manque d'instruction par l'école de la vie, par l'expérience le ses pérégrinations de „moț" voyageur qui vivait du travail de ses mains, de ses outils et de son métier de charpentier, par ses voyages à Vienne. Socialement il ne dépassa jamais la condition de serf ou de „jeler". Matériellement on le découvre dans les couches pauvres de la paysannerie; aucun bien, sauf sa petite maison au haut de la montagne, ne lui survécut. L'expérience qu'il avait de la vie comme sujet caméral et nobiliaire à la fois, ainsi que ses nombreux voyages lui permirent de connaître sur le vif la situation de ses semblables et de généraliser son hostilité. Son action confirme elle aussi sans une ombre d'équivoque, le caractère entièrement paysan de la révolte. Tous ses actes sont d'un niveau paysan, tous ses ordres ressemblent aux mots-d'ordre simples propagés en diverses variantes, certaines ancore plus simples, par les paysans soulevés; ils appartiennent à la même mentalité, au même langage. Il a un comportement en tout paysan aussi bien dans l'action que devant le tribunal"[2].

Nous ne pouvous oublier non plus, dans la présente évocation, la caractérisation faite au paysan roumain à l'occasion même de son martyre, par un penseur français qui n'était autre que J.-P. Brissot, devenu défenseur de la cause des paysans roumains révoltés et de leurs chefs:

„Je viens à une autre question plus importante: c'est celle que fait naître la fameuse révolte des Valaques, dont le chef Horiah a tant fait de bruit dans les Gazettes. Elle est dissipée aujourd'hui, et ce malheureux avec quelques-uns de ses complices a expiré dans les tourments. Je veux examiner ici si ce supplice était juste . . .[3].

Tous ceux qui ont écrit sur la révolute des Valaques semblent avoir conspiré contre le malheureux peuple . . . J'en ai vu même qui plaisantoient sur les roues où le „démagogue"* Horiah (comme ils l'appeloient) devait finir ses jours. Loin de moi la doctrine abominable de ces monstres qui prostituent leurs plumes pour le malheur des peuples! Puisse un jour le ciel accumuler sur leurs têtes toutes les horreurs de la servitude qu'ils prêchent avec tant de scélératesse! . . .[4].

---

[2] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1979, p. 706—707.

[3] <J.-P. Brissot>, *Seconde lettre d'un défenseur du peuple à l'empereur Joseph II sur son règlement concernant l'émigration, et principalement sur son révolte des Valaques*, Dublin <sic!>, 1785, p. 12.

* „Demagogue" est le nom que les aristocrates, les despotes ou plutôt leurs mercenaires écrivains donnent aux chefs du peuples qui veulent le tirer d'oppresion. Il est tres plaisant de voir ces laches valets du despotisme donner de l'encens au demagogue Washington, parcequ'il est vainqueur de la tiranie, et envoier a l'échafaut tel autre demagogue ou defenseur du peuple parcequ'il a succombé. Si Horiah eut réussi, ils auroient mis sur sa tête une couronne de lauriens" (*Ibidem*, p. 63, note).

[4] *Ibidem*, p. 63.

Le premier, je viens réclamer sur leurs cendres pour ces cendres mêmes. C'est mon devoir, et j'en ai le droit. Car puisque le peuple n'a plus de défenseur, c'est le devoir du philosophe de veiller sur les Magistrats du peuple, d'éclairer leur jugement, de chercher à connoitre si ceux qu'ils frappent méritent d'être punis ou d'être vengés ...

Le premier, je défens encore la cause des Valaques sacrifiés à la force dans cette insurrection, et je la répète, ils ont le droit de se révolter, tant qu'ils seront esclaves, et malheureux. Les punir d'exercer ce droit, c'est les punir d'être hommes"[5].

Quatre textes datant de cette époque permettent, par leur témoignage, de fixer la date de la naissance de Horea autour de l'année 1730, c'est-à-dire il y a 250 ans.

Le premier texte est hésitant du fait de l'imprécision de sa source de seconde main qui, en plus n'est pas de provenance roumaine. Aux yeux de celui qui l'a rédigé, ce texte paraissait exact car il représentait la *Description* de la personne de Horea et de son camarade Cloşca, description composée des reinseignements les plus divers rassemblés en vue de la poursuite et de l'arrestation des deux chefs. L'auteur de cette description est un militaire de carrière, le général-majeur autrichien von Sturm, qui assurait le tronçon de Bihor dans l'encerclement des Montagnes de l'Ouest par l'armée impériale. Après l'autodissolution du dernier groupe d'insurgés réstés fidèles au capitaine suprême, au milieu du mois de décembre 1784, Horea et Cloşca étaient fébrilement recherchés par les autorités. La description physique, elle, paraît proche de la réalité et ceci sans doute grâce à des contacts de l'armée avec des paysans qui avaient vu les chefs: mais, partout, les affirmations quant à leur âge sont approximatives: „*Hora, alias Nicula Urs*, âgé de 48—50 ans, originaire de Rîu Mare"[6]. Des exemplaires imprimés de ces *Descriptions* ont circulé hors de la Principauté de Transylvanie; on en retrouve en Hongrie, Slovaquie, Autriche.

Les autres textes résultent de la confrontation avec la personne même du chef, Horea lui-même et se fondent sur sa déclaration. Il y a donc de fortes chances qu'ils soient exacts quant à son âge. De plus, ils concordent tous sur ce point.

Ainsi, lors de l'interrogatoire du 28 janvier 1785, le premier des interrogatoires pris à Horea, sur la base de sa déclaration, on nota dans le procès-verbal, les données essentielles suivantes: „Nicola Ursz, alias Hora, habitant de Rîul Mare, d'environ 54 ans, serf caméral"[7].

C'est sans donte sur la base de cette information qu'on rédigea le préambule à la *Sentence* prononcée contre Horea et Cloşca, le 26 février

---

[5] *Ibidem*, p. 88.

[6] *Beschreibung des Radelführer Hora, welcher mit einem seiner Anhänger Namens Kloska Juón, durch den Pass Fekete-Toó aus Siebenbürgen nach Hungarn entwichen seyn solle*, 24 dec. 1784.

[7] Trad. roum. par Ioan Fruma, *Horea. Procesul şi martiriul său*, Sibiu, 1947, p. 117.

1785 et signée par le commissaire impérial, le comte Anton von Jankowich: „Dans le procès criminel engagé contre Horea, autrement nommé Ursu Nicola, de la commune de Rîul Mare, de la Grande Principauté de Transylvanie, âgé d'environ 54 ans, de religion non-unie, marié et serf du fisc . . .“[8]

Constant à faire des réponses vagues et à nier jusqu'aux choses les plus évidentes concernant la révolte, Horea déclara son âge sur le même ton: „environ 54 ans“.

La quatrième texte est la pièce décisive pour l'établissement de l'âge et de la date de naissance du héros. Il s'agit du *Testament* même de Horea et de Cloşca *(Testamentum Tumultus Transilvanici circa finem anni 1784 exorti authoris Hora, et principalis ejusdem capitanei Kloska Juon),* testement que, la veille de leur martyre, ils ont dicté eux-mêmes au prêtre roumain Nicolae Raţ de Măierii Alba Iuliei. Au début même du texte, au premier paragraphe, on trouve écrit, sur la base de la déclaration de Horea lui-même: „Hora Vasilie. Surnom Nicula Urs. Les années de sa vie 54. Sa femme Ilină, ses fils Ion 14, Luca 6 ans“[9].

La date de naissance de Horea peut donc être située autour de l'année 1730, c'est à dire il y a 250 ans.

*

La route du héros de la paysannerie roumaine d'Ardeal partit des Montagnes de l'Albac, du sommet d'une colline où la petite maison de bois élevée par le père de Horea bravait les vents[10]. Sur la poutre maîtresse de cette maison simple de Crîngul Fericetului (groupe de maisons isolées typiques aux villages épars de ces montagnes et appartenant au hameau d'Arada de l'Albac) était inscrit le nom des Niculeşti[11].

Comme condition sociale, Horea était serf du fisc, car la zone qu'il habitait, riche en gisements d'or, avait été organisée par la Cour de Vienne en Domaine fiscal (celui de Zlatna) et appartenait au Monthan-Thesaurariat. Comparé auf serf nobiliaire, le serf du fisc bénéficiait d'une certaine liberté de mouvement; aussi, pour accomplir leurs obligations fiscales, certains membres de ces familles de serfs se déplaçaient-ils à l'extérieur des Montagnes de l'Ouest, où ils travaillaient pour de l'argent. Pendant certaines périodes de l'année, les habitants des Montagnes de l'Albac, autrement appelés les „moţ“, descendaient dans les bourgs et les villes de la „plaine“ où ils vendaient leurs produits en bois et achetaient à leur tour des céréales et d'autres produits nécessaires à leur vie. Nicula Urs d'Albac suivit ces pratiques montagnardes; ainsi, aux environs de 1770, il se trouvait au nord de Ciucea, à Cizer-Sălaj, où en

---

[8] *Ibidem,* p. 210.

[9] Orig. rom. dans Arch. d'Etat. Budapest, fond. *Comis. Jankowich;* publié par N. Densuşianu, *Revoluţiunea lui Horea,* p. 455—457.

[10] Bibl. Adac. Roum., N. Densuşianu, *Documente privitoare la istoria revoluţiunii române din a. 1784/5,* ms. no 391, vol. 32, p. 64—66.

[11] N. Edroiu, *Note de epigrafie româno-chirilică (II) 3. Epigrafele lui Horea,* dans „Acta Musei Napocensis“, XIII, 1976, p. 393—394.

1773, il finissait avec ses compagnons la construction d'une église roumaine en bois sur laquelle il encocha son nom[12]. Sans doute, son métier de charpentier nous valut-il d'autres églises encore dans le Nord-Est de la Transylvanie.

*

Connu et apprécié des habitants de la vallée de Arieşul Mare, Nicula Urs, surnommé *Horea* à cause de son habitude de chanter („a hori"), devint sons peu le représentant des paysans du domaine de la Haute-Zlatna. Il se rendit le porte-parole de leurs plaintes auprès des autorités locales et de celles de la province et prit même par quatre fois le chemin de Vienne; en 1783—84, lors de son dernier voyages, il reussit même à obtenir une audience chez l'empereur; Joseph II le reçut le 1-er avril 1784[13]. Cela lui valut d'être surveillé et poursuivi par les autorités qui voyaient en lui un séducteur du peuple, une personne dangereuse pour l'ordre public *(famosus seductor)*[14].

Après 1780, son prestige s'accrut, ainsi que son rôle de chef, surtout à la suite du tumulte de Cîmpeni, en mai 1782 lorsque, à l'occasion de la foire de printemps, les paysans, privés de certaines vieilles libertés sur la vente des produits specifiques aux petites fermes montagnardes, privent d'assaut la cave des affermataires de Cîmpeni. Le „tumulte" de Cîmpeni prouva que la paysannerie était prête à se révolter. Bien qu'il n'êut pas été présent à Cîmpeni le jour de foire de mai 1782, Horea fut poursuivi par les autorités comme un fauteur de rébellion, comme un individu qui, dans l'ombre, aurait incité les paysans à se révolter contre ceux qui avaient acheté le droit de vente pour certains produits dans les bourgs de la montagne[15].

De retour de son dernier voyage à Vienne, au cours du printemps 1784, Horea trouva dans la Principauté de Transylvanie une atmosphère très tendue. En janvier 1784, l'empereur Joseph II avait donné une patente impériale pour l'inscription de volontaires aux régiments de frontière dont le but était de renforcer les frontières avec l'Empire Ottoman. Dans cette inscription, les paysans roumains de Transylvanie virent une possibilité d'échapper au servage: ceux qui s'étaient inscrits refusèrent d'accomplir désormais leurs obligations de serfs. La noblesse hongroise de Transylvanie y réagit sur le champ et parvint à faire

---

[12] Valeriu Butură, *Un monument al arhitecturii populare transilvănene. Biserica de lemn din Cizer*, dans „Anuarul Muzeului etnografic al Tarnsilvaniei pe anii 1959—1961", 1963, p. 323—337.

[13] D. Prodan, *Horea înainte de răscoală*, dans *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1965, p. 337—343.

[14] Al. Neamţu, *Din antecedentele răscaolei lui Horea*, dans „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", IX, 1966, p. 263—265.

[15] Al. Şterca Şuluţ, *Istoria Horii şi a poporului românesc din Munţii Apuseni ai Ardealului*, 1856, ms. dans Bibl. Acad., Fil. Cluj-Napoca, fond. Blaj, no 38, p. 119.

différer l'application de la patente. Les paysans y virent un acte d'insoumission de la noblesse aux mesures prises par l'empereur.

C'est à ce moment que Horea intervint en convoquant à Zarand (Sud-Ouest des Montagnes de l'Ouest) une assemblée paysanne dont le but était d'agir pour l'application de la patente. La noblesse ayant fait maltraiter, par les gardiens de l'ordre du comté, au début de novembre 1784, les paysans en train de se diriger de nouveau vers les centres d'inscription, ceux-ci commencèrent la révolte. Celle-ci se répandit rapidement, du 2 au 5 novembre 1784, dans le pays de Zarand. Horea décida la prestation de serment par les insurgés, nomma des chefs de groupe et incinta à l'extension de la révolte dans le plus de directions possible. Toute la zone des Montagnes de l'Ouest avec ses villes minières tomba ainsi dans les mains des paysans. Dans toute la région, ainsi que dans la Vallée du Mureş fut instaurée l'autorité paysanne, la révolte essayant ensuite de s'étendre vers l'intérieur de la Transylvanie. Horea établit son quartier général dans la zone Abrud-Cîmpeni-Albac, au coeur des Montagnes de l'Ouest d'où il allait mener la révolte par l'intermédiaire de ses capitaines de groupe[16].

C'est de là qu'il alait également adresser son ultimatum à la noblesse réfugiée dans la ville et la forteresse de Deva (capitale du comté de Hunedoara et Zarand): des revendications radicales y étaient formulées par la satisfaction desquelles la société féodale aurait été abolie:

„1. Que le noble comté et tous ses possesseurs prêtent serment sur la croix, ainsi que tous leurs descendants.

2. Qu'il n'y ait plus de nobles mais que tous ceux qui peuvent trouver une charge au service de l'empereur, qu'ils en vivent.

3. Que les nobles quittent pour toujours les terres nobiliaires.

4. Qu'eux aussi payent des taxes tout comme le commun des contribuables.

5. Que les terres nobilliares soient partagées au commun peuple conformément à l'ordre que l'empereur en donnera"[17].

La révolte des paysans roumains de Transylvanie dura un mois et demi (du 2 nov. au 14 déc. 1784) période pendant laquelle la zone occupée fut gouvernée par les paysans. La révolte posa d'une façon radicale devant le régime le problème paysan, dans des conditions où en Transylvanie se maintenaient encore les relations féodales. L'aspect social se doubla d'un aspect national qui résultait du fait que la noblesse transylvaine était hongroise dans sa grande majorité, alors que les paysans insurgés étaient Roumains et avaient, en plus, une religion différente.

*

[16] Voir D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, I—II, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1979, 602+763 p.

[17] *Ibidem*, p. 423—424.

L'événement roumain de 1784 connut une grande résonance européenne. D'abord, sur l'horizontale de la classe paysanne, la révolte roumaine de Transylvanie s'inscrivit dans la série d'émeutes paysannes qui avaient eu lieu dans le centre et l'Ouest de l'Europe au cours des décennies antérieures, telle celle de Russie, dirigée par Emilien Pugaciov (1773—1775) on celle des Tchèques dirigée par Antoine Seidel et Antonin Nywelt (1775). Dans la presse européenne, le nom de Horea figurait à côté de celui d'Emilien Pugaciov et même de celui de Thomas Münzer qui, bien que très éloigné dans le temps, fut un terme réel de comparaison dans la pensée occidentale. Ainsi, un commentaire de presse publié dans le périodique *Der Teutsche Merkur* de Weimer au début de l'année 1785, et intitulé *Münzer und Horja*, appréciait que „l'oppression exercée par la noblesse, par les employés laïques et ecclésiastiques provoquèrent en Thuringe <1525> comme en Transylvanie <1784> une sauvage réaction"[18].

La révolte des paysans roumains de Transylvanie eut lieu à une époque où l'Europe était secouée par de profondes convulsions internes. L'événement roumain amenait le mode d'action contraire au réformisme, à savoir la solution révolutionnaire, radicale, visant l'instauration de nouvelles structures socio-politiques à la place de celles du vieux régime. Le texte de l'ultimatum envoyé à la noblesse hongroise réfugiée dans la ville forteresse de Deva, avec ses revendications radicales, visant l'abolition de la noblesse et des domaines féodaux, le partage des terres, tout cela est lié au nom de Horea, le chef principal de la révolte. Ainsi, les personnalités européennes, qui avaient besoin d'arguments pour leur position révolutionnaire, reprirent-elles son texte et le commentèrent favorablement.

C'est pourquoi le nom du paysan roumain de Transylvanie connut à l'étranger une impressionnante diffusion. Il fut véhiculé dans les rapports diplomatiques pendant la révolte et après sa répression dans des journaux, des brochures, dans l'iconographie de l'époque et dans certaines productions littéraires, et dans les récits de voyage on parla de lui jusqu'au milieu du siècle passé. Toutes ces formes de s'adresser à l'opinion publique européenne de l'époque suscitèrent des attitudes face à la révolte en fait beaucoup plus significatif — face à le situation des Roumains en Transylvanie.

Les formes sous lesquelles le nom de Horea circula en Europe subirent des contaminations et des déformations, ce qui s'explique par les moyens de transmission des informations, par le colportage et les reprises d'une source à l'autre, par les techniques d'impression des périodiques, malgré la rapidité que le journalisme avait déjà atteinte. Il reste

[18] „Der Teutsche Merkur", Weimar, 1785, chap. V, p. 176.

pourtant un fait d'une grande importance: une grande masse de renseignements sur les réalités roumaines de Transylvanie avait pénétré en Europe grâce aux moyens d'information de l'époque[19].

*

Horea fut arrêté dans les montagnes où il s'était retiré avec son camarade Cloşca, à la fin de l'année 1784, étant ensuite emprisonné dans la forteresse d'Alba Iulia où il y avait une puissante garnison autrichienne. La commission impériale d'enquête avait été chargée non pas tant du jugement des chefs, mais surtout d'apprendre de leur bouche les mobiles de la révolte. Horea, ainsi que Cloşca d'ailleurs, nia avec persévérance devant la commission d'enquête jusqu'aux choses les plus évidentes concernant la révolte. Ainsi, le 26 février 1785, le président de la Commission, le comte Anton von Jankowich, se vit-il obligé de signer la sentence des deux chefs: le troisième, Crişan, s'était pendu quelques jours auparavant dans la même prison. Après avoir permis au prêtre roumain du faubourg d'Alba Iulia de prendre le testament de Horea, d'où il résulte une fois de plus l'attitude digne des deux dirigeants, on leur infligea, d'après le *Code thérésien*, le 28 février 1785, le supplice de la roue: ce fut l'une des dernières exécutions barbares d'Europe[20].

*

Horea devint bientôt le symbole de la renaissance du peuple roumain de Transylvanie. Autour de son nom on créea de nombreuses productions folkloriques et l'on transmit des traditions populaires. La révolte de 1784 constitua, dès lors un sujet historiographique, à cause de l'importance qu'elle eut à son époque et de sa signification pour l'histoire du peuple roumain.

NICOLAE EDROIU

[19] Nicolae Edroiu, ***Răsunetul european al răscoalei lui Horea (1784—1785)***, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1976, 231 p.
[20] Ioan Fruma, *op. cit.*

STUDII ŞI ARTICOLE

DÉMOGRAPHIE ET HISTOIRE

Il y a bien des siècles, même des millénaires que l'humanité a présenté et certains des ses membres, plus érudits ou doués d'un ésprit plus compréhensif et plus pénetrant, ont compris le sens de l'évolution et des forces qui la provoquent et qui determinent son sens. Ils ont aussi perçu le rapport qui existe entre la société dans ses multiples manifestations — c'est-à-dire l'Histoire au cours d'une cretaine période et dans un cetrain éspace historico-géographique et le facteur démographique, c'est-à-dire la population en général.

Certains n'ont fait qu'entrevoir, d'autres ont compris ce que le philosophe grec Protagoras a exprimé dans la formule aussi concise que vraie „l'homme est le mesure de toutes choses"[1]. L'homme créateur d'outils: *homo faber;* l'homme pensant: *homo cogitans* ou l'homme rationnel: *homo sapiens.*

C'est pourquoi, sans lui donner le nom de „Démographie", se contentant de l'appeler „Population", les collectivites, facteurs de base de la Société, ont constitué depuis la plus haute antiquité et jusqu'à nos jours, et constitueront peut-être encore plus à l'avenir, le problème vital de toutes les Sociétés humaines. Les plus importantes manifestations et réalisatinos dans tous les domaines de l'activité humaine, furent, sont et seront déterminées par le facteur population. C'est du capital humain que dépendent en dernier lieu la richesse et la puissance d'une nation ainsi que les réalisations socio-économiques, socio-culturelles, politiques, institutionnelles et même le degré de civilisation d'un peuple ou d'une nation. La vitalité, le dynamisme, la puissance économique et politique et mêne les systèmes de gouvernement d'une société furent et seront toujours rapportés au facteur population. Ainsi la démographie rend plus intélligible le déroulement général de l'Histoire de l'Humanité, et celà depuis ses premiers pas dans la voie de la civilisation jusqu'à aujourd'hui et tant qu'elle existera.

---

[1] *Enciclopedia civilizaţiei greceşti*, en roumain par Ioana et Sorin State, Bucureşti, 1970, p. 460.

C'est porquoi depuis la plus haute antiquité le facteur population a été au centre de l'attention des autorités responsables, qui dans leur désir de connaître le potentiel militaire et fiscal des populations, organisèrent des recensements. Depuis toujours, la population a constitué pour les plus grands penseurs, un objet de recherche et de reflexion: de Platon et Aristote à Campanella, Morus et Hobbes; de Süsmilch, Montesquieu, Voltaire et Rousseau à Adam Smith, Sismondi et Proudhon, et de Marx jusqu'aux grands noms contemporains.

Chacun de son coté, et tous ensemble s'efforcèrent de trouver la solution qu'ils considéraient la plus adéquate, de ce problème crucial qu'est la démographie.

Tous étaient conscients „qu'il n'y a ni puissance ni richesse mais seulement des hommes", selon le mot de l'humaniste français Jean Bodin,[2] et tous sentaient la justice des affirmations du jesuite espagnol du XVIIe siècle, Marian[3], que „la force d'un Etat réside dans le nombre de ses sujets" car „les plus grands princes sont ceux qui ont le plus de sujets, vu que ce sont eux qui ont le plus de richesse et de puissance".

Dans son *Traité d'Economie Politique,* Antoine de Montchretien écrivait en 1615, en essayant d'illustrer les conceptions mercantilistes de l'époque, par l'exemple de la Françe, que „la Françe dispose de richesses infinies tant connues ou qui seront connues „... mais dont la plus importante est certainement l'abondance des gens qu'elle doit protéger".[4]

Ces conceptions sont et seront aussi rationnelles que scientifiques car, ainsi que le soulignait le président Ceaușescu à l'ouverture de la Conférence Mondiale de la Population, tenue à Bucarest en 1974, „l'homme est le but et la raison de toute activité sociale et la population représente la richesse suprème d'un pays.[5]

De son coté, le Secrétaire général de l'O.N.U. Kurt Waldheim, affirmait en annonçant cette conférence, qu'il est imposible de songer a trouver des solutions aux problèmes confrontant le monde — developpement économique, pollution de l'environnement, désarmement, amélioration du niveau de la vie — sans se baser sur l'évolution du nombre de la population.[6]

* *
*

Depuis l'apparition de l'oeuvre d'Achille Guillard. *Elements de statistique humain ou de démographie comparée,* il y a de celà 125 ans, les savants ne cessent de rechercher les fondements de cette nouvelle

---

[2] J.Bodin, *La République,* ed. J. du Paris, 1578, livre V, cap. 2 p. 518, ap. R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle,* vol. I, Louvain, 1954, p. IX.

[3] R. Connard, *Histoire de doctrines de la population.*, Paris, 1956; A. Toulemon, *Histoire des Doctrines de la population,* Paris, 1918.

[4] R. Gonnard, *op. cit.,* l.c.

[5] Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate,* vol. X, București, Ed. Politică, 1975, p. 577.

[6] K. Waldheim, *Exposè a l'O.N.U.*

discipline ou science, d'essayer d'en perfectionner les méthodes et les techniques et d'enrichir ses sources. Depuis Georg von Mayr et jusqu'à nos jours, les hommes de science s'efforcent d'applanir le chemin entre la Démographie et la Statistique, afin d'arriver à la Statistique démographique *(Bevölkerungsstatistik* ou *Vitalstatistik)* et de là, à la Démographie *(Bevölkerungswissenschaft, Démographie, Démographia, Demography)*[7].

Les méthodes employées dans la recherche démographique furent et surtout sont complèxes, car la démographie est une science à la fois positive et déductive, d'analyse et de synthèse.

A l'aide de ses propres méthodes, la science de la démographie analyse la population, dans le passé et aujourd'hui, sous ses différents aspects. A cette fin elle utilise la statistique pour rassembler et présenter les données et pour déterminer tant les rapports qui existent entre une série de faits que le coefficient de corrélation.

Se fondant en grande mesure sur des numeros et des chiffres, la démographie utilise aussi des instruments mathématiques — *démographie quantitative* ou *descriptive*.

Mais la démographie a également et en égale mesure, besoin des méthodes historiques. Elle doit connaître le passé socio-economique, culturel et politique d'une population, les causes qui, à un certain moment, engendrérent un certain état de cette population, son évolution dans un certain sens, sa structure du point de vue socio-professionnel, confessionnel, etc., dans une certaine étape, les changements intervenus dans ces structures, et finalement, en fonction de tout celà, les perspectives et prévisions démographiques — c'est *la démographie qualitative ou explicative*.[8]

* *
*

A l'instar de l'Histoire générale, la Démographie se base sur des sources d'information aussi nombreuses et variées que possible. Et de même que pour l'Histoire, les sources pour la Démographie, varient selon leur importance. Celles de moindre importance, comprennent les feuilles d'impôts, les listes de première communion, les généalogies, les listes des citoyens, les listes professionnelles, les listes des bureaux de placement, le rapports administratifs, les actes de notariats, les inscriptions tombales, les listes des décès des hôpitaux, etc.

Qu'elles aient ou non un caractère statistique, cette catégorie de sources ne sont ques des auxiliaires pour le démographe.

En échange sont essentielles les sources démographiques proprement dites: les registres d'imposition, les registres militaires (lustres),

---

[7] P. Flaschkämper, *Bevölkerungsstatistik*, Hamburg, 1962; V. Trebici, *Mică enciclopedie demografică*, Bucureşti, 1975, p. 23—33.

[8] C. Legeard, *Guide de recherches documentaires en Démographie*, Paris, 1966, p. 34—38.

les différentes catégories de conscriptions (générales, fiscales, confessionnelles), les registres des paroisses, ceux d'Etat civil, (laics), les recensements, les publications statistiques, etc.

Les actes d'Etat civil — qui pendant longtemps ne furent que des actes d'enrégistrement d'événements démographiques, à des fins personnelles — sont devenus de plus en plus des sources d'importance capitale pour la démographie et les statistiques démographiques. Ils constituent la base même de la connaissance des mouvements naturels de la population: naissances, décès, mariages, divorces, adoptions.

C'est, parait-il, au Japon, pendant la première moitié du VIIIe siècle, qu'eurent lieu les premiers enrégistrements des naissances, des mariages et des décès, jouissant d'une certaine organisation, et encore ne s'agit-il pas de régistres d'Etat civil proprement dits.

Partant, ce sont les régistres paroissiaux qui doivent être considérés comme les plus anciens documents d'Etat civil. Ils furent généralisés pour l'église Catholique par décision de 1563 du Concile Trente, mais leur emploi dans certaines régions est plus ancien.

Par cette décision, le Concile a rendu obligatoire la tenue de ces registres, pour toute l'Eglise Catholique. Une encyclique du Pape Paul V, datant du début du XVIIe siècle, contient des instructions détaillées sur les données devant figurer dans le régistre: naissances, baptêmes, mariages et décès. En outre, l'Encyclique prescrivait la tenue d'autres régistres qui eux aussi contenaient des informations démographiques. fiançailles, le *status animarum*, ou nombre des fidèles confirmés. Peu à peu, à ces données vinrent s'ajouter d'autres, par exemple le nom des témoins, des parrains, etc.[9]

Suivant cet exemple, ou de leur propre initiative, les autres confessions, anglicane, luthérienne, calvine, unitarienne, judaïque, greco-catholique, orthodoxe, introduisirent tour à tour les régistres d'Etat Civil.

La laïcisation de l'Etat Civil débuta en 1639 aux Massachusetts, alors colonie anglaise, où la tenue des régistres fut confiée aux autorités civiles, exemple rapidement suivi par d'autres Etats. En Europe, c'est au Code Civil Napoléonien, dont les principes furent adoptés par de nombreux pays, qu'est dûe la laïcisation de l'Etat civil.

Dans les Pays Roumains, le transfert des compétences eut lieu au XIXe siècle, c'est-à-dire en 1814 en Transylvanie, et en Roumanie à la suite du Code Civil de 1865, qui organisa et généralisa les offices laïcs d'Etat Civil, la tenue des régistres incombant aux autorités administratives, c'est-à-dire aux mairies.[10]

* *
*

[9] R. Mols, *op. cit.*, p. 76—104; M. Fleury și L. Henry, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*, Paris, 1956.

[10] Șt. Pascu, *Populație și societate*, vol. I, Cluj, 1972, p. 66—67; Idem *Cercetările de demografie istorică din România în ultimii 15 ani*, dans *Anuarul Institutului de istorie și arheologie* din Cluj-Napoca, XX, 1977, p. 130—132.

La laïcisation de l'Etat Civil concorde avec le début des recensements qui sont une forme évoluée et perfectionnée des différents systèmes d'enrégistrement de la population. Ces recensements recueillent des données sur l'état de la popuation, son nombre, sa distribution géographique, et d'après certains critères démographiques et socio-économiques, ainsi que sur le domicile, l'âge, l'état civil, la nationalité, le niveau de l'instruction, l'emploi, la catégorie sociale, l'occupation, la langue, etc., des individus.

Les premieres comptages des populations, contenant certaines données propres aux recensements, quoi qu'en nombre plus réduit et incomplet, sont ceux qui furent fait en Islande en 1701 et en France, au début du XVIIIe siècle. Cependant les spécialistes, considèrent que le denombrement qui se rapproche le plus de la conception moderne du recensement, fut celui effectué en Suède, en 1749, qui fut imité par les autres Etats Scandinaves. D'abord trisannuels, ces denombrements devinrent quinquennaux à partir de 1775.

La fin du XVIIIe siècle et le début du suivant, représentent le début de la période des recensements dans tous les pays d'Europe, ainsi que dans certains d'au-delà de l'Océan: aux Etats Unis en 1790, en France en 1801, suivie par la Belgique, l'Autriche, les Etats Allemands, les Etats de l'Eglise, le Piémont, la Russie, etc.[11]

Pour les Pays Roumains, le premier recensement pouvant être considéré moderne est celui organisé en Transylvanie en 1784/1787, par ordre de l'Empereur Joseph II, afin de connaître la population de l'Empire d'Autriche dans des buts fiscaux et militaires.

Pour la principauté de Moldavie c'est la Catagraphie de 1820, qui pourrait être considérée, avec certaines réserves, comme un veritable recensement général de la population. En Valachie, le premier recensement moderne est celui de 1838, qui enrégistra la population par sexes, âge, état civil, famille, nationalité, appartenance sociale, profession principale, état physique, distribution (milieu urbain et rural), habitations, agriculture, entreprises industrielles, etc.[12]

La pratique des recensements se généralise rapidement. De 51 pays qui les organisent entre 1855 et 1864, leur nombre s'accroît de deux au cours de la décénie suivante, de 18 entre 1874—1884, pour atteindre 90 en 1900.

En même temps, les méthodes et les techniques se perfectionnent, surtout après le Congrès International de Statistique, tenu en 1872 à St. Petersbourg et au cours duquel furent adoptées les „Normes internatio-

[11] R. Mols, *op. cit., loc. cit.*
[12] Şt. Pascu, *op. cit., loc. cit.*

nales minimes", concernant les recensements. Enfin la Session de 1897 de l'Institut International de Statistique décida d'organiser en 1900, le „recensement mondial du siècle".[13]

* *
*

Les sources démographiques les plus importantes: les régistres d'état civil, les conscriptions, les denombrements de la population, et surtout les recensements modernes apportent des informations quantitatives, statistiques sur la population dans différentes hypostases et structures (économiques, sociales, par sexes, par âge, par état civil, famille, nationalité, profession, niveau culturel, état physique, distribution (milieu urbain ou rural) onomastique, etc.

Par les informations qu'elle apporte, la démographie est liée à plusieures autres sciences sociales et de la nature: économie, sociologie, psychologie, écologie, géographie, biologie, médecine, hygiène, etc.

Le maréchal de Vauban fut le premier a établir un rapport entre l'économie et la population, dans son ouvrage sur la *Dîme Royale*. Quand il écrit que „la Grandeur des Rois se mesure au nombre de leurs sujets", il souligne la nécessité d'assurer leur subsistance, car la veritable grandeur d'un royaume consiste dans l'abondance des récoltes qui sont indispensables pour la vie des hommes.[14]

Le rapport entre la population et la terre nourriciöre est aussi mis en évidence par les physiocrates, tels Mirabeau et du Quesney: „la multiplication des richesses (par le devéloppement de l'agriculture) signifie l'augmentation de la population".

Un point de vue semblable se rencontre aussi chez les révolutionnaires français de 1789. Ainsi Condorcet ne se contente pas du seul rapport entre la population et les possibilités de sa nutrition désire que soit aussi assurée la vie heureuse des hommes. En celà il ne fait d'ailleurs que continuer les idées de Voltaire, qui tout en partageant l'opinion des partisans d'une population nombreuse, demandait que celle existente soit aussi peu malheureuse que possible.[15]

De son coté, son contemporain, le philosophe anglais David Hume (1711—1776) affirmait que si la population dispose de moyens de subsistence suffisants, elle augmente rapidement.[16] Ceci cependant ne doit pas être compris dans un sens mécanique, par petits groupes ou par catégories sociales non-définies avec précision, mais par l'ensemble de la société. De même, ne doit pas être comprise dans un sens mécani-

---

[13] V. Trebici, *op. cit.*, p. 72—74.
[14] S. Vauban, *Projet d'une dixme royale*, Rouen, 1707, ap. R. Mols, *op. cit.*, I, p. 52—53.
[15] P. Vincent, *French demographers in the eighteenth century*, în *Population Studies*, I/1, iunie 1947, p. 44—71.
[16] A. Peacock, *Theory of population and modern economic analysis*, dans „Population Studies", VI/2, noiembrie 1962, p. 114—122.

que, ni l'existence d'un rapport direct entre la situation économique et la fertilité démographique, car un grand nombre de facteurs viennent s'interposer entre ces deux phénomènes qui influencent d'une manière ou d'une autre l'accroissement démographique. On peut toutefois affirmer qu'en général, les périodes d'augmentation démographique coïncidént avec celles d'expansion économique, l'une renforçant l'autre. de même que la régression démographique hâte la régression économique.

Le rapport entre la population et l'économie est un problème complèxe, car les facteurs démographiques, les ressources matérielles, l'alimentation et l'environnement s'y rencontrent et s'y interferrent. La stratégie d'ensemble d'une croissance économique ne peut être conçue sans l'integration des variables démographiques.

Ainsi par exemple, l'influence négative du facteur sousnutrition sur le facteur démographique (mortalité, longévité, vitalité) est indéniable. De même le fait que le facteur démographique (densité, différentes catégories de structures) est déterminé par le progrès, la stagnation ou la regression économique d'une société donnée constitue à son tour un axiome.

La démographie influence puissament l'économie, car une politique économique de perspective plus ou moins longue, suppose une évaluation préalable du matériel humain qui devra mener à bonne fin cette économie.

Une politique des equipements techniques suppose une politique de la main d'oeuvre qui à son tour exige une connaissance de la population et une politique de la population. Tout ceci signifie une politique sociale englobant différentes catégories de la population: ouvriers, techniciens, ingénieurs ainsi qu'une structure démographique spéciale et mobile, car les anciens travailleurs doivent s'adapter aux nouvelles conditions de travail, tandis que les plus jeunes devront avoir en vue leurs perspectives en fonction de l'évolution technique.[17]

La sociologie — science de la société — et la démographie — science de la population — sont étroitement liées. Les faits démographiques ne peuvent être perçus indépendament des phénomènes socioculturels qui les déterminent en grande mesure. Ainsi les mariages et la nuptialité — qui sont des phénomènes démographiques — sont soumis aux contingences économiques, sociales, culturelles, religieuses et coutumières.

La sociologie et la démographie se donnet aussi la main dans l'étude des familles.

---

[17] P. Fremont, *Démographie économique. Les rapports de l'économie et de la population dans le monde*, Paris, 1947; L. Chevalier, *Démographie générale*, Paris, 1951; H. Leibenstein, *A theory of economic-demographic development*. Princeton, 1954; G. Mortara, *Economia della popolazione. Analisi delle relazioni di fenomeni economici e fenomeni demografici*, Torino, 1960. C. M. Cipolla, *Histoire économique de la population mondiale*, Paris, 1965; A. Sauvy, *Théorie générale de la population*, vol. I. *Economie et croissance*, ed. 3, Paris, 1966; C. Legeard, *op. cit.*, p. 43—46; C. Grigorescu, *Populaţie şi economie*, Bucureşti, 1976.

La sociologie doit expliquer ce qu'est la famille, c'est-à-dire des personnes unies par le mariage et la procréation: parents et enfants — qui constituerent la petite famille, tandis que la grande famille comprend l'ensemble des personnes, entre lesquelles il existe un certain grade de parenté. Si cette grande famille intéresse la sociologie, pour la démographie c'est la petite famille qui est l'unité de calcul, car c'est le couple — les parents — qui procréent (à l'exception des enfants illégitimes, dont le pourcentage par rapport aux légitimes, est négligéable).

L'économie n'est, elle non-plus, etrangère au problème, car la famille est l'unité fiscale de base. D'autre part, aussi bien dans l'économie agraire traditionnelle que dans l'artisanale, la famille est à la fois unité de production et unité de consommation.

Selon le sociologue français Emile Durkheim, la famille conjugale moderne est le résultat d'une longue évolution au cours de laquelle la famille s'est constituée à partir d'un vaste clan exogame amorphe, à mesure que le milieu social prenait forme. Ce point de vue est combattu aussi bien par les historiens du Moyen-Âge (Marc Bloch, Georges Duby) que par les historiens-sociologues de la famille (Philippe Ariès et René König), qui ont démontré qu'en fonction des conditions économiques, sociales, démographiques et politiques, la famille, en fait et en droit, adopte tant la forme conjugale ou nucléaire, que la forme étendue (grande famille).

Il existe six types de famille: 1-les solitaires (veufs ou veuves sans enfants, célibataires); 2-ménages sans structure familiale (frères, soeurs ou autres parents, célibataires); 3-la famille conjugale, (le couple avec ou sens enfants; les veufs ou veuves avec enfants); 4- la grande famille (famille conjugale plus des parents); 5-le ménage multiple, composé d'un noyau principal (la famille conjugale) auquel s'ajoutent un noyau secondaire, composé de parents du chef du noyau principal.

La structure de la famille, la structure par âges et la structure par sexes de la population appartiennent en égale mesure tant au domaine socio-professionnel qu'à la démographie.

Les trop grandes disproportions entre les sexes entrainent le célibat et les enfants illégitimes. La structure par âges exige une politique économique et culturelle différenciée: pour les jeunes, des emplois plus nombreux et plus de produits, ainsi que plus d'écoles et d'institutions de culture pour leurs enfants.

De même, la structure par sexes exige elle aussi une orientation économique différenciée: là où les hommes prédominent, des emplois adaptés à leurs moyens; si ce sont les femmes qui prédominent, des emplois en conséquence et une répartition adéquate des produits.

Ce qui précède, constitue autant d'exemples prouvant que la démographie n'est pas une science isolée, mais qu'au contraire, elle est étroitement liée à un ensemble socio-politique et socio-culturel.

On peut trouver nombre d'exemples dans le même sens. Ainsi les guerres affectent rapidement le facteur population par la perte de vies

humaines, surtout des jeunes, ce qui engendre implicitement un vieillissement de la population. De même, les guerres et le cortège de malheurs qu'elles entrainent, affectent gravement l'économie et la culture d'une société.

A leur tour, les dommages causés à l'économie, provoquent des émigrations dues, tant au manque d'emplois, qu'à la pénurie des moyens de subsistance.

D'autre part, la population est aussi influencée par des facteurs d'ordre moral, philosophique ou psychologique. Ainsi, l'évolution de la population est négativement influencée par la conception sociale de l'enfant unique, tandis que les dogmes religieux, qui encouragent la natalité, l'affectent dans un sens contraire.[18]

René Duchac a démontré l'interdépendance qui existe entre la sociologie et la démographie dans le domaine des migrations. La première partie de son ouvrage, intitulée: *Une sociologie dans une histoire,* comprend implicitement, tant de la démographie que de l'histoire, car ses conclusions d'ordre sociologique et culturel se fondent sur des données démographiques, de même que la pluriethnie et le pluralisme culturel. D'autre part, deux sous-chapitres sont intitulés symboliquement: *Le rôle des données demographiques dans la compréhension du phénomène migration* et respectivement, *La démographie et la géographie de la migration des noirs.*

Le mouvement migratoire a un sens double: le changement de la résidence d'une famille ou d'une personne; toutes les personnes quittant leur domicile habituel pour s'établir dans une autre localité, pour une durée infinie, sont considérées emigrées.

Dans un sens plus large, le terme peut aussi s'appliquer aux migrations saisonnières, à la recherche d'un travail.

Comme telles, les migrations constituent un phénomène social important, ayant des conséquences démographiques visibles sur le rythme des mariages et partant des naissances.

D'autre part, les migrations ou colonisations intérieures à caractère agraire, les migrations du milieu rural vers les villes, donc de l'agri-

---

[18] M. Halbwach, *Morphologie sociale.* Paris, 1938; J. Stoetzel, *Sociologie et démographie,* în „Population", vol. I/1, janvier—mars, 1946, p. 79—89; A. Girardin, *Démographie sociale,* dans *„Traité de sociologie,* red. T. Gurvich., I, p. 275—92; Ph. Hauser, *Demography in relation to sociology* dans *The American Journal of Sociology,* LXV/2, p. 129—173; W. Moore, *Sociology and demography,* dans *„The Study of population"*, ed. de Ph. Hauser, Chicago, 1959, p. 832—851; W. E. Moore, *Sociologie şi demografie,* dans *Teorie şi metodă în ştiinţele sociale,* vol. II., Bucureşti, 1966; D. Heer *Society and population,* London, 1968; Ch. B. Nam, *Population and Society,* Boston, 1968; C. Legeard, *op. cit.,* p. 42—43; A. Armengaud, *La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe-siècle,* Paris, 1975; Fr. Lebrun, *La vie conjugale sous l'ancien régime,* Paris, 1975; I. Schmidt, *Einführung in die Bevölkerungssoziologie,* Hamburg, 1976.

culture vers l'industrie, ont un caractère aussi bien social que démographique.

Mais les émigrations peuvent aussi avoir un caractère politique ou spirituel, comme ce faut, à un certain moment, le cas des migrations vers l'Amérique, à partir de certains pays européens.

Les migrations ont de conséquences d'ordre aussi bien économique, socio-politique, que démographique, tant pour le lieu de depart que pour celui d'établissement, car elles constituent une perte pour le premier et un apport pour le second. Et ces conséquences sont d'autant plus sensibles que les émigrants sont plus jeunes, car elles signifient un vieillissement de la population du lieu d'origine et un accroissement du pourcentage des célibataires, dans le cas d'une disproportion entre le sèxe des émigrants.

Il est facile de percevoir parfois l'éxistence de certaines différences de mentalité entre les émigrants et les indigènes, les premiers, étant des producteurs tant du point de vue économique que démographique, ont une conception plus positive concernant le travail. En outre, leurs niveaux d'éducation et économique — ce dernier rapporté au revenus — sont aussi plus élevés et l'émigré venant d'un milieu urbain a un statut économique supérieur à celui des émigrants originaires d'un milieu rural.[19]

Les rapports entre la démographie et la sociologie sont tellement nombreux et variés que souvent certains sociologues pénètrent plus où moins dans le domaine démographique et inversement. Le fait s'explique facilement si l'on tient compte des domaines respectifs de ces deux disciplines ou sciences: la science de la population, c'est-à-dire la démographie; la science de la société: la sociologie. Et comme il ne peut y avoir de société sans population, leurs interférences arrivent à se superposer.

En délimitant leurs domaines, on peut cependant définir ces rapports, la sociologie embrassant un champs plus vaste, dans lequel la démographie occupe une place principale et prioritaire qui cependant ne peut être détachée du phénomène socio-culturel qui la détermine, la démographie déterminant à son tour, en partie, le phénomène socio-culturel.

Cette union entre la démographie et la sociologie pénètre jusque dans la sphère de la vie sociale: l'attitude vis-à-vis de la fécondité et

---

[19] R. Gonnard, *Essai sur l'histoire de l'émigration*, Paris, 1928; P. George, *Introduction à l'étude géographique de la population du monde*, Paris, 1951; D. Taft şi A. Robins, *International Migrations*, New York, 1955; J. Fourastié, *Migrations professionelles. Données statistiques sur leur évolution en divers pays de 1900 à 1955*, Paris, 1957; P. Guillaume şi J. P. Poussou, *Démographie historique*, Paris, 1970, p. 276—295; R. Duchac, *La sociologie des migrations aux Etats Unis*, Paris, 1974.

de la natalité varie en fonction des structures sociales, étant différente entre le milieu rural et la ville, entre les classes pauvres (prolétariat — terme qui indique la prolificité) et les classes aisées. L'évolution démographique de même que la mortalité dépendent de la situation dans l'hiérarchie sociale.

Le phénomène de la limitation des naissances n'a commencée à se manifester qu'à partir de la seconde moitié du XVIIIe siècle. Aux causes économiques qui l'ont engendré doivent être ajoutés les changements intérieurs dans la mentalité et le comportement des societés modernes ainsi que les pratiques religieuses. Les différentes conceptions jouent un grand rôle aussi dans le problème des unions libres et des naissances illégitimes.

Les moeurs et les coutumes appartenant à l'histoire des mentalités, influencent à leur tour sous plusieurs aspects, ainsi par exemple, l'âge des époux, surtout de la femme, qui est souvent en fonction de la situation économique et du niveau culturel.

Il y a une compétition permanente entre le facteur économique d'une part et les moeurs et mentalités de l'autre, l'avantage revenant tantôt au premier, tantôt aux seconds, en fonction de l'époque et du niveau d'évolution de la société.

La mentalité se reflète aussi dans le problème de la mortalite — qui est en même temps un problème démographique. Jean Fourastié a raison de soutenir qu'à l'époque traditionnelle — la Mort était au centre de la vie, comme les cimetières étaient au milieu de villages. Une interférence tellement étroite entre les moeurs, les coutumes, les mentalités, la démographie, la culture et la civilisation est en voie d'engendrer de nouvelles disciplines: l'ehno-démographie et l'ethno-histoire.[20]

L'évolution démographique à été très fortement influencée par la psychologie, la conception de vie, l'attitude vis-à-vis de celle-ci, la terreur inspirée par la peste, les épidémies, les guerres, la famines, la fin imminente du monde, les revenants, le chatiment éternel, l'Enfer, les eclipses, les comètes et les cataclysmes. Jean de la Fontaine n'exprime que trop bien cette terreur dans ses vers: „Un mal qui répand la terreur / Mal que le ciel en sa fureur / Invente pour punir les crimes de la Terre". De son coté N. Birabeu a dédié deux volumes à la seule influence de la peste sur l'évolution démographique.

Le Moyen-Age croyait que la peste, les famines, les guerres et les autres cataclysmes étaient des actes de vengeance ou les chatiments envoyés par la Divinité ou les forces surnaturelles, offensées par les

[20] Ph. Ariés, *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*, Paris, 1948; Ph. Ariés, *Attitude devant la vie et devant la mort du XVIIIe au XIXe siècle*, dans *Population*, 1949. p. 463—470.

hommes. C'est pourquoi l'homme du Moyen-Âge, dans ses prières suppliait d'être fardé „a peste, a fame, a bello".[21]

La Démographie et la Religion sont loin d'être étrangères l'une à l'autre. Les croyances religieuses associées aux moeurs et aux coutumes, influencent grandement le facteur démographique dans toutes ses manifestations: natalité, mariage, nuptialité, fécondité. De leur coté, ces manifestations démographiques déterminent différentes structures démographiques: sociales, culturelles, par âge et par sexe, de même que les structures sociales-prises dans le sens de chasses et catégories sociales — se comportent différemment vis-à-vis des phénomènes démographiques tels: la natalité et la nuptialité. Chez les groupes sociaux plus isolés, la pratique de la religion est plus active, tandis que les migrations vers les villes entraient un affaiblissement de la vie religieuse.

La religion influence la démographie aussi d'autres manières, par exemple, la prohibition des mariages dans certaines situations, comme une parenté trop proche (1er et 2e degré), état physique et psychique degradé des candidats, mariages trop repetés, périodes de jeûne.[22]

Les sicences biologiques sont particulièrement precieuses pour les études démographiques. La démographie qualitative a pour mission de démontrer l'influence des faits biologiques et de rechercher les possibilités d'améliorer les espèces. La génétique des populations dépassant le stade d'une appréciation exclusivement mathématique, tient compte des progrès réalisés par d'autres sciences, parmi lesquelles la démographie qui peut lui rendre de grands services par son objet et ses méthodes, car elle lui perment de valider certains calculs qui autrement risqueraient de déformer les irrégularités des phénomènes humains.

La structure par âges, le nuptialité, la grandeur moyenne des familles sont autant d'éléments de première importance pour la génétique. Unies dans leur intérêt commun pour la dynamique et la stratification variables des populations, la démographie descriptive et la génétique humaine se rencontrent sur un terrain commun. Elles s'intéressent aux caractères physiques et mentaux qui poussent l'homme à procréer, à soigner sa santé, à choisir son conjoint, à travailler et à vieillir.[23]

L'importance de la coopération entre l'anthropologie et la démographie est aussi évidente. La détermination du sèxe et de l'âge contri-

---

[21] B. Z. Urlanis, *Bilanz der Kriege. Die Menschenverluste Europas vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart.* Berlin, 1965; J. H. Birabeu, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranèens*, t. I. *La peste dans l'histoire*, Paris, 1975, t. II. *Les homes face à la peste*, Paris, 1976.

[22] Ph. Ariés, *Sujets de recherches sur le comportement en matière de fecondité et planification de la familie.* New York—Paris, 1971.

[22] Ching Chun Li, *Population genetics.* Chicago, 1955; A. Sauvy, *Théorie générale de la population*, vol. II, *Biologie sociale.* Paris, 1959; R. Huron et J. Ruffié, *Les méthodes en génétique générale et en génétique humaine*, Paris, 1959; C. Legeard, *op. cit.*, p. 38—39.

buerent à l'élaboration des tableaux de mortalité et à la détermination des caractéristiques démographiques des communautés préhistoriques, telles: la probabilité de décès et de survie, le nombre d'années vecues par les survivants de chaque fourchette d'âge, l'espérance de vie, etc. Connaissant la durée d'utilisation d'une nécropole et le nombre d'individus, il devient possiblie de calculer le volume de la population, le nombre de gégérations, les dimensions des familles.

De même, l'anthropologie et la démographie se donnent la main dans le vaste domaine des groupes humains de certains éspaces géographiques, ayant des caractéristiques héréditaires communes. On arrive ainsi à une nouvelle interférence démo-biologiques qui les confond dans une nouvelle science: l'anthropogénétique. Celle-ci à son tour a besoin de recourir à la démographie pour son aspect statistique.

Un rapport étroit est aussi identifiable entre l'anthropologie et la démographie quantitative classique: natalité et mortalité, concrétisée dans le problème de la fécondité différenciée.[24]

Cependant, l'application mécanique des critères démographiques déforme l'image de la réalité, tant dans les problèmes d'anthropologie, que dans d'autres problèmes interférents. C'est pourquoi une collaboration entre l'anthropologie, l'archéologie, la démographie et l'ethnographie est indispensable.

Le rapport entre la médecine, l'hygiène et la démographie est tellement évident que toute démonstration est superflue. Dans l'antiquité et au Moyen-Âge, le taux de mortalité infantile était tellement élevé que le progrès démographique fut très lent. Et lorsqu'une épidémie éclatait, les pertes démographiques étaient terrifiantes, comme l'étaient celles provoquées par les famines et les guerres.

Les principaux facteurs responsables étaient l'absence presque totale des connaissances médicales et des conditions d'hygiène.

C'est pourquoi les progrès de la médecine et de l'hygiène, la raréfaction des famines et des périodes de guerre, ainsi que l'amélioration de la nutrition, engendrèrent cette „révolution démographique", selon l'expression utilisée par certains démographes pour caractériser la situation crée vers la fin du XIXe siècle en Europe Centrale et Orientale.[25]

L. Chevalier avait donc raison d'ecrire que „la démographie fournit aux sciences sociales, biologiques et même politiques, la matière première et technico-statistique qui seules leur permettent de progresser".

---

[24] R. Gessain, *Anthropologie et démographie*, dans *Population*, III/3 **1948**, p. 485—500; W. Boyd, *Génétique et races humaines. Introduction à l'anthropologie physique moderne*. Trad. de l'anglais, Paris, 1952; D. Nicolaescu-Plopşor et W. Wolski, *Elemente de demografie şi ritual funerar la populaţiile vechi din România*, Bucureşti, 1975.

[25] R. Deguiral, *L'hygiène sociale*. Paris, 1953; E. May, *La médicine, son passé, son présent, son avenir*. Paris, 1957; G. Rosen, *A History of Public Health*. New York, **1958**.

A l'avenir, les sciences sociales et humaines ne pourront exister qu'en fonction de la démographie. Pourquoi? Comment? En essence, à cause de l'apport de la statistique, par la vaste base numérique qu'elle offre, ainsi que par sa méthode d'élaboration des documents.

Jusqu'à présent, l'histoire, la géographie, la biologie, la sociologie, l'économie politique, n'avaient à leur disposition que des faits isolés et des observations éparses, concernant des moyens trop peu homogènes . . .

Le grand avantage de la démographie est qu'elle dispose d'une masse d'informations très étendue, homogène, et irréfutable .C'est pourquoi, l'économie, la sociologie, la biologie ou l'histoire se trouveront sur un terrain solide, aussi longtemps qu'elles s'appuyeront sur la démographie.[26]

La démographie historique, par son étude de l'historie de la population, est une partie de la science historique et du problème général de la population, mais elle est aussi partie composante aussi bien des sciences économiques, par son étude des structures économiques et professionnelles de la population, que de la géographie, par son étude de la géographie humaine et historique. La démographie est à la fois histoire et géographie, car les événements démographiques s'inscrivent tant dans le temps que dans l'éspace, et la géographie cherche à expliquer les activités humaines, en fonction des conditions de relief, de sol, de climat, etc. En plus, la démographie est partie composante: de la sociologie, par son étude des structures sociales et familiales; de la psychologie sociale, par son étude du comportement de l'homme en tant que colectivité; de la génétique, de la médicine et de l'hygiène, par l'étude de la fertilité de la population, des conditions d'hygiène et de santé; de la culture, par l'étude du niveau culturel des populations, etc.

Et peut-être encore plus que celà, la démographie se retrouve dans chacun de ces domaines car l'importance du facteur démographique c'est-à-dire l'augmentation ou la diminuation de la population concorde avec la niveau de civilisation d'une société pendant une certaine époque historique et dans une région politico-géographique donnée.

Les aspects dynamiques — mobilité, deplacements intérieurs et surtout la migration vers l'extérieur — font de la population un facteur de civilisation qui facilite et active la circulation des idées, de l'expérience, des valeurs matérielles et spirituelles crée par l'homme, en d'autres mots, les composés de la civilisation.[27]

---

[26] L. Chevalier, *Démographie générale*, Paris, 1951.

[27] A. Landry, *La révolution démographique. Etudes et essais sur les problèmes de population*. Paris, 1934; L. Gachon, *Histoire, géographie, démographie*, dans *Norois*, nr. 7, iulie—sept. 1955, p. 281—316; Șt. Pascu, *Aplication de la méthode historique aux études démographiques*, dans „Actes du colloque international de démographie historique", Liège, 18—20 avril 1963, p. 305—317; J. Holzer, *Podstany analizy demograficzi*, Warsava, 1963; P. George, *Géographie et la population*, Paris, 1965; A. Sauvy, *La population*, Paris, 1970; Vl. Trebici, *Demografia*, București, 1979, p. 19—26.

* *
*

Dépassant le domaine des ciffres, la démographie historique est devenue une science humaine en même temps qu'une science appliquée dans presque tous les domaines. En ce qui concerne l'importance du facteur population pour le passé, le présent et l'avenir de la société, il y à longtemps qu'elle est devenue une certitude.[28]

La démographie et les prévisions sont inséparables; les prévisions se basent au départ sur des hypothèses et celles-ci sur des observations historiques, et celà non seulement comme une „curiosité intéressante", mais comme un problème vital, déterminant pour l'avenir de la société humaine.

Point n'est besoin de nombreux arguments et démonstrations pour établir l'importance du rythme de croissance de la population pour la vie économique, sociale, politique et culturelle. C'est d'ailleurs le motif pour lequel l'humanité cherche à pouvoir prévoir et verifier l'indice de croissances de la population dans un avenir plus éloigné, c'est-à-dire au moins jusqu'à l'an 2000.

Vu l'importance du facteur population pour le présent et l'avenir de l'humanité, il cesse d'être un problème théorique, de principes abstraits, pour devenir un problème concret, d'une importance cruciale, et de son coté la démographie se base sur la prognose scientifique et non sur des abstractions qui quoique belles par leur forme et leur logique et pouvant impréssionner par leur harmonie, ne s'avèrent pas toujours justes lorsque confrontées avec la réalité, qui n'est que rarement harmonieuse et logique, unitaire et symétrique.

La projection ou la prévision démographique se refère tant au nombre, qu'aux différentes structures démographiques: sociales, par âges, par sèxes.

Les méthodes utilisées sont, soit préliminaires ou fondamentales, c'est-à-dire mathématiques, ne déterminant que le nombre total de la population, soit économiques, basées sur l'importance des facteurs économiques dans l'évolution numérique et sur les structures de la population, en fonction de sa fertilité, de son taux de mortalité et de sa mobilité.

La méthode des composants, considérée aujourd'hui comme la plus importante, se base sur la projection des sous-populations: l'effectif par ans ou groupes d'années, l'âge, le sèxe, rapportés au régime ou à la loi de fertilité, au régime ou à la loi de mortalité et aux indices de ces phénomènes démographiques qui agiront en perspective. Donc plus les prognoses seront exactes, plus la démographie sera une science exacte.

Pour répondre aux désirs de la Société, les hommes de science représentants des intérêts des peuples préoccupés par l'évolution démographi-

[28] P. George, *La démographie, une science humaine appliquée*, dans „Population", XIX/2 avril—juin, 1959, p. 305—318.

que — preuves en sont les nombreuses et fréquentes manifestations internationales, dont une des plus importantes fut sans doute la Conférence Mondiale de la Population, tenue en 1974 à Bucarest — ont tenté une estimation projective empirique dès la seconde moitié du XVIIe siècle. (Giovanni Baptista Riccioli).

A mesure que nous nous raprochons de notre temps, l'exactitude des perspectives augmente. La courbe logistique de Verhulst assure un caractère plus scientifique aux prévisions estimatives et les recherches de la fin du siècle dernier se rapprochent encore plus de la solution du problème, soit sous le rapport de la population globale, soit différencié par structures.

Nous disons „se rapprochent" car il existe encore bien des facteurs qui influencent et influenceront dans un sens ou l'autre, l'évolution de la population et dont l'action concrète et précise ne peut être prévue.

Celà explique d'ailleurs la prolifération des théories ou doctrines sur la population, et qu'une récente étude élaborée sous les auspices de l'O.N.U. divise en théorie de Malthus, théorie de Marx, théories de l'école économique classique et néoclassique, en théories mathématiques, biologiques, sociologiques, optimalistes et en théorie de la transition démographique.[29]

Mais quelques soit la théorie adoptée — ou même prises toutes ensemble — le phénomène démographique qui se dégage avec certitude est l'accroissement impressionant de la population du globe au cours des derniers cent cinquante années — qui débuta par la révolution démographique de la fin du XVIIIe siècle et du suivant, continuée par une certaine stabilité qui dura quelques cinquante ans, puis une nouvelle révolution démographique vers la fin du XIXe siècle, jusqu'au début de la première guerre mondiale, et enfin „l'explosion" démographique du dernier quart de siècle.

Soit que nous admettons cette explosion dans sa totalité ou seulement en partie, en la rapportant à certaines régions du globe, quelques faits restent certains: si les estimations de l'historien démographe autrichien Winkler s'avèrent justes, entre 3,39 et 5,26 milliers de milliards d'hommes seraient nés depuis que l'humanité éxiste, tandis que depuis que nous disposons de données plus sûres, l'évolution de la population du globe s'estime comme suit: 728 millions en 1750; 906 millions en 1800; 1,3 milliard en 1850; 1,6 miliard en 1900; 2,1 milliards en 1930; 2,5 milliards en 1950; 3 milliards en 1960; 3,6 milliards en 1970; 4,5 milliards en 1980; 5,5 milliards en 1990 et de 6 à 7 milliards en 2000.[30]

---

[29] A. Sauvy, *De la prévision démographique à la prévision économique* dans „Population", XIV/1, janvier-mars, 1959, p. 89—104; E. A. Wrigley, *Népesedés es történelem*, de l'anglais, Budapest, 1973; V. Cheţău, *Populaţia globului. Prezent şi perspective*. Bucureşti, 1974; J. Bruk, *La population du monde aujourd'hui (Processus ethnodémographique)*, Moscova, 1977; V. Gheţău, *Perspective demografice*, Bucureşti, 1979.

[30] A. Landry, *La révolution démographique* Paris, 1934; W. S. Thomson, *Population Problems*. New York, 1953; J. Vialatoux, *Le peuplement humain* Paris, 1957; Vl. Trebici, *Demografia*, Bucureşti, 1979, p. 443—456.

ne s'appuyaient sur des bases scientifiques. En effet, au XVIIIe siècle la Terre comptait dix fois plus d'habitants que dans l'Antiquité, et deux siècles plus tard, leur nombre étaient de 2,5 milliards, plus de trois fois la population de 1750. Et en dépit du fait que les deux catégories de facteurs: endémiques — ayant un caractère de continuité et de durabilité — et épidémiques — à caractère transistoire — et qui ne se manifestent qu'à certains moments, ont actionné simultanément ou successivement, l'évolution de la population a suivie une courbe ascendente.

Une des plus remarquables conséquences de l'explosion démographique contemporaine c'est l'augmentation continuelle du taux de la population vivant dans les villes. Dans un de ses rapports adressés aux experts du Marché Commun, Sicco Mansholt démontrait que dans un avenir pas trop eloigné, d'une population totale de six milliards d'habitants, 4,5 milliards seront absorbes par les centres urbains.

Bien entendu cela n'ira pas sans poser de nouveaux problèmes d'ordre social-économique, social-politique et social-culturel, englobant les habitations, les reseaux d'approvisionnement et commerciaux, les écoles, les institutions de culture, les activités politiques, etc.

Un fait qu'il ne faudra pas oublier est que vers 1990, environ la moitié de la population du globe vivra dans des villes de plus de 100.000 habitants, ce qui aggravera encore plus le phénomène d'agglomération des grandes villes à la suite de la fusion de plusieures localités voisines.

Voilà pourquoi les économistes, les statisticiens-économistes et les démographes sont preoccupés par le rapport entre la population et le devéloppement des villes, sachant l'influence decisive du facteur démographique sur la dynamique du devéloppement moyen des villes, en fonction des indices de la natalité et de la structure par âges et par sèxe de la population urbaine.[31]

Ce mouvement ininterrompu de la population est la conséquence des entrées (naissances, immigrations) et des sorties (décès, emigrations) en fonction desquels une population croît ou décroît. Lorsque le taux des naissances est supérieur à celui de la mortalité la population augmente, inversement, elle décroît lorsque la mortalité este supérieure. La relation mathématique entre ces deux phénomènes démographiques, décide le taux ou rythme de croissance de la population.

Ce taux de naissances n'a cessé d'être une préoccupation constante. Surtout depuis l'apparition, à la fin du XVIIIe siècle, des „lois de Malthus", concernant l'accroissement en proportion géométrique de la population et en proportion arithmétique des possibilités de nutrition ou de subsistence, le probleme a formé l'objet de discussions permanentes.

Le statisticien belge Quetelet a elaboré une formule médiane, selon laquelle l'évolution démographique progresse à un rythme acceléré jus-

---

[31] *La croissance de la population mondiale, urbaine et rurale, 1920—2000. O.N.U. Etudes démographiques*, New York, 1970; *Methods for Projections of Urban and Rural Population*. O.N.U. Manuel VIII, New York, 1974.

qu'à un certain point, quand ce rythme se ralenti, car la somme des obstacles qui s'opposent à une augmentation illimitée de la population, croît proportionnellement avec le carré de la vitesse d'augmentation de la population. La „loi" de Quetelet a été formulée mathématiquement par la courbe logistique de Verhulst-Pearl-Reed, dans le sens que les obstacles augmentent en proportion égale au rapport entre la population supplémentaire et la population totale.

La réalité n'a cependant pas entièrement confirmé ces „lois" et „courbes" par ailleurs très correctement et scientifiquement établies, et la populataion a continué a augmenter, en fonction d'une série de facteurs qui ne pouvaient être que difficilement perçus alors, et qui à présent peuvent être représentés par des lois et des courbes.

Le rythme de croissance de la population est de la plus haute importance pour la vie économique et sociale d'un pays, d'un continent et même du globe. En effet, il détermine la densité de la population qui à son tour influence le degré de devéloppement d'une société, mais qui exige en échange se voir assurer les moyens de subsistence ainsi que des conditions adéquates de santé, d'instruction, d'éducation, d'habillement, d'habitation, etc.

D'autre part, la structure par groupes d'âge et par sexe conditionne ou devrait conditionner la planification économique en fonction de la capacité de la main d'oeuvre et des nécessités de la population, qui diffèrent tenant compte de l'âge et des sexes. Celà est vrai surtout pendant les périodes de révolution et d'explosion démographiques telles qu'a connue l'humanité entre la fin du XIXe siècle et 1914, encore plus à partir de 1950 et surtout dans les pays en voie de devéloppement.

Voilà pourquoi les problèmes du taux de croissance et de la dynamique de la population sont et resterons les problèmes majeurs de la démographie historique. La connaissance de ces phénomènes, clé indispensables pour comprendre l'évolution et l'augmentation de la population, s'est vue accorder la priorité vis-à-vis d'autres questions, comme la fertilité feminine et en liaison avec elle, la natalité, dont l'évolution, ces derniers temps, a fluctué partout dans le monde, ou encore le taux de mortalité (générale ou infantile) qui a sensiblement baissé sur le plan mondial. A ces problèmes il faut encore ajouter: — le coefficient de natalité qui doit être rapporté à la structure par âges de la population, car une population jeune aura un coefficient de natalité plus élevé qu'une population vieillie;

— le coefficient de gain naturel, qui est, lui aussi, lié à la structure par âges et à l'évolution de cette dernière et surtout à la proportion du groupe „adulte", âgé de 15 à 50 ans, qui en Europe a marqué un recul;

— la longévité et son corrolaire: la durée moyenne de vie qui a augmenté surtout en Europe, mais aussi sur le plan mondial, cette durée allant en 1956 de 60 é 71 ans pour les hommes et de 65 à 75 pour les femmes.

En Roumanie, la moyenne des personnes ayant dépassé 80 ans était de 6,4%, la structure par sèxes étant en faveur des femmes: 160 pour 100 mâles. De même la moyenne des centenaires était de 17 pour un million — ici aussi les femmes étant trois fois plus nombreuses que les hommes.

Les enquêtes — recherches entreprises récemment dans plusieurs pays de plusieurs continents, surtout dans ceux en voie de devéloppement, mènent à des conclusions un peu moins inquiétantes. Dans les premières années du XXI siècle, la population de la Terre, qui aura atteint 6—7 milliards en 2000, se stabilisera aux alentours de 8 milliards et non pas 9 milliards, comme prévu précédemment. Le rapport sera donc plus équitable entre la population et les possibilités d'alimentation, qui seront suffisantes pour ce quantum de la population. Cet equilibre entre la population et les moyens de nutrition ainsi que la stabilisation à une situation optime du rapport respectif, sera probablement dû à un ralentissement de 20—40% du rythme de la natalité qui s'est manifesté ces derniers temps dans les pays du Tiers-Monde ainsi qu'à la politique officielle adoptée dans beaucoup de ces pays, en vue d'assurer une situation démographique sinon optime du moins assez proche de l'optimum. On peut ajouter à celà, la stagnation de la natalité enregistrée dans plusieurs pays d'Europe (Grande Bretagne, France, R. D. Allemande, etc). et d'Amérique du Nord, où la moyenne des enfants par famille est tombée sous deux, alors qu'il faut 2,1 pour un simple rennouvellement des générations.

C'est dans ce contexte qu'à été tentée la définition de la politique démographique comme un complèxe de mesures visant à modifier l'évolution du nombre et de la structure de la population et du contenu de la politique démographique, les conceptions sur la natalité et les migrations, les objectifs de la politique démographique et d'utilisation rationnelle du fonds biologique, afin d'assurer la stabilité d'une évolution démographiques ascendante.

Mais la perspective qu'en l'an 2000 la Terre aurait à nourrir 6—7 milliards d'habitants a fait, sur ceux n'ayant aucun autre critère de comparaison, le même effet que s'il s'était agi de 60 miliards. En même temps, l'annonce d'une famine probable dans certaines régions a provoqué, dans les pays surpeuplés, un état „d'agitation, d'inquietude et de peur" qui, lui aussi, a contribué au ralentissement du rythme de la natalité.

Ceux qui veulent évaluer le taux de croissance démographique, ne doivent pas négliger l'augmentation de la longévité, ou espérance de vie à la naisasnce, qui en général a été appréciable. Ainsi en France, la durée moyenne de la vie a passé de 40 ans, vers le milieu du siècle dernier, à 71 ans en 1964. Cette augmentation a eu lieu en deux étapes distinctes: de 1831 à 1881, la durée moyenne a crû de 39,5 à 42 ans et de 1952 à 1964, de 68,3 à 70,9 ans.

Les mêmes deux étapes s'observent aussi en Roumanie, où la durée a passé de 36,1 à 42 ans, entre 1899 et 1952, et de 63,2 à 68,5 entre 1959 et 1967.

Une évolution identique a été enrégistrée dans la pluspart des pays européens, mais elle varie dans les autres continents.

Cette prolongation de la durée moyenne de la vie n'a pas manqué d'avoir des implications très importantes, comme par exemple, l'augmentation de la population active, une accumulation croissante de l'expérience de la vie et du travail — qui sont autant de faits contribuant au progrès de la société.

Une étude elaborée en France à partir de ces réalités, formule des conclusions judicieuses sur les problèmes démographiques de l'avenir. Ce sont en fait un ensemble de conclusions — sugestions — propositions, concernant la France, mais ayant une certaine valeur pour nombre de pays, on pourrait même dire, pour tous les pays. Ces conclusions concernent:

— la fertilité de la population qui devrait permettre le renouvellement des générations — bien entendu en rapport avec les conditions spécifiques de chaque pays ou groupe de pays;

— l'élimination des fluctuations trop brusques des naissances annuelles, afin d'obtenir une évolution lente ou progressive, ou, le cas echéant, une certaine stabilité;

— la connaissance des effets de durée, c'est-à-dire, „d'inertie demographique";

— l'adaptation de mesures sociale, visant à éliminer les disparités en ce qui concerne la longévité des diverses catégories socio-professionnelles, sachant que „l'inégalité devant la mort est la conséquence d'une inegalité devant la maladie, qui à son tour est, jusqu'à un certain point, la conséquence des conditions de vie et de travail".[32]

Basés sur ces motifs et sur plusieurs autres, Roger Mols et Alfred Sauvy démontrent que par l'étude de l'histoire de l'humanité l'intérêt pour la collectivité et les masses, signifient la mise en ordre d'une série d'événements qui en dernière instance, trouvent leur explication dans certains phénomènes démographiques.

La démographie présente une importance primordiale lorsqu'on veut mesurer la vitalité et le dynamisme d'une société donnée ou sa puissance économique, politique, militaire ou son système de gouvernement. C'est pourquoi aucun historien, quelque soit sa spécialité, ne peut ignorer les réalités démographiques.[33]

---

[32] V. Trebici, *Populația mondială*. București, 1974; *The Determinants and Consequences of Population Trends*, dans *Demographic Yearbook*, 1975; *World population prospects 1970—2000*, O.N.U. ESA/P WP, 13, WP. 13 march 1975; A. Sauvy, *Recherche d'un équilibre entre la population et le developpement. O.N.U.* conf. 60/S.4.M., 1128. C. Clark, *La croissance économique*, dans *Développement et Coopération*, 1977, nr. 1.

[33] R. Mols, *op. cit.*, vol. I, p. X; A. Sauvy, *La population*, p. 5.

Les constatations qui se degagent des recherches démographiques sont encourageantes et réjouissantes. La démographie historique, ayant dépassé le cadre quantitatif, c'est-à-dire la statistique démographique, est devenue à la fois une science humaine et une science appliquée, nécessaire aussi bien à ceux qui essayent de rendre véridiquement le tableau complèxe de la société humaine à une certaine époque, soit dans un certain pays ou région géographico-historique, soit dans un continent ou du monde entier, qu'a ceux investis de responsabilités politiques, économiques, sociales et culturelles. Ce sont des considérations majeures, qui justifient l'affirmation de John Keynes, faites immédiatement après la guerre, que le temps est venu où chaque pays doit poursuivre une politique nationale, vu que la population est, soit stationnaire, soit en croissance, soit en baisse.

De son coté, le professeur Pierre Georges compare la démographie à la météorologie, qui doit être consultée quotidiennement pour pouvoir prendre des décisions réalistes. Comparaison d'autant plus juste que la démographie, ainsi qu'il a déjà été dit, a de nombreuses et importantes incidences avec plusieures autres sciences et disciplines théoriques et pratiques: histoire, économie, géographie, sociologie, politologie, génétique, médecine, etc.[34]

Le rapport entre la démographie et l'histoire ou entre cette dernière et la démographie, ressort du nom même de cette discipline: demos = peuple, grafein = écrire; c'est donc la description du peuple, de la population, faite du point de vue qualitatif et quantitatif. Mais c'est aussi l'étude aussi détaillée que possible du comportement des collectivités humaines, ainsi que l'explication de ce comportement pour mieux pouvoir mettre en valeur ses causes et effets. C'est pourquoi, la collaboration entre l'histoire et la démographie, en vue d'une meilleure connaissance des collectivités humaines et de leur évolution dans le temps, n'est pas seulement possible, mais indispensable et passionante.

La démographie comme histoire se base sur la statistique qui lui est grandement nécessaire. Cependant, quoiqu'une collaboration entre elles fût indispensable, la démographie et l'histoire se sont trop souvent tenues isolées, l'histoiren ne s'intéressant à la population que lors des grandes catastrophes: guerres, famines, épidemies. C'est Emile Levasseur (1828—1911) qui le premier aborda d'une maniére réelle l'histoire de la population.

L'histoire offre à la démographie des données concrètes, qu'elle peut analyser seule, sans recours à la technique démographique. En effet, les évenements historiques ont des suites dans le comportement humain qui se répercutent sur la population.[35]

Thomas Macaulay, ce „prince de l'historiographie anglaise", affirmait il y a 130 ans, que „le premier devoir d'un chercheur désireux de

[34] P. George, *La démografie — une science humaine appliquée*, dans „Population", XIV, p. 305—318; C. Legeard, *op. cit.*, p. 85.

[35] P. E. Levasseur, *La population française*, t. I, Paris, 1889.

se former une notion correcte sur l'état d'une communauté humaine vivant à une certaine époque, est de déterminer le nombre de personnes constituant cette communauté".[36]

Le géographe français A. Demangeon vint compléter cette opinion, en écrivant il y a trente ans, que les problèmes de la population constituent un aspect fondamental de l'économie et de la civilisation nationale.[37]

De son coté, l'historien et économiste italien Giovanni Battista Salvioni, afirme „qu'à mesure que l'histoire se perfectionne, ses contacts avec la statistique vont en s'accentuant". „Lorsque l'histoire n'est qu'une simple chronologie, une histoire politique et l'enumération de guerres sanglantes, la statistique se maintient en réserve. Mais lorsque l'histoire a pour objet les masses — cet objet de prédilection de la statistique, les deux sciences se rencontrent et peuvent se donner la main".[38]

La formule concise de A. L. von Schlözer: „l'histoire est une statistique en mouvement et la statistique une histoire en repos" se trouve ainsi verifiée.[39]

L'histoire et la démographie se rencontrent dans tous les domaines. En premier lieu le problème démographique est lié aux conditions sociales, etant donc une démographie socialement différentielle. Parfois celà est provoqué officiellement par les législateurs, tel le cas de l'interdiction des mariages entre les membres de castes ayant une position sociale différente, par exemple entre les hommes libres et les serfs ou les éclaves, ou encore l'interdiction du mariage de ceux qui ne possedaient pas de moyens de subsistence suffisants pour l'entretien de la famille et le refus d'autoriser le mariage des esclaves, allant jusqu'à leur stérilisation.

L'histoire des temps préhistoriques aide la démographie par ses recherches archéologiques qui mettent à jour des civilisations étonnantes, datant surtout de l'ère néolithique et identifient leur distribution géographique. La conquête de l'espace par les hommes préhistoriques et par ceux de l'antiquité est due à l'augmentation de la population, phénomène concernant la démographie. Mais cette conquête de l'espace signifie aussi le développement social et économique et social-culturel de la société, qui sont des domaines fondamentaux de l'histoire.

* *
*

La mise en évidence des rapports multilatéraux entre l'Histoire Générale et la Démographie a implicitement démontré les liens étroits qui unissent ces deux sciences, dans la mesure où la démographie est

---

[36] Th. Macaulay, *Compemdium of Universal History*, London, 1846; Th. Macauly, *History of England*, vol. I, London, 1849.

[37] A. Demangeon, *La France économique et humaine*, t. I, Paris, 1946.

[38] G. B. Salvioni, *La statistica storica*, Florenţa, 1885, ap. R. Mols, *op. cit.*, I, p. XI.

[39] R. Mols, *op. cit., loc. cit.*

liée aux différents domaines historiques: économique, social, politique, culturel.

Il s'agit bien ici de liens actifs dans le sens que l'importance du facteur démographique est en concordance avec le degré de civilisation d'une société à une certaine époque et dans un espace géographique donné.

Par certains de ses aspects, surtout par ceux d'ordre dynamique, tels la mobilité, les déplacements intérieurs et les migrations vers l'extérieur, la population devient elle-même un facteur de civilisation car elle favorise la circulation des biens matériels et spirituels, des idées et des expériences.

Marcel Reinhard devéloppe cette idée et considère que la démographie s'attache à l'histoire, soit dans la mesure où elle est solidaire avec certains domaines d'activité humaine (politique, économique, social, mental, etc.), soit par le fait qu'elle correspond à une certaine civilisation ou que l'importance du nombre, son augmentation ou sa diminution, dans un rythme plus ou moins rapide et plus ou moins contenu est identique ou en opposition avec la société de l'époque respective.

Par ses interférences et ses implications, la démographie est en même temps l'expression d'une civilisation et l'un des facteurs de différenciation et de transformation des différents domaines de la société et partant de la civilisation elle-même.

C'est en celà que réside l'intérêt manifesté pour les problèmes démographiques, au cours des siècles, par les doctrinaires, les hommes politiques, les moralistes, les philosophes, les producteurs et les consommateurs.[40]

Les constatations justifiées du matérialisme historique vont dans le même sens: „tout mode de production historiquement différent, a ses lois spécifiques de population et ces lois ont un caractère historique".

La population se développe en fonction des conditions économiques et sociales concrètes, et elle exerce à son tour une influence sur le mode de production, en premier lieu en ce qui concerne la qualité de la main d'oeuvre. Le nombre grandissant de ceux qui travaillent dans le domaine économique, l'augmentation constante du volume des biens produits et des techniques, etc., déterminent au fond un procès bien plus ample: le nombre et la densité de la population constituent les prémises matérielles de la division du travail dans la société.[41]

Il nous faut souligner ici une constatation qui peut être considérée comme un veritable axiome, et qui concerne les avantages que l'histoire peut tirer de la démographie, a savoir une compréhension plus complète et plus véridique de la société et l'organisation de cette première dans ses domaines essentiels, mouvements sociaux et politiques, religieux, etc.

---

[40] M. Reinhard, *Histoire et démographie*, dans *Revue historique*, 1960, t. 203, p. 190—205.

[41] *Dicţionar de economie politică*, Bucureşti, 1974, p. 474.

A son tour, l'Histoire générale aide à mieux comprendre le rapport qui existe entre le devéloppement d'une société et le facteur population. A son tour ce dernier subit l'influence d'un certain nombre d'autres facteurs, tels:

— les possibilités de nutrition, surtout au cas de famines générales et prolongées, différentes, selon qu'il s'agit du milieu urbain ou rural;

— les épidémies, dont l'intensité est elle aussi différente, en fonction des mêmes milieux;

— les guerres, longues et fréquentes, et leurs conséquences pour l'évolution démographique;

— les conceptions religieuses et les différentes croyances enracinées, dont les effets sur l'évolution démographique sont considérables;

— les migrations massives, intérieures, mais surtout vers l'extérieur avec leurs suites variées sur le facteur population des pays d'emigration et des pays d'imigration;

— l'ordre social et économique, avec ses effets sur l'évolution de la population;

— les progrès de la médecine et de l'hygiène, avec leurs conséquences sur la courbe de la population.

Selon l'expression de l'historien-démographe Philippe Ariès, l'histoire, qui à la suite de la révolution industrielle et technique était devenue économique et sociale, devient démographique du fait de la révolution démographique.[42]

L'intérêt, le désir et les efforts des historiens et des historiens démographes, sont dirigés vers la possibilité de trouver à l'aide de nouvelles méthodes plus modernes et plus variées, des explications véridiques et objectives pour les procès historiques et de reconstituer le tableau historique dans toute sa complexité et avec toutes ses nuances.

Ainsi s'est enracinée la convinction, qui doit être celle de tous ceux désirant remplir leur mission, que l'application du principe des parois mobiles, pénetrables, permettant la circulation de la substance scientifique entre les différents domaines, est le principe scientifiquement désirable qui doit être respecté et appliqué.

Dans le cas présent il s'agit du deplacement de la substance du phénomène démographique vers le vaste champ de l'Histoire générale et des phénomènes historiques vers le domaine démographique, deplacement auquel peuvent être aussi associés d'autres domaines, tels ceux de l'économie, de la sociologie, de la religion, de la médecine, de la climatologie, de l'ecologie, etc.

La connaissance de l'évolution démographique peut expliquer un grand nombre de phénoménes sociaux. Ainsi par exemple il est bien connu que la surpopulation engendre les migrations, qu'elle influence le rythme des mariages, en les retardant, qu'elle encourage le célibat, et inversement, fait baisser le taux de la natalité et quelle exacerbe la compétition pour les fonction — au sein des classes dirigeantes.

Ainsi, la démographie s'entrelace avec l'histoire en général et avec celle des moeurs et des mentalités en particulier.

La plupart des événements historiques plus importants trouvent leur explication dans des considérations démographiques. Si par exemple presque tout le continent nord-américan est de langue anglaise, ou si la langue et la culture anglo-saxone s'étend aujourd'hui de par le monde, ce n'est pas parceque Wolf a vaincu Montcalm à Québec, mais parceque pendant un siècle et demi, les vaisseaux anglais ont transporté annuellement des milliers d'émigrants — la plupart illétrés — tandis que la marine française ne transportait que quelques centaines. La supériorité du nombre devait fatalement s'imposer.

Le déplacement à l'intérieur ou la migration vers un pays habité par la même population contribue grandement à l'unité du peuple respectif, par l'uniformisation de la langue, la création d'une unité économique, cristalisation de la conscience nationale. C'est ainsi que prend naissance d'abord l'idée, puis le désir, puis l'effort et enfin la lutte pour l'unité nationale — ce procès objectif et inévitable de la plus haute importance.

L'étude de la démographie quantitative permet de mieux comprendre l'histoire des grandes victoires obtenues par les pays plus riches en habitants, contre les envahisseurs. L'expansion romaine de la période allant d'Auguste à Trajan, peut être aussi expliquée par la densité de la population de l'Empire, qui pouvait assurer aussi bien le matériel humain, que les produits nécessaires à la poursuite des guerres. Dans ces conditions, les Romains pouvaient être de grands conquérants et des organisateurs encore plus grands.[42]

Un phénomène presqu'identique est celui de la force militaire et de l'expansion française au temps de la Révolution et de l'Empire qui elles aussi sont dues en grande partie à la vitalité française à cette époque.[43]

La métaphore de Pierre Goubert, concernant le détachement du vaste domaine de l'histoire de certaines disciplines particulières, entre autres de la démographie, mais qui — simultanément — soulignait leurs attaches avec leur tronc, es très suggestive.

L'Histoire, cet arbre millenaire, dont les racines plongent dans les chroniques et l'hagiographie — periodiquement élaguée, prise d'assaut et dénudée par les journalistes, les politiciens, les philosophes superbes et même par les historiens, mais qui renait, verdit et fleurit

---

[42] A. Sauvy, *La population*, p. 5.

[43] Pour la relations demographie-histoire, à part des travaux mentionés voir J. C. Russel, *Demographic Patern in History*, dans *Population Studies*, mars, 1948, p. 388—404; L. Livi, *Trattato di demografia*. Padova, 1947; D. V. Glass şi D. E. Everssley, *Population in history*, London, 1965; G. Armengaud, *Démographie et société*, Paris, 1966; D. H. Wrong, *Population and Society*, New York, 1967; D. J. Bogue, *Principles of Demography*, New York, 1969; L. Henry, *Démographie. Analyse et modèles*, Paris, 1972; Şt. Ştefănescu, *Demografia, dimensiune istorică*, Timişoara, 1974, p. 7—29; V. Trebici *Demografia*, Bucureşti, 1979.

sans cesse, poussant de nouveaux rameaux. Bouturages, greffes, amendements, l'histoire est plaine de semblables adjonctions, apports et fécondations — presque tous des approfondissements et des elargissements: marxisme, sociologie, économie, statistique, structuralisme, éthno-histoire, linguisto-histoire, mécanisation-automation-histoire. En moins d'un siècle et surtout ces vingtcinq dernières années, modes et modèles, pseudo-science et science véritable ont soulevé et soulèvent encore des tempêtes qui toutes finissent par des réflexions, des conciliations, des synthèses et en final, par de nouvelles pousses de l'arbre.

Mais de toutes, c'est certainement la greffe démographique qui est aujourd'hui la plus efficace, la plus populaire, la plus enrichissante et celle qui par sa parfaite rigueur est la plus rassurante.[44]

Au-delà de n'importe quelles proclamations, la démographie permet depuis 25 ans à l'histoire, de devenir réellement sociale et populaire, c'est-à-dire de pénetrer d'une manière décisive dans la connaissance de la société des classes inférieures. Les paysans entrent aujourd'hui dans l'histoire par une autre voie qui n'est plus celle des doléances, des obligations, ou des droits seigneuraux. Et cette voie est tellement neuve, tellement plus riche que les autres, qu'elle devient bient séduisante, dans un monde assoiffé de certitude.

* *
*

La démographie est utilemà l'histoire au moins de trois manières:
1 — Elle introduit dans l'histoire un facteur de première importance qui est celui de la puisasnce des nations, de leur population, c'est-à-dire de leur richesses en hommes. En même temps elle fournit de nombreuses données numériques sur bien des aspects de la vie dans le passé.
2 — Par l'enregistrement des baptêmes, des mariages et des enterrements — la démographie comprend toutes les classes sociales: ouvriers, artisants, agriculteurs, marchands, bourgeois et nobles, et celà en permettant de déterminer l'importance proportionnelle de chacune d'entre elles, nous offrant ainsi une image fidèle de la société à un moment donné.
3 — Travaillant avec des chiffres, la démographie possède une rigueur qui permet l'analyse qualitative. En d'autres mots: nombre, représentativité, rigueur.[45]

La démographie étant au service de l'histoire, la collaboration entre historiens et démographes s'impose. Alfred Sauvy constatait avec raison que tous ceux qui s'intéressent à la population — quelque soit leur place dans l'hiérarchie scientifique et quelque fut l'objet de leur

---

[44] P. Goubert, *Vingt-cinq ans de démographie historique*, dans *Sur la population française au XVIIIe et au XIXe siècles*, Hommage à Marcel Reinhard, Paris, 1973, p. 315—316.

[45] L. Henry, *La démographie au service de l'histoire*, dans *Sur la population française*, p. 341—350.

étude — cherchent à se joindre. Ils recherchent les problèmes et se cherchent entre eux. Et si le grand démographe français regrette qu'ils ne se retrouvent pas toujours, il faut formuler le souhait qu'ils le fassent à l'avenir pour pouvoir collaborer fructueusement au progrès de la démographie et partant de l'histoire en général.[46]

Ainsi la démographie sera encore plus utile à l'histoire qui étudie certain caractères et certains comportements des populations et des sociétés. S'exprimant en lagage statistique elle est aussi étroitement liée à l'autre histoire, celle des évenements, des idées, des coutumes et des techniques.

La synthèse des différents aspects de l'histoire des hommes et des populations, incombe aux historiens. Mais la démographie est un des matériaux utilisés à la construction de l'édifice et en même temps, une des principales parties. De son association avec les autres parties, naitra l'édifice complet, c'est-à-dire, l'histoire.[47]

Et s'il vrai que cette histoire ne peut être connue si l'on ne connait pas les parties qui la composent, il n'est pas moins vrai que ces parties ne peuvent pas être appréciées à leur juste valeur si l'on ne connait pas l'édifice entier.

La relation dialectique entre le tout et ses parties s'aplique aussi dans le cas du rapport entre la démographie et l'histoire générale ou intégrale. Mais celà ne doit pas être fait dans une vision statique, mais selon une conception dynamique, tant retrospective que prospective, car les progrès de la civilisation sont étroitement liés aux possibilités d'anticipation du déroulement des évenements futurs.

E. Kant avait raison en disant que „la faculté de pouvoir non seulement gouter l'instant présent, mais aussi d'entrevoir l'avenir, souvent très éloigné, est le signe indéniable de la supériorité de l'home"[48].

Cette idée se rencontree aussi chez les théoriciens du matérialisme historique, quand ils disent que, „l'histoire ne peut se limiter à une simple explication du passée, mais qu'elle a le devoir de formuler des prévisions hardies pour l'avenir et l'accomplissement de cet avenir", ce qui au fond nous ramène à l'histoire.

Dans ce complèxe de situations et d'implications sociales et historiques, l'histoire de la population a conquis sa place, a precisé ses ambitions, a expérimenté ses méthodes et a affermi ses bases.

Sans décerner à la démographie le rôle de panacée, il faut cependant reconnaitre qu'elle rend plus intelligible l'histoire générale dans sa causalité, son déroulement et sa finalité, ainsi que dans toutes ses hypostases.

C'est pourquoi la démographie est essentiellement historique, dans le sens le plus large du mot — car la science des populations occupe

---

[46] Cf. C. Legeard, *Guide de recherches documentaire en démographie*, p. 13.
[47] L. Henry, *op. cit.*, p. 350.
[48] E. Kant, *Ideea unei istorii universale*, trad. par T. Brăileanu, Bucureşti, 1943, p. 100.

la première place dans la connaissance du dévéloppement de la Société. C'est en partant de ce fait que l'historien — démographe espagnol Luiz Almansa affirme avec, peut-être, un peu d'exagération, que l'histoire sans démographie est une énigme de même que la démographie sans histoire".[49]

Essayant de tempérer un peu l'enthousiasme du savant espagnol, les historiens démographes français P. Goubert et L. Henry conseillent la prudence. Le premier se sert pour celà d'une boutade: l'historien conquis par la démographie doit savoir dominer sa conquête pour en faire plutôt „une servante qu'une maitresse".

Le second recommande de ne pas transformer la démographie historique en une colonie de la démographie courante, exploitée uniquement pour les besoins de la démographie et non pour ceux de l'histoire.

Dans toutes ces discussions, c'est la conclusion de Marcel Reinhard qui est la plus encourageante, lorsqu'il considère la démographie historique comme une „dimension historique", plutôt qu'une source complimentaire d'informations.[50]

ŞTEFAN PASCU

[49] *Reviste internacional de sociologia,* VII, 1949, nr. 28, p. 248, ap. R. Mols, *op. cit., loc. cit.*

[50] M. Reinhard, *Historire et démographie,* p. 190—205.

GENEZA DOMENIILOR CETĂȚILOR DIN TRANSILVANIA (SEC. XI—XIV)

În veacurile XI—XV societatea medievală transilvană a parcurs rapid o epocă de frămîntări creatoare, nu lipsită de un cortegiu de conflicte puternice, la capătul cărora și-a dobîndit organizarea politico-administrativă proprie, structurile sociale esențiale și direcțiile dezvoltării economice. Apariția și dezvoltarea domeniului feudal se înscrie tot în epoca arătată. Mecanismele acestui proces s-au luminat treptat, prin cîteva cercetări care au dat reperele generale[1]. Dincolo de ele, investigațiile tind să coboare către situații concrete, limitate geografic[2], însă, încă insuficient de numeroase.

Cercetarea noastră își propune abordarea genezei domeniului din perspectiva asocierii acestuia cu cetățile. Legătura dintre subiectele noastre s-a întărit evolutiv, într-o perioadă de timp îndelungată. Niciodată cetatea nu a fost o realitate pur militară, deasupra lumii social-economice înconjurătoare. Pînă a ajuns un nucleu al unei exploatări rurale complexe, așa cum o surprindem din secolul al XVI-lea mai ales, cetatea medievală timpurie a trebuit să se adapteze, dar în același timp să și adapteze la rîndul ei, peisajul uman ambiant.

Fortificațiile medievale au apărut cu mult înainte de constituirea propriu-zisă a „domeniilor". Prima lor generație, aceea a *castrelor* a luat ființă în condițiile unei maturizări a concepțiilor politice din întregul teritoriu carpato-danubian. Castrele din Transilvania, ca și cele din alte provincii românești, apar de la început ca produs al unor comunități mai numeroase, grupate în ceea ce istoriografia noastră a denumit ca formațiuni prestatale[3]. Chiar și în acea epocă (sec. IX—X) exista deja o raportare a castrelor față de teritoriul înconjurător. Aceasta a putut

---

[1] Cea mai recentă sinteză a feudalismului timpuriu transilvan vezi la Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Vol. 1—2. Cluj-Napoca, „Dacia", 1972—1979, 595+616 p.

[2] Vezi mai ales Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya.* În: SMIM, 5, 1962, p. 57—131; Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, Editura Academiei R.S.R., 1970, 304 p.

[3] Asupra termenului și utilizării lui în istoriografia românească vezi M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas (cetăți și orașe transilvănene din sec. IX—XIII).* În: *ActaMN*, 8, 1971, p. 198; Șt. Pascu, *op. cit.*, Vol. 1, p. 42—44. Despre fortificațiile epocii, în general, în afara lucrărilor deja citate vezi și M. Rusu, *Cetățile transilvănene din sec. IX—XI și importanța lor istorică* În: *Ziridava*, 10, 1978, p. 159—171.

să fie generatoare de relații constante, a căror esență și cuantum nu pot fi reconstituite decît cu totul ipotetic, în special pe baza cunoștințelor globale asupra întregului spațiu est-european în care se încadrau.

Asupra raporturilor dintre populație și castre ne oferă unele repere și arheologia. Constatăm că majoritatea castrelor au avut o suprafață *intravallum* mare și foarte mare[4], în timp ce locuirea lor efectivă este destul de restrînsă. Spațiile acestea au fost făcute totuși dintr-o necesitate de apărare a unor comunități sociale mai largi. Cifrele privind numărul populației surprinse în ele de către tătari la 1241, deși mai tîrzii și exagerate[5], demonstrează și ele utilitatea lor comunitară și caracterul lor „țărănesc".

Cucerirea Transilvaniei a însemnat pentru castre în primul rînd sfîrșitul unei evoluții independente, cu o posibilă finalitate specifică. Apoi, pentru majoritatea dintre ele, ea a însemnat o continuitate de existență. Persistența formelor arhitectonice cuprinzătoare dovedește punerea elementelor de apărare la dispoziția unor comunități la fel de numeroase. Pe de altă parte, castrele dobîndesc atribuții noi, mai complexe. Statul maghiar al secolului al XI-lea a pătruns cu o experiență organizatorică sintetizată din realitățile Occidentului și Orientului, cu intenția de a opera o nivelare organizatorică. În ambianța comitatelor și a centrelor lor, castrele, auzim pentru prima dată despre pămîntul castrelor *(terris castris)*.

Pe baza documentelor secolului al XIII-lea, cu deosebire, precum și a textelor unor cronici timpurii, a fost reconstituit aspectul ideal al organizării acestui pămînt al castrelor din vremea dinastiei regilor arpadieni. Din păcate, acest model operațional a fost aplicat mecanic la toate teritoriile stăpînite, începînd de la regele Ștefan I. Din acest model ne limităm în a arăta pe scurt, semnificațiile determinate, ale acelui pămînt al castrelor.

Organizarea avea toate aspectele tipice ale feudalismului timpuriu. Satele care erau trecute sub ascultarea castrelor nu erau sate aservite sub raport feudal. Starea lor era marcată totuși printr-o condiție juridică proprie, pe care documentele, fără să o definească expres, o desemnează fie prin condiția pămîntului *(terra castri)*, fie aceea a oamenilor *(castrenses, cives, populi castri)*. Cei ce trăiau sub ascultarea castrului erau așezați în obști teritoriale. Centurionatele și decanatele în care intrau erau astfel concepute încît să poată cuprinde împreună atît pe băștinași cît și pe cei nou veniți. Castrensii erau obligați la redevențe, cele mai multe în natură, dar participau și la viața militară. În fruntea tuturor oamenilor castrului se găseau iobagii *(iobagiones castri)*. Tot ei mai administrau castrul, strîngeau dările, efectuau importante servicii militare.

---

[4] Iată spre exemplu cîteva dimensiuni de la castre mai cunoscute: Bihor, 115×150 m; Dăbîca, diametru longitudinal 600, lățimea cuprinsă între 50—500 cm; Cluj-Mănăștur, 220×98 m.

[5] Vezi A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud-estul european*. București, 1933, p. 39—42, cu bibliografia.

Acei iobagi ai secolelor XI—XIII, nu erau încă elemente feudale, ci doar țărani liberi, cu o condiție socială mai bună decît a castrensilor[6].

Procesul de concentrare a pămînturilor sub autoritatea castrelor, se petrece în timp, pe măsura cuceririi Transilvaniei. Printre categoriile de slujitori ai castrelor se numărau și așa-numiții iobagi ai Sfîntului rege *(iobagiones sancti regis, iobagiones naturales)*. Despre ei s-a spus că își au originea în reglementările cu caracter juridico-social ale regelui Ștefan I[7]. Dar, după cum ne arată documentele Transilvaniei, aceștia nu au fost prezenți decît în jurul castrelor Bihor, Satu Mare și Dăbîca[8]. Pornind de la acest fapt am putea avea de-a face cu o prețioasă indicație asupra momentului și teritoriului de pornire al organizării pămîntului castrelor. Chiar dacă admitem, ipotetic, prezența lor și în alte părți, dispariția lor ulterioară, fără urme, dovedește din nou numărul lor redus și fără suficientă personalitate social-politică.

Castrele Transilvaniei au fost destul de numeroase. Cele mai bogate și cu pămînturi mai multe au fost cele de la Bihor, Cenad și Arad. Celelalte, Satu Mare, Solnoc, Crasna, Dăbîca, Cluj, Turda, Alba Iulia, Zarand, Timiș și Caraș, nu au păstrat urme foarte numeroase[9]. În schimb, castrul Tîrnavei *(Kukulewar)*[10], nu a lăsat nici un fel de amintire a vreunei organizări ca aceea descrisă mai sus; la fel, un alt castru, cel de la Hunedoara. Toate datele converg în a demonstra că procesul s-a oprit la mijlocul secolului al XII-lea, undeva pe o linie ce străbate de la nord

---

[6] Dintr-o literatură foarte bogată, privitoare la organizarea castrelor citățm: Botka T., *A vármegyék első alakulásáról és ösköri szervezetéről*. În *Századok*, 4, nr. 8, 1870, p. 500—520; 5, nr. 5, 1871, p. 298—308, nr. 6, p. 388—393; Pesty Fr. *A Magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Budapest, 1882, p. 14—19, 57—130; Molnár J. *A király megye katonai szervezete a tatárjárás korában*. În: *Hadtörténelmi közlemények*, 6, nr. 2, 1959, p. 223—252; Șt. Pascu. *op. cit.*, Vol. 1, p. 304—318; Györffy Gy. *Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation*. În: *Acta Archeologica*, 28, nr. 3—4, 1976, p. 323—355.

[7] Șt. Pascu, *op. cit.*, Vol. 1, p. 306—307, cu bibliografia. Deși Ladislau I a primit și el apelativul de sfînt, nu i s-a pus în seamă o astfel de reglementare. Cercetări viitoare vor elucida dacă apariția iobagilor Sfîntului rege, în Transilvania nu se leagă mai curînd de epoca regelui menționat (sf. sec. XI).

[8] Bihor — 1213 *(DIR.C.* XI—XIII, I, *RO*, nr. 51, p. 54), 1214 (Idem, *RO*, nr. 97, p. 65); Satu Mare — 1215 (Idem, *RO*, nr. 121, p. 71); Dăbîca — 1214 (Idem, *RO*, 78, p. 60).

[9] Cea mai globală inventariere a satelor aparținătoare de castre vezi la Pesty Fr., *op. cit.*, p. 155—156 (Arad), 183—187 (Bihor) 199—200 (Cenad), 203—204 (Dăbîca), 213—215 (Alba), 287—292 (Cluj), 304—306 (Caraș) 306—307 (Crasna), 439—441 (Satu Mare), 494—500 (Solnoc), 500—502 (Timiș), 504—507 (Turda), 572—574 (Zarand). Mai nou, o reluare, parțială dar mai bine documentată, la Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Vol. 1, Budapesta, 1963, p. 170—172 (Arad), 601—603 (Bihor), 850—852 (Cenad).

[10] O numim astfel pentru că denumirea românească de „Cetatea de Baltă" corespunde doar *cetății* de secol XIII—XIV și nu *castrului* localizat după toate probabilitățile la Sînmiclăuș (com. Șona), la cîțiva kilometri în aval, pe rîul Tîrnava Mică. Delimitarea o simțim necesară cu atît mai mult cu cît, din secolul al XVII-lea, avem de-a face tot în localitatea Cetatea de Baltă, cu un *castel*. Cum doar acesta din urmă mai este vizibil, toate trimiterile neavizate se fac către el.

la sud, centrul Transilvaniei. Teritoriul şi momentul se leagă strîns de începuturile fenomenului de colonizare militară masivă, întreprins de către regalitate cu ajutorul secuilor şi saşilor.

Apropiindu-ne mai mult de realităţile din jurul castrelor transilvane, observăm cîteva aspecte specifice foarte importante.

Terminologia maghiară operează cu două noţiuni: prin *vármegye* (vár = cetate, mega-megye = graniţă)[11] ar urma să se înţeleagă graniţa castrului sau a cetăţii, dar utilizarea curentă este îndeobşte cea de unitate administrativă, comitat; apoi termenul *várispánság* (vár = cetate, ispán = jupan, comite), traductibil prin comitat de castru, comitat al castrului. Această dualitate, impusă de existenţa într-un singur comitat (vármegye) a mai multor castre cu pămînturile lor (*comitatus castri*, várispánság, comitate de castre), nu se aplică în Transilvania. Aici, fiecare comitat are un singur castru. Ar fi deci de aşteptat ca pămînturile stăpînite să se extindă mai mult, în limitele comitatelor în care se aflau.

Împărţirea comitatelor în trei grupe egale de proprietăţi, reprezentînd pămînturile castrelor, ale regelui şi ale „neamurilor"[12], nu are, nici ea, aplicabilitate pentru comitatele Transilvaniei. Remarcăm de la început că această clasificare exclude proprietatea românească, în cea mai mare parte obştească, premaghiară, care se substituia încă, în proporţii diverse, împărţirilor administrative oficiale. Chiar dacă facem abstracţie de această „scăpare", situaţia nu se clarifică. Lipsesc din Transilvania curţile regale, în seama cărora a fost pusă exploatarea posesiunilor din afara pertinenţelor castrelor şi a căror existenţă este dovedită, documentar sau arheologic, în alte părţi ale regatului feudal maghiar[13]. Apar în schimb personajele care ar fi trebuit să le conducă, adică aşa numiţii comiţi curiali *(comes curiales)*. Nici unul din cei menţionaţi nu se ataşează însă de o curte regală limpede desemnată în perimetrul vreunui comitat, în afara localităţilor în care funcţionau castrele[14]. Îi întîl-

[11] Györffy Gy., *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig.* În: *Századok*, 92, nr. 1—4, 1958, p. 29.

[12] Idem, *A magyar némzetségtól...*, p. 31, unde este demonstrată, şi folosită ca metodologie de lucru, de acelaşi autor, în *Az Arpád-kori Magyarország...*, passim.

[13] 1230 *curia regis* în com. Moson, pe Lajta (Cf. Györffy Gy., *Besenyök és magyarok*, Budapeste, 1940, p. 10); Dömös (*Archeológiai értesitő*, 101, nr. 2, 1974, p. 321).

[14] 1197 — Esau comite curial şi comite de Cenad (*DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 20, p. 13), 1198 — Petru comite curial şi de Solnoc (Idem, nr. 22, p. 13); Micha comite curial şi comite de Bihor (Idem, nr. 28, p. 16), 1202 — Gyula la Cenad (Idem, nr. 38, p. 20), 1213 — Zakeus la Dăbîca (Idem, *RO*, nr. 6, p. 43), Cristofor la Cluj (Idem, *RO*, nr. 10, p. 44), Sebe la Crasna (Idem, *RO* nr. 21, p. 47), Nueclem la Zarand (Idem, *RO*, nr. 42, p. 52) etc. etc.

[15] Paul, comite curial de Solnoc, judecă iobagii castrului (1213 — *DIR.C.* XI—XIII, I, *RO*, nr. 31, p. 49), Bekeu, comite curial de Cluj, judecă pe castrensi (Idem, *RO*, nr. 49, p. 53), Nuetleu, comite curial de Zarand, într-o pricină în care apare un centurion (1214 — Idem, *RO*, nr. 70, p. 59), Tupa, comite curial de Crasna judecă între oamenii castrului (Idem, *RO*, nr. 74, p. 60) etc.

categorie de slujbași, presupuși tot după numele lor, ca aparținînd de acele curți au fost udvornicii *(udvornici)*. În Transilvania voievodală prezența lor o înregistrăm foarte sporadic[16] și niciodată nu putem desemna curtea regală de care aparțineau. Mai mult chiar, într-un caz, în Vințul de Sus (astăzi Unirea), locuiau alături de udvornici și castrensi[17].

În Transilvania nu putem atribui „neamurilor" (ginților și triburilor) maghiare o proprietate anterioară cuceririi inițiate de statul constituit[18]. În realitate ele au însoțit și au urmat cucerirea. Deja importanța lor scăzuse în asemenea măsură încît nu și-a refăcut felul de viață, în zone sau comunități mari, distincte, care să lase urme. Din secolul al XI-lea, așezarea cuceritorilor se face după principiile unei adevărate colonizări de tip individual și nu colectiv, pe mari grupe de „neamuri"[19]. Abia după cucerirea pămînturilor transilvane s-a efectuat o redistribuire a proprietăților în favoarea noilor veniți. Coloniștii s-au așezat pe un pămînt luat cu armele și trecut, după toate regulile războiului de cucerire, feudal, în proprietatea nominală a regelui. În momentul în care au fost reorganizate castrele și comitatele în jurul lor, era firesc ca în slujba lor să fie puse în primul rînd elemente credincioase, ușor controlabile, recrutate din rîndurile coloniștilor. Acțiunea era cu atît mai posibilă cu cît, așa cum am văzut, intrarea satelor sub ascultarea castrelor nu însemna totodată și șerbirea lor automată.

În lumina acestor constatări presupunem că în secolele XI—XII, în Transilvania, castrele polarizau întreagă viață economică a teritoriilor supuse regalității, adăugîndu-și încă un rol, alături de rosturile militare, administrative sau religioase. Cît de eficient și mai ales pînă la ce adîncime reușea să pătrundă acest foarte centralizat sistem organizatoric, vom încerca să urmărim în continuare.

Un prim argument care poate fi invocat în favoarea opiniei potrivit căreia pămîntul castrelor cuprindea *doar* teoretic majoritatea sa- lor din comitate, este depărtarea foarte mare care le desparte pe unele astre. Admițînd localizarea castrului Solnoc în localitatea sălăjeană c, am avea sate ca Dej, Cuzdrioara sau altele din preajma rîului

---

Cenad, 1219 (*DIR.C.* XI—XIII, I, *RO* nr. 213, p. 95), Bihor, 1221 (Idem, r. 285, p. 115), 1236 (Idem, nr. 251, p. 300), Alba Iulia sau castrul Tîrnavei 1263 (*DIR.C.* XIII, II, nr. 44, p. 52) și probabil Arad, 1232 (*DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 219, p. 262) și Turda, 1219 (Idem, nr. 44, p. 171).

[17] 1227, *DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 187, p. 230.

[18] Argumentele invocate în favoarea existenței unor astfel de proprietăți sînt numai toponimice. Absolutizarea acestei informații, fără nici un fel de alte dovezi suplimentare, a dat naștere la construcții artificiale mult depărtate de adevărul istoric. Vezi ca exemplu Györffy Gy., *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. În: *Archaeologiai értesitö*, 97, nr. 2, 1970, p. 224—226.

[19] Potrivit teoriei aceluiași Györffy Gy., lîngă castrul Dăbîca au fost colonizări militare în doar două sate cu nume gentilic Fundătura *(Jeneo)* și Cornești *(Kend)*. Apoi alți coloniști puși de susnumit în slujba castrului, au fost cehi (Cseh — Panticeu) și secui (Székelyáj — Săcălaia) (Cf. *A magyar nemzetség...*, h. 1). Situația ni se pare de necomentat. Adăugăm că alegerea Dăbîcii servește, în concepția autorului des-citat, drept exemplu cel mai semnificativ pentru ilustrarea evoluției de la neam la comitat și la stat, în Transilvania.

nim în mijlocul oamenilor castrelor în ipostaze justiţiare clare[15]. O altă Lăpuş[20], aşezate la o depărtare de 80—100 km, în linie dreaptă. Un control exercitat de la o asemenea distanţă nu avea nici un fel de eficienţ La fel de iluzorii au fost stăpînirile castrului Dăbîca asupra unor sa din comitatul Bihor[21], ale castrului Bihor în Zarand[22], ale celui din Alt Iulia asupra unor pămînturi localizate în preajma liniei de demarcaţie a actualelor judeţe Sibiu şi Braşov[23]. Dar şi satele mai apropiate, pe o rază de 20—30 km, au putut fi controlate cu greu dacă privim lucrurile din perspectiva posibilităţilor de circulaţie ale epocii ori din perspectiva exploatărilor domeniale, mult mai perfecţionate, ale veacurilor următoare (sec. XIV—XV). Pentru ilustrare, cel mai potrivit exemplu ni se oferă în legătură cu castrul de la Turda. Între anii 1270—1272 a avut loc o donaţie în beneficiul unui grup de secui. Printre cele 29 de sate cuprinse, unele îşi păstrează încă, la 1291, numele vechi româneşti[24]. Doar pentru trei „pămînturi" se menţionează şi donaţia oamenilor de pe ele, iar despre altul şti că era locuit de castrensi[25]. Celelalte sînt considerate ca şi pustii, bune de luat în stăpînire şi de colonizat. Emitenţii documentelor de danie, anterioare, cele din 1270—1272 şi din 1289[26], se mărgineau să numească întregul teritoriu pri foarte generalul nume de „moşia Arieş". Dacă această vastă suprafaţ geografică ar fi fost în mod real supusă castrului, cancelaria regală ar trebuit să o descrie de la început cu mai multe amănunte şi să spe cifice totodată renunţarea la serviciile unor categorii sociale de acolo Este greu de admis că nu au existat cel puţin cîţiva iobagi ai castrulu în măsură să se opună înstrăinării satelor locuite de ei. Pertinenţel formulate apar astfel ca nişte cedări de drept care trebuiau urmate de o luare în posesie viitoare, în contul donaţiilor, prin mijloace proprii.

Urmează să stabilim ce a aparţinut efectiv de acele castre. Presupunem că în primul rînd satele din imediata vecinătate, despre care documentele ne relevă faptul că erau locuite de castrensi. Satele române apropiate de castre au intrat cu siguranţă şi ele în orbita lor. Este f semnificativă dualitatea complexelor funerare de la Dăbîca[27], car gerează, prin monumentele ecleziastice, în jurul cărora se grupeaz existenţa unor comunităţi separate prin credinţă religioasă. În afa formaţiei documentare, unele toponimice arată numele unor săteni cializaţi în anumite ocupaţii (fierari, olari, arcari, brutari, vînători et

[20] Dej, 1236 (Cf. Pesty Fr., *op. cit.*, p. 497, necunoscut din alte surse), Cuzdr oara, 1292 (*DIR.C.* XIII, II, nr. 427, p. 387), Lăpuş, 1291 (Idem, nr. 402, p. 368,

[21] Kenesy, 1219 (Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország* ..., p. 634).

[22] Idem, *Az Árpád-kori Magyarország* ..., p. 574.

[23] 1206, *DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 54, p. 32—33.

[24] *DIR.C.* XIII, II, nr. 404, p. 370.

[25] Satul Vinţul de Sus (astăzi Unirea) (*DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 187, p. 230).

[26] Documentul lui Ştefan al V-lea nu este cunoscut. Despre el fac aluzie confirmările ulterioare din 1289 (*DIR.C.* XIII, II, nr. 354, p. 313) şi 1291.

[27] Şt. Pascu, M. Rusu şi colaboratorii, *Cetatea Dăbîca*. În: *ActaMN*, 5, 1968, p. 169—170.

presupuse a sta în legătură cu viața economică din jurul castrelor[28]. Aceste sate au fost și ele puține la număr în Transilvania. Astfel, în Bihor au existat 16 sate, în Cenad 7, în comitatele Solnoc și Satu Mare cîte 6, în Alba și Timiș 5, în Dăbîca și Caraș cîte trei, în Cluj două, în Curda și Zarand cîte unul, în timp ce în Arad, Tîrnava, Hunedoara și Crasna nu a existat nici unul[29]. Chiar și cifrele oferite trebuie privite cu circumspecție întru-cît unele toponimice sînt destul de tîrzii și pentru majoritatea lor nu dispunem de confirmări de altă natură.

În documente se mai semnalează și sate cu iobagi ai castrelor. Aparent am putea presupune că și prezența lor indică direct tot pămînturi ale castrelor. Cu toate legăturile neîndoioase cu castrele, în secolul al XIII-lea, cînd auzim mai des despre ei, iobagii au deja pămînturi în proprietatea lor exclusivă[30]. Deci menționarea lor indică doar indirect prezența în zona apropiată a unor pămînturi de sub autoritatea castrelor.

În primele secole de stăpînire maghiară în Transilvania, pertinențele castrelor au dat în cea mai mare parte imaginea stării de fapt a raporturilor de proprietate. Limitele restrînse ale autorității economice, concentrarea în jurul lor a celor trei tipuri de proprietate oficial recunoscute, indică existența unor realități locale, românești, suficient de puternice pentru a rezista unor ample prefaceri politico-sociale. Dintr-o altă perspectivă, centralizarea de care vorbeam a servit întăririi autorității voievodale.

Arheologia medievală a obligat luarea în discuția generală privitoare la fortificații și a altor înălțări militare ale secolelor XI—XII care nu făceau parte din sistemul comitatelor de castre (várispánság). Pentru o mare parte din ele, în special cele care au însoțit granițele cuceririi Transilvaniei, regimul de proprietate a fost același, iar organizarea lor nu era foarte depărtată de aceea a castrelor discutate[31]. Fortificațiile de graniță, construite în etape cronologice și geografice diferite, au fost capabile să recepteze mai bine noutatea în domeniul organizatoric. Utilitatea lor specială, militară în primul rînd, le-a restrîns însă rolul economic, fără să-l eludeze. Sînt însă și alte fortificații, ca cele de la Șirioara sau Morești, active încă în secolul al XII-lea, despre care istoriografia a evitat să se pronunțe în legătură cu organizarea și funcționarea lor. Deoarece problematica lor, mai complexă, merită studiată mai pe larg, cu un alt prilej, ne oprim la o singură idee, în legătură cu tema noastră. Unica certitudine pe care o avem este aceea că organizarea lor economică nu a stat în legătură directă cu generația următoare de for-

---

[28] Heckenast Gusztáv, *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*, Budapest, 1970, p. 17—30.

[29] *Ibidem.*

[30] Novák J., *A várjobbágyság intézménye*, Debrecen, 1940, p. 54—55; Pesty Fr., *op. cit.*, p. 69.

[31] Tagányi Károly, *Gyepü és gyepüelve*. În: *Magyar nyelv*, 9, nr. 3, 1913, p. 100—101, reluat în 1921, în limba germană în *Ungarische Jahrbücher*, 1.

tificaţii. Nici din categoria lor nu avem nici un singur exemplu care să continuie neîntrerupt cîteva secole, traversînd epoca căutătoare de soluţii organizatorice a secolului al XIII-lea.

Supus unui proces firesc de evoluţie şi reformă socială, pămîntul castrelor a devenit în cursul secolului al XIII-lea o palidă umbră a ceea ce fusese înainte. Invazia tătară nu a făcut decît să stimuleze decăderea acestei organizaţii. Ea a provocat pieirea masivă a slujitorilor, cei chemaţi în primul rînd la rezistenţă armată, în unităţile militare ale comitatelor. Satele care erau mai strîns legate de castre au fost mai uşor distruse datorită poziţiilor lor geografice mai expuse, din văile mai largi sau regiunile mai deschise. Ultimele activităţi din interiorul castrelor au luat sfîrşit cu acelaşi prilej. Chiar şi construcţiile propriu-zise, cele care mai existau, pier şi ele, iar odată cu ele piere însăşi simbolul şi obiectul „domeniului". În secolul al XIII-lea şi mai ales în a doua jumătate a sa, pămîntul controlat odinioară de castre s-a păstrat sub formă de enclave între o sumedenie de alte proprietăţi apărute între timp. El a supravieţuit dispariţiei castrelor în diverse proporţii, în locuri geografice foarte diverse. Organizarea lui deosebită i-a dat o amprentă specială, mai ales prin categoriile sociale care îl populau şi care se arătau interesate în conservarea statutului lor aproape liber. Castrul le-a asigurat nişte raporturi care erau departe de a avea esenţa feudală a satelor nobiliare. Dacă în secolele XI—XII satele castrelor se găseau într-o situaţie dezavantajată faţă de satele cu totul libere, deja în condiţiile secolului al XIII-lea, în condiţiile constituirii domeniilor particulare, situaţia se schimbă. Satele rămase libere sînt din ce în ce mai puţine şi mai ameninţate cu şerbirea. Faţă de această stare socială, satele castrelor au o poziţie privilegiată. Se aflau, după afirmaţia lui Simon de Keza, „într-o supuşenie mai uşoară"[32].

Cu toate că semnele destrămării organizării comitatelor de castre au început să apară din secolul al XII-lea, din vremea lui Bela al III-lea, regalitatea nu a avut viziunea clară a modelului nou care urma să-i ia locul. Încercările repetate, ale lui Andrei al II-lea, Bela al IV-lea Ştefan al V-lea, ca şi cele ale ultimului arpadian, Andrei al III-lea, au urmărit refacerea unităţii pămînturilor castrelor. Caracterul acestor acţiuni a fost unilateral îndreptat către redobîndirea uzurpărilor. Acţiunile au fost mai viguroase acolo unde şi pămînturile fuseseră mai numeroase, respectiv în părţile de vest ale Transilvaniei, în comitatele Bihor, Cenad şi Arad[33]. În voievodat cercetările au înregistrat ecouri slabe[34]. Nici o schimbare nu a intervenit în administrarea lor, aşa cum nici una nu s-a produs în favoarea reconstrucţiei vechilor castre. Prin aceste ac-

[32] Simon de Keza, *Chronicon hungarorum*, Appendix, cap. 2, par. 3. În: G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. 4, Bucureşti, 1935, p. 65, 115.

[33] Bihor, 1221 (*DIR.C.* XI—XIII, I, *RO*, nr. 315, p. 123), 1236 (Idem, nr. 251, p. 300); Satu Mare 1239 (Idem, nr. 266, p. 318), Arad, 1222 (Idem, *RO*, nr. 342, p. 131).

[34] 1238 (*DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 259, p. 311).

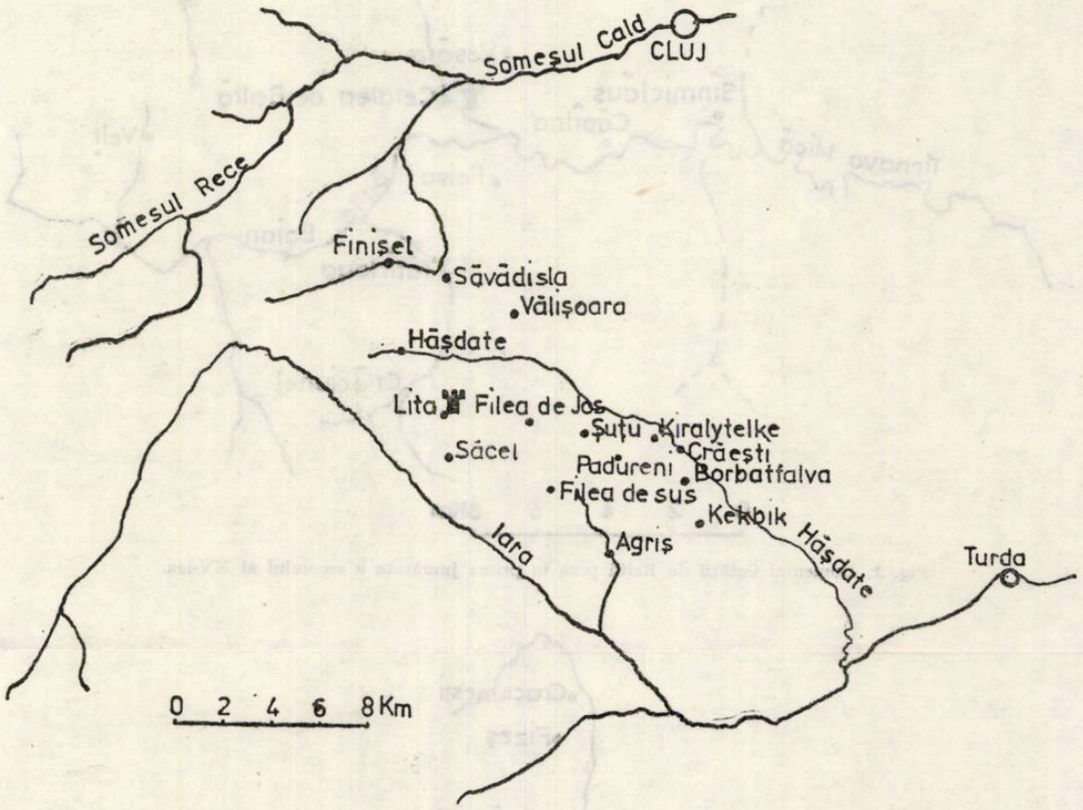

Fig. 3. Domeniul cetăţii Lita în prima jumătate a secolului al XV-lea.

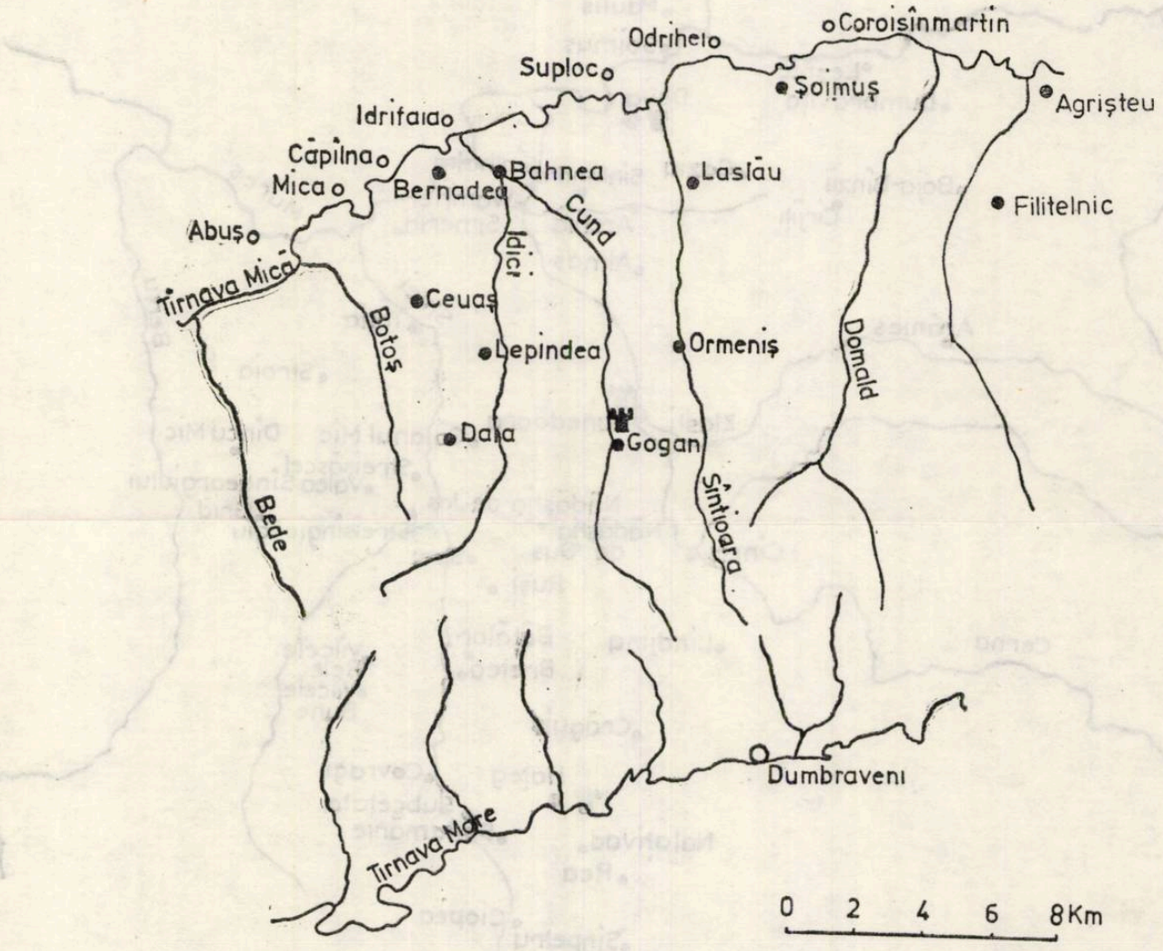

Fig. 4. Domeniul cetăţii Gogan-Varolea pînă la 1405.

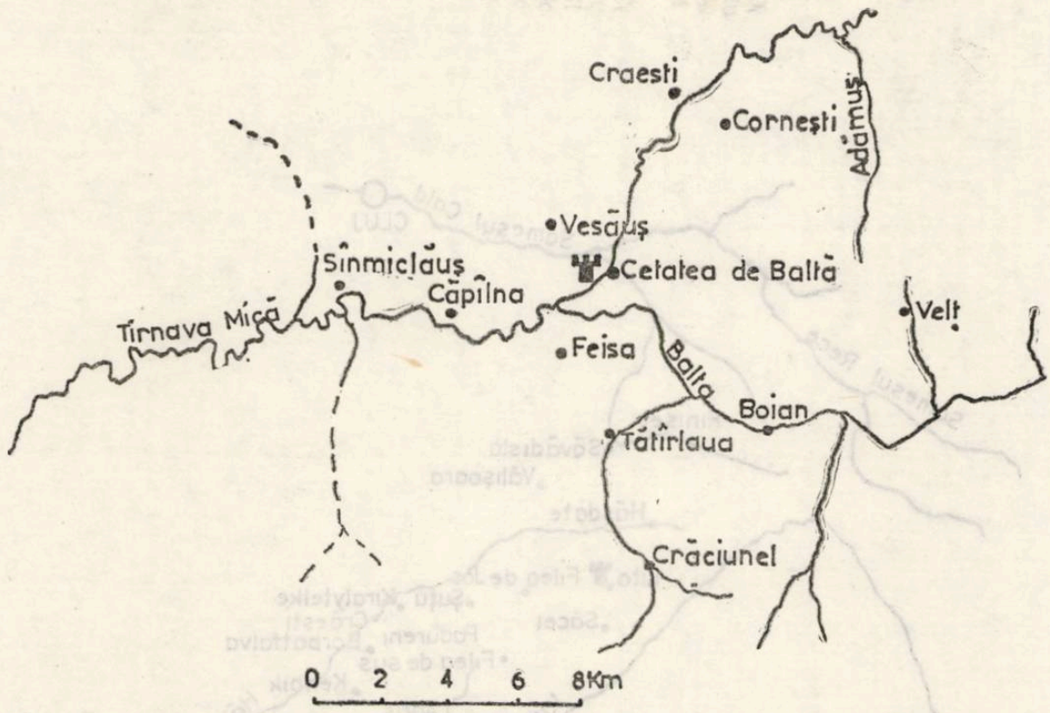

Fig. 1. Domeniul Cetății de Baltă pînă în prima jumătate a secolului al XV-lea.

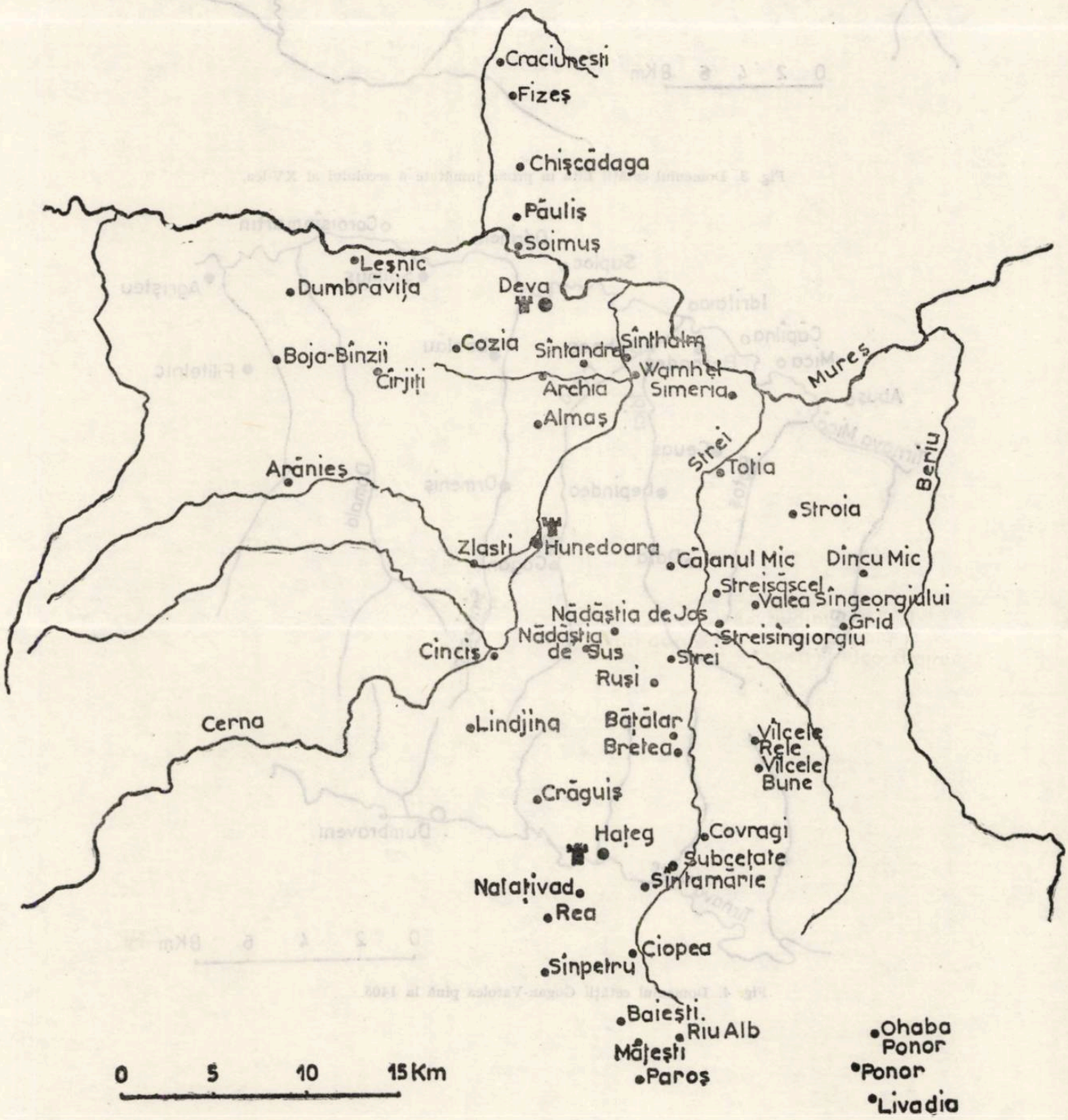

Fig. 2. Domeniul cetății Deva pînă la 1453, fără localitățile dispărute sau neidentificate.

țiuni se întrevede limpede faptul că tot *secolul al XIII-lea a fost încă copleșit de clișeul organizatoric vechi.* În această idee vom avea de-a face și cu cîteva realități din secolul următor.

Din secolul al XIII-lea se afirmă tot mai mult alt tip de fortificație, cetatea propriu-zisă. Aspectul ei arhitectonic este în mare măsură oglinda unor transformări sociale. Caracterul privat al înălțărilor de piatră este arătat de suprafețele restrînse, proprii unui număr limitat de ocuitori, cuprinzînd pe proprietari, comandanți și familiarii lor. Problema constituirii domeniilor cetăților regale devine din acest moment deosebit de complexă.

În cîteva cazuri se poate constata o translație directă între vechile pertinențe de drept ale castrelor și cetățile noi. Toate se localizează în comitatele Crasna, Tîrnava, Hunedoara și în Banat. În Crasna, o singură cetate nouă, Valcău, moștenește majoritatea pămîntului castrului vechi[35]. Donarea integrală și timpurie a acestui domeniu nu poate decît să ne arate că cu gîndul la valoarea lui limitată din punct de vedere economic. Aceasta din urmă nu este nici pe departe o consecință a sărăciei solului ci se datorează controlului superficial al elementului uman autohton.

În comitatul Tîrnavei, moștenirea mai veche este preluată de către cetatea de Baltă. Continuitatea administrației este sugerată și de construirea cetății noi în imediata apropiere a castrului capitală de comitat. Situația se mai repetă în Transilvania doar la Timișoara și la Hunedoara. Din acest motiv, satele aflate în imediata vecinătate nu și-au schimbat regimul de proprietate. Dacă, în secolul al XIII-lea, cunoaștem un singur sat, aparținător în mod sigur de castru (Biia)[36], în secolul al XIV-lea și în primii ani ai secolului al XV-lea, sînt cunoscute șase sate (Feisa, Boian, Sînmiclăuș, Căpîlna, Vesăuș, Tătîrlaua). Cu probabilitate mai putem adăuga satele Crăciunel, Velț, Cornești și Crăiești (fig. 1). Datorită și cetății de la Gogan-Varolea, comitatul Tîrnava a rămas în secolul al XIV-lea un comitat regal și nu nobiliar. Resursele interne ale stăpînirilor regale determină o foarte deasă prezență a voievozilor și a vicevoievozilor prin acele locuri[37].

Întru-cîtva asemănător se prezintă evoluția domeniilor și în comitatul Hunedoara. Deosebirea principală constă în aceea că, în secolul al XIV-lea, domeniile cetăților de la Deva, Hațeg și Hunedoara nu au luat încă consistență. La cetatea Devei aparțineau sate din puncte extreme ale comitatului. Luate împreună nu constituiau o unitate ci doar insule între proprietăți de altă natură (fig. 2). Această largă dispersare, amintind de pertinențele castrelor, nu dădea conținut real dependenței satelor. Cetatea Hațegului, datînd din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, nu putea stăpîni mai mult de două sate (Hațeg și Sîntămărie-

[35] Adrian Andrei Rusu, *Considerații istorice asupra cetăților medievale timpurii din județul Sălaj.* În: „Acta MP", 2, 1978, p. 97.

[36] <circa 1202—1203> (*DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 39, p. 21).

[37] Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* Vol. 5, Budapesta, 1913, p. 859.

Orlea)[38]. La Hunedoara, după părăsirea castrului, intervine un timp destul de îndelungat pînă la construirea cetății, atestată abia în anul 1364. Construirea cetății, în vecinătatea castrului, este un argument în favoarea păstrării neschimbate a raporturilor de proprietate din epoca arpadiană. Altfel spus, puterea politică de stat și-a menținut autoritatea într-o regiune extrem de limitată. Domeniul Hunedoarei n-a moștenit decît parte din satele presupuse ale castrului[39]. Caracterul artificial și confuz al acestuia reiese și din dependența satului Zlești, aflat foarte aproape de cetatea Hunedoara, față de cetatea de la Deva[40]. Renunțarea la cetățile de la Hunedoara și Hațeg, în primele decenii ale secolului al XV-lea, a însemnat cedarea inițiativei supunerii satelor românești, nobilimii locale.

Procesul de asimilare a satelor românești la domeniile cetăților regale-voievodale este întru-cîtva asemănător și cu cel din domeniile nobiliare. Feudalul, indiferent de ce natură este, stabilește în primul rînd relația cu reprezentanții satelor. Obligația cnejilor sau voievozilor români la o dare sau activitate în jurul cetății, sau a administratorului ei, respectiv în jurul castelanului, este un pas pe care îl sesizăm în unele puncte ale Transilvaniei veacului al XIV-lea[41]. De la această etapă notăm diferențe în modalitatea includerii mai strînse a satelor în domeniu. În cazul cetăților nobiliare trecerea se face rapid, anihilarea rudimentelor feudale autohtone se face din conștiința proprietarilor că nu au nici un fel de cîștiguri de pe urma lor. La cetățile regale, deja acționează alte comandamente. În primul rînd nu exista acolo posibilitatea practică, aparatul administrativ bine pus la punct, care să opereze mutațiile sociale de pe domeniile nobiliare. Apoi, cu toată prigoana angevină împotriva lumii ortodoxe românești, nu s-a reușit să se treacă peste o necesitate din ce în ce mai resimțită în regat, aceia a cadrelor militare de condiție medie. Înălțarea tîrzie a cetății de la Hunedoara trădează mai curînd intenția valorificării resurselor militare ale comitatului, decît ale celor de natură economică. În condițiile date cnezimea își va perpetua raporturile cu cetățile.

În Hunedoara sau în Banat, funcționează în secolul al XIV-lea un compromis de natură organizatorică. Regalitatea păstrează, în liniile cele mai generale, sistemul de organizare al castrelor. Marea majoritate a satelor continuă să fie considerate, nominal, dependente de cetate. În locul iobagilor castrului au fost așezați cnejii castrensi *(kenesi castrenses)*, avînd o situație social-politică aproape identică. Mai rar, relația o

---

[38] Radu Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencements du moyen âge.* În: *Revue Roum. Hist.*, 14, nr. 2, 1975, p. 299.

[39] Respectiv cinci sate. Idem, *Structures...*, p. 298.

[40] 1362 (*Documenta historiam valachorum in Hungaria illustrantia.* Budapest, 1941, nr. 119, p. 161).

[41] 1353 lîngă cetatea Ciceului (*DHR.C.* X, nr. 230, p. 239—241); 1370—1373, la Florești (jud. Cluj) (Biblioteca Bathyaneum, Alba Iulia) la care se adaugă alte exemple mai numeroase pentru Banat și Hunedoara.

înregistrează și formula documentelor prin *kenesi jobagiones regales*[42]. Locuitorii satelor rămîn aceiași oameni ai cetății *(castrenses)*. Pe de altă parte, satele românești continuă să-și trăiască o lume a lor. Cnezul rămîne un conducător al satului, un intermediar în raporturile cu oficialitatea. Chiar dacă este recunoscut ca atare, prin diplome, uneori cu o „donație" a satului, el continuă să rămînă sub ascultarea cetății. Compromisul a funcționat ca o condiție prealabilă supunerii depline, în cadrele domeniului, fenomen împlinit mai ales în secolul al XV-lea.

Stratificarea aceasta o surprindem cel mai bine în satele românești din districtele cetăților. Termenul de district este prezent în documente deja la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Semnificația lui nu este încă pe deplin elucidată. Uneori are sensul de unitate teritorială autonomă, de obicei mai mică de cît un comitat[43], alteori se confundă cu comitatul însuși[44] iar în alte cazuri desemnează o unitate religioasă[45]. Accepțiunea sa cea mai generală pare să fie administrativă. În anul 1362 întîlnim pentru prima dată în documentele Transilvaniei formularea de *districtus castri*, pentru cetatea Deva[46]. Apoi se repetă din nou în 1380, la Hațeg[47] și 1387 la Mehadia[48]. Folosirea lui, așa cum se observă, este limitată la Hunedoara și Banat. Nu putem totuși să nu remarcăm prezența districtelor și în alte părți ale Transilvaniei în care știm cu certitudine că au existat cetăți, mai mult chiar, numele districtului se identifică cu numele cetății. Citățm astfel Medieșul (1377) și Chioarul (1378)[49]. Pare că acest termen continuă chiar sensul acelui *comitatus castri* al perioadei arpadiene. Spre pildă, un document de la 1394 afirmă că satul Nucșoara, din districtul Hațegului, este sat liber *(villa libera)*, în timp ce reprezentanții săi, Cîndeștii, plătesc de trei generații o dare castelanului[50]. Este neașteptată condiția juridică desemnată, a satului. Obligațiile față de cetatea regală le plătește un interpus, în cazul nostru cel ce deținea probabil dreptul de cnezat. Dependența nominală a satelor din districte este argumentată și de apariția succesivă, în documente, a proprietarilor reali. În 1390 se vorbește despre domeniul cetății Șiria. Îi aparțineau cinci sate ungurești — deși, trebuie să notăm, cel puțin

---

[42] Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*. Vol. I/2. București, 1890, nr. 128, p. 165.

[43] Astfel: districtul Nyr în comitatul Satu Mare, 1336 (*DIR.C.* XIV, III, nr. 296, p. 388), districtul Crainimăt, 1311—1313 (Idem, I, nr. 142, p. 186), districtul Sălajului, 1331 (Idem, III, nr. 39, p. 29) etc.

[44] *districtu de Kukullew*, 1349 (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 728, p. 499) sau invers, unitatea teritorială mai mică, apare cînd district cînd comitat: *comitatus et districtus Hathsak*, 1390 (Csánki, *op. cit.*, p. 45).

[45] Districtul capitlului din Alba, 1309 (*DIR.C.* XIV, I, nr. 103, p. 127).

[46] *Documenta valachorum...*, nr. 161, p. 157. În Slovacia termenul este semnalat deja la 1333: *catrum Arva cum districtu, castra Strigow et Chaktornia cum suis districtibus* (Cf. Hóman Bálint, *A magyar királyság pénzügyei és gazdaság politikája Károly Róbert korában*, Budapest, 1921, p. 52, nota 22).

[47] *Documenta valachorum...*, nr. 252, p. 285.

[48] Idem, nr. 303, p. 330.

[49] Despre ele Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*. Vol. 1, p. 212.

[50] *Documenta valachorum...*, nr. 424, p. 480—481.

trei, dacă judecăm după numele lor, deloc maghiar, ar putea fi sate mixte — alături de șase districte românești[51]. Care vor fi fost satele acestora, desigur cancelaria regală și poate nici măcar autoritățile locale, nu le știau la data respectivă. Însăși nominalizările acestora pot fi, parțial cel puțin, inventate în momentul în care trebuiau inserate în document posesiunile cetății, pentru a acoperi o realitate. Unele dintre aceste districte nu le putem nici astăzi identifica.

Formula districtelor de cetăți, adoptată mai mult de către regalitate, în special în regiunile în care realitățile românești primiseră o consistență feudală ce nu mai putea fi neglijată foarte ușor, este expresia unei tendințe de a delimita un domeniu[51a].

Unele similitudini cu stratificarea din interiorul pămînturilor castrelor o mai constatăm și în teritoriul scaunelor secuiești. Împărțirea social-militară a secuilor în *primipili (primores)* și *sagittari (pixidari)*, amintește din nou de iobagi de castru și castrensi. Insistența cu care s-a încercat, în istoriografia mai veche, de a-i îndepărta pe secui de o problematică a cetăților[52], nu mai poate avea astăzi temeiuri categorice. Cercetările arheologice au demonstrat, fără putință de contestare, existența a numeroase cetăți de secol XIII—XIV, în estul Transilvaniei[53]. Numai pierderea rolului lor militar, în condițiile constituirii statului feudal independent al Moldovei, a împiedicat sau mai degrabă a întrerupt o evoluție care pornise tot către constituirea domeniilor.

Datorită noilor concepții militare, cele mai multe cetăți regale înălțate din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, nu au continuat topo-

---

[51] Idem, nr. 356, p. 397.

[51A] Rezolvarea raporturilor dintre districte și cetăți o considerăm posibilă în special prin *cercetări documentare noi*, mai cu seamă *asupra secolului al XV-lea*. Avem convingerea că într-un nou context, considerațiile noastre vor fi reluate, cu mari șanse de a fi îmbogățite și reinterpretate.

[52] Vezi spre exemplu Szabó K., *A régi Székelység*. Cluj, 1890; Jakab E., Szádeczky L., *Udvarhely vármegye tèrténete a legrégibb időtől 1849-ig*. Budapest, 1901; Connert J., *A székelyek intézményei a legrégibb időtől az 1526-iki atalkulásig*, Cluj, 1901 etc.

[53] Vezi mai ales Székely Zoltán, *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. În: *Aluta*, 8—9, 1976—1977, p. 52—63, apoi Ferenczi Géza, Ferenczi István, *A Vársági Tártód vára és történelmi jelentősége*. In: *Korunk*, 30, nr. 8, 1971, p. 1138—1146; Idem, *Székelyföldi gyepük*. In: *Korunk*, 32, nr. 2, 1972, p. 305—312; Idem, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957—1978 (raport preliminar)*. In: *ActaMN*, 16, 1979, p. 418—419. În articolele citate revine insistent, pentru cetățile de piatră, o datare mai timpurie, corespunzînd secolelor XI—XIII. Aceasta nu este însă cu nimic argumentată. Materialul arheologic, contextul stratigrafic la care se face referire nu au văzut „lumina" tiparului. Datările vin în totală contradicție cu nivelul cunoștințelor noastre despre cetățile de piatră. Este cunoscut, printre altele, faptul că în afara capitalei regatului medieval maghiar, nu se cunoaște nici *măcar un singur exemplu de cetate de piatră* de secol XI. Chiar și cele de secol XII, de piatră sînt *rarisime* și aparțin doar centrelor de comitate. Datările vin de asemenea în contradicție cu cronologia etapelor de cucerire a Transilvaniei, acceptată pînă în acest mement în istoriografia românească.

grafic vechile castre. De aici au decurs o suită de probleme legate de restructurarea posesiunilor regale, în jurul cetăților.

Din informația sfîrșitului de veac XIII, rezultă că cetățile noi au fost privite primordial ca o necesitate militară[54]. În primul răgaz de liniște ivit, către sfîrșitul domniei lui Andrei al III-lea, oficialitatea a constatat inutilitatea unor cetăți, prin aceea că nu puteau fi întreținute din lipsa „moșiilor"[55]. Fenomenul de selecție nu a fost împlinit din cauza luptelor care au mai zguduit Transilvania pînă către anul 1320. După această perioadă vom constata efectiv dispariția unor cetăți, dispariție care este explicabilă prin inutilitatea lor în condiții de pace. Am exemplifica prin cetăți ca Glogoveț (*Egurwar* = Cetatea Arinilor), Codlea, cetatea *Derguech*. Agonia altora traversează secolul al XIV-lea. Iată de pildă încercarea de constituire a domeniului cetății de la Piatra Craivii. În anul 1238 se hotărniceau satele Cricău și Ighiu, după o altă hotărnicire mai veche, nedescrisă, făcută cu prilejul cercetărilor de pămînturi înstrăinate[56]. Satele erau locuite de oaspeți germani și din formularea, destul de vagă, a documentului, presupunem că erau așezate între sate locuite de castrensi *(populi)* trăitori în obște[57]. Deja la sfîrșitul secolului al XIII-lea, marea majoritate a satelor din apropierea Cricăului și Ighiului aparțineau fie capitlului, fie episcopiei de Alba Iulia. Cetatea s-a construit în vîltoarea neliniștilor de la sfîrșitul secolului, probabil și pentru a ține sub control activitatea episcopilor. Ea nu putea avea virtual un domeniu mai mare de două sate. Chiar locuite de sași, cu toate privilegiile lor, numai aceștia erau cei care au deservit cetatea. În intervalul 1300—1346 a fost alipit satul Oarda de Jos, fost al văduvei unui greav (?), în intenția căreia fusese donarea satului capitlului din Alba Iulia. La 1346 satul era donat vicevoievodului Petru de Iara[58]. O nouă încercare, abuzivă, a avut loc în același an, 1346. Aflăm că atunci, un sat Bucerdea a fost răpit capitlului, iar vicevoievodul a încercat să întemeieze un nou sat, românesc, în chiar teritoriul capitular[59]. După mijlocul secolului al XIV-lea, cetatea își pierde într-atît rolul încît nu mai apare în documente.

Cetatea de la Rupea și-a trăit epoca de maximă importanță tot în vremea lui Carol Robert. Revolta sașilor, sub conducerea lui Henning din Petrești, și-a găsit acolo sprijin[60]. Ocuparea ei poate fi interpretată și ca expresie a respingerii de către populația săsească a încercărilor de

---

[54] Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977, p. 18—31.

[55] Vezi actul din 1298 (*DIR.C.* XIII, II, nr. 496, p. 445). Alte exemple concrete la Fügedi E., *op. cit.*, p. 43.

[56] *DIR.C.* XI—XIII, I, nr. 259, p. 310—311.

[57] *Ibidem*.

[58] 1300 (*DIR.C.* XIII, II, nr. 522, p. 478—479), 1346 (Dl. 31.092 Fotocopie în Arhiva Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca).

[59] *DIR.C.* XIV, IV, nr. 439, p. 307—308.

[60] Heinrich Müller, *Die Repser Burg*. Hermanstadt, 1900, p. 44.

a-i ataşa un domeniu. Întemeierea scaunului Rupea, menţionat la 1377[61], marchează izbînda saşilor.

Tot în secolul al XIV-lea au dispărut masiv o mulţime de fortificaţii de pe graniţele de sud şi est ale Transilvaniei. La 1322, cetatea *Salgo*, identificată, potrivit ultimelor cercetări, în împrejurimile Orlatului, în sudul Transilvaniei[62], deţinea un număr de nouă sate. Dintre acestea, cinci erau locuite de către români[63]. Despre domeniul cetăţii nu vom mai auzi nimic în cursul veacului deoarece cetatea a fost părăsită. Semnalarea timpurie, de la 1322, demonstrează existenţa în epocă a unor preocupări legate de înzestrarea cetăţilor de graniţă. Rolul militar s-a terminat prin organizarea statelor feudale româneşti Ţara Românească şi Moldova. Sub raport economic, nu s-au împlinit din lipsa unui număr suficient de sate şerbite, româneşti, săseşti sau secuieşti. Acolo unde cele două condiţii s-au întrunit, aşa cum a fost de exemplu la cetatea Branului, după 1377, cetăţile de graniţă şi-au dezvoltat şi ele, un domeniu propriu.

La începutul secolului al XIV-lea, apartenenţele cetăţilor au devenit una din preocupările principale ale politicii regale, urmărite prin instrumentarul întregului aparat voievodal. Aprovizionarea şi întreţinerea lor s-a delimitat în timp, pe seama satelor cele mai apropiate, care contribuiseră şi la înălţarea lor. Numărul acestor sate nu trebuia să fie mai mare de zece, deoarece, aşa cum am mai observat, arhitectura lor restrînsă nu permitea nici locuirea intensă şi nici depozitarea unor bunuri numeroase. Domeniul cetăţii ia astfel naştere într-o primă formă, ca urmare a unor nevoi imediate, legate strict de monumentul militar în sine. Abia înmulţirea satelor aparţinătoare va însemna de fapt schimbarea semnificaţiei acordate cetăţilor, ridicarea rolului lor economic.

Tendinţa va fi ca locuitorii pămîntului domeniului să nu mai servească instituţia-cetate, ci doar pe proprietarul ei[64]. Relaţia este de astă dată clasică, feudală. Din această nouă optică, satele nu mai trebuiau să sufere metamorfoze complicate, adaptîndu-se la servirea specială a cetăţii. Diferenţele dintre satele iobăgite de pe domeniile feudale obişnuite şi cele de pe domeniile cetăţilor dispar. Din acest motiv este explicabilă uşurinţa cu care sate noi sînt ataşate domeniului sau invers, sînt donate din domeniu, altor proprietari. Datorită numitorului comun la care sînt aduse toate satele aservite, exista pericolul ca apartenenţele cetăţilor să nu mai poată fi deosebite în nici un fel de apartenenţele de altă natură. Situaţia este arătată limpede de un document emis în 1371. Cu un an înainte, cancelarul curţii regale, episcopul Ladislau de Vesprem, a fost trimis în Transilvania *pro rectificatione et separatione ter-*

[61] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Vol. 1, p. 218.

[62] Vezi T. Nägler, *Cetăţile de la Orlat şi continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*. În: *Studii şi comunicări*. Muzeul Brukenthal Sibiu. Arheologie-istorie, 20, 1977, p. 45—47.

[63] *DIR.C.* XIV, II, nr. 118, p. 50.

[64] Homán Bálint, *op. cit.*, p. 51—55; Fügedi E., *op. cit.*, p. 44.

rarum castrorum nostrorum ... a iuribus possessionariis nobilium nostrorum facienda[65]. Informația mai are și o altă semnificație. Ea ilustrează un stadiu de evoluție în care domeniile cetăților regale nu sînt încă pe deplin închegate.

Exploatarea economică a satelor, de către puterea centrală, era realizabilă, în secolul al XIV-lea, și în afara domeniilor cetăților. S-a mai observat apoi că pînă către mijlocul secolului al XV-lea nu există dovezi ale însușirii nemijlocite a produselor domeniale de către regalitate. Deci cauzalitatea economică nu este suficientă pentru înțelegerea genezei domeniilor de cetate. Ar mai rămîne să meditäm asupra contribuției domeniului la echivalența: cetate egal putere politică. În această concepție, ar urma ca veniturile domeniilor să asigure slujbele regale. Pentru Transilvania, beneficiarul cel mai important era voievodul[66].

Ofensiva asupra satelor libere apropiate a fost reluată mult mai energic. Era vorba în primul rînd de sate libere românești. S-au căutat tot felul de mijloace menite să ducă la sporirea numărului lor. Dintre cele 16 sate pomenite în secolul al XV-lea, ca aparținînd de cetatea Lita[67] (fig. 3), apar în documentele veacului al XIV-lea doar patru. Între acestea au fost regale Crăiești, sat românesc (1367) și probabil Săvădisla (1409) iar alte două au fost inițial nobiliare[68]. Celelalte sate sînt menționate abia în anii 1450—1456 cu prilejul donării domeniului. Cu acest prilej constatăm că toate sînt românești. Deși este destul de apropiată de poziția geografică a castrului de la Moldovenești-Turda și a celui din Cluj-Mănăștur, domeniul Litei nu moștenește nimic de la acestea. Dimpotrivă, construcția se înalță în mijlocul unui teritoriu locuit de o populație românească neintrată în sfera de influență a feudalității. De la începutul secolului al XIV-lea, de cînd apare în documente, cetatea a înlesnit procesul de aservire al satelor. Încă din primele ei momente de existență ea a trebuit întreținută sub aspect economic, de o populație care luase parte, obligat, și la construcția elementelor arhitectonice. Asemenea s-au petrecut lucrurile și la cetatea Bologa. Aici însă, satele supuse cetății dintru-început au fost mai numeroase. În timp a survenit și înfeudarea satelor libere, în cea mai mare parte românești, de pe văile Drăganului, Sebeșului și Călatei[69].

Dar, în condițiile secolului al XIV-lea, proprietățile regale se restrînseseră mult și în Transilvania, chiar dacă nu în proporțiile în care s-au restrîns în alte părți ale regatului feudal maghiar. Pentru salvarea unor cetăți se va recurge și la modalitatea lărgirii domeniului chiar pe

---

[65] Gábor Gyula, *A megyei intézmény alakulasa és múködése Nagy Lajos alatt.* Budapest, 1908, p. 227—228.

[66] Fügedi E., *op. cit.*, p. 34; Engel Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437).* Budapest, 1977, p. 13—17.

[67] Csánki D., *op. cit.*, p. 674.

[68] Satul Agriș, nobilar la 1358 (*Anjoukori okmánytár.* Budapesta, Vol. 7, 1920, p. 371) și *Kekbikk*, astăzi dispărut, la 1335 (*DIR.C.* XIV, III, nr. 221, p. 343).

[69] Despre domeniul cetății Bologa, vezi articolul nostru *Începuturile cetății feudale de la Bologa.* În: *ActaMP*, 4, 1980, în curs de apariție.

seama proprietăților nobiliare vecine. Constituirea domeniului cetății Ciceu s-a făcut în timp și de loc simplu. În 1283, cînd se vorbește prima oară despre localitate, împreună cu Reteagul, se spune că era o moșie de care țineau altele. Tot atunci, cele două moșii se aflau pe mîna unor nobili din neamul Ratold[70]. Din aceste informații se deduce că avem de-a face cu un domeniu deja constituit, căruia i se adaugă, nu mult după data menționată, cetatea. Către sfîrșitul secolului al XIII-lea, cetatea împreună cu domeniul, s-a găsit în mîinile regalității, altfel nu ne explicăm formula de uzurpare, folosită în documente, cu care sînt înfierați voievodul Ladislau Kan și instrumentul său, castelanul Nicolae Was[71]. Statutul juridic al cetății rămîne neschimbat pînă în 1387 cînd regele Sigismund o donează unor nobili[72]. Între timp domeniul s-a mărit pe seama unor domenii vecine. În 1325, Suciu de Sus și Hășmașul aparțineau încă de familia Losonci-Bánffi[73]. Încă înainte de 1348 satele românești Cîțcău și Cășeiu, precum și satul maghiar Coplean, erau obiect de dispută între rege, reprezentat de voievod, și niște mici nobili[74]. Cetatea Gogan-Varolea (*Ujvar* = Cetatea Nouă), înălțată în comitatul Tîrnava, avea, în 1405, un domeniu compus din opt sate[75] (fig. 4). Dintre ele, Laslăul Mic și Șoimușul par să nu fi avut alți proprietari decît regalitatea. Ceuaș și Daia Română au fost confiscate de la voievodul Ladislau Kan, care le stăpînea prin schimb de la alți proprietari mai vechi[76]. Bernadea și Bahnea au fost tot sate nobiliare[77]. În sfîrșit, ultimele două, Ormeniș și Gogan au luat naștere după întemeierea cetății. Cunoaștem apoi și un alt exemplu în care, o cetate, *Aranyos* (Cheud), a fost preluată cu domeniu constituit, de către regele Carol Robert, imediat după 1316—1317[78].

Direcțiile de acțiune ale regalității se delimitează chiar și pe segmente cronologice mai limitate: confiscările pentru necredință și reluările silite sînt numeroase în epoca lui Carol Robert; schimburile de moșii, menite să regrupeze posesiunile regale, au fost mai obișnuite în vremea lui Sigismund de Luxemburg[79]. Altele, țin de obiceiul feudal, ca acela al preluării pămînturilor rămase fără moștenitori. Deosebit de utili și interesați în consolidarea domeniilor s-au arătat castelanii. Destul de des, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, avem cunoștință de încercări abuzive de răpiri de pămînturi ale proprietarilor vecini. Exem-

[70] *DIR.C.* XIII, II, nr. 278, p. 246.
[71] *DIR.C.* XIV, II, nr. 51, p. 19.
[72] Engel Pál, *op. cit.*, p. 103.
[73] *DIR.C.* XIV, II, nr. 333, p. 156.
[74] Idem, IV, nr. 617, p. 428.
[75] Csánki D., *op. cit.*, p. 861—862.
[76] 1301 (*DIR.C.* XIV, I, nr. 15, p. 11).
[77] *Ibidem* și respectiv 1319 (*DIR.C.* XIV, I, nr. 345, p. 310).
[78] A. Rusu, *Considerații istorice...*, p. 101.
[79] Spre exemplu Almașul cu domeniul său, la 1393 (Engel Pál, *op. cit.*, p. 93). Cheresig în intervalul 1393—1396 (Idem, p. 125), Ciacova schimbată cu Adrian, la 1395 (Idem, p. 101).

plele cunoscute aparțin de regulă unor proprietari care aveau posibilitate de replică[80].

Cu alt prilej constatam individualizarea domniei lui Carol Robert ca o epocă distinctă în evoluția cetăților[81]. Ascendența castelaniilor nu a fost legată de un fenomen de redistribuire a pămînturilor în favoarea regalității, pe măsura intențiilor. Din această cauză, puterea castelanilor regali și voievodali nu s-a menținut intactă după domnia primului angevin, constituindu-se ca o dovadă a artificialității unui sistem politic insuficient de bine sprijinit din punct de vedere economic.

Poziția cetăților a atras după sine, în unele cazuri, întemeieri de sate. Așa au fost așezările rurale de sub cetatea Săsciori (jud. Alba) *(Suburbium, Sub castro Petri)*[82], Gogan-Varolea *(Subcastro)*[83], Unguraș *(Varallya)*[84], dar posibil și altele, menționate în secolul al XV-lea, dar sub cetăți mai vechi, cum ar fi Chioar, Bologa, Hațeg, Valcău[85]. Astfel de sate intrau de la început sub autoritatea cetății, însăși existența lor depinzînd de ea. Nici unul din satele menționate nu a reușit să-și depășească condiția printr-o evoluție către urbanism. Cu toate că au aparținut regalității, istoria lor a rămas obscură. În secolul al XIV-lea cel puțin, nici unul nu atinge nici măcar stadiul de tîrg *(oppidum)*. Situația este de natură să arunce oarecare lumini asupra rolului economic al cetăților în sine. Din ceea ce cunoaștem, se poate concluziona că nici un domeniu nu concentra în cetatea sa suficiente potențe economice pentru a o transforma în oraș.

Alte sate se întemeiază pe teritoriul domeniului după un fenomen mai general, demografic. Inițiativa aparține locuitorilor sau stăpînilor[86]. Este posibil, în sfîrșit ca altele să-și schimbe silit numele, înlocuindu-le pe cele care astăzi nu le putem identifica.

Fără să fie o noutate exclusivă a secolelor XIII—XIV, cetatea nobiliară devine abia acum o realitate bine definită, cu rapide tendințe de concurență cu cetatea regală. În cele mai multe cazuri atunci cînd construcția este o inițiativă nobiliară, ea succede de fapt constituirea domeniului.

În cazul marilor domenii ale bisericii, nu există o problematică a domeniilor de cetate. În socotelile de dijme ale episcopiei din Oradea, de la 1291—1294, se menționează cîteva sate care aprovizionau cu grîu,

---

[80] Cum ar fi episcopul Transilvaniei. Vezi 1341 (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 61, p. 63).

[81] A. Rusu, *Castelani din Transilvania în secolele XIII—XIV*. În: *Anuar. Inst. ist. arheol. Cluj-Napoca*, XXII, 1979, p. 73—74.

[82] 1309, 1317—1320, 1324, 1336 vezi Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. Vol. 2, București, 1968, p. 108.

[83] 1332 (*DIR.C.* XIV, III, nr. 36, p. 132).

[84] 1370 (Kádár József, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, Vol. 2, Dej, 1900, p. 101).

[85] Coriolan Suciu, *op. cit.*, Vol. 1—2, sub voce.

[86] Despre fenomenele demografice ale epocii vezi pe larg Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Vol. 2, p. 325—439.

făină şi sare, cetatea de la Finiş[87]. Singura legătură dintre sate este aceea că aparţin unuia şi aceluiaşi proprietar. Altfel satele sînt situate atît în sudul comitatului Bihor, cît şi în imediata apropiere a Oradiei, în vreme ce, cetatea Finiş se găsea către sud-est, aproape de izvoarele Crişului Negru. În nici un caz nu poate fi vorba despre apartenenţe ale cetăţii. Selecţia lor, întîmplătoare sau obişnuită, a fost făcută după criteriul produselor pe care le ofereau şi care erau necesare celor din cetate. Nici în pămînturile stăpînite de episcopia Transilvaniei, la cetăţile de la Tăuţi sau Floreşti, nu vom avea nici un fel de indicii ale delimitării unor posesiuni pentru deservirea lor permanentă, în tot cursul secolului al XIV-lea. Cu toate că bisericii îi atribuim unele iniţiative în organizarea cetăţilor noi, de astă dată, pentru domeniile lor, ea nu a mai oferit soluţii.

Marea nobilime laică, cu domenii împărţite în mai multe comitate sau chiar provincii, îşi concentrează în jurul cetăţilor pe care le deţine, posesiunile. Familia Dragfieştilor spre exemplu, grupează un domeniu în jurul Chioarului, dar deţine şi alte pămînturi, în regiuni mai depărtate unde nu are cetăţi. Se mai pot cita cazuri similare şi la familiile Losonci-Bánffy, Bebek etc. La domeniile nobilimii mici, domeniul cetăţii se confundă cu toată stăpînirea unei familii. Aşa trebuie să se fi întîmplat la Colţeşti, în domeniul familiei Toroczkay, la Turia, în domeniul familiei Apor, la Cîlnic, în domeniul familiei greavilor urmaşi ai lui Chyl, dar şi pe domenii româneşti: Colţ-Rîu de Mori (Cîndeşti), Mălăieşti (Sărăcin), Răchitova (Musina), Onceşti, Turnu Ruieni etc. Individualizarea domeniului nobiliar în funcţie de cetate se va face din optica cancelariei regale care era obişnuită cu astfel de aproprieri în teritoriile stăpînite de rege.

Pentru nobilimea laică, cetatea dobîndeşte dintr-un început un dublu scop: acela de loc de refugiu dar şi centru economic al domeniului. Epoca turnurilor-locuinţe se înscrie în întregimea ei în secolele XIII—XIV. Cu toate acestea, necesitatea de apărare va fi repede asociată cu căutări de exploatare agrară mai strîns legate de un nucleu de activitate. Deja în secolul al XIV-lea, donjonului i se adaugă incinte, fapt care pledează pentru o intensificare a activităţilor din jurul reşedinţelor nobiliare. Fenomenul va primi amploare din veacul următor.

Alte castelanii nobiliare au fost întemeiate prin donaţii regale. Exemplele pe care le avem la îndemînă sînt destul de numeroase: Chioar, Valcău, Bologa, Almaş, Gurghiu etc. Nu cunoaştem nici un singur caz în care cetatea să fi fost donată fără domeniu. Prilejul donaţiei devine foarte important căci aflăm de multe ori conţinutul domeniului. Formulările vagi ale documentelor de danie nemulţumesc şi pe beneficiari, îi determină să solicite reveniri cu un plus de exactitate[88].

---

[87] *DIR.C.* XIII, II, nr. 381, p. 346.

[88] Ca în cazul de la *Aranyos* (Cheud). Vezi Adrian Andrei Rusu, *Consideraţii istorice...*, p. 101.

Cel mai timpuriu domeniu de cetate, rezultat dintr-o donație, pe care îl cunoaștem în Transilvania, este cel al Valcăului. În 1341, „moșia" Valcău era donată[89]. Delimitarea a trebuit să fie făcută pas cu pas, pentru a elucida pretențiile vecinilor și mai ales pentru a descoperi vechile semne de hotar. Parte din satele componente apar în acest document fără ca starea lor reală să fi fost cunoscută cu exactitate. După schimbări de proprietari, după un veac și jumătate, cînd domeniul cetății va fi din nou pomenit[90], constatăm că majoritatea satelor din 1341 reapar. Nici la 1341, nici la sfîrșitul secolului al XV-lea, înregistratorul pertinențelor, respectiv cancelaria regală, nu a avut vreun interes direct în fidelitatea înscrisurilor în raport cu realitatea.

Domeniile cetăților nobiliare vor avea o evoluție mai rapidă decît cele regale. Exploatarea lor nemijlocită a presupus o mai bună cunoaștere și organizare. Din acest mediu vor începe, în același secol XIV, experiențele urbariale. În acest fel se ofereau căi de urmat și domeniului regal, a cărui dezvoltare și perfecționare întîrziase.

Cum am văzut, epoca secolelor XI—XIV se traduce în viața cetăților Transilvaniei printr-o serie de progrese. Mai important și mai caracteristic pentru evul mediu, rămîne cel de-al doilea fragment al intervalului (sec. XIII—XIV). Prin preluarea unei moșteniri cu rădăcini nu prea bogate, instituția-cetate își delimitează sinuos rosturile economico-sociale în raport cu un teritoriu pe care și-l mărginește concomitent.

Încă în secolul al XIV-lea, constituirea domeniilor cetăților regale nu se arată a fi terminată. O dovedesc modul variabil, diversificat de la o regiune la alta, de înțelegere a semnificației domeniului; numărul relativ redus al satelor care aparțin cetăților; fluctuația satelor în domeniu; o trădează cuprinderile lente, etapizate, ale satelor libere; lipsa beneficiilor directe realizate de pe urma lor. Aceste concluzii ne îndeamnă să presupunem că domeniile cetăților se definitivează abia în perioada următoare, respectiv în veacul al XV-lea.

Prelungirea cronologică a nașterii domeniului are cauzalități multiple. Pe un fundal general de îndelungate crize politice, alternate cu destul de scurte intervale liniștite, se adaugă în primul rînd o rezistență acerbă a elementelor autohtone românești.

ADRIAN A. RUSU

---

[89] *DIR.C.* XIV, IV, nr. 58, p. 54—58, 592—595. Documentul este transumat în anul 1584 așa încît formulările la care ne referim rămîn sub rezerva fidelității transcrierii originalului.

[90] 1491 (*Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffi család történetéhez.* Vol. 1, Budapest, 1908, nr. 244, p. 297), 1497 (Idem, nr. 277, p. 342, nr. 278, p. 345), 1508 (Idem, nr. 339, p. 423).

LA GENÈSE DES DOMAINES DES CHÂTEAUX EN TRANSYLVANIE (XIe—XIVe SIÈCLE)

(Résumé)

La premère génération de forteresses de la Transylvanie précède la conquête de la province par l'Etat féodal hongrois. Après ce moment, autour d'élles se concentre la plus grande partie des possessions royales et celles des colons. La forme de l'organisation des terres des *castra* est typique pour le Moyen Âge précoce. Elle ne supose pas encore l'asservissement des villages et des habitants, seulment un système de redevances et de services limités. En Transylvanie il y a une dualité entre les possessions réelles et celles légitimes. De cettte dèrnière catégorie font partie surtout les territoires habités par la population majoritaire, roumaine, concervant son mode de vie sociale traditionnel.

Dès le XIIIe siècle se construisent les châteaux-forts féodaux. La relation entre eux et le territoire environnant se consolide graduellement par des moyens très variés. Dans les châteaux-forts royaux une partie des terres est héritée de l'organisation antérieure. Des autres surgissent sur les territoires tout à fait nouveaux, où la féodalité officielle ne pénétrait pas encore, puis par la rédistribution des propriétés, en défaveur même des domaines nobiliaires. Les châteaux-forts nobiliares succèdent régulièrement aux établissement des domaines. Leurs exploitation, plus directe, progresse plus rapidement et, de cette cause offre des solutions aux domaines royaux. L'existence massive des communités rurales roumaines impose, dans les certaines parties de la Transylvanie, par ex. Hunedoara ou Banate, une relation propre. Cela nous fait rappeler des anciens modèles d'organisation des *castra* des XIe—XIIIe sciècles. À la fin du XIVe sciècles la plus grande partie des villages roumaines entre dans la structure des domaines.

L'ouvrage se propose de même d'aborder le problème en ce qui concerne l'emploi des châteaux-forts sans réferences documentaires, par l'appel à des analogies possibles et à l'analyse des significations des composants architectoniques.

LE POUVOIR CENTRAL ET LES VILLES DES PAYS ROUMAINS AU XVe—XVIIe SIÈCLES*

Sur le territoire habité par les Roumains, les vicissitudes de l'évolution historique menèrent dans les premiers siècles du Moyen Âge à la formation de trois états féodaux distincts: la Valachie, la Moldavie et la Transylvanie. Avant que la souveraineté ottomane ne feur fût imposée, les deux premiers eurent une existence indépendante. Organisée en voïvodat, la Transylvanie fut conquise, ensuite incorporée au royaume hongrois, après la chute duquel (1541) elle devint principauté autonome, vassale des Turcs, mais avec un régime de vassalité sensiblement plus léger que celui imposé à la Moldavie ou à la Valachie. Au cours de cette existence politique tripartite, une brève étape d'unité eut lieu sous Michel le Brave.

C'est dans de pareilles circonstances politiques que se sont développées les villes, plus tôt en Transylvanie, un peu plus trad en Moldavie et en Valachie, comportant des traits communs mais aussi des différences sensibles dues aux conditions historiques spécifiques, à la colonisation et à l'établissement dans les villes en formation, des Saxons en Transylvanie, des Allemands (Saxons ou Galiciens), des Arméniens, de Juifs, etc. dans les villes de la Moldavie et, dans une moindre mesure dans celles de Valachie. Les frontières politiques n'y firent pas obstacle. Au contraire, le fonctionnement des villes comme centres de production et d'échanges promut et stimula continuellement la circulation de marchandises et de personnes, des contracts permanents matériaux et humains entre les trois pays roumains.

Si nous nous somes arrêté dans nostre exposé au XVIIe siècle et non pas au XVIIIe, c'est que l'instauration de la domination des Habsbourg en Transylvanie (1699) et celle du régime phanariote en Moldavie (1711) et en Valachie (1716) amena des modifications radicales dans le rapport entre le pouvoir central et les villes.

Dans l'histoire des villes roumaines, la période comprise entre le Xe et le XIVe siècle peut être définie, pour la Transylvanie, comme une époque d'apparition des villes et de la vie préparation à la formation deux autres pays elle n'est qu'une étape de préparation à la formation

---

* Rapport au Colloque de la Commission internationale pour l'histoire des villes. Varna-Sofia, les 6—14 mai 1977.

des *târg* (bourgades) et des villes médiévales. La plupart des localités urbaines de Moldavie et de la Valachie remontent en général à l'époque immédiatement postérieure à la formation des états féodaux. Vint ensuite une époque de florissement (XVe et XVIe siècles), suivie d'un siècle difficile, de stagnation relative dans la vie urbaine de Transylvanie, de crise même et de décadence des *târg* et des villes dans les deux autres pays. Certains grands *târg*, c'est-à-dire ceux qui sont antérieurs au pouvoir princier et ceux qui datent de l'époque immédiatement postérieure à la formation de l'état féodal (seconde moitié du XIVe siècle) ne doivent pas leur apparition à un privilège du pouvoir central, au droit de fonder des villes. Les *târg* roumains se trouvaient, à quelques exceptions près, sur le domaine princier, comme en Valachie, où ils apparurent sur le domaine féodal. Les nouveaux *târg* (tels Caracal, Piteşti, Roman) par contre, sont dus à l'initiative du prince. L'apparition et le développement des villes a été un processus extrêmement complexe que le pouvoir central a pu stimuler, diriger, initier même dans certains cas.

Les *târg* ou les villes de Moldavie et de Valachie dépendaient du souverain. Pendant la période étudiée, elles étaient considérées comme des domaines princiers. La ville était un domaine privilégié dont usait une communauté nantie de certains droits; elle n'en appartenait pas moins au prince. Les villes se développent intégralement ou partiellement sur des domaines du prince, elles sont situées sur les terres princières. Cette situation se trouve attestée pour les deux pays dans les descriptions de voyageurs étrangers (Tomaso Alberti, 1612, dit en parlant de Jassy: „la ville lui appartient" (lui, c'est-à-dire au prince, n.n.); dans les traités de 1654 et 1688 des princes Constantin Şerban et Şerban Cantacuzino et surtout dans le traité de 1711 conclu entre Dimitrie Cantemir et le tsar de Russie, Pierre le Grand, ou bien dans l'ouvrage de Cantemir *„Descriptio Moldavie"*: „le prince, selon les vieilles coutumes, possédera toutes les villes de Moldavie comme sa propriété" ou bien „pour l'entretien de la cour princière", les princes „ont réservé les villes et les *târg* de la Moldavie". Quant aux citadins, „ils ne dépendent de persone, sauf du prince". Il semble, néanmoins, qu'il n'y avait pas de réglementations des rapports entre le souverain et la ville. La situation variait d'une ville à l'autre, d'une époque à l'autre et, quelquefois, comme en Moldavie, se distinguait de la situation de Valachie, ou les villes avaient des assises plus solides.

La ville moldave comprenait le foyer *(vatra)* de la ville, c'est-à-dire la surface bâtie, le domaine de la ville *(hotar)*, autrement dit le terrain agricole environnant et l'arrondissement de la ville *(ocol)*, plus vaste que le domaine car il comprenait aussi les villages voisins, étant situé autour de la ville, parfois à une distance de 30—40 km. Les villes de Bîrlad, de Bacău, de Jassy, de Roman, de Suceava, de Tecuci, etc. avaient des *ocol*. Or le fait que les *ocol* dépendaient des cours princières, des *târg* ou des villes respectives, le fait que certains princes pouvaient acheter des villages qu'ils annexaient aux domaines de certains *târg*

(par exemple Vaslui, 1491; Bîrlad, 1495) en agrandissant leur territoire, en fait que confirmer l'idée que les agglomérations urbaines étaient la propriété du souverain car, autrement, pourquoi un prince aurait-il agrandi un terirtoire qui ne lui appartenait pas? En Valachie, jusqu'au XVIe siècle la possession des villes sur le *hotar* du *tîrg* était plus effective. Là aussi le prince disposait des *hotar* des *tîrg*, à cette différence prés que le pouvoir souverain était obligé d'obtenir l'accord des habitants pour pouvoir attribuer un lot du terrain du *tîrg* ou de la ville à une autre personne; le prince était également tenu de donner de l'argent ou de la terre en dédomagement de la partie du territoire de la ville séparée de celle-ci et accordée à des particuliers (par exemple Argeș, 1608). En Valachie on trouve aussi des villes situées sur les terres de boyards, des villes qui dépendaient de boyards ou de l'Eglise (Craiova, Tîrgul Mengăi, Cornățelul). D'ailleurs, aux XVIe et XVIIe siècles ce sont sourtout les boyards qui achètent des maisons, des celliers, des terrains à la ville et s'y font construire des *„curți"* (ce qui ne fut pas le cas en Moldavie) ou ils achètent même des *„locuri"* (lotissements) en ville on en dehors de la ville (Rîmnicul Vîlcea, București, Tîrgoviște, etc.). Bien que les villes de Valachie fussent elles aussi, tout comme celles de Moldavie, la possession du prince, les droits des citadins étaient en Valachie beaucoup plus importants; on reconnaissait aux habitants une possession plus réelle du domaine du *tîrg*. Il est fort probable que le droit plus important du prince moldave sur les villes dérivait du fait qu'elles s'étaient généralement formées autour d'une cour ou d'un château princier sis dans le *tîrg*, chose qu'on ne constatait pas en Valachie où les châteaux-forts étaient situés en dehors des villes.

Le *domaine éminent* du prince s'étend donc sur toute la ville, le foyer *(vatra)*, le *hotar* et l'*ocol*. Le prince avait droit à l'usage de tout le domaine de la ville, droit qu'il n'exerçait pas *de facto* sur la ville toute entière, mais seulement sur une portion réservée à son usage direct et située en ville ou sur le domaine de celle-ci. C'étaient ce qu'on appelait les *locuri* (lieux) princiers ou les *drepte* princières, pleine propriété du prince, objet d'usufruit direct ou aliénable. Le prince avait le droit d'aliéner des parties du domaine par donation (Petru Vodă, 1448; Etienne le Grand, 1475; Aron Vodă, 1582 etc.), ou vente (Petru Șchiopul vend un lit de rivière pour moulin sur le domaine de la ville de Bacău; Alexandru Iliaș vend une *seliște* de l'*ocol* de Bîrlad, etc.). Il pouvait même aliéner par donation des *tîrg* entiers (XVIIe s.) considérant que les centres faisaient partie de son patrimoine foncier. En somme, les *tîrg* et les villes de Moldavie tout comme ceux de Valachie — hormis certaines différences de statut juridique — étaient la propriété du règne *(domnia);* dans ces *tîrg* les princes possédaient des cours princières où ils demeuraient de façon permanente ou temporaire; autour les *tîrg* se trouvaient les *ocol* qu'il agrandissaient ou dont ils confirmaient les frontières. Les villes faissaient donc partie des biens du prince. Celui-ci pouvait, surtout, en Moldavie, accorder à de hauts

dignitaires *(dregători)* ou à des monastères certaines catégories de revenus municipaux ou destinés à l'Etat ou bien certains bénéfices; c'était le cas des villes de Jassy, Suceava, Bîrlad, Cotnari, etc., au XVIe et au XVIIe siècles. La possession princière est donc l'ancien aspect du domaine éminent que le monarque féodal exerçait sur le pays entier. La politique des donations menée parfois par le prince aurait été inconcevable sans l'existence d'un droit pareil, présent au XVe siècle, et élargi au XVIe et surtout au XVIIe siècle.

En Transylvanie, le rapport entre le pouvoir central et les villes, le régime de propriété du domaine éminent aussi bien que le statut juridique des villes étaient nettement différents de ceux des deux autres pays; cette situation est due aux conditions spécifiques dans lesquelles se sont formées les villes transylvaines. Les centres administratifs, économiques et ecclésiastiques les plus anciens, dénommés *urbs, castrum, oppidum* ou *civitas* dans les sources, apparurent au Xe—XIe siècles. Parmi eux Turda, Cluj, Alba Iulia. Au XIIIe siècle, le nombre de ces agglomérations en cours d'urbanisation s'accrut sensiblement, certains d'entre eux exerçant les fonctions administratives, économiques ou ecclésiastiques, tels Braşov, Sibiu, Cluj, Bistriţa, Rodna, Oradea, Alba Iulia. L'apport démographique que fut la colonisation de Allemands (Saxons), population qui avait une longue expérience des métiers et du commerce, reçut une impulsion sous la forme de mombreux privilèges conférés par le pouvoir central à partir de la deuxième moitié du XIIIe siècle et au XIVe, privilèges économiques, politiques et administratifs, etc. valables aussi bien sur „le terre royale" *(fundus regius)* qu'ailleurs. L'autonomie urbaine, les droits d'autoadministration s'accentuèrent, le processus d'urbanisation fut stimulé. Au XIVe siècle, on mentionne une série de villes *(civitates)* nouvelles: Sebeş, Sighişoara, Orăştie, Baia Mare, Arad, etc. Les „villes royales" ont ensuite réglementé elles-mêmes leurs rapports juridiques par des „constitutions" propres *(statuta iurium municipalium). Le domaine éminent* ne se maintient qu'en principe, car la ville est maître de son territoire entouré de murailles (font exception des bourgades comme Aiud, Zalău, Biertan, etc., autrement dit les *oppida* ayant des „libertés" limitées par le pouvoir féodal). Personne, pas même le pouvoir souverain, ne pouvait diminuer cette possession; la ville est maître de son domaine et de son arrondissement. Dans les litiges qu'occasionnait parfois l'extension des *hotar,* les villes trouvaient un appui — souvent discrètement payé — de la part du pouvoir central, interessé à contribuer à l'augmentation du *hotar* au profit de la population urbaine. Au XVIe siècle, Cluj possédait 11 villages, Braşov 9 villages plus 2 (Tohan et Zărneşti) qui appartenaient à une église de Braşov. Ces villes, comme d'autres, ayant des propriétés foncières, étaient propriétaires de domaines qu'elles exploitaient en leur qualité de „propriétaires" féodaux.

Il était interdit aux nobles de s'établir à la ville; en 1687 les citadins de Braşov se rassemblèrent devant la Mairie pour protester contre le

fait que „la noblesse voulait venir à la ville". Dans les villes transylvaines il n'y avait aucun agent du pouvoir souverain, du roi ou du prince, du voïvode ou du vice-voïvode, et aucun grand dignitaire ne pouvait intervenir dans des questions de propriété ou d'administration des villes. Dans les conditions du monde féodal où chaque ville constituait une unité presque distincte, ayant sa vie et ses intérêts propres, le nom de *respublica* rencontré dans les protocoles de certaines villes, ne représentait pas un simple *desideratum*, mais correspondait réellement à leur statut qui, par la structure de la propriété urbaine, de la société urbaine et de ses formes d'organisation, rappelait celui des „communes" de l'Occident.

Leur régime juridique est celui d'une communauté privilégiée, libre, autonome et indépendante ayant des obligations fiscales et militaires envers le pouvoir souverain qui était en même temps l'instance juridique suprême. L'autonomie des villes transylvaines excluait la réserve de la possession suprême réelle, effective du prince sur le territoire urbain, tandis que l'autonomie des villes des deux autres pays roumains, fondée elle aussi sur des privilèges, incluait cette réserve de la possession suprême réelle, effective, celle d'un domaine éminent effectif sur le territoire de la ville. En Moldavie et en Valachie, les princes ne pouvaient porter préjudice — tout comme en Transylvanie — aux droits des villes, à la liberté, à l'autoadministration, mais ils pouvaient intervenir et prendre des mesures décisives concernant le territoire de la ville, son domaine ou certains de ses biens, car les villes étaient sises sur les terres princières, donc considérées comme la propriété du pouvoir central. Le mode d'organisation et les limites de l'autonomie des centres urbains de Moldavie et de Valachie avaient été fixés par le prince; l'existence et le droit des villes à l'organisation étaient fondés, comme d'ailleurs en Transylvanie aussi, sur des privilèges accordés par des princes. Il y a beaucoup de traits communs dans l'organisation et l'administration des villes des trois pays roumains, avec cette seule différences que dans chaque *târg* ou ville de Moldavie ou de Valachie il y avait deux sortes d'organes administratifs: a) ceux qui représentaient *obștea*, c'est-à-dire la communauté de la ville (le *județ* en Valachie, le *șoltuz* ou le *voit* en Moldavie; les *pîrgari*, qui formaient le conseil communal et étaient élus par l'assemblée des citadins; de la même manière qu'en Transyilvanie les communautés élisaient leurs organes administratifs: le *iudex* ou *iudex primarius (magister civium)*, *iurati cives* ou *consules*, *centumviri*, etc., et un *iudex regius* nommé par le souverain parmi les notables pour le représenter dans la ville) et b) ceux qui représentaient le prince ou celui à qui le pouvoir central avait transféré ses droits: le *vornic*, *l'ureadnic* (il remplaça le *vornic* au XVe siècle), les *pîrcălabi*, les *vornici de târg*, les *ispravnici*, le grand-*aga*, des divers fonctionnaires subalternes tels les *aprozi de târg*, les douaniers princiers, les *armași*, les serviteurs du prince ayant des tâches assignées par lui, les fonctionnaires fiscaux qui dépendaient du grand trésorier *(visternic)*,

etc. Les agents exécutifs inférieurs pullulaient dans les villes de Moldavie et de Valachie au XVIIe siècle, surtout dans la seconde moitié du siècle, lorsqu'une grande partie des garanties d'autonomie des villes fut partiellements, parfois totalement, annulée. À cette époque le prince en Valachie, dans toutes les villes et surtout à Bucarest, et le grand *ban* en Olténie et surtout à Craiova, pouvaient intervenir brutalement dans diverses affaires municipales, dirigeant de fait la ville. La cour princière de Moldavie, ayant à sa tête le *vornic* appelé aussi *ureadnic* dirigeait l'administration locale et régionale. De telles cours princières — énumérées dans l'ordre chronologique — ont existé à Roman, Jassy, Hîrlău, Vaslui, Bacău, Piatra Neamț, Dorohoi, Bîrlad, Botoșani, etc. Le système de cours sera aboli au XVIIe siècle, lorsque la ville de Jassy commencera à exercer effectivement sa fonction de capitale.

En Transylvanie, au début de la période du voïvodat, l'autorité du pouvoir d'état s'est réalisée plus lentement, autant dans le domaine administratif, que dans celui des finances, sous l'influence de l'action des relations fondées sur le droit coutumier. Au fur et à mesure, l'application des droits souverains sera généralisée aussi dans le domaine fiscal. En Moldavie, dans toute l'histoire du système féodal, il n'y a pas eu en matière fiscale de conduite ou de règle permanente: en Transylvanie, ce compartiment a été mieux précisé, plus systématiquement organisé dans le cadre des droits royaux et ensuite princiers, qui fixaient les secteurs constituant les sources de revenus du pouvoir central. La politique fiscale doit être considérée en rapport direct avec les nécessités budgétaires, avec la mobilisation des ressources déterminée par des raisons économiques, politiques ou militaires.

Force économique importante dans l'État, forte de moyens financiers et matériels, la ville a été incluse dans la sphère du système fiscal. Par rapport aux bourgades, qui se trouvaient dans une situation semblable à celle des *tîrguri* et des villes de la Moldavie et partiellement de la Valachie (en dehors du cens, elles devaient supporter aussi des obligations féodaux tels les dîmes, les services, les amendes, le tavernage, etc.) — les villes de Transylvanie étaient obligées de payer un cens annuel, appelé le cens Saint Martin. Le montant du cens se modifiait par rapport à la fluctuation de la valeur monétaire et aux nécessités. Pour les „villes saxonnes" il était perçu au début par l'*Universitas Saxonum*, la somme étant répartie aux villes. En 1506, le cens aSint Martin de Bistrița était de 1400 florins, et en 1593 la contribution fiscale pour le prince a été partagée entre les villes de Sibiu, Brașov, Bistrița, Sighișoara, Mediaș, Sebeș, Cluj (cette dernière ayant à payer 2000 florins, Brașov „tout au plus 2000 florins" et les autres villes ensemble 8000 florins). Dans les périodes difficiles comme pendant la première décennie du XVIe siècle, la monarchie hongroise, dépourvue de fonds, a emprunté des sommes importantes aux marchands italiens de Buda, et ceux-ci récupéraient les sommes prêtées en touchant le cens Saint-Martin ou les subsides extraordinaires du gouvernement des villes transylvaines.

Il s'y ajoutait ensuite les subsides qui se fixaient par rapport aux nécessités imprévues. Leur montant était établi avec le consentement des états privilégiés du royaume et de la principauté. Par exemple: en 1521 le pouvoir central e imposé à l'*Universitas saxonum* un impôt extraordinaire de 32.000 florins, déterminé par le danger turc. Et de pareilles sollicitations, en dehors du cens Saint-Martin, se sont répétées maintes fois. La somme globale était d'habitude répartie aux villes. À l'occasion de l'occupation de la Transylvanie par les armées autrichiennes, lorsque les impériaux ont sollicité, pour le seul Braşov, un impôt de 16.416 guldens (1689) il a remarqué que les villes avaient été habituées „jusqu'alors, de conclure avec les princes, en Diète, des accords ordinaires concernant les impôts qui allaient être payés et que maintenant on les leur exigeait sans pitié, avec l'exécution la plus sévère". Enfin, dans le chapitre des taxes s'encadrent aussi les appuis sollicités par le pouvoir central „en cas de besoin" (1494, 1495, 1498 etc.).

Une autre source de revenus étaient les mines de sel. L'administration de l'exploitation du sel était relevait des chambres *(camerae)*, dirigées par un comte *(comes)*. Des chambres se trouvaient aussi dans la ville de Dej et dans la bourgade de Turda. Il y avait aussi parmi les droits royaux le privilège monétaire *(ius monetarium, Münzregal)* qui se divisait en trois droits distincts: a) le droit d'acquérir les métaux précieux des miniers ou des propriétaires de mines, y compris celui de „purifier" les métaux; b) le droit de frappe monétaire *(cusio monetae)*; c) le droit de changer la monnaie *(cambium)*. Des chambres spéciales, à Sibiu (1444—), à Cluj (1446—), à Baia Mare (1464—), assuraient l'administration et la perception de ces revenus. Mais le monopole royal était parfois éludé dans une province riche en de tels métaux, par la contrebande de métaux précieux et leur exportation. Enfin, pour les monnaies offertes en échange de l'or ou de l'argent livré à la chambre, les solliciteurs payaient une taxe appelée *lucrum camerae*.

Tout comme le droit de dépôt *(ius stapulae, Stapelrecht)* accordé aux villes, le droit ou le privilège douanier était un droit royal concédé ou plutôt, doné à bail aux villes de Braşov, Sibiu, Bistriţa et Cluj dans le cadre du régime douanier du vingtième et trentième, qui désignait tant le système douanier que les taxes douanières (virtuellement 5% ou 3% de la valeur douanière de la marchandise). Le droit vigésimal était donné à bail en commun aux certaines villes de Transylvanie, dès la fin du XVe siècle. En 1507, le zail payé par les villes des Bistriţa, Braşov et Sibiu était porté à 7000 florins. Ce bail se faisait formellement par le maire *(magister civium)*, le juge royal *iudex regius)*, par tous les deux ou par les citadins riches, qui recouvraient les sommes avancées des fonds de la ville, avec des bénéfices et le droit de préemption sur certaines marchandises entrées. Les citadins administraient la douane et organisaient l'encaissement des taxes douanières, à l'exception des foires. D'ailleurs, on pratiquait parfois aussi des dérogations des taxes douanières obligatoires, surtout pour les princes de Moldavie et de Valachie

ou pour certains hauts dignitaires qui jouissaient d'un régime spécial. Au milieu du XVIe siècle la somme payée par la ville de Braşov s'élevait à 2000 florins par an, celle de Sibiu à 1000 florins. En outre, cette somme de bail des douanes pour les villes oscillait par rapport aux fluctuations monétaires ou aux rentrées.

Aux moments difficiles pour l'économie citadine, provoqués par les guerres, les incendies, les catastrophes naturelles, ou par des raisons politiques, le pouvoir central, pour ne plus aggraver de telles situations difficiles, partiquait l'immunité d'impôts ordinaires, de subsides, ou accordait des atermoiements à la demande du gouvernement des villes. À ce sujet, on peut rappeler la décision du roi Mathias Corvin de 1458 concernant la ville de Cluj (exemption de cens pour trois ans), ou de 1458 concernant Bistriţa; ou les immunités de l'impôt royal de 1527, etc. Des immunités d'impôts étaient accordées aussi pour stimuler le peuplement des villes, comme en 1414, lorsque le souverain a accordé l'immunité d'impôt pour un an à ceux qui s'établissaient à Bistriţa, on en 1470, lorsqu'on a accordé l'immunité d'impôt pour huit ans aux colons installés sur les terrains abandonnées de Bistriţa et des environs.

Dans „*Descriptio Moldaviae*“ Dimitrie Cantemir fait mention que l'accroissement remarquable du nombre des boyards, à cause des donations, a amené l'absorption des revenus de la Moldavie et pour cette raison „les princes ont les revenus requis pour leurs besoins de ceux requis par les nécessités du pays, qui jusqu'alors étaient reunis“; donc, au début c'était un régime fiscal semblable à celui de Transylvanie. Et „pour l'entretien de la cour on a réservé toutes les villes et les *tîrguri* de Moldavie ... les mines de sel, les impôts, les douanes ...“. Les *tîrguri* et les villes étaient donc directement subordonnés à cet égard, sous rapport fiscal, au pouvoir central. Les hauts dignitaires élus des villes et toute la communauté étaient solidairement responsables, avec les agents de la trésorerie, tout d'abord de la perception des impôts. Les taxes fixées par les princes pour les marchandises qui entraient dans les villes ou s'y vendaient per les marchands transylvains ou d'autres, étaient d'habitude encaissées par les *şoltuzi* et les *pîrgari*, mais certaines de leurs obligations fiscales étaient assumées au XVe siècle, par les *vornici* et les douaniers, comme réprésentants locaux du pouvoir central. Les impôts pour le prince („grand“ et „petit“, tout comme la cire due au prince) étaient fixés par la trésorerie, et l'impôt était réparti de la somme globale. Le *şoltuz* et les *pîrgari* organisaient et contrôlaient la perception des impôts et leur livraison à la trésorerie, sous la surveillance du gouverneur du *tîrg* ou du *ureadnic*, désignés par les princes dans les villes où il y avait des cours princières, ensuite aussi dans les autres. En matière fiscale locale les *şoltuzi* et les *pîrgari* avaient la priorité; dans les autres, les représentants du pouvoir central. Pendant la seconde moitié du XVIIe siècle et au XVIIe siècle *l'ureadnic* avec le *şoltuz* et les *pîrgari* percevaient les taxes dounières des villes („la grande douane“ pour les marchandises étrangères et la „petite douane“), tout

comme les autres impôts en argent et en produits, c'est-à-dire la dîme (l'*iliş* ou le champart, correspondant au *cîblărit* de la Valachie), le vinage, l'abeillage, etc. Sous cet aspect, celui des taxes en produits et des prestations de travail, le statut fiscal des villes de la Moldavie et de la Valachie ressemble à celui des bourgades (*oppida*) de Transylvanie.

La responsabilité pour la perception de l'impôt ou des taxes en produits, tout comme celle des services et des travaux pour le prince, des „travaux princiers", aux moulins, aux cités, des transports de foin, de bois, d'échandoles etc., des travaux aux vignobles princiers, parfois aussi le labourage et les semailles sur les terrains princiers aux environs des villes, était assumée non seulement par les réprésentants du pouvoir central ou par le gouvernement du *tîrg*, mais aussi par la population, par la communauté citadine. Les citadins supportaient les obligations de la population rurale, les impôts, tel le *bezmen*, en Moldavie, une sorte de taxe (loyer) payée en cire. D'habitude, les *judeţi* ou les *şoltuzi* consultaient la cour princière pour fixer les impôts et les services. Mais l'autorité de l'administration citadine s'étendait pas sur le clergé princier, les prêtres ou certains monastères du domaine de la ville *(hotar)*. Par exemple, les obligations des habitants du *tîrg* de Cotnari, mentionnées en 1621, consistaient en: *angherii, jold*, transport, travail dans le vignoble princier, garde, etc.

En revanche, les habitants de Cîmpulung pouvaient présenter des privilèges princiers incluant: le droit de propriété sur la terre et le foyer *(vatră)* de la ville; des prérogatives judiciaires exercées par des organes élus; le monopole sur la vente du vin dans les limites du *hotar* urbain; le droit annuel de transport des marchandises par rouliers. Les marchands de Vaslui et de Bîrlad ne payaient des droits de douane que pour le poisson, tandis que ceux de Piteşti et Tîrgovişte étaient exempts de l'impôt en vin. De lourdes obligations pesaient aux XVe—XVIIe siècles sur les habitants de la ville de Baia pour le monastère de Moldaviţa, sur ceux de Siret pour le monastère de Putna, sur ceux de Bîrlad et de Bacău pour le monastère de Bistriţa. A cause de l'arbitraire de l'administration publique des XVe—XVIe et surtout du XVIIIe siècles, de l'augmentation des tâches de nature fiscale, le commerce et les métiers, l'activité économique citadine ont beaucoup souffert, ce qui a conduit à une baisse importante des revenus princiers provenant des taxes douanières et des impôts payés par les marchands et les artisans et, par suite, à l'augmentation des devoirs fiscaux. Un cercle vicieux d'où les gouvernements de certains *tîrguri* n'ont réussi à s'échapper que par le vente de certains terrains du domaine de la ville. Avec l'affaiblissement du pouvoir princier, le domaine urbain était fréquemment vendu ou donnée, lot par lot aux monastères et aux boyards, voire simplement confisqué. En revanche, le droit des citadins sur le

foyer *(vatră)*, sur le territoire urbain, s'est maintenu jusque vers la moitié du XVIIIe siècle.

En Valachie, la perception des impôts, les atributions fiscales étaient du ressort des *județi* et des *pîrgari*, qui avaient la responsabilité des travaux dus au prince et des impôts qu'ils envoyaient à la cour princière.

Le droit de douane, c'est-à-dire les taxes douanières de transit et d'écoulement des marchandises sur le marché, qu'on perçevait en Valachite et en Moldavie, appartenait au prince et c'état ses employes dans les villes, ou bien les *șoltuz* ou *județ* et les *pîrgari* qui les encaissaient pour le prince tout en gardant, semble-t-il, une partie pour la ville. Si en Transylvanie il y avait parfois des dérogations au paiement des droits de douane, à l'occasion des foires ou des grands marchés hebdomadaires (v. les documents des années 1493, 1519, etc. pour Bistrița, ou bien ceux de 1404, 1405, 1414, 1426, 1446, 1453, 1457, etc. pour Cluj, et ainsi de suite), les marchands moldaves et valaques étaient eux aussi de temps en temps exempts de douane: ainsi par exemple ceux de Vaslui et de Bîrlad qui n'étaient censés payer des taxes douanières que pour le poisson, ou bien les marchands de Tîrgoviște et de Pitești qui bénéficiaient d'un passavant pour le vin. De telles dérogations au paiement des droits de douane étaient souvent accordées aux paysans des *slobozii* (des villages dont les habitants étaient exempts de charges) et le village appartenant au monastère de Iațco, près de Suceava (1455), dont les habitants pouvaient faire du commerce „partout dans notre pays, vendre et acheter dans les *tîrguri* et les villages", ou encore à des boyards comme Michel, dont le village — nommé Rușii — était exonéré de taxes à Tîrgoviște (1469). Il en fut de même pour les moines du monastère de Bolintinu qui déployèrent leur commerce à Brăila, Silistra, Giurgiu, Nicopole, etc. et ne payèrent point de taxes douanières, entre 1479 et 1490. Ces dérogations, accordées au bénéfice des boyards, de certains fiefs ou monastères, ravivaient le commerce et, qui plus est, consolidaient la base sociale du pouvoir souverain fondée sur la féodalité laïque et ecclésiastique.

La dîme de la cire, représentant, en Moldavie, une sorte de taxe perçue pour l'usufruit des maisons et des clôtures des citadins — les *tîrguri* et les villes étaient situés sur le domaine princier donc sur la propriété du prince — n'existait pas en Valachie. En revanche, les citadins de la Valachie, en dehors des impôts généraux payés par tous les contribuables du pays, y compris la population agricole des villes, avaient des obligations fiscales, tels l'impôt, le travail au moulin à bras (à „la meule" en Moldavie) etc. L'absence d'une réglementation ferme de la fiscalité, en Moldavie et en Valachie, eut pour conséquence de nombreux abus qui nuisirent au développement des villes, surtout au XVIIe siècle.

*

* *

La ville moldave, comme la valaque, était ouverte (XIVe—XVIe siècles), n'ayant ni remparts à créneaux ni befrois. Cependant, on peut retrouver des clôtures en bois (faites des gros troncs d'arbres) destinées à délimiter le territoire urbain proprement dit, à contrôler les arrivées et les départs, parfois à la défense, tel étant le cas de Bucarest, dont font mention des voyageurs étrangers (H. Ostermayer, P. Lescalopier); à Baia on a affaire à une palanque renforcée de quelque repli du terrain; Suceava était entourée de fossés et de palissades. Les voyageurs étrangers (Angiolleo, H. Heidenstein, G. Battista de Burgo etc.) notent l'absence de renforts à Roman, Baia, Suceava. Ce n'était que les cours princières qui avaient des enceintes de murailles, et les châteaux forts en pierre de taille, situés à proximité des villes servaient à défendre ces dernières. Parfois, il y avait deux châteaux forts dont l'un était la résidence du prince (c'était le cas de Suceava). Les données archéologique n'ont pas confirmé l'assertion de Cantemir faite dans „*Descriptio Moldaviae*" selon laquelle le prince Radu Mihnea aurait fait ceindre Jassy de murailles, dans les premières décennies du XVIIe siècle.

En Transylvanie, les nouvelles villes n'avaient, au début, que des fortifications en bois, très diversifiées et dont ne manquaient pas les palissades, les douves et même les beffrois. La forme la plus évoluée de ces fortifications — l'enceinte de murailles —, qui servait, au début, à defendre le coeur de la ville, une zone restreinte, apparut aux XIIIe—XIVe siècles. La construction de ces fortifications, en brique ou en pierre de taille, s'étendant sur une période de 50 à 100 ans, prit de l'ampleur à mesure que la superficie *intra muros* des villes s'accrut. Les solutions en différaient selon l'emplacement des villes et leurs nécessités de défense. L'enceinte de murailles, en pierre de taille, était, au début, crénelée. Ce ne fut que plus tard qu'on commença à se servir de la brique (à Sibiu, Braşov, Sighişoara, etc.) et que les murailles furent flanquées de beffrois, pourvues de rondelles, de falconnets et de meurtrières, de mâchicoulis et de bastions. Les travaux aux fortifications ne cessèrent qu'au XVIIIe siècle, vu que les villes transylvaines menaient une politique particulière dans les périodes d'instabilité dues aux luttes intestines, aux attaques turques ou autrichiennes, à la suite desquelles les fortifications se trouvaient endommagées.

Bâtir une enceinte de murailles était *un droit princier* et le pouvoir central le conférait aux „villes royales libres" pour la defense de leurs droits, privilèges et libertés, comme en témoigne la ville de Cluj, qui, sur la base du privilège princier du 2 juillet 1405, fit bâtir une nouvelle enceinte de murailles, cernant l'ancienne fortification. Les interventions du pouvoir central, en vue d'accorder le droit de fortification, et d'aider les villes à se défendre, sont illustrées par: des dérogations au paiement des impôts (Cluj, 1527); des dons, comme celui que fit Mathias Corvin à la ville de Sibiu en 1469 (100 florins, puis 200 florins; l'argent provenait de la concession des taxes douanières, représen-

tant les droits princiers concédés à cette ville), ou l'ordre de démolir les murs de certains monastères situés à proximité des villes (Cluj-Mănăștur, 1466).

En Valachie et en Moldavie, les citadins avaient, en dehors de leurs charges, une responsabilité militaire: ils devaient fournir é l'armée princière un certain nombre de soldats pour la défense de la cité ou ayant à participer aux campagnes. En témoignent le document signé, par le prince Michel en 1407—1408 et l'arrêté signé par Etienne le Grand, en 1496; le prince Michel y demandait aux monastères de Cozia et de Cotmeana de céder au pouvoir princier dix familles de Tîrgoviște qui allaient être exemptes de toute obligation sauf l'impôt, de *service militaire* et le travail à la meule; Étienne le Grand exigeait dans son arrêté que „les meilleurs soldats et les braves de toutes les villes et *tîrguri* du pays montent à cheval et partent à la guerre". En Moldavie, lors du siège de Kilia par les Turcs (1484) „sur les renforts, dans les bastions, des citoyens se sont défendus avec vaillance"; un document de 1665 note qu'en 1664 on aurait demandé aux habitants de Piatra Neamț le quota de „soldats pour l'armée".

On ignore tout des normes de recrutement des troupes fournies par les villes: on ne connaît ni l'effectif des contingents, ni la fréquence des appels au service militaire adressés aux citadins, dans les deux pays. Tout ce qu'on sait est qu'à la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe les militaires *(„soldați de scuteală")* qui servaient en échange d'une exemption d'impôts, étaient au nombre de quatre ou cinq (dix à Jassy) pour chaque ville dont ils devaient „défendre le territoire" et qu'ils étaient commandés par les *buluk-bași* de ces villes (Cantemir *„Descriptio Moldaviae")*. Que les princes aient fait appel ou non à ces unités militaires réduites des villes, en cas de guerre, on n'en sait rien. C'est un fait que, des fois, quand ils en avaient besoin, les princes faisaient recruter des mercenaires dont quelques-uns appartenaient au milieu urbain, et des militaires dont la seule paie était le butin de guerre.

L'autonomie des villes transyvaines, leur force économique considérable, le grand nombre de corporations (y compris les armuriers, les fondeurs-mouleurs de canons — nous rappelons à ce sujet que le canon géant dont on se servit au siège de Constantinople en 1453 fut moulé par le fondeur-mouleur Urban, originaire d'une ville de Transylvanie), l'impératif de l'autodéfense et de l'offensive, aux époques d'instabilité politique, quand les villes s'entraidaient, toutes ces conditions objectives permirent aux villes d'augmentar leurs forces militaires et de se munir d'engins balistiques qui étaient souvent objets d'envie pour leurs ennemis. Les citadins ne rechignaient pas à s'enrôler dans l'armés, en cas de guerre: dans certaines villes (Sibiu, Brașov, Bistrița, etc.) les habitants étaient organisés en *decene (Zehnschaften)* et c'était à leur frais qu'ils s'armaient. L'arrêté du 22 juin 1563 ordonnait que tout citadin ayant un revenu de 12 florins disposât, en cas de guerre, d'une armure, d'un javelot, d'une arquebuse, de poudre et de balles, d'une

massue; ceux dont le revenu ne dépassait pas six florins étaint censés avoir une massue, une lance ou un javelot, une hanche de guerre, un bouclier, une arbalète.

Les bastions et les beffrois étaient répartis d'habitude pour la défense aux corporations de métiers (v. l'arrêté de Sibiu, 1566). En cas de guerre, à l'appel du pouvoir central (roi, voïvode, vice-voïvode ou prince), l'armée de fantassins et de cavaliers urbains, sous la commande du maire se mettait en route. Le maire n'était que très rarement exempt de cette obligation: on ne connaît que le cas de Wolfgang Forster, maire de Bistriţa, exempt „à vie" du service militaire (1518). Ce ne fut qu'en 1687—88, après l'occupation des villes transylvaines par les troupes impériales autrichiennes, qui assumèrent cette responsabilité, que la population des villes fut exemple de l'obligation militaire.

Au début, les citadins étaient obligés de répondre en personne à l'appel aux armes, adressé par le souverain en cas de danger. Par la suite, on y fit des dérogations: ainsi, en 1493, le souverain ordonna au voïvode de Transylvanie de ne plus obliger les habitants de Cluj au service militaire. Les voïvodes et les vice-voïvodes faisaient appel, en cas de danger, aux troupes des villes: par exemple, en 1471 ou en 1512 on solicita l'armée de la ville de Bistriţa, probablement en vue d'une campagne contra les Turcs. En 1522 ce furent des contributions financières qu'on exigea des villes, pour l'entretien des troupes. Le voïvode de la Transylvanie demande à la ville de Sibiu, en 1463 d'envoyer à Cluj des munitions et 1000 cavaliers armés; en 1576 le maire de Sibiu eut sous ses ordres une armée de 100 cavaliers et en 1613 les „villes saxonnes" furent obligées de mettre à la disposition du pouvoir central 1000 arquebusiers pour être envoyés où „il en sera besoin".

Les villes disposaient aussi de mercenaires nommés *drabanti (Trabanten):* les registres de comptes des villes abondent en données relatives au coût et à l'activité de ces mercenaires. Nous n'en donnons que deux exemples: le 7 mai 1653, les villes de la Transylvanie envoyèreat au prince leurs *drabanti* pour qu'ils prissent part à une campagne; il en fut de même en mai 1683, quand la cité de Braşov envoya ses *drabanti* au prince Apafi. Ces mêmes registres de comptes ainsi que d'autres documents, mentionnent de nombreuses demandes d'armement et de moyens de transport tels: bombardes, arquebuses, poudre à canon, bois pour les besoins de certaines cités royales, flèches, drapeaux, chariots pour le transport des armes, etc. La contribution des villes transylvaines, qui livrèrent au pouvoir central de l'armement autochtone et étranger, fut très grande entre le XVe et le XVIIe siècles, mais les frais n'en furent que très rarement compensés par les contributions, assez modestes d'ailleurs, du pouvoir central (40 marks d'argent en 1454 pour le renfort des bastions de défense; 797 florins, don du prince Etienne Báthory, pour la consolidation des murailles d'enceinte de Sibiu, abîmées à la sutie de l'incendie de 1572), etc.

Les villes médiévales ont généralement exercé une influence sur la vie économique et politique des états, et le pouvoir central s'est souvent appuyé sur les habitants des villes dans sa lutte contre la féodalité, en soutenant leur combat pour l'autoadministration ou l'autonomie. Si en Moldavie et en Valachie les villes n'ont jamais constitué — aux XVe—XVIIe siècles — un pouvoir politique, sur lequel se fondât l'autorité souveraine, détentrice d'un domaine éminent effectif et réel, les princes n'en furent pas moins amenés à soutenir les villes et les *târg*, qui constituaient en somme leur domaine, en favorisant leurs activités lucratives et productives. Par là même, leurs sources de revenus ainsi que les possibilités d'acquérir des marchandises, en particulier celles venant de Transylvanie ou d'ailleurs.

Le développement économique des villes de Moldavie a été, dans son ensemble, plus lent que celui des villes de Valachie et surtout de Transylvanie. Cela peut-être aussi en raison du déclin de certaines voies de commerce, de la perte de certains emporiums et de la diminution de l'intensité des relations commerciales traditionnnelles. En revanche, les villes de Valachie (Rîmnic, Curtea de Argeş, Bucureşti, Brăila, Tîrgovişte, Piteşti, Cîmpulung) se sont engagées, aux XVIe—XVIIe siècles, dans un intense trafic de marchandises orientales avec les centres transylvains, notamment avec Braşov et Sibiu, et la Péninsule balkanique. D'où aussi les privilèges plus importants des villes valaques par rapport à celles de Moldavie. Le pouvoir central, qui se faisait payer des impôts considérables par les citadins et recrutait perfois même des soldats parmi eux, ne pouvait ignorer les intérêts de ceux-ci. Ce fait ressort aussi de l'octroi de privilèges, tels que celui accordé par Alexandre le Bon (1408), de stimulation du commerce des marchands de Lwow au profit de Suceava, Trotuş et Dorohoi, où ceux-ci payaient les taxes douanières; ou encore le privilège accordé par Ilie Voievod aux marchands de Sibiu (1433), lequel privilège est à la fois „au profit de notre pays et du leur"; ou bien les privilèges de Mihai Voievod accordés à Cîmpulung ou celui de Dan II en faveur des marchands de Tîrgovişte. Les innombrables privilèges accordés au XVe siècle aux marchands de Transylvanie dénotent l'intérêt permanent des princes roumains de maintenir des rapports avec les marchands qui se rendaient dans leurs *târg* et villes pour y vendre leurs marchandises et y acheter les produits indigènes ou des articles orientaux, contribuant de la sorte au développement de ces centres urbains et à l'affermissement de leur vie économique. La correspondance des princes moldaves et valaques avec les villes de Braşov, Sibiu et Bistriţa, dès le début du XVe siècles reflète l'intervention directe du pouvoir central en vue de supprimer les injustices intervenues lors des procès de certains marchands, en vue du paiement de dettes ou du respect des libertés commerciales. Citons, à cet endroit, les interventions et les mesures d'Etienne le Grand et Vlad l'Empaleur, Alexandru Aldea et Basarab le Jeune, Neagoe Basarab et Petru le Jeune, qui représentent le prélude de la politique princière

qui s'est manifestée au XVe et, en partie, au XVIe siècle, visant à accorder un appui aux citadins de Moldavie et de Valachie.

En outre, il n'était pas rare que les princes des deux pays roumains participassent au commerce avec les villes de Transylvanie. Vlad Călugărul et Alexandru Lăpuşneanu n'en sont que deux exemples. Les princes favorisent également l'activité des marchés périodiques (Baia, Trotuş, Focşani, Cîmpulung, Craiova, Slatina, Caracal); afferment la douane à des boyards mais aussi à de grands marchands (des cas d'affermage de douanes en Valachie ne nous sont pas connus); contribuient à la réglementation du commerce en faisant construire, entre autres, des auberges, en appliquant des sanctions contre des mesurages incorrects, voire même, à un moment donné, un monopole du pesage *(pesagium)* des marchandises amenées à Bucarest en vue d'en établir les quantités (C. Brîncoveanu). Le pouvoir central intervient aussi dans le régime des corporations. Le prince pouvait juger des causes concernant l'activité des corporations et les membres des corporations des métiers avaient le droit de se plaindre au prince. Le régime fiscal des corporations était prévu dans les contrats passés avec la trésorerie. On y fixait les impôts et les prestations, les modalités de paiment. En conséquence, encore qu'on puisse parler, en Moldavie et en Valachie, d'un appui accordé par le pouvoir central aux villes, il ne peut pourtant pas être question, jusqu'à la fin du XVIIe siècle, d'une politique d'alliance du pouvoir princier avec les villes, attendu que celles-ci, en dépit de leur apport fiscal ou — en moindre mesure — militaire, n'ont pas constitué le principal appui du pouvoir, lequel a été et est resté la féodalité (les boyards).

En Transylvanie, la force économique remarquable des villes, leur capacité financière, leur poids militaire ont contraint le pouvoir à quêter leur appui et, implicitement, à leur offrir son scutien. Le nombre des privilèges accordés aux villes et aux bourgades y a été immense: près de cinquante privilèges ont été octroyés à la ville de Cluj pendant le seul règne de Mathias Corvin! Privilèges octroyés aux villes, notamment à partir du XVe siècle, pour la défense des serfs *(iobagiones)* établis dans les villes et revendiqués par les nobles; privilèges également et interventions contre les abus de l'autorité ecclésiastique, détentrice de domaines ou de vignobles à proximité des limites d'une ville ou d'une autre; défense des marchands et des artisans contre les vexations des nobles qui les retenaient ou les malmenaient quand ils se rendaient aux marchés et aux foires; de nombreux actes de confirmation et reconfirmation des privilèges octroyés aux villes, de modification de leur statut d'autonomie; interventions relatives au respect dû à leur statut juridique; privilèges de pouvoir appliquer la sentence capitale *(jus gladii)*, de détenir des sceaux propres, de délivrer des actes, de juger toutes les causes civiles et pénales (excepté celles concernant les nobles), de n'être jugés que par leurs propres instances citadines, de frapper monnaie, d'affermer la douane (Cluj, Baia Mare, Sibiu, Bistriţa, Zalău, Tîrgu Mureş, Braşov, etc.).

Les rapports entre le pouvoir souverain et la ville étaient *directs*. C'est seulement dans les rapports litigieux entre les villes et la noblesse que le voïvode représentait l'instance qui avait droit d'investigation ou de méditation. Le pouvoir central, pour les raisons susmentionnées, avait intérêt à accroître les limites des villes par donation de villages ou d'autres biens immeubles. C'est ainsi que, en 1424, il octroie à la ville de Sibiu la prévôté de Saint Ladislas et ses domaines; les moulins du château fort de Lita et les possessions confisquées aux nobles félons sont octroyés à la ville de Cluj (1405, 1470, 1526, etc.); il est fait don à la ville de Dej (1552) d'une communauté de gitans. Le pouvoir central intervient favorablement dans la vie des corporations de métiers: il confère des privilèges ou confirme des status approuvés par le magistrat urbain (par exemple à celles de Braşov: aux barbiers, 1550—1583; aux forgerons, 1526, 1635, 1698; aux pelletiers, 1466, 1513, 1519, 1559, 1583, 1588; aux peaussiers, 1520, 1666, 1673, 1676, 1680, 1688; ou aux corporations de Sibiu — 1455, 1462, 1504, 1507, etc.). Le pouvoir souverain constitue l'instance suprême dans les problèmes juridiques concernant les corporations, il intervient sur demande dans les divergences entre les corporations et *Universitas Saxonum;* il dispose, également sur demande, dans la résolution de problèmes litigieux entre les patrons et les travailleurs non afiliés aux corporations, dans les litiges concernant la vente des produits dans les foires et ainsi de suite.

Particulièrement efficace est aussi la politique commerciale du pouvoir central, des diètes et des princes, encore que fluctuante en fonction des intérêts économiques du moment ou de raisons politiques. Elle se manifeste dans de nombreux privilèges octroyés aux villes transylvaines (un exemple est constitué par la ville de Sibiu, en 1357, 1383, 1387, 1406, 1414, 1486, 1493, etc.); également par le droit de foire, le droit de dépôt, exemptions de douane en Transylvanie ou sur le territoire du royaume entier; exemptions de taxes douanières de ceux qui traversant les domaines seigneuriaux se rendaient aux marchés; octroi du droit de marché ou de foire annuelle (Bistriţa, 1353; Braşov, 1364; Zalău, 1483, etc.); du droit de vente „n'importe en quel endroit des marchandises en gros et en détail (Braşov, 1452, 1453, 1467, 1519, 1531, etc.); de faire du commerce avec la Valachie et la Moldavie (1455, 1531, etc.); le droit de „tavernage" (Rodna, 1519); le droit le tenir quatre foires annuelles (Cluj, 1558); ou l'interdiction pour les marchands étrangers de vendre leurs marchandises en dehors des foires annuelles, afin d'évincer la concurrence étrangère.

Bien que placée sous la suzeraineté de la Porte Ottomane, la Transylvanie a continué, à partir de la seconde moitié du XVIe siècle, à conserver son autonomie, ses structures internes et à entretenir des relations commerciales dans lesquelles les Turcs n'intervenaient pas. En revanche on assiste, aux XVIe et XVIIe siècles, à la pénétration des marchands „grecs", c'est-à-dire balkaniques et levantins, concurrents redoutables des marchands des villes transylvaines. Ceux-ci avaient

monopolisé en partie le commerce méridional, affermé les revenus fiscaux et douaniers ou l'exploitation du sel. Le régime commercial des marchads „grecs", établi par le prince et la Diète, a connu à cette période une évolution de longue durée aussi bien que contradictoire. Tandis que dans la Diète, la noblesse, pour des raisons souvent mesquines, faisait une politique duplicitaire, les villes — représentées elles aussi dans la Diète— s'efforçaient de limiter l'activité de ces marchands étrangers. Le pouvoir central a tenté de fixer l'aire des activités commerciales au moyen de restrictions et de réglementations spéciales sur les marchands des villes, à retenir les metaux nobles en vu d'assurer portantion de certaines marchandises et plus spécialement de métaux nobles et de monnaie. Soumis aux riguers d'une politique commerciale officielle, fréquemment contradictoire, en fonction du rapport de forces à l'intérieur de la Diète, les marchands balkano-levantins ont pourtant réussi à résister à la tentative de 1673, faite par une fraction de la noblesse, de les exclure de la vie économique de Transylvanie. La politique économique de la Principauté visant à soutenir les villes et les marchands des villes, à retenir les métaux nobles en vue d'aussurer la stabilité economique et la paie du tribut à la Porte Ottomane, etc. avait en germe un caractère mercantiliste. Encore est-il qu'elle n'a pas pu endiguer ni annihiler le rôle des marchands étrangers et par là exclure, l'un des facteurs qui, au cours de la deuxième moitié du XVIIe siècle, a conduit à la stagnation de certaines villes de la Principauté de Transylvanie.

S. GOLDENBERG

BIBLIOGRAPHIE

a) Archives: Archives d'Etat de Cluj (y compris les archives de Bistriţa, Dej, Zalău), de Baia Mare, Sibiu, Braşov (y compris de Sighişoara).
b) Sources, documents

Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, et Demetrii Cantemirii *Moldaviae principis descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Bucarest, 1973.

Documente privitoare la istoria economică a României. Oraşe şi tîrguri, Moldova Série A, 2, Bucarest, 1960.

Documente privitoare la istoria românilor (col. Hurmuzaki), XV, 1, XV, 2, Bucarest, 1911 şi 1913. D'ailleurs, on peut utiliser pour le problème abordé, les collections de documents: *Hurmuzaki* et *Documente privind istoria României. Seria A et Seria B* (Moldavie et Valachie 22 volumes); *Documenta Romaniae Historica* A (Moldavie) 4 volume et B (Valachie) 7 volumes; *Călători străini în ţările române* (7 volumes); des documents *Călători străini în ţările române* (7 volumes); des documents publiés par Ghibănescu, Costăchescu, Bogdan, Panaitescu etc.

Fl. Georgescu, P. Cernovodeanu, I. Cristache-Panait, *Documente privind istoria oraşului Bucureşti*, Bucarest, 1960.
N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria Românilor*, I—II, Bucarest, 1901 et X, Bucarest, 1905.
Jakab, E., *Kolozsvár története. Oklevéltár*, 4—5, Budapest, 1870, 1888.
Kolozsvári, S., Óvári, K., *Corpus statutorum Hungariae municipalium. Tomus I: Statuta et constitutiones municipiorum Transylvaniae...*, Budapest, 1885.
G. Potra, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti* (1594—1821), Bucarest, 1961.
Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus den sächsischen Archiven, 1, sect. 1 (138—1516) *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, Sibiu, 1880.
Fr. Schuller von Libloy, *Statuta iurum municipalium Saxonum in Transsilvania*, Sibiu, 1853.
Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, ed. F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch, I—V, Sibiu—Bucarest, 1892, 1897, 1902, 1937 et 1975.

c) *Synthèses, ouvrages monographiques, études, articles*

T. Bălan, *Din istoricul Cîmpulungului Moldovenesc*, Bucarest, 1960.
D. Berindei, Oraşul Bucureşti în veacurile XIV, XV şi XVI, *Comunic. Art. Ist.*, 1955, p. 5—16.
Idem, *Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitală a Ţării Româneşti (1495—1892)*, Bucarest, 1963.
N. A. Bogdan, *Oraşul Iaşi. Monografie istorică şi socială ilustrată*, Jassy, 1914.
D. Ciurea, *Oraşele şi tîrgurile din Moldova în cadrul perioadei de descompunere a feudalismului*, *Stud. Cerc. Ştiinţ., Iaşi*, 7, 1956, f. 1, p. 97—105.
Idem, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV—XVIII)*, *Anuar. Inst. Ist. Arh. Iaşi*, 2, 1965, p. 143—235.
Idem, *„Date şi sublinieri privind Suceava în sec. XV—XVIII*, *Anuar. Inst. Ist Arh. Iaşi*, 3, 1966, p .195—200.
Idem, *Noi contribuţii privind oraşele şi tîrgurile din Moldova în secolele XIV—XIX*, *Anuar. Inst. Ist.-Arh., A. D. Xenopol*, VII, 1970, p. 21—58.
V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVII)*, Bucarest, 1957, chap. VIII: *Oraşele* (p. 411—444).
L. A. Demény, *Regimul negustorilor străini din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, *Studii. Rev. de Ist.* 2, 1973, p. 283—298.
A. Dumitrescu-Jippa şi N. Nistor, *Sibiul şi ţinutul în lumina istoriei*, I, Cluj, 1976.
V. Al. Georgescu, *La régime de la propriété dans les villes roumaines et leur organisation administrativ eaux XVII et XVII siècles. Valachie et Moldavie*, dans *La ville balcanique XVe—XIXe siècles*, Sofia, 1970, p. 63—81.
Idem, *Observaţii asupra structurii juridice, a proprietăţii orăşeneşti în Ţara Românească şi Moldova (1711—1831)*, dans *Studii, Rev. de Ist.*, 2, 1973, p. 255—282.
C. C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, Bucarest, 1966.
Idem, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucarest, 1967.
S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*, Bucarest, 1958.
Idem, *Notizie del commercio italiano in Transilvania nel secolo XVI*, *Archivio Storico Italiano*, disp. II, Firenze, 1963, p. 255—288.
Idem, *Bistriţa în secolul al XVI-lea şi relaţiile ei comerciale cu Moldova*, dans *Studia Univ. Babeş-Bolyai*, S. Historia, f. 2, 1964, p. 22—83.

Idem, *Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe et au début du XVIIe siècle*, dans *Revue des Etudes sud-est europ.* 5, 1—2, 1967, p. 87—117.
Idem, *Urbanizare și mediu înconjurător: cazul orașelor medievale din Transilvania*, dans *Anuar. Inst. Ist. Arh. Cluj-Napoca* 18, 1975, p. 311—320.
Idem, *Despre tîrgurile și bîlciurile din Transilvania în sec. XVI—XVII*, dans *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Șt. Pascu*, Cluj, 1974, p. 206—212.
Idem, *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jhr.*, dans *Scripta Mercaturae*, 11, München, 1977, p. 5—23.
C. Göllner, *Siebenbürgische Städte im Mittelalter*, Bucarest, 1971.
N. Grigoraș, *Dregătorii tîrgurilor moldovenești și atribuțiunile lor pînă la Regulamentul Organic*, Jassy, 1942.
Idem, *Despre orașul moldovenesc în epoca de formare a statului feudal*, dans *Studii și cercetări științifice*. Istorie, 11, 1960, fasc. 1, p. 83—96.
Idem, *Proprietatea funciară a orașelor moldovenești în timpul orînduirii feudale și evoluția ei*, dans *Studii și cercetări științifice, Istorie*, 12, 1961, fasc. 2, p. 213—232.
Idem, *Abuzurile și corupția aparatului de stat feudal din Moldova (sec. XV—XVII)*, dans *Anuar. Inst. Ist. Arh. A. D. Xenopol*, VIII, 1971, p. 99—118.
Idem, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Bucarest, 1971.
Idem, *Imunitățile și privilegiile fiscale în Moldova (de la întemeierea statului și pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea)* dans *Studii. Rev. de Ist.* 1, 1974, p. 55—78.
Al. Herlea, *Dietele din Transilvania autonomă*, dans *Studii și mat. de ist. medie*, VI, 1973, p. 207—216.
G.M.G., von Hermann, *Das alte und neue Kronstadt. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im 18. Jahrhundert, I*, Sibiu, 1885.
L. Lehr, *Organizarea administrativă a orașelor din Țara Românească în anii 1501—1650*, dans *Studii Rev. de Ist.*, 9, 1956, 2—3, p. 57—75.
Idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului XVII*, dans *Studii și mat. de ist. medie*, IV, 1960, p. 223—306.
Idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, dans *Studii, Rev. de Ist.*, 1, 1968, p. 29—51.
Idem, *Organizarea administrativă a orașului Tîrgoviște în secolele XVI—XVII*, dans *Acta Valachica*, Tîrgoviște, 1972, p. 155—174.
O. Kisch, *Die wichtigsten Ereignisse aus der Geschichte von Bistritz und des Nösner Gaues von der Zeit der Kolonisten-Einwanderung bis zur Gegenwart (1141—1699)*, I, Bistrița, (1926).
R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, Bucarest, 1965.
M. D., Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, Bucarest, 1963.
Idem, *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova sec. XIV—XVI)*, Suceava, 1970.
P. Niedermayer, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVI-lea*, dans *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare în România...*, Bucarest, 1976, p. 115—201.
Idem, *Siebenbürgische Städte*, Bucarest, 1979.
Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, (Bucarest) 1934.
Idem, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1972, p. 233—246; II, Cluj-Napoca, 1979, p. 135—211.
Șt., Pascu et S., Goldenberg, *Quelques problèmes concernant les villes médiévales de certains pays danubiens*, dans *Actes du IIe Congrès International des études sud-est europ. Athènes 7—13 mai 1970. T. II Histoire* 1972, p. 461—478.

E. Pavelescu, *Economia breslelor în Moldova*, Bucarest, 1939.
Idem, *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII—XIX)*, 1970.
T. Popa, *Monografia oraşului Tîrgu-Mureş*, Tg. Mureş, 1922.
D. Prodan, şi S. Goldenberg, *Inventarele din 1553 şi 1556 ale minelor şi monetăriei din Baia Mare*, dans *Anuar. Inst. Ist. Cluj*, VII, 1964, p. 117—146.
E. Sigerus, *Vom alten Hermannstadt*, Sibiu, 1922.
Idem, *Chronik der Stadt Hermannstadt. 1100—1929*, Sibiu, 1930.
Fr. Schuler von Libloy, *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*, I, Sibiu, 1867.
I. Toderaşcu, *Unele precizări în legătură cu hotarul şi vatra tîrgurilor din Moldova (sec. XV—XVIII)*, dans *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi*, (Seria nouă), secţ. III a. Istorie, 12 1966, p. 153—163.
C. Şerban, *Le rôle économique des villes roumaines aux XVIIe et XVIIIe siècles dans le cadre de l'Europe du sud-est*, dans *La ville balcanique*, Sofia, 1969, p. 139—154.
H. Weczerka, *Die Stellung der rumänischen Stadt des Mittelalters im europäischen Städtewesen*, dans *Die mittelalterliche Städtebildung im südostlichen Europa* Köln—Wien, 1977, p. 226—256 şi în special p. 242—250.
Fr. Zimmermann, *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, ed. II, Sibiu, 1901.

CTITORI ŞI ARTĂ ROMÂNEASCĂ ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XV-LEA

La sfîrşitul veacului al XIV-lea şi în prima jumătate a celui următor, evenimentele sociale şi politice, deosebit de importante pentru istoria Transilvaniei, se reflectă în mod semnificativ în cultură şi artă.

În această etapă istorică Iancu de Hunedoara iniţiază campaniile antiotomane, la care românii transilvăneni participă cu însufleţire în număr însemnat. Apelul puterii centrale, pentru sprijinirea luptei antiotomane a găsit un puternic ecou în rîndurile cnezimii româneşti. Încă în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg, în deceniile al treilea şi al patrulea, cnezii şi voievozii români din Banat, Ţara Haţegului şi Maramureş se disting în războaiele împotriva turcilor, fiind apoi răsplătiţi cu moşii şi numeroase privilegii. Documentele vremii subliniază această masivă participare, precum şi faptele vitejeşti ale unor membri din familiile cneziale ale Cîndeştilor din Rîu de Mori, Măgoieştilor, Cîndreştilor din Sălaş, Bizereştilor, Drăgoşeştilor din Maramureş şi ale multor altora[1].

Pentru evoluţia artistică românească din Transilvania primei jumătăţi a veacului al XV-lea, nu lipsită de importanţă pare a fi slăbirea politicii de prigoană religioasă a regatului angevin, împotriva „schismaticilor", atunci cînd interesele sale o cer, atunci cînd pericolul otoman era iminent. În acest moment, legăturile ecleziastice şi sprijinul cultural venit de la sudul Carpaţilor, este elementul catalizator, ce generează ridicarea unor monumente religioase, ori împodobirea cu pictură a altora mai vechi. Ni se pare firesc ca în ultimii ani ai veacului al XIV-lea sau la începutului celui următor, atunci cînd în Ţara Românească erau deja organizate un număr de aşezăminte monastice, pe drumul meşterilor ziditori ori decoratori de biserici, să fi ajuns şi în Transilvania, în mediul ortodox al Ţării Haţegului, dacă nu chiar Nicodim, poate alţi călugări din comunitatea sa.

Deşi contestată în ultimul timp, prezenţa în Transilvania a acestui întemeietor de aşezăminte monastice româneşti rămîne în continuare pe depiin plauzibilă, nu atît datorită inscripţiei *Evangheliarului* scris de

[1] Ştefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii şi cercetări de istorie*, VIII, nr. 1—4, Cluj, 1957, p. 41.

„*popa Nicodim în Țara Ungurească*“[2], cît mai ales prin prezența unor elemente, care vădesc o asemenea înrîurire încă în această etapă istorică, și pe care le întîlnim în ținutul hațegan, zonă cu intense legături cu regiunile sud carpatice.

Încă în ultimele două decenii ale veacului precedent, la Rîu de Mori (Suseni), în biserica Cîndeștilor, se afla pictată scena „*Viziunea Sf. Petru din Alexandria*“, ce în pictura contemporană din pronaosul Mănăstirii Cozia a fost interpretată ca „icoana luptei împotriva rătăcirilor de la dreapta credință“[3], element iconografic vehiculat în special în lumea monastică sud-dunăreană și preluat de pictura mînăstirească din epoca lui Nicodim.

Și tot atît de firesc ni se pare ca Mănăstirea Prislop să fie o ctitorie muntenească din pragul celui de-al XV-lea veac, planimetric monumentul înscriindu-se perfect în seria de biserici ce au în frunte Mănăstirea Vodița[4], fiind „singurul monument religios cu plan triconc din Transilvania“[5].

Conservarea de către tradiție a peregrinărilor lui Nicodim în Transilvania, atribuirea de către *Cronica rimată de la Căldărușani*[6] a întemeierii acestei mănăstiri de călugărul de la sudul Carpaților, faptul că așezămîntul monahal de la Prislop a fost închinat ca metoh al mănăstirii oltene, iar hramul său, Sfîntul Ioan Bogoslovul, atît de puțin obișnuit pe pămîntul transilvan, sînt motive serioase care ne fac să presupunem că fundarea ei s-a făcut în pragul secolului al XV-lea, probabil de Nicodim sau de unul dintre colaboratorii săi de la Tismana, centru monastic ce primea privilegii nu numai din partea lui Ștefan Lazarević, despotul Serbiei, ci și din partea lui Sigismund de Luxemburg, iar la 20 septembrie 1444 de la voievodul Transilvaniei, viitorul regent al Ungariei, însuși Iancu de Hunedoara, cel ce-și avea obîrșia în Hațegul românesc al Transilvaniei[7].

Acum două decenii Virgil Vătășianu sublinia, pe bună dreptate, că „biserica Prislopului face parte din ciclul evoluției arhitecturii muntene“ și „ea nu poate data decît din vremea lui Nicodim“[8]. Datarea monumentului în veacul al XVI-lea „pe temeiul inscripției din 1759, nu este acceptabilă, fiindcă triconcul se dezvoltase între timp în așa fel,

[2] Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 253.

[3] Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești*, București, 1974, p. 310.

[4] G. Balș, *Despre biserica Prislopului*, în *BCMI*, XXIV, 1931, p. 98—99.

[5] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 254.

[6] *Plîngerea sfintei mănăstiri a Silivașului din eparhia Hațegului, din Prislop*, publicată de Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 352 și urm.

[7] Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 231—232.

[8] Virgil Vătășianu, *loc. cit.*

încît în veacul al XVI-lea nu se mai găsește nici-un monument, care să corespundă clădirii din Prislop"[9].

Din epoca aceasta, în care evenimentele politice și cele sociale erau dintre cele mai agitate, știrile referitoare la ridicarea unor lăcașuri de cult ale populației românești sînt relativ numeroase.

Alături de importantul grup de monumente din Hațeg, Zărand ori Munții Apuseni, ce sînt decorate cu pictură murală în această epocă, merită să subliniem că la 1411 biserica hațegană din localitatea Rîu Bărbat era sediul protopopului Dobrotă (*„Dobrota presbiter valachorum et arhydiaconos eorundem plebanus perpetusa ecclesiae sancti Nicolai de Burbadvyzi"*)[10], și poate nu întîmplător lăcașul de cult își avea hramul Sfîntul Nicolae, identic cu cel al catedralei metropolitane din Argeșul Basarabilor.

La cumpăna dintre veacurile al XIV-lea și al XV-lea a fost ridicată biserica din satul Rediu (jud. Cluj)[11] și tot acum, în primul sfert al veacului sînt amintite documentar, mai întîi în 1417 ctitoria românească *„capella volahorum"* de lîngă satul Petrești, din apropierea orașului Turda[12], iar în anul 1418 biserica din Almașul Mare (jud. Alba)[13]. Nu mult înainte de anul 1424, în Copalnic Mănăștur, localitate din ținutul Lăpușului ce aparținea Drăgoșeștilor maramureșeni, se ridica o mănăstire românească[14], probabil cu sprijinul acestei puternici familii voievodale, care era și ctitora stavropighiei de la Peri.

Un document din 14 decembrie 1450 amintește existența unor biserici românești în satele Maieru, Sîngeorz și Năsăud de pe valea Someșului[15].

---

[9] Aportul ctitoricesc al domniței Zamfira, considerată de Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 68; Idem, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 247; se bazează pe inscripția din 1759, ce se găsește deasupra intrării în naos: *„Această sfîntă mănăstire, hramul Sfîntului Ioan Bogoslov, s-au zidit din temelie de blagocestiva și creștina Doamnă Zamfira, fata blagocestivului Domn Io Moisi Voevod Basarab din București la anul 7072 (1564), iar cu ajutorul celui în Troiță slăvit Dumnezeu, s-au zugrăvit toată precum se vede cu bunăvoința și cheltuiala acestor numiți: Varlaam Ieromonah Toplița, ucenicul meu Mihail și Sl... fecioarei popei Balint și Teodosie... fiind în mănăstire și Metodie monah, în zilele... Maria Terezii; archipăstorul țării măria sa domnul Petru Pavel Aaron de Bistra, la anul 7267, de la Hristos 17(59)... martie 13 zile, fiind zugravi popa Simeon, fecior(ul) pop(ii) (din) Pitești și ucenicul meu Niculae"*. În inscripția de mai sus este amintit episcopul unit Petru Pavel Aaron, deci mănăstirea în această perioadă avea călugări greco-catolici, ceea ce explică motivul pentru care este omis primul ctitor al monumentului, înverșunatul călugăr anticatolic de la Tismana.

[10] Șt. Manciulea, *Așezările românești din Ungaria și Transilvania în secolele XIV—XV*, Blaj, 1941, p. 151; Csánky Dezső, *Magyarország történelmi földrajza*, V, Budapesta, 1913, p. 97.

[11] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 25.

[12] Csánky Dezső, *op. cit.*, p. 726.

[13] Idem, p. 68.

[14] Kádár J., *Szolnok-Doboka vármegye Monographiája*, IV, Dej, 1901, p. 221.

[15] Victor Motogna, *Un document necunoscut privitor la istoria românilor din Valea Rodnei*, în *Revista istorică*, 1925, XI, 7—9, p. 196—201; V. Drăguț, *op. cit.*, p. 46.

Monumentelor religioase amintite în Maramureşul veacului precedent li se adaugă în acest secol un număr însemnat de lăcaşuri de cult, menţionate de documentele vremii în legătură cu numele unor preoţi. Astfel sînt consemnaţi de documente preoţii maramureşeni ca de pildă Popa Nan din Giuleşti între anii 1442—1451, urmat fiind apoi de popa Dan, preotul Nicolae din Vişeu este amintit în 1445, popa Iuga din Ieud în 1451, popa Costea din Fereşti în anul 1459, popa David din Leordina în 1498, sau popa Ioan Vlad din Săliştea de Sus la 1486[16].

La numărul însemnat de biserici ce sînt pomenite de documente, foarte multe dintre acestea neconservîndu-se pînă în zilele noastre, se mai poate adăuga un grup masiv de monumente, cunoscute ca aparţinînd acestei epoci, prin cercetările sistematice arheologice ori prin studiile comparative şi stilistice întreprinse în ultimul timp[17].

Deşi se poate presupune că marea majoritate a monumentelor erau decorate cu pictură murală, ori cu icoane necesare cultului, ceea ce se mai păstrează astăzi nu este decît o infimă parte din creaţia artistică a pictorilor localnici sau a celor peregrini, veniţi pe aceste meleaguri.

Între picturile murale de la începutul veacului al XV-lea, cea de la biserica din Strei Sîngeorgiu (localitate azi înglobată oraşului Călan), suprapunea o parte din mai vechea frescă realizată în 1313—1314 de Teofil Zugravul. Decorul mural a fost înfăptuit în anul 1408 aşa cum precizează inscripţia slavonă a tabloului votiv: „†*In numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfîntului Duh a zidit jupanul Chendreşu şi jupaniţa Nistora şi fii săi această mănăstire a sfîntului mare mucenic şi ostaş al lui Hristos, Gheorghe; şi s-a săvîrşit şi s-a zugrăvit* [...] *pentru sănătatea trupească şi mîntuirea sufletească, în zilele lui Jicmon crai şi a voievozilor lor transilvăneni Ioaneş şi Iacov, în anul 6917 (1408) octombrie, ziua 2*“[18].

Cercetările complexe făcute în ultimul timp la acest monument au reuşit să stabilească întinderea stratului de pictură din anul 1408. Pictura din acest an a fost acoperită în bună parte de fresca din secolul al XVIII-lea, din anul 1743, aşa cum ne relatează o inscripţie. Sondajele făcute de specialişti delimitează suprafaţa pictată în 1408 în special pe pereţii naosului şi ai turnului înglobat de acesta. Deoarece inscripţia tabloului votiv, scrisă în slavonă, a fost copiată de către pictorul din 1743, zugravul Gheorghe Şandru din Făgăraş, cu foarte puţine greşeli,

---

[16] Tit Bud, *Date istorice despre protopopiatele, parochiile şi mănăstirile din Maramureş din timpurile vechi pînă în anul 1911*, Gherla, 1911, p. 1, 43, 48, 78.

[17] Eugenia Greceanu, *Pătrunderea influenţelor de tradiţie bizantină în arhitectura bisericilor româneşti de zid din Transilvania*, în *SCIA*, 1972, nr. 2, p. 195—220; Idem, *Influenţa gotică în arhitectura bisericilor româneşti de zid din Transilvania*, în *SCIA*, 1971, nr. 1, p. 33—59.

[18] G. Mihăilă, *Cele mai vechi inscripţii cunoscute ale românilor din Transilvania (1313—1314 şi 1408, Streisîngeorgiu — Oraşul Călan judeţul Hunedoara)*, în *Revista Muzeelor şi Monumentelor (RMM)*, 1978, nr. 1, p. 38.

este de presupus că acesta a „înnoit" doar, conservînd cea mai mare parte a elementelor esențiale ale compoziției[19].

Tabloul votiv reprezintă pe patru din membrii familiei, ce a plătit pictura în 1408, și care probabil făceau parte din familia fondatoare a bisericii. În centrul scenei sînt zugrăviți *„roaba lui Dumnezeu jupanița Nistora"*, care împreună cu soțul său *„ctitorul jupan Chendreșu, închină mănăstirea Sfîntului Gheorghe"*. În stînga și în dreapta celor doi soți, ce țin în mîini macheta bisericii, sînt înfățișați *„jupan Lațcu"* și *„Vlaicu, fiul lui Chendreș"*[20].

Tabloul ctitorilor ne introduce în lumea cnezilor români din Țara Hațegului și din Hunedoara, de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și de la începutul veacului al XV-lea, a căror viață nu se deosebea prea mult de cea a țărănimii libere din mijlocul căreia se ridicaseră. Compoziția amintește, prin felul de înscriere în pagină, prin poziția siluetelor și prin costumația personajelor, de tabloul votiv din biserica din Crișcior, unde la fel cei doi soți prezintă macheta ctitoriei ridicate de ei. În mod deosebit atrage atenția costumul jupaniței Nistora, frapant asemănător cu cel al Vișei de la Crișcior, confirmînd că acest tip de îmbrăcăminte s-a conservat intact pînă în zilele noastre în portul femeilor din zona de munte. Cu toate că zugravul din veacul al XVIII-lea a transfigurat unele amănunte prin recopiere, întreaga compoziție continuă să păstreze atmosfera tablourilor votive din bisericile românești transilvănene de la începutul veacului al XV-lea.

Alături de picturile de la Crișcior și Ribița, fresca din 1408 a bisericii din Strei Sîngeorgiu, aparține unui pictor format în mediul artistic al ctitoriilor cneziale, ambianță ce generase încă în secolul precedent o „școală" de pictură românească, ce se afirmase prin valoroase ansambluri murale.

Pe fațada nordică și în naosul bisericii din Crișcior s-a conservat o valoroasă pictură murală, ce pare să dateze de la începutul veacului al XV-lea (mai precis din anul 1411). Programul iconografic al picturilor cuprinde în naos scene din Ciclul cristologic, păstrate în prezent în special în registrul superior pe peretele de sud: *Botezul lui Isus, Intrarea în Ierusalim* (?) și *Întîmpinarea Domnului;* pe peretele de apus: *Spălarea picioarelor* și *Cina cea de taină;* pe cel nordic: *Sărutul lui Iuda* (?) și *Răstignirea,* iar în registrul inferior al aceluiași perete apare *Ducerea crucii.* Registrul inferior al pereților cuprinde în partea de sud fragmente din scena ce înfățișa pe *sfinții Constantin și Elena, Sfinții regi Ștefan, Ladislau și Emeric,* după care urmează amplul tablou votiv: jupanii Iova și Vladislav; pe peretele de vest continuă tabloul votiv, în cele două arcade apar jupanul Bîlea, soția sa Vișe și nepotul Ștefan, iar în pandant față de intrarea de apus, *Sfinții Teodor și Dimitrie;* pe zi-

[19] O. Boldura, S. Angelescu, M. Rădulescu, G. Mruczinschi, *Rezultatul cercetărilor efectuate asupra picturilor medievale românești de la Streisîngeorgiu,* în *RMM,* 1978, nr. 1, p. 47—50.

[20] G. Mihăilă, *loc. cit.*

dul de miazănoapte: *Sfînta Marina martelînd diavolul, Ducerea crucii* și *Sfîntul Gheorghe*. Deasupra tabloului votiv de pe peretele de apus este reprezentată icoana de hram *Adormirea Maicii Domnului*, scenă amplă cu numeroase personaje[21].

În legătură cu datarea bisericii din Crișcior și a decorului mural trebuie făcute mai întîi cîteva precizări. Cei ce s-au ocupat îndeaproape de istoricul acestui monument au datat ansamblul de pictură în mod diferit. Silviu Dragomir[22] și Vasile Drăguț[23], iar mai recent Ecaterina Cincheza-Buculei[24] consideră pictura de la Crișcior ca aparținînd celei de a doua jumătăți a veacului al XIV-lea, invocînd unele argumente de ordin istoric și considerînd falsă inscripția cu anul 1411, citită în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pisanie ce a dispărut între timp[25]. Virgil Vătășianu și I. D. Ștefănescu, pe baza analizei stilistice, sînt pentru datarea picturilor în prima jumătate a secolului al XV-lea[26]. Cheia unei datări corecte a acestui valoros ansamblu de pictură medievală românească ne-o dă chiar tabloul votiv. În el apar trei generații de ctitori: jupanul Bîlea și soția sa Vișe, Iov fiul lui Bîlea și cei doi nepoți, Vladislav și Ștefan. În prezent din tabloul votiv lipsesc două personaje, ce au fost înlăturate o dată cu fresca prin perforarea unei ferestre pe latura de sud a navei, probabil în secolul al XIX-lea, cînd picturile erau acoperite cu tencuială. Cele două personaje, înfățișau două femei, ce purtau numele de Sora și Filca, fiind considerate ca fiice ale jupanului Bîlea și deci surori cu Iova[27]. Mai firesc este ca una dintre acestea să fi fost soția lui Iov, deci mama lui Vladislav și a lui Ștefan[28]. În tablou apare și Ștefan, fiul lui Iov și frate cu Vladislav, pictat ca un copil, împreună cu bunicii săi, element semnificativ știind că „a murit de tînăr"[29], și că în anul 1404 nu mai era în viață, la fel ca și jupanul Bîlea și soția sa. Un document din acest an amintește de Vladislav ca trimis al regelui la o hotărnicie de moșie, deci nepotul devenise capul familiei[30]. Bunicul este desigur cel ce a construit biserica, în timp ce Vladislav, nepotul, este donatorul întregului veșmînt pictural. Altfel,

[21] În legătură cu iconografia picturilor de la Crișcior vezi Ecaterina Cincheza Buculei, *Date noi privind pictura bisericii din Crișcior*, în *SCIA*, tom. 25, 1978, p. 35 și urm.

[22] Silviu Dragomir, *Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în sec. XIV—XV*, în *ACMIT*, 1929, extras, p. 2—22.

[23] Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 30—33.

[24] E. Cincheza Buculei, *op. cit.*, p. 44.

[25] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 14—15.

[26] I. D. Ștefănescu, *La Peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1932, p. 242—248; Vargil Vătășianu, *op. cit.*, p. 404—405.

[27] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 15.

[28] E. Cincheza Buculei, *op. cit.*, p. 38, remarcă pe bună dreptate: „Ni se pare mai firesc ca una dintre cele două femei să fi fost soția lui Iova, cu atît mai mult cu cît alături de acesta apar și cei doi fii ai săi".

[29] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 14, nota, 1.

[30] E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2, București, 1890, p. 428—429.

ar fi de neînțeles cum trei bărbați, din trei generații diferite, sînt înfățișați în tabloul votiv, care evident încearcă să redea portretele reale ale ctitorilor, pe toți de vîrstă apropiată.

O datare a picturii la începutul secolului al XV-lea, în anul 1411, conform inscripției citite în secolul al XVIII-lea, este cît se poate de veridică, deoarece fresca bisericii din Crișcior are multe tangențe cu cea de la Ribița, datată în 1417, fiind posibilă atribuirea celor două ansambluri murale aceluiași pictor[31], fapt remarcat de toți cercetătorii menționați mai sus. În al doilea rînd, anul 1411, trecut în inscripția votivă, ce putea fi văzută în secolul al XVIII-lea, a fost citită cu scopul de a demonstra vechimea familiei nobile din Crișcior, or în acest caz s-a acordat desigur cea mai mare atenție elementului cronologic, iar dacă acesta ar fi fost mai vechi s-ar fi consemnat întocmai. Datorită comunității stilistice dintre cele două ansambluri de pictură murală din bisericile cneziale de la Crișcior și Ribița, ultima datată prin inscripție în anul 1417, putem presupune nu numai aceiași paternitate artistică, dar și o mai apropiată încadrare cronologică, anul 1411, amintit mai sus ca dată a pictării primei biserici, fiind plauzibil, cu atît mai mult cu cît, cele două localități sînt vecine, făcînd parte din același spațiu geografic și istoric, cel al districtului românesc al Crișului Alb.

Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, pe pereții exteriori ai bisericii ortodoxe din Strei, se pictau nu numai diferite elemente decorative, dar și scene cu caracter religios, ce se pare că împodobeau în întregime fațadele monumentului. Este una din cele mai vechi picturi exterioare de pe teritoriul României. În secolul al XV-lea asemenea ansambluri murale exterioare par să fi împodobit un număr mult mai mare de monumente ecleziastice[32].

Fragmentele cele mai numeroase dintr-o monumentală reprezentare a *Judecății de apoi* s-au păstrat la biserica din Crișcior, pe peretele exterior din partea de nord, acolo unde în secolul al XV-lea se afla și intrarea în navă. Ampla scenă cu tematică eshatologică avea menirea de a se imprima în memoria credincioșilor, încă de la intrarea lor în lăcașul de cult. În partea dreaptă a peretelui se mai poate observa gura de foc a iadului, iar pînă nu demult se mai putea vedea o „femeie goală cu șarpele încolăcit în jurul trupului", personificare a păcatului originar. În stînga apare raiul cu arbori stilizați, sub care pe o bancă stă Maica Domnului, între un înger și tîlharul „cel bun", cu crucea pe

[31] Pentru paternitatea comună a celor două ansambluri murale sînt numeroase argumente: desenul de aceiași factură, asemănarea pînă în detaliu a figurilor celor trei regi sfinți, costume apropiate în cele două tablouri votive, utilizarea aceluiași repertoriu decorativ, identitatea caracterului de litere folosite în inscripții, redactarea nediferențiată a unor cuvinte, la care se adaugă un program iconografic ce conține aceleași elemente.

[32] Vasile Drăguț, *Picturi murale exterioare în Transilvania medievală*, în *SCIA*, XII, 1965, nr. 1, p. 83 și urm.

umeri[33]. În registrul superior, pe nori stilizați de forma unor corăbii, se află sufletele împăraților și episcopilor, interpretați de Silviu Dragomir ca fiind membrii familiei regale a lui Ludovic d'Anjou, ceea ce l-a determinat să dateze pictura în anii 1385—1387[34]. Personajele ce plutesc pe nori sînt înveșmîntate după moda bizantină, costumele lor avînd elemente decorative care reamintesc pictura din interiorul bisericii. În centrul peretelui, un fragment de pictură redă pe Adam și un detaliu din *Tronul Etimasiei,* pe care se mai pot distinge partea de jos a crucii, lancea și buretele.

Nu se poate sublinia îndeajuns importanța pe care o are în evoluția artistică a țărilor române, acest ansamblu mural din primul sfert al veacului al XV-lea. Fresca exterioară de la Crișcior, împreună cu mai multe fragmente conservate ori dispărute, sau cunoscute doar din descrieri mai vechi, ce datează din aceiași epocă, vin să confirme apariția în mediul artistic românesc al Transilvaniei, a picturii exterioare, care în secolul al XVI-lea va ajunge la o înflorire și un nivel artistic nemaiîntîlnit în Moldova lui Petru Rareș.

Ca un meșter bun și cu renume, pictorul ce zugrăvise în 1411 biserica din Crișcior, este chemat în deceniul următor să împodobească ctitoria închinată sfîntului Nicolae de jupanul Vlădislavu și jupănița Stana din Ribița. Desenul ferm și plin de siguranță, paleta cromatică și îmbogățită, sugerează o evoluție ascendentă a artistului anonim, ce probabil în timpul scurs de la pictarea bisericii din Crișcior, cîștigase experiență și acumulase noi cunoștințe prin decorarea unor monumente, care în prezent nu se mai păstrează.

Pisania de pe peretele sudic al naosului bisericii din Ribița, citită tradusă și publicată de Silviu Dragomir acum cinci decenii, datează pictura în anul 1417, fiind un prețios document, reprezentînd o pagină de cronică românească din Transilvania celui de-al XV-lea veac[35].

„Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvîrșirea (Sf. Duh)[36]
.. Jupanul Vlădislavu și cu jupanița Stana cu (fiul?) ....
și cu fratele său jupan Miclăușu și jupanița Sora ... (Casă?)
Împăratului ceresc s-a zidit și s-a zugrăvit mănăstirea Sf. Nicolae
(pentru pomenirea?)
lui și a neamului său pînă în veac, în ziua strașnicei judecăți a
lui Hristos. În zilele lui Jicmund

---

[33] Prima identificare corectă a picturii exterioare la I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 248; Idem, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești,* București, 1973, p. 159.

[34] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 12—14.

[35] Idem, p. 30.

[36] În parenteze unele adăugări posibile ce ne aparțin. (M.P.)

ca să le fie uric fiilor lui (și neamului și părinților săi?)
și s-a isprăvit în sîmbăta 6-a a postului . . .[37]
Stana să săvîrșească . . . iar ei cu binecuvîntarea Sf. Duh au isprăvit . . . Popa Dragosin, în anul 6925 (1417) în luna iulie 15 s-a isprăvit și s-a zugrăvit cu mîna . . .

Din puținele fragmente de pictură murală, conservate în diferite zone ale pereților, se pot reconstitui aproximativ principalele teme iconografice, care împodobeau biserica cnezială ridicată de Vladislav și soția sa Stana, împreună cu fratele său Miclăuș și jupanița Sora.

În absida pătrată a altarului, pe peretele estic se pot vedea azi, două admirabile figuri de arhangheli, învești mîntați în tunici albe, brodate în partea superioară și la brîu cu motive decorative ce le întîlnim și la Crișcior. Arhanghelii au ovalul feței, aproape perfect desenat, ochii mari migdalați, nasul alungit, gura mică cărnoasă, iar părul cîrlionțat este legat cu o „tenia", după moda efebilor din antichitate. Cel din dreapta ține în mînă un disc cu însemnele lui Hirstos. Arhanghelii flancau figura lui Isus prunc în patenă, ce azi este acoperită cu un strat de var[38]. Pe pereții de sud și de nord ai altarului se mai pot vedea fragmente de veșminte arhierești, care arată că aici se găseau pictați sfinți părinți ai bisericii, friză din care I. D. Ștefănescu identificase în 1932 pe Vasile cel Mare și pe Nicolae[39]. În mai multe puncte ale arcului de triumf, precum și pe tîmpla de zid, ce pare să fie contemporană cu biserica, apar mai multe fragmente de pictură, dar din păcate în momentul de față neidentificabile, pînă la decaparea zugrăvelilor moderne.

Pe peretele sudic al navei apare tabloul votiv, amintit mai sus, ce are în partea dreaptă sus importanta pisanie. Sfîntului Nicolae, patronul bisericii, *„ctitorul jupan Vladislav"* îi *„prezintă biserica"*, fiind urmat de *„robul lui Dumnezeu jupanul Miclăuș"* și *„roaba lui Dumnezeu"* Stana. Cortegiul ctitorilor este completat cu figura unei tinere fete, *„Ana fiica lui Vladislav"*, îngenunchiată și ea ca și ceilalți membri ai familiei în fața sfîntului protector. Veșmintele, deși destul de schematic tratate, sînt deosebit de sugestive, amintind portul popular românesc ce s-a păstrat aidoma pînă în zilele noastre. Expresive, dovedind măiestrie și talent, prin felul în care a știut să individualizeze, încercînd să zugrăvească portretele reale, pictorul de la Crișcior și Ribița a realizat o sugestivă imagine a ctitorului principal, jupanul Vlădislavu, înfățișat într-un ușor semiprofil, cu figura prelungă și fruntea înaltă, încadrată de plete bogate și barbă brună, sau figura Anei, cu frumosul său oval

[37] Ziua de 15 iulie 1417, conform calendarului ortodox nu se încadrează în nici unul din cele patru posturi mari ale bisericii răsăritene. Presupunem, deci, că *„sîmbăta a 6-a a postului"* la care se referă inscripția este legată de un alt eveniment amintit de text care nu este însă lizibil. Probabil este vorba de decesul unuia dintre ctitori.

[38] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, p. 82.

[39] I. D. Ștefănescu, *La Peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie*, Paris, 1932, p. 252.

al feței, cu sprîncenele arcuite și marama legată la spate, sugerînd o oarecare cochetărie.

Pe peretele de miazănoapte, față-n față cu ctitorii, erau pictați cei trei regi sfinți, dintre care azi mai pot fi văzuți doar „*Sfîntul Ștefan Craiul*“ și „*Sfîntul Ambrihă* (Emeric) *Craiul*“, cum țin să precizeze inscripțiile slavone. Desenul și cromatica, poziția frontală și izocefală, îmbrăcămintea și accesoriile vestimentare, forma scuturilor și armele, coroanele și crinii din mîini, ne evocă scena analoagă din biserica cnezilor crișcioreni.

Din friza ce se desfășura pe pereți la nivelul tabloului votiv, pe zidul nordic, în stînga „regilor sfinți“, apare un fragment, care fără îndoială îl reprezenta pe Sfîntul Gheorghe ucigînd balaurul. În fragmentul de pictură păstrat se mai observă doar capul calului și al balaurului, restul fiind acoperit de zugrăveli moderne. Locul distinctiv pe care îl ocupă Sfîntul Gheorghe în iconografia monumentului ne face să remarcăm, împreună cu V. Drăguț[40], importanța deosebită acordată sfinților militari în pictura interioarelor de biserici românești din Transilvania secolelor XIV—XV, element ce credem că poate fi pus în directă legătură cu creșterea importanței militare a cnezatelor românești.

Din pictura registrului superior al naosului, două fragmente ce se găsesc la nivelul actualei tribune a corului demonstrează că în această zonă erau pictate scene din *Ciclul cristologic*, la fel ca și în cealaltă biserică pictată de acest talentat pictor român. Pe zidul de miazăzi, în colțul vestic, se află un fragment din *Schimbarea la față*. Din această scenă se mai poate vedea un apostol căzut la pămînt, acoperindu-și fața, în stînga și în dreapta, abia perceptibile sînt siluetele altor doi apostoli, iar deasupra se văd picioarele lui Isus în mandorlă luminoasă de pe Muntele Taborului. Desenul viguros și plin de vervă, la fel ca și în cazul arhanghelilor pictați în altar, ne relevă o personalitate artistică cultivată, ce depășește limitele unui meșter de țară.

În legătură cu originea etnică a pictorului de la Crișcior și Ribița, majoritatea specialiștilor, care s-au ocupat îndeaproape de cele două ansambluri murale, sînt de acord că el este un român, probabil un transilvănean ce a cunoscut și ambianța artistică de la sudul Carpaților. Recent E. Chincheza Buculei[41] atrage atenția asupra unor litere, frumos caligrafiate, din glaful ușii originare de la Crișcior, inițiale reprezentînd semnătura prescurtată a pictorului, numele lui posibil să fi fost *Radu* sau *Radoslav*. Ipoteza este plauzibilă, avînd în vedere că la Strei, cu numai cîteva decenii mai devreme, meșterii constructori și zugravi și-au lăsat portretele pictate la fel în glaful ușii. Indiferent de ipotezele lansate, cert este că pictorul de la Crișcior și Ribița, face parte dintre exponenții cei mai de seamă ai școlii de pictură din me-

[40] Vasile Drăguț, *Streisîngeorgiu. Observații preliminare privind picturile murale*, în *RMM*, 1978, nr. 1, p. 39 și urm.

[41] E. Cincheza Buculei, *op. cit.*, p. 40.

diul artistic românesc, ce aveau ca mecenați pe membrii familiilor cneziale ale Transilvaniei.

Aceleiași atmosfere de emulație artistică, ce se manifestă în preajma micilor reședințe cneziale românești, i se datoresc și picturile murale ale fostei biserici ortodoxe (actualmente biserică reformată), ctitorie a voievozilor din Remetea (jud. Bihor). Arhitectura monumentului, realizează o simbioză a elementelor stilistice gotice cu cele bizantine, de nuanță românească. Ultimele se manifestă în special la absida altarului, semicirculară la interior și poligonală la exterior, formă atribuită de Virgil Vătășianu[42] unor influențe sudcarpatice.

Interiorul bisericii conservă, în absida altarului mai multe figuri de apostoli (Petru, Pavel, Bartolomeu) și cei trei regi sfinți ai Ungariei (Ștefan, Emeric și Ladislau)[43]. Fragmentele de pictură din biserica reformată din Remetea, aparțin probabil primei jumătăți a secolului al XV-lea, încadrîndu-se în curentul eclectic transilvănean din această epocă, pictorul decorator ilustrînd prin arta sa „tendințele de unire ortodoxe-catolice, spriijnite de nobilimea română, pe cale de trecere la catolicism"[44].

Alături de friza celor doisprezece apostoli, în deceniul al treilea al secolului nostru se mai vedeau siluetele a două sfinte, precum și scenele *Biciuirea lui Isus* și *Necredința lui Toma*, ultimele două reprezentări avînd caracteristici stilistice tradițional bizantine[45].

Atribuite de Vasile Drăguț[46] aceleiași perioade, adică primului sfert de veac XV, iar de I. D. Ștefănescu[47] secolului următor, picturile de la parterul turnului de clopotniță a fostei biserici ortodoxe din Remetea sînt apropiate stilistic de cele de la Crișcior și Ribița, deși autorul celor de aici are o formație mai rusticizantă. Fragmentele îi înfățișează pe evangheliști (Ioan, Matei, Luca și Marcu), avînd inscripții scrise în slavonă, iar pe boltă apare *Isus Pantocrator*, reprezentat și el conform iconografiei ortodoxe. Deasupra intrării în navă, Maica Domnului cu pruncul în brațe, de tipul *Glykophilousa*, este o realizare în același spirit al iconografiei bizantine. Inscripțiile chirilice și iconografia tipic ortodoxă a picturilor din nartexul bisericii din Remetea, asemănările stilistice cu frescele ctitoriilor din Zărand și Țara Hațegului, dar și confirmarea de către documentele vremii a prezenței voievozilor români ca stăpîni ai acestei localități în secolul al XV-lea și pînă în prima jumătate a secolului următor[48], ne duc spre concluzia naturală, că pic-

[42] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 124.
[43] Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 230.
[44] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 761.
[45] Idem, p. 762
[46] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, p. 38.
[47] I. D. Ștefănescu, *L'Art byzantin et l'art lombard en Transylvanie*, Paris, 1938, p. 10.
[48] Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 110, amintește pe voievozii Ștefan și Nicolae care stăpîneau satul Remetea.

torul care a decorat monumentul este un autohton, descins din ambianța artistică a cnezatelor românești din Transilvania acestui veac.

În aceiași zonă din apropierea orașului Beiuș, cu statornică viață românească, unde voievozii și cnezii sînt consemnați pentru prima oară în veacul al XII-lea[49], pe valea Crișului Negru, în satul Șeghiște, în primele decenii ale secolului nostru mai puteau fi văzute ruinele unei vechi biserici românești. Lăcașul de cult era compus din încăperile tradiționale cultului ortodox, avînd absida altarului de formă poligonală la exterior și semicirculară la interior[50], element ce poate fi pus în legătură cu influențele venite din Țara Românească, justificabil ținînd seamă că la Șeghiște a funcționat un centru protopopesc, amintit mai întîi în anul 1503 (și care desigur era mult mai vechi), în fruntea căruia se afla *„Dan, Presbyterum Valachalis de Segesfalva, archidiaconus presbiterorum Valachalium"*[51]. I. D. Ștefănescu a cercetat monumentul înainte de dispariția sa completă, și datorită acestei investigații s-au păstrat și fotografii ale picturii murale ce îl împodobea. Pe pereții altarului, stratul cel mai vechi de pictură înfățișa două figuri de apostoli cu evanghelii în mîini, așa cum întîlnim și în friza datînd din secolul al XIV-lea din absida bisericii din Strei, alcătuire iconografică ce s-a bucurat de răspîndire în Transilvania secolelor XIV—XV[52].

Pe urmele cnezilor din Țara Hațegului și din Hunedoara, a celor din Zărand și Țara Crișurilor, pășesc în acest început de veac XV și familia Cîndea din Lupșa, ajungînd acum la o situație prosperă. Pe valea Arieșului, se găsea pînă la începutul secolului al XVI-lea un important cnezat românesc, stăpînit și moștenit de această familie, despre care ne vorbesc numeroase documente.

Localitatea Lupșa este amintită documentar pentru prima oară în anul 1366, cînd regele Ludovic I recompensează pentru serviciile făcute pe Nicolae, fiul lui Cîndea, care încă înainte de această dată avusese drepturi de cneaz *„asupra moșiei și satului Lupșa, lîngă mina regală zisă Onemperg"* (Baia de Arieș)[53]. În 22 februarie 1367 sînt reconfirmate lui Nicolae Cîndea și fraților săi moșia Lupșa, fiind ridicați la rangul de nobili, pentru serviciile deosebite aduse casei regale, iar cnezatul împreună cu satul le este dăruit ca posesiune veșnică nobiliară, cu titlul de nouă danie.

În prima jumătate a secolului al XV-lea cnezatul de pe valea Arieșului se află într-o înfloritoare dezvoltare, cnezii de aici avînd o situație

---

[49] Idem, p. 105—107, 110; Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 301—302.

[50] I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 11, descrie astfel altarul bisericii: atunci cînd vorbește de interior menționează că încăperea este semicirculară, iar la descrierea exteriorului că este poligonală.

[51] Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, București, 1928, p. 175; I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 12.

[52] Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 36.

[53] I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*, X—XII, 1934—1936, Iași, p. 54 și urm. unde sînt redate mai multe documente referitoare la familia Cîndea din Lupșa.

excepțională prin faptul că posedau privilegii nobiliare. În aceste condiții este explicabilă ridicarea biserici cneziale de piatră, dedicată Sfîntului Gheorghe, în 1421, care așa cum s-a mai subliniat este „singura construcție românească din veacul al XV-lea, care să se poată compara ca proporții cu bisericile contemporane" în stil gotic din Transilvania[54], precum și a mănăstirii de lemn cu hramul Sfîntul Nicolae, în anul 1429.

Așezată în centrul comunei Lupșa, pe un loc ridicat ce domină localitatea, probabil în apropierea fostei reședințe cneziale, biserica Sfîntu Gheorghe a fost înălțată conform inscripției de la proscomidie, din anul 1750, de către „boierul Stănislav" în 1421: *„La ani 1421 fiind cu îndemn de la Dumnezeu zidită (această) sf(întă) biserică de oarecare boiari anume Stănislav. Iar la ani 1750 s-a zugrăvit acest sf(înt) oltar din chieltuiala unui creștin de aici din Lupșa, anume Olia Ioan, au dat 18 flori(nți) ca să fie vecinică pomenire . . ."*[55]. Deși datînd de la mijlocul veacului al XVIII-lea, inscripția din biserica din Lupșa, conservă se pare anul exact al ridicării edificiului. Data menționată, nefiind un număr rotund, ne face să presupunem, că acesta este anul real al edificării construcției (anul 1421), element cronologic preluat desigur de către cei care au scris această inscripție din o însemnare mai veche. Textul amintește și pe ctitor, boierul Stănislav, nume ce a fost luat dintr-o sursă descifrată eronat, dar apropiată ca formă cu cel al lui Vladislav, personajul cel mai important al familiei Cîndea din Lupșa în deceniile trei și patru ale veacului al XV-lea[56].

Biserica ridicată în 1421 de cnezii Cindea din Lupșa avea un plan cu numai două încăperi, respectiv naosul și absida poligonală a altarului, iar accesul în biserică se făcea prin intermediul celor două portaluri în stil gotic, amplasate inițial pe latura de sud și de vest[57]. Pe peretele sudic al naosului, în colțul dinspre vest, de sub tencuială au apărut mai multe fragmente de pictură, ce par să facă parte dintr-o amplă compoziție (Judecata de pe urmă?), și care datează probabil din secolul al XV-lea[58].

Alături de pictura murală, în biserica Sfîntu Gheorghe din Lupșa se conservă și mai multe icoane de lemn, dintre care cea mai veche reprezintă pe Isus Pantocrator, a cărui figură repictată în jurul anului

[54] Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în *SCIA*, tom. 18, nr. 1, 1971, p. 33.

[55] Marius Porumb, *Vechi inscripții românești din Transilvania (sec. XIV—XVIII)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca (AIIAC)*, XXI, 1979. Cu mici diferențe la Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, II, București, 1906, p. 129.

[56] I. Minea, *op. cit.*, p. 45 și urm.

[57] Marius Porumb, *Două ctitorii românești din secolul al XV-lea Biserica Sfîntul Gheorghe și Mănăstirea Lupșa*, în *Acta Musei Napocensis (AMN)*, XVI, 1979, p. 621—631.

[58] Fragmentele de pictură ce apar pe peretele nordic al naosului se deosebesc cromatic de pictura din sec. XVIII. Tehnic fresca este evident superioară. Fragmentele reprezintă partea superioară a unor nimburi.

1810, dar fondul aurit şi cu decoruri în relief datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea[59].

Aşezată în apropierea şoselei naţionale Turda—Cîmpeni, la numai cîţiva kilometri de sat, Mănăstirea Lupşa, unul din exemplarele cele mai interesante şi mai vechi ale arhitecturii de lemn de pe valea Arieşului, este construită într-o poiană, înconjurată de păduri seculare. Poate conform tradiţiei, dar mai degrabă pe baza unor documente sau a unor inscripţii, Şematismul publicat la Blaj la 1900 consemnează construirea bisericii de lemn de aici la o dată atît de precisă, anul 1429[60]. Deşi Mănăstirea Sfîntului Nicolae[61] nu este atestată documentar în secolul al XV-lea, ci mult mai tîrziu, dintr-o hotărnicie făcută în anul 1427, aflăm că unul din dealurile din hotarul cnezatului Lupşa, se numea semnificativ *Muntele Călugărului (Kalagyer hegye)*[62], ceea ce ne face să presupunem că la data respectivă ea exista.

Făcînd o paralelă cu Ţara Maramureşului, unde pe baza documentelor din veacurile al XIV-lea şi al XV-lea se poate constata „existenţa a două categorii de lăcaşuri religioase, bisericile parohiale aflate în vatra satului şi mănăstirile situate în locuri izolate, departe de aşezările omeneşti"[63], ni se pare că situaţia pe teritoriul cnezatului Lupşeştilor este foarte apropiată. Atît mănăstirile cît şi bisericile parohiale erau în Maramureş patronate şi aparţineau cu drept de proprietate familiilor feudale. Se pare că şi în cazul cnezatului de pe valea Arieşului, familia Cîndeştilor a avut un rol însemnat la întemeierea Mănăstirii Sfîntului Nicolae, fiind patroana acestui aşezămînt monahal[64].

Pe valea Ampoiului, la Zlatna, localitate cu nume de rezonanţă slavo-română, atestată documentar pentru prima oară în 1265[65], în anul 1363 se menţionează cneazul Nicolae, fiul lui Cîndea, alături de care apar şi alţi localnici: Ioan, Blasiu, Vladislav, Tatomir, Stoian şi Roman[66].

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Zlatna, conservă o pagină de cronică pictată pe zid, referitoare la istoricul şi etapele cele mai însemnate de construcţie şi înfrumuseţare a monumentului. Inscripţia se

---

[59] Icoana publicată de Marius Porumb, *Vechi icoane româneşti din Transilvania (sec. XV—XVI)*, în *RMM*, 1977, 1, p. 52.

[60] *Şematism*, Blaj, 1900, p. 518.

[61] În secolele XIV—XV se manifestă o preferinţă pentru Sf. Nicolae, ales patron la numeroase biserici, dintre care amintim: Scheii Braşovului, Densuş, Ribiţa, Hunedoara, Leşnic, Rîşnov, Bîrsău, Vad.

[62] I. Minea, *op. cit.*, p. 55.

[63] Radu Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970, p. 216—217.

[64] Desigur nu lipsită de importanţă pentru istoria începuturilor acestui lăcaş religios, precum şi pentru importanţa sa ca centru cultural românesc este conservarea în zestrea Mănăstirii Lupşa a unui exemplar din *Faptele apostolilor* sau *Praxiul*, tipărit la Braşov de Diaconul Coresi în 1563, carte ce a fost donată Academiei Române în 1884. Ştefan Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Transilvania şi Ungaria*, Sibiu, 1935, p. 137.

[65] Nicolae Drăganu, *op. cit.*, p. 494.

[66] E. Hurmuzaki, N. Densuşianu, *op. cit.*, p. 75, LVI.

găsește pictată pe pilaștri de nord și de sud a vechiului arc de triumf. Citită fragmentar de Virgil Vătășianu[67] și de Nicolae Iorga[68], ea a fost descifrată aproape în întregime de Eugenia Greceanu și Ioana Cristache Panait[69]. Pe pilastrul nordic se găsește următorul text: *„(La ani 1424)... s-au zidit (această sfîntă biserică), dintîi cu tinda pînă la mijlocul zidului cu (toată cheltuiala) dumnealui jupănului Stănislav Hraboru i jupunița ego Anca și păntru acest lucru cătă arată mai sus s-au aflat chieltuiala cinsprăzece sute de florinți și murind au au rămas neisprăvită. Iar la ani 1696, atuncia s-au apucat jupănu Dobra Anghel și jupănu Iacov Ioanăș și o au zidit-o cu toată chieltuiala dumnealor, bolta tinzii și turnul și s-au făcut chieltuială ... sute"*[70]. Și textul continuă pe pilastrul de sud: *„I nani 1744 av(gust) 15 zile au răsposat jupănu Roșca Ion și au lăsat bisericii două sute și 50 de florinți pentru zugrăvitu aceștii sf(in)te biserici, ca să fie ctitor și să-l pomenească la sf(în)ta liturghie. Zugrăvitu-s-au aciastă sfîntă biserică în zilele înălțatei (crăiesei) Mariei Tereziei... fiind vl(ă)dica Ioan Inochentie de Sad... ostenitor și îngrijitor și ctitor acestui lucru, la ziditul oltariului și la zugrăvitul beserecii au fost popa Ivan i sin ego popa Pătru"*.

Ctitorul vechii biserici românești din Zlatna, jupanul Stănislav Hraboru, cel amintit de inscripție, este desigur un descendent a lui Nicolae Cîndea, făcînd parte din aceiași familie cnezială, dovadă titulatura și atributul său, păstrate nealterate pînă în cel de-al XVIII-lea veac. Lăcașul de cult zidit de jupanul Stănislav și soția sa Anca, era o clădire compusă dintr-o navă dreptunghiulară și absidă pătrată, acoperite cu bolți gotice, plan și elevație frecvent întîlnite la bisericile românești din Transilvania acestei epoci.

În navă și în vechea absidă a altarului se află mai multe straturi de pictură, fragmentele aparținînd unor epoci diferite. Cele mai vechi picturi par să dateze din epoca imediat următoare construirii monumentului, adică din prima jumătate a veacului al XV-lea. Fragmentele următoare din punct de vedere cronologic, pot fi amplasate în secolul al XVI-lea, iar cele mai multe dintre suprafețele pictate cu frescă se încadrează în cel de-al XVIII-lea veac.

Isus răstignit pe cruce, scenă care în mod curent, potrivit canoanelor iconografiei ortodoxe era plasată în naos pe catapeteasmă, ori într-una din absidele laterale, dar niciodată în sanctuar[71], este considerată de Virgil Vătășianu ca aparținînd „probabil jumătății a doua a veacu-

---

[67] Virgil Vătășianu, *Raport cu privire la arhitectura și pictura bisericii din Zlatna*, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 431—438.

[68] N. Iorga, *Mănăstirea Zlatna și problemele ei*, în *BCMI*, 1937, p. 189.

[69] E. Greceanu, I. Cristache Panait, *Contribuții la datarea etapelor de construcție ale bisericii ortodoxe Adormirea Maicii Domnului din Zlatna*, în *Monumente istorice, Studii și lucrări de restaurare*, 1967, 2, p. 163—169.

[70] Vezi comentarii referitoare la inscripție la Marius Porumb, *Vechi inscripții românești din Transilvania (sec. XIV—XVIII)*, în *AIIAC*, 1979.

[71] I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 118—123.

lui al XV-lea"[72], iar Vasile Drăguț o atribuie lui Mihul Zugravul de la Crișul Alb, autorul ansamblului de pictură de la Mănăstirea Rîmeți[73]. Acceptarea unei asemenea datări, deci înaintea lărgirii bisericii spre est, ne-ar pune în fața unui fapt excepțional: unica reprezentare a *Răstignirii* din pictura feudală românească plasată în absida altarului. O cercetare aprofundată a acestei reprezentări murale, în corelație și cu alte fragmente de pe peretele nordic din aceiași încăpere (Sfinții Constantin și Elena), ce datează din secolul al XVIII-lea, ne confirmă că această pictură o datorăm zelului de *„ostenitor și îngrijitor și ctitor"* al popii Ivan și a fiului său popa Pătru, sub a căror îndrumare a fost mutată tîmpla pe peretele de răsărit al fostei abside, odată cu construirea noului sanctuar, după anul 1744. Aspectul arhaic al compoziției, invocat în datările anterioare, nu justifică și nici nu este suficient pentru atribuirea frescei secolului al XV-lea, cu atît mai mult cu cît știm că în veacul al XVIII-lea zugravii se inspiră din vechile picturi murale, uneori copiindu-le aidoma. Datarea în secolul al XVIII-lea a scenei *Isus pe cruce* din biserica ortodoxă din Zlatna este veridică și se argumentează nu numai prin elementele de natură tehnică și stilistică, ci și prin modul cum a fost amplasată de către decoratorii monumentului, adică exact acolo unde o cere erminia.

O bordură decorativă desparte scena amintită mai sus de un fragment dintr-o friză de sfinți, înfățișați frontal și izocefal, din care se mai păstrează azi doar trei personaje. Fragmentul acesta, ascuns în prezent în spatele iconostasului de lemn, pare să facă parte din mai vechea pictură a bisericii. Doi dintre sfinți poartă bărbi scurte și țin în mîini cîte un vas, iar cel din partea dreaptă, imberb are un baston subțire (?)[74]. Toți poartă pe umeri mantii prinse la piept, tivite cu perle, sub care se văd tunicile cu mîneci decorate. În special elementele decorative ale veșmintelor ne evocă vechile picturi ale Transilvaniei secolului anterior.

În aceiași epocă par să fi fost zugrăvite și imaginile *Sfintei Marina martelînd diavolul* și a *Sfintei Paraschiva*, mucenițe ce în secolele al XV-lea și al XVI-lea erau frecvent întîlnite în iconografia Transilvaniei ortodoxe. Figurile încadrate de nimburi, cu ovaluri prelungi, subliniate de maforioane vișinii, ce sînt proiectate pe un fundal albastru-verzui, conferă frescei, împreună cu inscripțiile slavone scrise cu litere deosebit de alungite, posibilitatea unei datări încă în prima jumătate a secolului al XV-lea. Datarea este posibilă cu condiția ca în momentul realizării frescei, mucenițele să fi fost pictate în partea de vest a tîmplei, adică în naos, deoarece impedimente de ordin iconografic nu permit

[72] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 440 și urm.

[73] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, p. 64—65. Atribuirea picturilor de la Zlatna lui Mihul Zugrav de la Crișul Alb nu este posibilă cu toate „apropierile și asemănările", deoarece biserica de pe Valea Ampoiului a fost zidită la o distanță de cca 50 de ani după data la care amintitul artist semna pictura Mănăstirii Rîmeți.

[74] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 442.

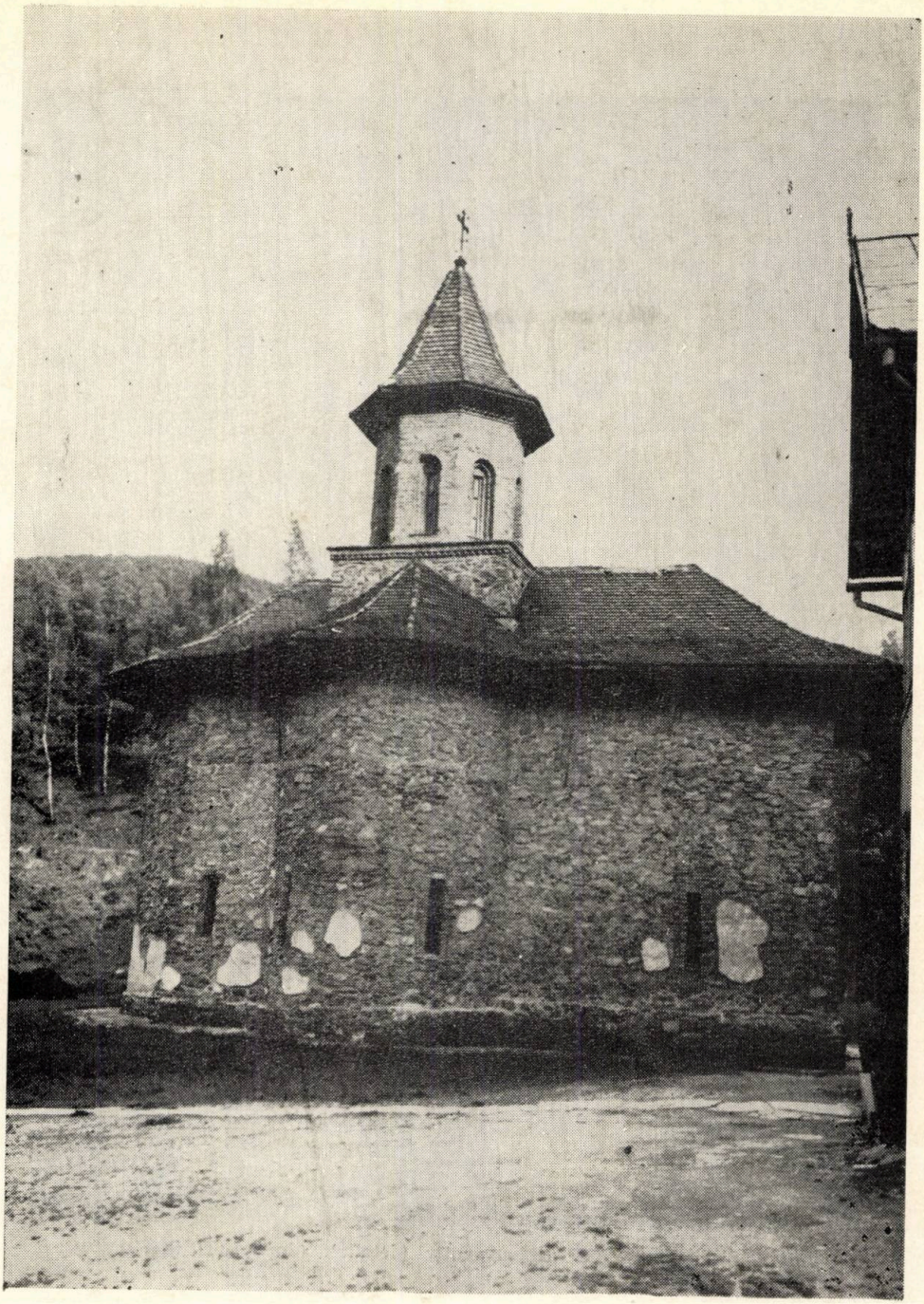

Fig. 1. Biserica mănăstirii Prislop.

Fig. 2. Strei Sîngeorgiu. Tabloul votiv (detaliu). (după I. D. Ştefănescu).

Fig. 3. Biserica din Crişcior, ctitoria cnezilor Bilea.

Fifg. 4. Crişcior. Tabloul votiv înfăţişînd pe jupanul Bîlea şi soţia sa Vişe, precum şi pe nepotul Ştefan.

Fig. 5. Crişcior. Detaliu din tabloul votiv, cu Vladislav.

Fig. 6. Biserica din Ribiţa.

Fig. 7. Detaliu din tabloul votiv de la Ribița cu ctitorul principal „jupan Vladislav" și fiica sa Ana.

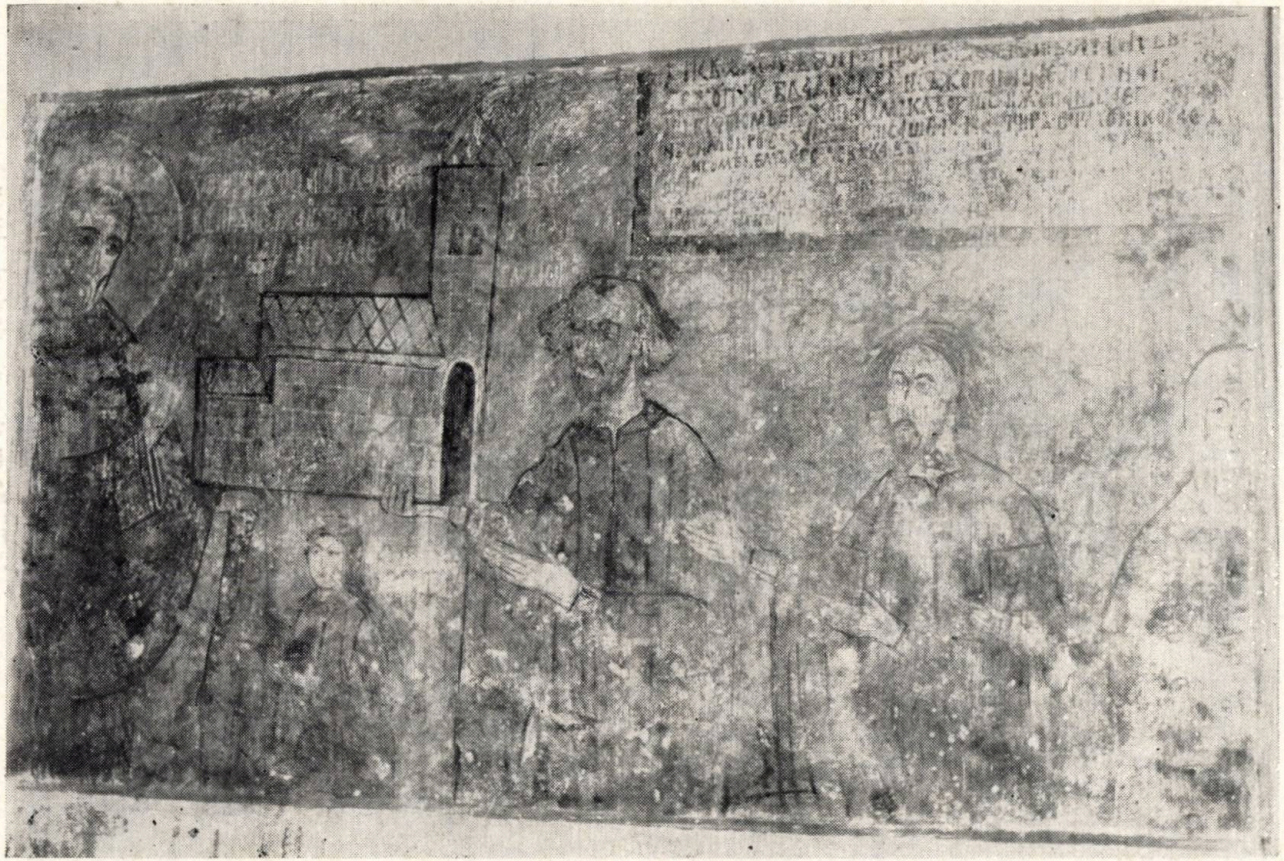

Fig. 8. Tabloul votiv de la Ribița, pictat în 1417.

Fig. 9. Crișcior. Arhanghel pictat în absidă (detaliu).

Fig. 10. Remetea. Biserica reformată (fostă ortodoxă). Evanghelistul Marcu.

Fig. 11. Biserica Sf. Gheorghe din Lupșa zidită de cnezii Cîndea în anul 1421.

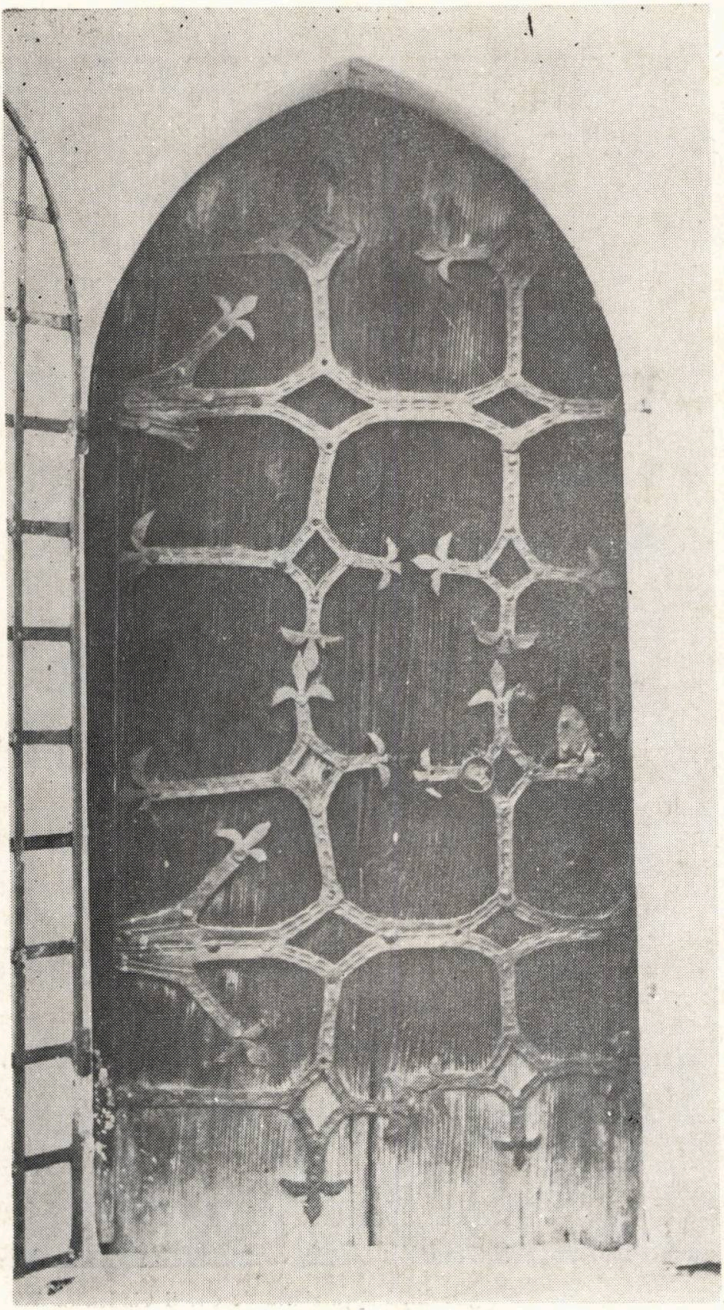

Fig. 12. Uşă cu feronerie originală de la biserica Sf. Gheorghe din Lupşa.

Fig. 13. Biserica de lemn a mănăstirii Lupșa.

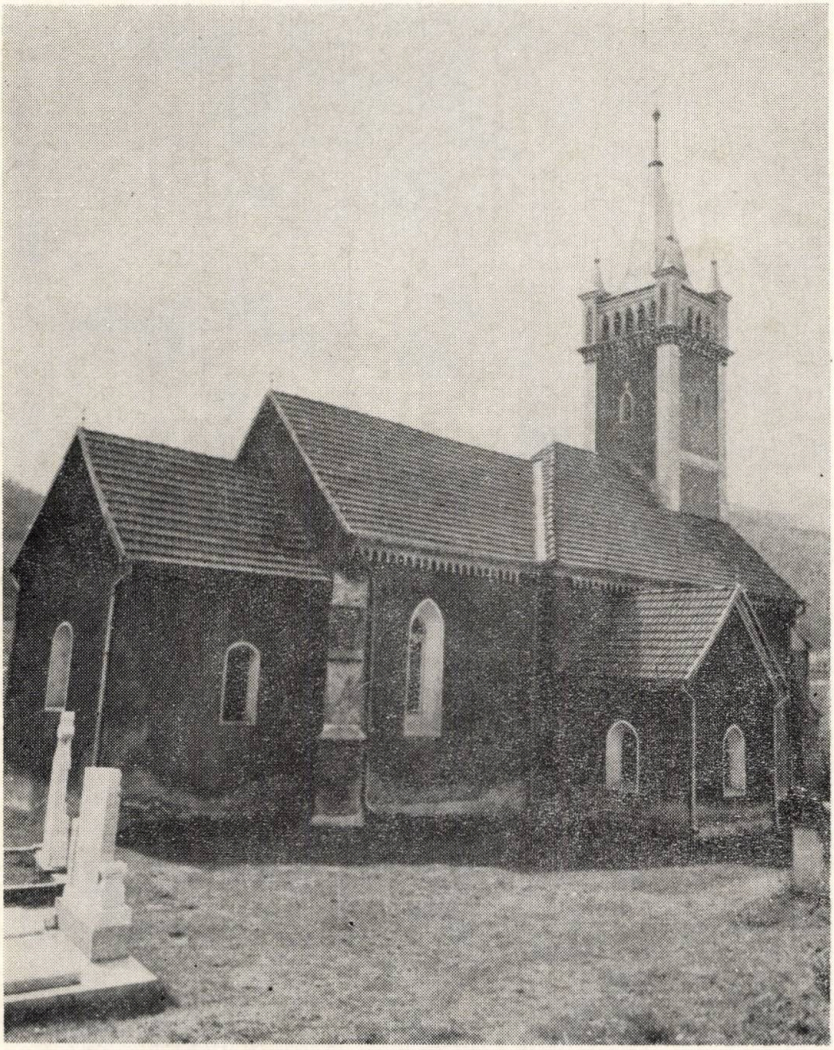

Fig. 14. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Zlatna, ctitorie a jupanului Stănislav Hraboru din anul 1424.

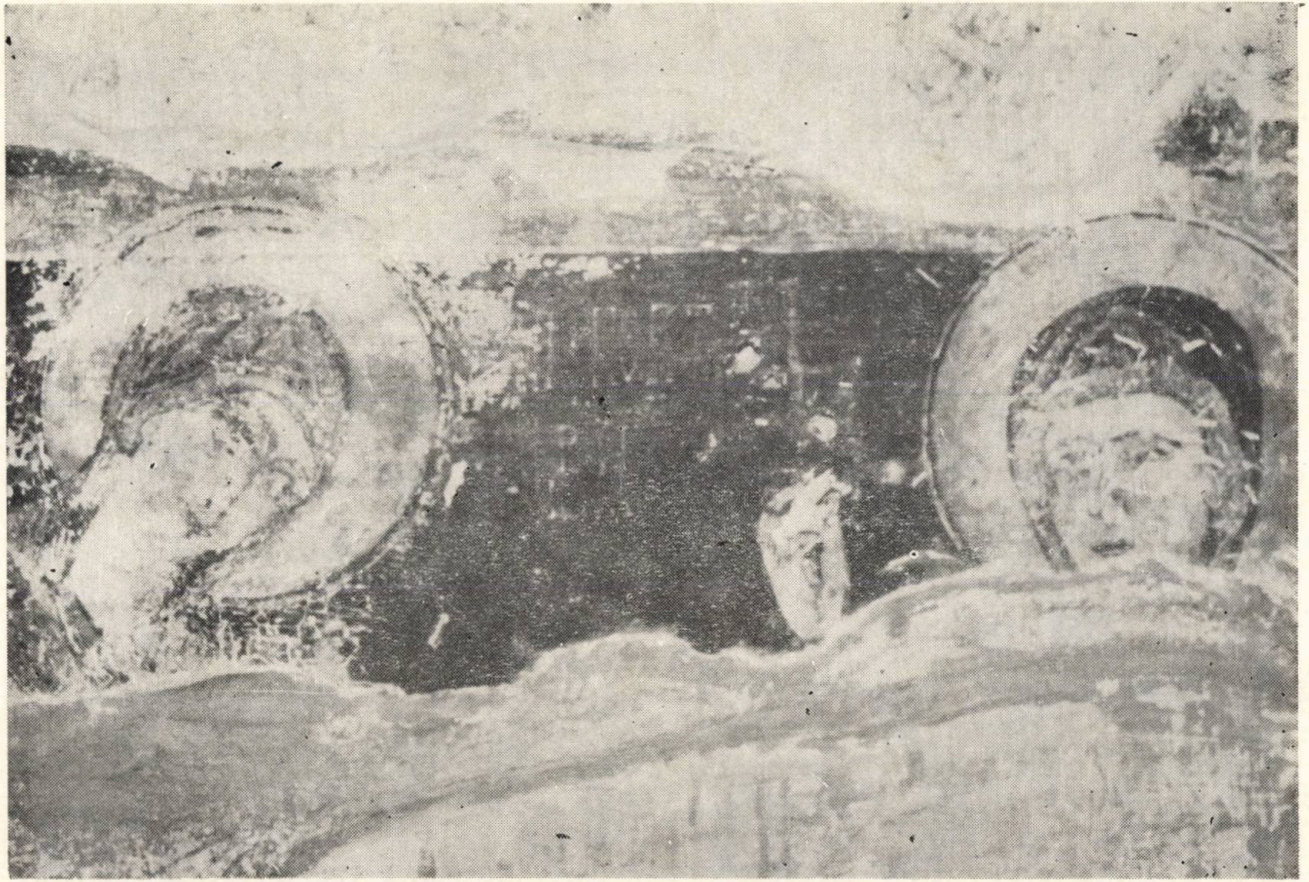

Fig. 15. Fragment de pictură murală de la biserica din Zlatna cu sfintele Marina şi Paraschiva.

Fig. 16. Înălţarea crucii. Detaliu de pictură murală din navă.

Fig. 17. Biserica din Densuș. Interiorul naosului.

Fig. 18. Densuş. Sfînt taumaturg. Detaliu pictură murală din colţul nord-estic al naosului

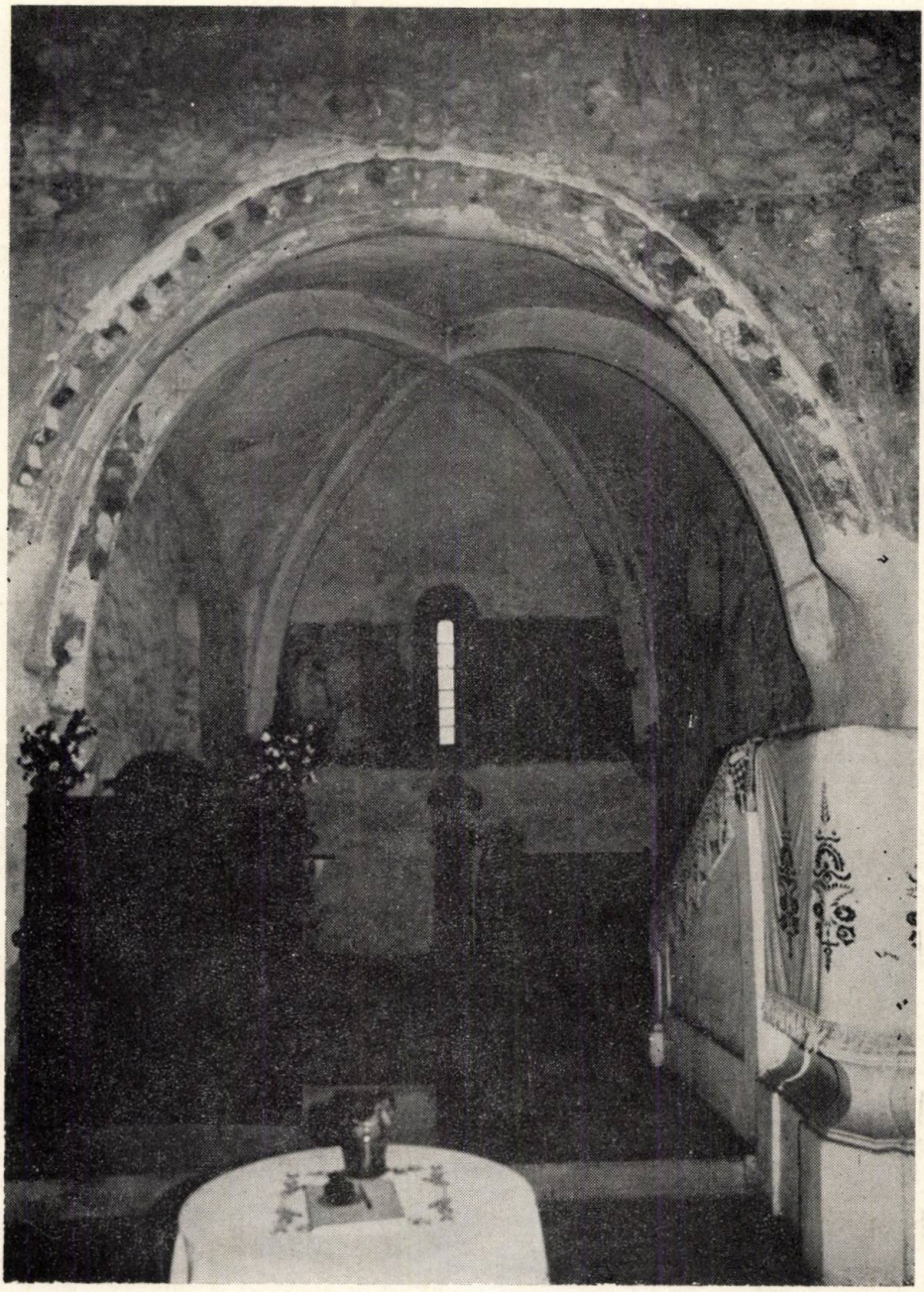

Fig. 19. Sîntămăria Orlea. Biserica reformată (fostă ortodoxă). Interiorul absidei altarului.

Fig. 20. Sîntămăria Orlea. Apostolul Matei. Detaliu pictură murală din absidă.

Fig. 21. Biserica Sf. Nicolae din Hunedoara.

Fig. 22. Biserica Sf. Nicolae din Galda de Jos.

Fig. 23. Biserica ortodoxă din Cicău.

reprezentarea mucenițelor în încăperea altarului. Putem avansa ipoteza, verificabilă la o cercetare arheologică, că absida altarului a fost probabil divizată de un iconostas, spațiul permițînd aceasta, lărgindu-se astfel suprafața afectată credincioșilor.

Un al treilea fragment, plasat în navă pe peretele nordic, legat stilistic de pictura zugravului anonim ce a realizat decorul absidei altarului, ne înfățișează scena *Înălțarea crucii*, adică a expunerii pentru prima oară de către patriarhul Macarie la Constantinopol a lemnului sfînt la 14 septembrie 614[75]. În biserica din Zlatna, scena redă momentul în care patriarhul Macarie înalță crucea, fiind asistat și ajutat de doi diaconi. În dreapta, detașată se află împărăteasa Elena, avînd nimb ca și patriarhul. Un grup de credincioși stau îngenunchiați în fața crucii. Gama cromatică utilizată, tehnica și desenul unor detalii, ne face să atribuim această scenă pictorului anonim, autor al fragmentelor de frescă de pe peretele de miazănoapte a absidei altarului, din prima jumătate a secolului al XV-lea.

În legătură cu picturile murale ale bisericii din Zlatna au fost puse dispărutele fresce ale bisericii din Bîrsău, păstrate doar în mai multe copii de la sfîrșitul secolului trecut[76]. Ordonanța iconografică a picturilor de la Bîrsău, realizate probabil de un pictor localnic, este semnificativă, amintind de schemele decorului bisericilor moldovenești, ceea ce duce la presupunerea că meșterul asimilase experiența unor artiști din provincia de la răsăritul Carpaților.[77]

Un ansamblu de pictură murală ce se leagă de mai vechile fresce transilvănene, dar în același timp resimte influența centrelor artistice muntenești, se află în biserica din Densuș, monument de arhitectură ridicat în cursul secolului al XIII-lea, folosind material din ruinele antice, ceea ce i-a conferit un aspect unic și inedit, dar nu lipsit de farmec[78].

Pictura din biserica densușeană împodobește absida semicirculară a altarului, pereții răsăriteni ai naosului, unele părți ale stîlpilor centrali, iar la exterior, deasupra ușii de intrare în navă, icoana de hram. Urme de pictură ce mai puteau fi văzute în primele decenii ale secolului nostru, pe toți pereții interiori, duc la presupunerea că inițial monumentul a fost zugrăvit în întregime[79]. Cercetările făcute în special

[75] Pentru iconografie vezi I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 149—150; E. Cincheza Buculei, *Date noi privind pictura bisericii din Crișcior*, în *SCIA*, tom. 25, 1978, p. 40, nota 16.

[76] Silviu Dragomir, *Ctitorii bisericii din Bîrsău*, în *ACMIT*, 1930—1931, p. 141—148.

[77] Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 758; Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 65.

[78] În legătură cu etapele de construcție ale monumentului: rezultatele săpăturilor arheologice și lucrările de restaurare la Eugen Chefneux, *Cercetări și observații asupra bisericii din Densuș*, în *Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice*, București, 1963.

[79] Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 194.

după restaurarea bisericii din Densuș au dus la o mai bună descifrare a programului iconografic, iar datarea s-a făcut cu exactitate, conform noilor inscripții descoperite[80]. În absida altarului ciclul de picturi cuprinde mai multe faze. În registrul inferior, deasupra decorului de falduri cu care se împodobește soclul, sînt înfățișați în picioare, ierarhi ai bisericii și diaconi, ce se îndreaptă într-o procesiune spre centrul absidei, acolo unde se află sub un baldachin micul Isus, așezat pe *discos*, păzit fiind de arhanghelul Mihail și Gavril, purtători de ripide și cădelnițe. În partea de nord a absidei, în același registru, este introdusă imaginea lui *Isus în mormînt*, pictorul ilustrînd și subliniind unitatea între sacrificiul euharistic și cel de pe cruce[81]. Registrul superior cuprinde exact în axa absidei, portretul în bust al Maicii Domnului cu pruncul, încadrată de doi arhangheli și de alte zece siluete bust, reprezentînd se pare proorocii mesianici. Spațiul restrîns ce-l avea la dispoziție pictorul, l-a obligat să înfățișeze toate personajele în bust din friza mediană. Acest registru, pe lîngă importanța sa simbolică și de sintetizare a unor elemente iconografice, avea și un pronunțat rol decorativ și delimitator între două ample compoziții cu numeroase personaje, pictate la dimensiuni aproape monumentale: în partea de jos procesiunea liturgică a sfinților ierarhi și diaconi, iar în partea superioară înfățișînd împărtășirea apostolilor. Pe pereții răsăriteni ai naosului, în partea dreaptă și în stînga absidei, se conservă în condiții relativ bune, cîte patru registre de pictură, ce conțin sfinți reprezentați în picioare sau în bust, în serii izocefale. În partea stîngă, chiar lîngă iconostas, apare *Sfîntul Nicolae*, episcopul din Mira Liciei, patronul bisericii, avînd pandant în partea de sud pe *arhanghelul Mihail*, arhistrategul celest. Semnificativ plasați, în același registru cu sfîntul al cărui hram îl are biserica, pictați în mărime naturală în locurile cele mai vizibile, în partea stîngă a absidei apar sfinții *Procopie* și *Teodor*, iar în dreapta *Gheorghe*, *Dumitru* și *Nestor*[82], îmbrăcați în haine militare, cu scuturi și săbii în mîini. Importanța acordată sfinților militari în pictura bisericii din Densuș, manifestă în ctitoriile Țării Hațegului și Hunedoarei, este o oglindă a evenimentelor contemporane a epocii în care, Iancu de Hunedoara, voievodul Transilvaniei, sprijinit pe cnezimea românească, încerca stăvilirea invaziei turcești în Europa.

Deasupra sfinților militari, în partea nordică sînt zurgăviți, în friza superioară patru sfinți, martirii *Chiron*, și *Caliporta*, alături de apostolii Pavel și Petru. Registrele al treilea și al patrulea sînt rezervate sfinților *anarghiri*, după cum o dovedesc atributele ce le au în mîini: cutiuța, linguriță sau recipiente. Vîrgil Vătășianu presupune că cele patru figuri reprezintă pe sfinții *Cosma* și *Damian* și probabil pe *Abbakyr* și *Ioan*

[80] Vasile Drăguț, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea, Ștefan de la Densuș*, în *SCIA*, tom. 13, nr. 2, 1966, p. 239—242.

[81] Ecaterina Cincheza Buculei, *Le Programme iconographique des absides des églises à Riu de Mori et Densuș*, în *Revue Roumaine d'histoire de l'art*, XIII, 1976, p. 96.

[82] Idem, nota 78.

sau *Panteleon*[83]. În pandant, în colțul sud-estic al naosului, pictura are tot trei registre, repetînd aceeași dispoziție. O friză de sfinte identificate în parte ca fiind *Efimia, Donosia* și *Anastasia*[84], este suprapusă de alte două șiruri de busturi, în cel superior fiind probabil *sfinții Constantin și Elena.*

Pictura din încăperea altarului și de pe pereții de răsărit ai naosului bisericii din Densuș, aparțin aceluiași artist, Ștefan Zugravul, semnat sub fereastra sud-estică a absidei, cu elegante litere chirilice. Pictorul este format în spiritul tradițiilor artistice bizantine, făcînd parte din pleiada de artiști, cunoscuți sau anonimi, din mediul artistic românesc al Transilvaniei veacului al XV-lea. Desenul său incisiv uneori, cu personaje ce sînt înveșmîntate cu falduri geometrizate, cu figuri ce au o anume plastică a fețelor, subliniată cu hașururi albe pentru petele de lumină, demonstrează legături incontestabile cu arta Țării Românești, subliniate pe bună dreptate de mai mulți autori[85], dar concepția iconografică de ansamblu rămîne tributară mai vechilor picturi românești din voievodatul intracarpatic.

În afara celor amintite mai sus mai datorăm zugravului Ștefan și frumoasa imagine a Maicii Domnului cu pruncul, de tipul *Glykofilousa,* avînd alături pe Sfîntul Nicolae, pictură plasată în nișa dreptunghiulară de deasupra ușii de intrare în naos. Deși parțial distruse figurile, mai pot fi ușor descifrate, cu linia desenului caligrafiat, cu concepția compozițională și cromatică, similare cu a picturilor din absida altarului. Monumentalitatea viziunii artistului, desenul plin de siguranță, compozițiile solemne într-o cromatică echilibrată sînt calități incontestabile, ce au mai fost reliefate, situîndu-l pe meșterul Ștefan printre pictorii cei mai de seamă din țările române a celui de-al XV-lea veac.

Alături de pictura de o „prestigioasă ținută artistică"[86] a zugravului Ștefan, la împodobirea bisericii din Densuș a participat și un alt pictor, al cărui nume a rămas necunoscut poate pentru totdeauna, dar virtuțile și puternica sa personalitate artistică, îl detașează clar, contribuția sa fiind ușor sesizabilă.

Zugravului anonim îi datorăm pictura stîlpilor centrali din naos. Pe stîlpul de nord-vest, fața apuseană ne prezintă imaginea *Sfintei Marina martelînd diavolul,* reprezentarea *Sfintei Treimi noutestamentare* și a *Sfintei Nedelia (Dumineca)* apar pe stîlpul nord estic, iar figura *Sfîntului Bartolomeu,* purtîndu-și pielea pe băț este zugrăvită pe fața nordică a stîlpului de sud-vest. Viziunea decorativă prevalează în pictura stîlpilor centrali, reținînd atenția prin ineditul imaginilor, prin compozițiile pitorești și cromatica echilibrată, tradînd pe artistul mai puțin obișnuit cu canoanele rigide ale erminiilor bizantine, dar cu virtuți artistice ce presupun un real talent.

[83] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 757.
[84] Identificarea la Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 235.
[85] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 755, 757; Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 240; Idem. *Pictura murală din Transilvania,* p. 53.
[86] I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 99.

Picturile meşterului anonim ne sugerează formaţia artistică a autorului, mediul cultural din care acesta provine — ambianţa ctitoriilor cneziale, a cărei pecete este imprimată şi mai vechilor ansambluri murale de la Strei Sîngiorgiu ori Leşnic, Ribiţa sau Crişcior. Vasile Drăguţ a subliniat pe bună dreptate că acest „mai mic între zugravi, era desigur un localnic, un român hunedorean, crescut în tradiţiile modestelor ctitorii de sat“[87], care se inspiră din realitatea cotidiană atunci cînd zugrăveşte în compoziţiile sale veşminte din lumea satului românesc. Deşi deosebiţi stilistic şi din punct de vedere al viziunii artistice, Ştefan Zugravul de la Densuş şi pictorul anonim, autor al decorului, de pe stîlpii centrali ai aceleiaşi biserici, au înfăptuit pictura, se pare concomitent, dacă avem în vedere că toate inscripţiile, cu ductul elegant al literelor, aparţin primului dintre meşteri, cel care semnează în absida altarului.

Inscripţia slavonă de pe stîlpul de nord-vest, sub silueta Sfintei Marina, ne oferă anul exact al realizării ansamblului mural: *„La anul 6952 (1443) luna octombrie 23 s-a pictat hramul sfîntului Nicolae . . .“*[88].

Donatoarea picturilor murale de la biserica din Densuş din 1443 este familia cnezială Mănjina, amintită de documente ca stăpîni ai satului, iar dintre membri acesteia cnejii Nicolae şi Dionisie au fost răsplătiţi cu moşii importante de însuşi Iancu de Hunedoara pentru activa lor participare la luptele împotriva turcilor[89].

Ansamblul de pictură a bisericii din Densuş, mărturie vie a tendinţelor de continuă afirmare a cnezimii haţegane, evidenţiază legături pe plan cultural şi spiritual, care au existat întotdeauna între regiunile româneşti dintr-o parte sau alta a arcului carpatic.

Cîţiva ani mai tîrziu, într-un alt colţ al Ţării Haţegului, la Sîntămărie Orlea, familia Cîndeştilor contribuia prin daniile sale la decorarea absidei altarului bisericii din noua lor reşedinţă. După 1447, cînd lui Ioan fiul lui Cîndea din Rîu de Mori i se acordă pentru merite deosebite tîrgul Sîntămărie Orlea de către Iancu de Hunedoara, familia cnezială îşi mută reşedinţa principală în această localitate[90].

Absida bisericii din Sîntămărie Orlea (devenită ulterior lăcaş de cult reformat) a fost pictată după 1447, anul obţinerii localităţii de către Cîndeşti, cu friza reprezentînd pe cei doisprezece apostoli, temă iconografică ce încă în secolul trecut cunoştea o largă răspîndire şi o asemenea amplasare în cadrul ansamblurilor murale din ambianţa bisericilor ortodoxe din Transilvania. Din ampla friză mai sînt vizibile doar trei siluete pe peretele estic, în dreapta ferestrei din ax. La începutul secolului nostru se mai conserva şi teoria de apostoli din stînga ferestrei. Că aceste picturi aparţin neîndeoielnic unui pictor de formaţie

[87] Vasile Drăguţ, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea Ştefan de la Densuş*, în *SCIA*, tom. 13, nr. 2, 1966, p. 241.

[88] Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 242. Citită anterior, dar diferit de P. Năsturel. Vezi la E. Chefneux, *op. cit.*, p. 122.

[89] Iacob Radu, *op. cit.*, p. 191; Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 243.

[90] E. Hurmuzaki, N. Densuşianu, *op. cit.*, p. 741.

ortodoxă o confirmă inscripțiile chirilice scrise pe filacterele din mîinile apostolilor. În extrema dreaptă, învești mîntat într-o tunică albă și o mantie roșie închis, cu falduri largi, apostolul ține în mîna stîngă un volumen desfășurat, pe care este scris numele său: *Sfîntul Apostol Matei.* Inscripțiile și felul de a compune figurile, compoziția în general, conferă picturilor apartenența la stilul bizantin, iar anumite detalii afirmă o contaminare cu elemente ale artei occidentale „în esența sa și nu prin împrumuturi izolate"[91]. Autorul picturilor din absida altarului bisericii din Sîntămărie Orlea descinde în mod evident din mediul eclectic al ctitoriilor cneziale, ambianță de artă care, în urma unui lung proces de sinteză a dat naștere unor realizări pline de originalitate[92].

Fragmente de pictură, din aceeași epocă în care se produce contaminarea artei tradiționale bizantine cu elemente din lumea occidentală, se mai păstrează și la mult transformata biserică din Pești eana (jud. Hunedoara). În interiorul monumentului se află doar urme din podoaba de odinioară, ce sînt mai mult pete de culoare indescifrabile. Monumentul a fost decorat și la exterior, pe pereții apuseni ai navei, de o parte și de alta a turnului clopotniță, fiind vizibile chenarele unor scene dispărute. Asemenea urme se mai vedeau și pe fațada de miazăzi a turnului, iar pe latura de nord apare imaginea unui sfînt călare (Sfîntul Gheorghe?) pe un cal în plină mișcare, cu mantia învolburată de vînt. Desenul deși stîngaci și naiv nu este lipsit de expresivitate. Fragmentele de pictură de la Pești eana vin să întregească peisajul artistic atît de bogat al Transilvaniei românești, unde cunoaștem cele mai vechi realizări ale decorului mural exterior.

Între monumentele hunedorene cu valoroase picturi murale dispărute se numără biserica Sfîntul Nicolae din Bîrsău, edificiu considerat pînă nu demult ca transformat la sfîrșitul veacului trecut, încît în prezent nu ar mai păstra nimic din construcția originală. Cercetări recente au constatat că biserica este o construcție cu absidă poligonală cu muchie în ax, fără a fi semicirculară în interior, și un naos acoperit cu o boltă semicilindrică, încadrîndu-se tipologic în seria lăcașurilor de cult ce datează din secolul al XV-lea[93]. Pictura bisericii din Bîrsău este cunoscută din copiile în acuarelă făcute la sfîrșitul secolului trecut, pe baza cărora Virgil Vătășianu a presupus că ansamblul a „suferit o restaurare și o refacere parțială în cursul jumătății a doua a veacului al XVI-lea"[94]. În semicalota absidei altarului era înfățișată *Maica Domnului cu pruncul tronînd,* încadrată de îngeri, iar pe pereții absidei era amplu desfășurată scena *Împărtășania apostolilor,* sub care apărea teoria *Sfinților părinți ai bisericii.* Arcul de triumf era decorat cu medalioane cuprinzînd probabil prooroci. Pe baza ordonanței iconografice s-au presupus

[91] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 760.
[92] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania,* p. 41.
[93] Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania,* în *SCIA,* tom. 18, 1971, nr. 1, p. 41, 50, fig. 13.
[94] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 758.

unele analogii cu pictura moldovenească de la sfîrşitul secolului al XV-lea, precizîndu-se că este vorba de un pictor transilvănean, care „asimilase experienţa unor meşteri de seamă veniţi din Ţara Românească sau din Moldova"[95].

Interferenţele artei de tradiţie bizantină cu arta occidentală se manifestă nu numai în cazul picturii româneşti transilvănene. Prodigioasa activitate a artiştilor de formaţie ortodoxă, înflorirea în acest veac a „şcolii" de pictură din preajma reşedinţelor cneziale şi voievodale, se adeveresţe nu numai prin marele număr de monumente decorate, ci şi în faptul, deosebit de semnificativ, că la multe din ansamblurile de pictură gotică, de pe tot cuprinsul pămîntului transilvan, se resimte prezenţa unor meşteri români, sau a unor pictori influenţaţi de arta acestora.

Dintre picturile ce presupun o atare înrîurire în iconografie sau în repertoriul decorativ, pot fi amintite fresca capelei din Hărman[96], datînd de pe la mijlocul secolului al XV-lea, o parte a ansamblurilor murale de la Ghelinţa, Sînpetru, Mugeni, Sighişoara, Biertan sau Mediaş[97].

În cazul picturilor murale de la Mălîncrav sînt revelatoare contaminările cu formele iconografice şi stilistice ale artei ortodoxe, printre alte reprezentări întîlnim aici scena *Adormirea Maicii Domnului,* în varianta bizantină de tip *Koimesis,* ce poate fi un reflex al legăturilor cu mediul artistic românesc[98].

În acelaşi context al influenţelor iconografice este interesant de subliniat că la bisericile amintite mai găsim introducerea în compoziţii a Fecioarei Maria şi a Sfîntului Ioan Botezătorul, în calitate de sfinţi intercesori, potrivit canonului bizantin, cunoscut în general sub numele de *Deesis*[99].

Înrîuririle pe care pictura românească a epocii le exercită asupra mediului artistic catolic transilvănean, demonstrează ampla sa dezvoltare, larga răspîndire a artei „schismaticilor", a acelora ce alcătuiesc majoritatea covîrşitoare a populaţiei voievodatului Transilvaniei.

În deceniile de mijloc ale veacului, cnezii şi voievozii din Hunedoara şi Haţeg, din Banat ori Zărand, din Bihor şi Maramureş, se aflau într-o continuă ascensiune, pe calea înnobilării şi obţinerii unor importante domenii şi titluri, continuînd să-şi păstreze însă conştiinţa de neam şi credinţa strămoşească, fiind ultima generaţie de „mecenaţi"

[95] Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 65.

[96] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, p. 768, fig. 730, 731, unde găsim motivul decorativ al semipalmetei bizantine, asemănător cu cel din picturile murale ale bisericilor româneşti transilvănene.

[97] Vasile Drăguţ, *Consideraţii asupra iconografiei picturilor murale gotice din Transilvania,* în *BMI,* XXXIX, 1970, nr. 3; Idem, *Arta gotică în România,* Bucureşti, 1979, p. 188—267.

[98] Vasile Drăguţ, *Picturile murale din biserica evanghelică din Mălîncrav,* în *SCIA,* 1967, nr. 1, p. 80—93.

[99] Idem, *Consideraţii asupra iconografiei picturilor murale gotice din Transilvania,* p. 19.

ce contribuise la dezvoltarea unui climat favorabil mediului cultural artistic românesc.

Și ce dovadă mai convingătoare a dragostei pentru cultură și frumos, transmisă peste timp de cnezimea transilvană, decît aceea că între două războaie pentru apărarea pămîntului strămoșesc, găseau răgaz să fie pentru o clipă protectori ai artelor. Așa de pildă pe la mijlocul veacului Lațcu Cîndea „pîrcălabul Hațegului" îmbracă în scoarțe de argint *Tetraevanghelierul* scris și miniat în 1436 pentru Mănăstirea Neamțului de moldoveanul Gavril Uric, unul dintre cei mai talentați făuritori de artă ai pămîntului românesc[100]. Este prețuirea acordată artistului de peste munți de unul din cnejii Transilvaniei, mărturie simbol a conlucrării artistice și culturale între toate ținuturile românești, ce nu cunoștea nici opreliști și nici granițe.

De același mediu cultural artistic din mijlocita apropiere a reședințelor cnezilor românești, se leagă existența unor caligrafi, ca Popa Simion din Hălmagiu, cel ce consemnează pe manuscrisul copiat de el și păstrat azi în patrimoniul Bibliotecii Academiei din Belgrad: *„S-a sfîrșit scrierea acestui Tetraevaghel în anul 1450 luna iunie ziua 10, în zilele lui Io Iancul Voevod, de mîna preapăcătosului Popa Simion, la rîul Nergniu, în satul numit Satu Mare la Hălmagiu"*[101].

Este vremea cînd Iancu de Hunedoara se afla în fruntea Voievodatului, iar „familiarii" săi, cnejii români din Transilvania, sînt cei mai credincioși sfetnici și colaboratorii cei mai apropiați în luptele cu turcii.

Ca rezultat al efortului constructiv al cnezimii și micii nobilimi românești, dar și al obștilor țărănești, datorită și unor condiții ce pentru moment sînt mai prielnice, se durează în piatră un însemnat număr de lăcașuri de cult. În apropierea orașului Turda, la Săndulești, o biserică de proporții relativ modeste, amintește prin planimetrie și elevație de ctitoriile hunedorene[102]. Tot în cursul acestui veac a fost zidită și biserica din Cinciș, localitate și cnezat dăruit în 1442 de Iancu de Hunedoara lui Dan, fiul lui Iaroslav și fraților săi în semn de recompensă pentru serviciile și virtuțile lor militare în luptele duse cu turcii[103]. La Hălmagiu, familia voievodului Moga ridica în jurul anului 1440 o biserică de piatră cu hramul Adormirea Maicii Domnului[104], și tot acum sînt amintite documentar un mare număr de monumente religioase, cea mai mare parte dintre ele dispărute: mănăstirile bănățene de la Orșova,

---

[100] Emil Lăzărescu, *Trei manuscrise moldovenești de la Muzeul de artă R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 541 și urm.; pentru ferecătura de argint vezi Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române*, București, 1968, p. 272, cu bibliografia.

[101] Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 59; R. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII—XV*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 185.

[102] I. Cristache Panait, M. Daia, *Biserica românească din Săndulești (jud. Cluj)*, în *RMM*, 1974, 2, p. 86—88.

[103] E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *op. cit.*, p. 741.

[104] Dan Căpățînă, *Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vîrfurile*, în *RMM*, 1974, nr. 2, p. 76—80.

Sredişte, Remetea, Găvojdea *(claustrum schismaticis olachalis)*[105], Rohonţa, Bocşa Montană şi Sacul[106]. Regele Matei Corvinul acorda la 31 noiembrie 1458 românilor din tîrgul Hunedoarei dreptul de a-şi zidi o nouă biserică de piatră, pe locul celei vechi, distrusă în 1456 de zelul inchizitorului catolic Ioan Capistrano[107], iar în oraşul de pe malul Mureşului, la Arad, în timpul domniei aceluiaşi rege se înălţa biserica Sfîntul Ioan Botezătorul[108]. Sub proteguirea lui Matei Corvinul îşi desfăşoară activitatea în Transilvania episcopul Macarie, ce venise din mănăstirea constantinopolitană a Sfîntului Chiprian, şi în favoarea căruia ilustrul rege de neam românesc acorda privilegii în anii 1466 şi 1469[109]. Poate în memoria faimosului său părinte, conştient de descendenţa sa, cunoscător al limbii strămoşilor[110], îl întîlnim pe regele Matei intervenind în favoarea românilor maramureşeni într-un conflict cu episcopia ruteană de la Muncaci[111]. Să fie acestea doar simple coincidenţe? Desigur nu!

În această epocă se pictează Mănăstirea Rîmeţi, aşa cum menţionează o inscripţie tîrzie[112], şi tot acum se împodobeşte cu frescă biserica ortodoxă din Lipova (jud. Arad), ori vechea biserică din Lugoj, monumente ce în prezent nu se mai conservă[113]. Un lung şir de monumente religioase au fost ridicate în această etapă, fapt dovedit pe baza unor elemente de stil şi detalii de arhitectură. Desigur cele mai multe dintre dispărutele lăcaşuri de cult, ori din cele care au fost mult transformate în decursul vremurilor, erau împodobite cu pictură murală, ori deţineau un număr de icoane pe lemn, necesare cultului.

Atunci cînd Iancu de Hunedoara nu mai era, cînd principalele familii de cnezi şi voievozi se catolicizaseră pentru menţinerea poziţiei sociale, a titlurilor, domeniilor şi a posesiunilor, pierzîndu-şi o dată cu credinţa strămoşească, limba, legăturile de sînge şi neam, în acest mo-

---

[105] Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 462.

[106] Vasile Drăguţ, *Pictura murală din Transilvania*, p. 46; I. B. Mureşianu, *Mănăstiri din Banat*, Timişoara, 1976.

[107] Biserica românească din Hunedoara a fost distrusă la începutul anului 1456. După moartea lui Iancu de Hunedoara, la 13 octombrie 1456, fiul său Ladislau acordă românilor hunedoreni dreptul de a-şi reclădi biserica. Documentul este acordat la 30 noiembrie 1456, la numai 7 săptămîni de la moartea tatălui. O. Velescu, *Castelul din Hunedoara*, Bucureşti, 1968, p. 14—15; Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 46; Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 41, nota 45.

[108] Gheorghe Liţiu, *Începuturile catedralei din Arad*, în *Mitropolia Banatului*, 1968, nr. 1—3, p. 84; V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 67.

[109] Nicolae Iorga, *Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul şi Mitropolia Ardealului*, în *Analele Academiei Române*, XXVII, 1904—1905, p. 3.

[110] Matei Corvinul primind pe solul trimis de Ştefan cel Mare, auzindu-l cum îi vorbeşte prin interpret a spus: „spune domnului vostru că dacă aşa îi e graiul nu mai are nevoie de interpret"; G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *Ţările române şi Italia pînă la 1600*, Bucureşti, 1972, p. 83.

[111] P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965, p. 87. În 20 martie 1479 Matei Corvinul scuteşte pe vecie de toate dările datorate fiscului regal pe toţi preoţii români din Maramureş.

[112] Marius Porumb, *Inscripţii medievale româneşti din Transilvania*, în *AIIAC*, 1978, p. 310.

[113] Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 66.

ment de impas, în care arta și cultura românească din Transilvania era părăsită de vechii săi protectori, la răsăritul Carpaților, în Moldova vecină se înălța pe tron un mare voievod și ctitor, a cărui domnie va însemna o epocă de excepțională valoare cultural artistică pentru românii de pretutindeni. Acest „domn adevărat, viteaz, cuminte și iubitor de țară și de neam, din clipa întîia pînă în cea din urmă"[114] era Ștefan cel Mare.

MARIUS PORUMB

FONDATEURS ET ART ROUMAINE EN TRANSYLVANIE DU XV-e SIÈCLE

(Résumé)

À la fin du XIV-e siècle et dans la première moitié du XV-e siècle, les événements sociaux et politiques, très importants pour l'histoire de la Transylvanie, se reflètent significativement dans la culture et l'art. Les dates de cette période concérnant l'érection de certains monuments de culte de la population roumaine sont nombreuses. L'intensifications d'un grand nombre d'églises roumaines en pierre, ainsi que par l'ornamentation avec la peinture murale de l'autres, pus anciennes — est une caractéristique de cette époque. La peinture murale des églises des Roumains transylvains atteint maintenant un épanouissement exceptionnel. L'étude présente un important nombre d'ensembles murales ou fragments de peinture, conservés dans les divers monuments qui datent de cette époque.

La connaissance du trésor de peintures murales roumaines de Transylvanie du XV-e siècle contribue à faire valoir des certaines réalisations artistiques rémarcables, à la mise en évidence d'une époque spirituelle de grande importance, en souligant, dans ce domaine aussi, les tendences centripètes de tous les pays roumains.

[114] N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1966, p. 215.

SCULPTURA BAROCĂ A CETĂŢII DIN ALBA-IULIA

I. Introducere

În urma contraofensivei declanşată de habsburgi împotriva turcilor, după înfrîngerea acestora în faţa zidurilor Vienei, principatul autonom al Transilvaniei, aflat pînă atunci sub suzeranitate otomană, a fost ocupat în 1687 de armatele austriece, noii stăpînitori întîmpinînd o rezistenţă mai mult formală din partea autorităţilor locale. O împotrivire mai serioasă contra austriecilor s-a manifestat din partea micii nobilimi şi a orăşenimii (1686—1711), dar după încetarea ostilităţilor prin pacea de la Satu Mare, regimul habsburgic se întăreşte în Transilvania[1].

Medaliile comemorative contemporane cu evenimentele mai însemnate ale epocii oglindesc în chip grăitor această realitate a instăpînirii austriece în Transilvania. Pe aversul unei astfel de piese, realizată de medailler-ul Benedikt Richter, în anul 1717, au fost imaginate două figuri simbolice, ale căror apelative DACIA şi MOESIA reprezintă o aluzie transparentă la evenimentele politice contemporane, în contextul cărora Transilvania, aşa după cum este înscris în legenda din exergă: DACIA • MOESIAQ • SUP • PROVINCIAE • CAROLI • TAURUNO • CAPTO • MDCCXVII, a fost integrată imperiului.

Pentru menţinerea stăpînirii şi consolidarea ei, habsburgii au luat o serie de măsuri de ordin politic, militar şi religios, începînd de la garantarea vechilor privilegii pentru clasele dominante şi pînă la ridicarea unor puternice fortificaţii menite să apere rînduielile existente în faţa atacurilor din afară sau a răscoalelor maselor asuprite, de la reinstalarea primatului bisericii catolice[2] şi pînă la atragerea românilor la catolicism[3], în scopul ruperii legăturilor tradiţionale ale acestora cu fraţii lor de peste Carpaţi, a învrăjbirii populaţiilor conlocuitoare din Transilvania, de a-i transforma în aliaţi devotaţi ai imperiului, promiţîndu-le în schimb unele drepturi de care nu s-au bucurat însă niciodată.

---

[1] Kóvari László, *Erdély történelme*, VI, Pest, 1866, p. 9 şi urm.; Rudolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei 1691—1774*, Sibiu, 1943, p. 2 şi urm.; C. Daicoviciu, Şt. Pascu, V. Cheresteşiu, T. Morariu, *Din Istoria Transilvaniei*, I, Bucureşti, 1960, p. 152—154; *Istoria României*, III, Bucureşti, 1964, p. 225—237.

[2] Rolf Kutschera, *op. cit.*, p. 28—29.

[3] Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania şi „unirea" cu biserica Romei*, în Studii şi materiale de istorie medie, III, Bucureşti, 1959, p. 323—339.

În contextul acestor evenimente deosebit de tulburi, la cumpăna celor două veacuri, neprielnică pentru activitatea culturală artistică susţinută, asistăm totuşi, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, la unele progrese în domeniul artistic, concomitent cu pătrunderea unor influenţe din centrul şi apusul Europei. Apare şi se dezvoltă acum stilul baroc „ca o manifestare apriată şi reprezentativă a stăpînirii austriece"[4], stil care a introdus în noua provincie anexată imperiului idei şi forme artistice occidentale.

V. L. Tapié surprinde o fizionomie aparte a barocului central-european, remarcîndu-l pe eşichierul artistic al continentului pentru pitorescul şi sărbătorescul său: „... Style de grands seigneurs et de paysans, ..., art de palais et d'abbayes, mais aussi d'imageri, de décor et de fêtes rustiques, c'est bien cet aspect que le baroque a présenté en Europe centrale"[5].

Deşi a fost impus şi sprijinit oficial de curtea habsburgică, barocul s-a manifestat in Transilvania secolului al XVIII-lea ca un stil nu lipsit întru totul de trăsături provinciale. Elemente care aparţin acestui stil pot fi semnalate în Transilvania încă din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea (în producţia literară, arhitectură, sculptură, arte aplicate), dar despre primele forme perfect închegate ale unui stil bine definit putem vorbi abia de la începutul secolului al XVIII-lea, odată cu instalarea autorităţilor austriece, mai întîi în arhitectura militară şi eclezi-astică, prin cetăţi menite să asigure dominaţia teritorială şi prin clădirile de cult ale iezuiţilor, apoi în arhitectura civilă de la oraşe şi sate, care cunoaşte în cea de a doua jumătate a secolului un avînt deosebit. În ambianţa românească influenţa stilului baroc poate fi urmărită îndeosebi în arhitectura religioasă, la clădirile de cult ale uniţilor, unde apar elemente ale barocului în sistemul de boltire şi la plastica decorativă a faţadelor. Fenomenul poate fi remarcat şi în domeniul sculpturii în piatră, destinată să împodobească monumentele religioase, militare, civile sau funerare, ridicate în cursul secolului al XVIII-lea, în Transilvania.

La elaborarea planului tematic, atît în plastica laică cît şi în cea religioasă, a contribuit, pe de-o parte, moştenirea artistică din renaştere, dar asistăm şi la o îmbogăţire a conţinutului sculpturii figurative şi pur decorative, motivele adoptate şi răspîndite fiind interpretate conform viziunii noului stil. Astfel putem distinge şi în sculptura transilvăneană din secolul al XVIII-lea, pătrunderea noilor forme nu numai în ce privesc elementele decorative de articulare a faţadelor, ci şi în repertoriul figurativ care se îmbogăţeşte cu statui lucrate potrivit noii mode.

Între sculpturile destinate să împodobească interioarele sau exterioarele clădirilor de cult sub forma unor figuri, un loc aparte îl deţin

---

[4] *Virgil Vătăşianu, Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVIII-lea pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Istoria Artelor Plastice în România*, II, Bucureşti, 1970, p. 177.

[5] L. Tapié, *Le Baroque („Que sais-je?"* n. 923), Paris, f.a. p. 109—118; idem, *Monarchie et peuples de Danube*, Paris, 1969, p. 135—160.

reprezentările de sfinți, sfinți protectori sau taumaturgi, regi și înalți prelați. Decorul sculptat al monumentelor este alcătuit în majoritatea cazurilor din ornamente vegetale sub forma unor vrejuri cu frunze, flori și fructe dispuse pe ancadramentele portalurilor și ferestrelor, amvoane, altare etc.

Alături de aceste ornamente mai pot fi văzute pe fațadele edificiilor, încastrate în zidul palatelor, castelelor, conacelor sau caselor orășenești, reprezentări heraldice (steme imperiale, steme nobiliare, steme ecleziastice) incluse în medalioane, chenare sau cartușe decorative alcătuite din lambrechini sau volute și însoțite de eșarfe (filactere) cu devize. În cazul motivelor heraldice, decorul figurativ deține ca frecvență un loc secundar. În cîmpul scutului fiind reprezentate ca mobile, în afară de personaje umane (numai membre, senestroșere și dextroșere) și diferite păsări și animale (pelicanul, pajura, șarpele, peștele, leul).

Piețele unora dintre orașele transilvănene (Cluj, Sibiu, Gherla, Tg. Mureș), amenajate potrivit concepțiilor arhitecturale baroce, vor fi împodobite cu monumente comemorative ce vor spori aspectul pitoresc al ansamblului. În vecinătatea castelelor și a conacelor, în parcurile care le mărginesc, vor fi dispuse statui de piatră, figuri simbolice care făceau parte din decorul în care urmau să se desfășoare ceremoniile așa de îndrăgite de acel „l'honnête homme" al epocii baroce[6].

Un capitol aparte îl formează sculptura funerară. În cadrul acestui gen de plastică decorativă-comemorativă întîlnim, în diversele zone transilvănene, mai multe categorii de monumente: cenotafe, epitafe, gisanți, pietre funerare de diferite forme geometrice și plăci funerare încastrate în zidărie. Ornamentica propriu-zisă variază nu numai între aceste categorii de monumente ci și în cadrul unei anumite serii tipologice, cînd este vorba despre comemorarea unor persoane cu o poziție social-economică de frunte.

II. Teme iconografice și motive decorative în sculptura barocă a cetății.

La cetatea din Alba Iulia în afară de elementele de fortificație propriu-zise (bastioane, raveline, contragarda) decorate cu motive figurative și forme pur ornamentale, vegetal-florale și geometrice, adevăratul model de monumentalitate și abundență decorativă îl întîlnim la cele patru porți de acces în cetate ale căror fațade sînt înveșmîntate cu un decor plastic deosebit de pronunțat.

Pentru sculptura figurativă destinată să le împodobească, mitologia antică a servit drept sursă de inspirație adecvată pentru artiștii epocii, care preferau motivele antice, — modelele căutate în antichitatea greco-romană oferind totodată exemple de eroism legendar ce trebuiau să-i

[6] Biró József, *Erdély kastélyok*, Budapest, f.a., p. 60, 88, 90—92, fig. 48—50; idem, *Aógernyszegi Teleki-kastély*, Budapest, 1938, p. 62; idem, *A bonczhidai Bánffy-kastély*, Cluj, 1935, p. 20—26.

stimuleze pe contemporani. În acest scop divinităţi (zei şi semizei) şi eroi antici împodobesc sub forma unor sculpturi în relief sau rondebosse prima poartă de acces în cetate. Figurile de Atlanţi pe care se sprijineau odinioară arcadele deschiderilor celei de-a doua porţi a cetăţii sau cele care susţin astăzi antablamentul porţilor a III-a şi a IV-a, completează reprezentările inspirate din repertoriul mitologiei antice.

La ultimele două porţi reliefurile cu scene de luptă inspirate din războaiele cu turcii, reliefurile cu rol evocator, grupurile sculpturale cu trofee şi turci înlănţuiţi, reprezentările heraldice cu emblema de stat a Austriei şi însăşi statuia ecvestră a împăratului biruitor, constituie exemple tipice care ne demonstrează cum întreg programul decorativ a fost destinat glorificării monarhului şi puterii sale absolutiste. Fortificaţia a fost ridicată ca un instrument al forţei dominatoare a suveranului cu puteri nelimitate, sculptura fiind utilizată pentru a servi ca auxiliar al acesteia[7].

Tot din sculptura figurativă a celei de-a treia porţi mai fac parte şi cele patru statui — personificări ale virtuţilor clasice — aşezate deasupra antablamentului.

Figuri antropomorfe, animale reale sau fantastice, sirene cu trupurile încolăcite, fauni cu torsul viguros, încadrează blazoanele din vîrful bastioanelor.

Măşti groteşti, figuri antropomorfe cu înfăţişări neobişnuite, capete de lei, satiri sau monştrii sînt reprezentate pe zidurile de incintă în flancurile bastioanelor sau împodobesc consolele ce susţin platformele de piatră din vîrful ravelinelor şi contragardei.

Decorul preponderent figurativ este asociat uneori cu elemente vegetal-florale şi geometrice, accentul fiind însă pus şi atunci pe reliefarea figurativului, formele pur ornamentale jucînd un rol secundar. Redate naturalist, într-o tratare plastică accentuată, pînă la desprinderea de pe fond, ornamentele fitomorfe reproduc în general frunza de acant, ghirlanda cu fructe şi flori, laleaua, floarea de crin, ramura de palmier, florile de clopoţel, ornamente dispuse pe suprafeţe libere, separat sau îmbinate cu motivele geometrice, dintre care cea mai frecvent folosită este voluta.

---

[7] Kővary László, *Erdély regiségei*, Kolozsvár, 1852, p. 67—72; Hunfalvy János, *Magyarország és Erdély Eredeti Képekbén*, Darmstadt, III, 1864, p. 34—40; George Barițiu, *Apulum, Alba Iulia, Belgrad în Transilvania* (Extras din Analele Academie Române, Seria II, Tom VIII, Secţia II, Memorii şi Notiţe), Bucureşti, 1887, p. 28 şi urm.; idem, *Părţi alese din Istoria Transilvaniei (Pre doue sute de ani din urmă)*, I, Sibiu, 1889, p. 275 şi urm.; *Aus den Briefen des Gubernialsekretärs* J. Th. von Hermann, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XXIII (1890), p. 181; Georg Hermann, *Das alte und neue Kronstadt, Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im XVIII. Jahrhundert*. Bearbeitet von Oscar Meltzl, I, Hermannstadt, 1893, p. 148; Gereczé Péter, *Magyarország müemlékei*, II, Budapest, 1906, col., 102; Borbély Andor, *Erdély városok képeskönyve, 1736-ból*, în *Erdélyi Múzeum*, XLVIII, 2, Cluj (Kolozsvár), 1943, p. 200—201, 210—211, fig. 3—4; Rudolf Kutschera, *op. cit.*, p. 29; I. Berciu, Al. Popa, Horea Ursu, *Cetatea Alba Iulia*, Bucureşti, 1972, p. 128—131.

Alături de decorul sculptural propriu-zis, elementele de articulare, uneori și cele funcționale (ancadramente, socluri, stilobat, arhivolte, cornișe, pilastri și coloane) contribuie la sublinierea decorului arhitectonic, îndeplinind pe lîngă rolul lor structiv, și unul decorativ, accentuînd plasticitatea ansamblului.

III. Sculptura figurativă și decorativă a cetății

Cea mai importantă fortificație barocă din Transilvania, cetatea din Alba Iulia a fost construită pe o înălțime dominantă, la o altitudine de 25 m față de albia rîului Mureș, în partea nord-vestică a orașului; fortificațiile au fost înălțate între anii 1715—1735 după planurile arhitectului italian *Giovanni Morando Visconti* (1652—1717), în sistem Vauban (Fig. 1). Cetatea alcătuită din șapte bastioane se constituie sub forma unui heptagon aproape regulat ce cuprinde între laturile sale o suprafață ce depășește 70 ha. Pentru accesul în cetate au fost construite șase porți (trei spre est și trei spre vest), dintre care patru au fost decorate cu statui și reliefuri realizate de către o echipă de sculptori și cioplitori în piatră (între 1715—1728), din rîndul cărora documentele au înregistrat doar numele bavarezului Johann König[8].

Alături de noutățile evidente aduse în domeniul arhitecturii militare locale, cetatea a reprezentat și un prim și vast șantier de plastică figurativă, care cu toate că a rămas unic și de neegalat, în ce privește calitatea și monumentalitatea lucrărilor, a influențat într-o oarecare măsură sculptura figurativă barocă din Transilvania, în secolul al XVIII-lea.

Spre apus, *poarta întîia* a cetății a fost construită în forma unui arc de triumf străpuns de o arcadă centrală supraînălțată și două arcade laterale de formă semicirculară, ceva mai scunde. Deschiderile porților sînt înzestrate cu ancadramente profilate, tratate în rezalit și marcate de cîte un bolțar median proeminent. Cei patru pilaștri masivi ai porții sînt articulați cu patru semicolonete inelate, adosate, de o severitate ce ne amintește de stilul doric. Jocul divers al rosturilor, vizibile între blocurile ce compun coloanele, determină un apareiaj caracterizat prin masivitate și plasticitate. O arhitravă profilată, îngustă încoronează arcul triumfal al porții. Deasupra arhitravei în corespondența pilaștrilor late-

[8] În conscripția locuitorilor de naționalitate germană din orașul Cluj, întocmită la 10 mai 1727, a fost înregistrat și *Johann Kenik* (König), născut la Kham(?) în Bavaria, de profesiune sculptor (statuarius), care în urmă cu zece ani (1717) lucrase pe șantierul de la Alba Iulia. Aproximativ în perioada cînd Johann König era angajat la lucrările de pe acest șantier, documentele din arhiva bisericii episcopale rom. cat., din localitate, înregistrau și alți „statuari" sau lapicizi care au lucrat nu numai pe seama bisericii, ci vor fi avut angajamente și pe șantierul de pietrărie și sculptură de la cetate. Actele cuprind numele sculptorului italian *Giuseppe Tencalla* (1718), ale sculptorului german *Johann Vischer* (1730), apoi ale pietrarilor *Joseph Gruber* și *Richard Pister* (v. Biró József, *A kolozsvári Szent-Mihály templom barokk emlékei*, Cluj-Kolozsvár, 1934, p. 74—76; Entz Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958, p. 206).

rali se află două bombarde cu afetul masiv şi fix şi ţeava scurtă, ridicată în poziţie de tragere (Fig. 2). Imaginea în relief a unui *monstru hibrid*, o stranie îngemînare a unui corp de leu cu aripi şi cap de pasăre (grifon?), se zăreşte reliefat la mijlocul ţevii, iar la afetul fix, capătul pîrghiei, care permitea ridicarea sau coborîrea ţevii, a fost decorat cu un relief plat ce reprezintă capul unui *Satir (Silen)* văzut din faţă. Deasupra pilaştrilor centrali, pe două socluri prevăzute cu semicolonete, se înalţă două statui din piatră, astăzi într-o stare precară de conservare. La dreapta a fost reprezentat zeul războiului, *Marte*, îmbrăcat într-o armură de tip roman (lorica) adaptată la moda barocă, învăluită într-o mantie, cu coif de paradă pe cap şi cizme nu prea înalte cu carîmbul răsfrînt; în mîna dreaptă (acum deteriorată) ţinea probabil lancea iar braţul stîng şi-l sprijină şi acum pe o colonetă decorativă (Fig. 3).

Pandantul acestei statui este *Venus* zeiţa dragostei şi a frumuseţii, însoţită de unul dintre atributele ce i-au fost consacrate — oglinda (Fig. 4). Zeiţa a fost înfăţişată într-o atitudine relaxată, cu piciorul drept uşor împins înainte şi greutatea corpului lăsată pe celălalt membru. Tunica lungă cu mîneci răsfrînte, dublată la jumătatea corpului de un veşmînt strîns la mijloc de o cingătoare, este ridicată cu mîna dreaptă într-o parte, în timp ce mîna stîngă, îndoită din cot, poartă în pumnul ei o oglindă. Capul descoperit (astăzi pierdut) lăsa să se vadă părul bogat, împletit în cozi groase şi şuviţele de păr răzleţe risipite pe spate. Veşmintele grele care sugerează doar formele anatomice sînt redate prin diversitatea cutelor şi bogăţia faldurilor care cad greoi pînă la soclu.

În axa centrală, deasupra unui piedestal cu volute şi a unei sfere decorative de piatră, se află stema imperială, pajura bicefală cu coroană, ţinînd în ghiare insemnele majore ale puterii, sceptrul şi spada. Pe piept într-un ecuson încins de Ordinul „Lîna de aur" se distinge monograma lui Carol al VI-lea.

Primul relief situat pe faţada exterioară a porţii (I=1,80 m; L= 1,60 m), în partea stîngă, înfăţişează pe Enea, întemeietorul mitic al Romei şi al dinastiei Iuliilor, purtînd în spate pe tatăl său Anchise salvat din Troia incendiată de ahei (Fig. 5). Enea, imaginat ca un luptător, poartă pe cap un coif bogat ornamentat cu penaj, o platoşă strînsă pe corp, tunică scurtă, pantaloni, jambiere şi crepide în picioare. Arcul profilat din partea interioară formează parcă un drum pe care calcă eroul; Anchise, bătrînul sprijinit pe spatele fiului său, priveşte cu durere şi resemnare înapoi. Pe umeri poartă o mantie ale cărei falduri uşor unduite cad liber, contrastînd cu jocul nervos al flăcărilor ce mistuie cetatea. În faţa Troiei, ale cărei ziduri succesive redau adîncimea scenei, pentru a conferi un caracter local acţiunii, artistul a introdus drept elemente de peisaj, o plantă mediteraneeană specifică. Definitorii sînt pentru compoziţie liniile ce fug în adîncime (accentul cade pe diagonala uşor arcuită formată de poziţia corpului lui Enea). Echilibrul este menţi-

nut prin elipsele desenate de brațele celor două personaje și elementele de peisaj în stînga pe fondul ușor vălurit.

Relieful din dreapta reprezintă pe Hercule în momentul luptei cu Anteu desprins de pe pămîntul (Geea) care-l făcea invulnerabil (Fig. 5). Hercule nud, avînd doar în jurul coapselor o fîșie învolburată, strînge în brațele puternice trupul greoi al gigantului Anteu, care privește îngrozit (disperat) spre cer. Deși personajele se înscriu, în ansamblu, într-o compoziție piramidală simplă, remarcăm abundența liniilor (sugerate în principal de mîinile și picioarele luptătorilor) care se întretaie, se prelungesc, se subliniază reciproc, sau se anulează unele pe altele. Tensiunea luptei este redată prin amplificarea musculaturii, prin desenul elipsoidal al brațelor și trupurile surprinse în momentul răsucirii. Întîlnim în cazul de față unele stîngăcii de ordin secundar, deschiderea prea mare a picioarelor lui Hercule și dimensionarea exagerată a spatelui aceluiași personaj.

Pe latura interioară a porții basorelieful din stînga imaginează pe Hercule în prima dintre muncile sale (Fig. 6). La porunca lui Eurystheus, regele Argosului și fratele său vitreg, vestitul erou ucide leul din Nemeea, o fiară sîngeroasă care pustia ținutul respectiv. Eroul, într-un suprem efort, îl sugrumă, apoi îi jupoaie pielea înspăimîntătoare la vedere, croindu-și din ea o mantie, devenită mai apoi caracteristică în reprezentarea lui. În acest relief Hercule a fost imaginat sub aspectul tipului figurativ eroic, aproape nud, cu trupul viguros și mușchii încordați peste măsură în efortul făcut pentru a ucide fiara. Mantia rigidă cu faldurile aproape paralele, contrastează în chip vizibil cu coama învolburată a leului. Echilibrul compozițional este menținut prin înscrierea scenei într-un arc de cerc. Se disting aceleași stîngăcii în asigurarea legăturii între efortul fizic îndeplinit și dinamismul interior al personajului, în redarea unor părți anatomice (corpul animalului, bustul greoi și rigid al eroului).

Relieful din partea dreaptă reprezintă pe piticul Perseu ridicînd capul retezat al Meduzei, una dintre Gorgone (Fig. 7); în pumnul mîinii stîngi strînge încă spada de care s-a folosit pentru a răpune *Gorgona*. Eroul este îmbrăcat în costum de luptător antic, cu platoșă bine mulată pe trup, decorată la umeri cu cîte o aplică ce reprezintă un motiv în formă de mascheron, tunică scurtă, crepide în picioare, mantie largă pe umeri și coif cu penajul compus din vrejuri ce descriu volute capricioase, plastic interpretate (Fig. 8). La picioarele fiului lui Zeus, se află trupul descăpățînat al monostruoasei Gorgone. Mantia învolburată de pe spatele lui Perseu mai păstrează în locul cutelor ceva din tensiunea și încordarea supremă a luptătorului înainte de uciderea Meduzei adormite. Același ecou îl regăsim și în vînzoleala nervoasă a șerpilor cu priviri de foc, care se încolăcesc în jurul capului Gorgonei. Notăm și în cazul de față unele stîngăcii determinate de o oarecare rigiditate și scurtare (îndesare) a proporțiilor personajului, un racursiu mai puțin convingător și cadrul prea îngust pentru scena dată.

De la cea de a doua poartă monumentală, al cărei aspect arhitectural ni se pare a fi reprodus într-unul din reliefurile porţii nr. 3 a cetăţii, s-au păstrat doar pilaştrii laterali, decoraţi în partea superioară cu ghirlande vegetale şi florale, precum şi cîte o ghiulea decorativă surprinsă în momentul exploziei. Cei doi Giganţi (unul mai tînăr imberb, celălalt mai vîrstnic şi cu barbă) surprinşi în contrapost, au deasupra capetelor cîte un mic fragment de coloneţă, ce susţinea probabil un capitel, de sub care cad mantiile ample ce le acoperă spatele, antebraţul şi piciorul drept, într-o cădere molatecă a faldurilor, lipsită de un drapaj accentuat. Trupurile puternice, muschiuloase, sînt armonios proporţionate. Funcţia arhitectonică (piese portante) a influenţat în acest caz compoziţia şi aspectul formal al statuilor (Fig. 9). Lipsa unei preocupări mai serioase pentru redarea fizionomiei este compensată prin evidenţierea anatomiei corpurilor, a frumuseţii trupului omenesc angajat într-o anumită mişcare. Cele două statui pot fi văzute în apropierea intrării în Muzeul din localitate.

Poarta a treia a cetăţii, cea mai însemnată, are forma unui edicul prismatic, încoronat de un postament în trunchi de piramidă, asemănător cu un acoperiş baroc mansardat, deasupra căruia se află statuia ecvestră a împăratului Carol al VI-lea (1711—1740).

Monumentala poartă dispune de trei intrări în arc semicircular, arcada mediană fiind supraînălţată faţă de cele două laterale. În faţada apuseană intrările sînt încadrate de patru pilaştri geminaţi, în stil doric. Deasupra pilaştrilor se desfăşoară un antablament format dintr-o arhitravă şi două frize despărţite printr-o cornişă mediană în formă de acoladă. Prima friză este împărţite de triglife în 12 metope decorate cu arme specifice epocii (scut rotund, pieptar de cuirasă, două scuturi cu capetele arcuite, două coifuri cu penaj şi apărătoare de ceafă şi urechi, o ţeavă de tun pe afet, o platoşă şi o trompetă). Cea de a doua friză cuprinde 10 metope în care, alături de diverse arme, au fost imaginate şi scene de luptă. Se disting aici un coif încadrat de steaguri cu hampele încrucişate, un călăreţ în atac, doi călăreţi galopînd unul spre celălalt, cu steagurile desfăşurate, trofee risipite unele peste altele, un scut şi o platoşă.

Cîmpurile triunghiulare din vecinătatea ancadramentelor în arc semicircular ale intrărilor, au beneficiat de o bogată ornamentică compusă din felurite arme, costume militare antice adaptate la moda barocă, coifuri bizare, stindarde. etc. În timpanul portalului exterior din stînga porţii, coiful din vecinătatea unei săbii cu lama curbată şi a unei goarne de asalt, capătă înfăţişarea unei păsări de pradă, în timp ce un altul aşezat pe o sabie şi o suliţă, este prevăzut cu apărătoare de urechi şi de ceafă, iar în calota alungită şi întărită cu o creastă sînt marcate orificiile pentru ochi.

Scuturi ovale cu inscripţii şi „cîmpul" exterior decorat cu scene eroice, platoşe cu marginile învolburate şi coifuri cu penaj bogat sînt

împrăștiate peste suliţe, halebarde, săbii şi torţe sau se amestecă cu flamurile învolburate ale steagurilor, în timpanul portalului central.

La portalul din partea dreaptă, coifurile dispuse pe spade încrucişate au calota cu marginea arcuită şi răsfrîntă în dreptul urechilor şi apărătorilor de ceafă rotunjite în formă de volută. Coiful din stînga a primit forma unei măşti animaliere, în calotă fiind marcaţi ochii, iar viziera transformîndu-se într-un bot de animal. La mijlocul cornişei în acoladă a fost prinsă pajura bicefală cu coroana imperială, avînd pe piept un scut heraldic ce cuprinde stema Transilvaniei. Tot pe această parte răsăriteană, deasupra intrărilor laterale, se află două basoreliefuri, roase de vreme, reprezentînd învestirea lui Eugeniu de Savoia, de către împăratul Carol al VI-lea, în funcţia de Comandant suprem al armatei expediţionare antiotomane. Al doilea relief reprezintă întoarcerea victorioasă din campanie şi primirea triumfală a comandantului.

În primul panou (I=1,50 m; L=1,30 m) a fost reprezentat suveranul în clipa în care preda generalului steagul de luptă, cu o eşarfă pe care se afla o inscripţie simbolică mobilizatoare — IN HOC SIGNO VINCES — şi spada de comandant al expediţiei. Compoziţia se desfăşoară pe diagonală, personajele principale, — împăratul înveşmîntat într-o mantie amplă, predînd insemnele învestiturii şi comandantul în ţinută de militar — fiind dispuse în faţa unui baldachin, în timp ce însoţitorii, care fac parte din cortegiul suveranului, sînt plasaţi în spatele acestuia. Gradarea treptată, diferenţiată, a elementelor reliefate, contribuie la sugerarea adîncimii spaţiale. Caracterul unitar al compoziţiei este asigurat prin încadrarea reprezentărilor în spaţiul rezervat desfăşurării acţiunii şi prin stabilirea relaţiilor dintre personaje.

Al doilea panou reprezintă pe Eugeniu de Savoia într-o biga trasă de doi lei, primind din partea unui personaj feminin, personificînd *Austria victorioasă*, macheta cetăţii. Din partea superioară a scenei planează *Victoria*, un geniu înaripat, care se pregăteşte să aşeze cununa de laur pe capul învingătorului. Grupuri compacte de curteni, în costume de epocă, asistă la această scenă alegorică. Sub roţile carului triumfal şi sub labele celor două fiare se zbat neputincioşi prizonierii turci. Desfăşurată forţat pe diagonală, scena îşi pierde din unitate, acţiunea spărgînd cadrul propriu-zis compoziţional. Profunzimea însă a fost redată prin gradarea treptată, plină de fineţe a elementelor reliefate, datorită acelui procedeu tehnic cunoscut sub denumirea de „stiacciato florentin".

Cele două panouri realizate într-o gresie moale, friabilă, de calitate mediocră, sînt într-o stare avansată de erodare.

Deasupra pilaştrilor laterali se zăresc două grupuri sculpturale (I=2,70 m; L=2,00 m) ce cuprind cîte doi prizonieri turci, cu bustul gol, înlănţuiţi de cîte o coloană împodobită cu trofee otomane capturate în bătălie: steaguri cu insemnele otomane, trei semilune încrucişate, turbane, armuri, ţevi de tun, trompete, tobe în formă de burduf etc. Deosebirile neesenţiale dintre cele două grupuri se exprimă doar în legătură

cu tipul şi ordinea de prezentare a capturilor sau în poziţia şi atitudinea captivilor înlănţuiţi (Fig. 10, 11).

Cornişa de la frontonul ediculului este marcată de un decor sculptural alcătuit din steaguri de luptă, ţevi de tun de diverse calibre, tobe sferice şi un coif împodobit cu un penaj bogat.

Faţada interioară a porţii a fost tratată cu o exuberanţă decorativă care ne aminteşte de sensul acelui „horror vacui" propriu manierismului. Aici însă ornamentica, atît în ce privesc detaliile formale, cît şi schema compoziţional-stilistică, reprezintă o autentică factură barocă. Faţada posterioară dezvăluie o schemă arhitectonică proprie arcurilor triumfale. Elementele de articulare principale (pilaştrii) sînt dublate şi încoronate cu capiteluri compozite. În corespondenţa acestor pilaştri, de pe stilobatul viguros, se ridică coloane angajate, ale căror fusuri, de la jumătate în sus, primesc forma unor *Giganţi*, care susţin capiteluri decorate cu volute, ghirlande vegetale şi fructe exotice.

Cei patru Giganţi (I=2,10 m; L=0,75 m) au trupurile viguroase, cu musculatura pregnant reliefată, învelite parţial în draperii decorative ce pornesc de sub capitelele ce zac pe capetele lor.

Începînd de la stînga spre dreapta, primul *Atlant* este reprezentat sub chipul unui tînăr imberb, surprins în contrapost (Fig. 12). Trupul vizibil încovoiat sub greutatea ce o poartă pe spinare, sprijinit pe piciorul drept, apare uşor rotit spre dreapta. Mantia amplă, prinsă cu ambele braţe, alunecă de pe creştet pe spate pînă în dreptul mijlocului acoperind coapsa stîngă, apoi se întoarce pentru a cădea în falduri pînă la picioare. Caracterul static este înfrînat prin poziţia braţelor, rotirea corpului şi jocul faldurilor.

Următorul *Atlant* a fost înfăţişat ca bărbat matur, seminud, văzut din profil, cu trupul rotit spre dreapta şi capul întors spre privitor (Fig. 13). Mantia grea care acoperă creştetul coboară înfăşurîndu-se în jurul braţului şi piciorului drept, trece apoi peste coapse, pentru a cădea în falduri la picioare. Poziţia corpului masiv, cu musculatura atletică şi ductul draperiei, sugerează mişcarea.

La *Atlantul* din partea dreaptă a portalului central, mantia grea, în cute adînci şi fragmentare, alunecă pe spate pînă în dreptul picioarelor sau se desprinde parţial în regiunea mijlocului acoperindu-i coapsele (Fig. 14). Volumele puternice, tratate în planuri largi, reliefează trupul puternic şi viguros. Caracterul static este compensat prin jocul cutelor draperiei, uşoara rotire a corpului şi poziţia braţelor — stînga adusă la cap, dreapta cu antebraţul răsucit spre exterior, ţinînd capătul mantiei.

Ultimul *Atlant*, redat sub înfăţişarea unui tînăr imberb, are corpul încovoiat sub greutatea susţinută (Fig. 15). Mantia amplă şi grea, prinsă cu ambele braţe, alunecă de pe creştet pentru a cădea în falduri pînă la picioare.

Deasupra pilaştrilor se desfăşoară un antablament bogat decorat. Friza antablamentului prezintă o mare varietate de motive decorative inspirate de recuzita militară a epocii sau arme atemporale, aici avînd

simple rosturi decorative: tolbele cu săgeți, cartușiere decorate cu pajuri, coifuri cu penajele bogate, medalioane elipsoidale decorate cu animale fantastice, motive macabre, scuturi cu vîrfurile în formă de volută, darabane, chivere, spade, săbii, flinte (archebuze), topoare, suliţe, halebarde, cimpoaie, fluiere şi steaguri.

În partea centrală a antablamentului, sub cornișa profilată, în formă de arcadă, doi putti prezintă scutul cu emblema împăratului Carol al VI-lea. Emblema de formă elipsoidală, cu laturile articulate de volute și vrejuri vegetale, este încoronată cu o cunună din frunze de laur. În partea centrală se conturează inițialele C C, încrucișate.

Atica fațadei posterioare a porții este delimitată de aceiași pilaștri treptați, articulați cu volute, în trei panouri rectangulare alungite. Cîmpurile acestor panouri sînt decorate cu motive figurative în relief plat. Putti ce se zăresc aici au fost surprinși în diverse atitudini, însoțiți de diferite trofee, cum ar fi: steaguri, fanioane, chivere, tolbe cu săgeți, scuturi cu vîrfurile în formă de volută, vrejuri vegetale etc. Motivul stilizat al florilor de clopoțel decorează aproape peste tot pilaștrii divizori.

Deasupra intrărilor laterale se văd două basoreliefuri (I = 1,50 m; L = 1,30 m) ce oglindesc episoade eroice din luptele duse împotriva turcilor. În ambele scene trupele creștine dau năvală prin porțile deschise ale cetății și șarjează pe turcii asediatori. Sculptorul a surprins cu acuitate realismul aprigei încleștări a combatanților: în partea stîngă un trompet dă semnalul atacului, în față, cavaleristul de pe calul impetuos cabrat, șarjează, risipind infanteria inamică. În spatele său îl urmează, cu același elan curajos, alți camarazi. Turcii surprinși de acest atac neașteptat opun o slabă rezistență (Fig. 16). În partea stîngă, de sus, un luptător turc este făcut prizonier. Perspectiva a fost corect sugerată prin gradarea diferitelor planuri ce se succed spre fundalul tratat într-un relief foarte plat (exemplu, copacul ce se zărește în incinta cetății și apărătorii aflați dincolo de tulpina lui).

Relieful din partea dreaptă a porții reprezintă un atac al infanteriei imperiale ce a surprins artileria turcească (Fig. 17). Soldații creștini îmbrăcați în veșmintele luptătorilor antici (licență îngăduită în repertoriul artistic al epocii), adaptate la moda barocă, distrug sau capturează o baterie a inamicului. Anegdotismul acestei scene este presărat de note dramatice. Pozițiile contorsionate ale corpurilor încleștate în luptă, mantiile cu faldurile agitate, viu drapate și expresiile combatanților, amplifică această impresie. Gruparea personajelor înfățișate luptînd, este relativ densă, fără însă ca prin aceasta să impieteze asupra imaginii de ansamblu. Fracționarea compoziției în grupuri de luptători contribuie în aceeași măsură la sugerarea încleștării armate. Gradația planurilor e verosimilă și atent condusă de sculptor, prin treceri succesive de la elementele mai reliefate din primul plan (luptătorul turc căzut și soldatul creștin care-l atacă) spre cele cîteva detalii de peisaj arhitectural sau figuri aplatizate din fundal.

Sub cele două basoreliefuri se află două blazoane. În partea stîngă un herb oval tăiat în bandă de o fascie marcată de trei steluțe, repre-

zintă un blazon străin neidentificat. Volute şi vrejuri vegetale cărnoase, simetrice, se circumscriu scutului heraldic. Cîmpul oval al blazonului de deasupra uşii laterale, din partea dreaptă, cuprinde în cîmp, ca mobilă, un şarpe încoronat ce îngurgitează o figură antropomorfă (Fig. 18). Acest blazon aparţine familiei *Sforza*. Marginile herbului sînt articulate cu volute, frunze de acant şi un mascheron.

Bolţarii mediani, de la deschiderile semicirculare ale ancadramentelor celor trei porţi, sînt decoraţi cu cîte un cap de leu. Cîmpul panourilor triunghiulare, care încadrează arhivolta ancadramentelor laterale, este decorat cu coifuri de paradă, sculpturi realizate în relief înalt şi împodobite în partea superioară (la locul penajului) cu animale fantastice, monştrii hibrizi alcătuiţi dintr-un bust de femeie cu aripi de acvilă şi coadă de reptilă (himeră?). Pandantul acestui relief este un coif tip „morion" încoronat tot de o figură de animal fantastic. Diverse arme, steaguri, fanioane şi instrumente muzicale însoţesc aceste trofee. În cîmpul panourilor triunghiulare care încadrează arhivolta portalului drept, se desprind două coifuri cu panaj şi cu calota bogată împodobită cu vrejuri vegetale. La coiful din partea dreaptă, pe suprafaţa apărătorilor pentru urechi, a fost reprezentat un chip monstruos (Fig. 19).

În cîmpurile aproximativ triunghiulare din vecinătatea acadramentului porţii centrale (Fig. 20), au fost reprezentate obiecte din recuzita militară: darabane de forme diferite, arme de cavalerie şi infanterie, coifuri cu un penaj bogat, tunuri cu ţeava lungă, cu afetul pe roţi şi culata împodobită cu un motiv animalier fantastic, bombarde cu ţeava scurtă, pe afet fix, accesorii pentru tun şi pentru servanţi, insigne cu acvile, ghiulele sferice etc.

Deasupra aticei, în corespondenţa pilaştrilor, se înalţă patru statui (I = 1,70 m; L = 0,60 m) reprezentînd tot atîtea dintre *Virtuţi*. Aceste figuri sînt însoţite de simbolurile caracteristice, care le individualizează: cornul abundenţei, macheta unui templu, balanţa şi spada. De la stînga spre dreapta statuile reprezintă: *Abundenţa (Pacea), Gloria (Înţelepciunea), Justiţia (Cumpătarea)* şi *Forţa (Războiul)*.

Identificată cu *Abundenţa*, pe baza atributului caracteristic — cornul abundenţei — prima dintre statui înfăţişează o femeie de proporţii relativ scunde, cu forme planturoase, greoaie, cu bustul protejat de o platoşă de sub care se iveşte o tunică stilizată, care, în dreptul coapselor, este decorată cu mănunchiuri de frunze penate (Fig. 21). O mantie grea, înfăşurată în jurul coifului, cade în pliuri dese pe spate, acoperind parţial şi corpul animalului fantastic întins la picioarele figurii alegorice. Frontalitatea şi ţinuta destul de rigidă sînt atenuate prin uşoara înclinare a capului şi poziţia braţelor, doar fragmentar păstrate.

Gloria (Înţelepciunea) ţine în braţe macheta unui templu (Fig. 22). Veşmintele ample — rochia lungă care se iveşte de sub tunica scurtă prinsă cu un brîu şi mantia înfăşurată în jurul braţului drept — se mulează pe formele pline punînd în valoare volumele compoziţiei. Această figură nu are nimic „clasic" în aspectul ei: arcadele reliefate ce

umbresc nasul mic și cîrn, obrajii bucălați ce depășesc pometii, gura nefiresc de mică, bărbia cu vîrful mic, fragil, dar dublată la gît, dezvăluie o figură proprie unor anumite tipare baroce din ambianța central-europeană. La picioarele statuii, de o parte și de alta, cîte un corn al abundenței își dezvăluie conținutul. Un animal fantastic cu forme hibride, acoperit parțial de faldurile mantiei, însoțește statuia.

Justiția poartă pe cap cununa de laur, corpul fiind acoperit cu o rochie lungă cu mînecile răsfrînte, decoltată în față și strînsă mai sus de mijloc cu un brîu. Deși prezintă o statură scundă, formele sînt bine proporționate și se întrezăresc prin veșmîntul care se mulează pe ele sau se desface dînd la iveală coapsa piciorului stîng.

Însoțită de un animal fantastic reliefat pe cîmpul unui scut oval *Forța* a primit înfățișarea unei femei viguroase ce ține în pumnul mîinii drepte o spadă. Figura sprijinită cu mîna stîngă de scut, își lasă greutatea trupului pe piciorul drept, în vreme ce stîngul, relaxat, îl încrucișează în față. O rochie lungă, prinsă la mijloc cu un brîu, lasă bustul neacoperit. Faldurile cu ductul molatic subliniază poziția relaxată a corpului. Deasupra rochiei, un veșmînd scurt, împodobit cu franjuri, acoperă coapsele. Mantia amplă și grea trece peste brațul sprijinit pe scut, lăsîndu-se în diagonală pe spatele figurii.

O scară piezișe de piatră ne conduce pînă la terasa aflată deasupra porții, spațiu pe care se ridică *statuia ecvestră* a împăratului *Carol al VI-lea* (Fig. 23). Soclul monumentului, de forma unui trunchi de piramidă cu laturile curbe articulate de platbande, este încadrat de figurile unor prizonieri turci ce se prăvălesc îngroziți sau se încovoaie cu resemnare în fața învingătorului (Fig. 24). Această compoziție simbolizează victoriile împăratului împotriva turcilor. Mișcarea plină de neputință a prizonierilor, scoate pregnant în relief calmul majestuos al suveranului. Carol al VI-lea este îmbrăcat într-un costum hibrid de cavaler roman (tunică scurtă, lorica, coif cu apărătoare de urechi și penaj bogat, mantie scurtă de cavalerist), cu unele contingențe ale modei baroce, greu de precizat cu exactitate din pricina stării avansate de degradare a statuii.

Calul mai bine păstrat, ni se pare a fi cel de război, ager și puternic. Exemplarul apare masiv și viguros. Mușchii se înghesuie contractați sub pielea ușor încrețită. Gîtul îi este încurbat sub tensiunea unui impuls irezistibil, iar piciorul drept, anterior (refăcut în segmentul de la glezna spre copită), stă ridicat, sugerînd plecarea în pas de paradă. Calul are coama lungă, răsfirată de vînt în fuioare ondulate. Coada, dimpotrivă, cade într-o linie liniștită pînă aproape de soclu. Harnașamentul cu podoabe mari (frîul traforat de mici cerculețe, legat de o zăbală mare, în formă de S, curelele — grebănarul, șoldarul — împodobite cu ținte decorative și un mascheron în dreptul pieptului, șaua scurtă așezată pe un valtrap găitănit cu fir și lambrechini), atitudinea de înaintare hotărîtoare îi conferă calului o ardoare războinică.

Spre apus cornișa soclului este întreruptă de un grup sculptural reprezentînd un geniu înaripat, probabil *Faima* sau *Victoria*, cu făclia în mînă, încadrat de tobe de paradă, țevi de tun decorate cu frunze de acant, muschete și steaguri cu faldurile drapate mărunt (Fig. 25).

A patra poartă a cetății a fost amenajată pe latura de apus a curtinei. Ea reprezintă un ancadrament semicircular din piatră profilată (Fig. 26). Lateral, de pe socluri prismatice, se înalță cîte o coloană angajată. Fragmentul de coloană servește drept soclu pentru *Atlanții* care poartă pe cap cîte un capitel compozit (Fig. 27, 28). O mantie decorativă dispusă între baza capitelului și creștetul capului statuilor, se desfășoară, de-a lungul spatelui și al coapsei piciorului drept, în falduri convențional drapate. Bolțarul median al ancadramentului porții prezintă un mascheron (Fig. 29), care în acest loc ni se pare a fi o imagine simbolică a *Mîniei (Furor)*. Tratarea plastică a măștii este incisivă, prin sublinierea energică a unor trăsături specifice; fața alungită cu pomeții reliefați și obrajii supți este încadrată de fuioarele groase ale mustăților, dublate de cutele adînci ce pornesc din dreptul nasului și o barbă hirsută, ascuțită. Nasul puternic se termină prin două mari fose nazale, ale căror margini răsfrînte se leagă direct de buzele cărnoase care schițează o grimasă de furie. Coafura într-o tratare sumară este formată din două volute, răsucite în dreptul tîmplelor și două smocuri scurte lipite de fruntea îngustă și încrețită. Arcadele proeminente și încruntate, umbresc ochii cu pupilele marcate.

Cîmpurile panourilor triunghiulare din vecinătatea ancadramentului au beneficiat de o bogată ornamentație barocă (Fig. 50). Suprafețele sînt agrementate de un divers și bogat repertoriu ornamental: tolbe frumos împodobite, pline de săgeți, un scut cu volute, prea puțin util scopurilor defensive, halebarde, sulițe, instrumente muzicale de suflat, o spadă cu garda dreaptă, o sabie cu garda în formă de S, talonul marcat de o scoică „sf. Iacob" și mînerul încheiat în cap de vultur, o tolbă militară, steaguri, fanioane cu insemnele lui Carol al VI-lea, cuirasă cu pieptarul bombat și nervura de oprire reliefată, un coif cu calota decorată cu un vrej vegetal stilizat, care prezintă în locul penajului, un animal fantastic hibrid, o stranie îngemănare a unui corp de reptilă cu picioare de leu, coadă de șopîrlă, aripi de vultur și cap de basilisc.

La mijlocul ancadramentului se află stema Austriei, acvila bicefală încoronată, purtînd pe piept un scut oval tăiat de o fascie în două cartiere neornamentate, purtînd insemnele puterii.

O cornișă în formă de acoladă încoronează poarta apuseană. La capetele acesteia, în corespondența suporturilor laterale, se zăresc două ghiulele decorative.

Celelalte două porți existente pe traseul apusean al incintei sînt simple și lipsite de o ornamentație sugestivă.

De o atenție sporită, din punct de vedere artistic, s-au bucurat cele șapte bastioane ale cetății[9], care au fost înzestrate cu cîte o statuie, un grup sculptural figurativ încadrînd blazoane și inscripții închinate patronului respectiv. Platformele pentagonale de piatră, cu laturile de 1,80 m, destinate sentinelor, au fost împodobite și în partea inferioară cu mascheroni și capete de animale reale sau fantastice, dar și cu figuri antropomorfe de o stranie morfologie. Îndeplinind același rol, platformele situate în flancurile bastioanelor se sprijină pe console treptate care capătă forma unui trunchi de piramidă inversată în partea superioară, a unui capitel cubic în mijloc sau se transformă, în partea inferioară, într-o figură decorativă mult stilizată.

Bastionul Eugeniu de Savoia (Sf. Eugen). Bastionul sud-estic închinat feldmareșalului Eugeniu de Savoia[11] este decorat cu un grup sculptural alcătuit dintr-un blazon și două Sirene (Fig. 31). În centru, scutul oval, cu cîmpul liber, scartat, este încadrat de volute puternice. Deasupra, boneta princiară închisă, care timbrează scutul, este surmontată de un cap de leu, cu rol de cimier. O filacteră cu marginile involutate desfășurată în partea inferioară, prezintă inscripția onorifică.

Cele două *Sirene* (una dintre statui are capul, brațele și coada deteriorate), dispus simetric față de blazonul principelui, dezvăluiau un chip gingaș, surîzător, cu o linie aproape clasică, încadrat de buclele ondulate ce coborau pe gîtul lung și bustul feciorelnic, gol. După cum se vede la una dintre statui, mîna dreaptă este petrecută la spate, iar stînga o lasă pe coada acoperită de solzi și încolăcită ca un resort pe cale să se desfacă. Figurile sînt imaginate într-o încercare de mișcare potențială.

Flancul stîng al bastionului este decorat cu un cap de satir al cărui chip robust este prevăzut cu urechi în formă de pîlnie, dispuse lateral

---

[9] În anul 1736 cînd *Lutsch* a întocmit planul cetății, bastioanele purtau următoarele denumiri (enumerarea o facem în sensul acelor ceasornicului, începînd din partea de sud-est): bastionul Eugeniu de Savoia, bastionul St. Steinville (Sf. Ștefan), bastionul Trinității (Trinitarienilor), bastionul Sf. Mihail ,bastionul Sf. Carlo (Borromeo?), bastionul Sf. Elisabeta, bastionul Sf. Capistrano (Transilvaniei).

Între bastioane se desfășurau următoarele raveline: ravelinul Sf. Francisc de Paula, ravelinul Sf. Trinități, ravelinul Sf. Mihail, ravelinul Sf. Carlo (Carlo Borromeo), ravelinul Sf. Elisabeta, ravelinul Sf. Capistrano (Transilvaniei). v. Borbély Andor *op. cit.*, p. 200, fig. 4.

[10] Grupurile sculpturale ce încoronează bastioanele, cît și cele care decorează partea lor superioară, prezintă o înălțime (aproximativ) cuprinsă între 2,00 m și 2,20 m. Consolele decorative din flancurile bastioanelor și ale ravelinelor au înălțimea de 0,55 m, lățimea de 0,45 m și adîncimea (grosimea reliefului) de 0,45 m.

[11] *Eugeniu de Savoia* (1663—1736), feldmareșal austriac de origine franceză. S-a remarcat în luptele împotriva turcilor, obținînd victoriile de la Zenta (1697), Petrovaradin (1716) și Belgrad (1717), de asemenea a avut un rol de frunte în timpul războiului pentru succesiunea la tronul Spaniei (1701—1714). Reușitele sale pe cîmpul de luptă au dat prilejul istoricilor să scrie numeroase studii de istorie militară, iar personalitatea sa debordantă a trezit interesul monografilor, precum Alfred v. Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen*, I, III, Wien, 1864; Max Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen, Eine Biographie*. I—IV, München, 1963—1965 ș.a.

de fruntea înaltă acoperită cu şuviţe scurte (Fig. 32). Din pometii evidenţiaţi prin adîncirea obrajilor, în jurul orificiilor nazale umflate, răsar smocuri de păr ce acoperă maxilarele puternice. O mustaţă răsucită, lăsată în jos, încadrează bărbia mare, rotunjită. Tratarea coafurii prin ductul molatec, sinuos al şuviţelor bărbii şi mustăţilor contribuie la accentuarea stării de tristeţe a figurii.

Aflat într-un stadiu avansat de degradare, capul de leu situat în flancul drept al bastionului, cu gura larg deschisă, este acoperit cu o coamă bogată, formată din fuioare ondulate dispuse în şiruri bine conturate.

Bastionul Steinville. (Sf. Ştefan). Blazonul contelui Steinville[12], situat la coronamentul bastionului cu acelaşi nume, este alcătuit dintr-un medalion încadrat de volute de care atîrnă frunze şi corole de clopoţei (Fig. 33). Crucea (de Lorena) înscrisă în cîmpul medalionului are braţele egale despicate şi rotunjite la extremităţi (cruce cu braţele în formă de „nară de ancoră"). Alături de volutele exterioare, la baza scutului, se desfăşoară o filacteră cu o inscripţie în acrostih. Deasupra herbului se afla, iniţial, coroana frontală şi o figură grotescă, ce se sprijinea cu braţele şi pumnii încleştaţi de vîrful blazonului. Două fiinţe antropomorfe bizare *(Fauni)*, cu alcătuirea hibridă de om şi animal, încadrează simetric blazonul. Văzute din faţă, cu busturile relaxate, ele apucă cu braţele vînjoase labele inferioare răsucite din şolduri într-o poziţie nefirească. Scurte şi grosolane picioarele au pulpele acoperite cu smocuri de păr, gleznele şi tălpile luînd forma unor copite.

La extremitatea stîngă, starea avansată de deteriorare a reliefului nu ne mai permite să stabilim decît prin analogie cu reprezentarea de la bastionul Trinitarienilor (acelaşi plan), că este vorba de un cap de cal. La această sculptură se mai disting doar fuioarele subţiri şi ondulate ce acoperă parţial gîtul lung, nările unui bot cărnos, mult împins înainte, apoi dinţii laţi de ierbivor din tăietura amplă a gurii.

Capul de *Satir* din flancul, drept al bastionului se află în aceeaşi stare avansată de degradare, trăsăturile chipului abia întrezărindu-se: ovalul prelung al feţei încadrat de şuviţele părului ce iau forma unor volute sub bărbia masivă, rotunjită, gura trasă, cu buzele strînse, marcată de mustaţă îngroşată şi urechile în formă de pîlnie.

Bastionul Trinitarienilor (Sf. Treimi). La bastionul Trinitarienilor, în cîmpul multiplu divizat al scutului cu ecuson central, se mai pot

---

[12] *Ştefan de Steinville* (1668?—1720) general, conte de origine franceză, trecut în serviciul Casei de Austria (1681). A luat parte la luptele din Transilvania (1705—1712). Comandant general al trupelor din Transilvania, instalează la 1713 pe guvernatorul S. Korniş. Sprijină politica de prozelitism a bisericii catolice. Se remarcă în războiul antiotoman din anii 1716—1718. Militar disciplinat şi ferm participă la „campania" de eradicare a ciumei şi foametei din anii 1718—1720. A fost numit inspector şi controlor al şantierului de construcţie a cetăţii din Alba Iulia (v. J. Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, v. IV, p. XII; *Der Adel von Siebenbürgen*, Nürenberg, 1898, p. 54—55; George Barițiu, *op. cit.*, p. 275; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, Bucureşti, 1938, p. 38—45).

identifica doar unele mobile ale cartierelor (un turn de poartă și un leu rampant) și semne convenționale (cîmp albastru, cîmp verde), iar în ecusonul central o cruce cu brațele egale, lățite la extremități (crux plathea), dar și alte tipuri de cruci, cum ar fi crucea malteză și crux immissa (Fig. 34). Ornamentele exterioare se compun din timbrul alcătuit dintr-o mască încoronată (o figură antropomorfă cu pometii pronunțați, gura alungită întredeschisă sub fuioarele mustăților pleoștite), văzută din față și un cap de putto cu rol de cimer. Un șirag de motive traforate și două volute articulate cu frunze de acant se circumscriu motivului central. Consolele se încadrează simetric insemnul heraldic au primit forma unor volute triple ale căror rotunjimi sînt legate cu ghirlande de clopoței.

Capul de cal din flancul stîng al bastionului se înscrie printre puținele reprezentări realiste, veridice, adoptate de consolele ce decorează curtinele fortificației (Fig. 35). Unele detalii ale capului prins în căpețea sînt redate prin suprafețe mari (botul cărnos, alungit și fruntea amplă) altele însă sînt urmărite cu o minuțiozitate naturalistă (vinișoarele de sub ochi, dinții lați de ierbivor sau șuvițele subțiri ondulate pe gîtul lung).

Flancul drept este decorat cu un cap de femeie *(Geniu)* care se distinge prin ovalul exagerat de plin al feței în care sînt marcați ochii larg deschiși, nasul proeminent și gura cu buzele cărnoase răsfrînte înafară. Celelalte detalii se contopesc într-o masă uniformă de țesut adipos. Coafura capătă aspectul unor șerpi încolăciți în jurul capului (Fig. 36).

Bastionul Sf. Mihail. Consolele care susțin postamentul cu statuia arh. Mihail, la bastionul cu același nume, capătă forma unor volute rotunjite în curbe și contracurbe, cea din mijloc fiind decorată cu stema Austriei — pajura imperială ce poartă pe piept un scut al cărui cîmp neornamentat este tăiat de o fascie (Fig. 37). Consolele laterale se metamorfozează parțial în niște animale fantastice, îngemănări hibride ale unor capete de reptile încadrate de o comă lungă și bogată, ce acoperă parțial un torso bărbătesc cu musculatura puternic reliefată, și brațe vînjoase terminate prin labe cu gheare noduroase.

Deși se află într-o stare precară de conservare, *statuia arh. Mihail* este singura care s-a mai păstrat pînă astăzi la coronamentul bastioanelor și singura în măsură să ne ofere o imagine asupra ceea ce a reprezentat plastica figurativă în ornamentica acestor bastioane. Figura este parțial deteriorată, lipsesc capul, antebrațul stîng, o aripă și brațul drept în întregime. Redat în picioare, într-o atitudine de mișcare, cu dreptul călcînd peste *Demonul* înfrînt, prăbușit în neputință și stîngul ușor îndoit din genunchi, arhanghelul este îmbrăcat în veșminte militare de tip antic, compuse dintr-o platoșă (lorica) strînsă pe corp, tunică scurtă, sandale romane (crepide) și jambiere pe pulpe. În brațele desfăcute pe diagonală va fi purtat, odinioară, lancia sau spada și scutul cu care și-a învins adversarul. Corpul personajului pare zvelt, grațios, și fragil în raport cu mantia amplă înfășurată în jurul brațelor înaripate și așternută în falduri pînă la picioare.

Cu ocazia construirii catedralei Reîntegrării (1921—1922), latura de sud a bastionului Sf. Mihail, ravelinul şi lucrările de fortificaţie exterioară aferente, au fost demolate, păstrîndu-se numai flancul drept. În această parte motivul decorativ în consolă reproduce un cap de tînăr. Părul schiţat şi lipsit de detalii mai evidente încadrează o faţă împlinită, aproape rotundă, în care se mai conturează ochii deschişi, bărbia mică şi gura îngustă, puţin marcată şi abia vizibilă din proeminenţele cărnoase ale obrajilor.

Bastionul Carol al VI-lea (Sf. Carlo Borromeo). La bastionul Sf. Carol, nu se mai păstrează decît parţial decorul. Se mai distinge un torso bărbătesc, atletic, cu braţele muschiuloase, supradimensionate, care susţin un cartuş în mijlocul căruia se află înscris un medalion cu monograma împăratului Carol al VI-lea (Fig. 38). Excelentă este redarea plastică naturalistă a mîinilor, cu muşchii contractaţi şi venele umflate sub epidermă. Încadrate de o coamă bogată, capetele celor două animale bizare, care răsar din volutele consolelor laterale, îşi ascund corpul în valul de încreţituri ce se întrerup abia în dreptul volutelor interioare terminate în frunze de acant. Starea actuală de conservare a lucrărilor nu mai permite să stabilim natura reprezentărilor din flancurile bastionului. Odinioară, pe platforma din vîrful acestei fortificaţii, se înălţa, probabil statuia Sf. Carlo Borromeo.

Bastionul împărătesei Elisabeta-Cristina (Sf. Elisabeta). Consolele laterale de la bastionul Sf. Elisabeta, împrumută elementele decorative ale unor piese similare dispuse pe bastioanele Trinitarienilor şi Sf. Carol. Din volutele superioare, atîrnă corole de clopoţei, prelungite prin motivul valurilor încreţite, pînă în dreptul volutelor inferioare. În cîmpul cartuşului timbrat de coroana imperială închisă, se află reprezentat un leu rampant, fără nici un atribut în gheare (Fig. 39). Între volutele de la baza cartuşului este reprodus un mascaron încoronat cu o coroană antică. Consolele din flancuri sînt decorate cu două capete umane deformate pînă la grotesc. La consola din flancul stîng, capul ia forma unui oval ascuţit în partea inferioară, prin contrastul dintre craniul exagerat de dezvoltat şi acoperit cu păr stufos, dat pe spate, şi faţa alungită prin amplificarea şi îndepărtarea mandibulei faţă de maxilar.

Imaginea unui cap de turc înfăşurat într-un turban, decorează consola din flancul drept (Fig. 40). Elementele faciale modificate conferă chipului imaginea unui batracian: ochii bulbucaţi, nasul aplatizat, obrajii supţi, cu adînciturile dispuse asimetric şi urechile exagerat de mari.

Bastionul Sf. Capistrano (Transilvaniei). La bastionul Transilvaniei motivul heraldic înfăţişează stema mixtă a Transilvaniei şi a Ungariei, conţinînd simbolurile caracteristice celor două ţări (Fig. 41). Scutul despicat prezintă în primul cartier crucea dublă cu braţele drepte, ieşind dintr-o coroană plasată pe o colină — ca arme ale Ungariei — în cîmpul al doilea fiind înfăţişate o parte a mobilelor Transilvaniei: cele şapte turnuri suspendate şi plasate 3, 4. Cartuşul în care se află inclusă stema cu mobilele respective este timbrat de coroana imperială închi-

să și încălecată de un torso *(Gigant)* cu rol de cimer. Două sirene într-o alcătuire morfologică asemănătoare cu a celora de la bastionul Eugeniu de Savoia, încadrează însemnul heraldic. Statuile s-au păstrat doar fragmentar, piesa din partea dreaptă este lipsită de cap, iar pandantul de pe latura opusă a fost aproape total erodat.

În flancul stîng al bastionului este reprodus chipul surîzător, plin de farmec, al unui adolescent. Capul acoperit de coafura îngrijită, cu șuvițe strînse pe fruntea înaltă și bombată, se distinge prin ovalul imberb al feței, în care sînt marcați ochii deschiși, nasul scurt, gura întredeschisă și bărbia mică (Fig. 42).

Spre deosebire de reprezentarea similară a bastionului Eugeniu de Savoia, unde capul de satir exprimă tristețe, nota particulară a satirului din flancul drept al bastionului Transilvaniei, este dată de zîmbetul larg și ochii deschiși privind în sus, ce redau mulțumire și bucurie (Fig. 43). În rest distingem același chip robust, urechile în formă de pîlnie, părul adus pe frunte, pometii evidențiați prin adîncirea obrajilor, barba și mustățile bogate, dar mai rigid trasate.

La consolele dispuse în vîrful ravelinelor sau pe contragarda fortificației, pentru a susține platforma pentagonală pe care era amplasată ghereta sentinelei, au fost încastrate alte console, decorate cu măști de o înfățișare neobișnuită. Aceste sculpturi împodobesc doar partea interioară a bolțarilor, țîșnind parcă din formele involuate ale acestora.

Urmînd același sens de desfășurare a figurilor — de la răsărit spre apus, în sensul acelor ceasornicului — întîlnim în vîrful *ravelinului Sf. Francisc de Paula,* trei măști antropomorfe, într-o alcătuire hibridă, îmbinînd trăsăturile umane cu cele animaliere (Fig. 44). Măștile laterale au fața aplatizată încadrată de bucle (șuvițe) ondulate sau împletite, din care răsar urechile în formă de pîlnie. Ochii întredeschiși cu șanțurile orbitelor marcate și gura largă cu colțurile ridicate, imprimă reprezentărilor o grimasă, un rînjet forțat, disprețuitor. În contrast figura din mijloc, exprimă o stare de mulțumire, chiar tristețe sugerată de buzele strînse (cea inferioară crestată) și ochii triști, meditativi, înconjurați de pleoape grele. Urechile iau forma unei spirale ce încadrează fruntea îngustă, acoperită cu un smoc de păr. Privit în ansamblu, chipul împrumută prin unele elemente ale feței trăsături leonine.

Rămase în stadiul de „eboșe", măștile decorative antropomorfe de la consolele situate în vîrful *contragardei* din fața bastionului *Trinitarienilor* (Fig. 45), exprimă stări psihice diferite — bucurie, durere, sarcasm — redate prin fața senină, relaxată și zîmbetul larg, la cea din stînga, fruntea brăzdată de cute adînci orizontale, la cea din mijloc, zîmbetul forțat și ochii întredeschiși, cu orbitele marcate, la cea din dreapta. Deși elementele formale ale feței sînt sumar tratate, fiind abia schițate, sculptorul a reușit să sugereze anumite impresii, prin diferențierea trăirilor psihice ale figurilor sale.

La ravelinul Sf. Carlo, starea de conservare a statuilor nu ne mai îngăduie să distingem și să individualizăm figurile. Piesele laterale par mai „lizibile" (Fig. 46). Cea din stînga, redă un chip obosit, îmbătrînit,

cuprins parcă de durere. Pielea bine întinsă pe pomeţi devine flască pe obrajii supţi, prin atrofierea maxilarelor pierdute în fuiorul bărbii. O stare de amărăciune şi durere înăbuşită se degajă de pe figura ce împodobeşte consola din dreapta. Acelaşi chip obosit, îmbătrînit în suferinţe, cu ochii trişti, marcaţi în adînciturile orbitelor, nasul acvilin mare şi pielea flască ce îmbracă proeminenţele pomeţilor şi maxilarelor dezvoltate asimetric. Masca din mijloc împrumută trăsături groteşti prin îngroşarea exagerată a buzelor pînă a le conferi un aspect hidos. În rest se reia acelaşi chip îmbătrînit, cu oasele feţei pronunţate şi părul scurt adus pe fruntea bombată.

În stadiu neterminat au rămas şi măştile antropomorfe groteşti din vîrful *contragardei* aflate în faţa *bastionului Sf. Carlo* (Fig. 47). Starea de conservare şi tratarea schematică a elementelor formale ale feţei, ne permit să distingem, ca trăsături aparte, doar ochii migdalaţi, nasurile proeminente şi bărbia ornitomorfă a celei din dreapta.

Monştrii hibrizi, cu trăsături exagerate, decorează *contragarda* de la *ravelinul Sf. Elisabeta*. Mai pot fi văzuţi ochii mici şi rotunzi ce privesc straniu din orbitele adîncite, fruntea acoperită de păr, urechile spiralice şi nasul în şa, deasupra proeminenţelor cărnoase ale botului diform.

La *ravelinul Sf. Elisabeta,* monştrii hibrizi, într-o redare asemănătoare cu cei întîlniţi la vîrful contragardei, decorează bolţarii-consolă. Aceleaşi chipuri fioroase cu boturile hidoase încălecate de un nas coroiat, ce desparte orbitele marcate de pleoapele cărnoase. Monstrul din mijloc are faţa acoperită cu şuviţele adunate în plete sub bărbie.

Măşti cu trăsături groteşti şi un cap încoronat împodobesc consolele din vîrful *contragardei,* din faţa *bastionului Sf. Elisabeta* (Fig. 48). Cea din mijloc reproduce un cap de rege al cărui chip sever şi autoritar este încadrat de pletele strînse sub coroana antică şi de barba deasă tăiată rotund, în vreme ce măştile laterale capătă înfăţişări groteşti prin deformarea trăsăturilor: nasul aplatizat şi arcadele în streaşină la cea din stînga, fruntea teşită şi nasul acvilin, exagerat de pronunţat, la cea din dreapta.

Ultimul dintre *raveline, Sf. Capistrano (Transilvania),* este decorat cu nişte măşti care dezvăluie aspecte somatice dintre cele mai bizare (Fig. 49). La sculptura din partea stîngă, şuviţele lungi şi subţiri se ondulează pe reliefurile şi adînciturile feţei acoperind-o în întregime. Gura deschisă ia forma unui bot de peşte, prin încălecarea bărbiei mici şi ascuţite de maxilarul superior, cu dinţii dezveliţi. Masca din mijloc dezvăluie, în întreaga sa fizionomie, trăsături negroide deformate monstruos: ochii mari bulbucaţi, gura hidoasă cu colţurile lăsate în jos şi buzele cărnoase răsfrînte, dezvelind dinţii puternici şi regulaţi, bărbia proeminentă crestată, mustăţile groase şi desfăşurate sinuos pe obraji. Părul alcătuit din şuviţe subţiri pleacă de la rădăcina nasului proeminent, desfăşurîndu-se în evantai pe frunte şi creştet. Figura din dreapta este mai schematic redată, tăietura adîncă a cavităţii bucale împărţind faţa ascuţită în două părţi egale, în jumătatea superioară fiind marcaţi ochii mici şi nasul

plat ascuns de buza ţuguiată, în timp ce partea inferioară formează doar o masă uniformă acoperită cu păr. Măştile laterale cu ochii şi sprîncenele dispuse pieziş sugerează tipuri cu trăsături asiatice-mongoloide.

Feţele laterale ale bolţarilor sînt decorate cu volute din care răsar vrejuri cu frunze şi flori, într-o interpretare variată, unele dintre acestea rămîn însă în stadiul de schiţă, ca şi decorul figurativ.

Numărul inscripţiilor gravate pe pietrele încastrate în zidurile cetăţii din Alba Iulia este mic. Cele care mai pot fi citite astăzi, păstrate într-o stare acceptabilă de conservare, nu sînt singurele inscripţii care vor fi fost lăsate de constructori posterităţii. Despre cîteva inscripţii incomplete, aflate pe filactere (sub blazoane) la poarta a treia a cetăţii, vizibile încă în cîteva fragmente, ne mai putem convinge şi azi.

La basorelieful din faţada apuseană a porţii a treia, reprezentînd Învestirea lui Eugeniu de Savoia, se află inscripţia:

IN HOC SIGNO VINCES (Sub acest semn vei învinge!).

Formula a fost preluată de artiştii lui Carol al VI-lea din repertoriul atît de bogat, în expresii şi maxime, al antichităţii. Aşa după cum consemna Eusebiu în „De vita Constantini", I, 28, aceasta era deviza împăratului Constantin, înscrisă sub semnul crucii pe stindardele armatei sale, care au fluturat biruitoare în hotărîtoarea luptă cu Maxentius, de la Milvius (312 e.n.).

La bastionul Eugeniu de Savoia, pe o filacteră, se află o inscripţie latină, din al cărei acrostih aflăm cu siguranţă, că acest punct fortificat şi sculpturile care-l împodobesc, au fost isprăvite în anul 1719:

In honoreM heroICI prInCIpIs/ eVgenII De sabaVDIa/.

O inscripţie cu cheia asemănătoare se află pe o banderolă de la blazonul Steinville, încadrat în bastionul cu acelaşi nume:

opVs ab InDVstrIa/ CoMItIs a'steinVILL/.

Din citirea acrostihului rezultă că acest bastion împreună cu lucrările sale decorative, a fost terminat în anul 1721.

Gheorghe Bariţiu menţiona existenţa, pe una din laturile exterioare ale unui bastion din partea de miazăzi, a unei plăci comemorative din anul 1730:

SVb Deo et IMperante CaroLo seXto LapIs
Iste bono sIgono optatVs posItVs

Pe una dintre monetele comemorative lăsate în fundaţie se vedea pe avers, planul noii cetăţi, cu pajura împărătească deasupra ei iar de ceealaltă parte cronostihul:

LVCe saCra CaroLI sIMILes aLba aCCIpIt ortVs
In soLIDa prIMVs ponItVr arCe LapIs

IVLIa nata fVI CaroLVs VIM robVr et aVXIt
IVLIa sIn LIbeat, nVnC CaroLIna VoCer

IV. Contingenţe iconologice.

Sculptura barocă a cetăţii din Alba Iulia, ca de altfel plastica figurativă din întreaga Transilvanie, era destinată să împodobească principalele monumente militare, nobiliare şi religioase construite de clasele dominante, dar în aceeaşi vreme să şi preamărească figura patronului laic sau religios al acestor întreprinderi.

Tematica şi repertoriul sculptural local, din această epocă, este, în general, limitat, cetatea de la Alba Iulia fiind printre puţinele monumente de la noi — ar mai fi de adăugat castelul Bánffy din Bonţida (jud. Cluj) şi palatul cu acelaşi nume, din Cluj-Napoca — care dezvăluie un repertoriu iconografic mai variat, mai sugestiv şi evident cu valenţe programatice. Întrucît cetatea s-a construit la scurt timp după instaurarea stăpînirii habsburgice asupra Principatului, sculptura figurativă cît şi programul sculptural au fost influenţate, în chip sugestiv, de modelele experimentate pe şantierele de construcţii austriece, militare-imperiale, din perioada barocului matur[13].

Cazul programului sculptural-figurativ de la cetatea din Alba Iulia va fi un experiment unic şi nerepetat în sculptura transilvăneană a veacului.

Este cunoscut faptul că sculptura barocă s-a răspîndit în ţările dunărene, dominate de Casa de Austria, cu o oarecare întîrziere, numărul cel mai mare de opere fiind datorat celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. Dacă această cultură barocă a asigurat pentru mai bine de un veac o unitate relativă a gestului, nu a reuşit însă să deştepte un spirit comun în diversele naţiuni, din pricina altor forţe care se opuneau[14].

La cetatea de la Alba-Iulia, caz cu totul singular în peisajul artei Europei răsăritene, ne aflăm în faţa unui baroc de factură austriacă, lipsit de elemente provinciale. Aspiraţia spre grandilocvenţă, spiritul metaforic, cultivarea formelor groteşti şi chiar a celor ce ţin de „monstruos", sînt trăsături specifice sculpturii austriece din această perioadă, împrumutate unui mediu cultural-artistic destul de străin faţă de asemenea experimente. Poate tocmai acesta a fost unul dintre motivele care au determinat pe „tehnicienii" acestui program decorativ, să caute forme de exprimare mai reţinute. În felul acesta extravaganţa decorativă, gestica

---

[13] Pentru „comoditatea spiritului" şi cu conştiinţa că un cadru cronologic formal nu are decît o valoare relativă, dar pactică, istoricii de artă au periodizat barocul central european în trei etape: Perioada între 1580 şi 1650 în care se cuprind cîteva evenimente hotărîtoare — triumful Contrareformei şi a Casei de Austria, instaurarea păcii după tratatele westfalice; a doua perioadă între 1650 şi 1730, cu momentul de vîrf între 1685 şi 1720, care reprezintă etapa de cîştig şi de maturitate a barocului, apoi cea de a treia, ce se întinde pînă în preajma lui 1780, moment în care barocul îşi schimbă morfologia într-un „manierism" în sînul căruia apare rococoul şi simptomele reacţiei clasicizante (V. L. Tapié, *Barocul*, Bucureşti, f.a., p. 13?).

[14] Idem, p. 142.

patetică, atitudinea teatrală, mișcarea impetuoasă, proprii sculpturilor baroce austriece, au fost domolite și mai mult sugerate într-un dat potențial. Sculpturilor de la Alba Iulia li s-au imprimat notele apropiate unui baroc clasicizant. Avem de a face cu un baroc al unei arhitecturi militare, cu o sculptură decorativă „militară" pusă în serviciul acestei întreprinderi cu rol defensiv. Componentă importantă a arhitecturii laice, desigur, arhitectura militară a apelat la un repertoriu decorativ ce are contingențe cu modelele utilizate în decorarea castelelor, palatelor sau conacelor nobiliare din acel veac.

Tipurile de Atlanți (cele opt statui de Giganți de la trei dintre porțile cetății) sînt tributare, din punct de vedere formal, arhetipurilor elaborate, mai întîi și mai aproape de noi, la Viena, pe șantierele de construcții conduse de arhitecții *Johann Bernhard Fischer von Erlach* și *Johann Lucas von Hildebrand*. Seria nouă tipologică a acestor palate baroce vieneze, împodobite cu astfel de modele decorative, a fost inițiată odată cu construcția *palatului Lichtenstein* (1692—1705) de *Domenico Martinelli*[15]. Tipurile de fațade cu elemente plastice pitorești, plănuite de către acești arhitecți pentru *palatul principelui Eugeniu de Savoia*, realizat între 1695—1698, pentru *Palatul de iarnă al Cancelariei Boemiei* (1708—1715) sau *palatele Kinsky* (1713—1716) și *Trautson* (1700—1712), la care porțile monumentale sînt flancate de figuri de Atlanți sau Giganți[16], au exercitat o puternică influență asupra arhitecturii civile central europene și, în ce privește plastica decorativă, chiar în arhitectura militară din prima jumătate a secolului al XVIII-lea[17].

Trofee asemănătoare ca morfologie cu cele aflate pe atica porții a treia a cetății din Alba Iulia, împodobeau frontonul triunghiular al *Arsenalului din Buda*, edificiu construit în timpul lui Carol al VI-lea, cît și atica *Hotelului Invalizilor*, construcție monumentală din același oraș, realizată după planurile arhitectului *Anton Erhard Martinelli*, între anii 1716—1728[18].

---

[15] Bruno Grimschitz, *Wiener Barockpaläste*, Wien, 1944, p. 12—15; Eberhard Hempel, *Baroque Art and Architecture in Central Europe*, London, 1965, p. 93; N. Sabău, *Teme iconografice în sculptura figurativă laică din Transilvania din perioada barocă*, în *Monumente Istorice și de Artă*, București, 1, 1977, p. 63.

[16] Sculptorul venețian *Giovanni Giuliani* (1663—1743), care a lucrat pe seama mănăstirii cisterciane din Heiligenkreuz (Baden), apoi la palatul Lichtenstein, a fost realizatorul statuilor de Atlanți și Cariatide ce împodobesc fațadele palatelor imaginate de arhitectul Johann Fischer von Erlach (Elfride Baum, *Giovanni Giuliani*, Wien-München, f.a., p. 20, 49; Eberhard Hempel, *op cit.*, p. 94—105; Eszláry Eva, *Une ébauche d'Atlante de Giovanni Giuliani au Musée des Beaux Arts*, în *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux Arts*, nr. 6, Budapest, 1955).

[17] Tipul caracteristic al intrărilor flancate de Atlanți îl întîlnim la palatul Clam-Gallas din Praga (cu statui realizate de sculptorul Braun) și la palatul Grassalkovich din Pesta (1730), lucrare a arhitectului Andreas Mayerhoffer (v. Hans Sedlmayer, *Johann Bernhard Fischer von Erlach*, Wien, 1956, p. 155—160; Aggházy Mária, *A barokk szobrászat Magyarországon*, II, Budapest, 1959, p. 44, fig. 99).

[18] Kertész K. Róbert, *A barok stiluskorszak műemlékei*, în *Budapest műemlékei*, Budapest, 1924, p. 131, fig. 295, 299.

În ceea ce privesc numeroasele reliefuri care decorează atica sau timpanul din vecinătatea porţilor nr. 3 şi nr. 4, acestea îşi găsesc analogii, mai apropiate sau mai îndepărtate, în modelele folosite în sculptura barocă europeană de pe o arie mai largă. Cum altfel ar putea fi explicată prezenţa în reliefurile de la cetatea din Alba Iulia a coifurilor tipice, încoronate de animale fantastice sau decorate, la calotă, cu capete de monştri, a reproducerii unei panoplii de arme şi cuirase, atît de asemănătoare cu cele ce împodobesc faţada principală şi canaturile de lemn ale *Arsenalului din Berlin*[19], decît prin preluarea unora dintre modelele îndrăgite pentru calitatea lor excepţională (Fig. 50). De altfel într-un repertoriu comparativ al acestor modele, filiera ne-ar duce pînă la faţada lui Mansard de la Versailles (1682)[20].

Izvorul iconografic al reliefurilor comemorative antice de la prima poartă a cetăţii, ar putea fi găsit în ambianţa atelierelor vieneze de plastică figurativă. O schemă compoziţională reuşită nu rămînea proprietatea exclusivă a unui singur artist sau a unui singur atelier. Modelele odată elaborate şi prezentate depăşeau frontierele regionale ajungînd un fel de bun comun din care diverşii artişti puteau să se inspire. Schimburile de modele sau „scheme compoziţionale" se făceau şi între artiştii creatori de diferite genuri de artă. În plastica figurativă mică, de interior (bronzuri, porţelanuri, teracotta, fildeş, plumb, argint), nu de puţine ori, atenţia ne este atrasă de frapanta similitudine formală a compoziţiilor.

Ecoul unora dintre realizările reuşite se prelungeşte pînă în atelierele de medalii comemorative sau monetării. Astfel, pe aversul unei medalii comemorative din anul 1717, este înfăţişat, prin intermediul unei alegorii antice (Lupta lui Hercule cu Anteu) victoria armatelor austriece asupra trupelor otomane. Relieful în care metafora este cît se poate de străvezie, imortalizează momentul în care Hercule — învingătorul creştin, ridică de la pămînt pe Anteu — otomanul învins, înăbuşindu-l în puternica şi fatala încleştare a braţelor *(Funesta lacessitio)*. La picioarele combatanţilor, în partea dreaptă, se zăresc, risipite pe pămînt, trofee turceşti:

---

[19] Arsenalul din Berlin (Zeughaus) a fost început în 1694 de *Johann Arnold Nering* († 1695), continuat de *Martin Grünberg* (1655—1707) şi *Andreas Schlüter* (1664—1714), apoi terminat de *Jean de Bodt* (1670—1745). Reliefurile în lemn de la canaturile porţii principale, ce vădesc o varietate tematico-formală (cuirase, coifuri ce poartă drept penaj animale fantastice, coifuri tip morion, buzdugane, ghioage, arc, tolbă cu săgeţi, scuturi, securi, suliţe, halebarde, trîmbiţe, steaguri, baston de comandant de armată, măşti fantastice), cunoscutele capete de luptători răniţi sau muribunzi, la fel cu cele 19 coifuri de paradă din faţada principală, decorate cu animale şi figuri fantastice, au fost elaborate de Andreas Schlüter între anii 1698—1700 (v. Dr. Ernst Benkard, *Andreas Schlüter*, Frankfurt am Main, 1925, p. 21, fig. 6, 11; Hermann Popp, *Die Architektur der Barock und Rokokozeit in Deutschland und der Schweiz*, Stuttgart, 1924, p. 170).

[20] De calitate excepţională sînt tipurile de coifuri de paradă realizate de artiştii italieni *Gallestruzzi* (1615—1669) şi *Polidoro da Caravaggio* (cca 1490/1500—1543), ale căror modele au servit drept izvor de inspiraţie pentru cîteva generaţii de sculptori şi pictori. Remarcabile prin fineţea reliefului (stiacciato florentin) sînt coifurile de paradă executate de *Fr. Girardon* pentru faţada de la Versailles, în 1682 (v. Dr. Ernst Benkard, *op. cit.*, p. 41 şi fig. 10, 11).

turbanul rostogolit, tolba cu săgeți și arcul frînt (Fig. 51). Această scenă atît de frecvent folosită de artiștii contemporani[21] (Hercule îndeplinind una dintre „muncile" sale, Hercule protector al muzelor, etc.) va fi reluată cîțiva ani mai tîrziu, într-o alcătuire formală aproape identică și în relieful primei porți a cetăți idin Alba Iulia (Fig. 52).

Figurile de captivi turci înlănțuiți, așa cum au fost imaginați la poarta treia a cetății din Alba Iulia, apar ca niște personaje pline de dramatism, ale căror prototipuri formale au fost elaborate încă în repertoriul sculpturii renașterii și barocului italian. Referința cuprinde într-un sens mai larg și acele figuri cunoscute sub numele generic de *Prigioni* sau *Mori*.

Arhetipul acestor reprezentări de *Captivi* se datorează imaginației prodigioase a lui Leonardo da Vinci, care în schițele (Royal Library, Windsor Castle) elaborate în preajma anului 1515 pentru un monument ecvestru Gian Giacomo Trivulzio la Milano, înfățișează patru prizonieri înlănțuiți la soclul statuii. Probabil artiștii contemporani, cît și cei din generațiile succesoare, au cunoscut această inovație, au îndrăgit-o și au preluat-o pentru a o folosi în lucrările lor. Sînt vestiți cei „quattro schiavi turchi incatenati" realizați între anii 1622—24 de sculptorul carrarez Pietro Tacca (1577—1640) pentru soclul statuii Marelui Duce Ferdinando I al Toscanei, aflată în Piața Darsena din Livorno. Cigoli a folosit aceste modele la soclul statuii lui Henric al IV-lea de pe Pont Neuf (1604). Giovanni Battista Foggini (1652—1723) imaginează figuri de prinși turci pentru a împodobi soclul ecvestru executat de el la comanda capetelor încoronate sau a comandanților celebri ai epocii, ce se doreau imortalizați în bronz sub forma unor portrete eroice idealizate. Reușite plastice constituie în acest sens figurile de captivi turci de la soclul statuilor ecvestre ale lui Carlos al II-lea, regele Spaniei (1698) și Joseph I suveranul Austriei (1706)[22]. Andreas Schlüter modelează acei „vier Gefangenen" pentru soclul statuii ecvestre a Marelui Elector (Berlin), modele turnate în bronz de Jacobi în anul 1708.

Picturile, dar mai cu seamă gravurile din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, înfățișau acele chipuri de turci sau de tătari, nu doar ca pe niște reprezentări exotice, pitorești, ci ca pe niște personaje de tristă faimă, care făceau parte dintr-un reportaj de actualitate[23]. Netăgăduite contingențe formale ne dezvăluie prizonierii turci vizavi de reprezentările sinonime aflate în pictura sălii festive a castelului contelui Wenzel Adalbert de Sternberg de la Troje (Praga), edificiu construit după planurile arhitectului Johann Baptist Mathey, între 1679—1697.

---

[21] John Pope-Hennessy, *Italian Renaissance Sculpture*. Phaidon-London and New York, 1971, p. 58—59, fig. 92; Idem, *Italian High Renaissance and Baroque Sculpture. Phaidon*. London and New York, 1970, p. 393, fig. 96; Klaus Lankheit, *Florentinische Barockplastik*, München, 1962, p. 78—79, fig. 110, 111.

[22] *Ibidem*, p. 68, nr. 228/63.

[23] Gustav Solar, *Eine unbekannte Folge deutscher Kupferstichkarikaturen aus der Zeit 1600*, în *Pantheon*, München, ian/febr/mart., 1973, p. 32—39.

Plastica figurativă va profita, la rîndul ei, de această îmbogăţire a repertoriului tematic şi iconografic. Faţadele castelelor şi ale palatelor, porţile fortăreţelor, colţurile bastioanelor şi ale ravelinelor, bolţarii mediani ai ferestrelor, frontoanele uşilor, monumentele comemorative, monumentele funerare, obiectele de argintărie şi cele de interior pînă la mobilier vor prezenta în variate forme şi modalităţi acest subiect al *Prizonierului turc*[24].

Schema compoziţională şi monografia grupului statuar ce cuprinde statuia ecvestră a împăratului Carol al VI-lea, îşi află sursa de inspiraţie şi de sugestie în exemplele de frunte ale plasticii figurative europene elaborate într-un răstimp ce cuprinde mai multe secole de experienţă şi practică roditoare, care au asigurat acele puncte de referinţă transformate în adevărate canoane ale viitoarelor realizări. Nu poate fi trecută cu vederea experienţa clasică romană, cu acei neîntrecuţi cai de bronz de la San Marco din Veneţia (sec. I?), dar mai cu seamă statuia ecvestră a împăratului Marcus Aurelius (sec. II) din Campidoglio (Roma). Lecţia oferită de sculptura clasică romană este bine însuşită şi preluată în mod creator de sculptorii *quattrocento*-ului italian, dovadă capodoperele realizate de ei în această perioadă: monumentul ecvestru al condotierului Erasmo da Narni poreclit Gattamelata, din Piazza del Santo (Padova), realizat de Donatello, între anii 1447—1453 şi statuia ecvestră a comandantului de armată Bartolomeo Colleoni (Veneţia, Campo di SS. Giovanni e Paolo), modelată de Andrea Verrochio în anul 1486, dar isprăvită în anul 1496 de Alessandro Leopardi. Din şirul acestor mirabile şi pilduitoare creaţii plastice nu poate lipsi statuia ecvestră a Marelui Duce al Toscanei, Cosimo I de Medici din Florenţa, cu acel „cavallo Traiano" din bronz „due volte grande quanto quello di Campidoglio" realizat între anii 1591—1594 de sculptorul Giovanni Bologna, cît şi cele două monumente ecvestre reprezentînd pe ducii de Parma, Alessandro (1545—1592) şi Ranuccio (1569—1622) Farnese, înălţate în Piazza Cavalli din Piacenza, în al treilea deceniu al secolului al XVII-lea, de sculptorul florentin Francesco Mochi[25]. Sculptorul „călăreţului" de la Alba Iulia va fi cunoscut probabil şi statuia ecvestră a Marelui Elector de la Berlin, modelată

[24] Sculptorul *Leonhard Sattler* († 1744) este realizatorul unui somptuos pat din lemn masiv (1711), pentru principele Eugeniu de Savoia. Această piesă interesantă de mobilier, păstrată la mănăstirea *St. Florian bei Enns* (Oberösterreich), prezintă la două dintre colţurile sale cîte un „cuirasier" creştin, în costum roman adaptat la moda barocă, iar la celelalte două colţuri, doi captivi turci înveşmîntaţi în costume orientale pitoreşti. Cele patru statuete sînt nişte „engainé-uri". Ele prezintă o formă ce permitea nu numai reliefarea frumuseţii torsului figurii, dar îngăduia să se dea părţii inferioare forme arhitecturale diferite (pilastru, colonetă, volută, etc.) care se armonizau excelent cu suportul acestora (v. A. Czerny, *Kunst und Kunstgewerbe im Stifte St. Florian*, Linz, 1886, p. 172—177; *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, vol. XXIX, Leipzig, 1935, p. 488).

[25] John Pope-Hennessy, *Italian Renaissance Sculpture*, p. 52—60, 262—263, 298—299; Idem, *Italian High Renaissance and Baroque Sculpture*, p. 103—104, 387—388, 443, 444—445.

în anul 1698 de Andreas Schluter (1664—1714) și turnată în bronz de Jacobi la 1700[26].

În repertoriul plasticii figurative austriece erau mult apreciate acele statuiete ecvestre, nu mai mari de 0,50 m, realizate de Mathias Steinl (1644—1727) — sculpturile pot fi văzute la Kunsthistorisches Museum în Viena — în care au fost reprezentați trei dintre suveranii țării, în postura de *Triumfători:* Leopold I victorios în războaiele purtate cu turcii, Iosif I învingînd Demonul, o alegorie care ascundea în dosul acestui personaj inamicul creștinității și Încoronarea lui Carol al VI-lea[27].

Lucrările amintite mai sus reprezintă doar o parte dintre exemplele mai laborioase ale subiectului, niște secvențe dintr-un repertoriu tematic mai bogat în care își va fi găsit sursa de inspirație și exemplarul de la Alba Iulia.

Epocii barocului îi este proprie o proliferare fără egal a sensurilor, a alegoriilor și metaforelor. Alegoria este prezentă nu numai în poezia barocă[28]. Marile ansambluri baroce — Gesamtkunstwerke — cum ar fi palatele, castelele, complexele mănăstirești și bisericile epocii, ascund o diversitate de sensuri simbolice. Aproape în fiecare lucrare din perioada barocului se poate întrezări un anumit *sensus allegoricus*. De obicei în marile complexe arhitectonice ridicate acum, mai cu seamă în zonele dominate de absolutismul catolic, programul ce a stat la baza înfăptuirii lor poate îngemăna două componente ideologice: una religioasă și alta laică, monarhică[29].

Desigur raportul dintre aceste componente înclinînd asupra uneia sau asupra celeilalte în funcție de destinația laică sau religioasă a monumentului.

Ansamblul arhitectural-sculptural al celei mai grandioase cetăți baroce din România, cetatea de la Alba Iulia, constituie un astfel de exemplu, în care „partitura" iconologică a programului este aproape în totalitate laicizată.

În analiză iconologică a structurii formale arhitecturale și sculpturale vom descoperi aici un interesant mesaj simbolic. Compoziția poate fi

---

[26] Dr. Ernst Benkard, *op. cit.*, pp. 9—11, fig. 27.

[27] Acest tip de statui ecvestre în care călărețul execută o *curbetă* — figură mai pretențioasă din repertoriul de echitație — reprezintă un model prin care principii din acea epocă doreau, de preferință, să fie înfățișați. Prototipul formal al acestor reprezentări (statuete ecvestre) a fost elaborat în atelierul sculptorului *Francesco Susini* (†1646) din Florența (v. E. Tietze-Konrad, *Österreichische Barockplastik*, Wien, 1920, p. 9, fig. 11, 12).

[28] Luciano Anceschi, *Le poetiche del Barocco*, Bologna, 1963, pp. 100—109. În aceeași lucrare o bogată bibliografie asupra literaturii barocului european.

[29] Wilhelm Mrazek, *Ikonologie der barocken Deckenmalerei*, în *Sitzungsberichte der Österr. Akad. d. Wiss.*, Philos.-Hist.-Klass., t. 228, 3, Wien, 1953; idem, *Metaphorische Denk und Ikonologische Bildform*, în *Kunstchronik*, IX, 1956, p. 304—305; H. Sedlmayr, *Allegorie und Architektur*, în vol. *Retorica e Barocco. Atti del III Congresso Internazionale di Studi Umanistici*, 1954, Roma, 1955, p. 198 și urm.; idem, *Der Rhum der Malkunst*, în vol. *Festschrift für Hans Jantzen*, Berlin, 1951, p. 165 și urm.

văzută ca un ansamblu dezvoltat pe înălţime: de la şanţul de apărare cu cleştii protectori la curtina propriu-zisă, cu bastioanele şi ravelinele sale, şi pînă la poarta monumentală triumfală ce marchează axul central transversal al planului axiometric.

Ansamblul poate fi însă privit şi ca o compoziţie arhitectonică ce se dezvăluie treptat, într-o succesiune de orizontale definite. Dacă grupul din profunzime ne apare baroc, ansamblul — frontal privit — (în viziune frontală — *Schauseite*) se relevă de o anumită severitate în care formele (arcurile triumfale ale porţilor) tind spre un baroc clasicizant.

Acestor două aspecte compoziţionale le corespund şi două aspecte ale conţinutului ideatic. În abordarea orizontală a elementelor arhitecturale (anume, dezvoltarea pe orizontale succesive a celor patru porţi) îşi găsesc locul şi personificările unora dintre *Virtuţi: Forţa, Curajul, Iscusinţa, Iubirea* (poarta I-a), dar şi *Gloria, Justiţia* şi *Pacea* (poarta a III-a).

În abordarea pe înălţime a acelorași elemente arhitecturale, care culminează cu edicului purtător al statuii ecvestre, trebuie notat însă locul de frunte al insemnului statal — vulturul imperial. În sens emblematic şi ideologic acesta reprezintă simbolul stăpînitorului pămîntean a cărui figură a fost evocată în apropiere. Aşadar ideea iconologică centrală a compoziţiei este *Triumful Cezarului* — Învingător în războiul cu turcii, din anii 1716—1718[30]. Acesteia îi corespunde şi locul pe care-l ocupă în compoziţie statuia ecvestră. Silueta greoaie a suveranului, ce parcă cuprinde cu privirea sa oraşul şi împrejurimile pînă la orizont, se conturează cu claritate pe fundalul cerului, ca vîrf şi capăt al compoziţiei piramidale.

Cartuşele decorative ce marchează cornişele sau arhivoltele intrărilor de la porţile cetăţii cuprind, în cîmpurile lor, iniţialele majuscule **C C** — *C(arolus) C(aesar)*. Formula defineşte din punct de vedere emblematic intenţiile şi virtuţile conducătorului care se vroia un nou „Caesar" al cărui program politic de dominaţie europeană era susţinut de acţiunile lui războinice. De altfel în această accepţiune Carol al VI-lea a preluat şi simbolurile unui faimos antecesor, Carol al V-lea, printre care mai sugestive socotim că sînt vulturul roman cu coroana imperială şi deviza *Constantia et Fortitudine*. Numitele reprezentări emblematice, readaptate, corespundeau noilor sale idei de împărăţie.

---

[30] Dacă victoria de la Belgrad, împotriva turcilor, la 22 august 1717, şi-a găsit evocarea artistică în programul sculptural al cetăţii din Alba Iulia, un eveniment asemănător, petrecut înainte cu 20 de ani — bătălia de la Zenta — a fost reprezentat într-o pictură alegorică (semnată de Isaak şi Abraham Godin) din sala de ceremonii a castelului *Troje* de lîngă Praga. Pictura monumentală, în tempera şi ulei, înfăţişează triumful împăratului Leopold I împotriva turcilor în războiul din anul 1697. Suveranul victorios a fost reprezentat într-un costum hibrid de luptător roman conducînd un car de luptă — o biga —, însoţit de Belona şi alte personaje alegorice ce personificau unele dintre virtuţi (v. Erich Bachmann, *Die Architektur und Plastik*, în *Barock in Böhmen*, sub red. lui Karl M. Swoboda, München, 1964, p. 197, 326).

În ceea ce privesc reprezentările religioase, cărora li s-a rezervat un loc secundar în programul decorării monumentului arhitectural, acestea trebuiau să slujească aceluiași scop propagandistic de proslăvire a puterii cezarului. Majoritatea dintre bastioane și raveline aveau statuia unui sfînt-patron, care inițial va fi împodobit platforma ce încorona aceste puncte ale fortificației. În felul acesta puteau fi văzute personificările virtuților teologale *(Credința* și *Speranța),* dar și al virtuților spirituale minore dintre care *Adevărul* întruchipat — în chip simbolic — în figura de luptător pentru creștinătate a arh. Mihail, *Caritatea* (misericordia in pauperes) de Sf. Elisabeta, iar *Iubirea,* cea mai înaltă dintre virtuțile teologice, era exprimată în persoana (statuia) Sf-lui Carlo Borromeo, figură cunoscută și apreciată pentru altruismul său, căruia împăratul i-a închinat una dintre cele mai frumoase biserici baroce din Viena-Karlskirche[31].

Cea mai importantă dintre virtuțile teologice, *Credința* — întruchipată în chip simbolic în formula IN HOC SIGNO VINCES, deviză a primului împărat creștin Constantin cel Mare — se află într-un loc de frunte, pe unul dintre reliefurile porții principale (poarta a III-a) a cetății. În sens emblematic și ideologic aceasta vrea să exprime contribuția pe care și-a adus-o biserica în sprijinirea programului politic al suveranului habsburg.

Întreg ansamblul arhitectural-sculptural al cetății baroce din Alba Iulia ni se dezvăluie ca un program ideologic-politic de proslăvire a împăratului, de prezentare, mai mult sau mai puțin fățișe, a *triumfului cezarului* reprezentat în persoana lui Carol al VI-lea.

V. Starea de conservare

Cetatea Alba Iulia, valoros monument de arhitectură militară medievală, care adăpostește în incinta sa vastă importante vestigii arheologice — mărturii ale trecutului îndepărtat — monumente istorice și instituții cultural educative, ce constituie în totalitatea lor însemnate surse de informare documentar-științifică și puncte de interes turistic pentru zecile de mii de vizitatori din țară și străinătate, se află astăzi într-un stadiu avansat de degradare, factorii naturali și uneori omul (direct sau indirect) contribuind la deteriorarea progresivă a elementelor de fortificație propriu-zise dar mai ales a plasticii decorative.

Materialul pietros (în majoritatea cazurilor calcar fosilifer detritic de tip Poieni — lîngă Unirea, jud. Cluj) a fost adus de la cariera de piatră „Dealul Gugu" din Ighiu. Roca este constituită din organisme calcaroase — foraminifere — prinse într-o masă fin cristalizată cu granule

[31] O pertinentă analiză iconologică a bisericii Sf. Carol (Carlo) Borromeo, valoros monument de arhitectură barocă vieneză, o face H. Sedlmayr în: *Die Schauseite der Karlskirche in Wien,* din vol. *Festschrift für Hans Kauffmann,* Berlin, 1956, p. 387—390. Vezi și Jan Bialostocki, *O istorie a teoriilor despre artă,* București, 1977, p. 387—390 și passim.

de cuarţ, cuarţite, andezite, granite[32] etc. Factorii externi în totalitatea lor: variaţiile de temperatură, umezeala, vîntul, impurităţile din atmosferă, omul, plantele şi animalele au cauzat distrugerea parţială a sculpturilor în relief sau ronde-bosse (pierderea braţelor, capetelor, atributele) prin procesul de măcinare- fisurare, depuneri de crustă, ciuperci, muşchi sau la surparea zidurilor ca urmare a transformărilor neadecvate, a băltirii apelor pluviale şi reziduale, a circulaţiei rutiere. Din aceste motive problema conservării şi restaurării cetăţii şi a sculpturilor care o împodobesc devine o cerinţă deosebit de stringentă, impunîndu-se de urgenţă, cel puţin în prima fază, măsuri de protecţie, consolidări, lucrări de drenaj, degajarea monumentului de dărîmături, ambalaje, de construcţiile ridicate între zidurile şi şanţurile incintei, urmînd ca apoi să se treacă la restaurarea monumentului prin păstrarea aspectului original, a autenticităţii, pentru repunerea sa în circuitul de valori al patrimoniului naţional-cultural.

VI. Indice topografic şi iconografic. Alba Iulia, cetate.

Poarta I-a

Scene mitologice cu eroi şi semizei: Enea salvînd pe Anchise, Hercule învingînd pe Anteu (faţada exterioară); Hercule ucigînd leul din Nemeea, Perseu cu capul tăiat al Meduzei (faţada interioară) — reliefuri deasupra intrărilor laterale.

Divinităţi antice: Afrodita, Marte, statui pe antablament, deasupra pilaştrilor centrali.

Motive heraldice: emblema Austriei, pe antablament, deasupra arcadei centrale.

Arme: Două obuziere, pe antablament, deasupra pilaştrilor laterali.

Măşti: două măşti la capătul pîrghiei de reglare a ţevii obuzierelor.

Poarta a II-a

Reprezentări mitologice: Atlanţi, statui mai mari decît mărimea naturală (astăzi la Muzeul Unirii, Alba Iulia).

Poarta a III-a

Trofee: reliefuri la timpanele celor trei portaluri (ambele faţade), deasupra pilaştrilor laterali (faţada exterioară), la baza postamentului cu statuia ecvestră (ambele faţade), grupuri sculpturale; trofee combinate cu scene de luptă, reliefuri, pe atică şi la friza antablamentului (ambele faţade).

---

[32] V. Laţiu, *Carierele de piatră din Transilvania şi industria ceramică*, Cartea Românească, Bucureşti, 1934; Gogu Pîrvu, *Carierele din R.P.R.*, Ed. Tehnică, Bucureşti, 1964, p. 215—240.

Reprezentări istorico-comemorative: Împăratul Carol al VI-lea predînd lui Eugeniu de Savoia însemnele investiturii; Întoarcerea victorioasă din război a feldmareşalului Eugeniu de Savoia (fațada exterioară); Două episoade din războaiele turco-austriece (fațada interioară), reliefuri deasupra deschiderilor laterale; statuia ecvestră a împăratului Carol VI-lea în postură de Cezar, grup sculptural (Învinșii) deasupra postamentului piramidal.

Personificări ale Virtuților: Abundența, Gloria (Înțelepciunea), Justiția, Forța, statui (fațada interioară) deasupra antablamentului pe axa pilaștrilor.

Reprezentări mitologice: Atlanți, statui (fațada interioară) pe colonete angajate, de o parte și de alta a deschiderilor semirculare.

Motive heraldice: stema Transilvaniei, emblema împăratului Carol al VI-lea, la mijlocul cornișei (ambele fațade); blazonul contelui Steinville, blazonul familiei Sforza (fațada interioară), la baza reliefurilor comemorative.

Capete de leu (3 piese), fațada interioară, bolțarii mediani ai deschiderilor semicirculare.

Arme de diferite tipuri, trofee, reliefuri în cîmpurile triunghiulare din părțile laterale ale portalurilor (ambele fațade).

Poarta a IV-a

Reprezentări mitologice: Atlanți, statui în flancurile portalului semicircular.

Trofee: reliefuri în timpanul portalului.

Mască umană (Furia): relief înalt, bolțarul median al portalului.

Bastionul Eugeniu de Savoia (Sf. Eugen)

Motiv heraldic: blazonul principelui Eugeniu de Savoia.

Reprezentări mitologice: două sirene, grup sculptural, vîrful bastionului; cap de satir, consolă, flancul stîng.

Reprezentare animalieră: cap de leu, flancul drept al bastionului.

Bastionul Contelui de Steinville (Sf. Ștefan)

Motiv heraldic: blazonul contelui de Steinville.

Reprezentări mitologice fantastice: două ființe antropomorfe bizare (Fauni?), grup sculptural în vîrful bastionului; cap de satir, consolă, flancul drept al bastionului.

Reprezentare animalieră: cap de cal, consolă, flancul stîng al bastionului.

Bastionul Trinitarienilor (Sf. Treimi)

Motiv heraldic: piesă sculpturală în vîrful bastionului.

Motiv antropomorf: mască (cap de femeie), consolă, flancul drept al bastionului.

Motiv animalier: cap de cal, consolă, flancul stîng al bastionului.

Bastionul Sf. Mihail

Motiv heraldic: stema Austriei.

Motive sculpturale fantastice: două animale stranii, hibride, grup sculptural în vîrful bastionului.

Motive antropomorfe: Mihail (arh.), statuie la coronamentul bastionului; mască umană (cap de tînăr), consolă, flancul drept al bastionului.

Bastionul Carol al VI-lea (Sf. Carlo Borromeo)

Motiv heraldic: Emblema împăratului.

Motiv zoomorf: două animale bizare, grup sculptural în vîrful bastionului.

Bastionul împărătesei Elisabeta-Cristina (Sf. Elisabeta)

Motiv heraldic: Emblemă cu leu rampant ca mobilă, vîrful bastionului. Motive antropomorfe stilizate: mascheron, partea inferioară a scutului heraldic; măşti groteşti, console în flancurile stemei; mascheron, flancul stîng al bastionului: mascheron (cap de turc), flancul drept al bastionului.

Bastionul Transilvaniei (Sf. Capistrano)

Motiv heraldic: stema mixtă a Transilvaniei şi Ungariei.

Reprezentări mitologice: două sirene, grup sculptural în vîrful bastionului; bust de erou, deasupra stemei Transilvaniei.

Mascheron, partea inferioară a stemei.

Mascheron (cap de tînăr), consolă, flancul stîng al bastionului; cap de satir, consolă, flancul drept al bastionului.

Ravelinul Sf. Francisc de Paula

Figuri antropomorfe, console, vîrful elementelor de fortificaţie.

Ravelinul Sf. Carlo Barromeo

Figuri antropomorfe, console, vîrful elementelor de fortificaţie.

Ravelinul Sf. Elisabeta

Figuri de monştri hibrizi, console, vîrful elementelor de fortificaţie.

Ravelinul Transilvaniei (Sf. Capistrano)

Figuri antropomorfe, console, vîrful elementului de fortificație.

Contragarda din fața bastionului Trinitarienilor

Figuri antropomorfe, console, relief înalt, vîrful elementului de fortificație.

Contragarda din fața bastionului Sf. Carlo Borromeo

Figuri antropomorfe, console, relief înalt, vîrful elementului de fortificație.

Contragarda din fața ravelinului Sf. Elisabeta

Monștrii hibrizi, console, relief înalt, vîrful elementului de fortificație.

Contragarda din fața bastionului Sf. Elisabeta

Măști grotești și cap de rege, console, relief înalt, vîrful elementului de forificație.

NICOLAE SABĂU — GHEORGHE FLEȘER

BAROQUE SCULPTURE OF THE FORTRESS AT ALBA IULIA

(Summary)

The fortress at Alba Iulia, the amplest monument of military architecture of the 18th century, represents not only a brilliant example of the Vauban building system, but also the beginning of a laborious carving activity in baroque sculpture. This important workshop, wherein experimented sculptors trained in Central Europe have worked, had a certain influence upon the autochthonous ornamental practices.

The stone carving lasted more than two decades, beginning at the end of 1715 and coming to an end in 1738. The fortress — an almost regular heptagon — was equiped with 7 bastions: the Eugen of Savoy bastion (St. Eugen), the Stein-

ville bastion (St. Stephen), the bastion of Trinity, the bastion of St. Michael, the Charles VI bastion (St. Carlo Borromeo), St. Elisabeth's bastion, Transylvania's bastion (Capistrano). At the outside fortifications 5 „ravelins" have been added, bearing the names of the nearby bastions with the one exception of the first „ravelin" dedicated to St. Francis of Paula.

Four of the city's gates, as well as the tops of the bastions, of the „ravelins" and flanks have been richly ornamented. The authors present a thorough sculpture repertory o fthe fortress. It includes mythological scenes: Aeneas rescuing Anchises, the struggle of Hercules with Antaeus, the struggle of Hercules with the Nemean Lion, Perseus fighting the Medusa, Mars, Venus (gate I); fantastic images: Titans, Satyrs, Mermaids etc (gates nº 2, 3, 4); heroic mobilizing themes: episodes from the antiottoman wars, the investiture of Eugen of Savoy, the victorious return of the commander. the charge of the christian cavalry, the onslaught of the infantry; representations of the virtues and allegories — Peace (Abundance), Glory (Wisdom), Justice (Moderation), War (Force), Belief, Hope, Charity and a wide gamut of weapons, trophies, tragical figures of Turkish captives and the equestrian statue of Charles VI. One can see on the bastions and „ravelins" different scutcheons among Mermaids and Fauns crowned by anthropomorphic figures or ornamental masks. There appear also here animal figures and strangely featured monstruous masks.

The authors underline the artistic links and the influence exerted by the workshops of Austria and Hungary. They point out that the whole architectural and political programme wherein the lay monarchical component appears as the main element. Through an ancient allegory, adapted to the baroque fashion — the triumph of the Caesar — the programme expresses the victory of the Emperor Charles VI in the war of the years 1716—1718.

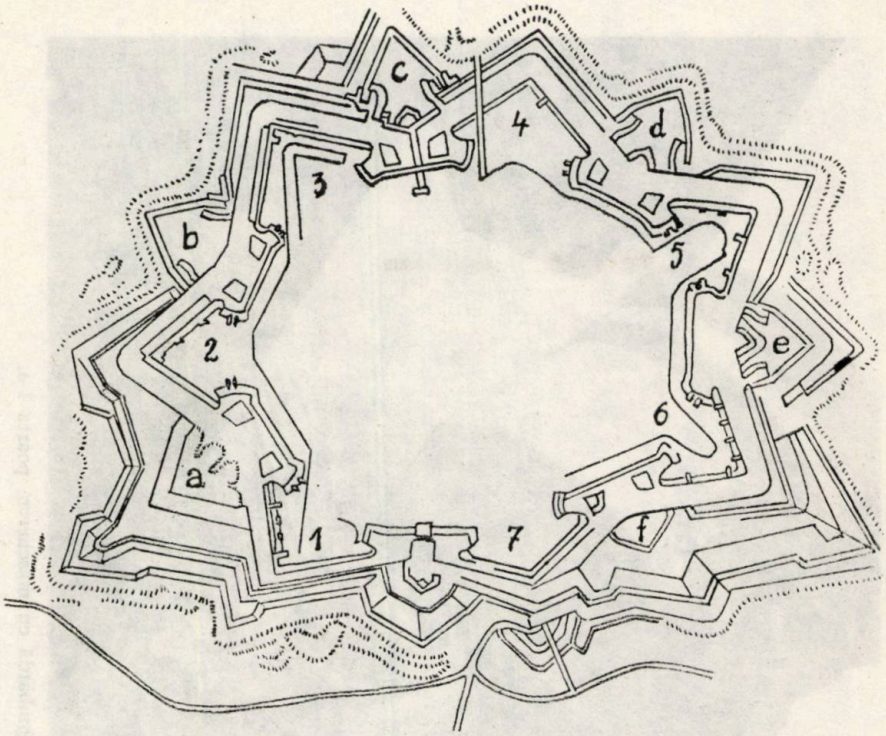

Fig. 1. Cetatea Alba Iulia, plan.

1. bastionul Eugeniu de Savoia (sf. Eugen)
2. bastionul Steinville (sf. Ştefan)
3. bastionul Trinităţii
4. bastionul sf. Mihail
5. bastionul Carol al VI-lea (sf. Carlo Borromeo)
6. bastionul împărătesei Elisabeta-Cristina (sf. Elisabeta)
7. bastionul Transilvaniei (sf. Capistrano)
a. ravelinul sf. Francisc de Paula
b. ravelinul Trinităţii
c. ravelinul sf. Mihail
d. ravelinul Carol al VI-lea (sf. Carlo Borromeo)
e. ravelinul Elisabeta-Cristina (sf. Elisabeta)
f. ravelinul Transilvaniei (sf. Capistrano)

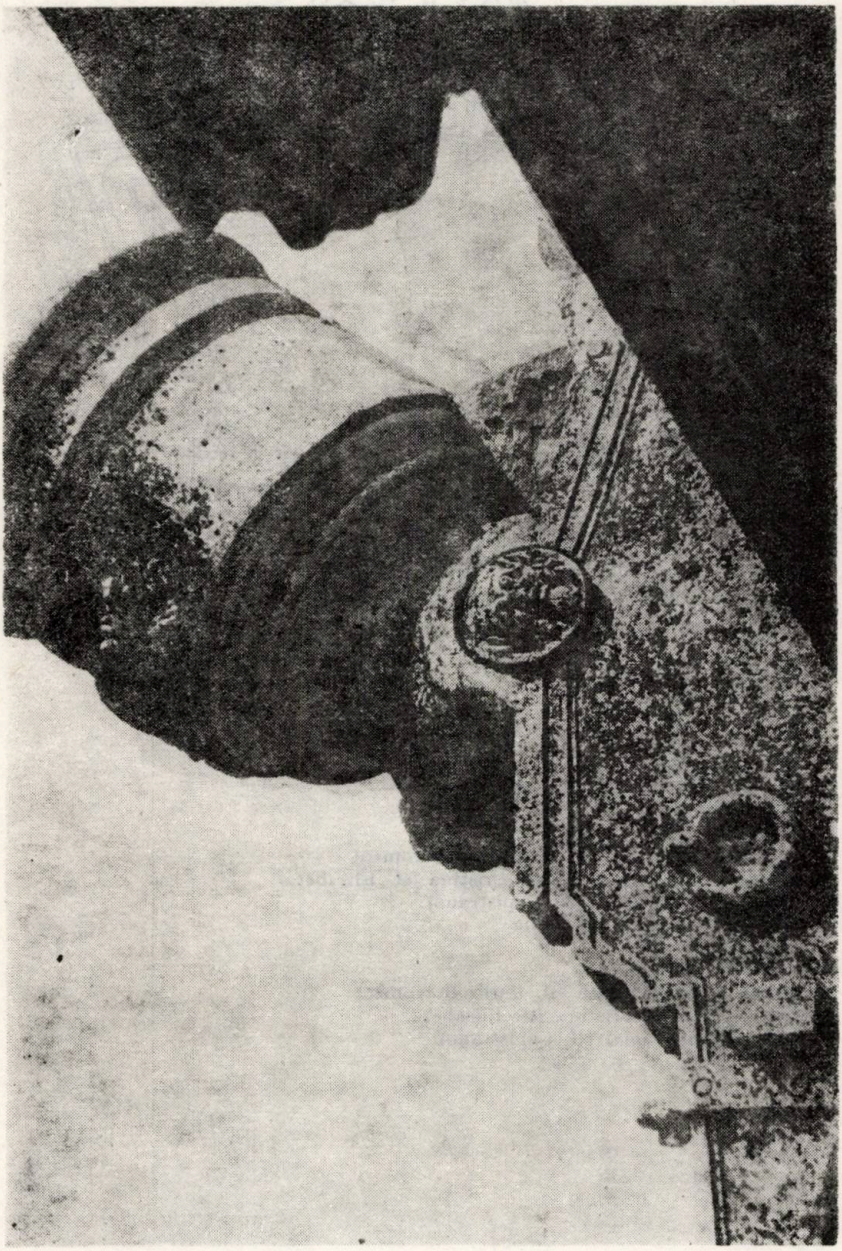

Fig. 2. Alba Iulia, bombardă cu mascheron, poarta I-a.

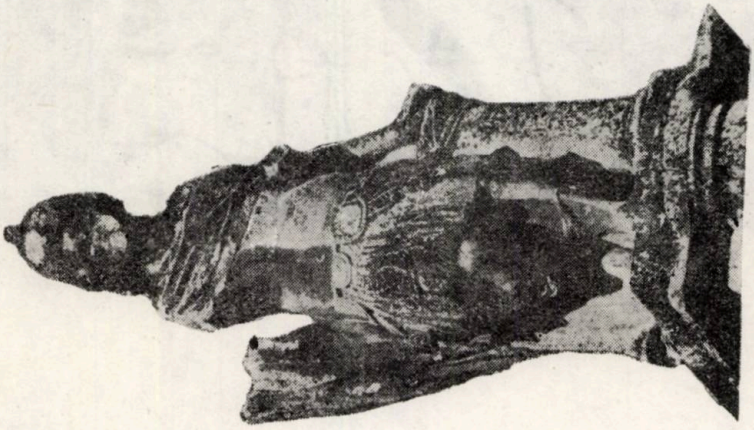

Fig. 3. Alba Iulia, cetate, Marte, poarta I-a.

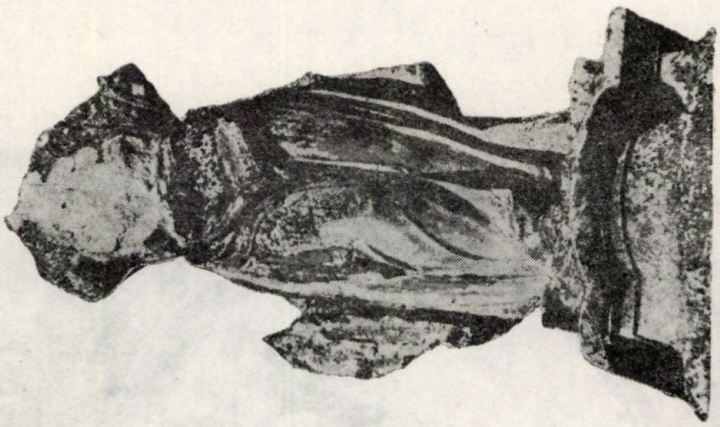

Fig. 4. Alba Iulia, cetate, Venus, poarta I-a.

Fig. 5. Alba Iulia, cetate, Enea salvînd pe Anchise, poarta I-a.

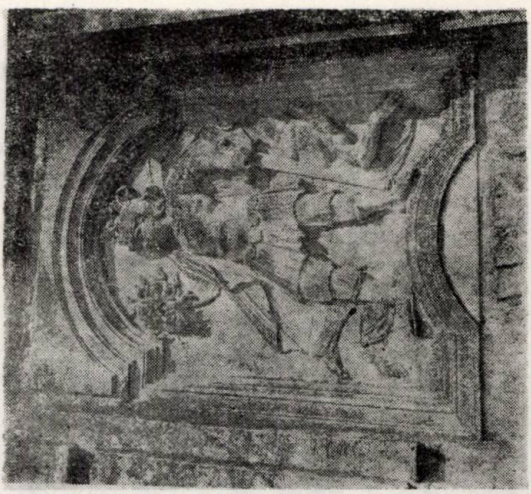

Fig. 7. Alba Iulia, cetate, Persen cu capul Meduzei, poarta I-a.

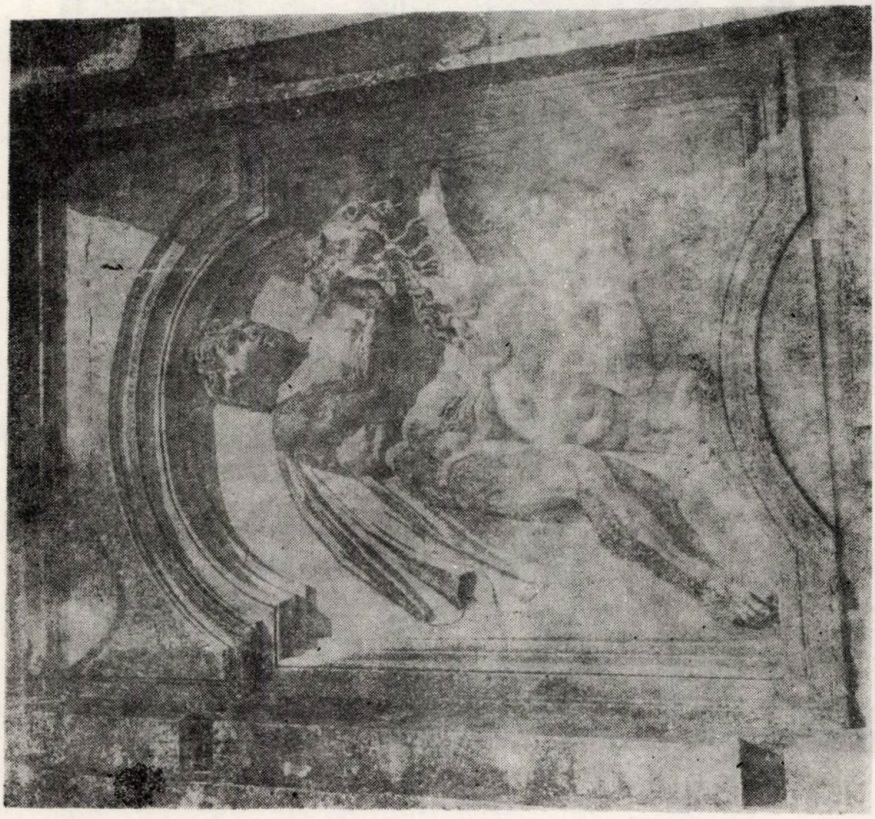

Fig. 6. Alba Iulia, cetate, Lupta lui Hercule cu leul din Nemeea, poarta I-a.

Fig. 8. Alba Iulia, cetate. Perseu cu capul Meduzei (detaliu), poarta I-a.

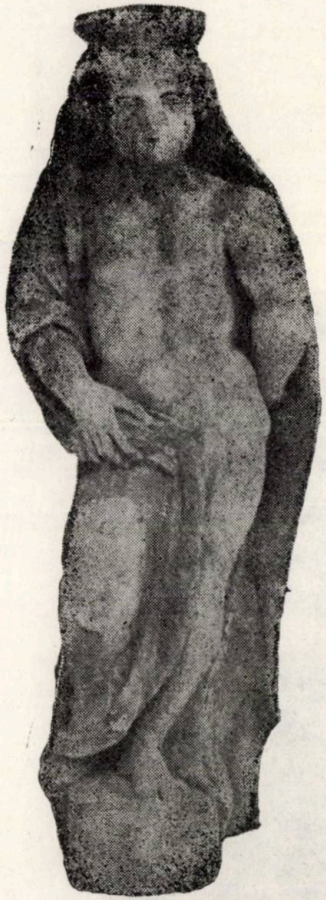

Fig. 9. Alba Iulia, Muzeul Unirii, Atlant provenind de la poartă a II-a.

Fig. 10. Alba Iulia, cetate, turc înlănțuit (detaliu), poarta a III-a.

Fig. 11. Alba Iulia, cetate, trofee și turci înlănțuiți, poarta a III-a.

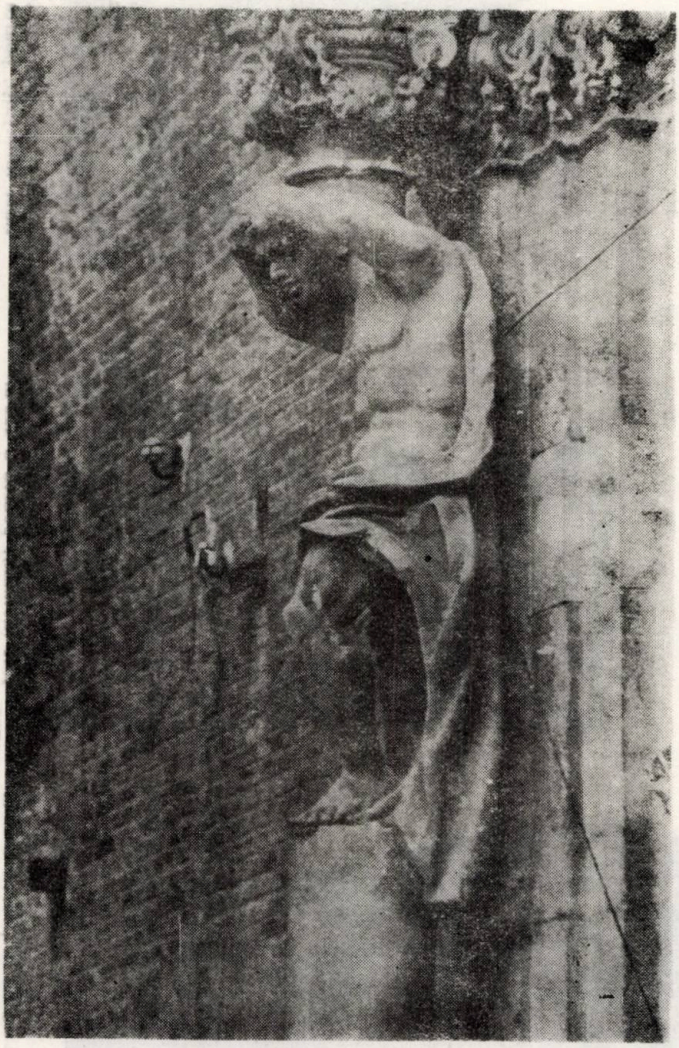

Fig. 12. Alba Iulia, cetate, Atlant, poarta a III-a.

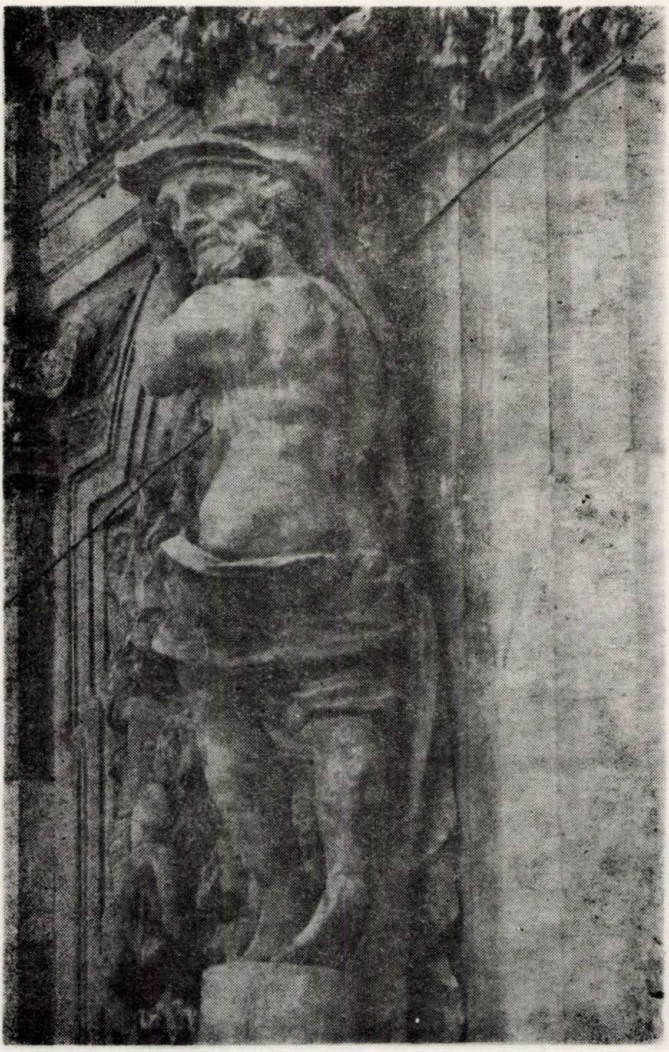

Fig. 13. Alba Uulia, cetate, Atlant, poarta a III-a.

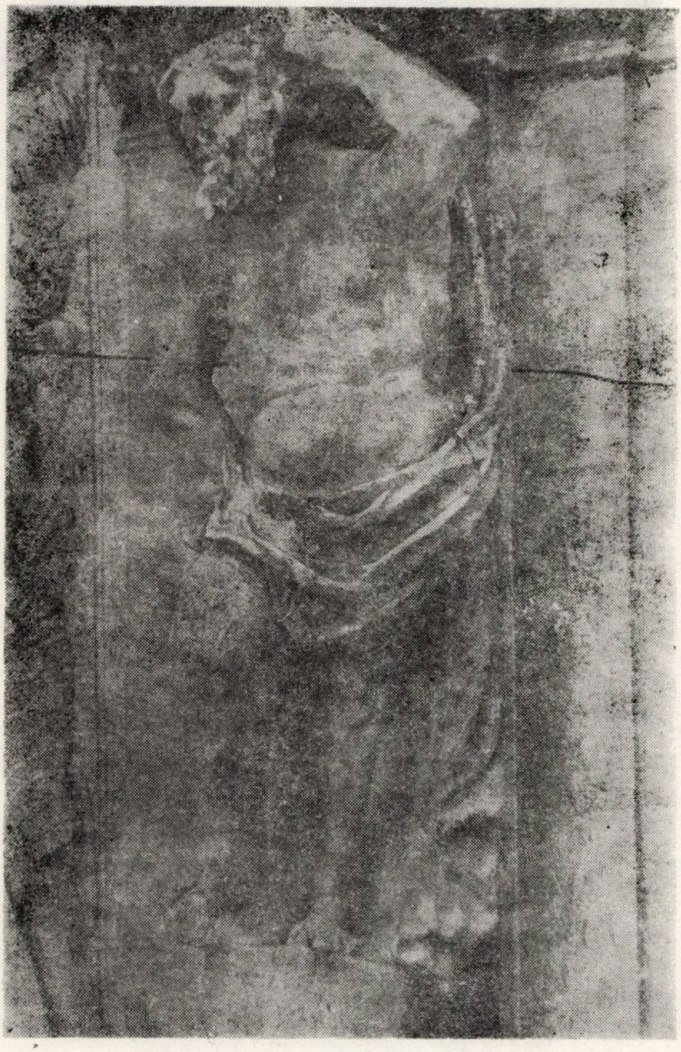

Fig. 14. Alba Iulia, cetate, Atlant, poarta a III-a.

Fig. 15. Alba Iulia, cetate, Atlant, poarta a III-a.

Fig. 16. Alba Iulia, cetate, scenă de luptă, poarta a III-a. (detaliu),

Fig. 17. Alba Iulia, cetate, Episod din războiul cu turcii, poarta a III-a.

Fig. 18. **Alba Iulia, cetate, blazonul Sforza, poarta a III-a.**

Fig. 19. Alba Iulia, cetate, Coifuri de paradă, relief înalt (desen C. Smarandache)

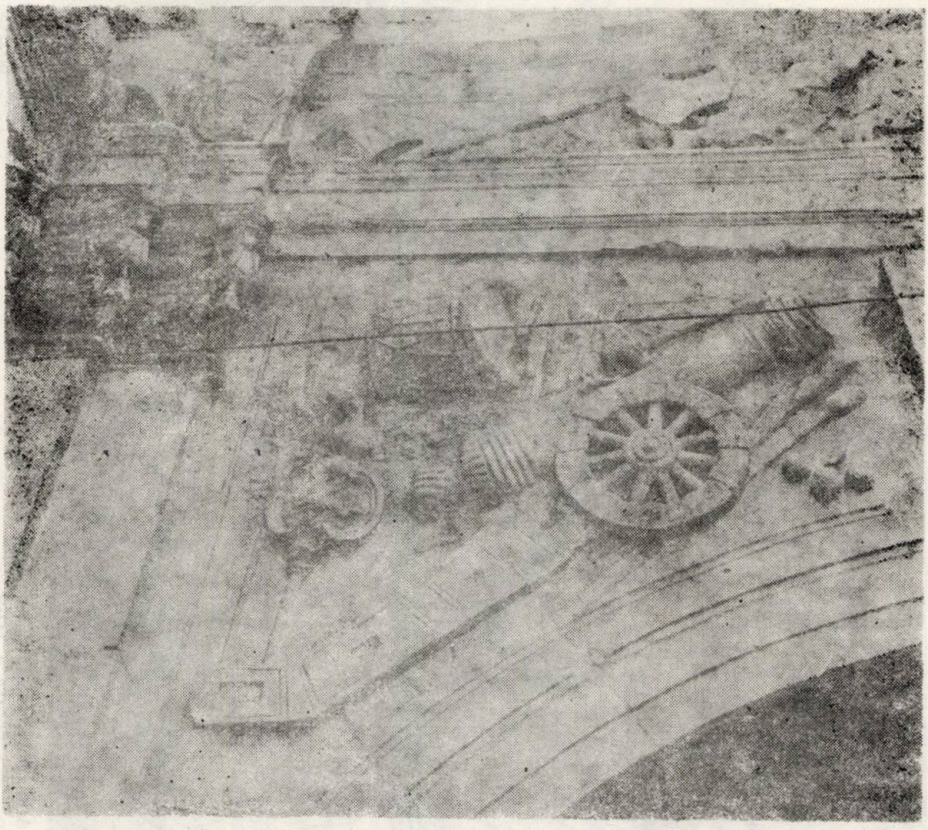

Fig. 20. Alba Iulia, cetate, trofee și arme, poarta a III-a.

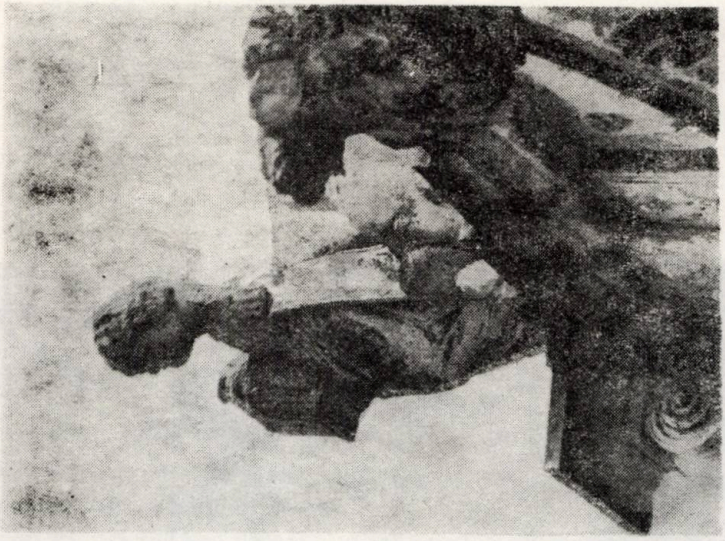

Fig. 22. Alba Iulia, cetate, Gloria (Înţelepciunea), poarta a III-a.

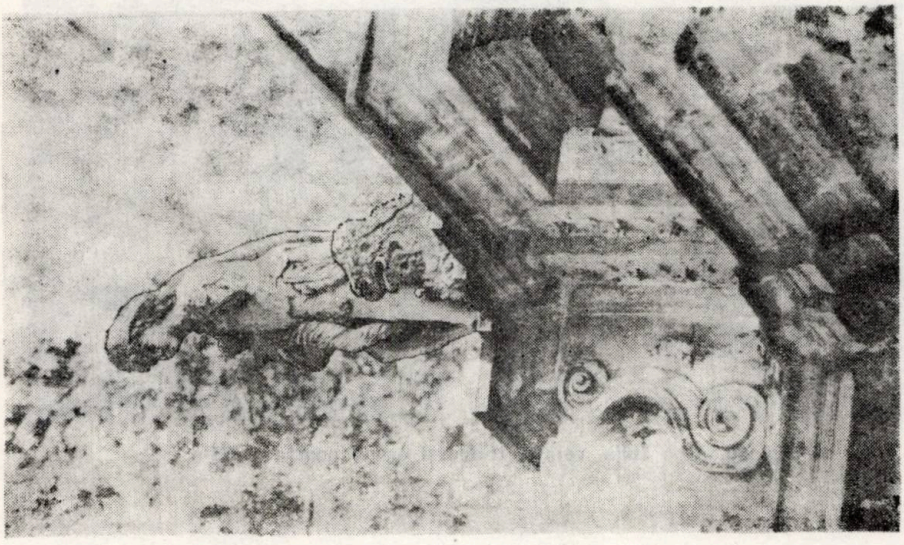

Fig. 21. Alba Iulia, cetate. Abundenţa (Pacea), poarta a III-a.

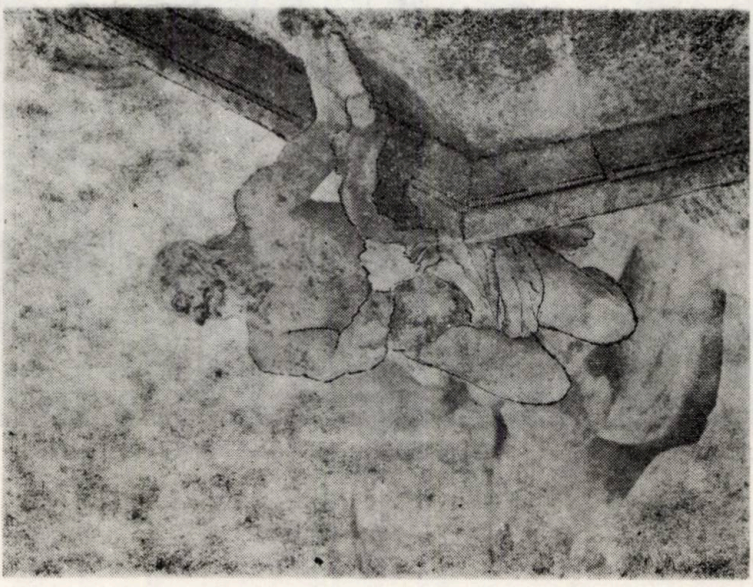

Fig. 24. Alba Iulia, cetate, Luptător turc învins (detaliu), poarta a III-a.

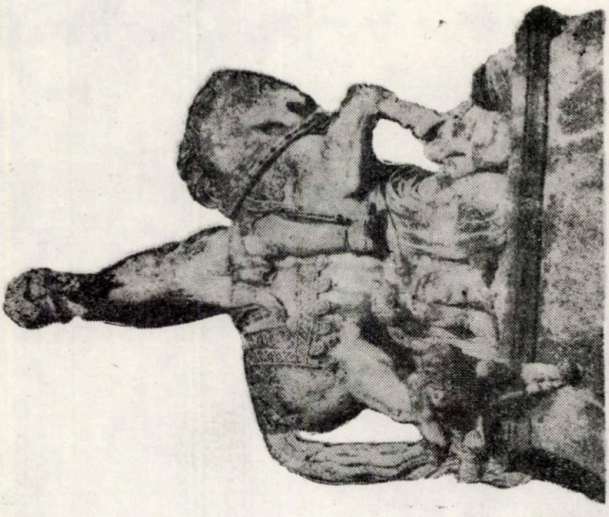

Fig. 23. Alba Iulia, cetate, statuia ecvestră a împăratului Carol al VI-lea, poarta a III-a.

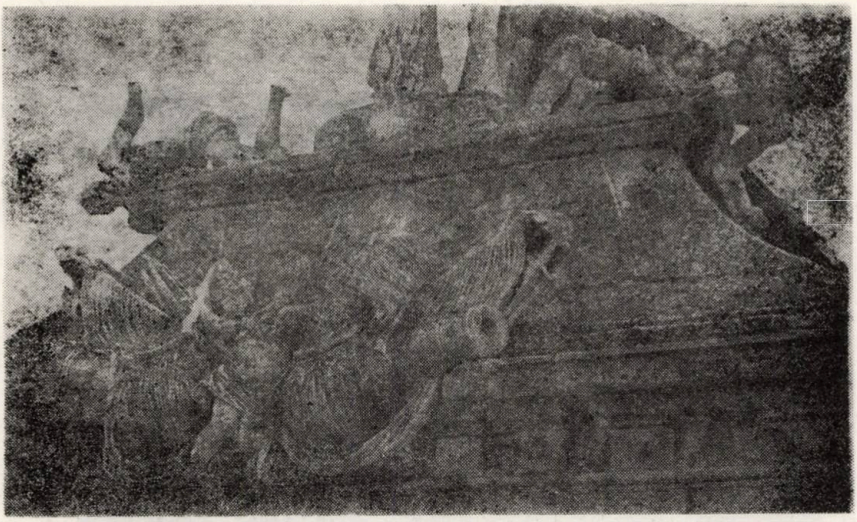

Fig. 25. Alba Iulia, cetate, Personificarea Faimei (Victoria), poarta a III-a.

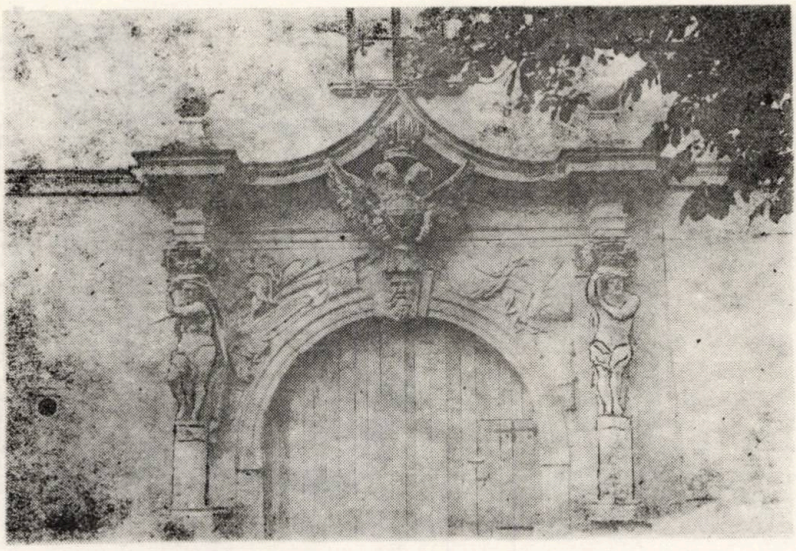

Fig. 26. Alba Iulia, cetate, poarta a IV-a.

Fig. 27. Alba Iulia, cetate, Atlant, poarta a IV-a.

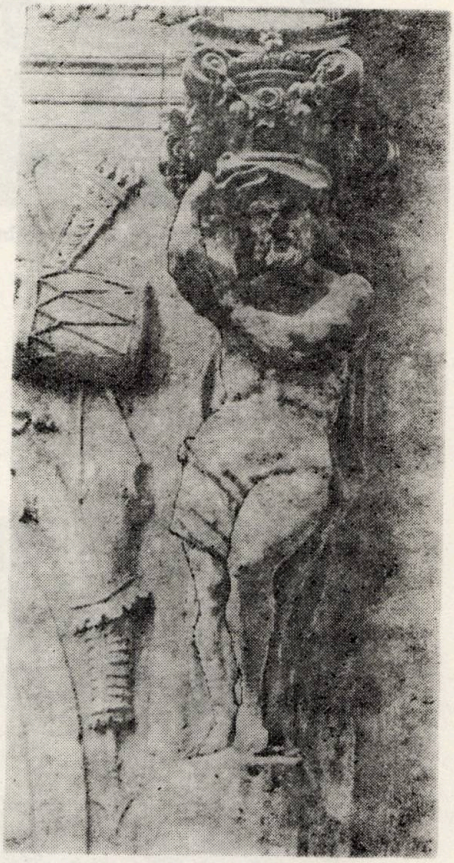

Fig. 28. Alba Iulia, cetate, Atlant, poarta a IV-a.

Fig. 29. Alba Iulia, cetate. Mînia (Furor), detaliu, poarta a IV-a.

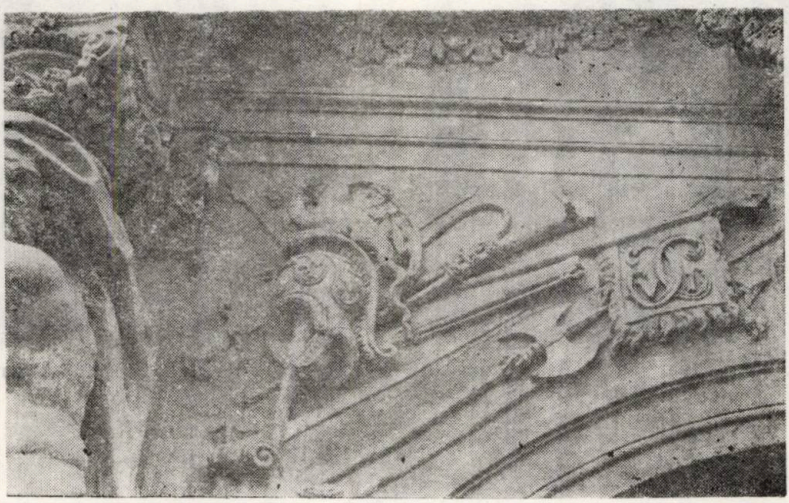

Fig. 30. Alba Iulia, cetate, trofee, poarta a IV-a.

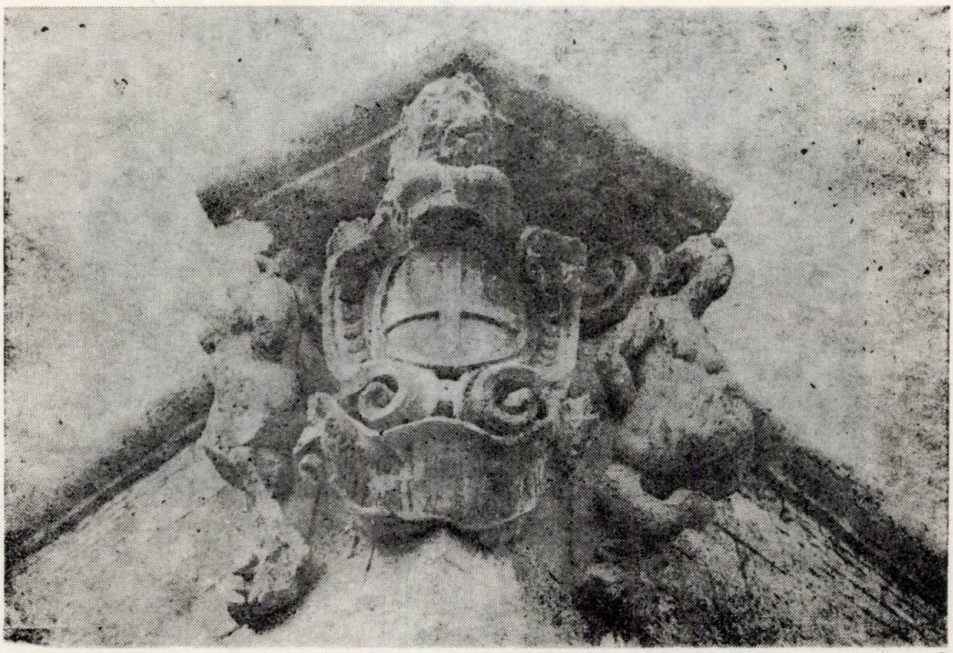

Fig. 31. **Alba Iulia, cetate. blazonul Eugeniu de Savoia şi Sirene, bastionul Eugeniu de Savoia, 1719.**

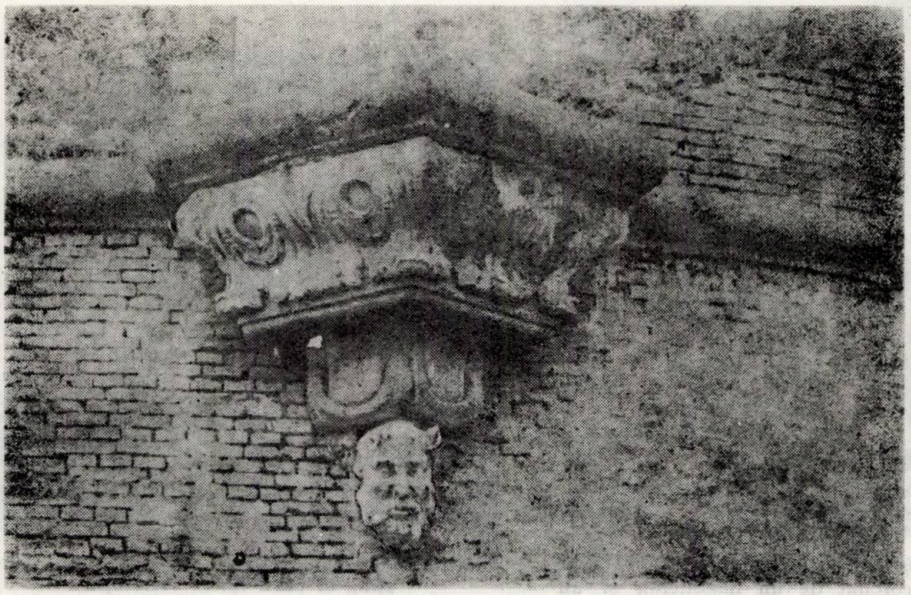

Fig. 32. **Alba Iulia, cetate, cap de Satir, flancul stîng al bastionului Eugeniu de Savoia.**

Fig. 33. Alba Iulia, cetate, blazonul Steinville şi Fauni, bastionul Steinville, 1721.

Fig. 34. Alba Iulia, cetate, blazon încoronat de un mascheron şi un putto, bastionul Trinităţii.

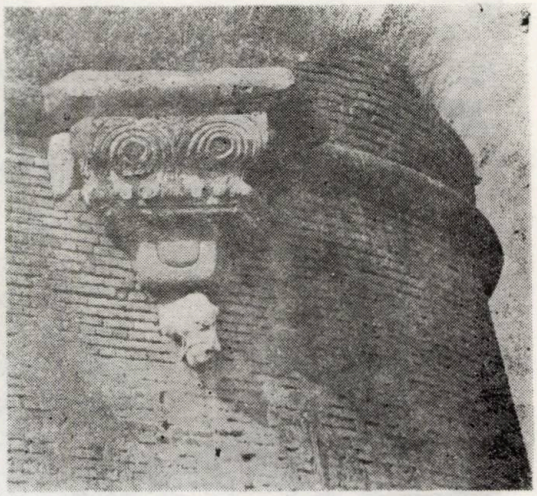

Fig. 35. Alba Iulia, cetate, cap de cal, flancul stîng al bastionului Trinităţii.

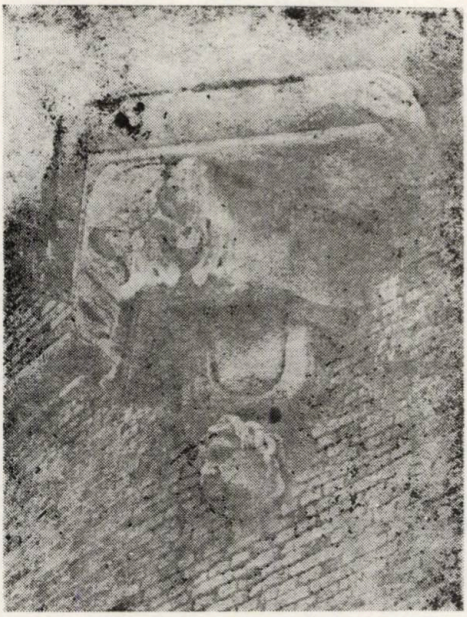

Fig. 36. **Alba Iulia, cetate, figură antropomorfă, flancul drept al bastionului Trinității.**

Fig. 37. **Alba Iulia, cetate, Arh. Mihail cu Demonul, figuri de monștri și blazon, bastionul Sf. Mihail.**

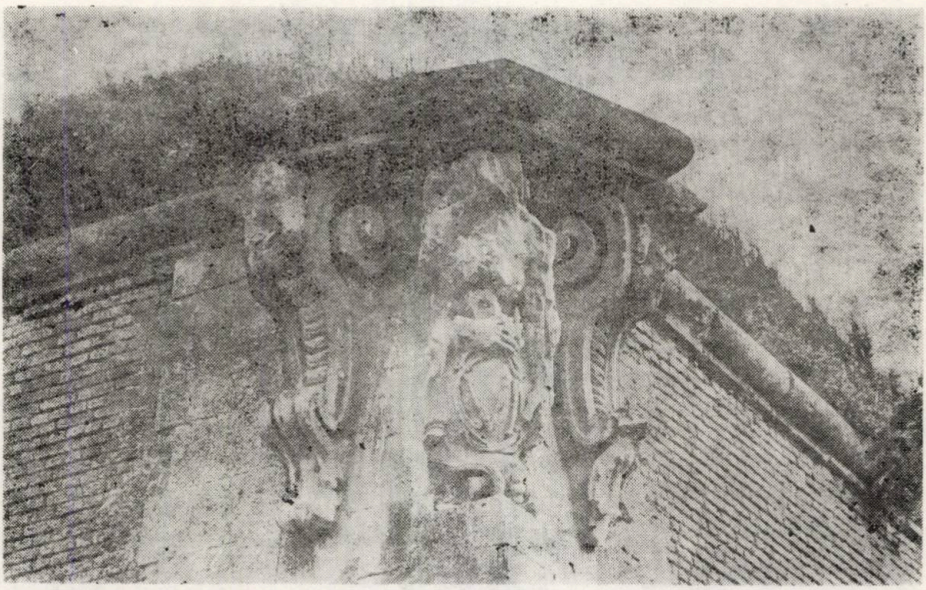

Fig. 38. **Alba Iulia, cetate, tors de bărbat cu emblema lui Carol al VI-lea, bastionul Carol al VI-lea.**

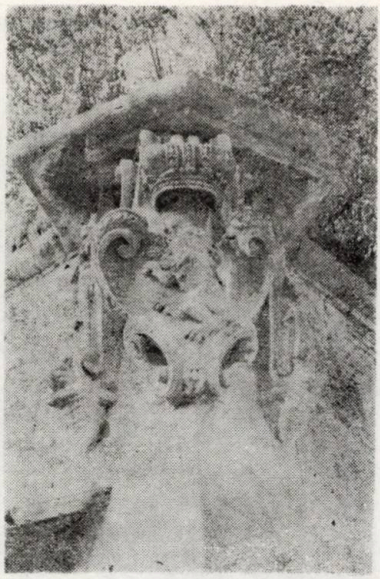

Fig. 39. Alba Iulia, cetate, blazonul împărătesei Elisabeta-Cristina de Braunschweig, bastionul Sf. Elisabeta.

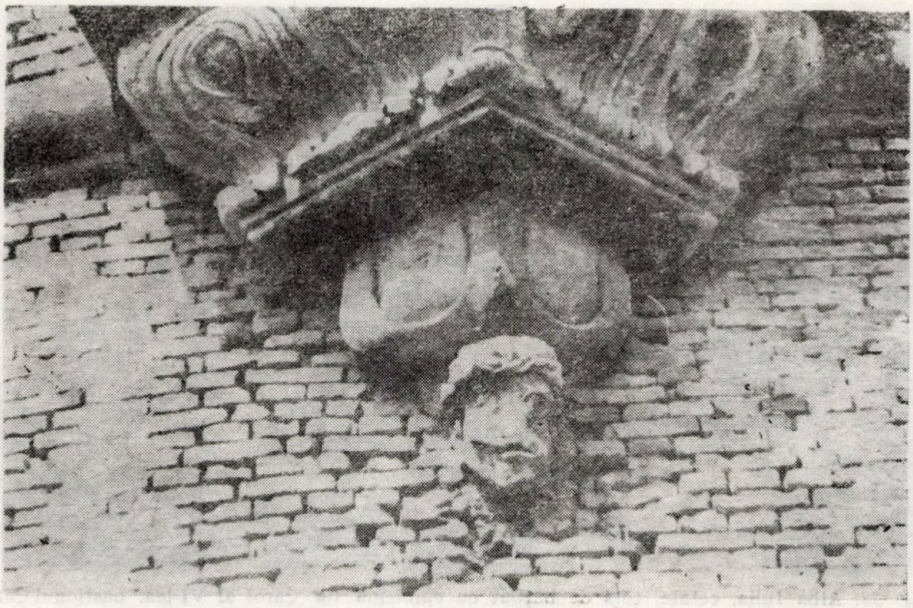

Fig. 40. Alba Iulia, cetate, cap de turc, flancul drept al bastionului Sf. Elisabeta.

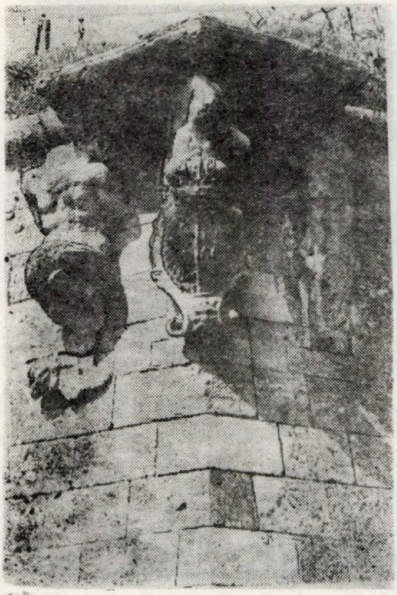

Fig. 41. Alba Iulia, cetate, blazon cu stema Transilvaniei, Sirene și mascheron, bastionul Transilvaniei (sf. Capistrano).

Fig. 42. Alba Iulia, cetate, figură antropomorfă, flancul stîng al bastionului Transilvaniei.

Fig. 43. Alba Iulia, cetate, cap de Satir, flancul drept al bastionului Transilvaniei.

Fig. 44. Alba Iulia, cetate, măşti antropomorfe, ravelinul sf. Francisc de Paula.

Fig. 45. Alba Iulia, cetate, măşti antropomorfe, contragarda din faţa bastionului Trinităţii.

Fig. 46. Alba Iulia, cetate, măşti antropomorfe, ravelinul Carol al VI-lea (sf. Carlo).

Fig. 47. Alba Iulia, cetate, măşti antropomorfe groteşti, contragarda ravelinului Sf. Elisabeta

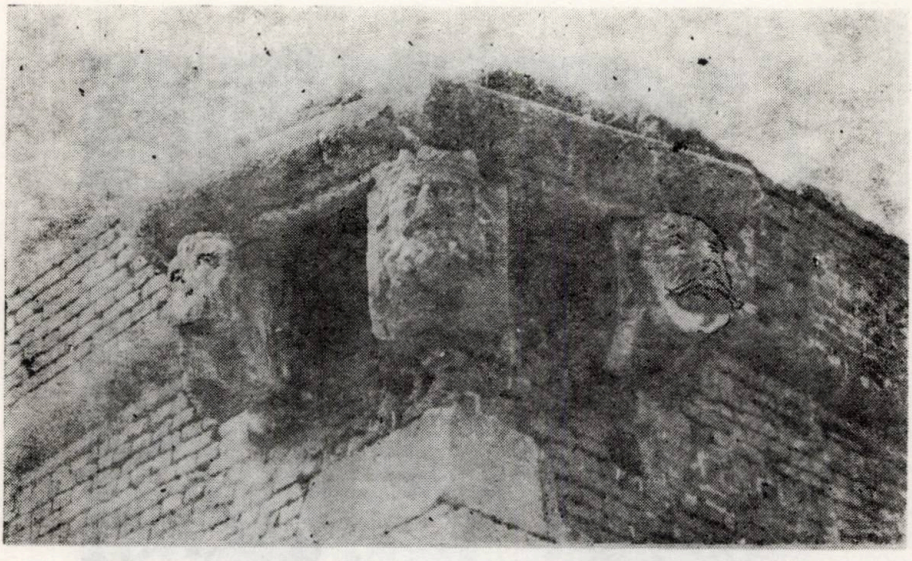

Fig. 48. Alba Iulia, cetate, cap de rege şi măşti antropomorfe, contragarda din faţa bastionului Sf. Elisabeta.

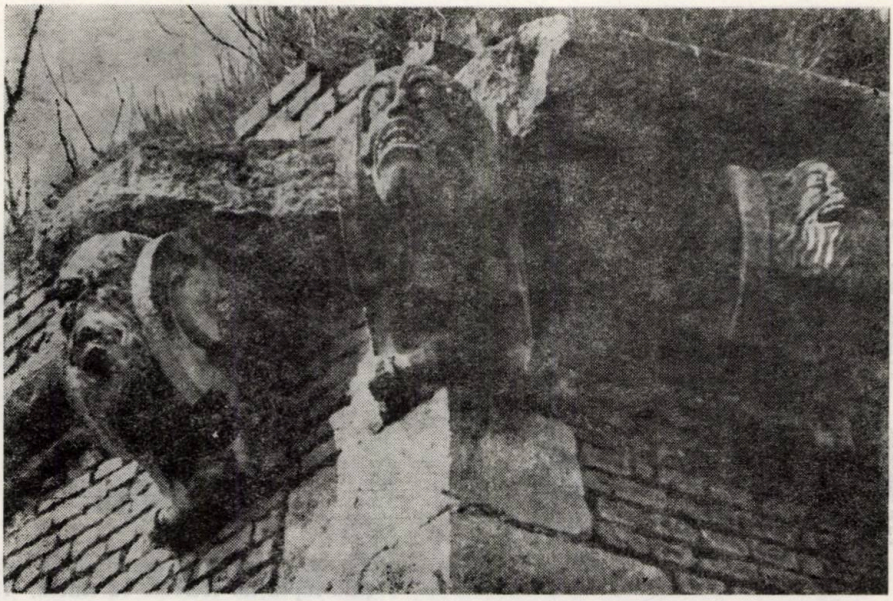

Fig. 49. Alba Iulia, cetate, măști antropomorfe grotești, ravelinul Transilvaniei (sf. Capistrano).

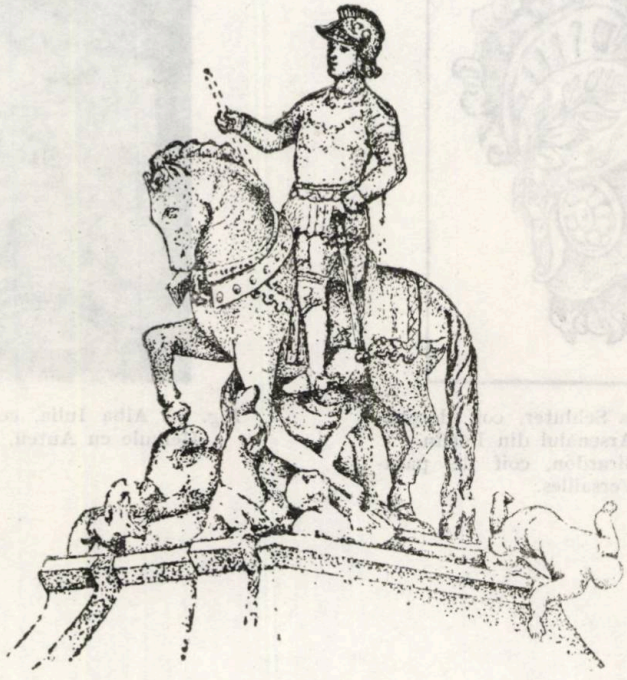

Fig. 49 a. Alba Iulia, cetate, Statuia ecvestră a împăratului Carol al VI-lea (încercare de reconstituire).

Fig. 51. Medalie comemorativă înfăţişînd lupta lui Hercule cu Anteu, 1717.

b

Fig. 50. Andreas Schluter, coif decorativ, bolţar, Arsenalul din Berlin.
Fig. 50.b. Fr. Girardon, coif de paradă, Versailles.

Fig. 52. Alba Iulia, cetate, Lupta lui Hercule cu Anteu, poarta I-a.

BLAJUL LUMINIST.

O analiză a structurilor culturale

Fenomenul întemeierii și existenței unui puternic centru de cultură românească la Blaj[1], timp de două secole, constituie un obiect de studiu dintre cele mai pasionante. Acest lucru cu atît mai mult, cu cît există o întrepătrundere incontestabilă între istoria centrului spiritual transilvănean și istoria dezvoltării conștiinței politico-naționale a românilor în secolele XVIII—XIX, pînă la actul Unirii din 1918. Dialectica acestei pătrunderi are o schemă alternativă: născut din efortul afirmării naționale a românilor din Transilvania, Blajul a ajuns să influențeze apoi el însuși mișcarea politico-națională românească, identificîndu-se, la 1848, cu această mișcare, pe care o simbolizează și o reprezintă la 3/15 mai, pe Cîmpia Libertății. Cît despre mecanismul nașterii unui pregnant punct de iradiere culturală din imperative politice clare, acesta ține de caracteristicile epocii în care a avut loc debutul noului centru spiritual. Acest moment se situează spre mijlocul secolului al XVIII-lea, cînd efectele luminismului european se fac simțite și în

---

[1] Rolul cultural al Blajului face obiectul unui mare număr de scrieri. Să amintim aici doar acelea care vor avea un rol clar în documentația acestui studiu: Ioan Antonelli, *Breviar istoric al școalelor din Blaj*, în *Transilvania*, X, 1877, nr. 175—176; Nicolae Brînzeu, *Școalele din Blaj. Studiu istoric*, Sibiu, 1898; Coriolan Suciu, *Blajul, Brașovul și Mureșenii*, în *Cultura creștină*, XIV, 1925, nr. 10, p. 363—376; *Rolul național-cultural al Blajului în preajma evenimentelor din 1848*, *Ibid.*, XIV, 1925, p. 44—49; *Profesori și amintiri blăjene*, *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5, p. 370—377; *Blajul și revoluția lui Horia*, *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5, p. 352—362; *Crîmpeie din procesul dintre profesorii de la Blaj și episcopul Lemeni (1843—1846)*, Blaj, 1938; Giorge Pascu, *Istoriea literaturii române din secolul al XVIII-lea III. Epoca lui Clain, Șincai și Maior*, Iași, 1927; Alexandru Lupeanu-Melin, *Biblioteca centrală din Blaj*, în *Boabe de grîu*, II, 1932, nr. 12, p. 613—626; *Călăuza Blajului. Cu însemnări și lămuriri istorice*, Blaj, 1922; *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1927; Ioan Georgescu, *Școalele din Blaj*, în *Boabe de grîu*, IV, 1933, p. 335—360; *Sufletul românesc în școlile Blajului*, în *Cultura creștină*, XVI, 1936, nr. 7—8, p. 464—467; Ștefan Manciulea, *Contribuții la redeșteptarea conștiinței naționale în Moldova și Bucovina*, XVII, 1937, nr. 10—12, p. 666—691; *Biblioteca centrală din Blaj*, București, 1938; *Muzeul Blajului*, în *Cultura creștină*, XX, 1940, nr. 1—2, p. 56—70; nr. 3—4, p. 181—201; Alexandru Nicolescu, *Arhiereii Blajului și activitatea lor pentru neam*, *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5, p. 218—229; M. Theodorian-Carada, *Fiii Blajului în Oltenia*, în *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5, p. 289—292; Constantin Pavel, *Părțile ungurene și triada de la Blaj*, *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5,

Transilvania, provincia din orientul Imperiului Austria[2], sub forma unui original preiluminism. Ca și ulterior, în cazul romantismului, răsăritul Europei se va manifesta retardat față de țările de dincolo de Elba, recepționînd filosofia și ideologia politică a luminilor cu oarecare întîrziere. Pentru Transilvania, nu mai există demult nici o îndoială că noul curent a suferit o întîrziere, datîndu-se *după* configurarea Aufklärungului austriac. Chiar dacă luăm în considerare sursele autohtone generatoare de luminism, ca moștenirea mai veche a marelui umanist Nicolaus Olahus, existența unor cărturari cu orizontul intelectual deschis spre ideile moderne ca Gabriel Ivul, George Buitul sau Teodor Corbea ori cunoașterea și admirația față de opera lui Dimitrie Cantemir, luminismul românesc din Transilvania s-a putut mișca și manifesta coerent numai în ansamblul închegat al Aufklärungului pe de o parte, al luminismului general românesc pe de altă parte. Curentele de idei sînt strict tributare realităților de ordin social și politic, din care se nasc, al căror sînge îl poartă în artere, pentru a sintetiza și dinamiza apoi ele însele istoria. Locul ideologiei în istorie se aseamănă cu locul roții cu palete în scocul morii, care preia forța brută a apei ce curge înafara conștientizării — avînd rațiunea suficientă în curgerea însăși —, pentru a o transforma într-o putere nouă, logică, unisensuală și cu finalitate precisă.

Ieșirea Blajului din anonimatul istoric se leagă de o asemenea realitate politică, respectiv efortul lui Inochentie Micu de a transforma clauzele benefice ale Unirii cu Roma de la 1700, în realități palpabile pentru românii transilvăneni[3]. Pe firul perspectivelor deschise de unire, sintetizate în *Secunda Leopoldina* din 19 martie 1701, acest de fapt cel dintîi episcop greco-catolic *activ* creează un cadru de acțiune ce depășește problematica bisericească, vizînd ansamblul național în înțelesul modern al cuvîntului. Numeroasele ursorii ale episcopului către Curtea de la Viena sînt importante documente pregătitoare ale celui mai însemnat act politic românesc din secolul al XVIII-lea, *Supplex Libellus Valachorum* din 1791. În ele găsim idei majore ale epocii, luate din arsenalul dreptului natural după care „calitatea" istorică izvorîtă din

---

p. 256—267; Augustin Caliani, *Educația națională în școlile Blajului*, în *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5, p. 269—283; Augustin Pop, *Călugării de la Blaj și rolul lor în viața culturală a neamului*, *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5, p. 308—324; Victor Macaveiu, *Capitlul metropolitan din Blaj. Intemeierea și rolul lui în trecutul nostru*, *Ibid.*, XVII, 1937, nr. 4—5, p. 230—245; Nicolae Comșa, *Dascălii Blajului. Seria lor cronologică, cu date biobibliografice*, Blaj, 1940.

[2] Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, II, București, 1969; D. Popovici, *Literatura română în epoca luminilor*, în *Studii literare*, II, Cluj, 1972; Ion Lungu, *Școala Ardeleană*, București, 1978.

[3] Augustin Bunea, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728—1751)*, Blaj, 1900; Zenovie Pâclișanu, *Corespondența din exil a ep. Inochentie Micu Klein, 1746—1768*, București, 1924; Nicolae Comșa, *Episcopul Ion Inochentie Micu*, Blaj, 1943; I. Tóth Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1696—1796*, Budapest, 1946; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 137—199.

prerogative nobiliare nu mai are valoare. Reconsiderarea valorii omului, ca născut liber şi, deci, beneficiar al dreptului natural, a ameliorat şi dreptul ginţilor, care acreditează tot mai insistent valoarea pozitivă a majorităţii, în locul rarefiatului organicism feudal, cu originea, de cele mai multe ori, într-un precedent de *jus gladii*. Profund cunoscător al epocii sale, Inochentie Micu pretinde, în numele „clerului şi poporului român" — formulare frecventă la el — cîteva drepturi care nu puteau fi imaginate înafara unui fundal european de esenţă raţionalist-luministă: răsturnarea constituţiei Transilvaniei, în care românii să intre ca naţiune egală în drepturi cu celelalte naţiuni din principat şi acordarea unor înlesniri sociale menite să-i emancipeze pe români din starea de aservire politică şi socială în care se aflau. Niciodată în istoria românilor transilvăneni nu fuseseră formulate revendicări de asemenea manieră, cu toate că fondul este extras din secole de năzuinţă spre libertate, manifestată la Bobîlna, în răscoala lui Doja sau în vremea unirii politice realizate de Mihai Viteazul. Meritul lui Inochentie Micu este de a fi tras toate concluziile istoriei românilor pînă la el, pentru a le converge într-un program destinat viitorimii.

Alegerea Blajului ca reşedinţă a noii dieceze greco-catolice face parte tot din strategia politică a acestui veritabil vizionar român. Vizibil mai sărac decît oricare dintre fiefurile care îi fuseseră oferite, Sîmbăta de Jos sau Gherla, acest „deal cu ciulini" cum l-a caracterizat un memorialist avea avantajul de a fi în mijlocul geografic al Transilvaniei, într-un ţinut masiv românesc, înafara enclavelor populate de maghiari sau saşi. Pînă şi arterele geografice, cu cele două Tîrnave care se întîlnesc în oraş, pentru a deschide zările spre Mureş, cu tradiţionalele căi de trecere spre bazinul Someşului şi spre nordul principatului, Blajul părea destinat să devină reşedinţa unor astfel de năzuinţe pline de ambiţie. Inochentie Micu a avut răgazul, între zbuciumatele lui demersuri politice, să întocmească şi un plan ingineresc al Blajului, pe care acest genial inginer al viitorului naţional îl prezintă, în 1744, Dietei de la Sibiu, cerînd ca Blajul să fie recunoscut ca tîrg *(oppidum)*[4]. Lucru pe care forul legislativ al ţării este nevoit să-l acorde, marcîndu-se astfel momentul naşterii Blajului, căruia viitorul îi rezerva mîndria unui destin istoric aparte.

Şi totuşi, cum a rezultat un redutabil *centru de cultură*, din lupta îndîrjită a episcopului pentru edificarea unei confesiuni româneşti cu prerogative politice în Transilvania? Inochentie Micu îşi asociază clerul greco-catolic în această confruntare cu forţele politice adverse[5], creînd astfel precedentul care va face din acest cler elita politică a românilor transilvăneni, pînă la a-şi asuma, în 1848—1849, sarcina co-

[4] George Bariţ, *Părţi alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă*, I, Sibiu, 1889, p. 414; P. P. Panaitescu, *Ctitorul Blajului, episcopul Inochentie Micu-Klein*, în *Gînd românesc*, 1936, nr. 8—9; Nicolae Comşa, *Episcopul Ion Inochentie Micu*, Blaj, 1943.

[5] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, p. 138.

virșitoare a unei revoluții și a unui război revoluționar. Pe lîngă acest rol politico-național, menținut mai bine de un secol la cotele majore ale demersului istoric, rosturile strict preoțești ale clerului aproape se pierd în subsidiar. Inochentie Micu intuiește un adevăr valoros: biserica greco-catolică, unica instituție românească legală, trebuia să-și asume toate atribuțiile pe care, la alte națiuni, le îndeplinea o burghezie puternică, bogată. De bun augur este și o altă intuiție a Întemeietorului, care face din el un expresiv preiluminist al Europei de răsărit: leagă existența instituției clericale de sarcina educării poporului, începînd de la cea mai înaltă treaptă ierarhică. Între nenumăratele reforme pe seama diecezei sale, i-a reușit, în scurtul răstimp al unei păstorii pline de zbucium, să înființeze instituția călugăriei, prin întemeierea Ordinului bazilitanilor români. Speranțele legate de această instituție erau mari, pe măsura eforturilor investite de episcop pentru obținerea ei. Spre deosebire de condiția intelectuală joasă a călugărului de tip oriental, consumat în parazitism și ignoranță crasă, călugării greco-catolici „trebuiau să fie oameni foarte eruditi, atît în științele teologice cît și în cele profane, cu nimic inferiori bărbaților eruditi ai apusului“[6]. Odată fixată această exigență, urmează stabilirea *rostului* călugărilor: acela de a fi dascălii tinerilor români, slujind exclusiv scopul educării poporului. Se știe că în istoria Europei a mai existat un cin gălugăresc strict pedagogic, în ființa Ordinului piarist al lui Iosif din Calasanz. Dar, pe cîtă vreme părintele piarismului urmărea un scop educativ universalist, nediferențiat și strict religios, baziliții lui Inochentie aveau un obiectiv național, politic, umanist. Scopul era atît de nou și de antrenant, încît preoțimea Episcopiei Făgărașului se obligă, la 21 iulie 1738, să plătească suma de 25.000 de florini — imensă pentru acea vreme! — pe seama noii catedrale și a mănăstirii[7]. Pîrghia e așezată în mod inspirat, și, în scurt timp, cîțiva călugări din Blaj vor reuși să realizeze într-ale culturii, cît n-au făcut cohorte de pravoslavnici înțepeniți întru bogoslovie și nelucrare. Căci — afirmație de loc riscată! — călugăria Blajului e un pretext confesional, pentru o întreprindere politico-națională cu scop laic.

Întîiul călugăr blăjean, Inochentie însuși, a îndeplinit cu strălucire cerința erudiției. Avea studii la Tirnavia, unde s-a inițiat, cu ajutorul iezuiților, în tainele politicii înalte. El reușește să smulgă Împăratului Carol VI vestita Diplomă regească din 21 august 1738, care fixează bazele dezvoltării ulterioare a culturii blăjene, pe linia națională inițiată de Inochentie Micu: se alocă 3.000 de florini pentru 11 călugări, la Blaj, 20 de elevi la școala diecezană și 3 studenți trimiși la Institutul De Propaganda Fide din Roma[8]. Cu acest rezultat, episodul

---

[6] Augustin Pop, *Călugării de la Blaj și rolul lor* ..., p. 309.
[7] Nicolae Brînzeu, *Școala din Blaj* ..., p. 19.
[8] Diploma lui Carol VI s-a publicat în întregime la Petru Maior, *Istoria bisericei românilor, atît a cestor dincoace, precum și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, p. 202 și urm.

activității efective a lui Inochentie se încheie, prin plecarea lui în bejenie fără întoarcere. Nu înainte, însă, de a-și lăsa cărțile pe care le adunase, pe seama viitoarei biblioteci a Blajului. Instituția călugărilor-dascăli ia ființă după plecarea lui și cuprinde într-adevăr personalități cu un orizont intelectual excepțional pentru acea vreme: Leontie Moschonas, care venise din Grecia cu un inestimabil tezaur de cărți, Silvestru Caliani, Grigore Maior, Petru Pavel Aron, absolvenți de Roma, Gherontie Cotorea, absolvent de Tirnavia și Atanasie Rednic, avînd studii la Viena. În fond, schema școlarizării călugărilor din Blaj nu este decît un efort de a aduna la Blaj, în cel mai scurt timp, cunoștințele care animau peisajul de referință al românilor transilvăneni: Imperiul și Italia strămoșilor. „Înainte de ei — afirmă pe bună dreptate monograful școlilor din Blaj[9] — nu avea nimic de ceva valoare", căci ei sînt, după Nicolae Iorga[10], receptorii acelor „misterioase îndemnuri către acțiune, din depărtările glorioase ale trecutului", care-i ademenea din vestigiile gloriei romane. După ei, transhumanța intelectuală între Blaj și Roma devine realitate vitală, printre alumnii Cetății Eterne numărîndu-se încă, numai în secolul al XVIII-lea, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și foarte mulți alții.

Dezideratul cultural al lui Inochentie Micu s-a îndeplinit riguros, activitatea acestui prim grup de cărturari ai Blajului explodînd puternic în trei direcții: școlile naționale, tipografia și biblioteca, lucrările proprii. În momentul cînd Împărăteasa Maria Tereza schițează cele dintîi înclinații spre o oarecare conduită luministă, Petru Pavel Aron înțelege să acționeze prompt, înființînd la 1754 nu mai puțin de trei instituții școlare românești: Seminarul teologic, Gimnaziul greco-catolic și Școala obștească. Îndată după înființare, numărul elevilor celor trei școli ajunge la 300, amănunt care justifică pe deplin acea minuțioasă pregătire prealabilă a dascălilor. Căci programa fixată în documentele inaugurale reclama cunoștințe temeinice și variate. Înafara tradiționalelor materii de gimnaziu, *Publicarea școalelor ce s-a dat în Blaj la anul 1754, octomvrie 21*, opera lui Petru Pavel Aron și a lui Gherontie Cotorea prevede și „procetirea, scrierea și ticluirea limbilor și ceva cunoștințe a științelor", fapt cu adevărat revoluționar în istoria învățămîntului românesc[11]. Învățămîntul este gratuit „nici o plată de la ucenici așteptîndu-se". Profesorii, care așteptau demult acest moment, intră în posesia catedrelor, după *Rînduiala cinstiților ieromonahi și școalelor* ... dată de episcopul Aron tot în octombrie 1754[12]. „Vrînd cu fapta a răspunde chemării noastre și așteptării neamului", ei se răspîndesc la toate cele trei institute, după gradul pregătirii: Leontie Moschonas la dogmatică, Atanasie Rednic la istorie, Grigore Maior la limbile străine iar Constantin Dimitrievici, dascăl la Școala deobște. Gherontie Co-

[9] Nicolae Brînzeu, *op. cit.*, p. 25.
[10] *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II, p. 61.
[11] Nicolae Brînzeu, *op. cit.*, p. 44—46.
[12] *Ibid.* p. 46—49.

torea va avea în grijă arhiva școlilor, iar Silvestru Caliani va fi prefectul Seminarului, post corespunzător directorului adjunct, întru cît direcția școlilor o avea Aron însuși. Limba de predare era, firește, latina, dar există indicii după care în Gimnaziul deschis de Petru Pavel Aron se predau materii și în limba română. Ceva mai mult, Samuil Micu spune că „episcopul Aron *mai ținea și școale românești*" [s.ns.] iar un celebru document de epocă, scrisoarea lui Atanasie Rednic către Petru Pavel Aron, din 11 ianuarie 1756, despre acea comedie ambulatorie a școlarilor blăjeni[13], spune textual: „Cîțiva elevi mai mari și mai mici de la școala latină și *română* s-au îmbrăcat în costume cum obișnuiesc să se îmbrace comedianții". Oricum, ambele direcții, latină și română, au fost de bun augur, una pregătind terenul viitoarelor lucrări de erudiție filologică, ce au făcut gloria Blajului, a doua cizelînd graiul străbun după cerințele noi ale științei și cărții. Vreme de multe decenii, tinerimea transilvăneană își avea la Blaj unicul loc unde putea să învețe *sub nume de român*, materii ce cuprindeau revelații din ce în ce mai subliniate despre națiunea căreia îi aparține. Rostul lor va crește odată cu fluxul curentului luminist, cînd cultura însemna politică. Din punctul de vedere politic-raționalist, înființarea școlilor românești din Blaj la parametri atît de spectaculoși, însemna eludarea restricțiilor constituționale în legătură cu românii și crearea unei platforme extraconstituționale de manifestare a spiritului novator și a voinței de afirmare a românilor. În lipsa scutului legii, instituțiile școlare sînt puse sub scutul confesiunii, unica structură socială românească cu statut de existență legală. E singurul fel corect de a privi școlile confesionale, nu ca nuclee didactice care servesc necesitățile religioase, ci ca instituții naționale ocrotite de religie.

Petru Pavel Aron, în comparație cu geniul de vizionar al lui Inochentie, avea darul realizării practice. De numele lui se leagă și un al doilea aspect al Blajului cultural: editarea și tezaurizarea cărților. Ambele acțiuni s-au desfășurat concomitent cu înființarea lăcașelor de învățătură. Aici, însă, imixtiunea factorului politic este inversă, dinspre regim spre Blaj. Îngrijorată de infiltrarea cărților ortodoxe din Principatele extracarpatine, al căror spirit și conținut punea în pericol pojghița subțire a „catolicismului" românesc transilvănean, Maria Tereza dispune — prin decretul din 14 octombrie 1746 — înființarea unei tipografii diecezane la Blaj[14], care să suplinească lipsa cărților de cult. Această lipsă fusese un motiv suficient pentru admiterea tacită a vehiculării tipăriturilor de Rîmnic mai ales, dar și de Tîrgoviște, București, Iași. Revoltele ortodoxe de la mijlocul secolului al XVIII-lea *impuneau* stăpînirii tactica izolării neuniților transilvăneni de marea matcă a ortodoxismului[15]. Prohibiția Mariei Tereza capătă un caracter oficial

[13] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond. Blaj. Colecția de documente nr. 169.
[14] Ștefan Manciulea, *Biblioteca centrală din Blaj*, p. 5.
[15] Despre istoricul Tipografiei de la Blaj vezi și Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de*

prin decretul din 23 noiembrie 1746. Cu toate că este azi estompată de depărtarea ei în timp, rămîne cea mai severă încercare de a stăvili comuniunea spirituală a românilor peste bariera artificială a Carpaților, încercare, după cum se știe, fără rezultate în sensul intenției Curții. Corolarul prohibiției, însă, ideea înființării unei tipografii la Blaj, a fost plin de urmări spectaculoase pentru români, aici avîndu-și izvorul în bună măsură importanța culturală a centrului eparhial greco-catolic. În 1750, de sub tescurile înoite ale bătrînei tipografii de la Bălgrad iese cea dintîi carte românească purtînd marca tipografică a Blajului. Este — semnificativ! — nu o carte de cult, ci una moral-filosofică, prevestind, parcă, destinul luminist al noii tipografii. Operă a lui Petru Pavel Aron însuși, *Floarea adevărului* din 1750, cu o ediție latină ulterioară[16], pune în circulație și precepte laice, învăluite în haină religioasă. După acest simbolic mesager, tipografia pusă sub conducerea harnicului și eruditului Gherontie Cotorea izbucnește într-o veritabilă eflorescență de cărți care, indiferent de conținutul lor, însemnau slovă românească sau pentru români în flux coerent, într-un teritoriu secătuit de cultură: *Învățătură creștinească* (1753), *Doctrina Christiana* (1757), *Dogmatica învățătură a bisericei răsăritului* (1760), *Adevărata mîngîiere în vremi de lipsă* (1761), *Începerea așezămîntului și iscăliturile sfîntului săbor de la Florența* (1762), *Psaltire* (1764) și nenumărate altele. Pe la 1759, Blajul ambiționează lucrarea unui lexicon, despre care aflăm dintr-o scrisoare a lui Grigore Maior către Petru Pavel Aron, din 2 noiembrie a acelui an: „Despre îndreptarea micilor [a școlarilor — n.ns.], despre lucrarea lexiconului i proci voi sili din putință". Într-un pasaj de o frumusețe aparte, Maior subliniază că „aceasta ni-i chemarea, plecarea, gîndirea din tinereațele noastre"[17]. E prima atestare a unui interes lexicografic la Blaj, germene din care va crește marea școală filologică blăjeană. Dezvoltarea tipografiei, alături de școli, făcea parte din planul de activitate al lui Petru Pavel Aron, pe care l-a comunicat la Roma

---

la 1715 pînă la 1764, Blaj, 1902, p. 352—361; Ioan Georgescu, *Tipografia Seminariului din Blaj*, în *Boabe de grîu*, V, 1934, p. 1—31; Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, București, 1968, p. 99—100; Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 237—246.

[16] Ediția latină poartă titlul *Flusculus veritatis* și a apărut la Viena în 1752. Pentru tipărirea ediției românești se pare că a plătit Aron 50 de zloți, după cum reiese din chitanța semnată la 1750, 31 ianuarie, de Gherontie Cotorea, ieromonah, și de protopopul Nicolae din Sad: „Noi cei mai jos iscăliți dăm carte de mărturie prea cinstitului vicariuș Petru Aaron, cum că anu Domnului 1750, în luna lui ianuarie, zile 31, în triaba tipografiii au dat cincizeci de zloți" (Arhivele Statului din Cluj-Napoca, Fond. Blaj, colecția de documente, nr. 117). Atestări ale acestei prime tipărituri blăjene: Vasile Pop, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări, de la începutul lor pînă în vremile noastre*, Sibiu, 1838, p. 46; Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionosiu Novacovici...*, p. 358; Giorge Pascu, *Istoriea literaturii române din secolul XVIII. III. Epoca lui Clain, Șincai și Maior*, Iași, 1927, p. 11; Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, II, București, 1969, p. 63; *George Barit și contemporanii săi*, III, București, 1976, p. 117.

[17] Arhivele Statului Cluj-Napoca. Fond. Blaj, colecția de documente, nr. 312.

în zilele următoare instalării sale, la 12 noiembrie 1754[18]. Așa se explică și eforturile lui de a renova tiparnița, apelînd la Colegiul iezuit din Cluj și chiar la cel reformat, de unde a primit, înafara unor piese și litere vărsate, și sprijinul meșterilor tipografi cu renume ca Székely Páldi István și Becskereki Mihály. Gherontie Cotorea, el însuși cărturar cu veleități scriitoricești, autorul unor lucrări *Despre schischmaticia grecilor* sau *Despre articulușurile cele de price*[19] care, dacă apucau să vadă lumina tiparului, ar fi stîrnit senzație în epocă, are merite remarcabile ca cel dintîi prefect al tipografiei din Blaj. În 1756, profitînd de relațiile personale cu tipograful clujean Páldi, achiziționează pe seama tipografiei litere latine turnate la Cluj. Este momentul cînd, alături de slova străină pe care blăjenii o vor combate cu atîta vehemență, românii fac cunoștință, în tipografia lor națională, cu litera strămoșească latină. Cu aceste litere se tipăresc mai întîi cărți latinești, ca *Doctrina Christiana* a lui Petru Pavel Aron sau *Sancti patris nostri Joannis Damasceni Opera Philosophica et Theologica*, alcătuită de același Tipărirea cărților românești cu litere latine avea să mai întîrzie, iar prima, *Cartea de rogaciuni* a lui Samuil Micu (1779) se va tipări nu la Blaj, ci la Viena. Seria cărților cu conținut românesc și alfabet latin o va deschide abia la 1783 Gheorghe Șincai cu al său *ABC sau Alphavit pentru folosul și procopsala școalelor celor normalicești a neamului românesc.*

Deceniului al șaselea îi aparține, în sfîrșit, și cea de a treia inițiativă culturală, cu care debutul Blajului pe drumul configurării sale ca centru polarizator și radiant de viață spirituală se poate considera încheiat. În 1754 se deschide biblioteca Blajului, cu un depozit incipient de 182 volume[20]. De unde proveneau acestea? O parte fuseseră strînse încă de Inochentie Micu, arhiereul fondator văzînd cetatea idealului său în toată complexitatea unui centru de cultură. Pe la 1730, el achiziționează și aduce la Blaj, din Viena, manuscrisul probabil autograf al *Hronicului vechimii româno-moldo-vlahilor*, opera de istorioërafie națională a lui Dimitrie Cantemir[21]. Cum, la 1754, *Hronicul* ... ajunge la îndemîna profesorilor și, desigur, a școlarilor interesați, nu e greu de imaginat atracția pe care această cea mai ilustră scriere din bibliotecă a exercitat-o asupra unora și a celorlalți. La trei ani după deschiderea bibliotecii se simte de pe acum necesitatea multiplicării manuscrisului, lucru pe care îl realizează parțial, în 1757, „eu, smeritul între mișei

---

[18] I. Tóth Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizsmus első százada*, Budapest, 1946; Jakó Zsigmond, *Philobiblon Transilvan*, p. 239.

[19] Despre soarta celor două manuscrise: Ioan Rațiu, *Dascălii noștri. Scurte notițe din viața și activitatea lor literară (1754—1848)*, f.l., f.a., p. VII—IX.

[20] Ioan Rațiu, *Blajul*, Brașov, 1911, p. 71; Ștefan Manciulea, *Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 5. După alte surse — de pildă Alexandru Lupeanu, *Călăuza Blajului*, p. 94 — numărul ar fi mult mai mare: numai de la episcopii Ioan Giurgiu Patachi și Inochentie s-ar fi moștenit 250 de volume.

[21] Vezi Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 89. Manuscrisul se păstrează azi la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei, Fond. Blaj, ms. rom. 87.

Constantin [Dimitrievici], dascălul", „acest hronic prefăcîndu-l după altul"[22]. După propria mărturisire, Constantin Dimitrievici era „născut şi venit din Ţara Românească, din judeţul Romanaţilor, din satul Arceşti". O mare operă a istoriografiei româneşti reunea astfel, în pragul erei luministe, spiritul celor trei ţări româneşti, prin autorul moldovean al *Hronicului . . .*, pus de copistul muntean la îndemîna transilvănenilor dornici de învăţătură. Opera cantemiriană este o cale de recepţionare a unor idei mai vechi, conţinute încă în scrierile cronicarilor, respectiv originea şi nobleţea romană a românilor, latinitatea, autohtonia şi continuitatea lor în spaţiul carpato-dunărean[23]. Învăţaţii Blajului de la mijlocul secolului al XVIII-lea ne apar ca nişte oameni de carte, în concordanţă cu spiritul letrist al vremii. Iată de ce, teoriei mai vechi, deosebit de agreate de istoriografia noastră romantică, după care Blajul a luat contact cu aceste adevăruri majore ale trecutului lor prin tinerii trimişi la Roma să studieze la De Propaganda Fide, e firesc să-i ia locul noua revelaţie, pătrunsă de bun simţ şi logică ştiinţifică, despre filiaţia cantemiriană a spiritului Şcolii Ardelene. Dealtminteri, Cantemir este o sursă des citată de marii istoriografi ai Blajului, Samuil Micu, Şincai şi Petru Maior, alături de *toate* scrierile de oarecare importanţă de dincolo de Carpaţi. Principiul continuităţii culturale, caracteristic istoriei civilizaţiilor, îşi găseşte astfel explicaţia logică şi în cazul Blajului luminist, depăşindu-se semiaserţiunea unui import ideologic din apus. Un blăjean care n-a studiat la Roma, Gherontie Cotorea, are în *Despre articulaşurile cele de price* pasaje de pură nostalgie a măreţiei româneşti de altădată: „Era oarecînd şi neamul românesc neam vestit şi lăudat, iară acum fără de veste şi ocărît zace!", dobîndită în mod sigur nu prin contemplarea monumentelor Romei strămoşeşti, ci prin lectura unui Constantin Cantacuzino sau Theodosie Rudeanu, unde întîlnim de asemenea tînguiri despre „micşorarea şi călcarea rodului nostru cestui românesc, carele odată şi el s-a numărat între puternicile neamuri". Mai apoi, rămîne de văzut în ce măsură o altă lucrare a lui Cotorea, atestată tot ca manuscris, *De religia şi obiceaiurile turcilor*[24], a fost sau nu scrisă sub influenţa interesului lui Dimitrie Cantemir pentru trecutul Islamului. Departe de a fi o emanaţie pură a contactului cu Roma, cultura Blajului se conturează într-un cadru distinct de referinţă mixtă, în care orientul îşi păstra vraja şi savoarea proprie. Unul dintre fondatorii bibliotecii, Leontie Moschonas, „de la care au rămas multe cărţi greceşti în biblioteca călugărilor de aici"[25], era ortodox din insula Naxos, ajuns şi rămas în chip misterios printre uniţii de la Blaj. Cu lăsămîntul lui, biblioteca sporeşte pînă la 350 de

---

[22] Nicolae Comşa, *op. cit.*, p. 50—51. Manuscrisul e păstrat în Cluj-Napoca în Fond. cit., ms. rom. 49.

[23] Ion Lungu, *Şcoala Ardeleană*, Bucureşti, 1978, p. 86.

[24] *Din istoria părintelui Samuel Clain*, în Timotei Cipariu, *Acte şi fragmente latine româneşti pentru istoria bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, p. 121.

[25] Timotei Cipariu, *Acte şi fragmente . . .* p. 143, nota *i*.

volume, simțindu-se necesitatea unui bibliotecar. Acesta va fi găsit în persoana lui Grigore Maior, tînăr cu 7 ani de studii la Roma, „învățătoriu limbilor și după vreme și putință a științelor" la Seminarul din Blaj. Cînd, apoi, va ajunge episcop al Făgărașului, Grigore Maior va smulge Împărătesei, în „dar de instalare", un impresionant număr de cărți, adică toate dubletele din biblioteca imperială de la Viena[26]. Pe acest nucleu s-au adăugat în cursul vremii noi achiziții și donații, încît în secolul al XIX-lea biblioteca număra 50.000 de volume. Numai manuscrisele românești au atins — după un catalog modern[27] — 320 volume, lista celor latinești fiind de 10—15 ori mai lungă.

Faza analizată pînă aici din istoria culturală a Blajului poate fi numită *a edificării și acumulărilor*. Punînd în cumpănă baza materială nulă de la care s-a pornit, drept consecință a situației paupere a românilor din Transilvania, rezultatele insinuează de la sine ideea unor eforturi eroice. În cîteva decenii, „dealul cu ciulini" de la încrengătura Tîrnavelor devine apt, material și uman, pentru a începe un nou destin, acela de creator de cultură originală. Noua fază, *aceea de creație*, este cea care a fixat definitiv Blajul în conștiința poporului român și ea a produs aceea eflorescență care va căpăta în posteritate numele de Școala Ardeleană. Acum, într-o limită cronologică periodizabilă între 1779—1825, are loc adevărata infuzie a ideilor luministe asupra Blajului și a oamenilor care îi ilustrau destinul de centru cultural-*politic* românesc. Deceniile de la Inochentie Micu, cel care a rupt-o în mod atît de energic și vizionar cu întregul sistem de gîndire medievală, au constituit un lung răstimp — 1730—1779 — de manifestare a *necesității* noului val de idei ce va să vină. Blajul preiluminist este solul uscat și crăpat de secetă, care așteaptă binefăcătorii stropi de ploaie ai unui cer ce se vinețea a furtună dinspre apusul Europei. Criza conștiințelor, care a dus în occident la nașterea filosofiei sociale a lui Voltaire și Rousseau, s-a manifestat, în felul ei, și în această capitală spirituală românească ad-hoc, cu adresă directă la emanciparea unei noi structuri civile a Imperiului: românii uniți și egali cu celelalte națiuni ale Transilvaniei. Dar acest mare liniament al istoriei românilor s-a dovedit a fi extrem de greu realizabil. Documentul politic de bază, *Secunda Leopoldina* din 1701, conținea într-adevăr germenii teoretici ai unei atari evoluții. Pe cîtă vreme, însă, întregul plan politico-social rămînea cel medieval, era imposibil de obținut un rezultat coerent, din stratagema politică imperială adoptată în scopul atragerii românilor la unirea cu Roma. Experimentul lui Inochentie Micu — acest om cu virtuți de referință din toate unghiurile de vedere! — este ilustrativ la maximum: în plin moment de vigoare a gîndirii medievale în Transilvania, el încearcă să valorifice *ad litteram* prevederile favorabile românilor din Leopoldina de la 1701 în sensul recunoașterii națiunii sale ca națiune

[26] Alexandru Lupeanu, *Biblioteca centrală din Blaj*, București, 1934, p. 6, Ștefan Manciulea, *Biblioteca centrală din Blaj*, p. 7.

[27] Nicolae Comșa, *Manucrisele românești*...

constituțională. Nereușita practică a lui Inochentie este desăvîrșită și notorie, strădaniile lui fiind excizate cu ușurință ca elemente ce dăunau corpului social feudal în esență. Marele rezultat al episodului Inochentie Micu a fost de subsidiu rezervat viitorului, și s-a tradus prin *conștiința* unei cauze românești și a dreptății acestei cauze. Rezultatele practice după cum s-a văzut, n-au întîrziat să apară, dar ele au fost obținute de un om care nu-și devansa epoca și care respecta modalitățile caracteristice de pertractare politică. Acest om a fost Petru Pavel Aron, care a fărîmițat dezideratul totalitarist-radical al lui Inochentie Micu, al cărui enunț teoretic contravenea flagrant concepției politice a epocii, într-un lung șir de obiective limitate, de ordin practic imediat, și a căror realizare nu părea să afecteze dogmatismul juridic medieval. Dar toate acestea nu erau altceva decît celulele de construcție a unei conștiințe naționale, peste care duhul lui Inochentie plutea ca duhul biblic peste apele începuturilor. Instituționalizarea națională a Blajului a oferit un cadru de geneză, manifestare și generalizare a celor cîteva urgențe pe care se structurează preiluminismul transilvănean: *nevoia unei gîndiri noi, existența unui mediu care să o recepționeze,* ca pe o dezlegare din cercul vicios în care intraseră românii uniți cu biserica Romei adică: dreptul acordat de Împărat de a exista juridic duce la voința de a exista, care este anihilată la rîndul ei de interdicția constituțională de a exista, exact motivul pentru care monarhul emanase actul juridic în favoarea existenței și așa mai departe. Sîntem în plină sofisticărie politică scolastică, printre ghiarele căreia Blajul se edifică, național și cultural, încet dar tenace și sigur. Declanșeul luminist îl găsește pregătit asemeni ogorului pentru sămînță.

Cei dintîi studenți blăjeni la Roma, Petru Pavel Aron, Grigore Maior și Silvestru Caliani aduc cu ei imaginea măreției strămoșești contemplate la sursa intensității sale maxime. Nu s-au urmărit influențele de ordin laic exercitate asupra lor în mediul apusean, unde avea loc tocmai despărțirea uscatului de ape: a unui nou mod de gîndire, de spiritualitatea îmbătrînită a evului mediu. Dar din reacțiile lor ulterioare, după revenirea în țară, deducem cel puțin o liberalizare a felului de a gîndi și acționa. Episodul „comediei ambulatoria" din iarna anului 1755—1756, puțin adîncit pînă acum[28], e grăitor în acest sens. Într-o scrisoare către episcopul Aron, aflat în vizitație canonică prin Maramureș, călugărul Atanasie Rednic se plînge[29] în 11 ianuarie 1756 de existența unei facțiuni liberale la Blaj, formată din vicarul general Grigore Maior, Silvestru Caliani și alți cîțiva dascăli de la școala română și latină. Aceștia — spune Rednic — refuză să sărute evanghelia în timpul slujbei liturgice, „precum prescrie Typicul", Silvestru Caliani afirmînd chiar că „nu vrea să se introducă un astfel de obicei". Este

[28] Alexandru Lupeanu, *Comedia ambulatoria*, în *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1937, p. 36—42; Ion Breazu, *Teatru românesc în Transilvania pînă la 1918*, în *Studii de literatură română și comparată*, I, Cluj, 1970, p. 97—116.

[29] Arhivele statului Cluj-Napoca, Fond. Blaj, Colecția de documente, nr. 169.

prima atestare a unei nesupuneri cu anticipat iz galican, semnalate în dieceza greco-catolică din Transilvania. Aceasta pe plan ideologic. Pe plan cultural, atitudinea lor îl scandalizează pur și simplu pe rigurosul monah Atanasie Rednic. Aceștia — adică — au facilitat închegarea unei trupe de teatru dintre școlarii Blajului, care au răscolit împrejurimile cu o piesă românească — ce păcat că nu i se cunoaște conținutul! — „care ar putea într-o zi să se îndrepte împotriva noastră", pentru că „nu este practicată de către alte națiuni [din Transilvania — n.ns.]". Intenția lui Atanasie Rednic nu este malignă, el vrea doar „să stăm ascunși pînă ce am ajunge în posesiunea perfectă a bunului, și atunci să ieșim public, decît să arătăm adversarilor unele semne imperfecte ale bunului posedat". *Bunul* e, în cazul de față, cultura dobîndită de români prin iradiere blăjeană, și în care Atanasie Rednic sesizează cel puțin două elemente interesante pentru evoluția Blajului cultural: ispita liberală a călcării rigorilor clericale — este vorba de o piesă laică pe temă religioasă, în genul misterelor din teatrul apusean! — și impulsul creator *conștient* („părintele Grigore [Maior] aproape îl forța" pe Vasile Neagoe, dascălul și regizorul piesei, să poarte „această solie a lui și a tinerilor"), înaintea altor eforturi similare din partea maghiarilor și sașilor din Transilvania.

Cea de-a doua generație de tineri trimiși în apus recepționează acolo din plin ideologia luministă, ale cărei elemente le aduce cu sine la Blaj. Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior sînt purtătorii unor mesaje confirmate, atît din Aufklärung-ul german (în special cei doi leibnizieni notorii în epocă, Christian Wolff și Christian Baumeister), cît și din filosofia și literatura luministă franceză (Montesquieu, Claude Fleury, Claude François Millot sau Fénelon)[30]. La distanță de o singură generație, orizontul științific al blăjenilor crește exploziv, cantitativ dar mai ales calitativ, în conivență cu fenomenul universal de rupere a barierelor vechiului sistem de valori și de eflorescență a spiritului scientist, laic, răzvrătit. În noua albie de idei, jaloanele de bază ale conștiinței dobîndite în primele decenii de existență culturală a Blajului: romanitatea și latinitatea limbii, continuitatea și unitatea de neam scapă din criza purei contemplații, căpătînd valențele unor forțe motrice în sens politic, dar și cultural-științific. Saltul calitativ înregistrat pe tărîm cultural în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea își găsește explicația în fidelitatea cu care au înțeles factorii de competență din Blaj, cele două resorturi luministe de cea mai mare urgență pentru români, de altfel derivînd unul din celălalt, respectiv emanciparea socială și națională a poporului prin cultură și întemeierea culturii prin școală și carte. Ansamblul politicii Imperiului, sub Iosif II era cu totul propice acestui demers, atîta vreme cît se respecta regula jocului, care prevedea influențarea de sus în jos a poporului, ca un act de generozitate iscat din convingerile filosofice ale monarhului. În caz contrar,

[30] Ion Lungu, *Școala Ardeleană*, București, 1978, p. 284—427.

răspunsul era cel dat lui Horea!... Dealtminteri însuşi documentul programatic al acestei faze din destinul cultural al Blajului, document pus în circulaţie recent[31], dă un termen de comparaţie ideal, prin apropierea lui în timp de marea răscoală. În 1783, după alegerea sa ca episcop greco-catolic al Făgăraşului, Ioan Bob înaintează Împăratului un act cu caracter de Supplex Libellus, în care analizează situaţia culturală a românilor din Transilvania şi enumeră revendicările lor în această direcţie. Originalitatea documentului constă tocmai în faptul că — deşi se încadrează într-o lungă serie de suplici pregătitoare ale marelui act de la 1791 —, se referă exclusiv la compartimentul cultural al românilor. Cu un remarcabil simţ politic, Ioan Bob adaptează perfect argumentaţia cererii la direcţia luministă a politicii lui Iosif II, argumentaţie fundamentată pe trei puncte de sprijin caracteristice momentului: a) românii „formează cea mai mare parte din întreaga populaţie a Transilvaniei"; b) „de educaţia şi cultura acestui popor valoros atîrnă în cea mai mare parte înaintarea agriculturii, industriei şi comerţului, ca şi a fericirii publice"; c) „educaţia şi cultura poporului nu se pot realiza fără un cler cult şi fără şcoli bune". Cele trei unghiuri de abordare, ca şi caracterul finalist al argumentelor, erau în măsură să atingă coarda sensibilă a politicii imperiale, care viza tocmai progresul modern al monarhiei, prin ameliorarea statutului cetăţenesc al supuşilor, pe baza dreptului natural, cu ajutorul educaţiei şi culturii. Caracterul de document programatic al acestui Supplex Libellus cultural emis din Blaj este subliniat şi de faptul că el îi vizează în egală măsură şi pe românii neuniţi. Făcînd aluzii la edictul de toleranţă, cea mai îndrăgită dintre reformele lui Iosif II, sub care „a pătruns şi în Transilvania lumina adevăratei filosofii", autorul îşi extinde propunerile şi cererile de remediere şi asupra zonelor neunite, vizînd întreaga Transilvanie. Dar adevărata valoare a suplicei-program din 1783 constă în principala consecinţă a ei, aceea că a fost primul şi ultimul Supplex Libellus românesc la conţinutul căruia Curtea de la Viena a dat curs prompt şi eficient. La începutul anului 1784, Iosif II ordona măsuri pentru satisfacerea acestor cereri, a căror raţiune şi formulare i se păreau pertinente. Un an mai tîrziu, la începutul lui 1785, acelaşi monarh hotăra frîngerea pe roată a celor trei căpitani de oaste ţărănească, Horea, Cloşca şi Crişan, al căror scop era tot emanciparea naţiunii române, dar de o manieră ce nu putea intra în schematismul ideologic al Împăratului. *Forma dat esse rei!*

În lumina acestui Supplex Libellus şi a rezultatelor lui favorabile, realizările culturale imediat următoare anului 1783 capătă explicaţie şi organicitate politică, scăpînd din accepţiunea veche şi neconvingătoare că ar fi opera unor persoane singulare. În primul rînd, se dezleagă misterul celor 300 de şcoli româneşti de sub direcţia lui Gheorghe Şincai, număr care nu se putea explica prin simpla rîvnă a unui om

[31] Vezi *Manuscriptum*, nr. 1, 1980, 89—104.

(încît cercetătorii au început să considere că este o exagerare!), dar care era perfect posibil prin includerea acțiunii în sfera deziderateloг de stat, prin postularea acreditată că „interesul binelui public cere ca numărul școlilor naționale sau normale să crească cît mai mult cu putință". Exact ceea ce s-a întîmplat sub directoratul lui Șincai! Rescriptele împărătești cu caracter didactic sporesc numeric și în consistență începînd din 1783, notoriu fiind mai ales cel din 28 aprilie 1784 către episcopul Ioan Bob, în care dispune înființarea dintr-odată a nu mai puțin de 12 școli triviale, cu plata dascălilor din fondurile școlare[32]. În același răstimp, care coincide cu apariția noii generații intelectuale la Blaj, are loc un serios reviriment și în organizarea învățămîntului din însăși reședința diecezei. De la două clase — *Principia* și *Grammatica* — gimnaziul evoluează fără încetare, ajungînd ca la 1772 să funcționeze cu cinci clase: trei clase de gramatică *(Principia, Grammatica* și *Sintaxis)* și două de umanioare *(Rethorica* și *Poesis).* E schema echivalentă tuturor celorlalte licee din imperiu cu program similar[33]. Era singura școală românească de acest nivel din Transilvania și va rămîne ca atare pînă în secolul următor, alături de 13 licee ale „națiunilor regnicolare", maghiarii și sașii. După apariția *Normei Regia* din 1779, Școala deobște din Blaj se transformă în școală normală, din necesitatea unei pregătiri mai sistematice a învățătorilor pentru școlile sătești. În anul mănos pentru cultura românilor, 1784, școala ajunge să aibă patru profesori și un catehet, schemă cu care va funcționa pînă în 1865. Împreună cu Gimnaziul, Școala normală făcea față unei imperioase nevoi de luminare, oglindite în afluxul mare de elevi către Blaj, veniți din toate părțile Transilvaniei. Deși fusese înființat în principiu pentru greco-catolici, Gimnaziul din Blaj a fost frecventat de nenumărați copii de neuniți, din Săliște, Rășinari sau chiar din Banat. Ajungînd uneori pînă la 500 (în 1760), numărul elevilor de la cele două școli n-a scăzut, pînă la 1800, niciodată sub 300. Foarte mare pentru acea vreme, numărul acesta se explică și prin ajutorul material pe care episcopii greco-catolici l-au acordat copiilor de iobagi români, ajunși după nenumărate avataruri a fi „studenți" la Blaj. După Petru Pavel Aron, Grigore Maior este al doilea care vine în întîmpinarea sărăciei elevilor, creînd, în 1772, *fondul de pîine,* adică distribuind zilnic, pe gratis, „țipăi" din grîul episcopiei. „Ba — spune Samuil Micu — celor săraci li se da și fiertură, de trei ori pe săptămînă".

Se știe că nu numai Blajul găzduia școlari din rîndul românilor, că aceștia erau egal reprezentați și în școlile celorlalte confesiuni din Transilvania, în special în cele ale călugărilor piariști. Dar diferența de orientare dintre Blaj și celelalte școli din principat era notabilă, cu toate că și unele și altele aveau *o programă unitară predată obligatoriu*

[32] Vezi Ioan Lupaș, *Gh. Barițiu: Studii și articole,* Sibiu, 1912, p. 151; Nicolae Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800,* Blaj, 1944, p. 304—305.

[33] Nicolae Albu, *Istoria învățămîntului...,* p. 184.

în limba latină. În şcolile străine, unde se etalau puternic valorile culturale şi istorice ale unor enclave naţionale favorizate de constituţia medievală a ţării, „li se infiltra în suflet dispreţul pentru biata naţiune valahă"[34], ale cărei neajunsuri nu erau învăţaţi să le înţeleagă în perspectivă istorică sau în lumina unei concepţii novatoare, corective. Dimpotrivă, la Blaj, în ambianţa unor personalităţi didactice româneşti şi a unor preocupări centrate în jurul situaţiei naţiunii, elevii dobîndeau înainte de toate conştiinţa că sînt români, deodată cu problematica şi responsabilitatea acestei apartenenţe. Căci *a fi român* în Transilvania acelei vremi, cînd existenţa politică a românilor era negată în scris, prin constituţia ţării, însemna implicit, prin însuşi acest fapt, o atitudine revoluţionară. A învăţa la Blaj însemna din capul locului a-ţi afirma calitatea de român, deci a „sfida" constituţia ţării. Dar aceasta nu era de ajuns. Blajul, prin dascălii săi, revela tinerilor şcolari ideea ferventă a nobleţei românilor, ca adevăraţi autohtoni ai ţării, urmaşii mîndrilor stăpînitori ai lumii, romanii, şi ca vorbitori ai unei limbi care este fiica limbii universului, latina. Iată aici rostul practic genuin, fundamental, al direcţiei latiniste pe care a luat-o spiritul Blajului. Promovată prin forma principală de cultură care era învăţămîntul, conştiinţa originii, care o implica pe cea a legitimităţii drepturilor revendicate de români, se generalizează la scara întregului popor, slujind drept statut sui generis al existenţei naţiunii, înafara constituţiei şi în paralel cu aceasta. Astfel privit — şi este singurul fel de a-l privi! — Blajul apare ca un far de lumină în noaptea istorică a stăpînirii străine.

Factorii răspînditori sînt îndeobşte cunoscuţi, şi ei formează, la scara Blajului, dar, ca influenţă regentă a acestuia, şi la scara întregii Transilvanii, acea familie cultural-literară pe care o numim Şcoala Ardeleană. Din punct de vedere didactic, această „şcoală" este mult mai largă decît accepţiunea pe care i-o acordă istoria literară. Temelia blăjeană pe care s-au înălţat mîndrele coloane numite Samuil Micu, Gheorghe Şincai, Petru Maior sau Ioan Budai Deleanu include numele multor profesori eruditi, avînd rolul ostaşilor care, umăr la umăr, pregătesc victoria generalului. Gloria Blajului luminist înscrie şi alte nume ca Iacob Aron, Partenie Iacob, Ştefan Pop, Ioan Halmaghi, Chiril Ţopa sau Vasile Filipan. Estompaţi, azi, de vreme, aceştia erau nume respectate la vremea lor de înşişi marii corifei ai Şcolii. Activitatea lor didactică n-a trecut fără roade literare, unele cu totul remarcabile. Iacob Aron este autorul unei colecţii de inscripţii dacice, cea mai veche din cultura noastră, pe care o trimite în 1776 cardinalului Ştefan Borgia, la Roma[35]. Cum Gheorghe Şincai avea acces la biblioteca acestui mare prieten al românilor greco-catolici, colecţia lui Iacob Aron ajunge în marele corpus documentar al istoricului român, ca al VI-lea volum al acestuia. Partenie Iacob este autorul primului manual blăjan de aritmetică, *Elementa Arithmeticae numericae*, elaborat înainte de 1780. Pe

[34] *Ibid.*, p. 189.
[35] Ioan Raţiu, *Dascălii noştri...*, p. XIV.

Ștefan Pop, însuși Samuil Micu îl numără printre cei mai buni scriitori ai vremii, pentru lucrarea sa *Tractatus de Sacramento Baptisimi*[36]. După aceeași judecată competentă[37], Ioachim Pop s-ar fi impus printr-un masiv tratat de *Teologie dogmatică* iar Chiril Țopa este trecut între „viri litterati ex natione Valachica" pentru unul de *Teologie morală*. O lucrare misterioasă este *Istoria bisericească* a lui Vasile Filipan, semnalată de Nicolae Iorga pe baza unor știri mai vechi[38]. În fine, un alt profesor, Vasile Nemeș, l-a ajutat pe Gheorghe Șincai să elaboreze *Catehismul cel mare*, la care întocmește aparatul științific, cu note din lucrările biblice. Profesorii blăjeni din generația primă a Școlii Ardelene apar, așadar, ca autori ai propriilor cursuri, dar și ai unor lucrări de interes mai general, izvorîte din necesitățile epocii. Oricum, ei constituie fondul unei adevărate explozii creatoare, care va fi încununată, firește, de operele corifeilor.

La deschiderea tipografiei din Blaj, sub Petru Pavel Aron, un bogat repertoriu de tipărituri a marcat demarajul cultural al reședinței greco-catolice. Conținutul lor a însemnat un pas înainte față de modul de gîndire medieval, predominant în vechile scrieri ieșite din mediul bisericesc ortodox. Ele surprind, ca *Articulușurile de price* ale lui Gherontie Cotorea, de pildă, accente din gîndirea militantă, extraeclesiastică, ce se va naște aici, la Blaj, în contact cu filosofia luminilor. Faptul revoluționar este adeseori insidios și discret, disimulînd uneori, pro necesitate, într-o detașare de semnificații a fondului de formă. Lucrarea cu care-și face Samuil Micu intrarea în cultura noastră se intitulează *Carte de rogăciuni**, și s-a tipărit la Viena în 1779. Dar ea s-a tipărit cu litere latine — cea dintîi tipăritură cu alfabet latin din cultura românilor! —, făcînd în acest fel o primă joncțiune cu moștenirea strămoșilor romani. Printr-un fond banal, comun, de o maximă răspîndire în epocă, el vrea să faciliteze celor mai largi pături ale românilor marea descoperire a generației sale, faptul că se trag dintr-un popor cu o cultură înaltă, acoperit de glorie. Aici, mai apoi, stă și îndemnul de a păși pe urmele strămoșilor, adoptînd principalul instrument de cultură, alfabetul. De unde Cotorea se limitase doar la o melancolică tînguire după gloria apusă — „O, amar! Era oarecînd și niamul românesc..." etc. —, iată, la nici trei decenii după *Articuluşuri...*, o poziție afirmativă. Care, apoi peste numai un an, în 1780, devine explicită în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, scoasă de Micu împreună cu Gheorghe Șincai, tot la Viena, în 1780: „Vechile litere ale daco-romanilor sînt aceleași cu ale latinilor sau ale vechilor romani, de la care își trag origi-

---

[36] Samuil Micu, *Historia dacoromanorum sive Valachorum*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, XXV, 1862, numerele 11—30; ne referim la nr. 12 din 4 aprilie, p. 90.

[37] *Ibid.*, loc. și pag. cit.

[38] *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, ed. cit., II, p. 332.

* CARTE de ROGACIONI / *Pentru* / *Evlavia Homului* / *Cresthin* / *în Viena* / *typărită la Joseph Nob. de Kurzbek, Annul Incarnații* / *Domnului* MDCCLXXIX.

nea". Pentru dovada acestei origini, autorii celei dintîi gramatici românești moderne aveau la îndemînă floarea istoricilor europeni de pînă atunci, începînd cu Poggio Bracciolini sau Aeneas Silvio Piccolimini. Preferă, însă, argumentația internă a lui „Constantin Miron, logofătul Țării Moldovei" sau *„Descrierea Moldovei* prea luminatului domn Dimitrie Cantemir". Aceeași introducere creionează o ingenioasă imagine a unității românești, pe baza limbii, în perspectiva unei deschideri internaționale de factură luministă: „Fie că cineva s-ar îndeletnici cu comerțul cu daco-romanii, fie că ar avea de făcut o călătorie prin Țara Românească, Moldova, Transilvania, Marmația, Ungaria de dincolo de Tisa, Silvania, Banat, Cuțo-Valahia, Basarabia însăși pînă la Crimeia, limba daco-romană va fi mai necesară decît celelalte, dat fiind că nu vei auzi nici o altă limbă mai des folosită în provinciile enumerate".

Era firesc, desigur, ca Blajul să-și deschidă epoca de creație originală pe această primă dimensiune spirituală cîștigată, ca citadelă a culturii românești, respectiv latinitatea și continuitatea. Acest vector istoric va fi ilustrat și în continuare, de cele mai mari dintre operele noii generații blăjene. Patosul latinist crește în intensitate cu *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor* a lui Samuil Micu, cu *Hronica* lui Șincai, cu *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* a lui Petru Maior. În sens filologic, ea culminează cu tezaurizarea limbii în *Lexiconul de la Buda,* din 1825, care închide o epocă în literatura română și un mare și elocvent capitol în destinul cultural al Blajului. Este neîndoielnic faptul că, prin aceste mari opere, corifeii se adresau nu unei localități oricît de importantă era ea în ambianța epocii. Ei vizau ansamblul românilor și nu doar din Transilvania, ci din întregul spațiu carpato-dunărean, lucru realizat cu prisosință dacă ne gîndim la forța cu care au penetrat în conștiința națiunii nu numai ideile lor, ci și faima numelui lor. Acest fapt concordă, dealtfel, perfect cu calitatea de far spiritual pe care și-o contura tot mai mult Blajul. Căci toți trei scriitorii de vîrf ai Școlii Ardelene, la care l-am putea alătura și pe Ioan Budai Deleanu, erau blăjeni, creații ale acestui mediu fără de care nu ni-i putem închipui, emanații superioare ale unui spirit pregătit în subsidiar de multe decenii. Prin întregul lor destin, de la împlinire la suferință, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior sînt oameni ai Blajului, iar tentația de a-i despărți de matca lor pe temeiul unor neconcordanțe cu mediul care i-a creat, este un demers fals, în contratimp cu spiritul adevărului. Cine, oare, s-a gîndit vreodată să despartă soarta unor Dante Alighieri sau Francesco Guicciardini de Florența, numai pentru că patria lor i-a supus nu o dată la crîncene suferințe și persecuții? Corifeii Școlii Ardelene sînt — ca să luăm doar un aspect! — profund blăjeni printr-un alt capitol al creației lor, mai puțin spectaculos din perspectiva timpului, dar de-o profundă semnificație pentru națiune. Ne referim la scrierile lor cu caracter *luminist stricto sensu,* oglindă a ariei de referințe pe care au frecventat-o cu toții în ambianța Europei luminilor. Samuil Micu, întîiul și cel mai mare gînditor al luminismului românesc a avut ambiția de a pune la îndemîna românilor înseși bazele filosofice ale

noii ideologii. Vasta sa activitate de autor de filosofie, desfășurate în întregime la Blaj, are această semnificație deosebită. Spirit enciclopedic și avid, autorul blăjean se mișca pe un teren încă nebătue în cultura noastră, condus, însă, din intuiție spre acele surse care validau dreptul natural, puterea rațiunii de a orienta destinul omenirii și puterea omului de a domina legile naturii și societății prin știință și rațiune. Volumul de muncă este impresionant, chiar dacă nu e vorba de crearea unui sistem filosofic original. Samuil Micu trebuia să creeze — și aici reușita este remarcabilă! — mai întîi un limbaj, o terminologie filosofică românească, instrument de neocolit pentru o abordare minimă a domeniului. Dincolo de acest travaliu, aportul creator al filosofului blăjean constă în culegerea, prelucrarea, asimilarea și asamblarea unor scrieri filosofice pregnant luministe, în special ale lui Christian Wolf și Christian Baumeister. Cu cele cîteva volume, unele tipărite în timpul vieții (*Loghica, adecă partea cea cuvîntătoare a filosofiei,* Buda, 1799; *Legile firei, ithica și politica sau filosofia cea lucrătoare,* Sibiu, 1800), altele rămase în manuscris (*Învățătura metafizicii, A filosofiei cei lucrătoare* sau *Învățătura politicească*[39], Samuil Micu îmbrățișează, plus-minus, gama compartimentelor de gîndire în care luminismul și-a pus amprenta, în fond și în exprimare. Finalismul tipic luminist e subliniat de scriitor în scurta sa notă la *Filosofia cei lucrătoare,* „care faptele omului și toate lucrările lui la sfîrșitul [= scopul — n.n.] său le îndreptează și învață pre om ce trebuie să facă și ce nu trebuie să facă". Limba filosofiei sale este elevată, cursivă, lipsită de sforțările nefirești, care vor dăinui la autorii din secolul al XIX-lea, pînă la Titu Maiorescu. Iată o definiție din capitolul despre afecte al *Metafizicii:* „Bucuria este treapta cea mai de frunte a desfătării, sau este stăpînirea desfătării". De altfel, stăpînirea desăvîrșită a limbii române de pînă atunci, ba chiar cu unele anticipări confirmate de vreme, o va dovedi cu prisosință în traducerea *Bibliei de la Blaj* (1795), operă demiurgică, supremă dovadă a colosalei puteri de muncă ce sălășluia în trupul firav al monahului bazilitan din Blaj. Limba realizată de Samuil Micu la această poate cea mai bună traducere românească a textului biblic va constitui un etalon pentru Blajul acelei vremi, pînă la reorientarea etimologizantă operată de Timotei Cipariu.

Dacă Samuil Micu a jucat la Blaj rolul definitorului de idei luministe, Gheorghe Șincai, spirit pragmatic și neliniștit, a fost acela care le-a pus în practică imediată. Șincai, ca director timp de 12 ani al școlilor naționale românești greco-catolice din Transilvania (1782—1794) era implicat în miezul activității de edificare didactică urmată după Supplexul lui Ioan Bob din 1783. Acest al doilea val didactic era născut din resorturi luministe inconfundabile, ca emanație a iozefinismului ajuns la apogeul manifestării sale, față de primul val, al lui Petru

[39] Tipărite toate trei postum, în Samuil Micu, *Scrieri filozofice,* București, 1966, ediție excelent lucrată de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe.

Pavel Aron, care avea şi subsidii de natură prozelitistă, catolică. Sub Petru Pavel Aron împrejurările de natura politicii înalte, ca şi cele interne, din sînul românilor, veneau în sprijinul unei *confesiuni.* Sub Ioan Bob se favorizează o categorie nouă de cetăţeni şi contribuabili, românii, „de educaţia şi cultura cărora atîrnă în cea mai mare parte înaintarea agriculturii, industriei şi comerţului, ca şi a fericirii publice". Fără să se exprime ca atare, căci „constituţia" Transilvaniei nu permitea acest lucru, Iosif II se adresează acum unei *naţiuni,* fapt pe care românii îl înţeleg şi din care a izvorît admiraţia şi ataşamentul lor atît de cunoscut faţă de monarhul vienez. Gheorghe Şincai a ilustrat mai bine decît oricare dintre românii vremii, această orientare a politicii monarhiei spre obiective laice, practice, progresiste. La doi ani după numirea ca director şcolar, el părăseşte cinul călugăresc, pentru o mai mare libertate de mişcare în domeniul învăţămîntului. Devine astfel cel mai caracteristic om de şcoală dintre luminiştii români, dedicat cu devoţiune sinceră acestui tărîm de propagare a noii ideologii. Spirit enciclopedic, asemeni lui Samuil Micu, incitat de toate ramurile ştiinţelor epocii, Şincai îşi restrînge totuşi timp de un deceniu, activitatea de creaţie la alcătuirea de manuale şcolare, destinate impresionantului angrenaj pe care reuşise să-l pună în mişcare. Tipografia Blajului scoate acum o întreagă salbă de cărţi pentru şcoală, întocmite de Şincai, *mai ales pentru ştiinţele pozitive (Îndreptare către aritmetică,* 1785, *Povăţuirea către economia de cîmp.* 1806), dar şi pentru cele literare (*ABC sau Alphavit pentru folosul şi procopseala şcoalelor celor normăleşti a neamului românesc,* două ediţii în 1783 sau *Prima principia latinae gramatices* ... din acelaşi an). Un loc aparte îl ocupă importanta sa lucrare manuscrisă *Învăţătură firească spre surparea superstiţiei norodului*[40], veritabil manifest luminist adresat poporului român. Strădania lui este caracterizată plastic, deşi puţin simplist, de un cercetător care îl vede pe Şincai „redactînd manuale şcolare şi veghind, cu dragoste şi exigenţă, la buna desfăşurare a luminării poporului său în limba naţională[41]". Imagine, desigur, frumoasă, dacă nu ar fi umbrită de greutăţile inimaginabile de care s-a lovit Gheorghe Şincai în timpul directoratului său şcolar. Administraţia provincială era ostilă din principiu, operei pe care o desfăşura Blajul în rîndul românilor, sentiment pe care îl resimţeau în mod acut dascălii şcolilor româneşti. În 1783—1784 Şincai este nevoit să cheltuiască de la sine o sumă considerabilă în folosul şcolilor, cărora li se întîrzia trimiterea fondurilor. O adevărată luptă a trebuit să ducă pentru asigurarea de locuinţe pe seama învăţătorilor, unica modalitate de a-i lega pe aceştia de satele respective. În 2 ianuarie 1789 el apelează direct la guvern „în treaba caselor" dascălilor, forţînd într-o oarecare măsură intervenţia oficialităţilor superioare, care este sabotată,

[40] Publicată postum de Dumitru Ghişe şi Pompiliu Teodor, Bucureşti, 1964.
[41] Ion Lungu, *Şcoala Ardeleană,* p. 123.

însă, de către conducerea Comitatului Albei Inferioare[42]. Mîna lungă a lui Unio Trium Nationum l-a urmărit pe Șincai în tot timpul directoratului școlar, dîndu-i lovitura de grație, cu colaborarea neinspirată a episcopului Ioan Bob, în primele momente ale politicii restauraționiste de după moartea lui Iosif II (1790). După căderea lui Șincai, în 1794, rolul didactic al Blajului va înregistra o evidentă regresiune, care nu se va ameliora decît în secolul următor, în primii ani ai păstoriei lui Ioan Lemeni.

Galeria corifeilor se completează armonios cu personalitatea lui Petru Maior, care rotunjește gama scrierilor luministe cu capitolul filologic și literar. Firește, după cum am subliniat, comandamentele luministe general europene s-au împletit în activitatea scriitorilor transilvăneni cu cele specific românești. Acestora din urmă, Petru Maior le dedică epocala sa *Istorie pentru începutul românilor în Dachia,* apărută în 1812. Remarcabilă este, apoi, energia cu care se avîntă în lungul și cunoscutul duel polemic, cu cîțiva învățați străini, în frunte cu Bartolomeu Kopitar, pentru apărarea adevărurilor afirmate în lucrarea sa. Cît despre textura generală a gîndirii luministe, acesteia Petru Maior îi dedică eforturile de a crea o nouă erudiție, sintetică și critică, în locul pedanteriei scolastice mult prelungite în secolul al XVIII-lea, mai ales în lumea ortodoxă a răsăritului. Dintre toți blăjenii vremii, a urmărit cel mai fidel idealul enciclopedist în sensul de tezaurizare culturală, realizat, după posibilitățile de atunci, prin *Lexiconul de la Buda,* apărut după moartea lui Petru Maior, dar inițiat și lucrat în cea mai mare parte de el. Tot el este și părintele studiului filologic în cultura românească, specie nouă apărută în ansamblul inovațiilor luministe. *Disertație pentru începutul limbii românești, Disertație pentru literatura cea veche a românilor, Ortographia romana sive latino-valachica una cum clavi qua penetralia vocum reserantur* constituie punctele de plecare ale întregii filologii românești, totodată porțile spre curentul latinist, care se va impune în secolul al XIX-lea și care, pentru Maior, nu însemna doar rezolvarea unui deziderat științific național, ci și așezarea științei filologice pe bazele universaliste ale limbii latine, în consensul accepțiunii luminilor. Mai apoi, dintre corifeii activi ai Blajului, Petru Maior a fost cel mai apropiat de beletristică. După opinia biografilor săi[43], la Viena el vine în contact strîns cu literatura lui Virgiliu, Horațiu, Plaut, Catul și Properțiu dintre antici, iar dintre autorii frecventați de luminiști sau reprezentanți ai luminilor, un Voltaire *(Lettres sur les Anglais),* Pascal *(Provincialele),* Claude Fleury, Bossuet și prea celebrul în epocă Fénelon. Traducerea în românește a scrierii acestuia din urmă,

---

[42] Ioan Rațiu, *Gheorghe Șincai și școalele poporale române,* în *Studii și biografii,* Blaj, 1904, p. 63—89; Mircea Tomuș, *Gheorghe Șincai,* București, 1965, p. 61—64.

[43] Maria Protase, *Petru Maior,* București, 1973, p. 56—63; Ion Lungu, *op. cit.,* p. 127.

Telemah[44], răspunde unei reminiscențe din tinerețea lui Petru Maior, care-și dezvăluie la bătrînețe opțiunea pentru literatura purtătoare a unor certe idei luministe, ca și marii celebrități de care s-a bucurat această narațiune conținînd caracteristice mesaje moral-sociale și politice ale epocii. Cu Fénelon, a cărui carte era citită de toate păturile sociale ale Europei, pătrunde în literatura română, nemijlocit cu ajutorul tiparului, cea dintîi lectură exemplară din beletristica propriu zis luministă. Această prelungire a *Odiseei*, cu avatarurile tînărului Telemah pornit să-și caute tatăl, oferea un ideal cîmp de plasare a unor aserțiuni antimonarhice, pentru care timpuriul „lumière"-ist François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651—1715) a suferit, dealtminteri, represalii din partea Regelui Soare. Afirmația lui Fénelon că „miniștrii l-au obișnuit pe rege să i se aducă neîncetat laude exagerate ce merg pînă la idolatrie" era o dură aluzie la necesitatea monarhului luminat, ideal pentru care va lupta apoi Voltaire cu armele unei strivitoare opere literare. Iată, așadar, scriitorul care însumează cele mai multe sufragii din partea lui Petru Maior și pe care dorește să-l facă cunoscut națiunii sale. În cazul de față, observația lui Boileau: „Domnul de Cambrai [Fénelon — n.ns.] ni se pare mult mai bun poet decît teolog" este plină de tîlc, raportată la opțiunea literară a unui protopop blăjean.

În comparație cu realitatea de la care a pornit Inochentie Micu, Blajul pragului dintre secole al XVIII-lea și al XIX-lea oferă, așadar, imaginea unei dezvoltări culturale rapide și bogate. Dintr-o enclavă a ierarhiei greco-catolice din Transilvania, cum au imaginat-o autoritățile principatului în momentul întemeierii ei, reședința Episcopiei Făgărașului a devenit, dincolo de orice intenție sau așteptare a cercurilor politice, o strălucitoare citadelă spirituală a românilor, cu un debit cultural în flux susținut. Evoluția spre această ipostază era de neînlăturat într-o Transilvanie locuită în imensă majoritate de români, și care, după „tenorul" Supplexului lui Ioan Bob din 1783, „cu cît sînt mai numeroși, cu atît merită mai multă atenție; cu cît sînt mai înzestrați de la natură cu însușiri deosebite, cu atît binele public ar cîștiga mai mult din cultura lor". Breșa creată în sistemul politic al Transilvaniei prin existența Blajului ieșit din controlul nemijlocit al Stărilor și Ordinilor din țară, a făcut posibilă explozia spectaculoasă a acestor „însușiri deosebite", etalînd marea putere de creație a românilor. Iată de ce, Blajul este cel puțin în egală măsură un fenomen politico-istoric, proiectîndu-și repercusiunile în timp și spațiu, asupra destinului nostru național. Fără existența acestui centru de polarizare și iradiere, cu întregul sediment

[44] *Intîmplările lui Telemah fiiului lui Ulise (Odisseus), întocmite de Fénelon arhiepiscopul Cambriei acum întîi de pre limba italienească pre limba românească prefăcută de Petru Maior de Dicio-Sînmărtin, protopop și crăiesc revizor al cărților*, I, Buda, 1818.

de contribuție ideologică urmărit pînă aici, ar fi fost cu neputință nașterea acelui mare act politic național, cu care românii transilvăneni încheie al XVIII-lea secol, încununînd totodată epoca luministă la români, *Suplex Libellus Valachorum* din 1791.

IOAN CHINDRIȘ

BLASENDORF (BLAJ) IM AUFKLÄRUNGSALTER

Eine Untersuchung der kulturellen Struktur

(Zusammenfassung)

Das Aufklärungszeitalter war in der rumänischen Kultur durch das Vorhandensein eines politischen und ideologischen Mittelpunktes, das sich in Siebenbürghen — bzw. in Blasendorf befand — gekenntzeichnet. Hier häuften sich sämtliche institutionellen Strukturen, welche die Kultur der Aufklärung kennzeichnen. Das Kulturzentrum Blasendorf war das Ergebnis des Kampfes der Rumänen aus dem unter fremden Herrschaft sich befindlichen Siebenbürgen für politische und soziale Rechte. Aus diesem Grund hat die ganze in Blasendorf gegründete oder von hier ausgestrahlte Kultur einen militanten Charakter. Die Doktrine der Aufklärung, der neuen Umgestaltung und allgemeinen Emanzipation des Menschen, erhielt hier auch den Sinn des Interesses für das Schicksal der Nation, den herderischen Romantismus in einigen Hinsichten ankündend.

Blasendorf entwickelte sich vorzüglich unter dem Einfluss der neuen europäischen Ideologie, doch das Ergebnis war ein ganz anderes. Obwohl diese Stadt keine Vergangenheit und Traditionen in dieser Hinsicht aufweisen konnte, tritt Blasendorf in die Geschichte mit sämtlichen kulturellen Institutionen der Aufklärung ein: moderne Schulen, Bibliotheken, als auch hervorragende Vertreter des Denkens der Aufklärung wie Samuil Micu, Gheorghe Șincai und Petru Maior. Deshalb war seine Entwicklung schon während dem klassischen Aufklärungszeitalter für den ganzen von den Rumänen bewohnten Raum ausschlaggebend.

CONCEPTUL DE SOCIETATE ÎN LITERATURA ILUMINISTĂ ROMÂNEASCĂ DIN BANAT

Luminile europene, în accepţiunea teoretică, în sistemul filosofic sau cel ideologic, s-au definit în jurul cîtorva concepte fundamentale, cu valoare nivelatoare, care au asigurat unitatea sistemului, în ciuda diversităţilor mentale sau culturale, geografice ori politice.

Unitatea sistemului filosofic, de idei, a teoriei Luminilor este şi mai clar susţinută în caracterul ei de ideologie, definit preponderent de tentativa de justificare a politicului sau a acţiunii politice[1], ce conferă adjectivul de gîndire politică pentru ideile secolului al XVIII[2].

Doctrina iluministă şi-a afirmat unitatea sistemică în jurul valorii de utilitate, definitorie pentru caracterul de ideologie[3], sub imperiul căreia se elaborează, sistematizează şi evoluează sistemul conceptual. „Filosofia Luminilor — scria P. Chaunu — este o filosofie a naturii sociale, care refuză sistematicul imposibil pentru o acţiune practică imediată".

Pornind de la aceste considerente, Luminile, ca ideologie, se vor finaliza în marile teme care privesc natura, societatea, statul, omul, în multiplele lor accepţiuni. În mod necesar caracterul utilitar, atribut fundamental al ideologiei, este convergent antropocentrismului iluminist, „umanismului" Luminilor, unul din termenii care asigură unitatea sistemului filosofic. Potrivit logicii iluministe şi metodei analitice, elementele definitorii pentru sistemul filosofic ca şi pentru cel ideologic se raportează, fără excepţie, la conceptul de om, „primul dat obiectiv pe care-l sesizează filosofia Luminilor"[4], cu dimensiuni sensibil lărgite şi multiplicate în secolul al XVIII-lea, definit de P. Chaunu prin expresia „dilatarea omului".

Urmînd logica iluministă, sistemul ideologic al secolului, întemeiat pe raţionalismul filosofiei Luimnilor („omul fiinţă raţională"), accentuează în mod firesc raportul omului cu societatea („omul fiinţă socială"), ceea ce explică preocuparea pentru problematica politică sau socială şi un vocabular specific acesteia, ilustrînd o preocupare, o tendinţă şi mai

---

[1] Chaïm Perelman, *Ideologie ou Philosophie des Lumières*, în *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1972, nr. 2—3, p. 121—130.

[2] P. Chaunu, *La civilisation de l'Europe des lumières*, Paris, 1971, p. 217.

[3] Chaïm Perelman, *op. cit.*, passim.

[4] P. Chaunu, *op. cit.*, p. 171.

puţin o realitate. Vocabularul este o componentă a ideologiei sau acţiunii politice, exprimă deci o intenţionalitate şi mai puţin o realitate social-politică, deşi ultimul aspect nu este neglijabil, mai ales în tentativele de instituţionalizare a Luminilor[5], între care experimentul iozefinist are implicaţii în spaţiul cultural românesc din monarhie. Instituţionalizarea luminilor s-a realizat pe baza unui program, presupunînd deci o platformă ideologică, motiv ce ne îndreptăţeşte să clasificăm iozefinismul între ideologiile structurale pe baza celei iluministe, fără a fi reductibil la aceasta. Prezintă un interes aparte, întrucît a depăşit faza de intenţionalitate, specifică ideologiei iluministe în general, ceea ce conferă literaturii cameraliste austriece un grad sporit de pragmatism şi o capacitate de reflectare, mai mult sau mai puţin fidelă, a unor realităţi social-politice.

Fundamentat pe ideea etatistă, în mod firesc iozefinismul şi limbajul acestuia se defineşte în primul rînd prin raportare la stat, ca expresie a societăţii civile, idee generală în Luminile europene, statul fiind „o mare realitate a Europei, una din cheiele grandorii sale" (P. Chaunu)[6] teză pe care o ilustrează în gradul cel mai înalt ideologiile monarhiilor luminate şi în forma cea mai concentrată iozefinismul, devenind o veritabilă „teologie politică".

În evoluţia cronologică a Luminilor în Banat[7], prima etapă este marcată de covîrşitoarea influenţă a reformismului austriac, terezian şi iozefin, literatura cameralistă constituind una din căile fundamentale pentru difuzarea ideilor şi conceptelor iluministe, pe care le-a modelat în funcţie de ideologia şi programul său politic. Literatura primei perioade, preponderent didactică (nu am luat în considerare scrierile bisericeşti), elaborează limbajul specific iluminismului, prelungit cu adausuri, nuanţări sau neologisme în etapa următoare. Rămîne însă dominant şi după 1800, pînă la sfîrşitul deceniului trei al sec. XIX, mai ales în literatura oficială, controlată de stat, dar şi în traducerile sau elaborările proprii, după care influenţele liberalismului romantic deschid o problematică nouă. Distingem totuşi nuanţe şi exprimări diferite în scrierile oficiale, didactice mai ales, şi cele care sînt rodul unei iniţiative particulare, între traducerile după literatura de stat şi creaţiile proprii. P. Iorgovici, Dimitrie Ţichindeal, I. Mihuţ, D. Bojincă, E. Murgu sau P. Vasici în a doua etapă a Luminilor în Banat, au un limbaj mai variat şi complex, utilizat spontan, lipsit de didacticismul şi simplitatea scrierilor destinate şcolii, în orice caz ieşit de sub influenţa programului politic oficial şi adesea în contradicţie cu aceasta.

---

[5] Asupra acestei chestiuni pentru realitatea americană: Pompiliu Teodor, *L'esprit de la révolution démocratique. J. P. Brissot et la révolte de Horea*, în *Cahiers Roumains d'études littéraires*, 1979, nr. 2, p. 34—35.

[6] P. Chaunu, *op. cit.*, p. 195.

[7] Asupra periodizării Luminilor în Banat: N. Bocşan, *Contribuţii la bibliografia literaturii române din Banat în epoca Luminilor*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 483—485.

În problematica social-politică a primei etape domină ideea şi conceptul de societate, în raport de care se dezvoltă o întreagă teorie a socialului şi politicului, menită să difuzeze ideologia şi programul oficial, preocupate să consolideze instituţiile monarhiei, să educe cetăţenii în cultul monarhului, să întărească unitatea imperiului în jurul ideii şi persoanei imperiale. În mod firesc limbajul este afectat de acest determinism oficial, de caracterul propagandistic pe care-l au scrierile, menite să modeleze mentalitatea generaţiei şcolare a timpului.

Ataşamentul unei ideologii a cărei finalitate este omul şi care va contribui în mod esenţial la afirmarea individualismului burghez, la o teorie fundamentată pe cele două concepte, societate şi stat, specific iluminismului în ansamblu, accentuat în particular de iozefinism şi celelalte ideologii ale despotismului luminist, se explică, parţial, prin ponderea pe care o dobîndeşte componenta „omul fiinţă socială" in concepţia umanismului iluminist despre om şi prin pragmatismul acestor ideologii destinate să afirme statul în toate sectoarele vieţii publice.

Limbajul scrierilor didactice din prima etapă consacrat socialului-societăţii este relativ simplist, sărac în conţinut, imprecis şi confuz, adesea suprapunînd sau identificînd concepte diferite. Aceste caracteristici le va păstra şi în etapa următoare, mult amplificate însă, mai bogate în sensuri şi conţinut, utilizîndu-l în scrieri didactice, istorice, beletristice etc., părăsind treptat caracterul didactic, maniera explicativă a fiecărei noţiuni, dovadă că a fost receptat, a intrat în uz, fiind încorporat în structura unor scrieri cu o altă destinaţie decît cea didactică sau socială. Este folosit spontan, cu diferite sensuri, dovadă a circulaţiei sale, în comparaţie cu prima etapă, cînd era explicată fiecare noţiune, deobicei cu un singur sens, cu metoda catehetică sau simpla expunere.

Specific celei de a doua etape este confruntarea tot mai evidentă între limbajul oficial al literaturii cameraliste şi cel nonconformist, aparţinînd noii generaţii cărturăreşti. De la maniera explicativă şi propagandistică a ideologiei oficiale, cu un limbaj corespunzător acestei etape, se trece treptat la o atitudine critică în aceleaşi domenii, manipulînd deja sensuri diferite în limbaj. Schimbările nu sînt spectaculoase, ci abia perceptibile, dar indică deja o mutaţie în mentalitate, de la ideologia oficială la critica stărilor social-politice. Frecvent, în toate scrierile apar termenii soţie, soţie cetăţeneacscă, soţietate, dragoste soţiiască, obşte, folos de obşte, bine de obşte, fericire sau norocire (bunănorocire) obştească, comunitet, comunitat, comunitate omenească, neam omenesc, iar în legătură cu acestea stat, stăpînire, diregător, stare, cin, clasă, cetăţean, lege, patrie, patriotism[8].

Societatea (soţie, soţie cetăţenească, soţietate, comunitate omenească, neam omenesc) într-o primă accepţiune desemnează o solidaritate gene-

[8] Pentru analiza noţiunilor care desemnează sau implică conceptul de societate am utilizat scrieri care au fost editate pentru publicul cititor din Banat în perioada 1777—1830 sau aparţin unor scriitori din Banat, avînd cea mai mare circulaţie în această zonă.

ral umană, un sistem de relaţii interumane, izvorît din necesitatea asigurării securităţii şi conservării individului, pentru promovarea intereselor şi fericirii umane. La origine conceptul porneşte de la dreptul fiecărui om la fericire şi de la sentimentul de solidaritate al omului cu aproapele: „Tot omul iaste dator să iubească pre aproapele său... Tot omul trebuie să fie spre folos la altul şi unul altuia bunănorocire cu toată virtutea să să procopsească"[9]. Această datorie, cu o vagă rezonanţă contractualistă, dă naştere sentimentului de solidaritate general umană, impus de raţiunea conservării şi securităţii fiinţei, în veşnica ei confruntare cu natura. „Un om singur nu poate cele de trebuinţă şi odihna pentru multe împedecherile la sine cîştiga: aşadar nu poate aşeza pre sine întru stare a bunenorociri cei ce den afară, ci lui — şi de trebuinţă iaste împreună lucrare [a] oamenilor celorlalţi. Acestea invitară pentru ca mai mulţi oameni întru o soţie s-au adunat ca să fie unii la alţii de ajutor întru cele de trebuinţă şi odihnă... Deci iubire de oameni iaste temeiul soţiei"[10].

Acest sentiment al altruismului este suprema cale a desăvîrşirii umane, a promovării idealurilor omului intemeiat pe fapta bună, „care ţine tot neamul omenesc într-o legătuinţă nedezlegată a bunei voinţe şi a prieteniei, punîndu-ne nouă înainte că nimenea dintră noi nici să poate face singur pre sine, nici poate trăi, nici poate fi îndestulat şi bine norocos. Că pentru soţie sîntem zidiţi... şi întru o dulce soţietate trebuie să trăim şi prin singură soţietatea săvîrşirea cea sufletească şi a cuvîntării noastre să o dobîndim".

O implinire în sens contractualist, care adaugă sentimentului şi datoria o realizează, pornind de la alegorie, D. Ţichindeal în Fabule: „Căci omul nu e făcut ... ca Lupul [aluzie la fabula a cărei morală este] pentru singurătate... fiindcă bunănorocire a obştei să cuprinde întru inimile ceale cu un suflet, cu o unire, cu o voce şi întru împlinirea datorinţelor fieştecăruia şi care cît ia din obşte mai multe spre folosul lui — şi, cu atîta sînt şi datoriile lui mai mari şi mai grele"[11].

Sentimentul solidarităţii ca formă de rezistenţă a individului împotriva răului, a generat o succesiune de colectivităţi, micro sau macro grupuri umane, denumite generic în literatura românească „soţii", ca expresii diferenţiate ale societăţii: „căsătorească" sau „tătînească", desemnînd familia, grup uman constituit din aceleaşi nevoi, integrat şi acesta în sistemul relaţiilor generate de concepţia contractualistă, mai ales în scrierile de pedagogie; „stăpînească", desemnînd statul şi „soţia orăşenilor", sau „noroadele", reprezentînd comunitatea cetăţenilor unei alcătuiri politice şi, într-un singur caz, şcoala, denumită „cetate mică politicească"[12]. Desemnînd forme de solidarizare, conservare şi propăşire

[9] *Ducere de mînă către cinste, 1777*, p. 116 (în continuare Ducere de mînă...).
[10] *Ibidem.*
[11] Dimitrie Ţichindeal, *Sfaturile a înţeleagerii cei sănătoase*, p. 163 (în continuare Sfaturile...).
[12] O clasificare a lor în *Ducere de mînă...*, p. 118—140.

a individului, diferitele accepțiuni ale conceptului de societate învederează o concepție unificatoare, deși confuză, care face abstracție uneori de relațiile sociale între grupuri sau clase, de sistemul relațiilor politice sau le confundă pînă la identitate. Comprehensiunea pentru colectivitățile umane, desemnînd faza „socializării omului" este o idee generală în iluminism, prezentă în cea mai explicită expresie la Rousseau, fără ca acesta să exercite o influență directă asupra literaturii oficiale austriece. Fiecare din cele trei mari opere rousseauniste dezvoltă „experiența unei existențe capabile de a rezista răului": pentru individ (Emil), pentru unicul grup (Noua Heloiză), pentru comunitatea politică (contractul)[13]. Ideea în sine este valabilă și în cazul clasificării propuse de literatura didactică românească, cu amendamentul că toate formele de colectivitate definite sînt subordonate ideologiei monarhiei luminate, cultului pentru împărat în primul rînd.

Dintre formele de colectivitate umană enumerate mai sus, frecvența cea mai mare în scrieri o are statul, organizarea politică și formele de guvernămînt, prezentă sub diferite denumiri în scrieri: „soție stăpînească", „stăpînire", stat etc. Este singura categorie intemeiată pe contract, în cele mai multe cazuri între autoritatea politică și indivizi, într-unul singur fiind incluse și clase sociale. Teoria contractului se rezumă cel mai adesea la explicitarea drepturilor și datoriilor părților, pentru cunoașterea și respectarea lor reciprocă, una din marile teme ale literaturii cameraliste austriece ca și de aiurea. Această formă de colectivitate umană intemeiată pe un contract se constituia „între domn și dajnici, între gazdele și slugile de amîndouă părți", „stăpînirea", autoritatea politică fiind considerată o necesitate pentru înlăturarea stării de dezordine, pentru promovarea intereselor oamenilor și conservarea lor: „soțietățile oamenilor fără de stăpînire îndelung a petrece nu pot, pentru că, precum experiența ne învață și arată, într-însele vreo rînduială întemeiată a se face sau a se ținea nu se poate fără de stăpînire: căci fiind toți asemenea, adică fără stăpînire, toți vor și porunci și nici unul va plini. De unde cu adeverat urmează că în starea în care toți ar avea întocmai putere nici o săcuritate se poate avea"[14]. Actul de constituire a societății este un act conștient, determinat în literatura iluministă românească numai de rațiune și lumină, care au valoarea unor circumstanțe în care se constituie societatea: „Pentru aceaia noroadele ceale luminate cu înțeleajerea cea sănătoasă luminate de buna voia lor și-au pus singuri preste sine împărați și stăpînitori, care ne-ncetat trebuie să țină sabia goală pentru paza dreptății și a odihnei cei de obște"[15].

Constituirea societății, inevitabilă în mod fatal, este o necesitate dictată de sentimentul de conservare. Literatura este unanimă asupra

---

[13] Encyclopédie de la Pléiade. Histoire de la philosophie, II, Paris, 1973, p. 705.

[14] *Datorințele supușilor către monarhul lor*, 1806, Cuvînt înainte, nepaginat.

[15] D. Țichindeal, *Sfaturile...*, p. 156.

acestei teze fataliste, prin care popoarele de bună voie participă la „contract", motivată în mod diferit însă: „soţietăţile omeneşti nu ar putea sta fără de stăpîniri pentru că oamenii din care sînt alcătuite soţietăţile omeneşti prin iubirea de sine mai mult sînt plecaţi spre reu decît spre bine[16]; sau „stăpînirile ceale mai înalte şi substăpînirile sînt foarte de lipsă pentru securitatea, liniştea şi bunăstarea tuturor soţietăţilor omeneşti"[17].

Într-un singur caz este prezentă teza lui Hobbes privind războiul tuturor contra tuturor, caracteristic unui anumit stadiu din evoluţia omenirii, invocată de Ţichindeal cînd argumenta necesitatea constituirii autorităţii politice: „Noroadele fără stăpînire, fără de supunere şi fără de legiuitori întîiu sau mai în urmă trebuie să se prăpădească... singuri întră sine îşi sînt lupi unde voiesc să poruncească... acolo care e mai tare acela e mai mare"[18].

Majoritatea scrierilor, datorită caracterului propagandistic, apologetic al monarhiei luminate, au o viziune statică, înfăţişînd un model imuabil, perpetuu, prezentat drept cel mai bun posibil. Este motivul pentru care refuză evoluţia istorică, socială şi determinismul respectiv, prezentînd statul în sine, decupat din această evoluţie temporală. Modelul în sine este tributar ideilor contractualiste ale lui Hobbes, atît în schema generală a contractului, obiectul acestuia (pacea socială), cît şi în ataşamentul la ideea monarhică. Chiar şi atunci cînd se recunoaşte o evoluţie istorică a formelor de alcătuire politică aceasta este expediată, revenind la situaţia contemporană, în preocuparea de a-i face explicite rosturile, organizarea, drepturile şi datoriile părţilor ce alcătuiesc contractul: „De acest feliu de soţie era, cum se pare, încă înaintea potopului... Aicea nu e locul să arătăm de unde s-au început soţie aceasta şi că între feţe ceale ce slujesc era unii slobozi, dară alţii robi"[19].

Numai în a doua etapă, prin D. Ţichindeal, se accentuează ideea de succesiune, evoluţia şi schimbarea formelor de organizare politică, explicată de pe poziţii raţionale, iluministe, mai puţin socio-istorice: „Iară stăpînirile omeneşti se vor schimba ca şi mai înainte şi schimbarea stăpînirii se va aduce în învăţături şi obiceaiuri nouă..."[20].

Majoritatea exprimărilor au o tentă teoretică, oferind un model abstract al societăţii, identic cu cel al monarhiei luminate, interpretat din perspectiva utilităţii acesteia. Este un model accesibil, în care se regăsesc cu uşurinţă indivizii şi grupurile sociale, fundamentat pe cîteva idei: raţiune, luminat-luminare, utilitate şi îndeosebi fericire. Ca şi în celelalte ideologii ale despotismului luminat principiul fundamental este cel al utilităţii societăţii, determinat de gradul în care asigură fericirea

[16] *Datorinţele supuşilor către monarhul lor*, p. 11.
[17] *Ibidem*, p. 8.
[18] Dimitrie Ţichindeal, *Fabule*, Fab. 100, p. 236—237.
[19] *Ducere de mînă...*, p. 132.
[20] D. Ţichindeal, *Fabule*, Fab. 138, p. 400.

tuturor, îmbinînd interesele particulare cu cele generale. „Supușii sînt în comun datori ca, încît le va fi cu putință împreună să lucre și să ajute sporiul fericirii cei de obște. Nici se poate ținea, nici a se spori fericirea cea de obște prin lucrarea și ajutoriul numai a unora din soțietate, pentru că un om singur sau puțini oameni nu sînt în stat de a putea face bine la toată obștea sau la toată soțietatea, ci cu toții, cîți sînt întru o soțietate, dînd cîte ceva, ce va face o grămadă, din care ajutîndu-se obștea, fericirea va crește și va inflori în societate“[21].

În spiritul general Luminilor societatea începe, se perfecționează și se conservă prin și datorită legii, factorul fundamental de ordine, deziderat spre care tinde viziunea socială sau despre societate a iluminismului, elementul esențial care dă conținut contractului, mijlocul de evaluare al caracterului stăpînirii. Țichindeal face distincție, la fel ca în gîndirea politică europeană, între legea naturală și legea cetățenească, precizîndu-i anterioritatea și superioritatea celei naturale: „legea cea firească... cu mult mai bătrînă, mai înțeleaptă și mai perfectă iaste decît legea cea cetățenească și această e legea veșnică“[22].

Literatura iluministă suprapune în mod conștient noțiunea de societate cu cea de organizare politică, exclusiv monarhică, pornind de la ideea că aceasta din urmă satisface interesele întregului corp social. Nu este exclusă o ierarhie socială, dimpotrivă, aceasta este relativ bine definită, dar se insistă în subtext pe teza potrivit căreia unitatea, omogenitatea corpului social este asigurată prin constituirea și existența autorității politice, a suveranului. Unitatea societății în jurul persoanei suveranului reduce schema contractului între acesta din urmă și supuși, generic denumiți în scrierile iluministe ‚dajnici“, contribuabilii, precizînd datoriile fiecărei părți în buna funcționare a mecanismului statului. „Impărații au datorie și putere pentru buna stare și liniște a dajnicilor, să facă legile și rînduielile și a pribidea pentru implinire lor, să pedepsească pre cei ce lasă și fac răul, ei trebuie să păzească adevărul și dreptatea, viața și uneltele dajnicilor, să apere de supererile nedrepte și să stea cu silă la năvalele vrăjmașilor altora“[23]. La cealaltă parte a contractului „dajnicii sau lăcuitorii orecăruia țări datori sînt pentru fapta de bine și apărămîntul țării care ei de la împărați au să le cinstească, pentru ei să se roage, legile și rînduielile lor să asculte... dajdiile și slujbele, făr de care buna stare și liniștea nu pot păzi, dajnicii așa cu drag și cu voie să le plătească precum s-au pus, nu de frică și bătae, numai pentru că întru cugetul nostru la aceste datori sîntem, cinste, dragoste și ascultare și credință nu numai la împărați, ci și la alți diregători“[24]. Viziunea este una eminamente politică, dictată de rațiunile păcii sociale, care constituie esența contractului. Diferențierea socială este acceptată ca un dat implacabil, ce nu mai poate fi modificată

[21] Datorințele supușilor cătră monarhul lor, p. 18—19.
[22] D. Țichindeal, *Tabule*, Fab. 134, p. 383.
[23] *Ducere de mînă*..., p. 144—146.
[24] *Ibidem*, p. 146—150.

sau restructurată, doctrina oficială a monarhiei luminate înscriind ca teză fundamentală ideea că „tot omul trebuie să fie îndestulat cu starea care o aleasă el singur". Prezentarea „stărilor" sau „cinurilor" specifice societăţii timpului se face numai din raţiunea demonstrării utilităţii lor în existenţa şi buna funcţionare a organismului politic, dar nu intră în schema contractului ca parte în sine. Scopul suprem fiind unitatea organismului politic (şi social) în jurul suveranului, literatura înscrie o tendinţă de convergenţă a structurilor sociale înspre formula politică, subordonate acesteia, topind diferenţierile de ordin social în faţa primatului ideii de stat. Noutatea cea mai evidentă în această doctrină o constituie pledoaria pentru clasele productive, „starea hrănitoare" („săteani", „lucrători cu mîna", „maistori", chiar şi „neguţători") şi utilitatea lor în stat, implicit pentru dezvoltarea meşteşugurilor, comerţului, înscriind-o ca o datorie şi preocupare a monarhiei luminate. Subliniind interdependenţa acestor categorii sociale în existenţa societăţii („Plugarii, cetăţenii şi neguţătorii sînt legaţi întră sine ca şi mădularile unui trup), literatura acordă totuşi un spaţiu mai mare „stării sătenilor", reflextul ideilor fiziocrate care au colaborat la doctrina iozefinismului: „Intru chiline feliuri cinurilor celor hrănitoare, starea sătenilor iaste mai mult şi numărul ei mai mare întru toate celelalte cinurile..."[25], concluzia finală fiind că această stare „foarte spre folos iaste la toţi mădularii a soţiei omeneşti"[26]. Întrucît ea contribuie decisiv la fericirea tuturor celorlalte stări, literatura înscrie, o noutate iarăşi, dreptul şi acestei categorii sociale la fericire. Dobîndirea fericirii nu înseamnă restructurarea relaţiilor sociale („Sătenii pot şi cu adevărat vor fi cu noroc de vor cunoaşte şi vor preţui numai bunătatea cinului lor"), deşi în literatură îşi fac loc şi pasaje care discută în genere „greutăţile cinului sătenilor", între care „dăjdiile" şi „slujbele" sînt cele mai apăsătoare, „toţi sătenii suspinînd, bucuroşi ar vrea să se lapede de dînsele". Preocuparea ideologiei oficiale pentru reevaluarea atitudinii societăţii faţă de această clasă socială porneşte de la iniţiativele reformiste ale monarhiei austriece de a reglementa raporturile dintre nobili şi ţărani, pentru revitalizarea producţiei, stabilizarea veniturilor prin creşterea numărului contribuabililor, iniţiative ce determină o campanie de pregătire a spiritului public, de educare a claselor productive şi în primul rînd a ţărănimii pentru o atare întreprindere. Este sugestiv faptul că această campanie se poartă prin şcoală, cea poporală mai ales, al

[25] *Ibidem*, p. 232.

[26] „Starea sătenilor iaste aceaia cu care treesc toate cinurile celelalte... toţi oamenii şi însuşi craii şi împăraţii să ţin de acolo.

Den starea sătenilor mai vîrtos să iau ostaşi... ce încă le hrăneşte în vreme de război.

Den stare săteanilor avem şi slujile, lucrători cu mîna şi pre ceialalţi oameni de folos.

Stare săteanilor cîştigă materiile cele ce maistorii şi lucrătorii cu mîna lucrează..." *Ducere de mînă*..., p. 234—236. Şi mai elogios la D. Bojincă: Fericite! O! Prea fericirte cu adevărat sînt acele timpuri şi ţări în care secinstesc ţăranii, adică plugarii..."

cărei public şcolar provine în majoritate din mediul ţărănesc. Alături de această stare, propaganda oficială marchează importanţa păturii militarilor şi dascălilor[27], utilitatea lor pentru societate, atitudine explicată de specificul monarhiei austriece, unde sarcinile militare au o pondere deosebită pentru păturile contribuabile şi de ideea luminării, înscrisă în doctrina oficială ca o componentă fundamentală. Prezentarea învăţătorilor ca o stare deosebită se repetă cu o frecvenţă relativ mare în toate scrierile didactice din cele două etape ale luminilor bănăţene, desemnînd ponderea pe care a avut-o problema reformării şcolii în politica generală a monarhiei luministe. Interesul pentru pătura militarilor se manifestă exclusiv din raţiunea asigurării obedienţei supuşilor la sarcinile militare. Discuţia pe marginea structurilor sociale se încheie prin ideea sugestivă pentru aserţiunea noastră de mai sus, că fiecare dintre categoriile prezentate sînt folositoare societăţii, sugerînd caracterul lor imobil, perpetuu, necesitatea menţinerii neschimbate a raporturilor sociale, topind diferenţierile în ideea de unitate a societăţii, explicată şi realizată prin convergenţa structurilor în jurul ideii de stat şi suveran.

Din a doua etapă viziunea se modifică, incorporîndu-şi treptat accente de critică, fără a părăsi ideea etaistă şi modelul monarhiei luminate, ca factor spre care converge sistemul relaţiilor sociale. Criticismul iluminist aduce în dezbaterea publică ideea de justiţie socială, cu o determinaţie morală este adevărat, dar deosebit de importantă şi semnificativă pentru viitoarea evoluţie a ideilor sociale. Dimitrie Ţichindeal[28] şi mai tîrziu, D. Bojincă, ultimul în relaţie directă cu ideile liberalismului, fac pasul înainte în dezbaterea pe marginea socialului, de pe poziţii tranşant antifeudale, denunţînd parazitismul claselor dominante, nedreptatea socială, prefigurînd exprimările radicale pînă la afirmarea dreptului de rezistenţă la opresiune[29]. Este o premisă importantă a redimensionării unităţii sociale pe baza ideii de justiţie şi dreptate, în concordanţă cu progresele pe care le înregistrează procesul unificator de formare a naţiunii moderne, care presupune unitatea corpului naţional, cuprinderea masei poporului în cadrele acestuia. Efortul teoretic de definire a noului concept de naţiune îşi încorporează şi o asemenea dezbatere socială, fondată pe ideea de dreptate, ceea ce presupune şi

[27] Îndeosebi în *Ducere de mînă...*, *Datorinţele supuşilor către monarhul lor*, *Manuductor pentru învăţătorii sholasticeşti*, 1818 (în continuare *Manuductor...*), *Carte trebuincioasă pentru dascălii şcoalelor de jos româneşti neunite*, 1785 (în continuare Carte trebuincioasă...), aparţinînd toate literaturii didactice.

[28] „Nimene cu nobilitate sau cu neamul său să nu se laude, care acele bunătăţi sau covîrşiri prin care bătrînii nobilitatea au dobîndit, însuşi nu le are", sau: „Care îşi năluceşte cum că pentru aceaia e de bun neam, nobil şi în comunitate deschilinit, ca neînfrînat împotriva legilor să lucre, în spital trăbuie cu unul ca acela". D. Ţichindeal, *Fabule*, Fab. 134, p. 381.

[29] „Căci cînd osteneşte poporul de greutatea grelei înjugări nu poate rămîne în starea supunerii, ci păşeşte în tot modul său spre scăpare şi mîntuire sau spre perire". D. Bojincă, *Istoria romanilor*, în „Biblioteca românească", 1829, I, p. 5; sau în alt loc: „... abuzul sau stîngacea întrebuinţare a puterii stăpînitoare aduce revoluţii mari cu sine". *Ibidem*, p. 15.

o redistribuire a foloaselor în cadrul societăţii. Argumentele oferite continuă să fie cele iluministe, sărăcia rămîne în continuare o virtute, dar în acelaşi timp, constata Ţichindeal, aceasta este o piedică în calea fericirii („un lucru care mai tare vatămă neamul omenesc, îl chinuie, munceşte şi nenorocos îl face: lucrul acesta iaste mişelătatea, neajungerea sau sărăcia"). Cauzele sărăciei, de ordin moral, istoric sau de altă natură, uneori departe de a fi cele reale, converg în final spre atitudinea socială a clasei dominante, parazită, exploatatoare: „Boiarii cei mari trebuie cu cinste şi cu mărire să trăiască? iară aceasta nu poate fără răsipituri să se facă, şi de unde s-ar răsipi de nu ar stoarce şi suge măduva din oasele bieţilor supuşi şi lucrători de pămînt săteani..."[30]. Antiteza sărac-bogat, iobag-nemeş au ca fundal motivul etic bine-rău, triumful binelui implicînd şi necesitatea schimbării raporturilor sociale. Este părăsită treptat teza mai veche a imobilismului social, a păcii între clase, a unor structuri date şi perpetue („nimenea... să nu încheie că fieştecarele trebuie să rămînă aşa cum este..."), propăvăduind ridicarea celor buni contra celor răi. Redimensionarea structurilor sociale devine în concepţia epocii inevitabilă pentru că „nedreptatea răstoarnă scaunele poternicilor", pentru că este împotriva legii naturale, a raţiunii ş.a.m.d. Criticismul iluminist nu depăşeşte faza denunţării realităţilor contemporane, nu ajunge la un sistem elaborat, dar pregăteşte terenul în spiritul public românesc pentru viitoarea atitudine socială a generaţiei romantice.

În amîndouă etapele Luminilor, mai exact pînă la Damaschin Bojincă, domină în literatura română preferinţa pentru forma monarhică de guvernare, atît în scrierile oficiale, cît şi în cele apărute din iniţiativă personală, cu menţiunea că modelul difuzat este cel al monarhului luminat: „le trăbuie pentru aceea împărat, însă împărat luminat şi iubitoriu de osteneală, părinte Luminătoriu prea înţelept, dătătoriu de legi norodului său". Modelul împăratului luminat guvernează mentalitatea diferitelor categorii sociale din rîndul populaţiei româneşti, de la ţărani pînă la gruparea de intelectuali, fidelă unei asemenea concepţii, fapt ilustrat de frecvenţa cu care sînt vehiculate în a doua etapă figurile lui Iosif II (s-a bucurat de cea mai mare audienţă pînă tîrziu, în deceniul trei al secolului al XIX-lea), Frederic II, Petru I, Ecaterina a Rusiei, exemple semnificative pentru opţiunile politice ale intelectualităţii româneşti. Concepţia monarhiei luminate determină preponderent teoria despre societate a Luminilor româneşti, devenind o componentă fundamentală a acesteia, în funcţie de care se condiţionează fericirea obştească: „Fericit e norodul carele are împărat iubitoriu de dreptate şi luminat, carele nu păzeşte muerile, nici prinde muşte ca Domiţian, ci incungiură Împărăţia şi ca un casnic vrednic scule, clisuri şi ziduri pustii strică şi în locul lor face şcoli, fabrice, căşi pentru bolnavi şi alte asemenea folositoare ziduri..."[31]. Damaschin Bojincă face prima frondă în generaţia de inte-

[30] D. Ţichindeal, *Fabule*, Fab. 144, p. 428.
[31] *Ibidem*, Fab. 135, p. 387.

lectuali iluminişti faţă de modelul monarhiei luminate, manifestîndu-şi simpatia pentru regimul democratic şi chiar republican, influenţat, în parte, de ideile liberale pe care le încorporează în scrierile istorice[32].

În concepţia generală despre societate şi în limbajul care o ilustrează se delimitează şi o altă accepţiune, ceea ce în literatura română apare sub denumirea de „soţia orăşenilor", „soţia cetăţenilor" sau „noroadele", desemnînd comunitatea „unde multe neamurile s-au tăgăduit, trăind într-o ţară şi supt direptăţile de un feliul", cu alte cuvinte comunitatea cetăţenilor unui stat. Originea ei este explicată prin actul cuceririi, în urma căruia au fost supuse diferite popoare, fiind cuprinse, în final, într-o alcătuire politică întemeiată tot pe ideea contractului[34]. Este o manieră particulară a doctrinei oficiale austriece de a explica hibrida alcătuire etnică a monarhiei, de a cultiva, prin sistemul propagandei oficiale (în cadrul căreia o pondere însemnată au scrierile didactice), ideea de patrie, prezentată ca identică cu statul căruia îi aparţin cetăţenii şi ideia de patriotism, definit prin fidelitate faţă de stat şi monarhul care-l întruchipează. În legătură cu acest concept scrierile de inspiraţie oficială dezvoltă o întreagă teorie a cetăţeanului, încorporată unei preocupări mai largi de elaborare a modelului „cetăţeanului luminat", specific ideologiei iluministe româneşti din imperiu, constituită ca o sinteză a influenţelor europene mediate de literatura cameralismului austriac şi fondul ideologic autohton românesc, alimentat din Principate. Conceptul de cetăţean suferă o evoluţie rapidă în cadrul aceleiaşi etape, tinzînd să-şi încorporeze toate categoriile sociale productive, inclusiv ţărănimea. Dacă în 1777 „cetăţeni sau orăşeni se numesc oameni carii locuiesc în cetăţi şi în oraşe"[35], la 1785 „nu numai aceea carii într-un oraş sau tîrg au dobîndit dreptăţile de orăşean sau tîrgoveţi se numesc cu dreptul cetăţeni sau orăşeni, ci toate mădularile unui stat, pentru aceasta şi cel mai de jos ţăran să înţălege supt această numire"[36]. În esenţă, însă, doctrina oficială conferă ideii de cetăţean obligaţia îndeplinirii datoriilor către stăpînire, o obedienţă totală faţă de împărat şi sistemul ierarhiei politice[37].

---

[32] „Biblioteca românească", 1829, I, p. 23: 1830, III, p. 81.

[33] *Ducere de mînă...*, p. 190.

[34] „Soţiile aceste în multe chipuri să făcură şi sînt într-un chip tocmită; odinioară capul neamului celui mai putincios cu sila au supus pre cei mai slabi, iară şi osebirile cele mari a unuia fete au plăcut pre ceialalţi ca să i să supună dînd lui putere ca să rînduiască binele lui de obşte sau să gătească cele ce sînt de trebuinţă pentru apărămîntul lor sau spre scurtă vreme, sau pînă treeşte..." *Ducere de mînă...*, p. 140.

[35] *Datorinţele supuşilor către monarhul lor*, p. 19.

[36] *Carte trebuincioasă...*, p. 44.

[37] „Datoria unui bun cetăţean sau supus stă întru aceasta ca el stăpînului ţării să fie credincios, adecă cu totul să fie lui dat şi din inimă să să ţie de el şi să-i fie lipit, trebuie să iubească şi să cinstească pre al său a ţării stăpîn şi după urmare să-i poftească tot binele... El trebuie să asculte de dînsul şi de căpetenii şi dregătorii ce sînt rînduiţi de dînsul, adecă de bună voie să se supue rînduielilor, pravilelor şi hotărîrilor lui, cum şi a dregătorilor lui şi unele ca

Politizarea individului în calitate de om şi cetăţean, un aspect al conceptului de luminare[38], presupune în primul rînd cunoaşterea drepturilor şi datoriilor („clauzele" contractului), dar în acelaşi timp şi educarea sentimentului de adeziune la colectivitate (umanitate, societate, stat), din care se dezvoltă ideile privitoare la patrie şi patriotism. Din nou ideologia oficială tinde să identifice conceptul de patrie cu cel de organizare politică şi formă de guvernămînt. „Prin patrie nu se înţelege numai locul în carele sîntem născuţi, ci mai cu seamă se înţelege ţinutul şi stăpînirea sau ţara întru care vieţuim, ne hrănim şi avem toată securitatea şi sprijineala după zisa: unde ne iaste bine, acolo ne iaste şi Patria"[39]. Conceptul este unul unificator, menit să consolideze unitatea imperiului eterogen, să educe în acest sens, peste diferenţierile etnice sau naţionale: „Fiindcă toţi sîntem fiii Patriei, aşa trebuie să ne ostenim pentru Patrie şi să-i cercăm fericirea precum se ostenesc mădularile unei familii sau ale unui sat sau oraş pentru propria fericire..."[40]. Extrem de interesant este privit conceptul „fericirea patriei", inspirat de mercantilismul şi fiziocratismul politicii economice austriece, care defineşte fericirea patriei din unghiul muncii, al producţiei în agricultură, meşteşuguri, comerţ, al bogăţiei în produse, al progresului ştiinţelor şi învăţăturilor[41]. Deja din a doua etapă, pe fondul afirmării ideii naţionale, se face o distincţie tot mai clară între „patrie" şi „naţie", binele obştesc — binele neamului, întroducînd un nou factor de determinare, cel naţional, care va fi treptat contrapus sau substituit doctrinei oficiale despre patrie şi conceptului de utilitate a individului în colectivitate. Într-o etapă de tranziţie, cei doi factori coexistă, pentru ca din deceniul trei factorul naţional să triumfe. La 1808 Ţichindeal mai scria încă: „Eu nu cunosc mai mare cerere a unui om bun decît a fi în cîmpul acela unde poate neîmpedecat lucra pentru folosul omenirii, patriei şi naţiei sale"[42], ilustrînd convingător sinteza pe care o realizează luminile româneşti între ideile cosmopolite, cele oficiale şi cele naţionale. Chiar şi în scrierile oficiale începe să se facă o delimitare a „patriotului român" în ansamblul comunităţii statale, pentru ca în deceniul trei determinismul naţional să domine exclusiv sentimentul adeziunii la colectivitate, naţiunea devenind forma preponderentă de integrare în umanitate, în civilizaţia universală.

Sentimentul apartenenţei la colectivitate, patrie sau naţiune, s-a dezvoltat pe fondul ideilor sociale menţionate mai sus, al ideii de societate în primul rînd, ideal cosmopolit, dar care a alimentat tendinţa inte-

aceste din toată puterea să le plinească... încît asemenea rînduieli sînt spre binele său şi binele cel de obşte a celor împreună cu sine cetăţeni". *Carte trebuincioasă...*, p. 44.

[38] N. Bocşan, *Iluminismul românesc din Banat şi idealul luminării*, în *Studii de limbă, literatură şi folclor*, 1978, 4, p.

[39] *Datorinţele supuşilor către monarhul lor*, p. 55.

[40] *Ibidem*, p. 56.

[41] *Ibidem*, p. 57—58.

[42] *Adunare de lucruri moraliceşti*, 1808, nepag.

gratoare în comunitate, explică adeziunea rapidă a tuturor structurilor sociale românești la ideea și sentimentul național, transferul perspectivei ideologice de la cosmopolitismul doctrinei oficiale la una națională.

Teoria iluminismului românesc din Banat despre social — societate — stat a cunoscut o evoluție firească, conformă progreselor Luminilor din această zonă, de la exprimările oficiale, vehiculate de literatura (preponderent didactică) cameralistă, la o gîndire politică aparținînd unui program iluminist românesc, paralel sau contrapus celui oficial. Inspirată aproape exclusiv de Hobbes și ideile fiziocraților, teoria despre societate difuzează într-o manieră accesibilă unui public pe cale de formare, cu o instruire modestă, principalele concepte despre societate și stat, vehiculînd în paralel și un limbaj specific, modest la început, îmbogățit apoi treptat, important, însă, pentru că a contribuit la educația politică a masei, la politizarea omului sau a comunităților.

Chiar dacă păstrează numeroase reminiscențe ale determinismului divin (ideea privind originea divină a monarhului și puterii sale), conceptul de societate (stat) — comunitate reprezintă un incontestabil progres în afirmarea unei gîndiri laice, burgheze, în pofida moderației și a caracterului său oficial (cel puțin în prima etapă), apologetic, la adresa realităților din monarhia austriacă. Inserarea omului, ca cetățean, în sistemul relațiilor socio-politice, desemnînd societatea-statul, cu o suită de drepturi, pe lîngă datorii, expresie a emancipării sale, deschide o perspectivă fertilă în dezbaterea de idei a Luminilor, ce anunță limbajul liberalismului, pentru care deceniile doi-trei reprezintă o perioadă de elaborare, de tranziție.

Motivul drepturilor, ca parte a concepției contractualiste, a dezvoltat în literatura română a epocii o discuție asupra noțiunilor ce prefigurează doctrina drepturilor omului și cetățeanului, în orice caz pregătesc terenul pentru receptarea ei. Se cuvine a preciza că în literatură, mai ales în scrierile oficiale sau inspirate de autorități, discuția asupra drepturilor se face exclusiv din perspectivă contractualistă, pentru ca individul să le cunoască și să facă uz de ele în promovarea securității sale. Abia din deceniile doi (sporadic) și trei (mai frecvent) aceste drepturi sînt invocate ca drepturi ale omului și cetățeanului, în accepțiunea pe care le-a conferit-o revoluția democratică europeană, fără să depășească caracterul moderat, la care a fost constrîns și din rațiuni de cenzură. Cea mai radicală exprimare a doctrinei o regăsim în actele politice, în petițiile înaintate diferitelor foruri începînd din deceniul doi al secolului al XIX-lea prin D. Țichindeal și Moise Nicoară, dar care nu formează obiectul cercetării noastre.

În scrierile iluministe domină ideea de dreptate, ca necesitate a păcii sociale și simbol al ideii de justiție socială. „Dreptatea aci, nu în înțelegerea cea mai lată, după care toate virtutele în sine le cuprinde, ci în înțelegerea cea mai strînsă a vieții de comun luată, iaste împlinirea dreptului către alții fără de nici o deschilinire a fețelor..."[43]. Conceptul

[43] *Manuductor*..., p. 35.

în sine are însă o notabilă încărcătură morală, de altfel specifică întregii literaturi, fiind definit prin antiteza dreptate-nedreptate, ca o expresie a conflictului bine-rău[44]. În spiritul de demofilie care stăpîneşte literatura iluministă a celei de-a doua etape, a fost acreditată ideea că nedreptatea este o realitate pentru clasele de jos, impusă de abuzul celor puternici. Ţichindeal a dat cele mai sugestive pagini în acest sens, fără a putea descifra întotdeauna cauzele stării de nedreptate sau a soluţiona această stare.

Apelul la pronia cerească ca un reflex al determinării divine a acestei stări, al fatalităţii ce provine din caracterul de dat imanent, nu exclude şi posibilitatea schimbării, transformării ei, chiar dacă o aşteaptă ca un act de justiţie din partea aceleaşi divinităţi. „A căuta dreptate acolo unde nedreptatea şi strîmbătatea stăpîneşte şi judecă, acolo atîta îţi face ca şi cum ai fi cu totul de vină şi făcătoriu de rău... dar ce să cade acolo să facem întru aşa împrejurări cu alte mijlociri nu ştiu, ci numai să ridicăm ochii la ceriu şi de acolo dreaptă judecată să aşteptăm. Dară oare fi-va ceva de acolo? Va fi fără de nici o îndoială căci *nedreptatea răstoarnă scaunele potearnicilor*“[45]. (s.n. — N.B.).

Conceptul de libertate este şi mai îngust în conţinut, oscilant în exprimări decît în alte spaţii de cultură. Reflexe din gîndirea europeană aduc şi în literatura română diferite interpretări ale unei posibile definiţii a libertăţii (slobozenie în vocabularul românesc). Identică cu ideea de securitate (ca la Montesquieu sau Enciclopedie) izvorîtă din autoritatea guvernămîntului (în spiritul fiziocraţilor şi ideilor lui Voltaire), libertatea ca şi concept social-politic nu a făcut o carieră spectaculoasă în scrierile iluministe, pînă în deceniul trei, cînd este invocată mai des, atît cea individuală, cît şi cea colectivă (socială, naţională). Mai frecvent a fost vehiculată libertatea gîndirii, a spiritului[47], libertatea conştiinţei, în strînsă legătură cu ideile de toleranţă[48], cultivate de doctrina oficială, caracterizînd epoca şi din această perspectivă[49], prin raportare la modelul englez uneori, opţiune receptată în spaţiul românesc prin scrierile lui D. Obradovici. Începînd cu Dimitrie Ţichindeal şi mai ales în deceniile trei-patru ale secolului XIX, interesul se deplasează spre conceptul de libertate naţională, invocată ca o condiţie fundamen-

[44] „Aşa dară nu iaste răotate mai mare şi mai groaznică decît năravurile cele rele şi nedreptatea...“ D. Ţichindeal, *Fabule*, Fab. 18, p. 51.

[45] *Ibidem*, Fab. 17, p. 48.

[46] „Unde e mai mare slobozenie, acolo e mai rea turburare, căci slobozenia fără de legile înţelepte şi stăpînirea e sălbatică fiară, că, varvarii pre varvari şi cei neînvăţaţi pre cei neînvăţaţi niciodată nu i-au adus la buna rînduială, nici i-au pus la bine. Se cere luminat stăpînitoriu şi legi putearnice“. *Ibidem*, Fab. 56, p. 131.

[47] „Minunat lucru e... a gîndi slobod şi deasupra tuturor lucrurilor a prejudeca şi a vorbi...“ *Sfaturile...*, p. 42.

[48] *Ibidem*, p. 75, Idem, *Fabule*, Fab. 154, p. 478—479.

[49] „... şi timpul acest aurit, în carele se dă noaă atîta slobozenie...“ Idem, *Arătare despre stărea acestor noao introduse sholasticeşti instituiri ale naţiei româneşti, sîrbeşti şi greceşti*, Buda, 1813, p. 22.

tală a progresului naţiunii şi civilizaţiei. Literatura operează frecvent cu modelul oferit de Principatele române, înfăţişate ca exemplu conaţionalilor din monarhie după restaurarea domniilor pământene şi avansul înregistrat aici de cultura naţională. Accentuarea ideii de libertate naţională prin raportare la realităţile naţionale din Principate modifică şi orientarea direcţiei culturale româneşti din Banat şi Transilvania, în sensul integrării în cultura naţională a Principatelor, definind o unitate culturală românească pe care se intemeiază ideologic doctrina culturală a romantismului.

Preocuparea pentru elucidarea unor concepte fundamentale în gîndirea iluministă — om-comunitate-societate, mai trîziu şi naţiune — într-o viziune sistemică, în cadrul căreia fiecare dintre acestea se interferează, se presupun, decurg logic unul din celălalt, oferă un argument suplimentar pentru caracterul unitar al ideologiei Luminilor europene[50], în cadrul cărora se integrează şi spaţiul cultural românesc. Adeziunea gîndirii iluministe româneşti la ideile cosmopolite europene a fost serios amendată de demersul teoretic reclamat de procesul de formare a naţiunii moderne, care a impus şi definirea noului concept de naţiune, constituind un aport şi o linie particulară în evoluţia iluminismului din această zonă a Europei, care a colorat în diversitate unitatea ideilor europene. Evoluţia treptată spre naţional a bagajului de idei ale secolului XVIII românesc porneşte şi se intemeiază, într-o bună măsură, şi pe sentimentul colectiv, al adeziunii la colectivitate, în spiritul căreia a fost educat omul şi cetăţeanul care a făcut posibilă şi consolidarea sentimentului integrativ în comunitatea naţională. Evoluţia ideilor despre societate a modificat şi viziunea de ansamblu asupra socialului, a sporit ponderea ideilor sociale în programele politice, în literatură, a îmbogăţit, în consecinţă, vocabularul social-politic, realizînd o stăruitoare operă de educare a spiritului public românesc pentru o abordare globală, într-o viziune unitară, a socialului şi naţionalului, în interdependenţa lor, ca două laturi inseparabile ale aceluiaşi proces istoric: formarea naţiunii române.

NICOLAE BOCŞAN

THE SOCIETY CONCEPT IN THE ROMANIAN LITERATURE OF THE ENLIGHTENEMENT IN THE BANAT

(Summary)

The study when taking into consideration that the philosophic system of the Enlightenment became a political ideology emphasizes the comprehesion of the

[50] Despre această temă pe plan european: J. Touchard, *Histoire des idées politiques*, II, Paris, 1967, passim: Kurt Schilling, *Histoire des idées sociales. Individu — Communauté-société*, Paris, 1962, 190 sq.

current for the political ideas and action and deals with a component part of the ideology, i.e. the vocabulary expressing social and political reality.

Starting from the unity of the system of ideas towards human problems (the "humanism" the "Enlightement") the author analyzes the vocabulary and the significances of society concept, a major theme of the ideology of the Enlightenment. He also deals with the derived terms and expressions which contributed to define the theory about society, as well as the way in which those terms appeared in the Romanian literature in the Banat (1777—1830).

The vocabulary characteristic to the Enlightenment especially the one which referred to society, appeared in the first stage of the Romanian Enlightenment in the Banat and was marked by the overwhelming influence of the Austrian reformism. The influence was exerted through the didactic literature remained influential even after 1800 althought aspects of a new critical style were to be seen in the unofficial writings, the personal initiatives and private works of the local intelligentsia.

The progress of the Enlightenment was also illustrated by the gradual enriching of the vocabulary denoting social and political theories, how spontaneously people used it. The spontaneity proved to the diffusion of the vocabulary.

It is particular for the second stage a more evident contrast between the language of official literature and the nonconformist language of the new generation influenced by ideas of the Romantic liberalism.

The gradual evolution towards the new vocabulary with critical accents scored hardly perceptible changes but it indicated a change in mentality, from the official ideology to the criticism of the social political condition.

Next, the study analyzes the variants of the term society (state, family, society) all three expressing different forms of human solidarity meant to maintain and promote the human interests based on the social contract ideas.

In addition to the theory about society the author analyzes the terms denoting law, government, social class (state), monarch, enlightened monarch, citizen, homeland, justice, liberty and stresses the systematic character of the ideology of the Enlightement. He also stresses how important the ideas about society were for the subsequent affirmation of the national spirit.

CONSIDERAȚII ISTORICE ASUPRA VOCABULARULUI POLITIC DIN VEACUL AL XVIII-LEA ÎN ȘCHEII BRAȘOVULUI

Secolul al XVIII-lea, marcînd debutul epocii moderne în zona central sud-est europeană, se află sub semnul benefic al iluminismului și are drept conținut, din punctul de vedere al tipului de comunitate umană în spațiul carpato-dunărean, formarea națiunii române. Unele din argumentele desfășurării acestui proces istoric în cazul Transilvaniei sînt Școala ardeleană (argumentul cultural), răscoala lui Horea (argumentul social) și Supplex libellus Valachorum (argumentul politic). Toate aceste trei elemente dovedesc, între altele și în măsură specifică fiecăruia, că nivelul atins de evoluția conștiinței naționale la români trebuia să impună și a impus o abordare sub semnul noii ideologii, iluministe, a domeniului politic. O asemenea abordare modernă a aspectului politic este pretinsă în veacul al XVIII-lea de dorința firească a românilor de a accede la statutul cetățenesc, național, economic, social, cultural și religios adecvat importanței lor în rîndul locuitorilor Principatului. Întreg secolul luminilor este o ilustrare a eforturilor tot mai insistente ale românilor din Transilvania îndreptate spre obținerea drepturilor naționale, eforturi ce vor culmina cu mișcarea Supplex-ului. Dar pînă la apogeul acestei mișcări — adevărată sinteză la nivelul întregii Transilvanii a luptei naționale românești, reconstituită prin cercetările acad. David Prodan[1] —, strădaniile românilor pentru autonomie politic-administrativă, pentru drepturi economice, sociale, culturale etc. s-au manifestat și la nivelul comunităților locale. Revendicările formulate de aceste comunități („obști") românești, timide la început, dar tot mai vehemente în a doua parte a veacului al XVIII-lea, au pregătit sinteza actelor Supplex-ului și au creat atmosfera politică necesară receptării și perpetuării mișcării naționale. Una din aceste „obști" românești, este comunitatea orășenească de meșteșugari și negustori din Șcheii Brașovului, purtătoare a unor noi opțiuni social economice, concretizate într-un șir de acte de interes local la început, pentru ca spre finele veacului al XVIII-lea unghiul de abordare să cuprindă, prin variantele brașovene

[1] D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum*, ediție nouă, refăcută, București 1967.

ale Supplex-ului[2], aspectul de ansamblu al gravaminelor Transilvaniei românești. O astfel de evoluție a problematicii, analoagă cu situația locală din alte părți ale Principatului, se cuvine a fi cercetată și prin prisma analizei vocabularului social-politic al veacului al XVIII-lea, vocabular pe care izvoarele istorice ni-l relevă, fie și parțial.

Lectura documentelor și cronicilor brașovene evidențiază o comunitate românească energică și întreprinzătoare, dar atentă la conservarea rînduielilor tradiționale, pătrunsă de spiritul concurențial-individualist, dornică de o prosperitate materială și spirituală plină de cuviință și cumpătare, prosperitate care să nu ducă însă la „semeție", și nici la tulburarea „pravoslavnicei credințe". De aceea, termenii politici sînt și ei adaptați unei vremi de tranziție, oscilînd între medievalism și iluminism, chiar dacă, la un moment dat, sensul și forma lor sînt net orientate spre comandamentele epocii moderne. Prilejul utilizării unui vocabular politic protestatar a fost oferit de luptele și aspirațiile unei comunități ce avea ca țeluri supreme libertatea dezvoltării economice și recunoașterea autonomiei politico-administrative proprii față de patriciatul săsesc, reprezentat de Magistratul Brașovului. Sînt reflectate luptele unor oameni prosperi, aflați în plină ascensiune economică, dar dominați de locuitorii privilegiați ai Brașovului săsesc. În timp ce argumentația oponenților are ca bază statutul de excepție conferit sașilor în evul mediu pe „Fundus Regius", românii își motivează cererile pe mărturii ce țin de spiritul lumii moderne. În veacul al XVIII-lea, temeiul documentar și încurajarea în acțiunile revendicative ale Șcheilor au fost date, pînă la reformele iozefine, de un succes vremelnic al lor, înregistrat aproape concomitent cu recunoașterea drepturilor politice și sociale ale românilor trecuți la unirea cu biserica Romei: este vorba tot de o diplomă leopoldină, dată la 16 septembrie 1701[3], prin care se rezervă românilor dreptul de construire și reparare a caselor, de cumpărare a pămînturilor în hotarul orașului, prin care li se acordă acestora dreptul de aducere și vînzare a vinului propriu, de cumpărare de cereale și alimente în zilele de tîrg, de ținere a unor prăvălii în Șchei, de facere a pîinii și fierbere a rachiului necesar consumului fiecăruia etc. În cazul nerespectării acestor drepturi, șcheii puteau recurge la protecție: „Să fie slobodă scăparea lor la Tesaurariat și de acolo la Cămara noastră a Curții". Magistratul însă, ajutat și de unele formulări prolixe din document, a eludat diploma, restrîngînd și mai mult libertățile românilor din Șchei: măcelarii nu-și mai pot exercita firesc meșteșugul, taxele vamale se înmulțesc, croitoria și cojocăritul sînt tot mai mult prohibite[4]. Ofensiva Magistratului se conjugă cu asalturile „unației" în fața cărora românii brașoveni, credincioși tradiției și intereselor lor ex-

[2] A. Răduțiu, L. Gyémént, *Supplex libellus Valachorum în variantele românești de la Șchei*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1975.

[3] St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. V (1701—1795), Brașov, 1906, p. 1—12.

[4] *Ibidem*, p. 19—20.

tracarpatice, rezistă cu îndărătnicie. Ei ştiau că obţinerea privilegiilor dorite putea veni nu atît pe cale confesională (prin trecerea la biserica unită, susţinută cu ajutorul Contrareformei de noii stăpîni ai Transilvaniei), cît mai ales prin lupta politică, în susţinerea căreia se simţeau puternici datorită prosperităţii lor economice. De aceea, deşi conceptul de *egalitate*, utilizat în Şchei şi exprimat sub formă perifrastică sau indirectă, are trei componente — politică, etnică şi economică — baza sa revendicativă constă în preeminenţa meşteşugărească şi comercială dobîndită de Şchei asupra Cetăţii. Ideea de *libertate* („slobozie", „slobozenie") îmbracă cel mai adesea forma concretă de libertate politică-etnică, economică, religioasă. Lupta pentru libera exercitare a meşteşugurilor este o constantă a veacului al XVIII-lea. De exemplu, printr-o petiţie către Magistrat din 1735, românii cer astfel de „slobozii": „pentru croitori şi cojocari şi alte meşteşuguri ce ar putea să lucreze oamenii noştri, ca să fie sloboz", „pentru că nu sîntem sloboz a vinde în Şchei nimic", „pentru bolte să fim sloboz cu uşa la uliţă ca şi alţ cetăţeni", „pentru măcelari să fie sloboz ca şi mai nainte"[5]. Uneori revendicările sînt susţinute prin dreptul istoric, dar şi prin argumentul numărului românilor: „Cu lacrimi în ochi ne jeluim şi ne rugăm [...] ca, fiind noi obştea românească acii în Bolgarseghi, *mai mult de o 1 000 de familii* (subl. ns.) să avem graţie să ne tae măcelarii noştri tot felul de carne [...], să nu ne leşinăm lîngă scaunele de carne ale saşilor"[6]. (Fragment din „Inştanţiia" Şcheilor către Iosif al II-lea, formulată în 1773).

Atît în cronici cît şi în documente, românii din Şchei numesc aşezarea lor oraş, iar pe sine „orăşani", spre deosebire de Braşovul privilegiat, denumit „Cetate" şi de locuitorii lui, numiţi cetăţeni. Distincţia, chiar dacă subliniază conştiinţa apartenenţei şcheilor la un grup social urban, are şi o altă semnificaţie: evidenţierea unui statut politic inferior al românilor faţă de ceilalţi locuitori ai „Pămîntului crăiesc" şi, deci, lupta pentru depăşirea acestei situaţii. Faptul este vizibil într-un pasaj din informaţiile date mitropolitului de Karlowitz la 1737 în legătură cu revendicările comunităţii din Şchei: „Precum auzim şi înţelegem, într-alte oraşele creeşti, precum la Buda, la Peşta şi într-alte locuri unde sînt oameni de legea noastră, i priimesc în rîndul cetăţenilor şi ţehu au chilin, dară la noi nici cum nu e slobod"[7]. Dreptul la egală îndreptăţire a românilor din Şchei cu cetăţenii este tot mai insistent solicitat, pe măsură ce conştiinţa individualităţii etnice-religioase şi apoi conştiinţa naţională îşi fac loc, adesea corelate cu marile idei ce animau veacul al XVIII-lea european. Faptul este dovedit de frecvenţa în cronici şi documente a termenilor: obşte, ţară, neam, naţiune, „rumân", „rumânesc" etc. Astfel, scrisoarea trimisă generalului Valis în problema revendicărilor şcheiene este semnată: *Wallachi ex Suburbio*

[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidem*, p. 190.
[7] *Ibidem*, p. 93—94.

Coronensi[8], iar mai multe petiții din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea sînt scrise în numele „obștii din Bolgarseghi" sau al „obștii negustătorilor și românilor din Bolgarseghi"[9]. În fața unor asemenea semnături îndrăznețe, Magistratul a reacționat prompt, socotind de pildă, în 1751, că ele ar acredita ideea unei comunități libere, deplin independente, idee ce ar duce la inovații publice ilegale și nocive[10]. De altfel, încă în 1738, oficialitatea apreciase că, prin revendicările lor, românii vor „să formeze un oraș separat în cadrul orașului" *(civitas in civitate extruatur)*[11].

Utilizarea termenului de „țară", cu referire la regiunile românești extracarpatice prelimineză la rîndul său o mentalitate a unității naționale, devenită manifestă în veacul al XVIII-lea. Astfel, „Istoria" lui Radu Tempea II, arată că preotul Todor, după „gîlcevile" pe care le-a produs în Șchei la începutul secolului al XVIII-lea, „noaptea au fugit în Țară" (Țara Românească), că „au fugit și popa Matei cu preoteasa cu copii cu tot în Țară, pe unde au putut", de teama autorităților imperiale, care-l anchetau în legătură cu trecerea Carpaților în „Țară" de către preoteasa și copiii amintitului popă Todor[12]. De asemenea, Codex Kretzulescus vorbește la un moment dat despre „rumânii de la Șchiai" (și nu simplu „șcheaii") care „mergia la Țara Rumânească" în negustătorie[13]. Într-o plîngere adresată împăratului Iosif al II-lea la 1773, românii brașoveni demonstrează că prin termenul de „țară" înțeleg atît pămîntul Țării Românești, cît și al Transilvaniei: „... Neavînd noi slobozenie a le aduce vinurile acasă, le vindem în țară (Țara Românească — n.n.) și nu vine nici o harminție (tricesimă — n.n.) dintr-însele pă sama împărăției. Iar de-am avea slobozenie a le aduce și a le descărca la casele noastre, și hărminșiile împărătești și țara (Transilvania — n.n.) foarte bine s-ar cîștiga"[14]. Deci și Transilvania se cheamă tot „țară", în sensul în care se folosea de către Șchei acest termen pentru Țara Românească, cu rezerva că peste Carpați, spre deosebire de Ardeal, exista o autoritate politică românească. Românii brașoveni, chiar dacă erau conștienți de regimul dominației otomane peste Carpați, cel mai adesea, n-au recunoscut direct preeminența politică turcească în Țara Românească și Moldova; se vede acest lucru din modul aproape ostentativ în care Radu Tempea II subliniază formula de suveranitate — „din mila lui Dumnezeu" — în titulatura unor domni[15], ca și din evitarea

[8] *Ibidem*, p. 85.
[9] *Ibidem*, p. 197, 200, 203 etc.
[10] A. Răduțiu, L. Gyémánt, *op. cit.*, p. 22.
[11] *Ibidem*, p. 20.
[12] R. Tempea, *Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*, București, Edit. pentru literatură, 1969, p. 143, 144, 146 etc. Termenul de „țară" este utilizat în veacul XVIII și în Banat cu același sens ca și la Brașov (I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 127).
[13] Em. E. Kretzulescu, *Codex Kretzulescu*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*", 1910, vol. XI, partea a II-a, p. 272.
[14] St. Stinghe, *op. cit.*, p. 188.
[15] R. Tempea, *op. cit.*, p. 123, 130 etc.

numelui de „Ţara Turcească" pe care oficialitatea transilvană îl folosea pentru regiunile româneşti din afara arcului carpatic. Astfel, în punctele înaintate guberniului la 1752 de către obştea din Şchei privind libertatea comerţului se spune la început: „Pentru că negustorii care aduc din Ţara Românească şi Turciască marfă . . ."[16]. Se remarcă deosebirea făcută în document între regiunile româneşti extracarpatice şi Imperiul otoman. Dacă totuşi uneori se foloseşte numele de Valahia turcească pentru Muntenia, faptul se explică prin nevoia de a distinge acest teritoriu de Valahia austriacă, adică Oltenia, în perioada 1718—1739.

Termenii de neam (în sens de popor) şi naţiune în sens politic, dar şi etnic, apar cu deosebită frecvenţă, mai ales după 1735, pentru ca în variantele din Şchei ale Supplex-ului să dobîndească puterea de armă de luptă la nivel general transilvan. „Istoria" lui Radu Tempea II arată: „Anul 1735, iunie 29 zile. S-au auzit cum că părintele mitropolitul Belgradului sîrbesc, mergînd la prealuminatul împărat Carolus, au dobîndit nişte milostive privileghii *neamului sîrbesc şi a tot neamul de lege grecească ce să află supt biruinţa împăratului* (subl. ns.), cu care privileghii acest părinte Vichentie Ioanovici multe lucruri au îndireptat în părţile acelea"[17]. Ca urmare, românii din Şchei au format o delegaţie din popa Statie, gocimanul (epitropul), Radu Duma şi Gheorghe Hîrs pentru a prezenta mitropolitului revendicările lor şi dorinţa de rezolvare a lor prin intermediul privilegiilor ilirice. Tot în 1735, la 5 decembrie, aflăm de la Radu Tempea II că soseşte la Braşov „un vlădică sîrb, Nicanor Proin, episcopul Cruşedolului, trimis de la părintele mitropolitul Belgradului, Vichentie Ioanovici, cu patent împărătesc şi cu pasuş de la măria sa ghinerariul Valis, ceind oarece ajutori pentru un reghement nou, ce au lăsat împăratul ca să facă *naţionul de ritul grecesc" (subl. ns.)*[18]. Românii din Şchei şi-au adus şi ei contribuţia bănească pentru înfiinţarea acestui regiment. Termenii „tot neamul de lege grecească" şi „naţionul de ritul grecesc" pun în lumină existenţa unei comuniuni panortodoxe în Imperiul habsburgic, a unei comunităţi religioase polietnice de tip ortodox (Konfessionsgemeinschaft)[19], comunitate care rămîne însă un cadru de manifestare a fiecărei naţionalităţi în parte, care nu se constituie într-un scop în sine, ci într-un mijloc de realizare prin formă religioasă a unor aspiraţii laice cu conţinut eco-

[16] St. Stinghe, *op. cit.*, p. 141.
[17] R. Tempea, *op. cit.*, p. 152.
[18] *Ibidem*, p. 155. Cf. Em. Turczinski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumanischen Nationalsbildung*, Düsseldorf, 1976 p. 160.
[19] De altfel, conceptul de „naţiune illirică", prin care oficialitatea habsburgică înţelegea totalitatea ortodocşilor din Imperiu, nu s-a născut în cadrul acestor comunităţi credincioase bisericii Răsăritului, ci este o expresie de cancelarie, livrească, uzitată de Curtea vieneză şi de ierarhia eclezastică superioară. Vezi I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 115.

nomic, social, politic-național, cultural etc.[20]. De aceea nu credem în ideea evoluției comunității religioase polietnice din Imperiul habsburgic spre națiunea confesională monoetnică (Konfessions — Nationalität)[21] în veacul al XVIII-lea, cum s-a susținut în ultima vreme. În cazul românilor ardeleni, formula devine neaplicabilă fie și din motivul că după 1700, monoconfesionalismul ortodox este frînt prin crearea bisericii greco-catolice, fapt care, după unele inevitabile înverșunări și separații, n-a împiedicat totuși, spre finele veacului al XVIII-lea, unirea celor două biserici românești în lupta politică națională. În al doilea rînd, formula de națiune confesională rămîne discutabilă și datorită marilor mobiluri ale luptei românilor în veacul al XVIII-lea, mobiluri care, folosindu-se de existența singurei instituții rămase românești în Transilvania — biserica, au un conținut laic în esență, urmărind recunoașterea românilor ca națiune politică și egala lor îndreptățire cu privilegiații principatului. Faptul că laicul subsumează religiosul este cu atît mai vizibil în cazul obștii din Șchei, unde revendicările economice și politice sînt de la început prioritare și unde chiar rezistența în fața presiunilor de unire cu biserica Romei înscrie între motivele sale și pe acela că românii brașoveni gravitau, prin interesele economice și prin suportul politic, spre zonele extracarpatice. Șcheii nu pretind privilegiile ilirice la 1735 pentru că atunci ar fi dobîndit conștiința apartenenței lor la „comunitatea ortodoxă polietnică" din Imperiu; lupta lor începuse cu mult înainte, dovadă că în 1701 și obțin prin diploma leopoldină amintită satisfacerea, cel puțin teoretică, a unei mari părți din revendicările lor în raport cu Magistratul. Dar acordarea unor privilegii pentru sîrbi, mai ales că și unele raporturi de dependență confesională erau orientate spre Serbia, a fost socotit în Șcheii Brașovului un bun prilej pentru reluarea luptei petiționale, invocînd pretextul apartenenței comune la aceeași confesiune. Este deci evident faptul că românii brașoveni au început lupta revendicativă înainte de a se prevala de existența privilegiilor acordate sîrbilor, luptă care, bazată pe interese economice și naționale este, în linii mari, concomitentă cu cea inițiată din mediul greco-catolic de episcopii Ioan Patachi și Inochentie Micu. E drept că, pentru a-și susține cererile, ortodocșii vor uza mai ales de privilegiile ilirice, iar greco-catolicii de a doua diplomă leopoldină din 1701 (prin care și mirenii trecuți la unire beneficiau de drepturi politice), dar cele două ramuri ale luptei vor fuziona prin mișcarea Supplex-ului, dovedind că forța conștiinței naționale depășise confesionalul. De altfel Șcheii au mers, în pretinderea revendicărilor lor, deopotrivă pe filiera unor instituții laice și eclaziastice, dovedind că scopul era doar satisfacerea cererilor și, după obținerea unora dintre ele, respectarea lor. Ast-

[20] Em. Turczinski, *The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy*, în *Austrian History Yearbook*, Rice University, Houston, Texas, 1967, vol. III, partea a 3-a, p. 84.

[21] *Ibidem*, p. 87; idem, *The Role of the Orthodox Church in Adapting and Transforming the Western Englightenment in Southeastern Europe*, în *East European Quarterly*, Colorado University, 1975, vol. IX, nr. 4, p. 417.

fel, plîngerile românilor contra neajunsurilor pricinuite de Magistrat, plîngeri formulate la 19 martie 1736, încep cu rememorarea faptului că Leopold I a recunoscut privilegiile Şcheilor, că împăratul Carol VI a confirmat aceste privilegii pe care oficialitatea braşoveană le încălca[22].

Termenii de naţiune, neam încep să aibă tot mai mult sens etnic, modern, chiar dacă sensul politic, în virtutea situaţiei concrete din Principat, se menţine încă. În privinţa dreptului la căsătorie, îngrădit de acordul necesar şi de taxa datorată Sfatului („Judeţului"), românii cer libertate deplină: „... Că aşa s-au obicinuit (cînd o părechie de la legea grecească şi de la naţion aşezat să să căsătorească) acea părechie întîi la judeţul dădea de ştire..."[23]. Termenul de „naţion" are aici sens etnic şi politic, dar nu confesional, pentru că este precedat de expresia „legea grecească", care include în sine aspectul religios. În anul 1761 (probabil) între punctele înaintate guberniului se află următorul: „Fiind fii Înălţatei Curţii şi noi ne rugăm să avem şi noi *slobozeniia cum au alte naţioane* (subl. ns.), ca să putem trăi şi împlinii porţiia Înălţatei Curţii"[24]. Aici, conţinutul cuvîntului naţiune vizează aspectul politic-constituţional al Transilvaniei. Într-o petiţie din 1773 către Iosil al II-lea se atacă dreptul de preempţiune rezervat maghiarilor şi saşilor: „Cînd să vinde o moşie de ale *neamului nostru românesc* (subl. ns.) în oraş în Bolgarseg, de va fi voia sasului sau a ungurului să o ia, rumânul nu e slobod să o cumpere". În acelaşi act sînt subliniate sensul etnic — politic acordat termenului de naţiune, precum şi primordialitatea revendicărilor economice faţă de alte gravamine ale Şcheilor: „De multă vreme am auzit că ar fi făcut milă Înălţata Curte ca să fie slobozi şi *neamul românesc [...] ca şi alte naţioane* (subl. ns.), de a putea trăi ori cu ce feli de meşteşug"[25]. Într-o altă cerere pentru respectarea dreptului la libera exercitare a meşteşugurilor, obştea din Şchei precizează: „Această instanţie este numai de la *naţionul românesc* (subl. ns.), că toţi saşi carii să află la Bolgarseghi, în Braşovechi, în Blumăna[26], precum şi unguri, sînt slobozi a lucra meşteşugul lor, dară numai pe rumânii îi opreşte..."[27]. În afară de dreptul la exercitarea meşteşugurilor, românii mai cer repartizarea corectă a sarcinilor publice şi participarea reprezentanţilor lor la stabilirea acestor sarcini: „Din toţi oamenii oraşului nostru nu să află măcar unul cînd aşază *porţionul* (subl. ns.), ce numai cît socotesc măriia lor pun pă fieşte care şi cît pun trebuie să plătim"[28]. De asemenea este apărată proprietatea privată, socotită inviolabilă („moşiile noastre sîntem sloboz să le vindem cui vom vrea, ca un lucru stătători al nostru"[29]) şi se apelează, conform mentalităţii moderne, la respectarea dreptului la

[22] St. Stinghe, *op. cit.*, p. 57—58.
[23] *Ibidem*, p. 58.
[24] *Ibidem*, p. 177.
[25] A. Răduţiu, L. Gyémánt, *op. cit.*, p. 62—63.
[26] Cartiere ale Braşovului.
[27] St. Stinghe, *op. cit.*, p. 271.
[28] *Ibidem*, p. 128.
[29] *Ibidem.*

judecată: „Iară cînd fac ai noștri [...] pînză pentru treaba casii, atuncea pînzari, ca *cînd ar fi judecata în mîna lor, fără de judecată* (subl. ns.), prădînd iau..."[30]. Ideea administrației cu juzi, juraţi, notari proprii apare în Șchei încă în 1735, cu ocazia apelului la acordarea privilegiilor ilirice[31], ea fiind și mai insistent subliniată în 1773, cu prilejul anchetei[32] referitoare la starea neamului românesc neunit. La întrebarea legată de ce ar trebui făcut „ca norodul cel mai prost, mai întîiul, al neamului românesc ca să lepede neștiința întru care stă", s-a răspuns: „Deaca ar fi fost neamul românesc mai de mult slobod a întra în *deregătoriile ceale de obște* (funcțiile publice — subl. ns.) ca și alte neamuri, pîn acum cu mult mai mult s-ar fi îndeletnicit în scripturi". De asemenea se apreciază că „norodul ar pofti mai multă învățătură", dacă, „ar nădăjdui părinții și copii *naționului rumânesc cum ar putea întra la vreo treaptă orășenească*" (subl. ns.). Scopul școlii în Șchei este adaptat idealului iluminist pragmatic-utilitar (școala este necesară „pentru corespondența la trebuința negutătorii") și politic-național (școala, ca instrument de luminare duce la eliberarea poporului din ignoranță și, în mod concret la „deșteptarea neamului nostru românesc"). Această deșteptare trebuia făcută nu prin mijlocirea limbilor străine, ci cu ajutorul limbii românești, cum pretinde încă în 1721 cărturarul Radu Tempea II (într-o *Predoslovie* la *Tîlcul evangheliilor):* „Pentru aceea [...], le-au scos de pe elinie pre limba slovenească [...] și întru cel de obște folos l-au dat la tipar, care mai pre urmă și preaosfințitul arhipăstorul nostru Chir Teodosie, mitropolitul Ungrovlahiei, văzînd că ar fi de mare folos de s-ar scoate pre limba rumânească, ca să să împărtășească și neamul nostru cel românesc acestor lumini..."[33]. Din cronici, petiții, anchete, reclamații („instanții") etc. reiese adecvarea elitei intelectuale românești brașovene la comandamentele veacului iluminist, de la străduința de a fi buni cetățeni, încadrați deplin în drepturile lor, pînă la compasiunea pentru „norod", pentru „săraci". Încă în 1735, românii din Șchei înscriu într-o petiție protestul lor „pentru săracii orașului cum îi duc de-i închid pentru dajde, cu mic cu mare, ca pe vitele"[34]. Din „Cronica anonimă a Brașovului..." aflăm că, deși împărăteasa Maria Tereza a scutit Țara Bîrsei pe doi ani de „dajde", în urma acestui act „puțin folos au avut săracii: pă care au dat dajde zeace florini, numai cîte unul li s-au întors, iar ceilalți i-au mistuit domnii"[35]. Elogiul lui Iosif al II-lea, făcut după credința în bunul suveran și prezent în „Codex Kretzulescus" se încheie astfel: „Ca acel împărat n-au mai fost de cînd iaște Casa Austrii [...], să ciarce și să vază lucrurile și

[30] *Ibidem*, p. 145.
[31] A. Răduțiu, L. Gyémánt, *op. cit.*, p. 17.
[32] St. Stinghe, *op. cit.*, p. 192—194.
[33] R. Tempea, *op. cit.*, p. 183.
[34] St. Stinghe, *op. cit.*, p. 19.
[35] N. Iorga, *Insemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului*, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, 1933, vol. XII, p. 96.

nedreptăţile care să fac asupra săracilor" (subl. ns.)[36]. După cum se poate remarca, ierarhia socială este reprezentată prin două categorii, oamenii de rînd şi privilegiaţii, adică „norodul", „săracii", pe de o parte şi „domnii", pe de alta, aşa cum se întîmplă îndeobşte în veacul luminilor[37].

Membri ai unui grup cvasiurban, angajat mai ales în meşteşuguri şi comerţ, românii braşoveni nu agreează, după mărturia cronicarilor, izbucnirile violente, fie de ordin social, fie politic. Problemele conflictuale care ar trebui să rezulte din stratificarea socială a obştii sînt aproape integral diminuate, înlăturate chiar, de contradicţiile economice, politico-naţionale şi religioase ale întregii comunităţi şcheiene cu factorii exogeni ei, ca Magistratul, privilegiaţii Transilvaniei, biserica unită etc. Confruntările armate, războaiele, aducătoare de nesiguranţă şi nestatornicie, improprii pentru viaţa economică, sînt condamnate. Astfel, după relatarea unui conflict început de Austria pentru cucerirea Bavariei, în care s-au implicat apoi mai multe state, Radu Duma observă: „O ce răutate iaste vrajba şi pizma, că cîtă chieltuială s-au făcut, nu iaste vreadnică toată Ţara Bavari!"[38]. Faptul acesta nu i-a împiedicat pe cronicari să disocieze războiul drept, de apărare de războiul purtat pentru deşarte rivalităţi, preamărire, ori nedrepte cuceriri şi nici pe unii braşoveni să participe în tabăra rusă la desele războaie împotriva Imperiului otoman, purtate în veacul al XVIII-lea, războaie al căror teatru de operaţii a fost adesea teritoriul românesc.

Cercetarea, fie şi parţială, a vocabularului social-politic în Şcheii Braşovului pune în lumină o comunitate dinamică, dialogînd cu tradiţia şi inovaţia, dar aflată în vizibilă evoluţie, pe parcursul secolului al XVIII-lea, spre asimilarea unor noţiuni din limbajul epocii moderne, care o vor conduce spre implicarea firească în mişcarea Supplex-ului. Argumentaţia şi revendicările cuprinse în variantele din Şchei ale Supplexului apar astfel ca o împlinire necesară şi ca o integrare oportună în mişcarea întregii Transilvanii româneşti, după ce, mai bine de un secol, românii braşoveni s-au pregătit prin acţiuni locale pentru un asemenea act.

Cererile cuprinse în Supplex (1. ştergerea „numirilor" „pizmuitoare" de „primiţi", „suferiţi" etc., formulate la adresa neamului românesc; 2. concivilitatea pe pămîntul Transilvaniei, alături de „celelalte neamuri"; 3. participarea clerului, nobilimii, norodului „celui slobod" şi „celui prost", după contribuţia fiecăruia, la binefacerile publice; 4. reprezentare proporţională cu numărul românilor în funcţiile şi instituţiile publice; 5. denumirea unităţilor administrative după etnicul populaţiei majoritare[39] etc.) precum şi argumentaţia bazată pe dreptul isto-

[36] Em. E. Kretzulescu, *op. cit.*, 1911, vol. XII, partea I, p. 64.
[37] V. Georgescu, *Ideile politice şi iluminismul în Principatele Române (1750—1831)*, Bucureşti, Edit. Academiei, 1972, p. 88.
[38] Em. E. Kretzulescu, *op. cit.*, 1911, vol. XII, partea I, p. 65.
[39] A. Răduţiu, L. Gyémánt, *op. cit.*, p. 100—101.

ric și natural, pe număr și contribuția la susținerea sarcinilor publice, apelul la document etc. se regăsesc în numeroasele acte ale obștii brașovene, chiar dacă forma și conținutul lor nu au amploarea și nivelul de generalizare din Supplex. Între realitățile descoperite de brașoveni prin Supplex se cuvine totuși remarcată una: evidențierea pe bază de documente a romanității românilor, a vechimii și a continuității lor de viețuire pe acest pământ, depășindu-se astfel faza acelei obsedante „veniri a bolgarilor" care, și prin concursul unor factori exogeni, se înscrisese insistent în memoria colectivă a comunității din Șchei. Dar și descoperirea latinității, deși tardivă în Șchei, vine ca un corolar firesc al atîtor acțiuni culturale general românești desfășurate la Brașov în evul mediu și în zorile epocii moderne.

Deși procesul de modernizare a unor termeni din vocabularul social-politic românesc începuse încă în veacurile XVII—XVIII[40], descoperirea prin Supplex a latinității în Șchei nu duce imediat — ca de altfel și în zonele extracarpatice — la schimbări onomasiologice ale cuvintelor, de exemplu, din *slobozenie* — *slobod* în *libertate* — *liber*, din *norod* în *popor* etc. Modernizarea în formă și sens a unor cuvinte în vocabularul social-politic are loc doar în preajma anului 1848, cînd influența neologistică franceză în limba română se conjugă cu efervescența revoluționară favorizantă unui asemenea proces[41]. O dovadă e faptul că în Transilvania, chiar la 1840, cuvîntul *libertate* este puțin răspîndit, menținîndu-se încă vechea formă de *slobozenie*[42]. Cu toate acestea, și termenii de *slobozenie, obște, drept de cetățenie, neam, norod, țară, națion-națiune, privileghii* etc. utilizate de comunitatea românească a Șcheilor în veacul al XVIII-lea, demonstrează, prin frecvența folosirii lor și prin îmbogățirea progresivă a sensurilor, că pulsul acestui grup orășenesc bătea în acord cu epoca modernă.

Existența acestui vocabular politic bogat și activ pune în lumină nu numai o „obște" integrată problemelor Transilvaniei preiluministe și iluministe, ci și ideilor social politice vehiculate în Principatele Române în veacul al XVIII-lea[43]. O asemenea sincronizare panromânească în veacul al XVIII-lea, ce se pretinde încă studiată la nivel local, explică mai deplin maturizarea conștiinței naționale în „secolul naționalităților" și lupta pentru unitatea statală a românilor.

IOAN AUREL POP

[40] K. Bochmann, *Dezvoltarea vocabularului social-politic român între 1840—1850*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, București, 1970, vol. I, p. 872.

[41] *Ibidem*, p. 873.

[42] *Ibidem*.

[43] V. Georgescu, *op. cit.*, passim.

GESCHICHTLICHE ÜBERLEGUNGEN ZUM POLITISCHEN SPRACHGEBRAUCH IN ŞCHEII BRAŞOVULUI IM 18. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Erforscht man verschiedene Aspekte des politischen Sprachgebrauchs in Şcheii Braşovului (Obere Vorstadt von Kronstadt) — Begriffe wie *Freiheit, Gleichheit, Bürgerrecht, Recht auf ein Urteil, Vermögenssteuer, Gemeinschaft, Volksstamm, Volk, Nation, Privilegien, Aufklärung*, usw. werden direkt oder periphrastisch ausgedrückt — kann aufgezeigt werden, dass hier eine rumänische Gemeinschaft existierte, die sich in 18. Jahrhundert den Fragen des Kampfes für wirtschaftliche und politisch-nationale Befreiung in Siebenbürgen verschrieben hat. Die Forderungen der Kronstädter Rumänen (Recht auf freie Gewerbeausübung, politische Gleichheit mit den andern Bewohnern des „Königsbodens", Selbstverwaltung und kirchliche Autonomie, Gewährung der „illyrischen Privilegien", Gleichheit der rumänischen Nation mit den anderen Nationen des Fürstentums usw.), erklären ihre Einbeziehung in dlie politische Bewegung des „Supplex" in der zweiten Hälfte des aufgeklärten Jahrhunderts und bereiten sie vor.

INTEGRAREA ŢĂRĂNIMII ÎN MIŞCAREA NAŢIONALĂ ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA ÎNTRE 1790—1848

Mişcarea Supplexului din anii 1790—1792 şi revoluţia de la 1848 reprezintă două repere fundamentale în istoria mişcării naţionale româneşti din Transilvania. Dacă în epoca Supplexului, în pofida tendinţelor spre o deschidere socială mai largă reliefate de cercetările din ultima vreme, acţiunea aparţine în fapt unui cerc de intelectuali de elită, de iniţiaţi, revoluţia care are loc după o jumătate de veac şi mai bine ne oferă tabloul unei ridicări uriaşe, de masă, în sprijinul ideilor programatice formulate în esenţă de generaţia de la 1791.

Ce se întîmplă în acest răstimp, care este procesul prin care programul naţional devine un bun comun al tuturor categoriilor sociale ale românilor din Transilvania? A da răspuns la această întrebare înseamnă a rezolva una din problemele cheie ale istoriei mişcării româneşti de emancipare din Transilvania — cea a bazei sale sociale — care deschide apoi şi posibilitatea înţelegerii juste a ceea ce se întîmplă în 1848. Într-o asemenea cercetare sînt chemate a colabora istoria economică şi socială, demografia şi sociologia istorică, pentru a stabili conturul şi ponderea reală a diferitelor pături şi categorii ale românilor din Transilvania în viaţa economică şi socială a principatului. Sînt chemate apoi a-şi da mîna istoria politică şi cea a ideilor cu filologia în reconstituirea modului în care fiecare dintre aceste categorii sociale — intelectualitatea, mica nobilime, orăşenimea, ţărănimea — se apropie de mişcarea naţională din direcţia intereselor şi revendicărilor sale specifice, concrete, locale deseori, care se regăsesc în programul politic naţional într-o formă generalizată şi esenţializată şi pentru care conceptele acestui program oferă o bază de susţinere, o argumentaţie solidă. Pătrunderea limbajului politic nou, modern, în spirit naţional, în aceste acte revendicative servind interesele specifice ale diferitelor categorii sociale reflectă apropierea şi integrarea treptată a acestora în mişcarea generală de emancipare a naţiunii.

Desigur, efectuarea analizei pentru toate categoriile sociale româneşti din Transilvania şi din toate punctele de vedere menţionate depăşeşte cadrele acestei cercetări care-şi propune să se oprească asupra actelor petiţionare şi mişcărilor revendicative ţărăneşti din perioada 1790—1848, căutînd să surprindă raportul dintre social şi naţional în conţinutul şi argumentaţia lor, măsura în care programul politic naţional reuşeşte să pătrundă pînă la nivelul acestei clase precumpănitoare

ca număr și pondere, dar totodată și cea mai îndepărtată de nucleul conducător al mișcării naționale în privința gradului său de cultură, a posibilităților de acțiune politică. În măsura în care se vădește impactul dintre programul național și țărănime, devine cu atît mai evidentă și posibilă — pînă la efectuarea cercetării sistematice și în privința lor — integrarea celorlalte categorii sociale românești, mai avantajate din punctele de vedere menționate, în fluxul mișcării de emancipare.

Vorbind despre țărănimea română din Transilvania trebuie să avem în vedere că ea nu constituie o masă omogenă, ci în cercetarea revendicărilor sale concrete se disting pături cu o situație social-economică, statut juridic și chiar particularități teritoriale distincte. Vom analiza deci acțiunile și revendicările țărănimii române de pe Pămîntul Crăiesc, ale grănicerilor, ale țărănimii dependente din comitate, scaune secuiești și de pe domeniile statului, în funcție de specificul lor, pentru că ei se apropie de mișcarea națională cu doleanțe și revendicări proprii din direcția acestor interese.

Țărănimea română de pe Pămîntul Crăiesc cuprinde și ea în linii mari două categorii distincte: țărănimea liberă juridicește, cu drept de proprietate deplină asupra pămîntului său, care trăiește în comunități proprii sau în comunități mixte cu sașii, și țăranii dependenți de pe domeniile deținute cu drepturi de stăpîni de pămînt de către unele orașe ca Sibiul, Brașovul etc. sau de către Universitatea săsească prin așanumitul posesorat al celor șapte juzi. Statutul juridic, situația economică și socială mai favorabilă decît cea a țăranilor români dependenți din celelalte părți ale țării, permite o mai mare libertate de mișcare acestor două categorii de țărani români de pe Pămîntul Crăiesc, a căror luptă petiționară cuprinde întreaga perioadă la care ne referim și aproape toate localitățile într-o mișcare ce tinde, în esență, spre înlăturarea piedicilor puse în calea activității lor economice și spre conducerea proprie a treburilor care-i privesc, în spiritul unei egalități în drepturi postulate și afirmate răspicat pentru toți locuitorii acestei părți de țară[1].

Într-un efort de sintetizare a plîngerilor, doleanțelor și revendicărilor cuprinse în puzderia de petiții a părții libere a țărănimii române de pe Pămîntul Crăiesc se impune în primul rînd atenției problema proprietății asupra pămîntului. Numeroase comunități românești sînt ne-

[1] Am avut în vedere cu precădere materialul documentar păstrat în Arhiva Guberniului Transilvaniei care se referă la acele acțiuni petiționare de mai mare amploare ce-au ajuns în dezbaterea Guberniului sau a forurilor aulice (împărat, Cancelaria aulică a Transilvaniei). Pentru acest material indicația fondului este: Arhivele Naționale Maghiare Budapesta, Arhiva Guberniului Transilvaniei, F 46, Acta generalia (În continuare: Arh. Gub.). Desigur, alături de acesta, un bogat material cu referiri locale se mai găsește în arhivele diferitelor jurisdicții. De exemplu pentru satele din districtul Brașovului: *Catalogul documentelor românești din Arhivele Statului de la Brașov*, I—II, București, 1955, 1975; *Industria textilă din Brașov și Țara Bîrsei. Catalog de documente*, I, București, 1960. În continuare vom exemplifica pentru fiecare situație cu cîteva cazuri semnificative.

voite a-și apăra hotarul în cadrul unor procese îndelungate prin care li se contestă drepturile de proprietate. Și mai accentuate sînt aceste probleme în comunitățile mixte unde, îndeosebi în perioada restituțiilor următoare revocării reformelor iosefine, autoritățile săsești încearcă recuperarea terenului pierdut în urma decretului de concivilitate și a altor măsuri ale împăratului reformator. La aceste tendințe generale se adaugă diversele situații concrete în care românilor li se iau pămînturile defrișate sau cele cărora le-au adus îmbunătățiri, uneori pentru a le fi revîndute ulterior tot lor sau pentru a fi vîndute altora[2]. Se înregistrează și cazuri în care se oprește cumpărarea de pămînt de către români chiar cînd e vorba de terenuri nou defrișate[3].

Multe probleme ridică repartizarea și folosirea pămînturilor comunale, preferîndu-se deseori arendarea lor decît să se împartă proporțional tuturor locuitorilor. Revendicarea fundamentală, care revine frecvent în cererile românești, este repartizarea pămînturilor comunale în funcție de sarcinile publice pe care le poartă cei ce le solicită. În acest cadru, principalul măr al discordiei îl formează pășunile de importanță vitală pentru creșterea oilor și vitelor. Refuzul acordării pășunilor sau perceperea unor taxe pentru acestea, acordarea dreptului de pășunat doar iarna sau în locuri necorespunzătoare, lipsite de apă, se împletesc cu alte măsuri restrictive mai ales în ceea ce privește oieritul practicat cu preponderență de către români. Se restrînge numărul admis de oi pentru o familie la 3—4, 6 sau 8, iar uneori acest număr e condiționat de vitele mari deținute. Se oprește intrarea oilor pe pășunile rezervate vitelor mari, se interzice creșterea oilor altora sau angajarea de păstori pentru oile proprii. Se înregistrează și cazuri de obligare a românilor să-și vîndă oile[4]. Și alte ramuri ale creșterii animalelor întîmpină dificultăți ca urmare a măsurilor autorităților de pe Pămîntul Crăiesc. Se interzice, de pildă, ținerea caprelor și creșterea vitelor pentru vînzare. Alteori aceste îndeletniciri sînt supuse unor taxe prohibitorii[5].

Piedici întîmpină în activitatea lor și meșteșugarii sătești, meseriași nebreslași, care sînt opriți să concureze produsele breslelor din orașe prin excluderea de la tîrgurile săptămînale și limitarea vînzării produselor lor la tîrgurile anuale. Confiscarea dîrstelor românilor, neprimirea fiilor de români la învățarea meseriilor, oprirea organizării în bresle

---

[2] De pildă la Rotbav, Feldioara, Măeruș cf. Arh. Gub. nr. 9489/1817; Miercurea, Biblioteca Academiei R.S.R. (În continuare: BAR), manuscris românesc 967, f. 194r—195v.

[3] Apoldul de Sus, Arh. Gub. nr. 6067/1798.

[4] Pentru problemele privind oieritul vezi mai jos pe larg cazurile de la Rupea și Homorod; de asemenea: Rotbav, Arh. Gub. nr. 2835/1844; Guștereța, Arh. Gub. nr. 11000/1845.

[5] Stana (azi Dacia), Arh. Gub. nr. 9838/1836; Merghindeal, Arhivele Statului Sibiu, Fond Brukenthal (În continuare: Fd. Brukenthal), O, 1—6, 183, f. 285r—286r; Apoldul de Sus, ibidem, f. 369r—v.

proprii, sînt alte căi prin care şi această formă de activitate economică românească este stînjenită[6].

Beneficiile comunale oferă şi ele multe prilejuri de discuţie în contradictoriu. Românii se plîng în cursul întregii perioade de excluderea lor din folosinţa pădurilor comunale, a veniturilor viilor, cînepiştilor, a arenzii morilor, cîrciumilor, hanurilor sătești, din dijma treierişului, din venitul dijmelor fiscale arendate[7]. Ei nu beneficiază, spre deosebire de concetăţenii lor, de teren şi lemn de construcţie gratuit pentru ridicarea şcolilor şi bisericilor, de ajutor din casa alodială pentru repararea acestora. Uneori se opreşte construirea şcolii sau bisericii chiar din forţe proprii. Parohul şi dascălul nu beneficiază de plată din veniturile alodiale asemenea celui luteran şi se refuză în multe părţi acordarea porţiei canonice pentru preoţi[8].

Aceste plîngeri sînt cu atît mai grave cu cît românii participă la toate sarcinile faţă de stat sau comună în proporţia numărului lor. Mai mult, sînt aduse în discuţie cazuri de încărcare a lor la contribuţie, munci publice, cărăuşii, peste măsura cuvenită. Sînt obligaţi deseori la munci în favoarea oficialilor jurisdicţionali sau sătești, în favoarea parohului luteran. Li se percep taxe ilegale sau contribuţii după pămînturi pe care nu le folosesc[9]. Multe plîngeri se leagă de felul cum se efectuează recrutarea şi încartiruirea armatei, care loveşte cu preponderenţă pe români. Luarea unicului fiu, socotirea fetelor în numărul de copii pentru mărirea proporţiei de recruţi care revine familiilor româneşti, neacordarea posibilităţilor materiale (pămînt suficient, lemne de construcţie) pentru găzduirea şi întreţinerea militarilor, sînt doar cîteva din abuzurile care stîrnesc indignarea petiţionarilor[10].

Asemenea fapte şi altele ca nerespectarea dreptului de moştenire, repartizarea pomilor fructiferi de pe pămîntul românilor ca lemne de foc, oprirea lucrului în zilele de sărbători luterane[11] etc. sînt posibile şi datorită monopolizării funcţiilor de conducere ale satelor mixte de către dregătorii saşi. După ce iniţial se contesta principial dreptul românilor la aceste funcţii, ulterior, după o serie de rezoluţii imperiale

---

[6] Prejmer, Arh. Gub. nr. 9893/1817; Cristian, Arh. Gub. nr. 6322/1826; Săliște, Arh. Gub. nr. 2579/1829; *Industria textilă din Braşov şi Ţara Bîrsei*, p. 370, nr. 1330; 374, nr. 1352; 418, nr. 1543; 545, nr. 2112; 546 nr. 2116; 547, nr. 2121; 548, nr. 2129; 550, nr. 2140.

[7] Homorod, Arh. Gub. nr. 7896/1796; Sebeş, Miercurea, Rupea, Merghindeal, Dealul Frumos, Arh. Gub. nr. 2934/1818; Prejmer, Codlea, Feldioara, Hărman, Hălchiu, Sînpetru, Arh. Gub. nr. 10998/1845.

[8] Pianul de Jos., Arh. Gub. nr. 4317/1817; Ticuşul Vechi, Arh. Gub. nr. 7688/1819; Vulcan, Arh. Gub. nr. 11265/1835; Rotbav, Arh. Gub. nr. 2835/1844.

[9] Rupea, Arh. Gub. nr. 6209/1798; Merghindeal, Fd. Brukenthal, *l. cit.*; Poiana Sibiului, *Ibidem*, f. 287r—289r; Vulcan, Arh. Gub. nr. 4391/1800; Jimbor, Arh. Gub. nr. 3495/1818.

[10] Miercurea, Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 282r—284r; Homorod, Arh. Gub. nr. 7896/1796; Prejmer, Hărman, Sînpetru, Bod, Feldioara, Hălchiu, Vulcan, Codlea, Ghimbav, Rîşnov, Arhivele Statului Braşov, Actele Magistratului, nr. 830/1799.

[11] Alţina, Arh. Gub. nr. 4128/1812; 13363/1842; Băgaciu, Arh. Gub. nr. 9412/1835

și guberniale care infirmă acest punct de vedere, se pretextează excluderea românilor de la funcțiile sătești prin lipsa calificării necesare și, îndeosebi, prin necunoașterea limbii germane. Petițiile românești revendică numirea de jurați sătești proporțional cu numărul românilor și participarea acestora la repartiția sarcinilor publice, la conducerea treburilor comunității. Pentru înlăturarea abuzurilor comise la recrutare se cere ca recrutarea românilor să fie efectuată de ei înșiși prin aleșii lor. Cu multă insistență se solicită și alegerea curatorilor școlilor și bisericilor românești fără amestecul autorităților săsești[12].

Desigur, multe din aceste cereri ne întîmpină și în actele revendicative ale satelor românești dependente, îmbinate cu plîngeri împotriva sarcinilor domeniale, a robotelor și taxelor excesive, cu denunțarea abuzurilor celor ce arendează aceste moșii și nu țin seamă de scutirile tradiționale de obligații pentru juzii sătești și pentru văduve, nu respectă sărbătorile românești, aplică pedepse corporale abuzive. Principala revendicare a acestor sate românești este însă redobîndirea condiției libere, eliberarea de obligațiile feudale, libera dispunere asupra pădurilor, pășunilor, veniturilor alodiale, în condițiile în care pe Pămîntul Crăiesc iobăgia nu are o bază juridică reală[13].

În spiritul situațiilor concrete schițate mai sus, asupra autorităților administrative ale Pămîntului Crăiesc se revarsă un torent de petiții și memorii, din care multe ajung apoi și în dezbaterea Guberniului Transilvaniei, iar unele chiar în fața împăratului și a forurilor aulice. Deficiența principală a sistemului este însă examinarea și anchetarea acestor plîngeri, în cele mai multe cazuri, chiar de către cei împotriva cărora sînt îndreptate, ceea ce își pune amprenta asupra rezoluțiilor adoptate. Atunci cînd totuși prin insistențele petiționarilor se obține o comisie de anchetă mai puțin afectată de interese locale, părtinitoare, și se înregistrează într-un mod mai apropiat de realitate faptele incriminate, rezoluția asupra anchetei întîrzie ani sau chiar decenii și nu puține sînt situațiile cînd aceste anchete sînt date uitării sau anulate. Rezoluțiile cu elemente favorabile pentru petiționari sînt reținute de autoritățile de pe Pămîntul Crăiesc, oprindu-se publicarea lor. Dacă, în sfîrșit, s-a depășit și acest obstacol, aplicarea rezoluției este împiedicată fie prin contestarea aplicabilității sale, fie prin invocarea recursului la foruri mai înalte. Cînd românii încearcă să trimită delegați la Guberniu sau la Curte, cînd ei fac colecte în acest scop sau solicită sprijinul casei alodiale pentru cheltuielile purtării proceselor, li se răspunde prin măsuri represive,

[12] Vezi actul citat la nota 10 provenit de la Prejmer și alte sate din districtul Brașov. Vezi de asemenea: Felmer, Arh. Gub. nr. 9802/1817; Homorod, Arh. Gub. nr. 12741/1832; 3458/1833; Cincșor, Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 367—368.

[13] Zărnești, Arh. Stat. Brașov, Actele Magistratului, nr. 347/1836; Tohanul Nou, *Ibidem*, nr. 1438/1793; 2847/1800. Pentru Bran vezi: Ioan Moșoiu, *Branul și cetatea Branului*, București, 1930, p. 20.

arestări, pedepse corporale, execuţii militare[14]. Exasperarea generată de asemenea situaţii îşi găseşte expresia în izbucniri deschise, violente ale revoltei ţărăneşti sau, alteori, în cîteva cazuri extreme, prin trecerea la romano-catolicism pentru a se pune sub protecţia episcopului catolic împotriva abuzurilor[15].

Tabloul revendicărilor ţărănimii române de pe Pămîntul Crăiesc prezintă deci o tentă socială predominantă. Ceea ce conferă însă acestor probleme, precumpănitor social-economice, o valoare naţională este punerea lor şi susţinerea revendicărilor pe care le implică de pe poziţiile conştiinţei identităţii naţionale. Comunităţile petiţionare îşi expun plîngerile şi doleanţele în calitate de comunităţi româneşti, deducîndu-le în mod direct din această identitate a lor. Abuzurile pe care le denunţă, restricţiile în activitatea lor economică şi cu atît mai mult cele privind participarea la conducerea comunităţilor, cele referitoare la biserică şi şcoală le atribuie naţionalităţii lor, iar revendicările formulate au la bază, indiferent dacă e vorba de pămînt sau oierit, de morărit sau recrutare, ideea fundamentală a egalităţii în drepturi a tuturor locuitorilor de pe Pămîntul Crăiesc. Astfel, revendicările ţărăneşti, atît de concrete, atît de specifice, îşi au totuşi corespondenţa lor cu conceptele generale ale programului politic naţional, în care se regăsesc într-o formă de maximă generalitate, căci acest program are la bază situaţia concretă a naţiunii române din Transilvania şi se îmbogăţeşte continuu din experienţa mişcării revendicative a diferitelor pături ale poporului român. Egalitatea în drepturi a românilor de pe Pămîntul Crăiesc constituie un caz particular şi un precedent al postulatului general al egalităţii în drepturi a întregii naţiuni române din Transilvania. Înlăturarea restricţiilor şi piedicilor puse românilor în domeniul economic, participarea la beneficii, conducerea treburilor proprii pe plan local îşi găsesc corespondenţele în revendicările generale privind reprezentarea proporţională a naţiunii române în toate domeniile vieţii economice, sociale, politice şi culturale la nivelul întregului principat.

Şi mai evidentă apare această legătură dacă examinăm argumentaţia de care uzează petiţiile ţărăneşti în susţinerea revendicărilor prezentate. Arsenalul juridic, pe care se întemeiază susţinerea egalităţii în drepturi a românilor pe Pămîntul Crăiesc în actele programatice ale mişcării politice, se regăseşte integral şi în petiţiile înaintate de diferitele comunităţi săteşti. Se face şi aici apel la Diploma Andreană interpretată în sensul unui act privilegial acordat tuturor locuitorilor de pe

[14] Dîrlos, Caţa, Mercheaşa, Homorod, Dacia, Jibert, Lovnic, Felmer, Ticuşul Vechi, Arh. Gub. nr. 7890/1796; Daia, Arh. Gub. nr. 11417/1817; Homorod, Arh. Gub. nr. 8273/1831; Zărneşti, Arh. Gub. nr. 8807/1834; Cincşor, Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 389—390; Apoldul de Sus, *Ibidem*, f. 375r. Vezi asemenea cazuri denunţate în Supplexul din 1804 pentru Feldioara, Cristian, Slimnic; cf. D. Prodan, *Încă un Supplex libellus românesc 1804*, Cluj, Editura Dacia, 1970, p. 64—66, 71—72.

[15] Şeica Mică, cf. „Gazeta de Transilvania", 1843, nr. 52, p. 205—207; BAR, mss. 992, f. 3r—9r; Bungard, *Ibidem*, mss. 1000, f. 243r—244r.

Pămîntul Crăiesc şi garantînd folosinţa comună a beneficiilor acestuia[16]. Articolul dietal 60/1791 privind liberul exerciţiu al religiei ortodoxe este extins în sensul garantării drepturilor românilor de pe Pămîntul Crăiesc[17]. Se face apoi apel la reglementările din anii 1795—1805 ale administraţiei Pămîntului Crăiesc care asigură participarea reprezentanţilor tuturor comunităţilor în adunările scăunale şi districtuale. Este evocat precedentul rezoluţiei favorabile dobîndite de satul Răşinari în 1786 în procesul său pentru obţinerea statutului de comunitate liberă şi decretele imperiale din 1820 şi 1837 în favoarea românilor din Sibiu şi, respectiv, Braşov, în care se recunoaşte oficial că natura Pămîntului Crăiesc exclude diversitatea drepturilor şi deci nimeni nu poate fi exclus datorită naţionalităţii sale din beneficii, drepturi şi funcţii[18]. Unirea religioasă este şi ea invocată în sensul dobîndirii unui statut identic cu cel al religiilor recepte[19].

La argumentele juridice se adaugă cele privind vechimea şi, urmînd o idee care străbate ca un fir roşu toate actele mişcării politice generale, revendicarea unor drepturi deţinute în vechime, dar pierdute prin vicisitudinile vremurilor. Românii din Merghindeal invocă, de pildă, drepturile lor din moşi-strămoşi la pămînturile pe care le revendică şi care le-au fost luate, iar meşteşugarii săteşti nebreslaşi fac apel în cererile lor la libertăţile străvechi care le sînt încălcate. Ca şi în programul politic naţional, ţăranii petiţionari nu uită să invoce importantul argument pragmatic al foloaselor pe care le aduc prin munca lor erariului şi ţării. Ei poartă sarcinile publice, plătesc contribuţie, dau recruţi, întreţin armata în proporţia numărului lor preponderent. Dacă nu li se asigură cele necesare traiului şi muncii, căzînd pradă sărăciei şi mizeriei, nu le mai rămîne, spun ei, decît alternativa emigrării, spre marea pagubă a vistieriei[20]. E o idee pe care o regăsim exprimată în termeni aproape identici în memoriul celor doi episcopi din 1834 care reia programul Supplexului.

---

[16] Iată cum apare această idee în petiţia românilor din Rupea, Arh. Gub. nr. 7885/1796: „... nos iisdem cum Inclita Natione privilegiis, ac libertatibus gaudentes, eodemque Jure Terram Regium incolentes..." Tot ei în petiţia de sub nr. 10977/1799 se exprimă astfel: „... Quamvis pascuorum communio virtute privilegii Andreani inter Saxones et Valachos stabilita sit...". Vezi şi Şeica Mică, Arh. Gub. nr. 2978/1841.

[17] Cităm în acest sens dintr-o petiţie a românilor din Sălişte din 1845 aflată la Muzeul de istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, IN 20388: „... Altera patriae nostrae lex nempe diaetalis de anno 1792 articulus LX-mus omnibus Fundi Regii incolis aequalem tribuit libertatem...". Vezi de asemenea petiţia satelor din districtul Braşovului citată la nota 10.

[18] Vezi actele citate de la Şeica Mică şi Sălişte, precum şi actul citat la nota 7, nr. 2934/1818. Vezi de asemenea: Apoldul de Sus, Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 394—395.

[19] Homorod, Arh. Gub. nr. 7651/1826.

[20] Vulcan, Arh. Gub. nr. 4391/1800; Tohanul Nou, Arh. Stat. Braşov, Actele Magistratului, nr. 2821/1801; Pianul de Jos, Arh. Gub. nr. 4317/1817; Petreşti, Arh. Gub. nr. 8736/1817; Merghindeal, Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 285r—286r. Pentru petiţiile meşteşugarilor vezi *Industria textilă*..., p. 547, nr. 2121.

Argumentaţia numărului preponderent şi a sarcinilor purtate în proporţia acestuia ne duce la conceptele de drept natural, echitate, raţiune, a căror apariţie în actele petiţionare ţărăneşti marchează influenţa ideologiei luminilor pusă în slujba aspiraţiilor naţionale. Aceste concepte sînt invocate în sprijinul ideii legăturii organice dintre sarcini şi beneficii, obligaţii şi foloase, exprimată în formule care, încă o dată, sună concordant cu aceleaşi principii enunţate de actele mişcării politice româneşti pentru întreaga naţiune[21].

Se ridică aici, desigur, în mod îndreptăţit întrebarea în ce măsură aparţine această argumentaţie celor ce redactează petiţiile ţărăneşti şi în ce măsură este ea însuşită de cei în numele cărora se adresează forurilor de decizie. Petiţiile ţărăneşti sînt redactate de oameni cu carte, intelectuali, legaţi de ţărani, de revendicările lor, fie prin viaţa alături de ei, cu interesele strîns împletite (în cazul preoţilor şi dascălilor) fie prin profesia lor (în cazul avocaţilor români). Aceşti intelectuali trecuţi prin şcolile româneşti, în contact cu mişcarea de idei a epocii, sînt cei ce mijlocesc pătrunderea argumentelor şi conceptelor mişcării naţionale pînă la nivelul ţărănimii, făcînd joncţiunea organică cu nevoile, problemele, revendicările lor concrete.

Importanţa acestei filiere este sesizată şi de oficialităţile vremii care caută cu înfrigurare pe „agitatori" şi „pamfletari", iar în cazul depistării lor nu ezită să treacă la măsuri de represiune. Cîteva exemple concrete sînt edificatoare. În 1796 se ordonă darea în judecată a preotului din Răşinari pentru incitarea poporului la renitenţă[22]. În 1798 Guberniul dispune anchetă severă şi suspendarea din funcţie a avocatului Haicul pentru petiţiile elaborate în favoarea comunităţilor româneşti din părţile Sebeşului, prin care ar fi urmărit tulburarea liniştei publice şi frîngerea necesarelor raporturi de supunere[23]. În 1804 Guberniul cere Prefecturii Supreme a Poştelor să-l cheme la ordine pe magistrul poştal Iercovici din Miercurea acuzat că de 30 de ani tulbură liniştea şi armonia între locuitorii români şi saşi din Poiana Sibiului[24]. Magistratul

[21] Iată cum apare această idee în petiţia citată de sub nr. 2934/1818 (nota 7): „... Infrascripti fideles Majestati Vestrae Sacratissimae subditi supportamus omnia occurrentia publica onera sicut coincolae nostri Saxones, ex adverso autem de publicis communitatis proventibus nihil fere participamus... utut Jus Coincolatus ac Justitia Distributiva et his superstructa Puncta Regulativa indubie exigant...". Cei din Homorod, Arh. Gub. nr. 9771/1817 se explimă astfel: „... quatenus nobis agris destitutis aequaliter cum Saxonibus contribuentibus reliquaque onera supportantibus aequalis portio nobisque a communi terreno exscindatur...". Iar o sinteză a argumentaţiei juridice şi de drept natural ne întîmpină în petiţia din Rupea, Arh. Gub. nr. 7885/1796: „... perspecto Concivilitatis nostrae statu, dignetur Excellentia Vestra et Excelsum Regium Gubernium Privilegialem nostram Libertatem Concivium nostrorum Saxonum libertati aequalem reddere, beneficia oneribus adaptare, prata et foeneta, quas jam haereditates suas nuncupant, quae communia nobiscum forent, aequaliter, et absque ullo habito respectu repartiri demandare...": şi Petreşti, Arh. Gub. nr. 8736/1817.

[22] Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 260r—v.

[23] Gub. Trans. nr. 8954/1798.

[24] Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 283r—289r.

Mediașului acuză în 1835 pe parohul unit Iuon Costea și pe dascălul Ioan Țopa pentru furnizarea datelor petiției românilor din Băgaciu, iar în 1840 Guberniul solicită episcopului unit măsuri similare împotriva parohului din Șeica Mică[25]. Șirul exemplelor ar putea continua cu avocatul George Veress, autor, în 1844, a petiției românilor din Rotbav, care, conform incriminărilor Magistratului brașovean, ar fi atacat însăși constituția națiunii săsești sau cu parohul ortodox din Apoldul de Sus, îndrumat să se abțină de la amestecul în problemele laice și de la instigarea credincioșilor contra aceleiași constituții săsești[26]. Se încearcă oprirea contactului dintre intelectuali și popor și prin măsuri generale de genul dispoziției guberniale din 1805 care interzice preoților să elaboreze petiții pentru contribuabili[27].

Aceste măsuri însă nu dau rezultatul scontat, iar satele recurg la preoții, dascălii, avocații români spre a le susține cererile și a le reprezenta cauza. Petițiile elaborate de aceștia sînt recunoscute de țărani cu prilejul anchetelor efectuate ca ale lor și ei răspund la întrebările anchetatorilor în deplină cunoștință de cauză. Astfel o seamă de principii generale ale programului politic național, concordante cu aspirațiile și revendicările concrete ale țărănimii, de genul egalității lor în drepturi cu ceilalți locuitori ai Pămîntului Crăiesc, a legăturii între beneficii și sarcini în spiritul echității, a dreptului natural, vechimea drepturilor lor, devin treptat bunuri cîștigate ale conștiinței țăranilor petiționari. Eforturile intelectualității din întreaga perioadă pentru înființarea școlilor sătești, pentru propagarea științei de carte, pentru luminare, crează o bază propice pentru ca aceste idei să găsească un teren corespunzător și să rodească treptat angrenînd țărănimea în fluxul mișcării naționale.

Un element care contribuie de asemenea într-o însemnată măsură la educația politico-națională a țărănimii din aceste părți este continuitatea luptei duse cu tenacitate deosebită, timp de decenii, uneori de către generații succesive, pentru revendicările specifice, concrete, despre care am vorbit. Considerăm elocvente și în această privință cîteva cazuri concrete.

Românii din *Rupea* au de făcut față în perioada restituțiilor unei puternice ofensive împotriva drepturilor lor de proprietate asupra pămîntului. Rezistența lor hotărîtă, petițiile repetate înaintate împreună cu alte comunități românești, determină Universitatea săsească să decreteze în 30 mai 1791 menținerea statu-quo-ului rezultat în urma reformelor iosefine în privința proprietății funciare a românilor[28]. După acest succes, în 1796 românii din Rupea înaintează o nouă petiție Guberniului pentru înlăturarea restricțiilor privind oieritul și împărțirea

[25] Gub. Trans. nr. 9412/1835; 2978/1841.
[26] *Ibidem*, nr. 2835/1844; Fd. Brukenthal, O, 1—6, 183, f. 394—395.
[27] *Catalogul...*, II, p. 127, nr. 611.
[28] Arh. Stat. Sibiu, Actele comitelui săsesc, nr. 30/1791; 133/1791; 190/1791; Actele Universității săsești, nr. 72/1791.

echitabilă a pămînturilor comunale. În urma anchetei efectuate, rezoluția gubernială din 1798 limitează numărul oilor la 6 pentru fiecare sesie. Românii revin cu cererile lor în anul următor, invocînd Diploma Andreană și egalitatea în drepturi pe Pămîntul Crăiesc. Cauza lor ajunge pînă la Curte, dar fără rezultat, astfel încît în 1817, cu prilejul vizitei împăratului în Transilvania, cererile românești sînt înnoite și amplificate cu noi puncte. Din nou se ordonă anchetă pentru acele revendicări care n-au fost rezolvate prin deciziile din 1798 cărora li se întărește valabilitatea. Neobosiți, românii din Rupea revin cu aceleași cereri în 1830, cerînd înlăturarea restricțiilor privind oieritul. Oficialitățile scaunului Rupea opinează dimpotrivă pentru reducerea în continuare a numărului de oi. Guberniul se pronunță pentru menținerea situației în vigoare. Românii se adresează împăratului, care dispune în 1834 o nouă anchetă. Rezultatul este un decret imperial din 7 decembrie 1836 care admite o oarecare extindere a pășunilor pentru oi, dar menține restricția privind numărul lor. Românii din Rupea înaintează însă în anul următor din nou cererile lor în opt puncte către Guberniu, adăugînd la problemele privind oieritul cele referitoare la beneficiile comunale, porții canonice, ajutoarele pentru școală din casa alodială. Urmează noi anchete, pentru ca, în sfîrșit, în 1841 un decret aulic să aprobe acordarea de ajutor material din casa alodială pentru construirea școlii românești[29].

Tot atît de stăruitori în susținerea revendicărilor lor se dovedesc și românii din *Homorod*. Cererile înaintate Guberniului în aceleași probleme ale oieritului, beneficiilor comunale, sarcinilor abuzive sînt anchetate în 1796 de o comisie formată din judele regesc al scaunului Cincu și vicejudele regesc de Odorhei. Rezoluția gubernială din 2 ianuarie 1798, bazată pe rezultatele anchetei, este nefavorabilă, astfel încît românii recurg la Curte de unde însă în anul 1800 vine un decret aulic care confirmă rezoluția anterioară. Românii reiau cererile lor în 1811, dar Guberniul le respinge petiția obligîndu-i chiar la plata cheltuielilor de anchetă. În 1815 revendicările românești sînt reînnoite și anchetate din nou, dar peste doi ani, din memoriul adresat împăratului cu prilejul vizitei acestuia în Transilvania, aflăm că nu se luase pînă atunci nici o decizie. Explicația constă în faptul că ancheta concluzionase de această dată favorabil pentru români în privința repartiției pămînturilor comunale. La ordinul împăratului, Guberniul ia în dezbatere rezultatele anchetei și dă în 5 iulie 1821 o decizie favorabilă pentru homorodeni. Scaunul Rupea protestează însă împotriva deciziei declarînd-o inaplicabilă. Insistențele sale dau rezultat și în 1829 Guberniul reduce numărul de oi permis pentru o familie de la 30 la 8. Românii se adresează împăratului în 1830 plîngîndu-se de neaplicarea rezoluției din 1821 nici în privința oieritului, nici în ceea ce privește purtarea funcțiilor sătești.

[29] Gub. Trans. nr. 7885/1796; 5991/1798; 6209/1798; 10977/1799; 11716/1817; 76/1833; 12845/1834; 276/1837; 9189/1838; 2617/1841.

În pofida informațiilor negative ale scaunului Rupea, sprijinite de Guberniu, se ordonă de la Curte participarea proporțională a românilor la purtarea funcțiilor sătești și reexaminarea problemei oieritului. Autoritățile locale împiedică însă în 1833 aplicarea rezoluției și iau măsuri represive împotriva sătenilor care încearcă să aleagă în mod liber curatorii bisericii și școlii. Plîngerile românești se repetă în anii următori 1834, 1835, 1837, ei obținînd în cele din urmă o rezoluție gubernială în 20 iunie 1839 care dispune aplicarea deciziilor anterioare favorabile românilor[30]. O cerere adresată în 3 octombrie 1844 de obștea românilor din Homorod în frunte cu parohul Vasilie Popovici cancelistului Dimitrie Aron de la Sibiu pentru a le susține cauza[31] dovedește însă că lupta nu s-a încheiat și în preajma revoluției românii homorodeni sînt în plin proces pentru drepturile lor.

În sfîrșit, un caz mai bine cunoscut în istoriografie și pe care îl evocăm pentru modul caracteristic în care reflectă lupta românilor din satele supuse la depedență pentru redobîndirea libertății lor — este cel al *Săliștei* și *Tălmaciului*, care își are rădăcinile în secolul XV, cînd scaunele filiale ale Tălmaciului și Săliștei au fost încorporate scaunului Sibiu cu menținerea drepturilor și organizării lor specifice. De la începutul secolului XVIII însă aceste drepturi au fost tot mai periclitate de tendințele reducerii Săliștei și Tălmaciului la rolul de domenii ale Sibiului cu obligații iobăgești pentru locuitori. Tendințele într-o astfel de direcție au culminat în 1774 prin impunerea cu forța militară a unui contract urbarial care-i declara pe sălișteni supuși ai posesoratului celor 7 juzi. Sălișteniii au recurs la Curte, Iosif al II-lea hotărînd trecerea lor sub administrația camerală. După moartea împăratului însă bunurile camerale au fost restituite foștilor proprietari, care au introdus în 1803 un sistem și mai oneros decît cel din 1774, prin arendarea domeniilor Săliștei și Tălmaciului. Noul sistem a fost impus cu ajutor militar, supușilor nerămînîndu-le altă cale decît recurgerea la justiție. Sentința forului producțional din 1 mai 1822 a declarat pe locuitorii din Tălmaciu oameni liberi, fără nici o obligație de natură urbarială. Posesoratul a apelat însă împotriva deciziei la Curte, judecata fiind încredințată în 1827 Cancelariei aulice ungare. Cum hotărîrea acesteia întîrzia, Tălmaciul a revenit cu noi petiții în 1836, 1842, 1846, dar fără rezultat, Universitatea săsească refuzînd publicarea sentinței din 1822 și împiedicînd astfel punerea ei în aplicare. Sălișteniii prin numeroasele lor plîngeri împotriva abuzurilor arendașilor și provizorilor au obținut anchetarea acestora între anii 1812—1815, iar rezoluția imperială asupra rezultatelor anchetei din 25 august 1827 a obligat posesoratul la o despăgubire de 23317 florini în favoarea supușilor din Sălișteе. La cererile acestora privind eliberarea totală de sarcini, în 1824 s-a trimis o nouă comisie

[30] *Ibidem*, nr. 7896/1796; 4698/1811; 9771/1817; 8273/1831; 12741/1832; 3458/1833; 3045/1839; 6802/1839; Fd. Brukenthal, Qq 174, f. 11r—15r; O, 1—6, 183, f. 95r—96r.

[31] Direcția Generală a Arhivelor Statului București (În continuare: DGAS), Microfilme Ungaria, Rola 13, cadrul 242.

de anchetă, care după trei ani de investigaţii a recunoscut libertatea sălişteni-lor, îndrumîndu-i însă să obţină o sentinţă în acest sens pe cale judiciară. Rezoluţia aulică din 20 decembrie 1837 a aprobat concluziile comisiei trimiţînd ambele părţi pe calea justiţiei cu promisiunea sprijinului şi a asistenţei directorului fiscal pentru sălişteni. Aceştia intentează procesul în faţa Tablei regeşti, dar dezbaterea este împiedicată de posesorat prin contestarea competenţei forului de judecată în faţa Guberniului şi a Curţii. Sălişteni recurg la rîndul lor la împărat în 4 iulie 1845 solicitînd respingerea recursului posesoratului, dezbaterea procesului şi punerea în aplicare a sentinţei favorabile pronunţate în procesul similar al Tălmaciului. Deşi recursul posesoratului este respins de Cancelaria aulică, totuşi prin noi contestaţii ale posesoratului se reuşeşte împiedicarea dezbaterii procesului sălişteni-lor pînă la 1848, el urmînd apoi să continue cu o nouă amploare în perioada dualismului[32].

Şirul exemplelor ar putea continua, dar considerăm că cele de mai sus reflectă în mod veridic tenacitatea cu care comunităţile româneşti, nedescurajate de piedici şi eşecuri, reiau iar şi iar asaltul asupra forurilor locale, provinciale şi centrale, susţinîndu-şi cererile. În cursul acestei lupte în care revendicările, argumentele sînt transmise din generaţie în generaţie se formează desigur un spirit combativ, o conştiinţă a identităţii şi drepturilor proprii, o stare de spirit a rezistenţei la asuprire, care, în momentul cînd împrejurările devin favorabile — în primăvara anului 1848 — integrează această ţărănime luptătoare de pe Pămîntul Crăiesc în ridicarea generală a naţiunii române pentru drepturile sale, încununînd o evoluţie stăruitoare şi de durată în această direcţie.

Grănicerii — a doua categorie a ţărănimii române din Transilvania de care ne ocupăm — constituie, după formularea specialistului în istoria dreptului, o ţărănime liberă militarizată cu obligaţii şi drepturi specifice[33]. Ei provin fie din iobagi eliberaţi de obligaţiile feudale şi de o parte a celor faţă de stat în schimbul serviciului militar şi a unor sarcini obşteşti, comunale şi districtuale, fie din mica nobilime românească din sudul Transilvaniei obligată să se încadreze în această organizare grănicerească. Din punctul de vedere al temei noastre vom avea în vedere doar prima categorie — cea mai numeroasă — provenită din ţărănimea dependentă şi pentru care statutul grăniceresc înseamnă, fără îndoială, un progres considerabil faţă de starea anterioară, atît prin con-

---

[32] Ioan Lupaş, *Cîteva pagini din trecutul comunei Sălişte*, Sibiu, 1903; Ilarion Puşcariu, Ioan Preda, Lucian Borcia, Ioan Lupaş, Ion Mateiu, Silviu Dragomir, *Contribuţiuni istorice privitoare la trecutul românilor de pe Pămîntul Crăiesc*, Sibiu, 1913; Ioan Moga, *Scrieri istorice*, ediţie îngrijită de Mihail Dan şi Aurel Răduţiu. Studiu introductiv de Ştefan Pascu, Cluj, Editura Dacia, 1973, p. 56—88, 113—129, 211—215, 299—309, 337—338; I. Kovács, N. Cordoş, *Un memoriu din anul 1870 al comunelor din scaunele filiale Sălişte şi Tălmaciu*, în *Crisia* (Oradea), 1979, IX, p. 427—449. Vezi şi: BAR, mss. 969, f. 210r—213r, 221r—225v, 246r—249v; Muzeul de istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, IN 20388.

[33] Valeriu Şotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1975, p. 197.

diția liberă, cît și prin posibilitățile economice și culturale sporite oferite de noul cadru. Tocmai aceste condiții mai propice ridicării nivelului bunăstării materiale și a gradului de cultură crează și premizele maturizării conștiinței de sine, a drepturilor care le revin — inițial la nivelul stării lor de grăniceri și apoi treptat în cadrele generale ale națiunii căreia-i aparțin.

Apropierea grănicerilor români de mișcarea politică națională pornește tot de la nemulțumirile, revendicările concrete ale vieții lor cotidiene. Proprietatea asupra pămîntului constituie și aici un prim motiv de conflicte. Proprietățile a o seamă de comune grănicerești sînt contestate de familii nobiliare sau de satele săsești învecinate. De aici urmează lungi procese ca de pildă cele purtate de grăniceri cu familiile Bethlen și Kemény pentru proprietatea asupra munților dinspre Moldova și Țara Românească atribuite lor cu prilejul rectificărilor de hotar din 1769, procese care, în pofida repetatelor comisii de anchetă, nu se încheie nici pînă în 1848[34]. Conflictele cu comunitățile săsești învecinate pentru pășuni, păduri etc. ajung uneori pînă la ciocniri violente[35].

Multe nemulțumiri cauzează apoi tendința autorităților militare de a îngrădi unele din drepturile acordate inițial prin statutul grăniceresc, impunînd o serie de restricții privind activitatea economică a grănicerilor. Este limitată folosirea liberă a pădurilor și pășunilor impunîndu-se taxe asupra lemnăritului și pășunatului. Prin rînduiala din 1842 toate pădurile, inclusiv cele ale comunelor, trec în administrația regimentului. Veniturile din morărit, cîrciumărit și alte asemenea beneficii sînt vărsate în așa-numitul fond al proventelor, limitîndu-se astfel veniturile comunelor în favoarea celor ale regimentului. Se introduc restricții și în privința exercitării meseriilor și comerțului prin privilegii de tîrg, impozite pe circulația bunurilor, monopolul sării etc. Dreptul de moștenire a pămîntului este restrîns la primul născut, iar în cazul lipsei de urmași pămîntul revine autorităților militare. Este oprită vînzarea, cumpărarea, donarea pămîntului fără aprobarea regimentului. Atribuțiile administrației locale a comunelor sînt mult restrînse, iar justiția militară se extinde și asupra cauzelor civile[36].

Multe din aceste neajunsuri sînt atribuite de grăniceri faptului că majoritatea ofițerilor sînt străini, necunoscători ai limbii, obiceiuri-

---

[34] Florian Porcius, *Istoricul districtului năsăudean*, în *Arhiva Someșană* (În continuare: AS), 1927, 9, p. 27—46.

[35] „Gazeta de Transilvania", 1842, 25, p. 97; AS, 1938, 24, p. 215—219; DGAS, Microfilme Austria, Rola 11, c. 229—230.

[36] Ioan Pușcariu, *Comentariu la prea înalta patentă din 21 iunie 1854*, partea II-a, Sibiu, 1858, p. 157—159; Macedon Popu, *Activitatea vicarilor foranei eppesci gr.cat. din districtul Naseudului de la infiintiarea vicariatului pana la vicariulu Anchedimu Popu inclusive*, Budapesta, 1875 p. 27—29; Constantin Căzănișteanu, Monica Andon, *Un document inedit al lui Eftimie Murgu*, în *Revista arhivelor*, 1973, L, vol. XXXV, Supliment, p. 89—98; Carol Göllner, *Regimentele grănicerești din Transilvania 1764—1851*, București, Editura militară, 1973, p. 70, 84—85; Valeriu Șotropa, *op. cit.*, p. 168, 250—251.

lor, firii poporului român, deseori abuzivi în comportarea şi pretenţiile lor faţă de grăniceri. De aceea o soluţie a plîngerilor, revendicărilor, care se repetă cu insistenţă este promovarea de ofiţeri români. Cererile în acest sens şi progresele învăţămîntului militar din graniţă fac ca acestea să nu rămînă simple doleanţe, în cadrul regimentului năsăudean, spre exemplu, proporţia ofiţerilor români crescînd de la 2 din 58 în 1766 la 25 din 73 în 1848[37]. Ridicarea unei ofiţerimi române constituie una din premizele esenţiale ale încadrării grănicerilor în mişcarea naţională.

Principala problemă care frămîntă însă grănicerii români în toată această perioadă, determinînd în măsură însemnată apropierea lor de lupta generală a naţiunii, este menţinerea statutului lor în faţa atacurilor privilegiaţilor din Transilvania. Reprezentanţii celor trei „naţiuni" şi îndeosebi nobilimea n-au văzut cu ochi buni de la început înarmarea unor ţărani supuşi, români, pentru care legiuirile feudale opreau purtarea armelor ce oricînd puteau fi folosite într-un mod nescontat de cei ce le-au dat în mîna lor. Aceste temeri au găsit confirmări în conduita şovăielnică şi uneori deschis favorabilă a grănicerilor români faţă de răsculaţii din 1784 ca şi în prezenţa activă a *stării militare,* a ofiţerilor români, în mişcarea revendicativă naţională din 1790—1792. Drept urmare, în febra restituţiilor următoare revocării reformelor iosefine, nobilimea pare a găsi momentul favorabil pentru desfiinţarea regimentelor grănicereşti, considerate, de altfel, ilegale şi dăunătoare nu numai în cazul celor româneşti, ci şi a regimentelor secuieşti, însă din alte considerente care depăşesc interesul lucrării noastre.

Se redactează deci în 1791 un proiect de lege pentru desfiinţarea regimentelor de graniţă, dar Curtea, fără a-l respinge făţiş, îl transferă spre examinare unei comisii conform tacticii temporizării utilizate cu succes de multe ori[38]. La dieta din 1794—1795, luîndu-se în dezbatere lucrarea comisiei, care nu acceptă ideea desfiinţării regimentelor, ci doar aceea a unei reforme a lor, nobilimea vine cu un contraproiect privind încredinţarea pazei hotarelor unui corp de plăieşi maghiari şi secui, plătiţi din contribuţia foştilor grăniceri. Deputaţii saşi, de acord şi ei cu desfiinţarea graniţei, se pronunţă pentru un corp de 2000 de soldaţi plătiţi din darea militară şi dependenţi de împărat[39]. Ambele propuneri sînt înaintate Curţii unde ele se află încă în dezbatere în 1810, anul convocării noii diete. În 1816 se elaborează la Viena un nou proiect de reorganizare a graniţei, dar în practică nu se întîmplă nimic pînă în 1834 cînd, cu prilejul convocării dietei după o întrerupere de 23 de ani, problema desfiinţării regimentelor grănicereşti e pusă din nou în

[37] Macedon Popu, *op. cit.*, p. 23—28; Căzănişteanu-Andon, *l. cit.;* V. Şotropa, *op. cit.*, p. 106.

[38] Protocolul dietei din 1790—1791, Cluj, 1832, Anexe, p. 60—61; Protocolul dietei din 1792, Cluj, f.a., p. 104, 490, 539.

[39] Protocolul dietei din 1794, Cluj, f.a., p. 260—261, 270, 316—321, 325—326, 339—343, 441—445.

instrucțiunile a o serie de comitate pentru deputații dietali și în șirul gravaminelor înaintate de dietă la Viena[40]. Aceste revendicări nobiliare se reiau și la dietele următoare din 1838 și 1842 cu accent mai mare de-acum pe argumentele de ordin economic privind reducerea cuantumului contribuțional, înstrăinarea unor bunuri ale fiscului etc. alături de cele privind încălcarea privilegiilor nobiliare prin înființarea instituției grănicerești[41]. Curtea rămîne însă insensibilă la aceste cereri și argumente, iar rezoluția din 17 noiembrie 1842, care trimite planul din 1795 spre o nouă dezbatere în viitoarea dietă, dezbatere care nu a mai avut loc, marchează succesul politicii imperiale de amînare și temporizare în fața insistențelor nobiliare.

Strădaniile privilegiaților în vederea readucerii grănicerilor în starea de dependență n-au rămas desigur necunoscute acestora, iar reacția lor a venit cu promptitudine. În febra pregătirilor pentru dieta din 1791, în cadrul multitudinii de petiții și memorii care pregătesc elaborarea Supplexului, își fac auzit glasul și grănicerii care solicită reprezentarea lor la dietă prin comandanții regimentelor și cîte doi ofițeri din fiecare regiment pentru a participa la dezbaterea privind soarta graniței[42]. Congresul iliric de la Timișoara din 1790 își ridică de asemenea cuvîntul pentru cauza grănicerilor români și sîrbi din Banat, cerînd ca în cazul desființării graniței militare ei să nu fie transformați în iobagi[43].

Cu deosebită tărie și tenacitate își apără statutul de oameni liberi grănicerii români din regimentul năsăudean, beneficiari ai experienței unei lupte de două decenii duse înainte de înființarea graniței împotriva tendințelor Magistratului din Bistrița de a-i readuce la starea de iobagi. Încă din perioada acestei lupte ei au rămas înscriși în tabelele de dări ca iobagi, ceea ce-i determină în 1817 să adreseze împăratului cu prilejul vizitei sale în Transilvania cererea de a fi cuprinși în conscripție ca oameni liberi, pentru a nu deveni iobagi ai Magistratului bistrițean în cazul desființării graniței. Răspunsul primit în 1822 declară că ei în calitate de grăniceri sînt oameni liberi pentru totdeauna, indiferent de starea și condiția lor anterioară. Reluarea insistențelor nobiliare în vederea desființării regimentelor îi determină pe grăniceri să-și repete cererile lor în 1838, 1842 și 1845. Autoritățile militare consultă directorul fiscal al Transilvaniei, întrucît Fiscul a pornit de asemenea proces împotriva Magistratului bistrițean încă din 1770 pentru recuperarea

[40] Arh. Stat. Cluj-Napoca, Diaetalia, 1834, nr. 12; *Erdély nagyfejedelemség 1834-ik esztendőben május 26-ára Kolozsvár szabad királyi városba hirdetett országgyülésének irománykönyve*, Cluj, 1834, p. 64.

[41] Protocolul dietei din 1837—1838, Sibiu, f.a., p. 469, 510—512; 528—540, 634, 713; Protocolul dietei din 1841—1843, Cluj, 1841—1843, p. 292—293, 635.

[42] Ladislau Gyémánt, Konrad Gündisch, *Din antecedentele și ecourile mișcării Supplexului în regiunea de graniță năsăudeană*, în *File de istorie* (Bistrița), 1976, IV, p. 265—266.

[43] J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapesta, 1880, p. 372.

sumei de 12000 de florini plătiți Bistriței ca despăgubire pentru cedarea districtului Rodnei și pentru anularea pretențiilor menținute de Magistrat de a recupera aceste sate în cazul desființării graniței. În cursul acestui îndelungat proces Fiscul argumentează prin calitatea de oameni liberi dintotdeauna a locuitorilor Văii Rodnei, înscriși în tabelele de contribuție ca iobagi în 1764 în mod abuziv. Argumentele grănicerilor se întîlnesc deci cu cele ale directorului fiscal care opinează de asemenea pentru întărirea libertății grănicerilor prin trecerea lor ca atare în conscripție. Deși Tezaurariatul se pronunță pentru menținerea situației existente pînă la o hotărîre pe cale judiciară, totuși cauza grănicerilor triumfă și prin rezoluția din 21 februarie 1847 calificarea de iobagi este scoasă din tabelele de dări[44].

În cursul acestei lupte petiționare, în care grănicerii români își apără statutul lor liber atacat de către privilegiați în esență datorită identității lor naționale și sociale, se statornicește o strînsă colaborare între grăniceri și intelectualitatea din graniță, laică și eclesiastică, ceea ce contribuie în măsură însemnată la conștientizarea națională a grănicerimii. Intelectualii sînt cei ce le redactează petițiile, le susțin revendicările în fața autorităților. Vicarul de Rodna, Ioan Para, unul din principalii promotori ai mișcării Supplexului, este totodată și un fervent susținător al revendicărilor grănicerilor români din regimentul năsăudean[45]. Petiția din 1817 către împărat este redactată și înaintată de preoții și ceilalți intelectuali din graniță în frunte cu parohii Ioan Popu și Pachoniu Popu pentru că grănicerii nu aveau voie să petiționeze fără știrea regimentului[46]. Strădaniile intelectualilor pentru înființarea de școli în fiecare comună grănicerească, pentru crearea de fonduri școlare, pentru promovarea limbii de predare române, inclusiv la școala normală din Năsăud, ca o premiză a ridicării unei ofițerimi române, contribuie la crearea unei baze de cultură indispensabile procesului de conștientizare națională[47].

La rîndul lor, grănicerii susțin revendicările intelectualității din graniță privind obținerea de porții canonice, case parohiale, plată și scutiri pentru cler și slujitorii bisericești, salarizarea dascălilor, scutirea lor de sarcini militare și obștești, înființarea de preparandii pentru pregătirea lor corespunzătoare[48].

Dincolo de această colaborare strînsă la nivel local, cauza grănicerilor găsește ecou și în actele revendicative generale ale mișcării naționale. Încă din vremea Supplexului și pînă la 1848 nu există memoriu

---

[44] *Foie pentru minte, inimă și literatură*, 1854, 24, p. 126—127; Macedon Popu, *op. cit.*, p. 23—28; Vasile Bichigean, *Un capitol din litigiul bistrițenilor cu someșenii*, în AS, 1929, 10, p. 41—65.

[45] Macedon Popu, *op. cit.*, p. 7; L. Gyémánt, K. Gündisch, *l. cit.*

[46] Macedon Popu, *op. cit.*, p. 23—25.

[47] *Ibidem*, p. 34, 43—47; Virgil Șotropa, N. Drăganu, *Istoria școalelor năsăudene*, Năsăud, 1913, p. 14—22, 33—35, 62, 72—73, 84—89.

[48] Macedon Popu, *op. cit.*, p. 7, 17—27, 48—49; Ștefan Buzilă, *Documente bisericești*, în AS, 1931, 15, p. 27—38; 1933, 17, p. 239—240; 1936, 18, p. 401—402.

cu revendicări naționale care să nu se refere la regimentele grănicerești, la contribuția românilor la apărarea țării, ca un argument al utilității lor pentru patrie, în vederea acordării drepturilor naționale solicitate. În aceste programe generale de revendicări își găsesc loc și cererile grănicerilor. Memoriul din 1804 consacră puncte speciale doleanțelor grănicerești, pledînd cu căldură pentru promovarea de ofițeri din rîndul românilor și pentru instituirea de preoți desemnați de episcopi și Consistorii pe lîngă regimente[49]. Era și aceasta o posibilitate de întărire a contactului între conducerea mișcării naționale concentrată în jurul celor două episcopii românești din Transilvania și regimentele grănicerești. În 1809, cu prilejul insurecției decretate în vederea războiului cu Napoleon, Consistoriul ortodox din Sibiu, sub semnătura notarului Aron Budai și a asesorului Ioan Nandra, oferă ridicarea voluntarilor români cu condiția numirii de ofițeri români în proporția numărului lor[50]. În Banat, Eftimie Murgu consacră cauzei grănicerilor români unul din memoriile adresate împăratului în preajma revoluției de la 1848, expunînd amănunțit plîngerile lor și cerînd înlăturarea acestora prin numirea de ofițeri români și administrația în limba română a treburilor proprii[51].

Pe baza acestei legături strînse cu nucleul intelectual conducător al mișcării naționale, pe baza propriilor revendicări care în esență se integrează organic în programul politic național, aderarea grănicerilor la lupta politică națională a românilor din Transilvania constituie o realitate. Urmînd antecedentelor din perioada premergătoare înființării graniței militare și atitudinii de solidaritate cu grănicerii români din 1784, grănicerii, prin cuvîntul ofițerilor români, sînt prezenți printre promotorii acțiunilor petiționare care pregătesc elaborarea Supplexului. Ei apar apoi printre semnatarii programului național în calitate de *stare militară*. Ecourile participării lor la marea acțiune revendicativă națională nu s-au stins încă la 1797 cînd „în numele tuturor românilor tisturi și de rînd militari" din Tirol, capelanul Ioan Nemeș, viitor vicar al Rodnei, și ofițerul Petru Meheși, fratele lui Iosif Meheși, unul din redactorii Supplexului, se adresează episcopului Ignatie Darabant pentru ca folosind momentul prielnic datorită „purtării românilor în harțuri și credința către împărat" dovedită prin „atestaturi de la generali culese" și cînd „toată Europa îi plecată spre răsuflare" să acționeze „ca pentru răsuflarea neamului nostru să se miște ceva la Înălțata Curte"[52]. Contactul cu ideile Revoluției franceze pe cîmpurile de bătălie ale războaielor europene, la care se fac referiri și în memoriul din 1804, contribuie la transformarea militarilor români, ostași simpli și ofițeri, într-o forță considerabilă a mișcării de emancipare a națiunii proprii. Un interesant

[49] D. Prodan, *op. cit.*, p. 60—61.
[50] Gub. Trans. nr. 4084/1809.
[51] Căzănișteanu, Andon, *op. cit.*, p. 89—98.
[52] Actul semnalat de Vasile Bolca, *Episcopul Samuil Vulcan. Contribuția la ridicarea culturală a neamului*, Oradea, 1939, p. 17—18.

reper pentru starea de spirit a grănicerilor români peste cîteva decenii, în preajma revoluției de la 1848, oferă și versurile care circulă în regiunea de graniță și care provoacă multă agitație în rîndul autorităților locale și centrale prin apelul la restabilirea prin forța unită a tuturor românilor din Transilvania, Moldova, Țara Românească și Banat a vremurilor de odinioară cînd „Dacia a fost a noastre moșie"[53].

Rolul regimentelor de graniță în 1848, încadrarea lor ca o forță importantă în revoluția românească, reprezintă astfel o consecință directă a evoluției spre național care-și pune amprenta asupra întregii perioade de la Supplex la 1848. În lumina acestei apropieri treptate și integrări în mișcarea națională prin filiera propriei lupte revendicative, dar și prin contactul cu fluxul general al mișcării, rolul jucat de grănicerii români în revoluție își găsește o logică și clară înțelegere.

Țărănimea dependentă din comitate, scaunele secuiești și de pe domeniile statului constituie categoria cea mai numeroasă și totodată cea mai oropsită a țărănimii române din Transilvania. Situația ei grea — examinată și analizată destul de amănunțit de cercetarea istorică[54] — izvorește în primul rînd din obligațiile multiple față de stăpînul de pămînt, indiferent dacă acesta este nobilul, biserica sau statul. Cele mai apăsătoare dintre obligații sînt robota de 3—4 zile pe săptămînă, la care se adaugă și alte prestații în muncă (cărăușii, tors pentru femei etc.) și apoi dijma din produse agravată de feluritele abuzuri privind modalitățile perceperii ei. Dintre obligațiile față de stat, care apasă tot pe umerii țărănimii dependente, cele mai grele sînt muncile publice (cărăușii, reparații de drumuri, poduri etc.), contribuția asupra pămîntului și vitelor, darea personală sau capitația și sarcinile privind întreținerea armatei. Situația țăranilor se agravează și prin tendințele nobiliare, tot mai accentuate pe măsură ce înaintăm spre 1848, de a le răpi pămînturile, pășunile, pădurile, terenurile defrișate spre a le include în alodiu. Pînă în 1785 țăranii din această categorie sînt legați de glie, n-au dreptul de a-și lăsa neîngrădit bunurile moștenire, de a învăța meserii, de a se căsători fără voia stăpînului. Abuzurile justiției domeniale (desființate de Iosif II, dar reintroduse după 1791), ale administrației comitatense sau scăunale, lipsa de drepturi cetățenești și politice, asuprirea religiei ortodoxe, întregesc tabloul sumbru al unei situații din care singura ieșire este revolta, lupta pentru înlăturarea acestui sistem nedrept.

Mișcările țărănești numeroase ale secolului XVIII, îmbrăcate deseori într-o haină confesională, culminează prin marea răscoală din 1784 sub conducerea lui Horea, care pune în mod apăsat problema problemelor — desființarea nobilimii. Deși înfrîntă, răscoala nu rămîne fără efect

---

[53] Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834—1849*, București, Editura Academiei R.S.R., 1967, p. 48—49; și DGAS, Microfilme Austria, Rola 11, c. 222—227.

[54] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, I—II, București, Editura științifică și enciclopedică, 1979; Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790—1849*, Budapesta, 1956.

asupra situației țărănimii, reformismul iosefin anulînd în 1785 șerbia și căutînd printr-un șir de măsuri adiacente înlăturarea celor mai flagrante abuzuri ale stăpînilor de pămînt[55]. Nu se reușește în schimb reglementarea generală a relațiilor urbariale care rămîne o problemă deschisă și în perioada 1790—1848 fără ca eforturile statului sau ale reformismului nobiliar să poată da o soluție satisfăcătoare. Urbariul adoptat în cele din urmă la 1847 se dovedește un eșec a cărui singură calitate rămîne aceea de a nu fi fost aplicat niciodată.

Perioada restituțiilor nobiliare pune însă în pericol și realizările de pînă atunci în privința situației țărănimii. Reacția acesteia se dovedește însă promptă, pericolul unei noi ridicări generale punînd în alertă nobilimea și autoritățile. Nu rămîn fără ecou nici evenimentele din Franța, astfel încît o *Patentă țărănească* care circulă în această perioadă în Bihor, Munții Apuseni și alte părți ale Transilvaniei adresează țăranilor îndemnul: „nu mai slujim pe nobili pentru sesia noastră ci ca în alte țări servim și plătim dare numai regelui"[56]. Drept urmare, dieta este nevoită să consfințească desființarea șerbiei, dar dreptul de liberă mutare este îngrădit printr-o seamă de condiții oneroase.

Climatul social rămîne însă încărcat în continuare și orice scînteie amenință să aducă pentru nobilime reaprinderea vîlvătăii din 1784. O dovedește aceasta ceea ce se întîmplă în 1794 cînd vestea recrutării unui corp de voluntari pentru războiul cu Franța pune în mișcare țărănimea spre a lua armele ca în lunile premergătoare răscoalei lui Horea și doar intervenția febrilă a autorităților poate evita izbucnirea deschisă a mișcării[57]. Haiducia ia o deosebită amploare în părțile Bihorului, în sud-estul Transilvaniei, determinînd adevărate campanii militare pentru stăvilirea ei. În 1800, într-un nou moment de cumpănă al războaielor cu Franța, pregătirile țăranilor în părțile Zărandului pentru o ridicare, calificată de funcționarii comitatenși îngroziți drept „o răscoală generală și mai primejdioasă decît cea din vremurile lui Horea"[58], determină oprirea în țară a trupelor destinate luptei contra lui Napoleon și înarmarea nobilimii ca în 1784. În deceniile următoare aceste alerte generale se repetă cu regularitate în strînsă legătură și cu mișcările

---

[55] D. Prodan, *Desființarea șerbiei în Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie", 1974, VII, p. 9—68; Aurel Răduțiu, *Decretele lui Iosif al II-lea de reglementare a dijmei din anii 1786—1787 tipărite în limba română*, în *Acta Musei Porolissensis* (Zalău), II, 1978, p. 145—149; Idem, *Reglementările circiumăritului din anii 1787—1788 tipărite în limba română*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai* Historia, 1979, 1, p. 14—19.

[56] Ion Sabău, *Problema influenței primei revoluții burgheze din Franța asupra agitațiilor țărănești din Transilvania din anul 1790*, în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, I—II, 1958—1959, p. 172.

[57] Idem, *Din lupta țărănimii transilvănene împotriva sarcinilor militare în timpul războaielor duse de Imperiul Habsburgic împotriva revoluției franceze 1792—1797*, în *Studii*, 1960, 2, p. 230—231.

[58] Iosif Kovács, *Agitații țărănești din Munții Apuseni după răscoala lui Horea oglindite în documentele arhivei comitatului Turda*, în *Studii și cercetări științifice*, Seria III, Științe sociale, 1954, V, 3—4, p. 584.

țărănești din întreaga arie central-sud-est europeană. Revoluția lui Tudor Vladimirescu este urmărită cu simpatie de țăranii ardeleni care așteaptă extinderea ei și în Transilvania. 1831 este un nou an de panică a nobilimii cauzată de zvonurile unei ridicări generale țărănești și de ecourile răscoalei holerei din Slovacia. Mișcările din Galiția din 1846 își fac și ele simțit efectul în Transilvania, pericolul țărănesc contribuind la dezbaterea în sfîrșit în dietă a problemei urbariale[59].

Dacă toate aceste momente rămîn în stadiul de amenințare potențială pentru nobilime, nefăcînd altceva decît să transforme întreaga perioadă într-una de „teamă chinuitoare de reîntoarcere a vremii lui Horea"[60], fără să se materializeze însă într-o nouă răscoală generală, în schimb lupta țărănimii sub alte forme acoperă întreaga perioadă și toate regiunile provinciei, menținînd problema țărănească în cea mai acută actualitate. Petițiile țărănești denunțînd abuzurile stăpînilor de pămînt și cerînd îmbunătățirea situației lor dobîndesc caracterul unei mișcări de masă cu prilejul vizitei din 1817 a împăratului Francisc în Transilvania. Impresia profundă făcută asupra împăratului de multitudinea și gravitatea plîngerilor reiese din adresa acestuia către guvernatorul Bánffy din 3 septembrie 1817 în care subliniază că prin caracterul lor general și numărul mare petițiile dovedesc existența unor abuzuri reale care pot avea consecințe grave pentru contribuabili[61]. Nu în ultimul rînd experiența aceasta concretă a stat la baza încercării de reglementare urbarială din 1819—1820, eșuată însă datorită rezistenței nobilimii față de un urbariu introdus în afara căilor dietale. Conscripția urbarială din acești ani a prilejuit însă noi manifestări ale nemulțumirii țărănești care revendică reducerea robotelor și a altor prestații urbariale, restituirea pămînturilor răpite de nobili[62].

Valul de petiții țărănești se repetă în 1833 cînd sosirea comisarului imperial Vlasits pentru liniștirea opoziției nobiliare este interpretată de țărănime drept o nouă încercare a Curții de a-i îmbunătăți situația. Și de-această dată mișcarea petiționară se îmbină cu refuzul executării prestațiilor, cu ocuparea violentă a unor păduri și pămînturi, ciocniri cu forțele de represiune[63]. Nici anii următori nu sînt mai liniștiți, reglementarea urbarială aplicată în părțile apusene punînd țărănimea din marele principat într-o încordată stare de așteptare, alimentată de exem-

[59] Despre aceste momente: A. Oțetea, *Țăranii români din Ardeal și mișcarea lui Tudor Vladimirescu*, în *Studii*, 1956, IX, 6, p. 51—74; Csetri Elek, *Iratok az erdélyi parasztság 1831 évi mozgalmainak kérdéséhez*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Historia, 1962, 1, p. 57—97; Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arhiva familiei Jósika, Corespondența Csáky Rozália-Jósika Samu 1846 iulie—august.

[60] Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, Editura Academiei, 1955, p. 159.

[61] Gub. Trans. F 37, nr. 513/1817.

[62] Trócsányi, *op. cit.*, p. 208—223.

[63] *Ibidem*, p. 168—179.

plarele tipărite ale urbariului care circulă în regiunea de Cîmpie, Hunedoara etc.[64].

Alături de lupta petiționară, emigrarea în masă spre Moldova și Țara Românească constituie un alt mijloc prin care țărănimea își manifestă nemulțumirea creind grave probleme din punctul de vedere al fiscalității pentru stat și al mîinii de lucru pentru stăpînii de pămînt. Nu întîmplător amintirea marilor mișcări de emigrare din 1813—1818 și 1830[65] devine un argument în susținerea revendicărilor românești atît la nivelul local cît și în memoriile politice generale.

Deși acțiunile țărănești manifestate sub formele amintite au loc în toate părțile Transilvaniei, ele au totuși cîteva epicentre — regiuni aflate în permanentă frămîntare. Domeniul fiscal al Zlatnei din Munții Apuseni — nucleul inițial al răscoalei lui Horea — rămîne și după 1790 un centru al luptei țărănimii pentru îmbunătățirea situației sale prin petiții, procese, și, cînd aceste căi legale se dovedesc ineficiente, prin împotrivirea deschisă față de autorități[66]. Acțiuni deosebit de frecvente ale țărănimii se înregistrează între 1790—1848 și în părțile Zarandului, Hunedoarei, Tîrnavelor etc.

Conținutul mișcărilor țărănești manifestate în aceste forme variate, programul lor de revendicări este în mod fundamental unul social. Aceste comunități, spre deosebire de ceea ce am constatat în cazul Pămîntului Crăiesc, vorbesc în petițiile lor în primul rînd în calitate de supuși, coloni, contribuabili. Ce valoare prezintă totuși aceste mișcări sociale pentru lupta națională a românilor din Transilvania? Analizînd această problemă, de mare importanță, în cazul răscoalei lui Horea academicianul David Prodan constată că „lupta națională a celor de jos pornește deci din realități social-economice, din separațiile etnice, de neam și de credință, din antagonismele naționale empirice dintre neamuri și mai ales dintre stăpînii de alt neam și supușii români. Prin firea lucrurilor deci lupta socială trebuie să fie în același timp și națională"[67]. Implicarea firească în mișcarea națională a țărănimii dependente prin însăși majoritatea sa preponderent românească aflată față în față — chiar dacă în primul rînd pe cîmpul de bătălie al relațiilor sociale, urbariale — cu stăpînii de pămînt de altă naționalitate, transformă această forță uriașă într-un rezervor potențial de energii revoluționare, capabil la momentul potrivit a duce la victorie cauza națiunii sale. Astfel răscoala lui Horea și pe urmele ei întreaga mișcare țărănească din perioada pînă la 1848 „întregește — după formularea lui D. Prodan —

---

[64] Vezi informațiile generalului Wernhardt, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, din primăvara lui 1837, DGAS, Microfilme Austria, Rola 107, c. 547—587.

[65] Trócsányi, *op. cit.*, p. 182—194.

[66] Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 170—342.

[67] D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum*, Ediție nouă, refăcută, București, Editura științifică, 1967, p. 278—279.

programul naţiunii cu dimensiunea ei socială, înălţimea conceptului cu greutatea masei sale, calea de luptă reformistă cu cea revoluţionară"[68].

Această legătură organică între lupta socială a ţărănimii şi mişcarea politică naţională devine tot mai strînsă, tot mai puternică, dobîndeşte tot mai multe elemente conştiente în deceniile care despart răscoala lui Horea şi mişcarea Supplexului de revoluţia de la 1848. Cea care mijloceşte această relaţie este intelectualitatea aflată în marea ei majoritate aproape de viaţa cotidiană, de grijile şi greutăţile ţăranilor, împărtăşind în multe cazuri o soartă asemănătoare. Aceşti oameni cu carte, dar cu interese, mentalităţi apropiate de cele ale ţărănimii sînt — ca şi în cazul celorlalte categorii ţărăneşti la care ne-am referit — cei care le redactează petiţiile şi le susţin cauza. E cunoscut, de pildă, rolul activ jucat de Alexandru Şterca Şuluţiu în susţinerea cauzei ţăranilor români din Munţii Apuseni[69]. Nu întîmplător măsurile represive ale autorităţilor se îndreaptă în primul rînd împotriva preoţilor, dascălilor consideraţi ca agitatorii, răzvrătitorii ţărănimii, fie că ne aflăm în 1790, 1831 sau 1846.

Pe lîngă această legătură la nivel local între strădaniile şi aspiraţiile ţărănimii pe de o parte şi intelectualitatea purtătoare a ideii naţionale pe de altă parte, problematica socială cîştigă tot mai mult teren şi în programul politic naţional, aceasta fiind cea mai importantă rezultantă a luptei ţărănimii în planul mişcării naţionale, cea mai importantă contribuţie a ei la transformarea conceptului de naţiune şi a programului politic naţional într-o expresie într-adevăr reprezentativă pentru toţi românii. Procesul se poate urmări foarte concludent în şirul actelor programatice naţionale, în ponderea pe care o dobîndeşte în preocupările conducerii mişcării naţionale încadrarea revendicărilor ţărănimii în programul naţional, promovarea ridicării economice, sociale şi culturale a acestei părţi preponderente a naţiunii.

Dacă Supplexul din 1791 în tendinţa sa de maximă generalizare a postulatelor naţionale se opreşte asupra problematicii ţărăneşti doar în măsura în care aceasta vizează egalitatea în drepturi a acesteia cu categoriile similare ale celorlalte naţiuni[70], în schimb după 1792 aplecarea asupra revendicărilor specifice ţărănimii dobîndeşte o amploare tot mai mare. În 1797—1798, în conceptele lui Aron Budai pentru memoriul privind reunirea confesională a românilor apare, alături de ideea egalităţii în drepturi a românilor de pe Pămîntul Crăiesc, şi revendicarea reducerii robotei din comitate la două zile pe săptămînă şi înlăturarea

---

[68] Idem, *Răscoala lui Horea*, II, p. 711.

[69] Iosif Şterca Şuluţiu, *Memorial*, III, Sibiu, 1880, p. 61—62.

[70] „... acest singur lucru îl doreşte naţiunea suplicantă ca şi plebea ei să fie tratată în acelaşi fel ca şi plebeii celorlalte naţiuni; şi mai mult încă, fiindcă ea poartă aceleaşi sarcini civile ca şi aceştia trebuie ca ea să se bucure şi de aceleaşi beneficii, după cum, de altfel, o cer şi feluritele prea înalte ordine..."; cf. D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum*, p. 507.

rușinoaselor pedepse corporale[71]. Dacă în forma finală a memoriului din 1798 se renunță deocamdată la ridicarea acestor probleme, în schimb Supplexul din 1804, în a cărui redactare e mai mult decît probabilă participarea activă a aceluiași Aron Budai, problema țărănească dobîndește o pondere deosebită, materializîndu-se într-o expunere vibrantă a situației țărănimii din comitate, de pe Pămîntul Crăiesc, din Banat și în revendicări ca reglementarea urbarială, oprirea răpirii defrișărilor, libertatea personală nelimitată, înlăturarea abuzurilor, alegerea liberă a dregătorilor sătești, egalitatea deplină în drepturi pe Pămîntul Crăiesc[72].

Chiar dacă nu în această formă atît de clară și viguroasă, problematica socială rămîne prezentă și în deceniile următoare în memoriile și petițiile înaintate de mișcarea națională românească mai ales prin intermediul episcopilor, pentru ca în Memoriul din 1842 în favoarea românilor de pe Pămîntul Crăiesc situația concretă a țărănimii din aceste părți să apară în toate amănuntele ei, cu cererea măsurilor corespunzătoare de îndreptare.

Apariția presei românești în Transilvania și afirmarea după 1830 a tinerei generații intelecutale care pregătește revoluția potențează interesul pentru soarta țărănimii. Deși îngrădite de limitele unei cenzuri deosebit de sensibile față de alăturarea conceptelor de *țărani* și *români*, „Gazeta" și „Foaia" lui Bariț folosesc orice prilej pentru a denunța abuzurile nobilimii și pentru susținerea ideii îmbunătățirii situației țărănimii prin reglementarea urbarială, prin ridicarea culturală. Desigur, nu poate fi vorba în aceste cadre de un apel la energia revoluționară a țărănimii, dar influența acesteia și includerea ei în proiectele naționale viitoare este dovedită atît de programul de revendicări publicat de Bariț în toamna lui 1846 și în care cuprinde asigurarea dreptului la proprietate și la funcții tuturor românilor din comitate[73], cît și de atenția acordată țărănimii de Eftimie Murgu în mișcarea prerevoluționară pe care o inițiază în Banat.

O premiză importantă pentru ca acest proces de osmoză națională să devină bilaterală era ridicarea gradului de cultură a țărănimii, răspîndirea științei de carte, ca o condiție primordială a receptării ideologiei și programului național. Preocuparea stăruitoare a intelectualității, a mișcării naționale, în întreaga perioadă pentru luminare, în general, pentru promovarea cauzei școlilor sătești în special, răspunde acestui comandament. Cele aproape 700 de școli sătești românești existente în preajma revoluției, conform datelor oficiale[74], chiar dacă sînt departe de necesități și năzuințe, constituie totuși un important punct de sprijin

---

[71] Ioan Lupaș, *O încercare de reunire a bisericilor române din Transilvania la 1798*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 397—398.

[72] D. Prodan, *Încă un Supplex libellus românesc 1804*, p. 42, 54, 74—75, 82—89.

[73] „Gazeta de Transilvania", 1846, nr. 81, p. 321—323.

[74] Episcopul unit Ioan Lemeni raportează Guberniului în 4 ianuarie 1840 existența a 409 școli sătești unite in cele 1333 parohii cf. Arh. Gub. nr. 1084/1840. Directorul școlilor ortodoxe Moise Fulea raportează în 1844 existența a 282 de școli sătești ortodoxe; cf. Arh. Stat. Cluj-Napoca, Diaetalia, nr. 4085, f. 62—66.

pentru scoaterea țărănimii din întunericul ignoranței, pentru conștientizarea în privința identității sale sociale și naționale.

Cele două planuri ale mișcării naționale românești — așa cum le-a definit D. Prodan — cel social al țărănimii și cel politic al intelectualității, sînt deci, după mărturia celor prezentate, într-un proces de continuă apropiere, convergență între momentul Supplexului și cel al revoluției de la 1848. În cazul categoriilor libere ale țărănimii române, cu mai largi posibilități de ridicare economică, socială și culturală, acest proces este mai evident, manifestările conștiinței naționale în susținerea revendicărilor proprii sînt mai concludente. Progrese nespectaculoase, e adevărat, dar stăruitoare și tenace pregătesc însă calea integrării întregii țărănimi în mișcarea pentru emancipare națională. În lumina acestui proces, ceea ce se întîmplă în 1848, modul în care țărănimea urmează programul național formulat la Blaj și devine principala ei forță de susținere nu mai poate fi considerat astfel doar rodul unei conjuncturi, al unui avînt al anului revoluționar, ci e o încununare firească a întregii evoluții anterioare în direcția expansiunii în adîncime a conștiinței naționale moderne .

LADISLAU GYÉMÁNT

DIE INTEGRATION DER BAUERNSCHAFT IN DIE RUMÄNISCHE NATIONALBEWEGUNG SIEBENBÜRGENS IN DEN JAHREN 1790—1848

(Zusammenfassung)

Als wichtigste Errungenschaft der nationalen Bewegung der Siebenbürger Rumänen in den Jahrzehnten, die die Bewegung des Supplex 1790—1792 von der Revolution von 1848 trennen, gilt die Tatsache, dass die Ideen des nationalen politischen Programms ins Bewustsein aller sozialen Kategorien eingedrungen sind. Die stufenweise Annäherung und dann Integration der Bauernschaft in die Nationalbewegung geht differenziert vor, entsprechend der sozial-wirtschaftlichen Lage, dem juridischen Status, dem Bildungsstand der einzelnen bäuerlichen Kategorien. Der Prozess ist bei den verschiedenen Kategorien der Freibauern besonders offenkundig: ausgehend von ihren spezifischen Forderungen finden sie den Weg zur nationalen Bewegung. So treten beispielsweise die rumänischen Bauern vom Königsboden in ihren zahlreichen Bittschriften für die essentielle Forderung nach völliger Rechtsgleichheit auf wirtschaftlicher, sozialer, politischer und kultureller Ebene ein; ihre Argumente sind eigentlich identisch mit jenen der allgemeinen,

programmatischen Akten der Nationalbewegung. Die rumänischen Grenzer — eine Kategorie freier, militarisierter Bauern — wird der Nationalbewegung durch den Kampf integriert, den sie für die Verteidigung ihres freien Status gegen die Bestrebungen des Adels, die Grenzregimente aufzulösen, geführt haben. Die abhängige Bauernschaft, die überwiegende Mehrzahl der rumänischen Bauern aus Siebenbürgen, bildet, durch ihre soziale Kämpfe, die jedoch gegen Grundherren anderer Nationalität geführt wurden, ein riesiges Reservoir für die Nationalbewegung; ihre Integration in den Kampf für nationale Befreiung wird vorbereitet durch die gesteigerte Aufmerksamkeit die im Programm der Nationalbewegung der Bauernfrage gewidmet wird und durch die Bemühungen, die Kultur der Bauern vor allem in Dorfschulen zu heben, um sie für die nationale Ideologie rezeptiver zu machen Die enge Verbindung aller Kategorien der Bauern mit der Intellektualität (Pfarrer, Lehrer, Advokaten) erleichterte das Eindringen der Ideen des nationalen Programms in die breite Masse der Bevölkerung. Die Resultate dieses Prozesses treten während der Revolution von 1848 zutage, als die Bauernschaft das nationale Programm geherzigt und dessen Hauptstütze wird.

OPȚIUNI SOCIALE ÎN MIȘCAREA POLITICĂ ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA ÎN EPOCA REVOLUȚIEI DEMOCRATICE

1. Perioada cuprinsă între anii 1792—1848 este, prin complexitatea ei, una dintre cele mai relevante pentru evoluția mișcării naționale românești din Transilvania. Considerată în general mai săracă în evenimente politice, mai palidă comparativ cu Mișcarea Supplexului, pe măsură ce sensibilitatea istoricului se deplasează de la evenimențial spre istoria structurilor civilizației ea se dovedește de o nebănuită consistență. Istoricii care pînă nu de mult au ocolit-o, fascinați de cei doi termeni liminari: *Supplexul* și *Revoluția din 1848*, descoperă similitudini cu istoria răstimpului dintre revoluții[1]. Anii la care ne referim, chiar dacă nu înregistrează în Transilvania evenimente spectaculare, de factura Revoluției lui Tudor Vladimirescu, sînt marcați de mutații semnificative petrecute în structurile unei societății în tranziție.

Pe fundalul evenimentelor provocate de Revoluția franceză, de războaiele napoleoniene, mai apoi de acelea prilejuite de epoca Restaurației are loc și în Europa Centrală și Sud-Estică o expansiune a ideilor revoluției democratice[2], a romantismului și liberalismului timpuriu. Cele aproape șase decenii din istoria românilor sînt de natură să îngăduie o mai profundă înțelegere a Revoluției din 1848, a cauzelor care au prezidat la geneza opțiunilor democratice și revoluționare[3]. Cu alte cuvinte istoriografia este chemată să reconstituie determinațiile profunde care au provocat o generală modificare a atitudinilor politice, din reformiste, iluministe și elitare, la generația Supplexului, în democratice și revoluționare la generația pașoptistă. Ne interesează prin urmare metamorfozele suferite de mentalitatea elitei conducătoare în raport cu marea masă a

---

[1] Jacques Droz, *Europe between Revolutions. 1815—1848*, New-York and Evanston, 1967.

[2] R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, Princeton, New Jersey, 1969, vol. I, p. 384—397.

[3] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Cluj, 1948, p. 232—233; I. Tóth Zoltán, *Az erdély magyarországi román nemzeti mozgalom (1690—1848)*, Budapest, 1959; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 415—442. Se cuvine să amintim cercetările fructuoase ale lui L. Gyémánt, date la lumină în ultimul deceniu, sub multiple aspecte revelatoare pentru complexitatea mișcării politice românești din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Studiul nostru va trimite constant la ele.

națiunii, fenomenul conjuncțiunii ideii luptei de clasă cu aspirațiile naționale[4]. Deci o tentativă de reconstituire a fenomenului din direcția elitei spre masa poporului, în lumina factorilor care au făcut să se modifice în final mentalitatea luminilor în avantajul celei democratice.

Cercetările ultimilor ani consacrate genezei Revoluției românești din 1848 sînt încurajatoare prin perspectiva lor europeană, ele asociindu-se interpretării moderne postulate de istoriografia universală[5]. Cu acest prilej încercăm să facem un pas înainte investigînd modificările de optică intervenite în mentalitatea elitei conducătoare în timpul Mișcării Supplexului, evoluția concepțiilor ei de la exclusivitatea dezideratelor politice la cele sociale în favoarea țărănimii.

2. Văzută din perspectiva cercetării ultimilor ani Mișcarea Supplexului ni se înfățișează ca expresia păturilor libere din societatea românească a Transilvaniei, ca o manifestare de aspirație modernă integrată precumpănitor spiritului Europei luminilor[6]. În aceeași vreme datorită contextului în care se desfășoară și principiilor democratice pe care le invocă, Mișcarea Supplexului se situează în prelungirea revoluției europene, în forme și cu mijloace îngăduite de propriul stadiu de dezvoltare și de împrejurările politice din Imperiul austriac. Pregătită de o îndelungată evoluție istorică, de acțiunea unor factori diverși, de afirmarea păturilor libere din societatea românească, dar și de reformism și iluminism, de tot mai insistentul dialog cu modelul organizării burgheze a societății, Mișcarea Supplexului învederează la sfîrșitul secolului evidente solidarități naționale.

Mișcarea politică românească se afirmă în contextul epocii restituțiilor și în ambianța creată de izbucnirea Revoluției franceze, cu un program politic național. Prăbușirea iosefinismului și valul de reacțiune stîrnit de opțiunile nobiliare, antireformiste și conservative[7], cristalizează o restaurare avant la lettre. Ea a fost de natură să determine replica naționalităților, a românilor, sîrbilor etc. în forme specifice reformismului leopoldin, potrivit mentalității comune a timpului și în acord cu logica iluminismului.

Intelectualitatea românească se prezintă în momentul declanșării șocului restituționist nobiliar, ca o forță cu disponibilități de organizare a acțiunii revendicative. Semnificativ, acțiunea nu pornește din inițiativa episcopilor, ci dinspre intelectuaulitatea și ierarhia provincială[8] ca o miș-

[4] Jacques Droz, *Mouvements paysans et mouvements nationaux (de la fin du XVIII-e siècle à nos jours)* în *XIII-e Congrès international des Sciences Historiques.* Raport general. Moscova, 1970, p. 69.

[5] Gheorghe Platon, *Rădăcinile istorice ale revoluției române de la 1848* în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol,* XI, 1974, p. 37—60.

[6] David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum,* București, 1967.

[7] Klaus Epstein, *The Geneseis of German Conservatism,* Princeton, New Yersey, 1975, p. 416—433.

[8] Zenovie Pâclișanu, *Luptele politice ale românilor ardeleni din 1780—1792,* în *Mem. Sect. Ist.* — Seria III, Tom. II, mem. 2, p. 33—78; Ioan Lupaș, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni, 1780—1792* în *Mem. Acad. Române,* Seria II, tom. XXXVII. Mem. Secț. ist. București, 1915, p. 608—813.

care solidară a păturilor libere: intelectualitate laică şi ecleziastică, profesori, jurişti, funcţionari, vicari, protopopi, ofiţeri ai regimentelor de graniţă. Sub aspect social o elită provenită din mica nobilime, ţărănimea liberă, trecută prin şcolile provinciale sau formată la Roma şi Viena. Ea ne apare ca solidară în acţiunea politică, nedivizată confesional, în măsură să-şi mobilizeze resursele de care dispunea, în stare să realizeze o autoexaminare colectivă şi o rapidă conceptualizare a dezideratelor sale. În general în cursul anului 1790 se constată o dinamizare a elitei, o participare a elitei rurale la mişcarea revendicativă, alimentată, potrivit rapoartelor oficiale, de preoţi şi „inteligenţă"[9]. Dimensiunile mişcării, etapele ce le parcurge şi semnificaţiile ei sînt astăzi bine cunoscute, ele au fost elucidate în contribuţii esenţiale[10]. Astfel din confesional şi local cum fusese înfăţişat Supplexul odinioară, el apare ca expresie concentrată a unui complex proces istoric, naţional şi european prin semnificaţiile ce le comportă, o acţiune politică de anvergură care condensează atributele unei mişcări.

Politic prin excelenţă, actul fundamental reprezentativ atestă indubitabil un orizont de gîndire, o mentalitate care purta amprenta iluminismului, a epocii reformelor şi mai cu seamă a practicii despotismului luminat. Revendicările sale, aşa cum s-a observat[11], sînt prevalent politice, deţinînd întîietatea în raport cu cele sociale, şi ele presante, dar neînscrise între postulatele naţionale. Explicaţia a fost oferită în istoriografia problemei şi nu mai solicită o insistenţă suplimentară. În schimb, la o reexaminare a textelor, comparaţia între primul şi cel de al doilea Supplex este de natură să ne indice o nouă direcţie de gîndire, mai concordantă cu vîrsta revoluţiei democratice, o reevaluare a atitudinilor politice privitoare la marea masă a ţărănimii. Problema îşi are însemnătatea ei deoarece la sfîrşitul secolului al XVIII-lea intelectualitatea şi ţărănimea apar tumultuos în scena politică, fiecare dintre ele exprimînd în forme specifice soluţiile proprii la problema românească[12]. Dar şi într-un caz şi într-altul cele două forţe sociale se îndreaptă hotărît împotriva aceleiaşi opresiuni politice şi sociale. Răscoala lui Horea în plină epocă iosefină atestă forţa socială a ţărănimii, disponibilităţile ei revoluţionare, dimensiunile problemei româneşti la nivelul imensei majorităţi a naţiunii. Înregistrată în toată amploarea consecinţelor de reprezentanţii sistemului politic, semnificaţiile răscoalei nu scapă nici intelectualităţii române. Deşi nu aderă la soluţiile revoluţionare, intelectualitatea o foloseşte ca un argument în favoarea revendicărilor politice. În general Răscoala lui Horea şi Revoluţia franceză se constituie în puncte

[9] I. Ranca, *Les antecédents politiques du Supplex des Roumains de Transylvanie*, în „Revue Roumaine d'Histoire", IX, 1790, nr. 1, p. 67.

[10] David Prodan, *op. cit.;* Aurel Răduţiu, Ladislau Gyémánt, *Supplex Libellus Valachorum în variantele româneşti de Schei*, Cluj-Napoca, 1975, L. Gyémánt, K. G. Gündisch, *Din antecedentele şi ecourile Supplexului în regiunea de graniţă năsăudeană, File de istorie*, IV, 1976, p. 256—274.

[11] David, Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ..., passim.

[12] Idem, *Răscoala lui Horea*, vol. II, Bucureşti, 1979, p. 711.

de sprijin pentru continuarea cursului reformator, pentru satisfacerea revendicărilor politice, dar, în aceeaşi vreme, inspiră orientarea în sensul ideilor democratice.

3. Respingerea Supplexului de către dieta ardeleană a fost departe de a însemna sfîrşitul acţiunii. Dimpotrivă, agitaţia care a premers redactarea şi înaintarea actului politic recidivează în împrejurările refuzului oricărei inovaţii în structura politică şi administrativă, cîştigînd acum caracteristicile unei ample mişcări.

Dacă perioada pregătitoare nu se dezvăluie public în toată amploarea ei, acum după respingerea revendicărilor ies la iveală frămîntări sociale şi politice, o conştiinţă activă a propriilor nevoi la intelectualitatea românească, o extindere a mişcării, iniţiative care presează asupra ierarhiei superioare ecleziastice pentru a continua mişcarea revendicativă[13]. Acţiunea politică sporeşte pe măsură ce atitudinile conservative ale stărilor privilegiate exceptează chiar mica nobilime românească de la uzul drepturilor ce decurgeau din statutul nobiliar[14]. Respingînd ideea reprezentării nobililor români în adunările comitatense, guvernatorul Gh. Bánffy exprima în termeni fără echivoc reticenţa categorică faţă de orice modificare în exercitarea monopolului privilegiilor. „Nu pot să permit în nici un chip — afirmă el — ca fiecare comitat din această ţară să se transforme în tot atîtea provincii independente, precum nu admite nici funcţia şi nici conştiinţa mea ca din cauza a uneia sau a două persoane neliniştite şi răuvoitoare să fie periclitată întreaga castă a nobilimii sau chiar însuşi comitatul"[15]. Poziţia guvernatorului lasă să se întrevadă imobilismul aristocraţiei ardelene vizavi de problema românească, de revendicările Supplexului care solicitau un statut politic naţional. Îngrijorarea castei conducătoare era prilejuită de stările din Munţii Apuseni, de generalizarea mişcărilor ţărăneşti în anul 1790[16], de tot mai evidentele semne ale influenţei ideilor Revoluţiei franceze. Ca un ecou la discuţiile din dieta Transilvaniei, unde s-a dezbătut problema iobăgiei[17], oficialităţile înregistrează reacţia masei rurale la spiritul restituţiilor. „Auzim că iobăgia va fi restabilită după cum a fost mai înainte. Dacă se întîmplă ceva nu ne vom lăsa. Ne vom ridica mai pustiitor ca pe vremea lui Horea"[18]. Accentele pe care le cîştigă acţiunea ţărănească în 1790, semnele presupuse sau reale ale expansiunii ideilor revoluţionare, antrenarea categoriilor sociale libere în jurul Supplexu-

[13] Zenovie Pâclişanu, *op. cit.*, p. 13.

[14] Ludovic Demény, *Noi contribuţii cu privire la lupta socială şi naţională a românilor transilvăneni la sfîrşitul secolului al XVIII-lea*, în *Studii. Revistă de istorie*, 24, 1971, nr. 6, p. 1159—1185.

[15] *Ibidem*, p. 1168.

[16] I. Sabău, *Problema influenţei primei revoluţii burgheze din Franţa asupra agitaţiilor ţărăneşti din Transilvania din anul 1790* în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, I—II, 1958—1959, p. 162—176.

[17] David Prodan, *Problema iobăgiei în dieta Transilvaniei din 1790—1791* în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, XIII, 1970, p. 69—82.

[18] I. Ranca, *op. cit.*, p. 68.

lui s-au asociat ca motive suplimentare la refuzul stărilor privilegiate în dietă.

Respingerea revendicărilor româneşti a constituit un adevărat şoc pentru elita conducătoare implicată în pregătirea şi înaintarea Supplexului. Surprinderea a fost la fel de mare şi în rîndul elitei provinciale, la nivelul protopopilor şi preoţimii. În sinoadele convocate în vederea prestării jurămîntului de credinţă faţă de Leopold al II-lea se manifestă primele reacţii la hotărîrile dietale. În 14 septembrie 1791 protopopii neuniţi, adunaţi la Sibiu, aflînd conţinutul principiilor formulate în dietă privind cauza românească, îi conferă episcopului Gherasim Adamovici o plenipotenţă pentru a trata problemele naţiunii române, împreună cu trimişii clerului greco-catolic[19]. În acelaşi timp adresîndu-se episcopului îi încredinţează misiunea de a lucra ca să se rezolve intregral şi de fapt acelea ce le-au cerut cu stăruinţă, le-au demonstrat şi dovedit de îndreptăţite[20]. Petiţia din 1 iulie 1792, adresată împăratului de cei doi episcopi, în urma celui de al doilea Supplex, dezvăluie parţial atmosfera de nemulţumire creată de calificarea în dietă a cererilor româneşti ca fătul unor tulburători. „Iară din toate acestea unele au ajuns la cunoştinţa mai multor oameni ai naţiunei, tulburările cele nouă iscate din aceste împrejurări au avut drept urmare ca deputaţii tuturor protopopiatelor — convocaţi, după închiderea dietei, în sensul ordinaţiunii guberniale spre a depune jurămînt de fidelitate către augustul principe — după terminarea solemnă a acestui act..., în numele naţiunii întregi ne-au rugat cu stăruinţă pe noi... să venim la augustul tron spre a mijloci un rezultat oarecare asupra celor cuprinse în amintita petiţie ori spre a exopera ţinerea unui congres naţional sau încuviinţarea deputaţilor naţionali“[21]. Ceea ce nu mărturiseau episcopii era faptul că la Blaj în soborul din 5 octombrie 1781 protopopii chemaţi să depună jurămîntul de credinţă faţă de împărat refuză să presteze jurămîntul prin care trebuiau să se oblige să nu întreprindă nimic împotriva drepturilor celor trei naţiuni. Samuil Micu, implicat în mişcarea revendicativă, oferă într-o scrisoare adresată lui Ignatie Darabant informaţii suplimentare şi revelatoare. „Nuper id est 24 septembris stylo veteri synodum generalem habuimus Balasfalvae, in quo juramentum fidelitatis suae majestatis, cuncti arhidiaconi deposuerunt sed et aliud juramentum a Gubernio missum est, quod reperitur in legibus tran<silva>nicis ut et illud clerus deponat; est quia in illo juramento expresse stet, quod nullo modo aget contra trium Nationum ideo clerus hoc jurare noluit, cum per hoc juramentum impediatur quaerere suas libertates“[22]. Rezultă desigur din

[19] Dr. S. Dragomir, *Corespondenţa episcopului Gherasim Adamovici şi mişcarea de emancipare a clerului şi poporului românesc în anul 1791*, Sibiu, 1911, p. 23—24.

[20] *Ibidem*, p. 24—25.

[21] Ioan Lupaş, *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici şi Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792*, Sibiu, 1912, p. 34.

[22] Zenovie Pâclişanu, *Luptele politice ale românilor ardeleni din 1790—1792*, p. 108.

aceste informaţii rolul elitei intelectuale româneşti în organizarea mişcării, dar mai cu seamă atitudinea ei hotărîtă după respingerea Supplexului. Spre deosebire de faza iniţială a mişcării cînd totul se consumă în cercuri restrînse, acum după respingerea postulatelor atitudinile se dezvăluie, acţiunea capătă contururi mai cuprinzătoare prin antrenarea în mişcare a cercurilor largi intelectuale din provincie. Firește, prezentă şi în faza iniţială, elita provincială ne apare acum purtătoarea unei conştiinţe politice active, decisă să susţină programul politic. Cel de al doilea Supplex va oglindi de altminteri această orientare spre lărgirea bazei sociale a mişcării. Autorii acestei petiţii reactualizează în termeni hotărîţi ideea congresului naţional, formulat şi în primul Supplex, cerînd o adunare naţională de genul congresului iliric la care să participe deputaţi nu numai din starea militară, nobilă, bisericească şi civilă, ci şi din cea plebeie: „... ut sub protectione et praesidio in Provincie praefecti confluxus Nationis ad modum et normam congressus nationis Illyrcae e deputatis non tantum e statu militari, nobiliari, ecclesiastico et civili, sed etiam e plebio eligendis“[23]. Un memoriu grăniceresc în cursul anului 1790, ceruse o reprezentare mai largă în dietă a românilor, inclusiv a sărăcimii prin doi reprezentanţi „avocaţi“ ai acesteia[24]. În general, conferirea unor rosturi politice celor de jos şi ideea reprezentării lor devine tot mai frecventă, fiind stimulată şi de postiosefinismul leopoldin.

Din păcate informaţiile nu ne îngăduie să pătrundem mai departe în mecanismul mental al elitei conducătoare, a autorilor celui de al doilea Supplex. Examinarea textului şi a anexelor sale lasă însă să se remarce un fapt revelator. Autorii citează o lucrare cu titlul *Widerlegung der zu Klausenburg 1791 herauskegommenen Noten über die Vorstellung der Walachischen Nation enthält*[25]. Titlul opusculului corespunde, cu unele inversiuni, cu cel al *Combaterii* ... atribuită lui I. Budai Deleanu şi publicată în traducere românească în ultimii ani[26]. De remarcat însă că menţionarea Combaterii în anexele Supplexului din 1792 este o dovadă evidentă a redactării ei în intervalul dintre apariţia lucrării lui Eder şi înaintarea în martie a petiţiei. Astfel datarea rezolvă o problemă importantă din istoria polemicilor politice româneşti, situînd cu mai mare exactitate în timp elaborarea celui mai radical text politic, influenţat de ideile democratice europene. Ea nu rezolvă însă deplin problema paternităţii celui de al doilea Supplex.

---

[23] Ioan Lupaş, *Contribuţiuni la istoria românilor* ..., p. 145.

[24] Ladislau Gyémánt şi K. Gündisch, *Din antecedentele* ..., p. 265.

[25] *Ibidem.*, p. 159. Citarea în anexă a lucrării polemice atribuită lui I. Budai Deleanu contribuie la datarea polemicii în intervalul de pînă la înaintarea celui de al II-lea Supplex. Vom reveni într-un viitor articol asupra datării şi problemelor pe care le ridică scrierea polemică.

[26] I. Pervain, *Ion Budai Deleanu. I. O scriere necunoscută*, în *Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 129—142, p. 157—188. Scrisoarea lui Ion Budai Deleanu către Petru Maior, publicată în 1972, ridică semne de întrebare în ceeace priveşte paternitatea stabilită de I. Pervain. v. Cornelia Bodea şi Mihai Mitu, *Ion Budai Deleanu scrisoare către Petru Maior*, în „Manuscriptum“, 1972, nr. 1 (6),

Combaterea atribuită lui I. Budai Deleanu deţine însă în literatura politică românească un loc cu totul semnificativ datorită în primul rînd accentelor sociale. În comparaţie cu primul Supplex constatăm o viziune nouă asupra problemei româneşti, o analiză detaliată şi comparativă a feudalităţii, cu deosebire a iobăgiei românilor din comitate. „În sfîrşit, cît de diferită era pe atunci situaţia supuşilor sau iobagilor. Despre asta, însă, cu alt prilej. Dar ni se va obiecta: dacă romanii au fost cîndva oameni cu totul liberi şi, probabil, proprietari de pămînt liberi, ca şi secuii, atunci cum se face că în comitate ei au ajuns, treptat, aproape toţi iobagi? În Ungaria şi în Transilvania lucrurile s-au petrecut la fel ca în restul ţărilor feudale, adică: în vremurile [îndepărtate] de anarhie şi dezordine, persoanele singuratice nu aflau sprijin la stăpînirea lipsită de putere, devenind astfel — rînd pe rînd — victime ale unui vecin mai puternic. Aproape peste tot s-a întîmplat ca în comitatele Clermont şi Beauvais, despre care Beaumanoir povesteşte că atunci cînd lordul sau comitele descoperea în cuprinsul domeniului său vreo bucată de pămînt pentru care nu i s-au prestat servicii şi nici nu i s-au plătit dări, pe loc o lua în stăpînire, ca pe un bun al său. Şi, spune Robertson, tirania marilor proprietari mergea atît de departe şi ei aveau atîtea prilejuri să asuprească şi să ducă la disperare pe cei ce se statorniceau pe moşiile lor, încît unii oameni liberi pierzînd orice nădejde, renunţau la libertate şi se supuneau de bunăvoie puternicilor lor domni, numai pentru ca aceştia, obligaţi de interese proprii, să le acorde sprijin şi mijloace de a-şi întreţine familiile“[27]. Textul pe care l-am reprodus şi în general altele referitoare la geneza iobăgiei, exprimă indubitabil un punct de vedere politic. Obiectivele rămîn şi acum aceleaşi: emanciparea românilor, ridicarea lor la rangul de naţiune egal îndreptăţită. Analiza socială era chemată de autorul *Combaterii* să dovedească caracterul abuziv al iobăgiei impusă românilor în comitate, dar şi căile posibile de ameliorare a condiţiei sociale şi politice a naţiunii. Stabilind o legătură între condiţia omului în societate şi formele de guvernămînt, *Combaterea* conchide în termenii iluminismului că, „asuprirea naşte suflete de sclavi“. Mijloacele de schimbare a condiţiei morale le vede în înlăturarea asupririi sociale şi în sporirea culturii, cu alte cuvinte nu numai a sistemului politic, ci şi în emanciparea socială a românilor. Este interesant de relevat că în *Combatere* se postulează reprezentarea ţăranului sărac în dietă. „Ca să se ia măsuri — scrie autorul textului — în vederea reprezentării ţăranului sărac în dietă“[28]. Ideea reprezentării sărăcimii,

[27] *Ibidem*, p. 173—174.

[28] *Ibidem*, p. 183—186. Reprezentarea ţărănimii apare şi în discuţiile politice din Ungaria. Potrivit acestora iobăgimea trebuie să fie reprezentată în dietă prin nobili, iar în adunările comitatense prin juzii săi. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, p. 354—355; K. Benda, *L'ère du Josephinisme en Hongrie*, în „Annales Historiques de la Révolution Française“, 1973, Avril—Juin, p. 197—218. Comparativ cu soluţiile oferite reprezentării ţărănimii în Ungaria, în mediul intelectualităţii româneşti din Transilvania ideea cîştigă sensuri mai concordante spiritului democratic. Aşa cum ideea este formulată în *Combatere*... nu ne înga-

reluată de autorul *Combaterii,* continuă idei exprimate în 1790 în mediul provincial năsăudean grăniceresc, dar din motive de oportunitate politică neintegrate în postulatele primului *Supplex.* Ideea va deveni de acum înainte o constantă a revendicărilor românești, așa cum rezultă din informațiile istorice, precum și din actele politice. În realitate în intervalul dintre cele două Supplexuri, mișcarea națională înregistrează un moment de turnură, o orientare spre orizonturile de gîndire democratică.

Deși autorii textelor invocate sînt aceiași, ideile vehiculate prezintă diferențe notabile, generate de oportunitățile sau neoportunitățile momentului. Dacă în primul Supplex primordiale sînt revendicările politice, în al doilea apare o anumită deschidere spre social, revendicările în favoarea țărănimii. *Combaterea,* plasată între cele două acte, învederează o orientare spre analiza socială, un prim exemplu de asimilarea a noilor idei sociale. Incriminînd orînduirea feudală, și termenul îi aparține, aceasta este considerată a fi un izvor al relelor, unul dintre altele. „Orînduirea feudală este și ea una din aceste cauze"[29]. Dar examinarea textelor învederează și alte cîteva fapte ce merită să fie analizate. În intervalul dintre cele două Supplexuri elita românească înregistrează, datorită năruirii nădejdilor, o accentuare a opțiunilor politice, o intensă participare la viața politică, o lărgire a cercului participanților și o încercare de folosire a instituțiilor tradiționale, sinodul bunăoară, exprimării revendicărilor naționale. În aceeași perioadă se remarcă cristalizarea unui spirit protestatar, forme de manifestare nonconformiste care merg pînă la refuzul prestării jurămîntului față de sistemul politic transilvănean. În lumina acestor observații se poate afirma că elita românească, participantă la redactarea Supplexului, a dispus de o mobilitate remarcabilă politică, fapt ce a făcut-o să apeleze, la un scurt interval de timp, la un registru atît de variat de opțiuni.

Este interesant să remarcăm că în perioada de redactare a Supplexului difuzarea ideilor Revoluției franceze era o realitate în Transilvania. În același timp se pot înregistra accente sociale bine marcate în petițiile și protestele intelectualilor, compasiune pentru soarta țăranilor etc. În acest sens este revelatoare o plîngere împotriva lui Ioan Bob, adresată guvernatorului, semnată „clerus unitus Diecesis Fogarasiensis". Autorul ei, Petru Maior îl acuză pe episcopul unit în termenii următori: „Voința fondatorului episcopatului de Făgăraș a fost ca să se propage unirea și veniturile să fie pentru întreținerea episcopului, acum se pare oarecum că sînt mai mulți episcopi, căci în Blaj este unul, în Cut altă rudă în slujbă. Aceștia sug și mănîncă cu lăcomie roada și sudoarea țăranilor, împotriva sentimentului fondatorului, aceștia după

duie, deocamdată, concluzii suplimentare. Coroborate însă aceste informații despre reprezentarea țărănimii sau în general datele care mărturisesc o preocupare pentru ea sînt de natură să contureze noi opțiuni sociale la elita românească.

[29] *Ibidem,* p. 187.

un an de îngrăşare se ridică la stăpînire, se ridică la bogăţii, ridicas-ar la ştreang"[30].

Or, în pofida acestor disponibilităţi pentru social, autorii Supplexului supraestimează politicul, făcîndu-i un loc precumpănitor în programul revendicativ, fără referinţe la aspectele sociale, în acele momente suspecte şi inoportune. Revendicările sociale şi reprezentarea celor de stare plebeie apar însă după cum am văzut încă în vremea preliminariilor Supplexului, în egală măsură în *Combatere*, fapt ce indică o mutaţie în planul deciziei politice.

În lumina cercetărilor noastre se pare că refuzul stărilor privilegiate şi noul curs politic care se cristaliza, al înţelegerii Curţii cu nobilimea, convinge elita despre necesitatea unei baze sociale a mişcării revendicative, a unui sprijin în interior. În pofida acestei convingeri şi a semnelor evidente de sensibilitate pentru social în Supplexul din 1792 viziunea politică rămîne precumpănitoare. În *Combatere* însă şi în alte scrieri istorice etc. încriminarea feudalităţii şi analiza istorică a acesteia cîştigă teren, deschizînd o nouă orientare în spiritul ideilor democratice. Poporul devine de pe acum mai mult decît un simplu argument cantitativ, el cîştigînd semnificaţii politice posibile prin ideea reprezentării lui. Desigur contactul cu literatura socială iluministă, cu scrieri definitorii ale criticismului iluminist, cu ideile Revoluţiei franceze au putut să catalizeze viziunea democratică a elitei româneşti. Reevaluarea opticii sale vizavi de ţărănime, de popor, a putut să fie determinată şi de experienţa Răscoalei lui Horea, care a ridicat în prim plan potenţialul românesc al ţărănimii[31]. Dar şi evenimentele recente, mişcările ţărăneşti din 1790 au fost în măsură să colaboreze la fundamentarea convingerii despre valoarea factorului popor şi în emanciparea politică a naţiunii. De acum se pare că gîndirea socială românească pe cale de cristalizare se asociază ca element complementar atitudinilor politice, stimulînd noi forme de activitate, în care nonelitarul este tot mai des invocat, împrejurare ce determină o nouă etapă în istoria luminilor româneşti.

4. Mişcarea politică a Supplexului a însemnat un moment de turnură în istoria vieţii intelectuale româneşti transilvănene. Ea a demonstrat conservatismului nobiliar că în pofida revocării reformelor iosefine cursul acestora trebuia continuat cel puţin în domeniul culturii. Discuţiile die-

[30] Documentul menţionat de Pâclişanu, o plîngere adresată guvernatorului George Bánffy, semnată „Clerus unitus Diecesis Fugarasiensis, a fost prezentată în 7 septembrie 1970. Documentul s-a păstrat într-o copie redactată de I. M. Moldovan după o altă copie trimisă de guvernator lui Ioan Bob. v. Ms. rom. 472 a—b. Bibl. Acad. R. S. România. Filiala Cluj-Napoca. Autorul plîngerii este Petru Maior. Atribuirea s-a făcut pe baza ideilor generale ale lui Petru Maior şi în aceeaşi vreme întemeiat pe o scrisoare a lui Petru Maior adresată către Propaganda Fide v. Octavianus Bârlea, *Ex Historia romena: Ioannes Bob Episcopus Fogarasiensis (1783—1830)*, Frankfurt/Main, 1948, p. 395—396.

[31] David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II, p. 710.

tale pe tema promovării culturii în rîndul românilor[32] li se părea a fi reprezentanților naționalității privilegiate antidotul la recentele mișcări sociale care, nu mai departe decît în 1790, agitaseră scena provinciei. Dar mai cu seamă o difuzare a culturii trebuia să preîntîmpine ridicarea masivă a țărănimii la răscoală așa cum s-a întîmplat în vremea lui Horea. În primul rînd însă mișcarea Supplexului cu întreaga ei istorie a convins elita românească despre necesitatea unei schimbări de direcție în acțiunea politică. La aceasta îndemna și orientarea spre reacțiune din Imperiu, climatul general care nu încuraja acțiunile politice deschise. Așa se explică faptul că în condițiile date, a orientării irațională și a regimului tot mai ostil inovațiilor, mișcarea națională se retranșează în cultură care devine o principală purtătoare a revendicărilor naționale. În consecință între 1792 și 1804, între Supplexul din 1792 și reluarea limitată a acțiunii politice printr-un nou Supplex, mișcarea culturală urmează un proces de organizare, marcat de tendința spre instituționalizarea culturii, de expansiunea iluminismului în cadrul unui tot mai alert dialog cu societatea. Se poate lesne observa, comparativ cu perioada precedentă anului 1790, în care dominante erau lucrările editate, erudite, adresate cercurilor savante și politice, o diversificare a vieții intelectuale, a domeniilor de creație și, evident, o multiplicare a mijloacelor de comunicare. Protagoniștii scenei culturale încep să exprime mai limpede noul crez iluminist în raport cu societatea. Literații nu sînt de ajuns — socotea S. Micu — ca să se învețe cu graiul viu mulțimea de popor, însă prin cărți ușor pot face, căci oricare știutor de carte cetind cu încetul învață și pricepe[33]. Comparativ cu opțiunile elitare din *Brevis Historica Notitia* (1778), Samuil Micu și cu el întreaga pleiadă de iluminiști români apelează la o nouă modalitate de comunicare, la genuri istorice adecvate dialogului cu societatea și în special la scrieri în limba română care iau tot mai frecvent locul celor în latină. Încă în plină desfășurare a evenimentelor care au marcat istoria Supplexului, S. Micu scrie o *Istorie a românilor cu întrebări și răspunsuri* la care prezidează intenția difuzării pe verticală a cunoștințelor istorice. Ideea comunicării cu poporul, cu masa rurală se accentuiază paralel cu deschiderea gîndirii politice spre problematica socială, prin reluarea unor idei cristalizate încă în ambianța mișcării Supplexului. Orientarea prefigurată de *Combatere* se continuă în istoriografia timpului prin multiplicarea referințelor la problematica socială, care face pași spre conturarea istoriografiei sociale.

Dialogul pe care iluminiștii îl angajează cu societatea în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea are în vedere difuzarea cunoștințelor istorice, potențarea conștiinței naționale, dar paralel și integrarea țără-

[32] Ladislau Gyémánt, *Proiecte dietale de reformă a învățămîntului românesc din Transilvania între 1790—1848*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie", XIV, 1971, p. 105—117.

[33] Z. Pâclișanu, *Samuil Clain concurent la episcopia Orăzii Mari*, în „Cultura Creștină", 1919, p. 196.

nimii în istoria recentă a naţiunii. Istoriografia conferă istoriei societăţii româneşti un loc cuprinzător, fapt ce probează convingător o deplasare de la istoria politică, spre istoria fenomenelor sociale, care au avut o înrîurire asupra mersului istoriei românilor. La accentele de compasiune pentru soarta neamului românesc, întîlnite anterior, acum se asociază o nouă sensibilitate pentru diversele faţete ale istoriei naţionale; instituţiile şi rolul lor, atitudinea clasei feudale, a domnilor şi principilor, faţă de aspectele vieţii ţărăneşti, iobăgia, opera reformismului. Scriind despre Iosif al II-lea imediat după 1792 Micu nota: „Acesta în Ardeal au stricat iobăgia care era un fel de robie şi pre sămînţă mergea..."[34]. Ideile iluminismului accentuează fericirea norodului văzută în spiritul despotismului luminat ca o datorie a principilor, de „păzitori norodului său". Într-un moment de reflux al mişcării politice, iluminismul ardelean se deschide moralei laice, unui conţinut social din ce în ce mai marcat şi exprimat prin frecvenţa în vocabularul epocii a noţiunii de *obşte, obştesc,* asociat celui de *fericire, popor, norod* etc. „O că de s-ar milostivi Dumnezeu să le lumineze înţelesul şi decît binele cel de deosebi să caute cel de obşte, din care curge binele cel deosebi al unuia fieştecăruia că binele cel deosebi de nu este intemeiat peste binele cel de obşte, iaste ca şi turnul cel fără de temelie şi ca şi frunza pre apă şi pravul care-l poartă şi-l spulberă vîntul, curînd cade şi piare"[35]. Se poate observa cum în ultimul deceniu al secolului concepţia luminilor româneşti devine chiar de la începutul noii perioade mai comprehensivă, dezvoltînd idei formulate anterior despre reprezentarea poporului şi explorarea socialului.

În acest sens istoriografia conturează preocupări distincte în două direcţii principale: 1. popularizarea ideilor programului politic în societatea românească şi 2. ridicarea în planul tratării istorice a problemelor societăţii româneşti contemporane. Istoriografia iluminismului şi la români ridicînd propria epocă în conştiinţa ei a contribuit prin istorismul profesat la critica întocmirilor politice şi sociale contemporane[36]. Evoluţia spre aspectele sociale se intensifică în ultimul deceniu al secolului şi în primele decenii ale secolului următor. Fenomenul este adiacent preocupărilor pentru istoria contemporană, dar şi încercărilor tot mai dese de a privi trecutul din perspectiva contemporaneităţii. Dovadă opera lui Samuil Micu, *Istoria şi lucrurile şi întîmplările românilor* care este pătrunsă de un accentuat spirit contemporan, fiind prin primul şi ultimul volum o istorie trăită, opera istoricului participant. Scriind într-o epocă în care ritmul istoric se accelerase, istoricii iluminişti, încrezători în ideea de progres, stabilesc tot mai insistent o legătură între condiţia socială deplorabilă a masei româneşti iobăgite şi statutul politic solicitat de veacul luminilor şi al echităţii. Istoriografia oglindeşte în largă măsură şi mai direct opţiunile sociale ale iluminiştilor români.

[34] Samuil Micu, *Scurtă cunoştinţă a istoriei românilor,* ed. C. Câmpeanu, Bucureşti, 1963, p. 44.
[35] *Ibid.,* p. 80.
[36] Werner Kraus, *Opera şi cuvîntul,* Bucureşti, 1976, p. 34—48.

Astfel istoricii români conferă un spaţiu sporit stării naţiunii în secolul al XVIII-lea, nu prin simple comparaţii între măreţia strămoşilor şi starea neamului în secolul al XVIII-lea, temă frecventă în deceniul VIII, ci prin investigarea concretă a statutului ei social şi politic, fapt ce adînceşte cunoaşterea de sine istorică. Bună dovadă că Samuil Micu concepe timpul său ca *Începutul neamului românesc*, ca o nouă epocă aflată sub semnul conştiinţei naţionale. „..să-şi deschiză ochii minţii, şi măcar puţintel, ca printr-o crepătură, să zărească statul său, şi privind la cei de demult ai neamului său părinţi, să nu facă de ocară mărirea acelora carii era oameni învăţaţi, oameni războinici, oameni viteji, oameni carii sus căuta, nu să lăsa proşti robi. Aceasta ca într-o oglindă privindu-le să înceapă a gîndi de mijlociri cum să se poată face iarăşi cinstit, iarăşi mărit, să se apuce de învăţătură, că prin învăţătură să cîştige înţelepciunea şi prin înţelepciune să dobîndească fericirea. Să gîndească ca mai întîi să dobîndească binele şi fericirea cea de obşte a neamului nu fieştecine să umble după cum patima şi pofta îl poartă“[37]. Deşi motivul trecut-prezent, măreţia strămoşilor-decadenţă urmaşilor, este în continuare evocat, dimensiunea contemporană a naţiunii este considerată susceptibilă de ameliorare prin acţiunea dinamică a iluminismului. Această îmbinare a „conştiinţei de sine istorice cu înţelegerea exactă a Istoriei“[38] se exprimă şi în istoriografia română prin încorporarea aspectului social cercetării istorice.

Începînd cu ultimul deceniu reconstituirea istoricului asociază alături de aspectele politice, şi acum precumpănitoare, accente suplimentare interesînd statutul social al românilor în evul mediu, dar şi condiţia lor în secolul pe care îl trăiau. Discuţiile istoricului interesează adeseori confruntarea situaţiei de drept cu starea reală în care se găseau românii. Din această perspectivă politică cercetarea originii feudalităţii, specifică epocii lui Boulainvillier, Montesquieu, luptelor pentru privilegii[39], priveşte procesul de feudalizare, abuzul încercărilor de transformare a populaţiei româneşti de pe *Pămîntul regesc* în iobagi sau pur şi simplu, transformarea românilor liberi în populaţie servilă. În linii generale istoricii abordează o vastă problematică cu implicaţii în structura socială, reformismul austriac şi fanariot, Răscoala lui Horea etc. Încă în *Combatere* se pot descifra preocupări distincte şi aprofundate de istorie socială, de cunoaştere a instituţiilor medievale, disponibilităţi pentru analogii cu istoria europeană şi o bună orientare în literatura istorică iluministă. În această scriere polemică descoperim intenţia autorului de adîncire a problematicii medievale: istoria congregaţiilor medievale şi a dietei, istoria iobăgiei şi statutul juridic al românilor comparativ cu situaţia de fapt, cu abuzurile săvîrşite. Familiarizarea autorului *Combaterii* cu opera lui Robertson a putut oferi un model pentru istoria originii iobăgiei ardelene, fapt ce ar explica interesul lui Budai

[37] Samuil Micu, *op. cit.*, p. 90—91.
[38] Werner Kraus, *op. cit.*, p. 47.
[39] *Ibidem*, p. 36.

Deleanu pentru uniunea medievală a celor trei naţiuni în *De unione trium nationum*"[40] despre uniuni în general în istoria europeană.

În deceniul ultim al secolului şi la începutul celui următor istoriografia românească îşi sporeşte interesul pentru aspectele vieţii sociale, prelungind opţiunile din *Combatere* şi extinzîndu-le la domeniul literaturii, moralei etc. În noua ambianţă referinţele la iobăgie se înmulţesc, în raport cu implicaţiile reformismului iosefin, cu problema dependenţei personale. Evident că în acest stadiu de evoluţie istoriografia socială nu se fixează, exceptînd aspectele reflexe din disertaţia lui Budai Deleanu, la preocupări distincte, speciale, ele rămînînd la interferarea problematicii sociale în naraţiunea istorică, cu vădita intenţie de a o extinde. Obiectivele politice urmărite fac ca preocupările de istorie socială ale iluminiştilor să se manifeste stăruitor pe măsură ce dimensiunile mişcării naţionale se extind la pături sociale mai largi, în funcţie de evoluţia conceptului de naţiune pe cale de a cuprinde întregul corp social. Progresul spre lumea modernă în ambianţa revoluţiei democratice, a ecourilor ei în Transilvania, nu a fost fără efecte în mediul românesc. „Sînt românii, notează un izvor, care ştiu revoluţia franceză fără carte, şi încă o repetă altora"[41]. Spre sfîrşitul deceniului întîlnim chiar în mediul ţărănesc semnificative ecouri ale victoriilor franceze. „... aceasta însă nu va fi rău pentru noi ţăranii, deoarece nu vom mai sluji domnilor, *ci unul va fi ca celălalt*"[42] (s.n. P.T.). Principiul egalităţii din *Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului*, receptat în mediul ţărănesc transilvănean, îşi asociază în formulări locale semnificaţii antifeudale. Un istoric şi memorialist al epocii, Ioan Monorai, surprinde vremea de „revoluţii şi mişcări" pe care o traversează Ardealul, alături de toată Europa, fapt ce îl determină să insereze în paginile sale de istorie trăită principiile *Declaraţiei drepturilor omului şi cetăţeanului*[43].

Expansiunea ideilor revoluţiei democratice[44], păşirea în scenă a ţărănimii răsculate în vremea lui Horea, recidiva mişcărilor ţărăneşti în 1790 şi din anii următori, radicalizarea conştiinţei sociale a ţărănimii şi ideea necesităţii schimbărilor crează climatul pentru afirmarea opţiu-

---

[40] Al. Ciorănescu, *Opera istorică a lui Budai Deleanu*, în „Cercetări literare", II, 1936, p. 122—123.

[41] L. Demény, *Noi contribuţii cu privire la lupta socială şi naţională a românilor transilvăneni la sfîrşitul secolului al XVIII-lea*, în *Studii. Revistă de istorie*, 24, 1971, nr. 6, p. 1171.

[42] Iosif Kovács, *Agitaţii ţărăneşti din Munţii Apuseni după Răscoala lui Horea, oglindite în documentele arhivei comitatului Turda*, în *Studii şi cercetări ştiinţifice*, Seria III, Ştiinţe sociale, An. V, 1954, nr. 3—4, p. 582.

[43] Ioan Monorai, *Brevis Notitia Rerum Dacicarum. Scurtă cunoştinţă a lucrurilor Daciei*, Ms. Bibl. Episcopiei din Arad, p. 276—279.

[44] Despre ecourile ideilor franceze în mediul ţărănesc ardelean, îndeosebi: I. Kovács, *op. cit.*; I. Sabău, *Problema influenţei primei revoluţii burgheze din Franţa asupra agitaţiilor ţărăneşti din Transilvania din anul 1790*, în *Anuarul Institutului de istorie Cluj*, I—II, 1958—1959, p. 162—176; Idem, *Din lupta ţărănimii transilvănene împotriva sarcinilor militare în timpul războaielor duse de Imperiul Habsburgic împotriva Revoluţiei franceze (1792—1797)*, în *Studii. Revistă de istorie*, XIII, 1960, nr. 2, p. 221—232.

nilor sociale. În acest sens istoriografia oferă dovezi concludente despre modificările care își face loc în mentalitatea elitei intelectuale. Marea încercare de sinteză istorică al lui Samuil Micu, scrisă la începutul secolului al XIX-lea, în timpul desfășurării războaielor napoleonene surprinde în termeni limpezi esența și gravitatea iobăgiei, efectele reformismului și chiar limitele lui. Pentru el „iobăgia care era un chip de robie păgînească, că carii era iobagi, trebuie patru zile în săptămînă să lucre domnului, la care era iobagi și toți cîți să năștea feciori de iobagi, iobagi era, nu putea să se mute cu lăcașul, fără numai unde domnul său voia și de să muta legat îl aducea domnul îndărăpt. Și multe alte greutăți avea bieții iobagi"[45]. Micu salutînd desființarea iobăgiei, disociază între dependența personală, legarea de glie și servitute. El este convins că Patenta din 1785 n-a ușurat starea țărănimii, deoarece scrie despre Iosif al II-lea: „batăr de ar fi trăit să ușureze și jugul bieților proști"[46]. Samuil Micu a văzut sensul real al desființării dependenței personale și totodată, esența problemei țărănimii, gravitatea servituții, care rămînea în continuare o problemă deschisă.

O etapă nouă în planul istoriografiei sociale o marchează Gh. Șincai în *Hronica românilor și a mai multor neamuri*. Și el, în același început de secol, distinge legarea de glie de servitute, urmărind istoria socială a țărănimii la nivelul iobăgiei[47]. El remarcă o primă perioadă pînă la legislația dietală ce a urmat răscoalei lui Doja, caracterizată prin libertatea de mișcare, o a doua de la această dată, în care libertatea de mișcare a fost suprimată. „Ci oricum au fost curuțimea[48] aceasta, românii și ungurii cei proști de supt Sfînta coroană a Ungariei, o pot plînge pururea, pentru că mai înainte era oamenii slobozi, adecă se putea muta de pre un loc pe altul, cînd vreu, dacă plătea domnilor, pe ale căror locuri ședea, ce li se cuvenea, și-și plătea datoriile. Dară în toamna din anul 1514 (cînd s-au primit Tripartitul sau Fundămîntul legilor ungurești și ardelenești, cel de Ștefan Verboți-Verböczi n.n. P.T. — alcătuit, din carele scriu acestea) s-au făcut iobagi deplini, adecă așa s-au legat locurilor pe care ședea, cît dintr-însăle nu s-au putut după aceea mișca, sau de s-au mișcat neștine, s-au dus înapoi cu sila. Totuși slujba care era datori să o facă domnilor pămîntești, dintru început nu au fost prea de măsură grea, căci era detori să lucre numai o zi în săptămînă, să dea în toată luna fieștecare cîte o găină, pe un an două gînște, una la Rusalii, alta pre la zoua Sfîntului Martin, apoi iarăși pe un an zece gazde dinpreună un porc, pre sama domnilor săi cei pămîntești, pre-

[45] Samuil Micu, *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor*, Ms. rom. nr. 436 Bibl. Acad. R. S. România. Filiala Cluj, Tom. I, p. 287—288.

[46] *Ibidem.*

[47] Aurel Răduțiu, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale* Cluj, 1973, p. 37—44.

[48] În edițiile *Hronicei* lui G. Șincai, inclusiv în ultima, editorii au transcris greșit în loc de *curuțime, cruzime*, ceea ce a dus la alterarea înțelesului gîndului istoricului. V. ms. original al *Hronicei* la *Biblioteca Centrală Universitară*, Cluj-Napoca, tom. II, anul 1514.

cum arată decretul VII al craiului Vladislav II"[49]. Şincai zugrăveşte în culori vii nu numai partea istorică a iobăgiei, continua agravare a ei, cît mai cu seamă imaginea ei contemporană fixată într-o pagină tulburătoare, pe care o vom regăsi în discursul bărnuţian la 1848. „Ba proştii la atîta agiunsese pe vremea mea de se vindea ca dobitoacele fără de loc, nu cu locul pe carele lăcuia împreună: afară de slujbele, care le facea domnilor pămînteşti începînd de luni pînă sîmbătă seara, în toată săptămîna, preste tot anul, dumineca, fiind că alta nu se putea lucra, domnii cei pămînteşti, pre iobagii săi îi trimitea cu cărţi pre la alţi domni. Preoţii româneşti trebuia să dea dăjdi domnilor pre an şi să le crească şi hrănească cîini: pre feciorii lor îi răpea de la învăţături şi făcîndu-i curteni îi silea să-şi mute legea şi credinţa şi altele mai multe făcea domnii cei pămînteşti cu bieţii români, mai vîrtos domnii aceia, carii se lepădase de neamul, legea şi credinţa românilor din care era prăsiţi, numai ca să-şi poată tăgădui neamul şi să se arate a fi de neamul unguresc"[50].

La Şincai asuprirea socială a românilor se împleteşte cu intoleranţa politică şi religioasă, deoarece, scrie el, „neamul nostru cel românesc întreg, adecă nu numai proştii, ci şi nobilii din Ardeal şi părţile Ţărei Ungureşti, pentru că n-au primit rătăcirile protestanţilor, precum nu primisem şi obiceiurile Besercei Romei mai nainte, la atîta au agiuns, cît numau suferiţi s-au ţinut în Ardeal şi părţile Ţărei Ungureşti, precum arată Aprobatele Ardealului"[51]. Interesat de starea neamului românesc, cu alte cuvinte de corpul social integral al naţiunii, istoricul stabileşte o legătură între asuprirea socială şi politică a elementului românesc din Ardeal în secolul al XVIII-lea. Incursiunile iluministului român în domeniul istoriei iobăgiei ardelene mărturisesc o înţelegere profundă a mecanismului social, al structurii feudalităţii ardelene. Consideraţiile lui, deşi neconcretizate în lucrări speciale, au deschis generaţiei paşoptiste calea istoriei sociale[52]. Privite din perspectiva iluminismului politic românesc, contribuţiile de istorie socială ale secolului al XVIII-lea ne apar subordonate militantismului, ideii de emancipare a păturii de jos, a ţărănimii căreia desfiinţarea iobăgiei şi înlăturarea servituţii trebuia să-i redea demnitatea umană în cadrul comunităţii naţionale. „Românii cei proşti au gemut sub tirănie pînă la anul 1785 cînd s-au milostivit augustul împăratul Iosif al II-lea a strica iobăgia, precum se va vedea la anul acela. Barem de ar fi trăit împăratul Iosif pînă cînd ar fi uşurat jugul bieţilor proşti, carii nu mult s-au uşurat prin stricarea iobăgiei"[53]. Se poate uşor constata că la turnura secolului ilumi-

[49] G. Şincai, *Hronica românilor*. Ediţie de Florea Fugariu. Note de Manole Neagoe, Tom. II, Bucureşti, 1969, p. 182—183.

[50] *Ibidem.*

[51] *Ibidem.*

[52] Textul bărnuţian atestă indubitabil influenţa lui Şincai v. S. Bărnuţiu, *Românii şi Ungurii*. Cu introducere şi comentar de G. Bogdan-Duică, Cluj, 1924, p. 17—18.

[53] G. Şincai, *op. cit.*, p. 184.

niştii români realizează o unitate de vederi într-o problemă devenită cardinală pentru evoluţia politică a naţiunii.

5. În acelaşi interval de timp de numai cîţiva ani ce separă textele lui Micu de ale lui Şincai, se produce o nouă tentativă de reluare în 1804 a acţiunii politice printr-un nou Supplex[54]. Alcătuit posibil în legătură şi cu reglementările din anii 1785—1805 ale administraţiei Pămîntul Crăiesc[55], noul Supplex ne oferă de astă dată un reper semnificativ pentru evoluţia ideilor sociale la românii ardeleni. *Supplexul* din 1804 prin conţinutul şi postulatele sale indică o semnificativă mutaţie în gîndirea politică a elitei româneşti. În linie directă el stă în legătură cu consideraţiile sociale ale *Combaterii*, mărturisind elocvent procesul de adîncire timp de un deceniu şi mai bine a aspectului social al problemei naţionale româneşti. Dar în primul rînd să remarcăm la distanţă de timp amintită o deplasare de la viziunea precumpănitor politică spre analiza socială profundă a fenomenului iobăgiei. Nu este credem lipsit de interes faptul că prima problemă tratată este aceea a iobăgiei din comitate *(Descoperirea greutăţilor oamenilor de supt nemeşi)*[56], urmată de prezentarea stărilor de lucruri de pe *Pămîntul Crăiesc (Redescoperirea lăcuitorilor din Fundus Regius)*[57]. Din acest punct de vedere s-a considerat că Supplexul din 1804 face un remarcabil pas în adîncime. „Coboară, considera acad. David Prodan, în tumultul suferinţelor celor mulţi, a marilor mase ţărăneşti, în fondul întunecat al iobăgiei. Revendicările lui pentru naţiune sînt înainte de toate revendicări în favoarea celor mulţi, naţiunea sînt înainte de toate ei"[58]. La numai cîţiva ani după această dată Şincai va da expresie în *Hronică* ideii de naţiune română alcătuită pe fundalul masei ţărăneşti. Supplexul din 1804 introduce în problematica naţiunii răscoalele ţărăneşti, Bobîlna şi Horea, dar şi faptul politic al Unirii lui Mihai Viteazul. În plină desfăşurare a războaielor cu Franţa napoleoniană, elita intelectuală românească justifica istoric răscoalele ţărăneşti în termenii noilor idei. Textul o spune limpede invocînd exemplul răscoalei de la Bobîlna: „... au făcut asupra nemeşilor turburare, neputînd asupreelele răbda, vrînd norodul încă de atuncea a se scutura de acest jug"[59]. Condamnarea opresiunii feudale este totală, asuprirea fiind considerată rodul tiraniei clasei feudale şi nu rezultatul unor excese individuale. Astfel discutînd legislaţia iobăgească din anul 1791 şi greutăţile ridicate în calea aplicării Patentei de desfiinţare a iobăgiei, autorii Supplexului notau: „Şi prin acest articuluş iobagii sînt legaţi şi de mîini şi de picioare, pentru că dacă este nemeşul un tiran (precum toţi sînt) sau nu dă iobagului său pămînt

[54] D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc.* 1804, Cluj, 1970.
[55] L. Gyémánt, *Integrarea ţărănimii în mişcarea naţională românească din Transilvania între 1790—1848*, în *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie*, XXIII, 1980, p. 236—261.
[56] D. Prodan, *op. cit.*, p. 42—43.
[57] *Ibid.*, p. 44—46.
[58] *Ibid.*, p. 29.
[59] *Ibidem*, p. 42.

destul da se putea lucra săracii, iaste întrebare care la un domn ca acela şi la un al doilea iad pe pămînt cine să va băga?"[60].

Invocarea răscoalelor ţărăneşti şi tratarea lor din perspectiva istoriei sociale, ca determinate de greutăţile robiei, colaborează substanţial la fixarea rolului istoric al ţărănimii. Discutate şi odinioară din unghiul consecinţelor politice, acum răscoala de la Bobîlna e invocată ca fenomen social, alături de răscoala lui Horea. Imaginea iobăgiei primeşte în Supplexul din 1804 o tratare fără precedent, accente de compasiune pentru cei care în concepţia autorilor se confundau cu naţiunea .„De voi grăi mai multe pentru starea iobăjii, mă tem că de va fi modru stelele ceriului să plîngă şi din lacrimile acelea s-ar îneca lumea"[61]. Interesul pentru ţărănime, pentru condiţia ei socială, prevesteşte în acest început de secol atitudinea romantismului faţă de popor. Concomitenţa fenomenului social în istoriografie şi în revendicările politice mărturiseşte existenţa unui proces semnificativ parcurs de elita românească. Interesul pentru istoria socială şi revendicările în favoarea masei ţărăneşti în istoriografia şi respectiv în acţiunea politică atestă o mutaţie în mentalitatea elitei româneşti. Rolul tot mai hotărît al marilor mase în procesele revoluţionare europene, declanşate de revoluţia franceză, un anume scepticism faţă de posibilitatea rezolvării pe căile restructurărilor constituţionale îndrumă elita spre căutarea unor puncte de sprijin în marea masă a poporului. La acestea s-a asociat şi exemplul Răscoalei lui Horea care a convins liderii români despre forţa ţărănimii. Prăbuşirea iosefinismului le-a întărit convingerea că ţărănimea putea să confere mişcării naţionale o bază socială mai consistentă.

Dar elementul nou care se asociază în ambianţa evenimentelor europene este, fără îndoială, accentuarea ideii posibilităţii izbucnirii mişcărilor ţărăneşti sub inspiraţia ideilor revoluţionare. „Dară dimpotrivă să crezi împărăţia Ta că Ţara (care mai cu seamă stă din neamul românesc) plînge şi geme de asupritele pe ei greutăţi şi nedreptăţi. Ostaşii carii au venit din prinsoare franţozului (sau frîncului) multă descoperire au făcut fraţilor săi şi neamurilor sale despre starea Tării frînceşti de unde să culege a crede că de nu să va face îndreptare şi uşurare acestui neam asuprit, cu [a]nevoie să va ţinea, fără pericol, îndelung supt jugul greutăţilor în care se află. Pentru că greutatea norodului niciodată nu veşteşte bucurie. Dar uşurarea şi dreptatea norodului este temeiul stăpînirii"[62]. Argumentul ridicării poporului la revoltă în cazul nesatisfacerii revendicărilor este invocat încă în 1792 de cei doi episcopi. „În astfel de împrejurări ne este teamă, pre Auguste principe, că nu ne vor fi de ajuns puterile noastre spre a putea opri de la orice exces, după cum ni s-a impus sub proprie răspundere, un popor atît de mare şi răspîndit în toată provincia"[63]. Şi sub acest aspect constatăm o conti-

[60] *Ibidem*, p. 43.
[61] *Ibidem*.
[62] *Ibidem*, p. 81.
[63] I. Lupaş, *Misiunea episcopilor*, p. 42.

nuitate cu ideile cristalizate în momentul respingerii acțiunii revendicative românești.

Accentuarea ideii unor posibile mișcări revoluționare și insistenta invocare a problematicii sociale nu a însemnat însă depășirea limitelor reformiste. Elita intelectuală românească nu depășește prin postulatele ei sociale limita reglementărilor urbariale, suprimarea abuzurilor, ideea de alegere liberă a dregătorilor sătești, egalitatea deplină de drepturi pe *Pămîntul Crăiesc* sau reprezentarea țărănimii sărace prin avocații ei. Ea nu aderă în actele ei politice la soluția revoluționară, cel mult folosește argumentul nemulțumirii țărănești pentru a pregăti calea reformelor. Oricum *Supplexul* din 1804 reprezintă un pas decisiv spre inserarea în programul național a componentei sociale. Noul Supplex reprezintă, prin elementele de critică socială și momentul în care elita prefigurează desființării iobăgiei, considerată o condiție a progresului națiunii. Coroborate ideile sociale ale *Supplexului* din 1804 cu concepția antifeudală a istoriografiei iluministe se poate contura un ansamblu coerent programatic care se va defini treptat în deceniile prerevoluționare. „Esențialul luptei intelectuale e ridicarea românilor la națiune politică, a țărănimii desființarea iobăgiei. Dar două planuri care se întrepătrund, fiecare asumîndu-și, unul savant, teoretic, celălalt elementar, empiric, unul reformist, celălalt revoluționar problema națiunii însăși. Ele sînt cele două fețe ale aceluiași corp, se întregesc acum reciproc, ca să se confunde apoi în programul revoluționar unic, atotcuprinzător al națiunii din 1848"[64]. În acest proces de integrare cele două fațete ale problemei naționale în intervalul dintre 1792—1804 treptat devin complementare, împrumutîndu-și reciproc dezideratele. Fenomenul de osmoză care străbate societatea românească la începutul secolului al XIX-lea explică în bună măsură evoluția ulterioară spre cristalizarea programului revoluționar.

6. Primul deceniu aduce însă o tot mai decisă preocupare a elitei politice pentru crearea unei literaturi sociale și economice românești[65]. În cadrul unei bine articulate pedagogii sociale, iluminiștii români tind și reușesc să depășească limitele conformiste ale modelului social reformist[66], specific literaturii de stat, evoluînd spre alcătuirea unei literaturi economice și sociale dedicată țăranilor români. „Deci le cetește cîte ceva din cartea aciasta și le tîlcuiește mai pre larg, cum vei putea; îndeamnă-i spre iubirea de osteneală, spre direptate și spre îndestulare cu cele cîștigate prin sudoarea sa; îndeamnă-i încă să înceapă a lucra mai

[64] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II, p. 711.

[65] C. Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura Transilvaniei dintre anii 1786—1830*, în *Studii*, IX, 1956, nr. 1, p. 97—106; N. Edroiu, *Die Anfänge der Rumänischen Fachliteratur über Wirtschaftsfragen* (1780—1810), în *Apulum*, XV, 1977, p. 394—408.

[66] Pentru modelul social reformist v. Ioan Nistor, *Modelul social în literatura didactică românească din Transilvania (1770—1830)*, în *File de istorie*, IV, 1976, p. 275—293.

bine pămîntul..."[67]. Alcătuită spre „folosul de obşte"[68], noua literatură economică, inspirată după modele în circulaţie, reprezintă un continuu proces de adaptare la stările locale, în intenţia emancipării ţăranului de sub autoritatea rutinei tradiţionale. Încercărilor mai vechi de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, de a găsi o comunicare directă cu ţărănimea prin întemeierea unui periodic adresat ţăranilor[69], le urmează „Societatea filozofească" care elaborează un cuprinzător program cultural marcat de imperativele difuzării lucrărilor din domeniul ştiinţelor naturii. Direcţionat spre societate, programul „Societăţii filosofeşti" afirmă implicit un model economic şi social nonfeudal, căutat în sfera noii economii[70]. O relativ bogată literatură de colportaj, calendarele româneşti etc. era chemată să difuzeze cunoştinţele ştiinţifice în societate. Această operă de luminare cîştigă la începutul secolului în complexitate, datorită acţiunii culturale concentrice exercitată înspre masa poporului. La seria de cunoştinţe utile pentru folosul de obşte, iluminiştii amplifică valorile educative ale istoriei naţionale, în general difuzarea cunoştinţelor istorice prin adecvarea mijloacelor de comunicare la nivelurile intelectuale ale grupurilor sociale. Astfel într-un răstimp de aproape trei decenii mişcarea iluministă realizează o sistematică răspîndire a ideologiei naţionale în societatea românească. Efectele creşterii indicelui de cultură face să sporească şi conştiinţa naţională prin participarea în sfera acţiunii politice a elitei rurale, la care se adaugă într-un ritm crescînd după 1821 şi cercurile negustoreşti şi meşteşugăreşti. Noii beneficiari ai actului de cultură asimilează ideile programului naţional atît în componenta lui naţională cît şi în cea socială. De pe acum îşi face loc tot mai hotărît şi ideea unităţii româneşti, prezentă în actele politice, dar mai cu seamă în istoriografie.

Deşi revendicările de ordin social nu înregistrează afirmări spectaculare, începînd cu deceniul patru activitatea politică este reluată de cei doi episcopi, reactualizîndu-se revendicările de bază ale *Supplexului*. Memoriul din 1834 asociază la dezideratele politice ale *Supplexului* două semnificative referiri, una la o posibilă răscoală a românilor[71], o a doua la emigrarea poporului român din Ardeal „acolo unde şi lui i se permite să se bucure de dreptul concivilităţii"[72]. Invocarea unei posibile răscoale a românilor în momentul reluării activităţii politice după decenii mărturiseşte progresul spiritului revoluţiei democratice în so-

---

[67] Grigore Obradovici, *Carte de mînă pentru bineorînduita economie* la Nicolae Edroiu, *Începuturile literaturii economice româneşti 1780—1810 (Studii şi Anexe)*, Cluj-Napoca, 1978, p. 189.

[68] I. Piuariu Molnar, *Economia stupilor*, la N. Endroiu, *op. cit.*, p. 2.

[69] Virgil Ciobanu şi Silviu Dragomir, *Acte şi, documente*, Culese şi publicate de..., Sibiu, 1914, p. 1—2.

[70] Mircea Popa, *Ioan Piuariu Molnar*, Cluj-Napoca, 1976, p. 63. v. şi Emil Pop, *Societatea filosoficească a neamului românesc în Mare Prinţipatul Ardealului din 1795* în „Transilvania" LXXVII, 1946, nr. 1—4, p. 1—20.

[71] L. Gyémánt, *Memoriul românilor ardeleni din 1834* în *Anuarul Institutului de istorie şi Arheologie Cluj*, 1974, p. 114.

[72] *Ibidem.*

cietatea românească. Ideea emigrării în Principate, prezentă și în recuzita argumentativă a lui Inochentie Micu, semnifică cristalizarea atitudinilor daco-române în prelungirea ideologiei naționale. Problematica socială, estompată din cauza contextului politic, intervine în continuare ca un adevărat laitmotiv în memoriile politice, chiar dacă opțiunile sînt subordonate celor politice sau se restrîng la *Pămîntul Crăiesc*. Elementul definitoriu în aceste decenii rămîne tocmai această reluare sistematică a revendicărilor sociale și integrarea lor insistentă revendicărilor naționale. Memoriul comun al episcopilor a fost considerat de privilegiați ca periculos, în stare să alimenteze răzvrătirea iobagilor din comitate, iar pe *Pămîntul Crăiesc* să creeze o stare de spirit nonconformistă a reprezentanților românilor în adunările scăunale[73].

Evoluția ideilor sociale în deceniile premergătoare revoluției poate fi urmărită în publicistica timpului care exprimă în termeni tot mai limpezi interesul pentru aspectele țărănești. Deși istoriografia socială transilvăneană nu-și găsește deocamdată istoricul, romantismul, cu suportul ideilor herderiene[74] și liberalismului timpuriu colaborează, alături de tradiția iluministă, la definirea noilor direcții de integrare a socialului în programul național. Publicistica românească din ultimul deceniu al secolului aduce în dezbatere largă iobăgia transilvăneană, prin comentariile substanțiale făcute pe marginea discuțiilor dietale. În anul care a precedat revoluția, publicistica familiarizează societatea românească cu asperitățile problemelor urbariale, cu controversele stîrnite în dietă[75], pînă nu cu mult înainte de uz intern, un apanaj al inițiaților. Datorită presei periodice românești, *Gazeta de Transilvania* și *Organului Luminării*, cercuri largi intelectuale au luat act de o problematică presantă socială și politică. Pe bună dreptate un istoric al presei românești vorbea de simpatia redacțiilor pentru cauza țăranilor asupriți și exploatați[76]. Adeseori problematica iobăgiei este discutată în legătură cu cauzele rămînerii în urmă a societății românești[77]. Intelectualii angajați mișcării politice depășesc treptat soluțiile iluministe prin modalități convergente la ideia de desființare a iobăgiei. Deși apărute în condițiile cenzurii, discuțiile despre iobăgie au pregătit terenul pentru definirea po-

---

[73] Idem, *Contribuții privind mișcarea națională românească din Transilvania în deceniul premergător revoluției de la 1848* (I) în *Studia Universitatis*. Historia, 1978, nr. 2, p. 52.

[74] I. Wolf, *Herderianismul — componență a ideologiei generației române de la 1848 din Transilvania* în „Marisia", VIII, 1978, p. 147—156. Pentru componentele ideologice ale mișcării naționale românești și procesul de laicizare a acesteia, v. studiul lui Keith Hitchins, *Laic și ecleziastic în mișcarea națională românească din Transilvania* (1830—1869) în *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, 1972, p. 30—72.

[75] L. Gyémánt, *Geneza urbariului ardelean din 1846/47* în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 173—193.

[76] G. Em. Marica, *Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură, Bibliografie analitică, cu un studiu monografic*, București, 1969, p. 53.

[77] George Barițiu, *Scrieri social-politice*, Studiu și antologie de Victor Cheresteșiu, Camil Mureșan, G. Em. Marica, București, 1962, p. 82—83.

zițiilor programatice antifeudale în primăvara revoluției. În această ambianță elita românească se dovedește beneficiara unei educații sociale la închegarea căreia au colaborat factori diverși de natură politică și ideologică, experiența locală și europeană precum și climatul doctrinar din țările române deschis celor mai diverse experiențe intelectuale. La influențele succesive doctrinare exercitate în epoca luminilor, în jurul anului 1821 și în vremea revoluției din 1830[78] s-au asociat consecințele crizei sistemului iobăgiei. De pe acesta platformă ideologică elita românească din Ardeal devine audientă la nevoile masei țărănești. În primăvara revoluției intelectualitatea românească, deși continuă tradițiile Supplexului, mărturisește un utilaj mental, diferit, sub multiple aspecte de acela al generației care a elaborat actul reprezentativ național. Accentele noi pe care le exprimă gîndirea politică românească în ordine socială, sub impulsurile romantismului și liberalismului timpuriu, devin preponderente, pe măsură ce spiritul laic alimentează crstalizarea noii morale sociale. În consecință în societatea românească se afirmă solidarități de factură modernă, națională, triumfînd peste diferențierile sociale sau confesionale. În aceste împrejurări, în preajma revoluției diversele grupuri sociale se întîlnesc pe meridianele unor aspirații comune naționale.

POMPILIU TEODOR

SOCIAL OPTIONS IN THE ROMANIAN POLITICAL MOVEMENT DURING THE DEMOCRATIC REVOLUTION

(Summary)

The author of the study, starting from the idea of the great impact of the democratic revolution in the history of central and southeastern Europe atempted to investigate the progress of the Romanian elite towards social problems seen against the background of the Romanian political movement in Transylvania. The dating of an important polemic vork assigned to Ion Budai Deleanu *Widergung der zu Klausenburg 1791 herausgekommenen Noten über die Vorstellung der Walachischen Nation enthält)* in the interval between the first and the second Supplex (1791—1792) enabled the author to determine a chronological guide mark of the social options of the Romanians political movement at the end of the 18th century and in the first decades of the 19th. After having examined the Romanian political texts together with the historical works the author came to some conclusions: 1) The rejection by the Diet of the demands of the Supplex

[78] D. Popovici, *Educația socială a generației de la 1848*, în Studii Literare, IV, Ediție I. Em. Petrescu, Cluj-Napoca, 1980, p. 239—256.

increased the interest in the social and the peasant problems. The interest became evident in the second Supplex an did get proportions in the text of the 1804 Supplex. In this context the author stressed the value of the above mentioned polemic work for the level reached by the studying of feudalism in the Romanian historiography. 2) Between 1792 and 1804 the Romanian Historiography made through its most distinguished representatives Samuil Micu and Gheorghe Sincai a remarkable progress in investigating the feudal structure in Transylvania. 3) The progress was reflected in the 1804 Supplex deeply preocupied by serfdom problems. 4) Between the Supplex movement and 1834 when the political actions were resumed on the line of the 1791 demands the Romanian elite underwent a change of view. Under the influence of the democratic revolution that view developed from the sensibility of the Enlightenment towards democratic values. 5) In this short period of time a union of the national and the social occured as prelude to the 1848 revolution.

NAȚIONAL ȘI SOCIAL ÎN VARA ANULUI 1848 ÎN TRANSILVANIA

Marea Adunare Națională de la Blaj din 3/15 mai 1848 a lăsat urme de neșters în conștiința miilor de participanți la prima mare manifestare de acest gen din istoria Transilvaniei. Întorși în satele lor, țăranii își împărtășesc simțămintele și învățăturile dobîndite, răspîndesc ideile profesate de către conducătorii lor celor ce așteptau cu nerăbdare știrile ce aveau să vestească libertatea socială și națională. Zecile de mii de iobagi au considerat desființarea iobăgiei ca pe un deziderat împlinit și s-au grăbit, întorși de la Blaj, să-l pună în aplicare. Astfel pe întregul cuprins al Transilvaniei s-au înregistrat în acele zile ca și în cele ce vor urma puternice conflicte cu caracter social. Pentru aproape trei luni se poate vorbi de o accentuare a mișcărilor sociale care domină cursul ascendent al revoluției românești, deși acestea au și un profund caracter național, rezultat din structura socială și națională a Transilvaniei.

Documentele vremii înregistrează în zilele următoare adunării credința nestrămutată a țărănimii că iobăgia a fost ștearsă la Blaj și în consecință ei refuză să execute în continuare obligațiile feudale față de nobilime. În comitatul Cetatea de Baltă, contele Haller Ignatz pune pe seama adunării blăjene nesupunerea țăranilor iobagi, iar în satul Pret din același comitat, judele Somogy informează autoritățile că cei patru delegați întorși de la Blaj, au vestit în sat că adunarea a hotărît desființarea robotelor. La 25 mai comitele suprem raportează că în comuna Sîmboleni „s-au ivit mișcări primejdioase în urma aținărilor preotului Simion Pop, precum și a țăranilor Alexandru Pop și Andrei Cuc care împotriva poruncii dregătorilor au luat parte la adunarea de la Blaj"[1]. Mai mult, la Mădărașul de Cîmpie, Vasile Popan, Oralian Ioan, Codarcea Ilieș și Ardelean Ilie întorși de la Blaj, în fața consătenilor lor au declarat că „cine mai lucrează domnilor de pămînt, i se va tăia mîna și se vor frînge coastele . . ."[2]. Asemenea cazuri s-au petrecut în întreaga Transilvanie, țăranii căutînd să impună hotărîrile adunării, recurgînd la soluții dintre cele mai deosebite. Țăranii întruniți la Paloș într-o adunare asemănătoare celei din 3—5 mai hotărăsc să nu mai lucreze pentru nobili

---

[1] V. Cheresteșiu, *Adunarea Națională de la Blaj*, București, 1966, p. 527.

[2] S. Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—49*, vol. V, partea întîia, Cluj, f.a. p. 204.

iar cei care aveau de gînd să-şi achite obligaţiile să fie amendaţi cu 12 florini. Din satul Bogatul Român, preotul Daniel Răulea informa Consistoriul ortodox că „iobagii după întoarcerea lor de la Blaj acasă în numitul sat n-au mai vrut a face slujbă domnească"[3]. La 29 mai în satul Secăşel, autorităţile trimit garda naţională împotriva sătenilor care după pilda celor din Bogatul Român „înverşunaţi prin agitatorii de la Adunarea Blajului n-au mai vrut a face slujbe domneşti"[4].

Dacă în zilele următoare adunării, ţăranii se mărginesc să nu îşi îndeplinească obligaţiile în cursul lunii iunie în mai multe localităţi ei trec la împărţirea pămînturilor, a pădurilor şi fînaţelor. Ţăranii din Cheţani, participanţi în număr mare la adunare, au răspîndit zvonul că pămîntul nobiliar trebuie împărţit şi că Bărnuţiu va deveni „crăişor". În Munţii Apuseni numărul incidentelor dintre ţărani şi proprietari se înmulţesc după adunare. La sfîrşitul lunii mai, Simion Balint reuşeşte cu greu să-i potolească pe ţărani hotărîţi să intre cu forţa în pădurile proprietate comunală. În schimb la Vidra, îndemnaţi de Avram Iancu, moţii încep să folosească pădurea considerată de ei, proprietate obştească.

În comitatul Alba de Sus, în satele Valea Seacă şi Petriceni ţăranii au început să taie pădurile nobililor. Pînă la mijlocul lunii iulie au tăiat şi cărat mai mult de o mie de care de lemne, au lăsat vitele pe fînaţele nobilului şi au ameninţat cu uciderea proprietarilor. Ţăranii din Dostat refuză şi ei executarea robotelor, ocupă pădurea nobilului şi distrug grădina acestuia.

Nobilimea nu s-a arătat însă dispusă să cedeze pretenţiilor justificate ale ţăranilor şi recurge la forţă pentru a-şi menţine privilegiile. Ţărănimea română şi maghiară începe singură să-şi facă dreptate ocupînd terenurile pierdute. Cel mai semnificativ exemplu în această privinţă este acela al ţăranilor din Mihalţ care la 2 iunie ocupă un fînaţ ce le aparţinuse. Împotriva lor a fost trimisă armata care a deschis focul, 12 ţărani pierzîndu-şi viaţa.

Mişcarea ţărănească se amplifică în preajma şi după publicarea legii privind desfiinţarea iobăgiei la 18 iunie 1848. Modalităţile de punere în aplicare a acestei legi, excluderea jelerilor de la împroprietărire, menţinerea obligaţiilor faţă de biserica catolică nu au făcut decît să crească în intensitate mişcările ţărăneşti. Mai mult, lupta ţărănimii capătă şi un caracter politic naţional. În multe localităţi ei susţin că nu recunosc uniunea Transilvaniei cu Ungaria, refuză să depună jurămîntul de credinţă guvernului de la Pesta, motivînd că ei au jurat la Blaj şi că iobăgia a fost desfiinţată cu ocazia adunării. Pe această cale, ţărănimea devine principala forţă socială potrivnică votului Dietei clujene de unire a Transilvaniei cu Ungaria. Într-o relatare publicată în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură" se menţionau următoarele: „Poporul, foştii iobagi români, unguri, saşi ş.a. se ţin foarte tare de jurămîntul depus în

[3] Arhiva Institutului Teologic Sibiu, Fond Consistoriul ortodox, dosar 10 (nr. 51).

[4] Idem, Dosar 10 (52).

15 mai pe Cîmpul Libertății la Blaj. Dregătoria mirenească nu poate îndupleca poporul de a crede că libertatea e venită de la maghiari, iar nu de la D-zeu și din Blaj"[5]. La 19 iunie, solgabirăul Samler György a adunat pe locuitorii din Iclandul Mare, Lechința și Iclandul Mic vestindu-le libertatea și ștergerea robotelor. El i-a întrebat pe țărani dacă voiesc să se unească cu Ungaria la care aceștia au răspuns că ei „în adunarea Blajului au depus jurămînt nației române"[6]. Tot pe linia nerecunoașterii uniunii se pronunță țăranii din comitatul Tîrnavei la începutul lunii iulie nevrînd să recunoască legea pentru desființarea iobăgiei spunînd că ei nu așteaptă îmbunătățirea soartei lor de la guberniu, ci de la Comitetul Național Român[7]. Și în satele Cergheș, Mănerău locuitorii au declarat la 25 iunie că ei se țin după hotărîrile adunării de la Blaj, refuzînd să recunoască autoritățile guvernamentale. În județul Hunedoara, țăranii au fost duși la Deva pentru a depune jurămîntul față de guvernul ungar. Și de această dată ei refuză pe motivul „că stau sub jurămîntul de la Blaj"[8]. Pe valea Mureșului la Bampotoc și Rapoltul Mare țăranii declară că ei nu cred în autenticitatea uniunii Transilvaniei cu Ungaria, iar în pretura Hațegului „se orientează după hotărîrile luate la Adunarea din Blaj"[9].

Țărănimea română nu s-a rezumat doar la declarații. Ca un fenomen general se înregistrează și refuzul lor de a mai da ascultare dispozițiilor venite de la autorități. În Țara Hațegului, în satele Sîntămăria Orlea, Vîlcele Bune, Cîrnești, în comitatul Alba Inferioară, pe valea Mureșului și Someșului autoritățile „sînt nebăgate în seamă la popor. Poporul nu mai lucrează și sperează"[10]. Împotrivirea față de „uniune" este demonstrată de măsurile luate. Pe Valea Mureșului din aproape toate satele, 3—4 țărani sînt arestați și expediați în închisorile din Turda și Reghin pentru că se pronunțaseră împotriva „uniunii"[11]. Comitele suprem al comitatului Turda, contele Thoroczkai Miklós raportează despre nesupuneri, aițări petrecute în satele Dileul Vechi și Iclandul Mare. Țăranii în frunte cu Tit Dumitru, Făt Archimion și fiul preotului, Tiț Nistor „care au fost la Adunarea de la Blaj spun că nu mai ascultă de nici un dregător și nici de domni"[12].

Nobilimea și autoritățile recurg la forță pentru a-i obliga pe țărani să presteze în continuare obligațiile iobăgești. Împotriva satelor răscu-

---

[5] *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, nr. 30, 26 iulie 1848, p. 238.

[6] Arhiva Institutului Teologic Sibiu, Fond. Consistoriul Ortodox. Scrisoarea preotului Zenovie Hodoș, din 21 iulie/3 august 1848. Dosar 10 (nr. 41).

[7] Trócsányi Zsolt, *Az Erdélyi parasztság története, 1790—1849*, Budapesta, 1956, p. 371.

[8] L. Maior, *Aspecte ale desfășurării revoluției din anii 1848—1849 în comitatul Hunedoara*, în *Sargetia*, IV, 1968, p. 227.

[9] Mihail Cerghedean, Ștefan Marinescu, *Contribuții privind desfășurarea revoluției de la 1848—1849 în comitatele Hunedoara și Zarand*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 396—397.

[10] Cf. nota 5.

[11] Idem.

[12] V. Cheresteșiu, *op. cit.*, p. 526—527.

late este trimisă armata regulată și gărzile naționale. În județul Hunedoara au loc „execuții" militare și sînt aplicate amenzi locuitorilor din satele Viscra, Fuiești-Băgara, Bretea Mureșană, Cueș, Gothatia, Bacea, Cărmăzinești și Dănulești. Foștilor iobagi li s-au alăturat jelerii care declarau că „ei sînt încă slobozi ca și ceilalți foști iobagi și pînă nu va veni comisia în sate în treburile pămînturilor nici ei nu fac robotele ca și ceilalți foști iobagi slobozi"[13].

Acțiunea revoluționară a țărănimii după desființarea iobăgiei tinde să devină tot mai mult politico-națională. La 21 iulie 1848, „Organul Național" include în paginile sale informații de pe Valea Mureșului trimise de către un corespondent rămas anonim: „Robotele s-au șters. Românii însă nu-s îndestulați numai cu atîta. În ei, în adunările Blajului s-au desceptat spiritul libertății și naționalității pentru aceia ei zic, că nu pot fi fericiți pînă ce nu vor fi *Nație* adecă pînă nu vor avea deregători de români. Ei se țin morțiș, de petițiunea de pe Cîmpul Libertății și de jurămîntul acolo pus"[14]. Din această relatare ca și din alte informații apare cu pregnanță împletirea aspectelor sociale cu cele naționale. Conceptul de „națiune" foarte puternic în această perioadă nu se rezuma doar la elită, el fiind prezent și în rîndurile țărănimii. Aspectul național se regăsește astfel în atitudinile potrivnice „uniunii" Transilvaniei cu Ungaria, a extinderii legilor votate în parlament, precum și în refuzul țăranilor de a mai da ascultare autorităților. Mai mult ei pretind instituirea administrației românești, fapt care în mod sigur ar fi dus la schimbarea raporturilor naționale din Transilvania. Revolta țărănească îndreptată împotriva nobilimii în majoritatea ei maghiară a avut implicit și un caracter național.

Rezistența țărănească cu implicațiile sale se petrecea într-un moment în care la nivelul conducerii revoluției românești aveau să se producă disputele dintre tineretul revoluționar și linia tradițională reprezentată de cercurile clericale. Impulsionată de puternicele mișcări țărănești delimitarea s-a făcut într-un timp scurt realizîndu-se o mai strînsă colaborare revoluționară ce avea să ducă la întărirea revoluției românești.

*
* *

Înființat în ultima zi a Marii Adunări Naționale de la Blaj, comitetul național a fost prima organizație politică românească din Transilvania care-și asumase rolul de conducător în revoluția românilor. Ales de către zecile de mii de participanți la adunare, comitetul era întrutotul îndreptățit să vorbească în numele întregii națiuni. În componența sa intrau 25 de membri, dar președintele putea oricînd să coopteze noi membri. Compoziția lui exprimă în genere structura intelectualității

[13] Arhiva Institutului Teologic Sibiu. Fond Consistoriul Ortodox. Nr. 51 și nr. 30 (ad. 301).

[14] *Organul Națiunale*, nr. 11, 21 iulie 1848.

românești transilvănene din aceea vreme. Președinte al comitetului a fost ales episcopul Andrei Șaguna, iar ca vicepreședinte Simion Bărnuțiu. Alături de ei figurau protopopii Moise Fulea, Ioan Moga, Ioan Panoviciu, Petru Bădilă sau așa numiți „consistorialiști" adică membri ai Consistoriului ortodox sibian. Lor li se adaugă funcționari de la Tezaurariat, Paul Dunca și Petru Maniu, preoții Sava Popovici, Ștefan Moldovanu, Nicolae Manu, juristul Ioan Pușcașiu (alias Pușcariu). Dintre ei se disting tinerii revoluționari cunoscuți sub numele de „cancelișți"; Alexandru Papiu Ilarian, Ioan Pipoș, Gavril Vaida, Ioan Suciu și Vasile Tămaș. Apoi, un loc însemnat îl dețin avocații, în special cei tineri, de numele cărora se leagă evenimentele din primăvară și anume: Ioan Buteanu, Avram Iancu, Florian Micaș, precum și profesorii Nicolae Bălășescu, Aron Pumnul, Alexandru Bătrîneanu și Constantin Roman.

În cursul existenței sale vor intra în comitet și alți revoluționari transilvăneni dintre care se remarcă în mod deosebit August T. Laurian. De asemenea au figurat printre membrii comitetului avocatul Nicolae Avram Penciu și protopopul Ioan Hannia.

Din păcate însă, comitetul nu și-a putut duce la îndeplinire misiunea pentru care a fost înființat. În primul rînd datorită poziției așa numiților „Consistorialiști" la ideile cărora au aderat Nicolae A. Penciu, Ioan Hannia, Paul Dunca și Petru Maniu. Aflată sub influența episcopului Andrei Șaguna această grupare, s-a manifestat împotriva ridicării revoluționare a maselor românești, așteptînd soluționarea deziderateloor naționale de sus, pe calea petițiilor și memoriilor adresate împăratului sau guvernului ungar. În mentalitatea lor, ei se situau pe linia tradiționalistă conform căreia biserica românească ca instituție, era un intermediar între popor și autoritățile civile. Ei au înțeles prea puțin sensul deciziilor luate la Blaj, rolul pe care tineretul revoluționar avea să-l joace în revoluție și au căutat să impună o linie moderată acțiunii revoluționare românești. N-au înțeles nici faptul că tinerii revoluționari se străduiau de fapt să scoată mișcarea politico-socială românească de sub tutela bisericii ortodoxe și a celei greco-catolice.

Deosebirile de opinii între această grupare și tinerii revoluționari din jurul lui Simion Bărnuțiu au ieșit la suprafață încă din primele zile ale existenței comitetului. În una din primele ședințe ale comitetului convocată de Șaguna pentru a fi luată în discuție plecarea delegației la Viena, doi preoți membri ai consistoriului au refuzat să ia parte la consfătuire. Divergențele au căpătat amploare la începutul lunii iunie 1848. În ședința din 3 iunie 1848, desfășurată sub președinția lui S. Bărnuțiu, „Comitetul mustră pe deputați pentru că își luară dreptul de a mai subșterne și a doua petițiune la dietă"[15]. Probabil că votarea uniunii Transilvaniei cu Ungaria a contribuit la adîncirea deosebirilor de opinii. În special atitudinea episcopului Lemeni aflat în fruntea delegației care a prezentat petiția cuprinzînd cele 16 puncte de la Blaj, dietei de la Cluj

[15] G. Bariț, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pe ultimii două sute de ani*, vol. II, Sibiu, 1891, p. 136.

preocupă pe tinerii din comitet. În scrisorile trimise de către un anonim lui Alexandru Bohățel se vorbește despre „tineretul furios" foarte critic la adresa episcopilor, mergînd pînă la amenințarea cu moartea a episcopului blăjean, tineri care-l constrîng pe Șaguna să plece spre Viena[16]. Același autor rămas necunoscut scria: „Te trec fiorii cînd îi auzi vorbind despre guvern și dietă". Atitudinea șovăielnică a lui Lemeni la Cluj, poziția sa în dietă a fost cauza acestor nemulțumiri. Grupul radical din comitet după votarea „uniunii!" nu prea se mai arăta înclinat să trateze cu dieta și guberniul Transilvaniei. Nici în momentul în care împăratul a sancționat „uniunea" ei nu renunță la speranța că parlamentul Austriei va infirma această decizie. „Despre uniune vreau a ști unii în zilele trecute — scria I. Hannia lui A. Șaguna — că s-au întărit de către Maiestate, dar acum se sună din toate părțile că Maiestatea nu-i aplecată a o întări pînă la dieta ce se ține la Viena în 26 iunie"[17]. Apare astfel lămurită poziția „tinerilor" din comitet care au insistat mult pe lîngă episcopul ortodox de a pleca la Viena, pentru a se pune în fruntea delegației care încă la sfîrșitul lunii mai se afla în capitala imperiului.

Divergențele s-au amplificat după evenimentele de la Mihalț. Ședința comitetului întrunită de urgență a luat în discuție această problemă dar „consistorialiștii" îi învinovățesc pe „tineri" care prin propaganda desfășurată în rîndul țărănimii „că și pe Mihălțeni tinerimea i-a amăgit să nu se supună poruncilor înalte"[18]. Replica la această învinuire a dat-o Avram Iancu aflat la Sibiu, cu greu fiind oprit să nu recurgă la violență împotriva celui ce proferase aceste amenințări. Oricum A. Iancu după această întîmplare a părăsit Sibiul, plecînd în Apuseni pentru a înarma poporul. Relatînd despre aceiași ședință protopopul I. Hannia îi scria lui Șaguna: „Înverșunarea crește din ceas în ceas. Conferințele acum nu se mai săvîrșea nici noaptea. Duminecă în 4 iunie a ținut comitetul nostru ședință în cauza Poplăcenilor, unde foarte curînd au venit lucru la personalități și grobianități, cît mulți, așia s-au scîrbit de au părăsit adunarea, dechiarîndu-se că cu asemenea oameni nu vor avea mai mult nimica comun"[19]. Constantin Roman se grăbește, evident de pe o altă poziție, să-l informeze pe Nicolae Bălcescu, despre evenimentele din acele zile, exprimînd atitudinea tinerilor revoluționari din comitet față de „consistorialiști": „Piară-le numele! Noi avem a spînzura mai întîi pe vlădica de la Blaj, apoi pe protopopi". Revoluționarul transilvănean regreta în aceiași scrisoare că la Blaj au cerut poporului să se întoarcă în liniște acasă". Și ce s-a întîmplat, vina e a noastră, că noi am comandat pace poporului român, cugetînd că acum sîntem în secolul li-

[16] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 244—245.
[17] C. Feneșan, *Informații noi privind revoluția din Transilvania în vara anului 1848*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 377.
[18] S. Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1965, p. 52.
[19] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 375.

bertății... Dar ne-am înșelat"[20]. Oricum, după aceste dispute, gruparea moderată s-a eliminat singură din rîndul comitetului. Petre Bădilă unul din partizanii lui Șaguna confirmă acest lucru în scrisoarea trimisă lui Șaguna. Mădularii Comitetului desființat, sau, mai bine zicînd, antagoniștii uniunii tot mai țin sesii oculte, însă noi nu putem afla nimica, căci noi sîntem proscriși înainte-le"[21].

La 7 iunie 1848, Paul Dunca, Ioan Moga, Ioan Panovici, Petru Bădilă și N. Avram Penciu au trimis o scrisoare de denunț împotriva membrilor comitetului, guberniului Transilvaniei în care aduc grave învinuiri tinerilor revoluționari, determinînd trimiterea a doi comisari guvernamentali la Sibiu pentru a ancheta activitatea comitetului. De altfel autoritățile transilvănene au urmărit cu atenție încă de la înființarea sa comitetul. Încă la 21 mai 1848, a fost emisă prima decizie de desființare a lui, dar se pare că membrii săi nu au luat prea în serios această hotărîre. Denunțul împotriva lor, atitudinea antiunionistă a unora dintre ei, a readus în centrul atenției problema comitetului. În scrisoarea lui I. Hannia[22], acesta îl informează pe Șaguna că a văzut adresa prin care Alexandru P. Ilarian, Constantin Roman și I. Suciu urmau să fie arestați de către „jurisdicțiunile militare". În ziua de 8 iunie 1848 decretul de dizolvare a comitetului a fost trimis Consistoriului sibian: „Decretul pentru plata Măriei Tale — scria Hannia — au sosit ieri, precum și altul pentru desfacerea comitetului, către Consistoriu îndreptat, de care însă exaltații noștri zic că nu vreau să știe nimica". Și acest decret însă avea să fie ignorat de către membrii comitetului. Evident, revoluționarii români se postau pe această poziție datorită sprijinului pe care populația săsească și conducerea Universității săsești potrivnică „uniunii" îl acordau tineretului revoluționar.

Contactele strînse dintre comitat și conducătorii sașilor i-au determinat pe aceștia din urmă să protesteze la vestea sosirii comisarilor guberniali: „Maghistratul Sibiului dimpreună cu comunitatea au protestat seleniter asupra comisiunii guberniale ce se află aici și au învinuit tare pe Bürgemeister că o au lăsat și nu i s-au împotrivit dintru început"[23]. Încă înainte de sosirea comisarilor s-a desfășurat, în seara zilei de 7 iunie o întrunire la care au luat parte membri ai comitetului românesc și fruntași politici ai sașilor sibieni. Printre ei se numărau Simion Bărnuțiu, Nicolae Bălășescu, Schuller și Benigni. Se pare că subiectul întrunirii a fost organizarea unei manifestații comune româno-săsești pentru a doua zi, 8 iunie, în piața orașului. Adunarea populară la care au luat parte locuitori români și sași a constituit un moment al luptei împotriva „uniunii" și cea mai importantă decizie luată a fost pe linia întăririi colaborării dintre cele două naționalități. Discuțiile înclinau

[20] C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834—1849*, București, 1967, p. 320.
[21] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 381.
[22] Vezi nota 19.
[23] Idem, p. 377.

spre încheierea unui acord pentru organizarea rezistenței împotriva hotărîrii dietei de la Cluj[24], explicîndu-se astfel îngrijorarea autorităților față de activitatea comitetului sibian. Însăși episcopul Șaguna, aflat la Pesta, mărturisea în amintirile sale despre eforturile întreprinse de el pentru a opri autoritățile să recurgă la arestarea fruntașilor sibieni: „Cei ce ne-am dus la Pesta, am avut a ne lupta foarte mult întru apărarea bărbaților noștri: Bărnuț, Iancu, Bariț, Balint, Micheșiu, Papiu, Tănase, Roșca și Pinciu din Rășinari, căci guvernul ardelean îi descrisese de tulburători la ministerul unguresc"[25].

Rînd pe rînd o parte însemnată din membrii comitetului în special așa ziși „consistorialiști" sînt eliminați din comitet. Aceasta nu a dus la o activizare a lui pe linia atragerii maselor populare la revoluție, deoarece și din tabăra tinerilor revoluționari, un număr însemnat au trecut în Țara Românească pentru a lua parte la evenimentele de dincolo de Carpați. Fl. Micaș se găsea în închisoare, iar Avram Iancu, după cum am văzut, plecase în Apuseni pentru a organiza acolo rezistența armată. În raportul trimis de către directorul tezaurariatului Nemegyei, referindu-se la activitatea lui Iancu, acesta informa autoritățile că „Avram Iancu fără să vrea, singur a mărturisit că nu după ideile sale tratează cu poporul, cum numește dînsul pe iobagi, ci după instrucțiunile unui comitet, care își are sediul în Sibiu. S-a trădat de asemenea că nici lui, nici comitetului nu-i convine uniunea și că, dacă nu aș fi venit la Cîmpeni, ar fi luat cale spre Sibiu, pentru a cere alte instrucțiuni..."[26]. Afirmațiile funcționarului maghiar sînt interesante, deoarece ele probează legăturile pe care Iancu le are în continuare cu comitetul, în special cu Simion Bărnuțiu. Au rămas în Sibiu un număr restrîns de revoluționari și anume Bărnuțiu, Buteanu, N. Bălășescu, Tămașiu, Ioan Suciu, la care s-a adăugat A. T. Laurian. De remarcat că pentru o vreme alături de ei a activat și Ioan Maiorescu trimisul guvernului provizoriu al Țării Românești la dieta de la Frankfurt. Ei s-au arătat preocupați în continuare de activitatea celor două delegații românești, la Viena (Innsbruck) și Pesta. În deosebi sînt nemulțumiți cu activitatea celei trimise la Pesta care intrase în tratativele cu guvernul maghiar ceea ce în ochii lor însemna o trădare a hotărîrilor de la Blaj și o recunoaștere a votului dietei de la Cluj. Din dispozițiile guvernului ungar a luat ființă așa numita Comisie Regnicolară cu scopul de a soluționa problemele referitoare la unirea administrativă a Transilvaniei cu Ungaria. Nemulțumiți de participarea unora dintre membrii delegației române la lucrările acelei comisii, Laurian, Bărnuțiu și Maniu au decis să recheme delegația retrăgîndu-i mandatul. Despre această hotărîre ei l-au înștiințat și pe Barițiu: „Noi ne-am înțeles aici — scria Laurian — cu Bărnuț și

[24] *Ibidem.*

[25] N. Popea, *Memorialul Arhiepiscopului și Metropolitului Andrei Baron de Șaguna, sau luptele naționale politice ale românilor. 1846—1873*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 141.

[26] S. Dragomir, *Avram Iancu...*, p. 50.

cu Maniu și cu alți români fierbinți ca să scriem d-lor la Pesta să se ție strîns de hotărîrile de la Blaj..."[27]. Șaguna însă a ignorat această decizie rămînînd în continuare la Pesta. Totuși el avea să-l trimită la Sibiu pe unul din membrii delegației și anume Ioan Bran care la 30 iunie sosește în oraș avînd o consfătuire cu comitetul sibian. Din mărturisirile sale reiese că primirea care i s-a făcut a fost foarte rece „fusei întîmpinat din partea prietenilor cunoscuți cari se aflau mai toți în Sibiu, precum nu speram — cu răceală — arătînd mari nemulțumiri cu noi, cu urmările noastre... ne-am adunat încă Duminică apoi și luni înainte și după amiază, împreună fiind și Maiorescu sen. directorul Școalelor din Craiova și Laurian de față, unde năvăliau în contră-ne învinovățiri preste învinovățiri căci am rămas noi în Pesta..."[28]. Bran a căutat să dezvinovățească pe Șaguna, fără însă să reușească.

Desolidarizarea membrilor comitetului de delegație condusă de Șaguna are o semnificație deosebită. Ea demonstrează nu numai atitudinea potrivnică uniunii Transilvaniei cu Ungaria, ci și decizia lor de a trece la o acțiune revoluționară fermă, convinși fiind că nu mai pot aștepta ca doleanțele națiunii să fie rezolvate pe căi pașnice. De asemenea înlăturarea acestei grupări moderate reprezentate de vîrfurile bisericești din sînul conducerii care se împotriveau revoluției armate, avea să dea cîștig de cauză aderenților ideii înarmării poporului. Scriindu-i lui Bariț, Laurian cerea înființarea gărzilor naționale: „Nu știu de ce românii noștri nu-și formează guardie națională după concesiuni repetite de atîtea ori? Mi-e frică că toată stricăciunea în privința aceasta vine de la mai marii noștri, carii i-au adnumit tot mereu să nu ia arme"[29].

Atenția revoluționarilor s-a îndreptat în mod firesc spre regimentul de graniță românesc de la Orlat. Acest regiment s-a aflat multă vreme și în atenția revoluționarilor din Țara Românească deoarece se găsea în imediata vecinătate a granitei sudice a Transilvaniei. În planurile revoluționarilor munteni exista propunerea lui Bălcescu de a trece acest regiment în Țara Românească în cazul unei intervenții militare străine. După ce în luna iunie Constantin Roman îi furnizează lui Bălcescu informații despre starea de spirit potrivnică uniunii Transilvaniei cu Ungaria constatată de el personal în mijlocul soldaților grăniceri, la 24 iulie, Ioan Maiorescu înștiința guvernul provizoriu despre rămînerea la posturile lor a grănicerilor români ca urmare a opoziției față de intenția de a fi trimiși în Ungaria pentru a participa la luptele ce aveau loc în acea perioadă. El a vizitat în mai multe rînduri regimentul avînd discuții cu ofițerii români și cu soldați în legătură cu posibila lor trecere în Țara Românească: „Odată ce ofițerii cei mari nu sînt români nu putem lucra altfel decît popularizînd ideea de a se cere însăși ostășimea prin ofițerii români, ca să i se dee voie de a veni în ajutorul

[27] C. Bodea, *op. cit.*, p. 327.
[28] N. Popea, *op. cit.*, p. 154—155.
[29] Cf. nota 27.

nostru, în momentul în care se va înștiința"[30]. În această acțiune a fost antrenat și Laurian care se bucura de multă popularitate în mijlocul grănicerilor români. Nu este exclus ca și aceste contacte ale revoluționarilor din Țara Românească, prin intermediul comitetului național de la Sibiu, să fi alertat deopotrivă pe austrieci și guberniul care se vor grăbi să ia măsuri împotriva membrilor comitetului sibian. În raportul celor doi comisari, Dionisie Kemény și Nicolae Bethlen se remarca faptul că: „organele administrative ale orașului, precum și poporul îi ocrotesc pe membrii comitetului, iar siguranța personală le-o asigură grănicerii din Orlat"[31]. Un număr important de membri ai comitetului, în special cei tineri, locuiau în satele și comunele din apropierea Sibiului și anume la Orlat, Veștem și Racovița unde erau protejați de grăniceri, fiind feriți de surpriza unei arestări din partea autorităților. Apare astfel limpede legătura strînsă între grănicerii români și conducerea revoluției românești atitudinea favorabilă a regimentului față de cauza națiunii române.

Atît raporturile comitetului cu grănicerii cît și contactele acestora de pe urmă cu revoluționari din Țara Românească, mediat de către comitet au determinat autoritățile să treacă la arestarea lor.

Hotărîrea de a aresta pe membrii comitetului, în deosebi pe Bărnuțiu, Laurian și Bălășescu a fost luată la 9 august de către baronul Nicolae Vay, comisarul guvernului ungar pentru Transilvania. La acea dată, el îl informează pe contele Imre Mikó despre trimiterea la Sibiu a comitelui Francisc Béldi, precum și instrucțiunile sale privind modul în care avea să decurgă arestarea comitetului, transportarea arestaților la Tîrgu Mureș unde pe baza scrisorilor și documentelor sechestrate avea să se desfășoare procesul lor[32]. Același comisar în raportul său de mai tîrziu arăta că după sosirea sa în Transilvania a acționat în vederea anihilării Comitetului și măsura care i s-a părut cea mai oportună a fost cea a arestării. Totodată el subliniază faptul important și anume că generalul Anton Puchner, probabil influențat de către sașii sibieni, (N.N.) îi trimisese rapoarte liniștitoare în privința Comitetului, totuși el (Vay — N.N.) a aflat despre reînființarea comitetului, astfel că a dat indicații în vederea arestării[33]. Luînd în considerare afirmațiile sale reiese că decizia sa a fost bazată pe denunțurile trimise din Sibiu de către „consistorialiști".

Francisc Béldi a sosit la Sibiu în ziua de 3/15 august. Imediat el a luat legătura cu comandamentul austriac solicitînd pe baza instrucțiunilor primite de la baronul Vay, asistență militară în vederea îndeplinirii misiunii sale. Ajutorul său, vameșul de la Turnu Roșu, Dobokay, însoțit de soldați din batalionul Uracca staționat în oraș va înconjura

[30] C. Bodea, *op. cit.*, p. 332.
[31] Al. Papiu-Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia Superioară*. Schița tomului III, publicată cu o introducere și note de Ștefan Pascu, Cluj, 1943, p. 51—53.
[32] S. Dragomir, *Studii și documente*..., vol. II, p. 491.
[33] *Emléklapok Vajai Báró Vay Miklós életéből*, Budapest, 1899, p. 195.

hanul în care locuia Simion Bărnuțiu. Nerecunoscîndu-l însă pe Bărnuțiu acesta a reușit să se salveze cu complicitatea soldaților români care păzeau ieșirile scăpînd din oraș. Nu același lucru s-a întîmplat cu A. T. Laurian și Nicolae Bălășescu. Ei au fost arestați în 6/18 august, iar documentele găsite asupra lor confiscate. Este important de menționat că arestarea lui Laurian s-a produs în momentul în care acesta se pregătea să plece la București, solicitat de către guvernul provizoriu. Dintr-o informație publicată în „Gazeta Transilvaniei" rezultă că autoritățile urmăreau să-l aresteze și pe Ioan Maiorescu, dar acesta a părăsit orașul îndreptîndu-se spre Pesta, de unde avea să plece la Frankfurt pentru a lua parte la lucrările Parlamentului. „Era vineri spre seară, cînd se aude că vreau să prindă și pe agentul Țării Românești la Frankfurt, care tocmai atunci trece pe la Sibiu în sus"[34]. Într-o scrisoare trimisă lui A. G. Golescu după ce a ajuns la destinație, Maiorescu îl informa pe acesta despre evenimentele petrecute la Sibiu: „Laurian a fost prins în Sibiu în 6 august (st.v.), eram acolo, am protestat pentru aceasta... O scrisoare a ta a căzut în mîinile ungurilor, ne-ai compromis urît! Dar și tu nu ești sigur prin Ungaria"[35]. Scrisoarea la care se referă Maiorescu era adresată guvernului din București și se afla asupra lui Laurian care mijlocea corespondența lui A. G. Golescu aflat în misiune diplomatică la Viena și Pesta, cu guvernul provizoriu. Conținutul acelei scrisori era într-adevăr compromițător deoarece revoluționarul muntean își exprima „disprețul pentru generalii austrieci partizani ai reacțiunii și îndemna să se facă propagandă în favoarea românismului prin regimentele de graniță"[36].

Vestea arestării lui Laurian și Bălășescu s-a răspîndit cu iuțeală printre locuitorii orașului cît și în împrejurimile Sibiului. Încă în cursul zilei de 6/18 august, Vasile Maiorescu, menționa, că grănicerii și țăranii păzeau căile de acces spre Sibiu, deoarece se răspîndise zvonul despre intențiile generalului Puchner de a-i expedia pe Laurian și Bălășescu la Alba Iulia, unde, credea el, vor fi mai bine păziți[37]. A doua zi, grănicerii și „oamenii din toate părțile" au sosit în Sibiu, cerînd eliberarea arestaților. „Spre seară au sosit vestea nemincinoasă că o mulțime de români ca la 8—10000 cu furci de feru, cu coase, cu îmblăcii etc. au trecut prin Cristian și se apropie spre Turnișor. De altă parte se aude că toată Țara Oltului, mai pînă aproape de Brașov e în picioare și se apropie spre Sibiu"[38]. În raportul său din 24 august, Dobokay, ne oferă informații despre organizatorul acestei acțiuni populare. Era Bărnuțiu care refugiat la Orlat a convocat la locuința sublocotenentului Mihail Novac, pe preot și jurații comunei îndemnîndu-i să acționeze în vederea elibe-

[34] *Gazeta de Transilvania*, nr. 67, din 16 august 1848.
[35] *Convorbiri literare*, XXXII, 1898, nr. 1, p. 7.
[36] Idem.
[37] L. Maior, *Adunarea de la Orlat, semnificația ei istorică (10—11 sept. 1848)*, în *Studia*, Historia, XXI, 1976, p. 41.
[38] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 388—389.

rării arestaților. De la Orlat au fost trimiși emisari la Veștem, Scorei precum și la locotenentul David Urs. Au fost alertați de asemenea grănicerii din Racovița.

Grănicerilor români li s-au alăturat mii de țărani din împrejurimi care cer și ei eliberarea arestaților. Nici în oraș situația nu se deosebea prea mult de cea din afară. Atmosfera era foarte încărcată „însăși locuitorii sași sibieni se scandalizează foarte . . .“[39], motiv pentru care Puchner, Pfersman și Schurter au avut consultări repetate cu baronul Vay, aflat în acele zile la Alba Iulia. Între timp în oraș începuse anchetarea arestaților urmărindu-se aducerea lor în fața instanței. Autoritățile maghiare au cerut ca la proces să ia parte și un sas, ca reprezentant al comunității săsești din oraș. Conducerea orașului l-a delegat pe Rudolf Velmann care însă nu s-a prezentat la dezbateri, împiedecînd astfel procedura. În schimb un grup de tineri sași sibieni au intrat în sala de audiere protestînd împotriva deținerii lui Laurian și Bălășescu. În momentul în care ei au întrerupt audierea, prin fața judecătorilor trecuseră deja primii martori și anume Antonie Stoica și Vasile Tămaș, practicanți la Tezaurariat și protopopul Ioan Hannia.

Discuțiile pe care Puchner le-a avut cu baronul Vay demonstrează fără tăgadă că cei trei generali austrieci erau departe de a fi stăpîni pe situația din oraș. Vay mărturisea mai tîrziu că Puchner a declarat în timpul convorbirilor că nu are suficientă forță militară pentru a împrăștia mulțimile, insistînd să fie eliberați arestații, pentru a potoli mulțimile. Afirmația lui Puchner din datele existente este confirmată de atitudinea unităților militare staționate în oraș în componența cărora intrau soldați de origine română. Se știe că în oraș se afla batalionul de grenadieri Uracca format în majoritate din români. Corespondentul „Gazetei Transilvaniei“ martor ocular al evenimentelor relatează un fapt semnificativ legat de atitudinea acestora: „că tocma și numeroși soldați de linie românești cîți se afla în cazarmă apucaseră partea bărbaților noștri, cu care ținea și soldații sași“[40].

În tot acest interval de timp autoritățile guvernamentale au căutat să-l aresteze pe Bărnuțiu. Se pare că în fuga sa, acesta, reușise să salveze principalele acte ale comitetului care trebuiau să servească urmăritorilor săi ca probe acuzatoare împotriva arestaților. Nu știm pînă-n prezent despre ce documente a putut fi vorba, dar această insistență ne face să presupunem că în timpul percheziților de la locuința locotenentului Novac și a unui subofițer din Orlat, Dobokay, căuta corespondență din Țara Românească și acte privind înțelegerile cu sașii. Oricum încercările lui s-au soldat cu un eșec pentru că Bărnuțiu aflat de acum sub protecția grănicerilor nu mai putea fi arestat.

În această atmosferă o delegație a grănicerilor conduși de Mihail Novac și David Urs a intrat în oraș cerînd eliberarea arestaților. Presat din interior cît și din afară Puchner a promis că în termen de trei zile

[39] Cf. nota 34.
[40] *Gazeta de Transilvania*, nr. 68 din 19 august 1848.

îi va elibera pe arestați. După expirarea termenului propus de generalul austriac o mulțime de peste 10.000 de oameni se adună la porțile orașului. După încă o încercare de tergiversare, în fața acțiunii hotărîte a mulțimilor, austriecii au dat ordinul de eliberare în ziua de 12/24 august. Descriind eliberarea lor, Hannia îi scria lui Șaguna „străjile se depărtară și pre Lauriani pre sus între vivaturi necontenite îl purtă în edificiul bereriei poporul de tot feliul care nu mai încăpea înaintea cazărmei, de unde, fiind toate preghite dimpreună cu Bălășescu și cu doi ofițeri de la Orlat numai decît plecară la Orlat"[41].

Generalii austrieci condiționaseră eliberarea arestaților, prin cererea lor, ca protopopii să iasă înaintea poporului pentru a-l liniști. Mulțimile — declaraseră prin reprezentanții lor că „pre arestuiți îi cunosc ca pre niște oameni cari mult s-au ostenit pentru neam și carii pentru aceia și pătimesc"[42].

Astfel printr-o acțiune hotărîtă, revoluționară, țăranii împreună cu grănicerii români, depășind toate prevederile autorităților civile și militare din spirit de solidaritate cu conducătorii lor, au eliberat pe cei arestați, întărind astfel încrederea în forțele proprii.

Revoluția românească avea să se concentreze pentru o scurtă perioadă de timp în jurul regimentelor de graniță, în special a celui de la Orlat.

*
* *

Evenimentelor de natură socială în continuă amplificare în vara anului 1848 li s-a adăugat în aceeași perioadă atitudinea favorabilă a regimentelor românești de graniță față de revendicările națiunii române. Prezenți la Adunarea Națională de la Blaj din 3—5 mai 1848, grănicerii și-au însușit programul de pe Cîmpia Libertății, dovedindu-se a fi adversari neimpăcați ai uniunii Transilvaniei cu Ungaria.

Datorită ineficienței comitetului național, redus ca număr de membrii convulsionat de disputele interne, regimentelor le-a revenit misiunea de a fi nucleele organizate ale rezistenței românești în primul rînd față de uniunea Transilvaniei cu Ungaria. Apoi, folosirea gărzilor nobiliare și a unor unități militare regulate la „execuțiile" practicate împotriva satelor răsculate a făcut ca rolul grănicerilor români să crească considerabil.

Ca un răspuns presiunilor ungare, împăratul Ferdinand a confirmat la 8 iunie autoritatea ministerului de război ungar asupra unităților militare staționate în Ungaria incluzînd aici și regimentele de graniță. Prin această decizie regimentele românești treceau sub autoritatea guvernului de la Pesta, fapt care va duce la nemulțumiri în rîndul acestora. Grănicerii români au rămas însă credincioși jurămîntului de la Blaj depus de către delegații lor refuzînd să dea curs ordinelor primite de

[41] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 390.
[42] Idem, p. 389.

la Pesta. Nerecunoscînd autoritatea ministerului de război ungar asupra lor, implicit ei nu recunoşteau unirea Transilvaniei cu Ungaria.

Nu a trecut mult de la această hotărîre şi la 11 iulie parlamentul ungar a votat credite pentru crearea unei armate naţionale cu un efectiv de 200.000 de soldaţi. În planurile guvernului ungar, din Transilvania urmau să fie recrutaţi aproape 60.000 de tineri. Recrutările pentru noua armată s-au lovit însă de rezistenţa dîrză a românilor, saşilor şi chiar a populaţiei maghiare. Opoziţia manifestată cu această ocazie se înscrie şi ea pe linia nerecunoaşterii „uniunii", dar ea era în acelaşi timp şi o acţiune de insubordonare faţă de prevederile unei dispoziţii sancţionate de Curtea imperială.

Starea de spirit ce domnea în mijlocul regimentelor este ilustrată de numeroase fapte care arată că deşi făceau parte din armata imperială, avînd comandanţi superiori austrieci sau unguri, soldaţi cu puţini ofiţeri români erau decişi să lupte pentru apărarea populaţiei româneşti. Astfel, grănicerii din batalionul al III-lea din regimentul de la Orlat au refuzat să plece în Banat pentru a lupta împotriva sîrbilor. Scriind protopopului din Haţeg despre această întîmplare, episcopul Şaguna îi cere explicaţii pe larg: „te rog pe binecuviintenia ta ca fără întîrziere să-mi faci circumstanţială relaţie despre aceea, cum stau militarii din ţinutul d-tale? Ce aplecări au şi încotro trag? Cine îndeamnă şi-i sgîndăreşte să se împotrivească constituţiei? Ce fierbe între ei?[43] Refuzul grănicerilor români de a se deplasa în alte provincii ale imperiului pentru a se jertfi unei cauze care le era străină este descris într-un raport al vremii: „însă cu cea mai mare nevoie şi neplăcere, răbşind şi strigînd multe în faţa dumnealui maior Riebel, pe lîngă altele şi aceea că ei din graniţă mai departe nu vor merge, nici nu se vor bate cu sîrbii"[44]. Apare, astfel, semnificativă în această relatare nesupunerea şi chiar înfruntarea unui ofiţer superior austriac.

Starea de spirit potrivnică „uniunii" Transilvaniei cu Ungaria s-a manifestat cu o deosebită forţă în mijlocul grănicerilor năsăudeni. Ea a fost amplificată de soarta batalionului al II-lea trimis în Ungaria, unde a sfîrşit prin a fi dezarmat şi internat datorită refuzului lor de a se supune ordinelor sosite de la ministerul de război ungar. Nerecunoaşterea autorităţii guvernului maghiar asupra Transilvaniei se pare că i-a preocupat în mod deosebit pe grănicerii năsăudeni. Nemulţumirea grănicerilor a dus la apariţia unor stări conflictuale la care s-a adăugat opoziţia foştilor iobagi faţă de nobilime şi de recrutări. Încă la 22 iunie 1848 vicarul Machedon Pop a cerut comandei regimentului ca din fiecare sat, din cele 44 ale graniţei, să vină la Năsăud, cîte doi delegaţi la care să se adaoge preoţii. Generalul austriac Galbrun şi comandantul regimentului, colonelul Iovici n-au fost de acord răspunzîndu-i că „aceasta nu se poate, că ar socoti-o ca un complot"[45]. Acest prim eşec nu l-a

[43] L. Maior, *Adunarea de la Orlat...*, p. 40.

[44] Idem.

[45] Iuliu Moisil, *Vicarul şi Prepozitul Macedon Pop 1809—1873*, în *Arhiva Someşană*, nr. 20, 1936, p. 272.

făcut însă să dezarmeze. Eforturile în vederea ținerii adunării, plănuită a fi restrînsă ca participare, au continuat. Preotul Tanco intervine și el la 29 iunie solicitînd austriecilor obținerea aprobării. Abia la 4 iulie, generalul Puchner își dă acordul.

Adunarea desfășurată la 10 iulie 1848, la Năsăud, deși restrînsă ca număr de participanți, a subscris o petiție formată din nouăsprezece articole în care revendicările generale ale populației românești se îmbinau cu cele specifice ale grănicerilor. Se resimte fără îndoială în această petiție influența programului de la Blaj din 3—5 mai, cunoscut în ținutul năsăudean prin circulara adresată de către Machedon Pop, satelor năsăudene, după întoarcerea sa de la adunare. Atît la Orlat cît și la Năsăud în vara anului 1848, sute de iobagi din satele nemilitarizate s-au refugiat pentru a se pune sub protecția grănicerilor. După eliberarea membrilor comitetului național, aceștia s-au deplasat la Orlat unde în cursul lunii august, pentru a scăpa de recrutări dar și de „execuțiile" militare, reprezentanți din mai multe sate au cerut militarizarea lor.

Aflat la Orlat, Bărnuțiu cu energia ce-l caracteriza, a organizat această mulțime, a condus din umbră acțiunile în vederea eliberării lui Laurian și Bălășescu. Alături de el se găseau ofițerii și preoții animați de puternice sentimente naționale dintre ei remarcîndu-se Mihail Novac, David Urs. M. Săndruc, Erdelyi și Barbu din Orlat, Moldoveanu din Racovița și N. Veștemeanu din Veștem. Lor li se vor adăuga în scurt timp o parte din revoluționarii ardeleni aflați în Țara Românească care la veștile sosite din Transilvania s-au grăbit să se întoarcă în vederea participării la revoluția a cărei flacără se întețea mereu. Primul care a plecat direct spre Orlat a fost Axente Sever.

Din relatările post revoluționare se poate desprinde fără prea multă greutate atitudinea ofițerilor superiori ai regimentului față de evenimentele care aveau loc. Astfel, Mihail Novac în raportul său către guvernatorul Transilvaniei Wohlgemuth, despre preotul Ioan Moldoveanu[46], preciza că la comanda regimentului nu se permitea nici o referire la politica guvernului ungar față de români, dar ofițerilor de origine maghiară li se îngăduia să treacă în funcțiile de comandă ale gărzilor naționale maghiare. Mai mult o parte din ofițeri practicau delațiunea împotriva acelora care se manifestaseră în favoarea drepturilor poporului român, fiind chemați imediat la ordine de comandantul regimentului: „Aș menționa și raportul locotenentului Szigeti care a trecut de partea insurgenților, arătînd că cel care acționa împotriva tendințelor ungare este protopopul Sanciali. Aceste hîrtii — continua M. Novac — le-am văzut pe masa de lucru a colonelului, comandantul meu de atunci, față de care trebuia să relatez despre greșala mea, pentru că atunci fiecare ce se făcea vinovat de ceva față de libertățile maghiare era considerat trădător"[47]. Într-un alt raport din 12 aprilie 1849 se făcea o succintă

[46] A. T. Laurian, *Die Romänen in der Österreichischen Monarchie*, II, Viena, 1850, p. 229.

[47] *Ibidem.*

caracterizare a ofiţerilor superiori din regiment, nepopulari printre grănicerii români şi adversari declaraţi ai cauzei româneşti. Astfel colonelul Rauber, comandantul regimentului, lt. colonelul Trausch, maiorii Arpad Szabó şi Riebel erau caracterizaţi ca partizani ai guvernului ungar[48]. Aceste informaţii dovedesc fără tăgadă ruptura care se creiase între comanda regimentului şi soldaţi, pierderea autorităţii acestora asupra grănicerilor români ceea ce a facilitat acţiunea românească.

La 10 septembrie (st.n.) în faţa unui impresionant număr de grăniceri şi ţărani adunaţi pe platoul numit „Gruiul de Sus" col. Rauber a deschis adunarea după care s-a retras motivînd că este bolnav, în fond nedorind să fie implicat în discuţiile şi hotărîrile ce urmau să fie luate. A luat apoi cuvîntul August T. Laurian. El a făcut o trecere în revistă a situaţiei politice din monarhie cu referire specială la suferinţele şi prigoane la care au fost supuşi românii după adunarea din 3/15 mai 1848. După discursul său împreună cu Bărnuţiu, Bălăşescu, Aron Pumnul şi probabil ofiţerii români ai regimentului s-au retras pentru a redacta o petiţie pe care să o trimită împăratului[49]. Petiţia alcătuită de către Laurian şi Bărnuţiu este in genere o reluare a programului de la Blaj, la care au fost adăugate revendicările specifice regimentelor de graniţă fără însă ca acestea din urmă să prevaleze în dauna celor generale ale naţiunii române. Reafirmarea unor revendicări cu caracter general în ceea ce priveşte grupurile sociale angajate în revoluţie se vor limita de această dată doar la ţărănime şi mai puţin la comercianţi, proprietari de mine, meseriaşi etc. La Blaj aceştia şi-au impus revendicările specifice, dar în perioada care urmează, cu puţine excepţii, ei adoptă o poziţie pasivă faţă de mersul revoluţiei româneşti. Lunile de vară demonstrează conducătorilor revoluţiei că singura forţă pe care ei puteau să se sprijine era ţărănimea şi de aceea au căutat să vină în întîmpinarea doleanţelor acesteia. Dealtfel, delegaţii zecilor de sate aflate la Blaj au insistat şi au reuşit să-şi impună dezideratele lor. În acelaşi timp autorii ei au ţinut seamă de situaţia în continuă schimbare a raporturilor social-politice din Transilvania de după luna mai.

Petiţia are un caracter naţional clar şi precis. Bărnuţiu şi Laurian pun pe primul plan dezideratele naţiunii şi nu întîmplător partea I-a este intitulată *„Libertatea personală şi naţională"* avînd ca prim subpunct protestul împotriva terorismului şi statariului pretinzînd ca nimeni să nu mai fie arestat „fără a fi înştiinţat de ce"[50]. Datorită numeroaselor conflicte din cursul verii ei pretind instituirea unei comisii mixte compusă din reprezentanţi ai românlior, ungurilor şi saşilor care să analizeze plîngerile satelor, evident, în materie de delimitare a proprietăţilor, a disputelor cu nobilimea. Modul de aplicare a legii din 18 iunie 1848 i-a silit pe autori să includă în acest capitol „desfiinţarea tuturor servi-

[48] Idem, p. 202.
[49] *Foaia pentru minte, inimă şi literatură*, nr. 37 din 13 septembrie 1848, p. 295—298.
[50] Idem, p. 295.

ciilor personale iobăgești, desființarea robotelor și a tuturor dărilor naturale"[51]. Readucerea în discuție a acestei probleme majore a revoluției române dovedește că românii erau departe de a fi satisfăcuți de felul cum desființarea iobăgiei s-a pus în aplicare. Acesta dovedește că aspectul social al revoluției continua să joace un rol deosebit de important în concepția conducătorilor români și în același timp țărănimea reprezenta forța principală în răsturnarea vechilor orînduieli. Atitudinea foștilor proprietari, pretențiile lor ca țăranii să execute în continuare robotele, să plătească dijmele, făcea ca mult așteptata emancipare socială să întîrzie. Țăranii au refuzat și împotriva lor au fost trimise gărzile nobiliare, avînd loc un șir neîntrerupt de lupte încheiate cu morți și răniți, cu zeci de sate incendiate și jefuite. Plîngerile țăranilor erau din această cauză numeroase și ei așteptau ca rezolvarea lor să vină din partea conducătorilor lor, singurii în care ei aveau încredere. Dealtfel în petiție, problema emancipării este mai detaliată decît la Blaj. În deplină concordanță cu revendicarea desființării iobăgiei ei cer ca și pămîntul să fie liber „fără nici o mărginire care ar aduce aminte raportul iobăgesc".

La fel ca și la Blaj se pretindea libertatea cuvîntului, de a scrie și de a tipări, de a ține adunări, consultări și de a forma societăți". De asemenea se readuce în actualitate ideea adunării naționale și „înființarea unui comitet permanent ales de adunarea generală". Această cerere stă de fapt la baza convocării celei de a treia adunări de la Blaj. Delegații satelor nemilitarizate se pare că sînt cei care pretind convocarea noii adunări. Din relatarea Gazetei rezultă limpede acest fapt. „Sătenii provințialiști se apropiaseră foarte mulți la Orlat. Aceiași acum cer o altă adunare la Blaj[52]. Delegații ținînd seama de experiențele trecute, cer ca reședința noului comitet național, de acum „permanent" să fie la Orlat unde grănicerii români puteau să asigure securitatea membrilor săi. Conducătorii românilor este cert — nu mai aveau nici un fel de încredere în comanda militară austriacă, care colabora cu autoritățile civile și militare de la Cluj. Este și un motiv care-i determină să proclame înarmarea poporului pentru a-și face singuri dreptate.

În petiție, la același capitol este abordată din nou ideea bărnuțiană a independenței și restabilirii mitropoliei române, cu toate drepturile „care le-au avut din vechime"[53]. Și problema învățămîntului este mai detaliată și mai bine precizată la Orlat. Articolul respectiv este o concretizare a principiului formulat la Blaj și anume înființarea unor școli „fizico-matematice" pe teritoriul graniței militare în care tinerii grăniceri să se poată califica pentru oficiali iar la Blaj și în celelalte școli „înalte să se introducă cunoștințe militare la tinerii ce-și săvîrșesc cursul într-însele să se poată cultiva și pentru posturi militare". Este pentru prima dată cînd într-un program revoluționar apare o revendicare de acest gen.

[51] *Ibidem.*
[52] *Gazeta de Transilvania*, nr. 74 din 9 septembrie 1848.
[53] *Foaia pentru minte* ... p. 295.

El este în deplină concordanţă cu evenimentele acelor zile, cînd se poate afirma că românii se gîndeau nu numai la înlocuirea din posturile de comandă a ofiţerilor străini, dar şi la crearea unui nucleu de armată naţională care va avea lipsă de cadre pregătite.

Partea a doua a petiţiei se referă mai mult la raporturile de serviciu şi subzistenţă ale grănicerilor. Şi în acest caz însă problematica naţională domină din moment ce ei pretind înfiinţarea a încă două regimente de infanterie şi unul de cavalerie româneşti prin militarizarea satelor. Noile regimente româneşti din Transilvania împreună cu cele din Banat trebuiau să formeze miliţia naţională românească, apartenenţa lor etnică să figureze în numele unităţilor. Este o dovadă elocventă că se încerca formarea unui nucleu de armată naţională ceea ce era în contradicţie cu aşteptările austriece şi în acelaşi timp o tendinţă clară de autonomizare a revoluţiei româneşti. Cea de a treia parte a petiţiei este semnificativ intitulată „*Egalitatea personală şi naţională*". Participanţii la adunare pretind ca românii să aibă aceleaşi drepturi „ca orice cetăţean al fiecărei naţiuni, asemenea şi naţiunea română să aibă aceleaşi drepturi ca orice alte naţiuni ale monarhiei austriece". Desfiinţarea iobăgiei, în mod firesc, îi repunea pe români în rangul de cetăţeni, de oameni liberi şi ca urmare însăşi naţiunea devenea liberă politiceşte. Egalitatea în drepturi era înţeleasă în sensul numirii de funcţionari, judecători şi deputaţi în dietă pe baza acestui principiu, dar şi în proporţie cu numărul lor.

În sfîrşit, ultima parte este consacrată raporturilor cu austrieci. Participanţii la adunare s-au pronunţat în favoarea colaborării cu austrieci menţionînd însă existenţa unui sistem constituţional în stat, a unui guvern liberal. Ziarele româneşti documentele vremii, sînt aproape în totalitatea lor unanime în a preciza că o colaborare cu Viena este posibilă întrucît la 26 mai 1848 se instaurase un guvern liberal care „răsturnă pe aristocraţia cea necălită însă tare ca ferul din Viena"[54]. Mai mult decît atît, la Orlat petiţia se încheia cu lozinca generoasă a revoluţiei franceze „Libertate, egalitate şi fraternitate" pe baza căreia se elaborase acest act politic. Este pomenită constituţia austriacă, aluzie, directă la faptul că numai pe baze democratice românii voiau colaborarea.

Din relatările şi informaţiile legate de desfăşurarea adunării se desprinde un fapt deosebit şi anume că la lucrări, la dezbaterile care au avut loc, ofiţerii străini nu luau parte. Nu va veni la adunare nici un reprezentant al comandei militare austriece din Sibiu şi este limpede că acţiunea românească tindea să iasă de sub controlul ei.

Din relatările Gazetei despre adunarea de la Orlat rezultă că în prima zi la 10 septembrie preşedinte a fost locotenentul David Urs avînd ca vicepreşedinţi pe protopopul Sanciali şi preotul Erdelyi. În cea de a doua zi lucrările au fost conduse de preotul Ioan Moldoveanu, iar petiţia a prezentat-o mulţimii învăţătorul Banciu[55]. De altfel ofiţerii străini s-au desolidarizat peste cîteva zile la 14 septembrie de cuprinsul

[54] *Idem*, nr. 30 din 26 iulie 1848, p. 237.
[55] A. T. Laurian, *op. cit.*, p. 203.

petiției românești, alcătuind una proprie semnată de 95 de persoane de sub comanda colonelului Hatfaludi. Noua petiție nu este altceva decît o proslăvire a Casei de Habsburg, de asigurări a sentimentelor proimperiale ale ofițerilor din regiment[56]. Este interesant de precizat că acești ofițeri i-au atitudine numai în momentul în care mulțimile încep să părăsească Orlatul îndreptîndu-se spre Blaj, atunci cînd s-au simțit din nou stăpîni pe situație.

Petiția a fost trimisă lui Puchner care o va ignora, lucru la care autorii ei se așteptau. Au făcut-o totuși din motive diplomatice pentru că ei înșiși se arătau dispuși să colaboreze cu austriecii. Acțiunile viitoare vor demonstra fără tăgadă că ei porniseră pe un drum propriu trecînd peste ordinele și dispozițiile oficiale. Oricum adunarea de la Orlat a dovedit românilor că militarii austrieci nu aveau controlul asupra situației din Transilvania.

În aceste condiții mulțimile, în mod spontan, încep să se îndrepte spre Blaj. Însoțit la început de o ceată formată din cîteva sute de țărani, Axente Sever pleacă spre orașul de pe Tîrnave, desemnat din nou ca loc de adunare a românilor, unde ajunge în fruntea a peste 6000 de țărani înarmați.

Adunarea de la Orlat reprezintă fără îndoială un moment de mare însemnătate în revoluția românească. Ea a pus cu acuitate problema înarmării poporului ceea ce demonstrează că aceasta era singura cale în dobîndirea libertății sociale și naționale. Dacă pînă la această adunare țărănimea lipsită de o conducere militară acționa haotic fără nici o coordonare, exceptînd Munții Apuseni, după adunarea de la Orlat lucrurile se schimbă radical. Revoluția românească capătă din ce în ce mai mult un caracter organizat și celei de a treia adunări de la Blaj îi va reveni misiunea organizării generale atît din punct de vedere politic, cît și militar a mulțimilor dominate de un spirit revoluționar fără precedent în istoria Transilvaniei.

LIVIU MAIOR

NATIONAL ET SOCIAL PENDANT L'ÉTÉ DE L'ANNÉE 1848 EN TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'impact des décisions prises à Blaj les journées de 3—5 mai 1848, sur la paysannerie roumaine de Transylvanie, a été décisif pour le déploiement de la révolution rumaine pendant l'été de l'année 1848. La suppression du servage a été accueillie de très bon coeur et, revenus dans leurs villages, les paysans ont

[56] *Foaie pentru minte* ..., p. 302—303.

refusé par la suite, d'accomplir leurs obligations, ont utilisé la terre dont ils savaient qu'elle leur appartenait depuis les temps les plus reculés. L'action révolutionnaire de la paysannerie sur le plan social a également eu un profund caractère national. En premier lieu ils ont agi contre l'union de la Transylvanie à la Hongrie, votée par la diète féodale de la principauté, formée de représentants de noblesse hongroise, les Roumains, population majoritaire n'ayant que deux députés, impuissants à empêcher le vote de celle-ci. Au refus de paysans à obéir aussi autorités civiles de la principauté s'est ajouté l'insubordination des régiments roumains de frontière vis-à-vis du ministère de guerre de la Hongrie. Autour des régiments on va organiser la résistance populaire contre „l'union", sur leur territoire vient chercher refuge des dizaines de milliers de paysans qui n'ont pas obéi aux ordres de recrutement ou qui étaient poursuivis par les autorités pour rébellion. C'est ainsi que se sont constitués trois centres puissants qui cucerdaient la Transylvanie. Tant les autorités autrichiennes que celles hongroises se sont avérées incapables de faire face à la situation révolutionnaire. La voie vers la révolution armée se révélait de plus en plus être l'unique solution pour résoudre ces anachronismes sociaux et nationaux. Sans tenir compte des autorités, spontanément, les foules se sont de nouveau dirigé vers Blaj où, en septembre aura lieu une nouvelle assemblée nationale qui décidera le soulèvement à la lutte armée

ASPECTE ALE STRATIFICĂRII SOCIALE ÎN SATUL ROMÂNESC DIN TRANSILVANIA LA MIJLOCUL SEC. AL XIX-LEA

Evoluția contururilor sociale ale satului transilvănean în decursul veacului al XIX-lea prezintă contraste foarte puternice care pun în lumină trecerea treptată a societății rurale de la ierarhizarea feudală la cea de tip capitalist.

La începutul secolului satul iobăgesc, așa cum ni-l înfățișează marea conscripție din 1819—1920, ne apare ca o lume diversă în alcătuirea căruia se juxtapun păturile tradiționale țărănești: iobagii cu sesie, jelerii cu pămînt, jelerii alodiali, curialiștii, deosebite esențial atît în ceea ce privește înzestrarea economică cît și gradul de dependență. La nivelul fiecăruia din aceste categorii se constată însă o certă omogenitate socială care conferă comunităților sătești în întregul lor o anumită uniformitate, mai pregnantă sau mai estompată, în funcție de regiune, de sat, de stăpîn feudal. Pe de altă parte, predominarea numerică, categorică, a masei iobăgești față de care toate celelalte categorii se pierd, face ca imaginea de ansamblu a satului de dinainte de revoluție să poarte amprenta unei pături cu puternice accente egalitariste. — Și panorama satului, la fel ca și actul scris, ne pune în față o imagine asemănătoare: în rînduri mai strînse sau mai răsfirate se înșiruie, în jurul curților domnești, a castelului, a cîte unei biserici de lemn, cam aceleași mărunte case clădite din lemn și paie, la care starea familiei se vede mai mult din numărul și mărimea acareturilor decît a locuinței propriu-zise.

La sfîrșitul secolului, examenul structurilor sociale sătești relevă distanțe sociale mult mai mari, o ierarhizare mult mai adîncă: pe de o parte o minoritate de oameni bogați, pe de alta, un proletariat sau un semiproletariat agricol, foarte numeros, între care se interpun rîndurile țărănimii mijlocașe tot mai puternic erodate de violența competiției capitaliste. Aceleași schimbări, se vădesc și în înfățișarea satelor care amestecă, chiar și în locurile lor cele mai de frunte, case mari de piatră cu cîte trei încăperi, dintre care cea din față cu rol pur social, de etalare a avuției, cu tipurile tradiționale de lemn și cu căscioarele sărăcimii, încropite în capetele satelor, în preajma curților proprietarilor sau arendașilor.

Așadar, la începutul și la sfîrșitul veacului, locul diversității, al relativei și instabilei omogenități feudale, este luat de o tot mai abruptă

ierarhizare economică. Este ceea ce s-a numit procesul de descompunere a țărănimii, care marchează soarta tragică a satului în epoca capitalistă.

Punctul de plecare sau mai bine spus momentul hotărîtor în desfășurarea acestui proces de lungă durată îl constituie desființarea iobăgiei, care, pe făgașul denivelărilor din trecut, a declanșat puternice mutații în interiorul societății sătești. Încercăm să urmărim aceste schimbări, în primele două decenii de după revoluție, perioadă în care pe cadrul social tradițional se articulează mai clar liniamentele unei remodelări sociale noi. Pornind de la cifrele și procentele globale, care se vehiculează în lucrările de istoria agriculturii, privind proporția diferitelor categorii țărănești[1] încercăm, pe calea integrării arhivelor, să descindem mai adînc în lumea vie a satului, să pătrundem, pe urmele agenților fiscali, a notarilor care întocmesc inventarele de bunuri, a funcționarilor de la preturi și de la comitate, în gospodăriile țăranilor și chiar în casele lor, încercăm să situăm, diferitele pături țărănești în cadrul lor firesc de viață și de muncă; comunitatea sătească, în contextul dependențelor și interdependențelor lor economice și sociale celor mai directe, celor mai reale. Cît de clar apar, spre exemplu, distanțele reale sociale dintre oameni în inventarele de gospodării țărănești: unele, extrem de bogate, descriu case țărănești trainice încărcate de mobilier, de hăinărie de pat, suluri de pînză, îmbrăcăminte de iarnă și de vară, încălțăminte (uneori și cîte 6 perechi de cizme), foarte multe schimburi de corp, vase de bucătărie, bani, lîni etc., cămări pline de provizii, grajduri de cîte 8—10 vaci, șuri, cu cîte 20—30 care de fîn, stoguri de grîne încă neîmblătite, șire de paie, cotețe, atelaje, unelte de muncă, căzi, lemne de construcție și de foc etc., și altele, foarte multe, care descriu, căsuțe simple de lemn, în preț de cîte 40—50 fl., în care nu găsim decît strictul absolut necesar: o masă, un pat, două-trei lăzi, cîteva haine, cîteva vase, totul nedepășind 80—100 fl[2].

De la început trebuie spus că țărănimea a profitat în mod diferențiat de desființarea iobăgiei legiferată definitiv prin patenta din 1854.

Dacă iobagii și jelerii urbariali, răscumpărați de către stat, au devenit mai repede sau mai tîrziu, după 1854, prin simplul efect al legii sau pe calea grea și întortochiată a proceselor urbariale, proprietari ai pămînturilor pe care le foloseau, țăranii așezați pe alodii, așa numiți

[1] J. R. Grimm, *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*, Wien, 1863; George Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906, Tudor Pamfilie, *Agricultura la români*, București, 1913, Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története, 1790—1848* (Istoria țărănimii transilvănene 1790—1848), Budapesta, 1956; Iosif Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973, Egyed Ákos, *A parasztság Erdélyben a századfordulón*, (Țărănimea din Transilvania la răscrucea veacului), București, 1975.

[2] Inventarul gospodăriei unui țăran înstărit din satul Șigău, comitatul Solnocul Interior, întocmit la 26 septembrie 1864, cu autentificarea judelui și juraților satului enumeră sub 71 de poziții valori care totalizează suma de 1086 fl., în timp ce altele nu se ridică decît la valori de 78 fl. 107 fl. etc. Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. Adm., 1867—70; Turda Praesid 1861 — 230—598.

jelerii alodiali sau curialişti, obligaţi, să se răscumpere singuri, rămîn, cei mai mulţi, în starea de dependenţă de dinainte.

Deşi numărul acestor jeleri alodiali era mic în raport cu ţăranii ce foloseau pămînturi urbariale, singurele impozabile, în tabelele de dare de pînă la 1848, păstrate foarte bine pentru comitatul Solnocul Interior[3], întîlnim chiar şi în cele mai mici date, cîte 2, 4, 6, asemenea familii iar în satele mai mari, cu mai multe curţi nobiliare, în satele ale căror hotare fuseseră comasate sau acolo unde pămînturile alodiale erau foarte întinse, fiind lucrate de proprietari în regie proprie, un număr mare de curialişti. Întîlnim cîteodată şi situaţii extreme cînd numărul lor echivalează sau depăşeşte pe acela al iobagilor şi jelerilor. În comitatul Solnocul Interior un asemenea caz de excepţie îl prezintă, în imediata vecinătate a Dejului, satul Cuzdrioara, unde tabela de dare din anul 1848, consemnează alături de 18 iobagi, 42 de jeleri urbariali, 21 deserţi, nu mai puţin decît 68 de curialişti[4].

Evaluarea numerică a globalului curialiştilor pe întreaga Transilvanie, deci a ţăranilor rămaşi în 1848, în dependenţă feudală, fixarea proporţiei lor faţă de categoriile ţărăneşti eliberate, este greu de făcut. După o statistică din 1849, preluată de către unii autori, în principatul Transilvaniei ar fi existat în anul revoluţiei doar 63.940 de familii de iobagi, faţă de 137.421 familii de jeleri fără pămînt, dintre care unii (28.500) şi fără casă[5]. Toate celelalte date contemporane ne înfăţişează o situaţie socială incomparabil mai bună a satului transilvănean. În primul rînd fostul consilier al guberniului absolutist de la Sibiu, Iosef Grimm, specialist în problemele urbariale, preşedintele comisiei de despăgubire a proprietarilor, autorul unei foarte cunoscute cărţi consacrate desfiinţării relaţiilor feudale în Transilvania, arată că în principatul transilvănean (împreună cu Partium-ul) au fost despăgubite 175.543 sesii urbariale, deci aflate în stăpînirea iobagilor şi jelerilor urbariali, care reprezentau 78% din masa ţărănimii dependente[6].

O situaţie identică ne relevă şi statisticile fiscale din 1821, prelucrate şi publicate de către Al. Csetri şi Şt. Imreh, care consemnează 174.670 contribuabili (117.960 iobagi şi 56.710 jeleri)[7]. În fine, o statistică din

---

[3] Tabelele de impunere din comitatul Solnocul Interior întocmite pe sate şi pe gospodării, cu specificarea tuturor pămînturilor, animalelor, veniturilor, dărilor fiecărui contribuabil pentru perioada 1790—1848 se păstrează la Arh. St. Cluj-Napoca. Primul care a atras atenţia asupra acestei importante categorii de izvoare a fost Andrei Mureşan, fostul custode al arhivei cott. Solnocul Interior; cf. A. Moldovan, *Tabelele de impunere din arhiva cott. Solnocul Interior dintre anii 1790—1848 şi valoarea lor documentară* în *Revista Arhivelor*, IX (1966) nr. 2, p. 131—139.

[4] Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int., Tabele de impunere — 3428.

[5] Ember Győző, *Magyar parasztmozgalmak 1848-ban* (Mişcări ţărăneşti maghiare în 1848) în *Forradalom és szabadságharc*, 1848—1849, (Revoluţie şi luptă de eliberare în 1848—1849), Budapest, 1849, p. 198—199.

[6] J. R. Grimm, *op. cit.*, p. 23—24.

[7] A. Csetri, — Şt. Imreh, *Stratificarea socială a populaţiei din Transilvania la sfîrşitul orînduirii feudale, (1767—1821)* în *Populaţie şi societate*, I, Cluj, 1972, p. 182.

1861, referindu-se la Transilvania istorică, fără Partium, vorbește despre 156.726 sesii urbariale, despăgubite de stat după revoluție[8].

Chiar dacă nici unul dintre aceste izvoare nu se referă direct la categoria țăranilor lipsiți de pămînt, trăind deci pe pămînt domnesc, este cert că ei formează o minoritate care oscilează în jurul unei cincimi a masei țărănești deziobăgite.

Fără îndoială, schițarea tabloului complex și mereu în schimbare al stratificării sociale sătești, trebuie să pornească de la problema repartizării pămîntului, principalul mijloc de producție al lumii rurale, principalul semn al bogăției. Fiind vorba încă în această vreme despre cea dintîi generație eliberată trebuie să vedem aici care era moștenirea economică cu care această generație pășește din trecutul iobăgesc în epoca de libertate, deschisă de revoluție, care era, mai precis, mărimea sesiei iobăgești la răscrucea dintre lumea feudală și lumea capitalistă.

Se știe că în Transilvania, unde nu s-a stabilit decît tîrziu prin urbariul odios și niciodată aplicat din 1847, o întindere fixă, teoretică, a sesiei, suprafața de pămînt folosită de către țăranii dependenți varia foarte mult, de la regiune la regiune, în interiorul aceleiași regiuni, de la sat la sat, în interiorul aceluiași sat, de la stăpîn la stăpîn, potrivit condițiilor solului, numărului locuitorilor, împrejurărilor locale celor mai speciale.

Tabele de dare ale comitatului Solnocului Interior, întocmite pe sate, conscriu în unul și același sat iobagi cu locuri de arătură de cîte 20 găleți de sămînță, cu fînațe de cîte 10, 20 care, cu cîte o pereche sau două de boi, vaci și oi, în vreme ce întinderea pămîntului altor familii era de abia 3—4 găleți și 4—5 care de fîn. Îi vedem astfel pe cei dintîi impuși cu o dare de cîte 6—8 florini, la care vine să se mai adauge și capitația, îi vedem pe ceilalți notați cu abia 2—3 florini. Aceste tabele, ne înfățișează, e drept, și sate cu o repartiție uniformă a pămîntului, dar care prezintă iarăși deosebiri foarte mari de la o comunitate la alta, chiar și atunci cînd acestea se învecinează hotar în hotar, fiind așezate de o parte sau alta a unui șir de dealuri, pe un mal sau pe altul al unei ape, pe firul aceleași văi. Iată, cu titlu de exemplificare, în 1848, satele Uriul de Sus și Mănăștur, de pe Valea Someșului Mare, cu sesii, cel dintîi de cîte $21\frac{2}{4}$ găleți și 16 care, față de 11 găleți și 5 care, cît au sesiile celui de al doilea sat[9].

Dacă luăm, două sate din zona cununei de dealuri ce urmărește pe partea stîngă cursul Someșului Mare, satele Lelești și Ilișua, care ambele sînt apropiate geografic de primele la care ne-am referit, constatăm din nou discrepanțe adînci, nu numai față de cele dintîi ci și între ele. La Lelești toți iobagii au în 1847 sesii de 12 găleți și $7\frac{2}{4}$ care (jelerii:

[8] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 56 din 14 VII 1861 p. 241.
[9] Arh. St. Cluj-Napoca, cott. Solnocul Int. nr. 3576, 3702.

$11\frac{3}{4}$ găleți și $8\frac{2}{4}$ care), în timp ce în Ilișua iobagii, fără nici o deosebire, au pămînt de numai 4 găleți de sămînță și 3 care de fîn, așa cum erau și sesiile celor 28 de deserți ai acestui sat, consemnați în tabela de dare pentru acest an[10]. Dar satele, foarte puține la număr, cu o repartiție uniformă a pămîntului, constituie doar simple excepții de la regula generală a unei extreme variabilități.

Această diversitate a situațiilor lor zonale și comunale, a provocat estimări foarte deosebite a întinderii sesiei întregi de cea mai mare frecvență, deci, să spunem, tipice Transilvaniei. Astfel, dieta de la Cluj, din mai 1848, a considerat ca sesie întreaga întindere pentru care se plătea anual un impozit funciar de cel puțin 8 florini, sumă care, așa cum se știe, a fost declarată prin legea adoptată aici, drept cens al îndreptățirii la viața politică. Dar impozitul de 8 fl., socotit numai pentru pămînt și animale, deci fără capitație, era foarte rar la sate, fiind plătit doar de vîrfurile cele mai puternic înstărite ale iobagilor. O asemenea impunere fiscală presupunea posesiunea unei întinderi mari de pămînt mergînd pînă la 60—80 j. în zona Munților Apuseni, pînă la 30—35 j. în comitatele nordice, pînă la 26 j. pe Tîrnave, în satele cu pămîntul cel mai bun, pînă la 24 j. pe Mureș.

Cu o datare funciară de 8 fl. sînt conscrise în listele electorale din 1848, în toate cele 215 sate ale comitatului Cluj, abia 244 asemenea familii, în comitatul Hunedoara, cu 337 sate, 110 familii, în districtele Chioar și Făgăraș 15 și respectiv 12, în Scaunul Arieș 4, în Scaunele Odorhei și Ciuc cîte 1[11]. Pe întreaga Transilvanie potrivit tabelelor de dare ale aceluiași an 1848, din totalul de 156.726 sesii iobăgești, (fără Partium), abia 5.070 se încadrau în censul stabilit[12].

Substratul politic al acestei hotărîri a dietei clujene este lesne de înțeles. Prin excluderea imensei majorități a țărănimii române din viața politică, se urmărea transferarea neștirbită a dominanției politice a nobilimii, din regimul feudal, al staturilor și odinelor în regimul reprezentativ pe cale de a se instaura. Chiar și în Ungaria, censul era numai de 5 florini, considerați ca echivalentul fiscal al unui sfert de sesie.

În realitate, sesia iobăgească de cea mai mare răspîndire în Transilvania era mult mai mică, de numai aproximativ 4 fl. impozit funciar, cum o apreciază toți contemporanii dezinteresați, cum o prezintă și documentele fiscale ale acelui timp. Suprafața ei medie variază în centrul Transilvaniei în jurul întinderii de 14—16—20 j, în care intră, luat laolaltă, cu bun și rău, cu mare și mic, cu intra și extravilan, atît pămîntul de arătură, cît și cel de fînaț, atît pămîntul aflat în cultură cît și cel aflat în ogor. Variațiile care se articulează în jurul acestui cuantum merg în jos, pînă la 4 j. sau mai puțin, merg în sus, pînă la 40 de j, în regiunile de dealuri înalte sau de munte.

---

[10] Idem, nr. 3515, 3545.
[11] Idem, Muzeul ardelean, Colecția de doc. imprimate, Pachet 1857—1863.
[12] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 16 din 14. VII. 1861, p. 241.

În această categorie, incomparabil mai largă decît cea preconizată la Cluj, intra în 1863, cînd s-au făcut conscrierile, pentru dieta de la Sibiu, numai în cele 8 comitate, incluzîndu-se acum în censul de 8 florini și capitația de 3 sau 4 fl. de familie: 45.378 persoane[13]. Dacă adăugăm la aceștia pe cei mult mai numeroși din scaunele săsești, pe cei din scaunele secuiești și din districtele Făgăraș și Năsăud, numărul lor se ridică la circa 82.000, ceea ce însemna cam jumătate din sesiile despăgubitoare de către stat după revoluție[14]. Firește însă că în 1848 numărul țăranilor cu un impozit financiar de 4 florini a fost mult mai mare, întrucît pînă în 1863 foarte multe asemenea sesii au fost împărțite între moștenitori sau știrbite prin vînzări și zălogii.

Studiul conscripției czirakiene nu numai că confirmă și el această întindere a sesiei iobăgești dar evidențiază în același timp o tendință mult mai puternică de gravitare a ei spre limitele sale inferioare, decît de depășire a cuantumului celui mai frecvent. Oricît de relative au putut fi în anii 1819—1820, declarațiile țăranilor interesați și îndemnați să ascundă în fața conscriptorilor o parte a pămînturilor lor, declarînd — după cei mai mulți contemporani — doar două treimi din suprafețele reale, vedem totuși, comitat de comitat, sat de sat, gospodărie de gospodărie, cum conscriptorii aliniază în rubricile lor suprafețe mici de pămînt, socotite și aici în găleți de sămînță și care de fîn. Ni se pare edificator în această perspectivă cazul satului Iclănzel din cott. Turda, citat de cercetătorul Liviu Botezan, unde din 63 de iobagi 5 posedau cîte 23 j, 10 cîte 6 j. iar 48 12 j de pămînt[15].

Cam tot atît se acordă unui iobag și la comasările făcute înainte de revoluție. Cunoaștem cîteva asemenea cazuri în comitatul Solnocul Interior, realizate toate în vremea celei mai aprige goane a nobililor de răpire a pămînturilor țărănești, din anii care au precedat și au pregătit urbariul din 1847. Unul dintre cazurile despre care s-a vorbit mai mult, a fost acela al satului Lelești, aparținînd familiei Mikes, unde în 1845, aducîndu-se din Ungaria superioară 25 de familii de slovaci, s-a rupt fiecărui iobag cîte o sesie de 12 j.[16].

În aceeași zonă geografică un foarte cunoscut om politic maghiar Teleki Dominic, unul din capii curentului liberal, cu rol foarte important chiar în dieta din 1846—1847, comasînd în 1835, hotarul satului Suciul de Sus, acordă cîte unui iobag, arător de 7, $\frac{1}{4}$ găleți și fînaț de 18 care, ceea ce iarăși însemna nu mult peste suprafața amintită, mai precis, 18 j. și 670 stînjeni[17]. Să menționăm în treacăt că după ce s-a

[13] Arh. St. Budapesta, D. 228, 1862—114.

[14] *Ibidem.*

[15] Liviu Botezan, *Organizarea sesiei iobăgești pe teritoriul actualului județ Mureș în perioada 1785—1820*, în *Marisia*, VI, Tîrgu Mureș, 1976, p. 242.

[16] Arh. St. Cluj-Napoca, Episcopia Gherla 1861—1260; 1862—571, 791, 1886; 1863—1239.

[17] Idem, Solnocul Int., Tabele dare nr. 4155; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 67 din 25 VIII 1862, p. 265.

tăiat, într-o tablă separată pămîntul celor 63 de mici nemeşi români care trăiau în acest sat (278 j.), tot restul unui hotar de peste 11.000 j. a fost declarat ca pămînt alodial. Acesta a fost, după revoluţie, punctul de pornire a unui faimos proces încheiat în 1854, printr-o sentinţă ministerială ce va fi trimisă din Viena ca model tuturor jurisdicţiilor Transilvaniei, proces reînceput de către proprietar în 1858, la înfiinţarea judecătoriilor urbariale, încheiat din nou în 1862, reluat apoi de nemeşii români în 1869[18].

Realizarea în primii ani ai regimului absolutist, a unui cadastru general al Transilvaniei, operă topografică de foarte mari proporţii şi de cea mai mare însemnătate pentru lumea rurală, ne oferă în comparaţie cu documentaţia veche, susceptibilă mereu de corecţii, o informaţie mai sigură asupra situaţiei funciare. Datele fiscale, electorale, tranzacţionale, care ne stau la dispoziţie pentru această epocă, ne înfăţişează în nordul Transilvaniei, zonă mai bine luminată de izvoare, sesii într-adevăr mai mari decît cele cunoscute din tabelele de dare, mergînd frecvent în satele de dealuri, cu pămînt în general rău, pînă la 27—30 de jugăre, sau şi mai mult în unele părţi, aceleaşi izvoare însă, prezentîndu-ne în locul simplelor cifre, componenţa exactă, cantitativă şi calitativă, a fiecărei sesii, venitul real al fiecărui pămînt, ne dezvăluie totodată adevăratele realităţi sociale sătesti: din pămînt se foloseşte anual numai o treime căci în aceste regiuni înalte predomină încă asolamentul trienal, sesiile sînt împărţite în foarte multe sate în cîte 20—30—40 de infime parcele, dintre care unele nu au decît 100, 150, 250 de stînjeni[19], pămînturile sînt din cale afară de rele fiind înscrise, cele mai mici, şi cu cîte 3, 4, 12, 20, creiţari venit pe an, mai puţin spun oamenii decît darea pe care o plătesc pentru ele, foarte multe familii sînt lipsite de animale. Iată deci, că starea unei gospodării nu rezidă numai în întinderea, ci şi în calitatea pămîntului, în numărul de animale şi agoniseală din jurul casei, în munca neîntreruptă de primăvara pînă toamna, de dimineaţa pînă seara, a întregii familii ţărăneşti, fără de care totul se împrăştie. Înţelegem astfel, spre exemplu, cum în atîtea şi atîtea sate, gospodării cu sesii mari, dar fără de braţele şi energia unui cap de familie, lovite de vreo năpastă, îngreunate cu foarte mulţi copii mărunţi, sînt lipsite de orice bunuri mişcătoare, se îneacă în datorii, îşi zălogesc pămînturile, încep să le vîndă, sînt calificate de juzi şi juraţi ca familii „sărmane"[20].

Cît despre ceilalţi foşti iobagi, care nu stăpîneau o „soarte întreagă" ci jumătăţi, sferturi, sau părţi şi mai mici de sorţi şi care, dacă pornind de la evidenţele fiscale din 1863, trec cu mult peste jumătate din total,

[18] *„Federaţiunea"*, supliment nr. 75 din 12. VIII/31. VII 1970, p. 300.

[19] Arh. St. Cluj-Napoca, Solnoc Int. Adm., 1876—2318.

[20] Este semnificativ cazul unei gospodării din Căianul Mare, înscrisă pe numele unei văduve şi a fiului ei, care posedau, de toate, nu mai puţin decît 88 parcele, unele infime cu un venit anual de 3, 4, 5 creiţari, multe dintre ele zălogite iar altele pentru care se încheie acte de vînzare. Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. 1867—1729.

aceştia se ajută cu munca mîinilor: pămînt în parte, lucru cu ziua în bani, tocmirea copiilor sau şi a lor ca slugi, etc. Cuvintele lui Bariţiu sau ale altora care vorbesc despre familii cu cîte 30—40 j. de pămînt, cu cîte 2—3 perechi de boi, vite de lapte, cai, oi, porci, stoguri de grîu în şuri, bucate în hambare, familii care scoteau cîte 2 pluguri, mînau cîte două care, unul pe seama stăpînului altul pe seama lor, se referă desigur la vîrfurile cele mai înstărite ale satelor[21].

Nu este totuşi mai puţin adevărat, nici faptul că pe lîngă pămîntul de cultură, mult, puţin cît era, folosinţa unor întinse păşuni şi păduri, exploatate pînă în 1848, şi apoi pînă mai tîrziu la segregarea lor din deceniul al VII-lea, asigură gospodăriei ţărăneşti posibilitatea de a ţine un număr relativ mare de animale.

Există, de fapt, regiune unde animalele mai mult decît pămîntul oferă familiei ţărăneşti mijloacele existenţei sale, constituie principala sa bogăţie, principalul criteriu al diferenţierii sociale. Vedem astfel, în marile sate specializate în oieritul transhumant din mărginimea Sibiului, ţinutul Branului, al Săcelelor, din zona Rodnei, din unele părţi ale Hunedoarei, cele mai bogate cu herghelii întregi de cai, cirezi de vite, turme de oi, avînd în slujba lor cîte 12—15 oameni plătiţi, în natură sau în bani, ca ciobani, baci, ajutoare[22].

Tot astfel, în satele specializate în meşteşuguri, posesiunea banului, a capitalului, e cea care determină rangul social. În 1857, într-un sat ca Porceşti, de lîngă Sibiu, care îşi cîştiga traiul din tăbăcărie, desfăcînd anual pe pieţele dinăuntrul şi din afara Imperiului pînă la 40.000 de bucăţi de piei, din peste 300 de famili, doar vreo 40 în stare să poarte, cu mari sume de bani, acest meşteşug, restul locuitorilor fiind, cei mai mulţi, doar angajaţi ai lor, fie pentru strîngerea materiei prime, fie pentru prelucrarea ei, fie uneori chiar pentru desfacere[23]. La fel stau lucrurile, la sfîrşitul secolului trecut, şi în zona muntoasă a Bihorului, atît de industrioasă şi ea, unde un sat de sumănari cum era Sîrbeştiul arată cum din sînul unei comunităţi mici se ridică adevăraţi patroni capitalişti, care pot să achiziţioneze mari cantităţi de materie primă, pot să angajeze un mare număr de meşteri săraci din sat, scoţînd astfel pe pieţe în preajma Crăciunului pînă la 300 de sumane de familie[24].

În satele care se ocupă cu comerţul întîlnim aceeaşi stratificare. Tot lîngă Sibiu la Boiţa, sat care pînă la războiul vamal a dominat comerţul de porci, dintre România şi Transilvania, vreo 30 de mari negustori, organizaţi într-un fel de corporaţie a lor, plătesc un mare număr de oameni săraci, pentru cumpărarea şi mînarea turmelor de porci cu care ajungeau pînă la Pesta, Viena, Praga. Apare aici chiar

---

[21] *„Telegraful român"*, an. XV, nr. 79, dm. 1/13. X. 1967, p. 314.
[22] Elena Maiorescu, *Din trecutul Săcelelor*, Bucureşti, 1931, p. 10.
[23] *„Telegraful român"*, nr. din 1857, p. 202—3.
[24] Tancred Bănăţeanu, *Sîrbeşti, — sat de sumănari din reg. Crişana*, în, *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 1959—1961, p. 67—78.

spiritul de asociere capitalistă. În 1867, pentru a-şi pune în valoare capitalul, 18 dintre aceşti veritabili mari comercianţi se constituie într-o societate de comerţ, cu un capital de 60.000 florini[25].

Această moştenire economică, pe care populaţia sătească o aduce cu ea din vremea iobăgiei, moştenire atît de diferită şi atît de diferenţiată, evoluează după revoluţie într-un cadru social nou.

Ne-am aştepta, cu ştergerea robotei celei atît de urîte, care ocupa timpul cel mai scump al ţăranului, cu ştergerea dijmelor, care împuţinau şi ele roada unor semănături sărace, să vedem mica gospodărie ţărănească pornind pe calea unei consolidări, dacă nu spectaculoase, cel puţin statornice. Intelectualii români transilvăneni, legaţi sufleteşte atît de puternic de lumea sătească, lumea părinţilor, a fraţilor, a neamurilor celor mai mulţi dintre ei, legănau în primii ani după revoluţie nădejdea că-i vor vedea pe ai lor ajunşi, cu o trudă pe care n-au cruţat-o niciodată, la un liman al unei stări care să le asigure un trai mai bun şi mai sigur, căci ştiau şi vedeau toţi cît de muncită era viaţa omului de la ţară şi cît de rău şi de chinuit era traiul său. Pe bună dreptate, ei sperau, o spun şi o scriu, cum face Bariţiu nu o dată în *Gazeta* sa, că oamenii satelor în scurt timp prinzînd vlagă, îşi vor putea înălţa case mai mari, mai trainice şi mai sănătoase, vor putea cumpăra unelte mai bune, pentru lucrul pămîntului, se vor putea îmbrăca şi hrăni cu mult mai bine decît în trecut. În mod firesc, fruntaşii români se gîndesc că satul se va sălta repede din starea de înapoiere culturală în care a fost ţinut, pe calea şcolii, a cărţii, a ziarului. Cîţiva dintre puţinii intelectuali români umblaţi prin ţările occidentului, între care şi cunoscutul „peregrin", Ion Codru Drăguşanu, ale cărui scrisori, apar în foiletonul „Concordiei" din anii 1863—1864, contemplă într-o perspectivă desigur mai îndepărtată, o ţărănime prosperă, instruită, dinamică, o agricultură intensivă, specializată, rentabilă, o comunitate sătească modernă, cu un mare grad de divizare a rolurilor, străbătută de o reţea deasă de organizaţii economice, culturale, politice.

Cît de departe, vor fi însă toate acestea de realităţile ţărănimii transilvănene din cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Fără să ignorăm saltul mare înainte pe care ţărănimea îl obţine prin recunoaşterea libertăţii sale sociale, fără să nu vedem smucitura binefăcătoare pe care revoluţia o înscrie în evoluţia culturală a mediului rural, fără să negăm nici o oarecare destindere materială, cel puţin în primii ani ai absolutismului, cînd la sate se resimte clar un răsuflet ceva mai uşurat, pentru cea mai mare parte a ţărănimii epoca de prefaceri, care începe în 1848 este o perioadă de neîntrerupte dificultăţi. La nici două decenii după revoluţie, în anii frămîntaţi ai liberalismului austriac, contemporanii constată cu durere că la sate, în ceea ce priveşte starea materială lucrurile mergeau rău, că mii de familii sînt înglodate în datorii au ajuns să se scape de animalele de jug, că numărul zălogirilor de pămînt este extrem de mare, că foarte multe familii şi-au pierdut

[25] *„Federaţiunea"*, nr. 66 din 30. IV, 1868, p. 259.

din mîini jumătate sau chiar tot pămîntul de pe care îşi ţineau viaţa, că dările şi restanţele de dări nu pot fi scoase nici cu armata. Întreaga sărăcie a satului fost iobăgesc apare tragic în lumină în timpul secetei din anii 1864—1866, care a cuprins cea mai mare parte a Cîmpiei Transilvaniei, unde sate întregi ajung pieritoare de foame. După un alt deceniu, Bariţiu şi alţii, vor ajunge să vorbească despre o nouă iobăgie[26].

Explicaţiile pe care intelectualii români contemporani le aduc acestei situaţii, sînt dintre cele mai diferite. Pe linia tradiţiei iluministe, culturalizatoare, cei mai mulţi dintre corespondenţii locali ai *Gazetei* sau *Telegrafului* acuză în primul rînd gradul scăzut de cultură al lumii rurale. De aici, provine, spun martorii oculari, agricultura de subzistenţă practicată peste tot de ţăranul român, care, cu uneltele sale rudimentare, lucrează, „scurmă" spune *Gazeta*, pămîntul aşa cum a moştenit de la strămoşii săi, aruncă în el sămînţă, aşteaptă apoi totul de la voia lui Dumnezeu. Tot de aici se trage şi faptul că ţăranul român devine o pradă foarte uşoară pentru oamenii noi care năpădesc după 1848 satele transilvănene, ca arendaşi, cîrciumari, negustori şi care, într-un răstimp foarte scurt, fără a purta plugul, a secera, a cosi, a săpa, prind rădăcini, adună pămînt, surpă averea a mii de familii ţărăneşti. În acest context, răsună cu toate ocaziile cele mai entuziaste pledoarii pentru înfiinţarea de şcoli. „Mai întîi şi mai pe urmă, scrie Bariţiu în 1863, Şcoale mari şi mici! Şcoale!"[27]. Se face amintită, de asemenea, atît la uniţi cît mai ales la ortodocşi, aflaţi acum sub energica şi luminata păstorire a lui Şaguna, o mişcare amplă de reformare a clerului, care va duce, treptat, la apariţia unui nou tip de preot sătesc, cu o pregătire cărturărească mai înaltă, cu o mai adîncă înţelegere a rolului său, mai puternic angajat în problemele obştii sale, ca şi în acelea ale naţiunii sale. Extrem de frecvent apar în presă cele mai aspre cuvinte la adresa unor preoţi de sat, cari nu ştiu, nu pot, sau uneori nici nu vreau, pentru a nu se strica cu puternicii satelor, să deschidă ochii poporenilor lor.

Cercetînd cauzele sărăciei, alţi corespondenţi confirmă sau completează. Unii, mergînd înapoi, se referă la loviturile grele, pe care „biciul revoluţiei" le-a dat unor sate, arse şi pustiite pe zone întregi, cum au fost cele de la poalele Apusenilor, unde au rămas aproape numai urmele lor, alţii, pun toată vina pe scumpetea nemaiîntîlnită, pe lipsa cea mare de capital, pe lîncezeala generală a comerţului, care face ca ţăranul să cîştige extrem de greu banul pentru plata dărilor împărăteşti, pentru acoperirea lipsurilor proprii. „Nu mai încape îndoială, scrie ziarul „*Progresul*" din Sibiu, că de cînd trăim în rîndul acesta de oameni, n-am pomenit nicicînd o mai mare lipsă de bani, în lume ca azi. Deşi lipsa apasă în toate clasele de oameni, totuşi pare că la românii noştri ea e mai simţită cu mult[28].

[26] G. Bariţiu, *Iobăgia nouă* în *Gazeta Transilvaniei* nr. 28 din 26/14. IV, 1877.
[27] Idem, nr. 8 din 30 I 1863, p. 30.
[28] „*Progresul*", an I, 1866, p. 41.

Întîlnim în al treilea rînd în presă, ca şi în corespondenţa privată, nesfîrşite plîngeri despre stricarea oamenilor, datorită luxului şi mai ales a alcoolului. Patima beţiei, constată corespondenţii ziarelor, face în sate ravagii mai mari decît în trecut, ca urmare a înmulţirii mare a cîrciumirilor, o obiceiurilor împămîntenite de către arendaşii acestora veniţi după revoluţie din Galiţia de-a vinde pe credit, zăloage, bucate, etc. Sînt mulţi care văd aici una dintre cauzele principale ale răului.

Nu lipsesc de asemenea în presa contemporană nici constatările, enunţiative de drept, dar foarte categorice, privind presiunea demografică care se resimte tot mai adînc în lumea satului[29]. Despre înmulţirea mare a oamenilor, vorbesc ţăranii înşişi în jalbele lor. Efectele nefaste ale acestui fenomen, ale cărui proporţii globale şi locale le cunoaştem din recensămintele oficiale contemporane şi respectiv din matricolele bisericilor săteşti, ne sînt relevate în documentele fiscale.

Din partea lor, ţăranii se plîng amar asupra dărilor împărăteşti. Noi, răspund cei din jurul Orăştiei întrebărilor avocatului Ioan Tincu, destul lucrăm şi destul şi cruţăm, nu ne vedem însă nimic din trudă, stăm să perim din cauza dărilor celor multe şi mari: cea a pămîntului, a casei, a capului, adausurile la dări[30]. Se poate într-adevăr dovedi cu cifre, că prin introducerea unor taxe noi şi mai ales a adausului urbarial, prin care statul austriac recupera sumele avansate pentru despăgubirea nobilimii, impozitele care grevau, după revoluţie, asupra gospodăriei ţărăneşti, au ajuns să se dubleze[31].

Judecăţile contemporanilor, pornind fiecare de la realităţi incontestabile, generale sau zonale, obiective sau subiective, nu străbat totuşi, pînă la motivaţiile cele mai adînci, ale procesului de dezintegrare a ţărănimii, care sînt de natură economică şi socială.

Două serii de factori au aici rolul şi consecinţele cele mai ample. Cea dintîi ţine de trecutul feudal, a cărui moştenire economică, am încercat să o schiţăm, trecut care, prin legislaţia agrară din 1848 şi 1854. nu a fost lichidat total, ci se prelungeşte şi în noua epocă. Această legislaţie, de compromis, ale cărei fructe vor fi culese de ţărani dar şi de nobili, desfiinţează servitutea feudală, dar lasă neatinsă vechea repartizare a pămîntului: ce a fost domnesc, rămînea domnesc, ce a fost şi în trecut pămînt iobăgesc, devine proprietate liberă a ţăranilor. Cum însă, o mare parte a acestora aveau o înzestrare funciară insuficientă, vechile raporturi dintre proprietari şi ţărani se transferă pe plan economic, dependenţa feudală, ia forma relaţiilor contractuale, constrîngerea economică ia locul celei feudale, slujba iobăgească se converteşte

[29] *„Federaţiunea"*, nr. 83, din 2. XI., 1870, p. 331.

[30] *„Telegraful român"*, an XV, nr. 79, din 1/13. X. 1867, p. 314.

[31] Suma globală furnizată de Transilvania Imperiului şi care consta din: dări, venituri ale fiscalităţilor, vămi, monopoluri, creşte de la 4.489.075 fl. în 1848 la 10.429.696 fl. în 1856 şi la 13.836.252 fl. în 1862, cf. Bethlen Farkas, *Adatok Erdély visszonyairól, különös tekintettel az adózási rendszerre* în *Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények* IV, Pest, 1863, p. 14.

în muncă în parte. Este ceea ce s-a numit sistemul agriculturii de tranziție.

În acest context, trebuie desigur discutată și chestiunea extrem de importantă, esențială chiar în zonele de munte, a împărțirii pădurilor și pășunilor între foștii stăpîni și foștii supuși. Și aici patenta din 1854 face o parte foarte largă celor dintîi acordînd iobagilor, în funcție de regiune, numai cîte 6, 9, 11 j. de pădure și de pășune, ceea ce era mult sub foloasele pe care ei le avuseseră înainte, mult sub nevoile lor reale. Nu este astfel de mirare că vedem satele din Munții Apuseni, care trăiau din prelucrarea lemnului, satele de pe Valea superioară a Mureșului, care plutăreau lemnul pînă adînc în Ungaria, sute de sate, mai mari sau mai mici din comitate, pentru care păşunea era de lipsă aproape ca și locul de bucate, încîlcite, din 1848 și pînă tîrziu prin anii 70, în nesfîrșite procese cu proprietarii, pentru păduri și pășuni, dorind fiecare să obțină mai mult decît le rupea o lege vădit părtinitoare[23]. Acestei necesități încearcă să-i răspundă în 1863, la Sibiu, Ioan Rațiu și alți deputați români atunci cînd propun adoptarea unui principiu mai echitabil de segregare a acestor bunuri.

O a doua serie de factori ale căror efecte afectează țărănimea în ansamblul său izvorăsc din clocotul tot mai puternic al erei noi capitaliste, care impune satului o competiție din ce în ce mai violentă. Existența strivitoare a marii proprietăți, care față de proprietatea țărănească implică nu numai o diferență de cantitate, ci tot mai mult și de calitate, poverile impuse de puterea de stat habsburgică, care a preluat asupra sa răscumpărarea foștilor iobagi mărind în schimb dările acestora, o deschidere tot mai mare și mai constantă spre piață, spre exterior a gospodăriei țărănești, cerințele unei vieți oricum mai ridicate, sînt elementele cele mai importante de eroziune a clasei țărănești.

Chiar dacă Transilvania care oferea încă în această perioadă imaginea unei provincii patriarhale, una dintre cele mai înapoiate ale Imperiului, o provincie cu o agricultură învechită, cu o industrie slabă, mult sub posibilitățile sale, cu un comerț ce bătea pasul pe loc, cu o foarte scăzută populație urbană, o provincie lipsită de o bancă a sa, de o cale ferată, de o universitate, intensitatea și ritmul transformărilor capitaliste sînt mult mai mici decît în restul monarhiei, privind în timp și la scara întregului teritoriu, constatăm și în societatea rurală mutații adînci și variate. Consecința comună, a tuturor acestor schimbări, care marchează evoluția satelor în decadele ce urmează revoluției, este un apel tot mai amplu al unității economice sătești la monedă, elementul decisiv al mobilității sociale. Activitatea de credit, ale cărei proporții le întrezărim din actele de gestiune ale bunurilor sătești, ale

[32] În 1867 la tribunalele de primă instanță ale Transilvaniei se aflau în curs de dezbatere, după cum rezultă din informațiile unei circulare a Tablei regești din Tîrgu-Mureș, peste 20.000 de procese, imensa lor majoritate de natură urbarială, în care erau implicați aproximativ 300.000 locuitori, *Gazeta Transilvaniei*, nr. 87, din 8. XI. 1867, p. 346.

celor bisericești, din alte acte comunale, se dovedește un agent extrem de activ al transformării satului.

Dar instrumentul practic prin care se operează cea mai mare parte a acestor modificări, este noul statut juridic al proprietății funciare, al celei nobiliare, ca și al celei țărănești. Și una și alta nu numai că devin proprietăți depline, de tip capitalist, dar pe de o parte se suspendă multiplele interdicții ale aviticității care priveau pămînturile nobiliare, iar pe de alta legislația din 1854 nu impune pămîntului țărănesc, ca legea agrară a lui Cuza de exemplu, principiul inalienabilității.

Ca în toate statele angajate pe calea unei dezvoltări capitaliste și în Transilvania, libertatea circulației pămîntului, produce treptat o nouă distribuție a proprietății funciare. Pe calea vînzărilor și cumpărărilor, a zălogirilor, a schimburilor, a împărțirilor și moștenirilor, proprietatea asupra pămîntului devine obiectul unei nesfîrșite și variate mișcări ale cărui consecințe vor apărea foarte clar la sfîrșitul secolului, cînd 45% din țărani vor poseda suprafețe de pămînt mai mici decît 5 j.[33].

Dacă în vechiul regim, statul a căutat să impună o delimitare cît mai riguroasă între pămîntul țărănesc impozabil, și pămîntul nobiliar neimpozabil, după 1848, pămîntul se poate transfera de la un pol la altul, de la o categorie la alta, de la proprietatea parcelară, spre marea proprietate sau invers de la aceasta spre gospodăria țăranului înstărit.

Începutul acestei mișcări de circulație a pămîntului este făcut de către proprietarii mijlocii sau chiar mari, care continuînd cu mijloace bănești o politică mai veche de absorbire a proprietății mici, negociază uneori pămînt de la foștii lor supuși. Încă din anul 1852, se cunosc mai multe cazuri de moșieri, și mai ales de arendași, citate de cercetătorul Egyed Acațiu, care cumpără de la țărani suprafețe mari de pămînt. Într-un singur sat, în comitatul Hunedoara, un administrator de moșie, achiziționează în 1852, 154 jugăre de pămînt[34]. Exemplele de acest gen se înmulțesc la nesfîrșit în anii cu recolte slabe, de la sfîrșitul perioadei liberaliste, cînd *Gazeta Transilvaniei* relatează cazul unui magnat din Comitatul Tîrnava, care a achiziționat de la țărani, la prețuri de nimic de cîte 20—30, cel mult 50 fl. jugărul, peste 500 de jugăre, de cea mai bună calitate[35]. În comitatul Solnocul Interior se cunosc de asemenea moșii mari rotunjite sau chiar pe de-antregul adunate pe această cale[36]. Tendința de absorbție a proprietății mari sau mijlocii va fi contracarată în anii absolutismului de restricțiile impuse de stat, pe calea administrativă.

Circulația inversă a proprietății funciare dinspre curie spre casa țăranului bogat există și ea, cu atît mai mult cu cît în această vreme

---

[33] I. Kovács, *Procesul de diferențiere a țărănimii pe teritoriul regiunii Cluj la sfîrșitul veacului al XIX-lea* în *Probleme de Muzeografie*, Cluj, 1960, p. 255.

[34] Egyed Ákos, *op. cit.*, p. 44.

[35] *„Gazeta Transilvaniei"*, nr. 22, din 11. IV. 1865, p. 84.

[36] Este semnificativ cazul unui mare proprietar din Drăghia, Muste Ioan, care între 1866 și 1898 își adună de la foștii iobagi, prin cumpărări, 230 j. cf. Kádár József, *Szolnok-Dobokavármegye monografiája*, III, Dej, 1900, p. 378.

cînd hotarele comasate sînt încă extrem de puține, proprietățile mijlocii erau în cea mai mare parte a lor împărțite în sute de parcele, împrăștiate și amestecate de-a valma cu pămînturile iobăgești, fiind astfel, atunci cînd sînt scoase la vînzare mai ușor accesibile și țăranilor. Iată, spre exemplu, contractul unei tranzacții funciare din 1861, prin care un proprietar din satul Dămăcușeni (Solnocul Interior),) vinde unor țărani de aici moșia sa, care consta din: 11 intravilane cu edificii, 82 arătoare totalizînd 40 de j., 70 parcele de fînaț cu 58 j., 2 părți de pădure cu 96 j., o moară, dreptul de cîrciumărit, totul în valoare de 15.000 florini[37]. Dacă în primele două decade de după revoluție frecvența acestui gen de tranzacții este mai slabă, ea crește foarte mult spre sfîrșitul secolului pe măsura întăririi chiaburimii, pe măsura intervenției tot mai masive a băncilor românești al căror rol coroziv asupra marii proprietăți este cunoscut, pentru a se ajunge în preajma primului război mondial la strigătul „Țară de vînzare"[38].

Transferul de pămînt se desfășoară apoi în interiorul celor două mari tipuri de proprietăți. În cadrul celei mari, fenomenul cel mai caracteristic ar fi trecerea unor moșii, prin vînzări libere și tot mai adesea și prin licitații, din mîinile unor familii nobiliare în stăpînirea unor oameni noi, între care tot mai mulți români. Încă în 1861, un om politic și de cultură ca Miko Imreh atrăgea atenția conaționalilor săi, asupra pericolului pierderii controlului asupra proprietății funciare de către nobilimea maghiară prin necontenitele vînzări. Ca punct de reper este interesant să menționăm faptul că în 1900 numărul proprietăților românești cu peste 100 j. era în Transilvania de 804, pentru ca în 1910 el să ajungă la 1481[39].

Incomparabil, mai amplă și mai bogată în consecință, este mișcarea pămîntului în cadrul micii proprietăți țărănești. Actele cadastrale, „cărțile pămîntului", cum le numesc oamenii, păstrate pentru fiecare sat, pe de o parte, la oficiile de dare (începînd din 1867, la Oficiile deosebite, cadastrale ale Comitatelor), iar pe de alta la primăriile sătești, oferă un cîmp foarte larg de observație, deloc sau foarte puțin explorat la noi pînă acum. Ele arată cum în fiecare sat, parcelele mai mari, intra și extravilane, existente la întocmirea cadastrului în primii ani ai absolutismului, cînd primește fiecare un număr al său topografic, parcele care ajung chiar și în satele mai mici la 1500—2000 căci pămîntul este extrem de fărămițat[40], se scindează, în două sau mai multe părți, desemnate prin literele ce se adaugă numărului topografic inițial, cum aceste părți, la rîndul lor se subîmpart, cum o bucată de pămînt își

[37] Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. Adm., 1861—829.

[38] Tokaji László, *Eladó ország*, (Țară de vînzare), Cluj, 1913.

[39] Petre Suciu, *Clasele sociale ale românilor din Ardeal*, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, I, București, 1929, p. 622, 694.

[40] Pentru exemplificare iată, în comitatul Solnocul Interior, satele: Ciubanca, cu 72 proprietari de pămînt, împărțit în 3.141 parcele, Valea Largă cu 94 proprietari și 3.374 parcele, Hășmașul de Jos, cu 138 proprietari și 4.640 loturi etc. cf. Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. Adm. 1864—3.274.

schimbă proprietarul în decurs de o sută de ani, pînă prin 1950, cînd evidențe cadastrale se întrerup, uneori de zeci de ori. Această mișcare imobiliară, permanentă îmbracă un conținut juridic foarte divers. Este vorba aici despre moșteniri, cu sau fără împărțirea patrimoniului familial, făcute prin bunăînțelegere sau pe Calea Justiției, de vînzări-cumpărări, din mînă liberă, sau prin hotărîri judecătorești, de vînzări a unei parcele sau a mai multora, de schimburile imobiliare cele mai diverse, care lasă să se întrevadă infinitatea situațiilor concrete din sate, de donațiile, și ele tot mai numeroase, pe care oamenii le fac pe seama școlilor sau bisericilor etc.

Sensurile și semnificațiile sociale ale instabilității imobiliare înfățișată în evidentele cadastrale, izvoare indispensabile și inepuizabile ale istoriei țărănești, apar mult mai clar în documentele de vînzare-cumpărare, păstrate în arhivele administrative ale comitatelor.

Puține sînt, într-adevăr, genurile de acte care pot să ne introducă atît de direct în intimitatea vieții sociale rurale ca dosarele de vînzări imobiliare. Ele cuprind, potrivit instrucțiunilor și practicii din anii absolutismului, o întreagă suită de acte, care, față de masa imensă a documentației cadastrale, operează o anumită ordonare, lasă să se vadă anumite tendințe generale, oglindesc o anumită cauzalitate. Rezultă din aceste surse nu numai natura și întinderea pămîntului vîndut, nu numai starea materială a vînzătorului și a cumpărătorului, ci și fluctuația prețului pămîntului, ritmul mai lent sau mai viu al vînzărilor, cauza, cel mai adesea cauzele, care au concurat la adoptarea unei hotărîri extreme, atît de dureroasă pentru țărani, aceea de a-și vinde din pămînt.

Ceea ce rezultă din toate aceste acte, ca și din statisticile fiscale, este o tendință dublă de evoluție a proprietății țărănești. Mai întîi, se face simțit, mai ales în statisticile fiscale, procesul vechi al fărămițării sesiilor iobăgești prin împărțirea lor între urmași, proces desfășurat și înainte de revoluție, cu anumite limitări impuse de puterea feudală, de puterea de stat pe teritoriul regimentelor de graniță. Ca să pornim de la un exemplu concret, din miile care există, am putea invoca situația dintr-un sat aflat în Solnocul Intetrior, Hășmașul de Jos, unde în 1863, cînd se pregăteau listele electorale, pentru alegerile dietale, autoritățile locale constată că din cei 17 contribuabili înscriși în 1861 la oficiul de dare cu un impozit direct de cel puțin 8 fl., doar 6 puteau beneficia de dreptul electoral, deoarece 11 își împărțiseră între timp pămîntul între copii, astfel încît darea respectivă era plătită de două, de trei sau de patru persoane[41]. În felul acesta se profilează vertiginos proprietățile minuscule de o extremă vulnerabilitate, dependente aproape cu totul de resurse economice din afara lor, dar care, în condiții dintre cele mai precare ale traiului uman, rezistă din tată în fiu, datorită unei inepuizabile vitalități a lumii sătești. Față de această practică generală, și în condițiile istorice date inevitabilă, cu atît mai dăunătoare cu cît

[41] Idem, Material disparat, 1862/4.

familiile țăranilor români, erau împovărate, în general, cu mulți copii, și cu atît mai mult cu cît familia era mai lipsită, îndemnul voitorilor de bine, repetat pînă la saturație în presa românească, de a se profita de recenta libertate a industriei, de a se îmbrățișa meseriile și comerțul, nu putea avea atunci decît un ecou foarte limitat. Tot atît de des, tocmai de aceea, răsună și îndemnul ca patrimoniile familiale să nu fie împărțite între frați, ci exploatate, cît s-ar putea mai intensiv, în comun, sub administrarea celui mai în vîrstă, iar cei care ar eși din indiviziune, să fie recompensați numai în bani sau animale[42].

Efectele acestei fărămițări pe care am putea-o numi naturală, sînt diminuate, parțial, de părinții înșiși care se străduiesc să-și aranjeze copiii prin negocierea unor căsătorii cît mai avantajoase, fie și împotriva sentimentelor lor — temă intens exploatată în beletristică —, prin dezavantajarea sau excluderea în anumite situații sau zone, cum este aceea a graniței militare unde privilegiul masculinității se resimte încă puternic, a participării fetelor la partajul pămîntului, prin obiceiul general al favorizării nete a fiului celui mai mic, etc.

Paralel cu această mișcare largă de dezintegrare își croiește însă drum o tendință inversă de concentrare a pămîntului în tot mai puține mîini, tendință care se realizează prin vînzări, schimburi avantajoase zălogiri. Desigur și în vremea iobăgiei munca, inițiativa, stăruința, norocul, favoarea stăpînilor, care recompensează sau pedepsesc, a putut să influențeze și a influențat asupra înzestrării familiilor cu pămînt, care, în funcție de slujba făcută, trece uneori de la o gospodărie la alta, se schimbă cîteodată cu altul mai bun, se mărește prin folosința unor părți de sesii pustii. Sînt apoi zălogirile, destul de frecvente în unele părți, dar care presupun iarăși consimțămîntul stăpînului și nu realizează un transfer definitiv, fără posibilitate de recuperare a proprietății.

În comparație cu aceste mișcări limitate, fără o bază juridică clară, riscante și prin existența unui cadastru general în care să fie consemnată precis proprietatea fiecăruia, revoluția transformă pămîntul în marfă, crează o piață a sa, deblochează mecanismul cel mai important al diferențierii sociale la sate.

O deblocare, totuși parțială, în condițiile unei participări doar sporadice, a micii proprietăți țărănești la economia de schimb cu legile sale atît de dure, dar care constituie totuși o bază largă de pornire pentru restructurarea în sens capitalist a proprietății. Într-adevăr, actele de vînzare cumpărare arată foarte clar cum, în noul context economic, an de an, lună de lună, zi de zi, parcele mai mari sau mai mici, una sau mai multe la un loc, se deslipesc, de la unele gospodării pentru a se alipi către altele. Pe făgașul denivelărilor mai vechi din masa țărănească se detașează astfel tot mai hotărît două pături sociale foarte inegale, numeric și economic: de-asupra o minoritate bogată sau îmbogățită, cu pămînt mult și bun, cu multe animale, cu slugi, de-desubt, o țărănime săracă sau sărăcită, tot mai numeroasă, predominantă la sfîr-

[42] „*Telegraful român*", nr. 65, din 13/2. VIII. 1867, p. 259.

şitul secolului, care trăieşte din munca cu ziua, din pămîntul luat în parte. Este fenomenul cunoscut în toate statele centrului şi estului Europei, studiat de Lenin în Rusia, fenomen care generează într-o perspectivă mai îndepărtată, niciodată atinsă pe deplin la noi, structura capitalistă a repartizării proprietăţii: pe de o parte, mari concentrări funciare, bazate exclusiv pe sistemul salarial, pe de alta exploatări familiale, independente economic, de tipul fermelor capitaliste care folosesc însă şi munca plătită.

Desprinderea parţială sau totală a unor pături ţărăneşti de pămîntul lor, concentrarea treptată a acestora, se realizează şi pe alte căi decît prin vînzările şi schimburile care ne apar în contracte.

Mult mai des decît am putea să ne închipuim în aceşti ani, desprinderea de pămînt a unor familii se face şi prin intervenţia mîinii grele a justiţiei. Număr de număr, tomurile groase ale monitorului oficial al Transilvaniei (Erdélyi Hivatalos étresitő), ce apare între 1862—1868, înserează decizii ale Tribunalelor din comitate, ale celor din scaunele săseşti şi secuieşti, din oraşele autonome, privind licitarea bunurilor imobile ale unor ţărani la cererea creditorilor, pentru datorii care variază de la cîteva zeci de florini pînă la cîteva sute florini. Aceste decizii, adoptate în urma unor procese, şi ele foarte costisitoare, enumeră parcelă de parcelă, toate proprietăţile debitorilor, cu preţul de strigare stabilit de autorităţile sătesti. Cei care profită însă de aceste vînzări forţate, sînt speculanţii din afară, mai mult decît consătenii datornicilor, căci, în mediul rural pregnant de tradiţia unei solidarităţi seculare de muncă şi de viaţă, acest gen de tranzacţii este odios. Ceea ce nu împiedică totuşi, adesea, pe cei bogaţi să recumpere cu bucata la preţuri mai mari de la licitanţii străini, pămînturile în cauză sau chiar să le cumpere prin intermediari.

Efecte de concentrare asemănătoare produce şi jocul încuscrirîlor ale cărui linii întretaie foarte rar limitele unor demarcaţii sociale, cu cît mai abrupte, cu atît mai rigide. Într-un sens general, se poate spune că fiecare fărămiţare a unei gospodării ţărăneşti între moştenitori înseamnă în acelaşi timp şi o refacere a unităţii deoarece ambele părţi a unui nou menaj vin cu o înzestrare economică proprie. Atîta doar, că jos, în zonele păturilor mijlocii şi sărace, această refacere a unităţii, prin lanţul neîntrerupt al căsătoriilor, se realizează la un nivel tot mai scăzut. Dimpotrivă, sus, la nivelul păturii celei mai înstărite, unde sporul demografic este constant şi categoric mult mai redus, de cele mai multe ori, fiecare nouă căsnicie strînge laolaltă două averi uneori mari, realizează o netă promovare materială.

Dar mecanismul, cel mai important, tipic capitalist, al stratificării sociale rurale, rămîne transferul liber al proprietăţii.

Începuturile, surprinzător de hotărîte, aşa cum am văzut ale acestui proces, s-au făcut încă în primii ani de după revoluţie. Sînt anii în care Bariţiu adresează ţăranilor în *Gazetă* cuvinte ca acestea: „Moşia ce aţi cîştigat să o ţineţi cu unghii de fier, să lăsaţi cu limbă de moarte

şi cu blestem la fiii şi nepoţii voştri ca mai bine să moară decît să o înstrăineze, ci să o lucre şi cultive, să-i stoarcă unsoarea şi fructurile, căci să ştiţi că cel care-şi va vinde un cot din moşie peste cîţiva ani iar va cădea în iobăgie"[43].

Chiar dacă patenta urbarială din 1854 nu declară pămîntul iobăgesc ca inalienabil, cursul acestui proces va fi încetinit foarte mult, în următorii ani ai regimului absolutist, datorită unor severe măsuri restrictive, adoptate de autorităţile locale, desigur, pentru a diminua riscurile mizeriei la sate. Vînzările de pămînt erau posibile în această perioadă numai în urma unor rezoluţii speciale, adoptate de către tribunalele cercuale, care examinau, caz de caz, natura urbarială sau alodială a pămîntului, dacă acesta nu se află în pîră, în zălog, situaţiile de stare civilă a vînzătorilor, cauza vînzării, suprafaţa rămasă în raport de membrii familiei etc. Întîlnim astfel în arhivele absolutiste dovezile destul de numeroase, ale unor negocieri funciare respinse de tribunale, fie pe motivul că lotul rămas era prea mic pentru a asigura traiul familiei, fie, în cazul familiilor desperecheate, pentru a se asigura moştenirea copiilor minori fie, alteori, la cererea rudelor, pentru a opri ruina totală a unor oameni prădători.

Cu atît mai numeroase vor fi, în schimb, zălogirile de pămînt iobăgesc. Într-o vreme, cînd ţăranul are în permanenţă nevoie de bani „dările cele mari ale împăratului", se aude neîncetat din toate părţile —, cînd numerarul este extrem de redus, cînd animalele s-au împuţinat pînă la numai strictul necesar, purtării economiei sau nici atît, singurul gaj pe care el îl poate oferi creditorilor rămîne pămîntul său. Şi aşa, acesta este primit în condiţii dintre cele mai rele, cu mult sub valoarea sa de vînzare. Întrezărim proporţiile reale ale acţiunii de zălogire, practicată sporadic şi în vremea iobăgiei, iarăşi din contractele de vînzare. Cam una din 5 vînzări, pe veci, care se efectuează după 1861, în Comitatul Solnocul Interior, se referă la pămînturi băgate mai demult în zălog sau la locuri care se vînd pentru scoaterea altora zălogite. Din 26 tranzacţii care se încheie în satul Săsarm, între anii 1864—1867, 5 fac parte din această categorie[44]. La 3 dintre ele se menţionează că vînzătorul îşi avea toate pămînturile zălogite, că afară de grădină nu folosea niciunul dintre ele, că sumele primite pentru ele au fost foarte mici, că le plăteşte doar darea, că vinde de veci o bucată de loc pentru a-şi răscumpăra altele[45].

Aceste date, pe care le întîlnim şi în multe alte sate, confirmă şi întăresc relatările unor corespondenţi publicate în presa românească. „În părţile Lăpuşului, scrie în 1854, un corespondent al *Gazetei Transilvaniei*, atît nobilii români cît şi foştii iobagi îşi au pămînturile mai toate sau în cea mai mare parte opignorate [zălogite], astfel încît abia a zecea parte este în stare a-şi aduna traiul vieţii de pe locurile ce

[43] „*Gazeta Transilvaniei*", nr. 11 din 9. II, 1850, p. 42.
[44] Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. dm. 1867—2214, 2318.
[45] *Ibidem.*

i-au mai rămas, iar toți ceilalți încep a cumpăra mălaiul, de grîu nici nu le vine în minte, încă de la Crăciun"[46]. Aproape întotdeauna zălogirea unuia sau mai multor locuri constituie doar primul pas spre vînzarea lor, mai ales că ea se făcea pe termene foarte lungi. Așa se și explică de ce „la facerea mapei", „la măsurișul locurilor", cum numesc țăranii lucrările de cadastrare, adesea, parcelele zălogite au fost înscrise, desigur cu voia stăpînilor lor de iure, doritori să scape de impunere, de-adreptul pe numele posesorilor lor de fapt. Între cele două părți, survin frecvent neînțelegeri, ale căror urme apar în arhive, în ceea ce privește plata dării pentru pămînturile în cauză.

Frecvența tranzacțiilor funciare definitive, „a vînzărilor veșnice" crește extrem de mult după 1861, de-alungul perioadei liberale, cînd acordarea aprobării oficiale intră în competența conduceri iadministrative a comitatelor, devine o simplă formalitate.

Putem urmări foarte bine desfășurarea acestui proces, cauzele, ritmul, conținutul, efectele sale, în arhiva comitatului Solnocul Interior, una dintre cele mai ample de acest fel, unde se păstrează, amestecate în marele noian al materialului administrativ, un număr de 690 dosare de vînzări din anii 1863—1868, precum și acelea ale schimburilor funciare făcute în acest răstimp. Legalizările oficiale fiind împreunate cu spese și umblete e sigur că în afara tîrgurilor care apar în scriptele comitatului au existat multe alte tranzacții clandestine pe care oamenii nu le-au înfățișat autorităților superioare sau, constrînși de anumite împrejurări, au făcut-o mult mai tîrziu. Și în 1867 vedem că se întăresc vînzări făcute cu 3—4 ani înainte. Nu știm, de asemenea, întotdeauna nici suprafețele exacte înstrăinate, pentru a le putea raporta la întinderea hotarului unui sat, globalul lor, la suprafața cultivabilă a comitatului. Nu este, iarăși mai puțin adevărat că uneori vînzările nu sînt determinate de cauze strict sociale, ci pornesc de la dorința oamenilor de a-și mai aduna locurile prea împrăștiate, de a schimba după necesități fînațe cu arătoare sau invers, de a se debarasa de unele parcele foarte rele aflate în fundul hotarelor, fără drum de car, cum sînt mai multe cazuri în satele de la poalele Țibleșului. Peste toate aceste inconveniente, marele grupaj de documente din Arhiva Solnocul Interior ne permite, în locul unor afirmații generale privind pauperizarea țărănimii, o analiză concretă, faptică, a evoluției diferențierii sociale sătești. Aceasta cu atît mai mult cu cît rigoarea binecunoscută a birocrației austriece impunea în asemenea situații un tipic destul de complicat.

Legal, trebuiau înaintate oficiului comitatens în fiecare caz aparte următoarele acte: contractul de vînzare-cumpărare, în original, spre a fi retrimis întărit cumpărătorului, și în copie, care se expedia oficiului de dare pentru a opera schimbările necesare, o adeverire a tistiilor sătești că tîrgul s-a făcut în fața lor, că nimeni nu are vreun drept asupra pămîntului în cauză, un proces-verbal al judelui cercual, care, în

[46] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 68, din 25. VIII, 1854, p. 269.

prezența dregătorilor satului și a părților constata natura și întinderea pămîntului, prețul de vînzare, legalitatea tranzacției, cauza ei, existența sau inexistența unor minori, suficiența sau insuficiența pămîntului rămas, un extras de carte funciară cu toate posesiunile vînzătorului, un extras special referitor la pămîntul vîndut și, în sfîrșit, un extras cadastral al cumpărătorului. În practica administrației dosarele complete alcătuite în primii ani ai erei liberale vor fi tot mai simplificate pentru a se reduce în 1867 la consemnarea investigației sumare a juzilor cercuali.

Ceea ce dezvăluie în primul rînd această documentație funciară este scadența foarte diferită a tranzacțiilor în funcție de ani. Ele cresc de la 10 în 1863, la 26 în 1864, la 71 în 1866, la 477 în 1867, după care urmează un recul în anul următor înregistrîndu-se doar 81 de cazuri. Această fluctuație, care nu se încadrează în limitele unei evoluții normale, trebuie asociată șirului de recolte extrem de slabe din anii 1864—1866, datorate unor primăveri foarte reci, cu grindini repetate, unor înghețuri timpurii, și mai ales unei secete care s-a prelungit de-alungul a trei veri la rînd. Cu un an mai înainte Ungaria, Banatul, Crișana, fuseseră bîntuite și ele, după cum se știe, de o cumplită secetă, care a provocat mari deplasări de populație înspre Transilvania. Foametea provocată de aceste calamități s-a lățit peste toată Cîmpia, peste tot nordul Transilvaniei și amintește prin durata și proporțiile sale „foametea cea mare", teribilul flagel din anii 1815—1817, viu încă în amintirea celor mai bătrîni. Ca și atunci, sărăcia și lipsa au ajuns atît de mari, încît în mai multe sate ale Cîmpiei *Gazeta Transilvaniei* semnalează, în februarie 1865, cazuri de oameni care au murit de foame.[47]

După ce secerișul anului 1864 a fost foarte subțire, iar porumbul puțin și necopt, încă în primăvara anului următor, mii de familii din Comitatele Turda, Solnocul Interior, Dăbîca, Cluj, Tîrnava, districtul Năsăud, nu au nici măcar sămînța pe care să o pună în pămînt. Autoritățile se văd silite, acum, să distribuie satelor din această zonă mari cantități de porumb pentru sămînță, din depozitele împărătești de la Cluj și Bistrița. Listele interminabile, întocmite pe sate, ale acestor împrumuturi care trebuiau plătite pînă în noiembrie, s-au păstrat în arhiva comitatului Turda[48]. Cum anul 1865, a fost încă și mai rău decît cel dinainte, oamenii se luptă cu foamea începînd chiar din decembrie, cînd juzii cercuali din comitatul Turda consemnează din nou pe sate, în foarte lungi coloane, familiile total lipsite de cereale, literalmente muritoare de foame[49]. Aceste liste poartă titluri ca: „Familii care n-au nici o bucătură", „familii care n-au nimica", „familii care stau să pieie de foame", etc[50]. În 1866, statul împrumută, în două rînduri, satelor de pe

[47] *Ibidem*, an. XXVIII, nr. 11 din 18/6. II. 1865, p. 42.

[48] În primăvara anului 1865 în 9 plase ale comitatului Turda s-au distribuit în total 5.997 mierțe porumb în valoare de 7.436 fl.; Arh. Stat Cluj-Napoca, Turda, Praesid, 1866—94.

[49] Idem, 1865—203.

[50] *Ibidem*.

Cîmpie sume mari de bani[51]. Tot acum se formează, din inițiativa și sub președinția lui Ioan Rațiu, un comitet românesc pentru ajutorarea sinistraților[52].

În aceste sate cu hotarele devastate de ghiață, îngheț, secetă, epuizate în mare parte de animale, istovite de datorii dintre cele mai grele, încărcate cu mari restanțe de dare, valoarea pămîntului scade la prețuri de nimic. În unele locuri, se ajunge la o asemenea strîmtorare încît, pentru a scăpa din gura foametei, oamenii își vînd cele mai bune pămînturi: „ca nebunii", cu cîte 20—30 florini, jugărul[53]. La Sîngerul de Cîmpie în primăvara anului 1866, jugărul de loc se dă și pe 10 florini[54].

Efectele destructive, imediate sau ceva mai tîrzii, ale acestei calamități se reflectă direct și în actele funciare din Solnocul Interior. Mai mult decît jumătate din cei 690 de țărani, care își vînd de veci o parte a pămîntului declară în fața juzilor cercuali, că au fost constrînși la acest pas, spre a-și putea plăti datoriile făcute pentru cumpărarea bucatelor.

Frecvența negocierilor funciare variază în al doilea rînd, chiar în cadrul aceleiași regiuni, de la sat la sat. Există, astfel, în Solnocul Interior comunității unde, în 1866—1867, se încheie zeci de contracte asupra pămîntului (Agriș 44, Nimigea Maghiară 37, Beclean 33, Săsarm 26, Zăpîrț 21), alături de altele cu cîte 5—6 vînzări sau fără nici una. Putem vedea aici o mai mare intensitate a calamității dar și efectul unor împrejurări speciale. Un asemenea exemplu oferă satul Sînmărghita, unde, din august 1866 pînă în februarie anul următor, s-au vîndut, după o corespondență a *Gazetei*, nu mai puțin de 80 jugăre[55], multe familii deziobăgite rămînînd numai cu grădinile. Aici exista o puternică tensiune între autoritățile sătești, jude, jurați, notar, impuși și menținuți de judele cercual cu ajutorul rudelor, a acoliților, a oamenilor lor, și cea mai mare parte a satului, care intervine în mai multe rînduri la comitele suprem pentru organizarea unor alegeri libere, pentru anchetarea și pedepsirea abuzurilor unor dregători pe care nu-i mai vrea[56]. Se enumeră între aceste abuzuri și cumpărarea a foarte multe bucăți de loc, alese după plac și plătite sub preț, prin presiunile care se organizează asupra celor lipsiți[57].

Dar cine sînt, mai precis, cei care vînd, cine cei care cumpără, care cauzele înstrăinării?

---

[51] Idem, 1866—133.

[52] Funcționarea comitetului alcătuit din dr. I. Rațiu, P. Rațiu, I. Cetateanu, I. Mare, Gh. Mezie, D. Sterca-Suluțiu, I. Groze și I. Barițiu este aprobată de către comitele suprem al cott. Turda la 7. III. 1866, Idem, 1866—140.

[53] *„Gazeta Transilvaniei"*, nr. 22 din 11. V. 1865, p. 84.

[54] Idem. nr. 14, din 3. III. 1966, p. 54.

[55] *„Gazeta Transilvaniei"*, nr. 6 din 3. I., 1867, p. 22.

[56] Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. Adm. 1867—134.

[57] *Ibidem.*

Cu excepția a cîtorva cazuri izolate pămîntul vîndut este pămînt urbarial: „pămînt slobod", „pămînt de soi iobăgesc", „loc de soarte", „pămînt desiobăgit de împărat", „pămînt pe care l-a apucat libertatea", ca să folosim expresiile actelor sătești, în stăpînirea foștilor iobagi sau jeleri urbariali[58]. Prin tranzacțiile care se negociază acum între aceștia, cele mai numeroase dintre toate, el trece însă treptat din mîinile unor oameni cu o stare de mijloc și mai ales săraci, care declară de fiecare dată că nu au nici un fel de bunuri mișcătoare, în proprietatea unor oameni bogați. Caz de caz, părțile care fac tîrgul se găsesc într-o situație foarte inegală în ceea ce privește înzestrarea cu pămînt: maximul posedat de cei care vînd depășește foarte rar 20—26—30 j.[59], stăpînite însă adesea de 2 sau 3 frați, în vreme ce maximul înscris la cumpărătorii proveniți din rîndurile țărănimii urcă pînă la 46, 65, 89, 130 j.[60]. Cînd extrasul funciar al vînzătorilor urcă pînă la aceste extreme, căci el înscrie de obicei 6, 9, 12 j., este vorba cel mai adesea de văduve[61], de bolnavi în pat[62], de oameni băutori[63]. Locurile asupra cărora se încheie contractele sînt adesea cît în zălog[64], cît sechestrate pentru datorii, cît biciuluite pe cale judecătorească. Sînt firește și cazuri de țărani bogați, cu 50, 62, 98 j. care vînd sau revînd pămînt al lor sau cumpărat de ei dar acestea se pierd cu totul în mulțimea celorlalte[65]. Cît despre minime ele coboară la cei dintîi pînă la 2, 3, j, dar survin destul de des situațiile cînd se vinde o jumătate, o treime, un sfert al grădinii[66]. Seceta deci, afectînd cu tărie diferită, diferitele pături țărănești, se dovedește astfel, ca un puternic agent al diferențierii sociale.

Tot atît de relevante din acest punct de vedere sînt schimburile făcute de vecie. De regulă, se schimbă pentru un adaus de bani, cu care oamenii declară că își acoperă cutare sau cutare lipsuri, parcele mai mari cu altele mai mici, coaste cu lunci, locuri de față cu altele mai slabe de dos, grădini din locuri de frunte, cu altele de margini[67], intravilane cu extravilane, etc.[68]. Este ușor de înțeles că toate aceste schimburi se fac în cîștigul celor care dispun de averi, a bocotanilor.

Suprafețele care se vînd între țărani, variază de la parcele foarte mici, uneori chiar optimi de jugăr, grădini, părți de grădini, cînepiști, pînă la întinderi de cîte 4, 5, 8, o singură dată 12 j. În general însă, este vorba de locuri de cîte 800, 900, 1.200 de stînjeni. Ca număr, ele merg de la una pînă la 14 parcele. În două sate, Căianul Mic și Tîrlișua, ambele

[58] Idem, 1867—2318.
[59] Idem, 1867—77, 81, 105, 106.
[60] Idem, 1864, — 2914, 3776, 1867—82, 2596, 1868—654.
[61] Idem, 1867, 1729, 2304, 2318, 2378, 2766.
[62] Idem, 1867—383, 2327, 2378.
[63] Idem, 1864—3.709.
[64] Idem, 1864—2914. 1861—80, 502, 1847, 2017, 3776, 4081.
[65] Idem, 1867—593, 103, 3743.
[66] Idem, 1867—2318, 2596.
[67] Idem, 1867—1826, 1867—219, 2318, 4087.
[68] Idem, 1867—2318.

în plasa Beclean, tîrgurile se fac asupra unei anumite cîtimi a moşiei întregi: a 2, 3, 5, 6, 8, 10, 13, 29-a parte[69]. Între cazurile cercetate sînt numai 5 unde datorită vîrstei înaintate, a „slăbiei şi neputinţei" a mutării în alt sat, se vinde tot pămîntul[70].

Faţă de pămîntul iobăgesc, atît de masiv negociat, cel alodial nu apare aproape deloc în documentele funciare investigate. În afara cazului din 1861, despre care am vorbit, survine doar cumpărarea în 1867, la sfatul şi cu participarea unui înalt funcţionar român al comitatului, Gavril Man, de către obştea satului Şigău a unei păduri domneşti aflate în hotarul său[71].

Ceva mai multe, sînt în satele cu nemeşi români, atît de numeroase în Solnocul Interior, înstrăinările de pămînt nemeşesc „pămînt nobil", cum e numit într-un act sătesc. Asemenea tranzacţii apar la Chiueşti, Suciul de Sus, Giurgeşti[72].

Interesantă este, în sfîrşit, în ceea ce priveşte natura juridică a proprietăţilor, vînzarea făcută la Sînmărghita de către un jeler alodial, cu consimţămîntul stăpînului său, a unor parcele de „loc curial", adică domnesc[73]. Preţul pămîntului diferă după cum este şi firesc, după loc, timp, împrejurări. Este însă foarte greu să urmărim fluctuaţia sa, fie şi numai între hotarele aceluiaşi sat, deoarece calitatea, poziţia, căutarea locurilor este mereu foarte deosebită. Spre exemplu în 1861, la vînzarea moşiei din Dămăcuşeni, la care s-au mai făcut referiri preţurile medii, care se fac la jugăr sînt: grădina 400 florini, arătorul 45 florini, fînaţul 50 florini, pădurea cu 30—40 fl., în funcţie de vechime[74]. Aceste valori medii se potrivesc însă prea puţin vînzărilor cu bucata. Ceea ce este sigur e faptul că în Solnocul Interior valoarea pămîntului nu a ajuns nici în 1866, anul de vîrf al secetei, la preţurile derizorii din alte zone: jugărul de loc se dă aici cu 40—80—120—130 florini, (Săsarm)[75] cu 45 fl. la Zăpîrţ[76] cu 90 fl. la Cristolţul Mare[77], cu 120 fl la Sigău (pădure)[78]. Tot acum însă la Suciul de Sus o „moşie nemeşească" întreagă, de 30 j arător şi fînaţ, se vinde pentru 164 florini[79]. Pentru comparaţie, să menţionăm că preţul unei vaci e între 40—60 fl.

Dacă cei care vînd pămînt se recrutează mai toţi dintre foştii iobagi, cei care îl cumpără au o proveniență socială mult mai variată. În ordinea frecvenţei, pe primul loc se situează familiile ţărăneşti cu resurse economice mari; pămînturi, animale, părţi de mori, bani — gata. Cum întotdeauna puterea politică este legată de cea economică, aceste familii,

[69] Idem, 1868—810, 2269.
[70] Idem, 1867—503, 579, 702, 830, 905.
[71] Arh. Solnoc 1867—1552.
[72] Idem, 1867—185; 905, 4087.
[73] Idem, 1867—104.
[74] Idem, 1861—829.
[75] Idem, 1861—2214, 2318.
[76] Idem, 1867—106.
[77] Idem, 1867—103.
[78] Idem, 1867—1552.
[79] Idem, 1867—905.

cum este cazul satelor Săsarm, Zăpîrț, Sînmărghita, a multor altora, sînt și deținătoarele puterii locale, ocupă uneori ani la rînd dregătoriile sătești, surse de influență și de cîștiguri. Asemenea juzi sătești sînt acuzați în presă că exercită, prin oamenii lor presiuni asupra vînzătorilor„ că aleg pămînturile după plac, că abuzează în fel și chip de funcția lor[80]. În satele mixte de iobagi și nemeși români, de o sesie sau nobili opincari, cum e Căianul Mic, Chiuești și atîtea altele, găsim între cumpărători, atît foști iobagi, care profită de noua conjunctură, se ridică pe spatele altora, ajung la vază, cît și unele familii de nemeși, care cumpără, „cu grămada", locuri ale iobagilor sau jelerilor eliberați, în timp ce altele decad în rîndurile groase ale săracilor. În asemenea comunități amestecate social, diferențele se stabilesc tot mai mult nu după naștere, după neam, ci după numărul de jugăre. „Pămîntul, spune în 1938 un țăran din Căianul Mic, face neamul și cine are pămînt se poate ține cu nasul pe sus, da cine n-are trebuie să cate și la picioare"[81].

Indiferent însă de aceste deosebiri, în actele de vînzare, apar uneori țărani, care într-un singur an, în hotarul satului lor sau în cele apropiate, cumpără cîte 4—5 j. de pămînt, scoțînd dintr-o dată sume de 200—250 florini.[82] Survin chiar mai multe cazuri, de pămînturi revîndute, dintr-un motiv sau altul, de acești cumpărători inițiali.

Urmează, în ceea ce privește numărul achizițiilor funciare, cumpărătorii proveniți din rîndul arendașilor izraeliți ai cîrciumilor domnești ori sătești sau, acum mai rar, ai moșiilor nobiliare. Între 1848, cînd se ridică vechile interdicții privind dreptul de proprietate funciară a populației evreiești, și pînă către 1867, cîțiva dintre aceștia își rotunjesc averi de cîte 70, 100, 150 j. sau și mai mult[83]. Cu toate acestea actele de arhivă, chiar dacă oferă și ele exemple de arendași care dintr-odată încheie, în 1865—1866, contracte pentru cîte 10, 12, 25 parcele țărănești[84] nu justifică totuși alarma exagerată a presei. În 1863, e drept înaintea achizițiilor din timpul secetei, în întreg comitatul Solnocul Interior, israeliții sînt înscriși cu o dare pentru pămînt de numai 406 fl., față de 42.262 fl. plătiți de români la această rubrică, și 23.891 fl. plătiți de maghiari[85].

Achizitorii pămîntului iobăgesc provin, în al treilea rînd, din categoria foștilor stăpîni feudali. Nu este însă vorba aici atît de marile familii nobiliare ale comitatului cît despre proprietarii mijlocii, cu moșii de 150—250 j., exploatate în regie proprie, care, așa cum arată contractele cercetate, nu disprețuiau minusculele loturi țărănești, printre care se găseau amestecate și împrăștiate și propriile lor pămînturi, în parcele uneori nu cu mult mai mari. Între aceștia apar des și români,

[80] „*Gazeta Transilvaniei*" nr. 6, din 3. II. 1867, p. 22.

[81] Gh. Retegan, *Căianul Mic* la Anton Golopenția, *60 sate românești cercetate de echipele studențești în Vara Anului 1938*, București, 1942, p. 22—65.

[82] Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. Adm. 1867—1511.

[83] Idem, 1867—81, 1868—2269.

[84] Idem, 1867—1568, 1868—2270.

[85] Idem, *Material disparat*, 1862/4 f. 1—25.

cum sînt familiile Vaida, Hosu, Muste, Buzura cu proprietăţi în mai multe comune. Cele mai multe negocieri de acest fel, apar în satele: Fodora, Reteag, Şintereag, etc.

Acumulatori periculoşi se arată, în sfîrşit, şi unii dintre preoţii sau notarii săteşti, ca cei din Libotin, Fodora, Breaza, Răzbuneni, Agriş, care schimbă sau cumpără adesea parcele ţărăneşti[86]. Notarul din Agriş, spre exemplu, legalizează pe numele său în martie 1867, nu mai puţin decît 35 de parcele mai mari sau mai mici[86/a]. Un alt exemplu foarte caracteristic e acela al notarului din Sînmarghita, venit în sat ca administrator al unei moşii nobiliare, impus apoi cu sila românilor ca notar, foarte temut de săteni pentru violenţa sa, care numai în cîţiva ani de notărăşie adună, bucată de bucată, 45 j de pămînt[87]. În această postură, apar de asemenea unii protopopi sau juzi cercuali. Aceştia toţi sînt oameni cu stare, din familii cunoscute, în opoziţie netă cu marea majoritate a micilor intelectuali de sat, ale căror posibilităţi materiale sînt dintre cele mai modeste, şi care îşi completează puţinul pe care îl primesc de la săteni, cu lucrul mîinilor, ţinînd pămînt în parte, alături de poporenii lor.

Dezvăluirea mobilurilor, variate şi ele, ale tranzacţiilor funciare este esenţială pentru cunoaşterea vieţii reale săteşti. Cel mai adesea în faţa juzilor cercuali, ţăranii declară că vînd pămînt datorită datoriilor care îi încarcă. Această declaraţie, pe care o cetim sub cele mai diferite formulări în sute de acte, ne conduce spre unul dintre principalii factori ai diferenţierii sociale la sate, activitatea de credit particular, desfăşurată de către usuari, adevăraţi protagonişti ai istoriei economice rurale. Sîntem tentaţi uneori, pornind de la memorialistică, de la beletristică, atîta cîtă este în această perioadă, să vedem satul deziobăgit, ca o lume a simplităţii şi izolării, o lume oarecum închisă, care îşi satisface, de la un an pe altul, exclusiv în interiorul său, fiecare în gospodăria, în casa, în satul său prin munca sa, şi a familiei sale, necesităţile materiale, şi spirtuale, atît de modeste pe care le are, ca o societate suficientă sie însuşi, prea puţin legată de „lumea cea mare". În realitate, sub această crustă de viaţă patriarhală, care există şi ea, descoperim pretutindeni, o lume adînc frămîntată de probleme, un permanent contact cu exteriorul, o permanentă şi foarte acută nevoie de bani. Nu numai în anii cu recolte slabe, ci şi în cei mănoşi, hîrtiile de arhivă arată, în fiecare comunitate, oricît de mică sau de izolată, o mare frecvenţă a împrumuturilor, contractate de familiile ţărăneşti, care împrumută primăvara pentru cumpărarea bucatelor, căci foamea este o ameninţare permanentă la sate, pentru dări, pentru înmormîntări, pentru nunţi, pentru procese, pentru alte cîte toate nevoi, de unde pot şi cum pot. Spre ilustrare iată situaţiile, extrem de numeroase în epoca liberalistă, de verificare a gestiunilor săteşti, cînd juzii cercuali constată că cutare sau cutare sumă este împărţită, cu sau fără învoirea obştei, cu împrumut în sat, sau situaţiile

[86] Idem, 1867, 431, 816, 830, 2483.
[87] Idem, 104.

cînd juzii sătești dau, pe dobîndă, chiar și banii de dare[88]. La fel se petrec lucrurile și la verificarea gestiunii bunurilor bisericilor sătești, gestiuni păstrate cu zecile în arhivele episcopale.

Dar cererea de numerar este acoperită, în primul rînd, de particulari: arendași, cîrciumari, comercianți, instalați foarte mult în sate după revoluție, care acordă credite cu dobînzi foarte mari, care beneficiază de concursul, plătit, al autorităților locale, care dau adesea, așa cum am văzut, pe debitorii lor pe mîna justiției. Cu un capital mic, de 2—3000 florini, spun corespondenții presei, pot fi creditate, treptat sărăcite, sate întregi. Așa se întîmplă, ca să dăm un exemplu despre care s-a vorbit, în satul Telciu, din districtul Năsăudului, unde din 1851, de la desființarea graniței militare, în decurs de numai 10 ani, arendașul cîrciumii sătești, făcînd împrumuturi pe termene foarte scurte și cu dobînzi foarte mari, în bani, în produse, în zile de lucru, ține foarte multe pămînturi în zălog, cumpără bucăți sau și sesii întregi ale foștilor grăniceri, inițiază exploatări forestiere în pădurile comunale, etc. În primăvara anului 1861, în toiul transformărilor politice liberaliste, pe care pretutindeni în Transilvania țăranii le-au înțeles ca un îndemn la acțiuni proprii, sătenii din Telciu încarcă în care bunurile arendașului și-l scot cu sila dintre hotarele lor, după ce printr-o hotărîre a satului, al cărei text ni s-a păstrat, anunțaseră pretura despre intenția lor[89]. Asemenea cazuri, de care preoții nu sînt străini, se semnalează și în sudul Transilvaniei[90].

Dacă aceasta este situația în anii buni, ce se întîmplă atunci cînd vremea umblă rea, vedem din negocierile funciare. Majoritatea gospodăriilor țărănești, dimensionate pentru a asigura cu prețul unei munci neîntrerupte traiul unei familii pentru un an, de la o toamnă la alta, de la o recoltă la alta, suportă foarte greu, chiar și numai un an rău, devenind însă prăzi cu totul neputincioase ale creditorilor atunci cînd ei se succed unul după altul. Tot a doua vînzare, din 1866 și 1867, este cauzată, după consemnările juzilor cercuali, de datorii: „datorii pentru cumpărarea bucatelor", formula cea mai des întîlnită „datorii mari și grele", datorii care amenință „să înnece" moșia, datorii pentru care s-a pornit sau curgea proces la judecătorii, datorii pentru care s-a sechestrat sau biciuluit pămîntul, „datorii la curtea măriei sale" contelui sau grofului, „datorii din anii trecuți pentru care creditorii n-au vrut să aștepte", datorii care s-au adunat atîta că prețul vînzării nu le acoperă. Într-adevăr, împrumuturile invocate se ridică uneori la 400 florini. Întîlnim foarte des declarația că vînzarea se face pentru a se evita licitarea judecătorească, cînd pămîntul s-ar da cu jumătate preț.

Creditorii menționați sînt uneori și proprietarii dar cel mai adesea arendașii sau cîrciumarii, care frecvent apar și ca cumpărători ai pămînturilor în cauză.

---

[88] Idem, Turda, 1865—29.
[89] Arh. Stat Cluj, Gherla, 1861.
[90] *„Telegraful român"*, an XV, nr. 79, din 1/13. X. 1867 p. 314.

Condițiile împrumuturilor se menționează foarte rar în actele trimise comitatului, dar le putem bănui după efectele lor, sau după cazurile unor săteni din Săsarm, care nu credem să fi fost unice, împrumutați de mai mulți membri ai familiei Bethlen cu sume de 20, 30, 40 florini, după care trebuiau să facă, în prețul dobîndei, în tot anul cîte 20, 30, 40, „zile de pălmășie", cu mîncarea lor, pentru fiecare florin o zi de lucru[91].

Cauze ades invocate sînt, în afara datoriilor, lipsa cea mare a bucatelor, nevoia pîinii de toate zilele, căci, spun oamenii, cu bani în mînă se cumpără mai ieftin decît pe datorie, dările curente, restanțele de dări, pentru scoaterea cărora executorii se aflau în casele celor în cauză, plata semănăturilor de primăvară. Sînt apoi, atîtea și atîtea nevoi care se abat asupra lumii țărănești: îmbolnăviri, decese, pierderea animalelor de tracțiune, cînd jugul rămîne pe jos, incendiile, atît de dese în aceste sate clădite din lemne și paie, și care distrug totul pînă și pometurile din grădini etc. etc. De obicei, datoriile, lipsa bucatelor, dările, concură la adoptarea unei asemenea hotărîri. „Acel loc, se scrie despre o serie de vînzări din Căianul Mare, au fost dealtmintrelea în zălog și pînă acuma și bucate n-au avut, cu darea de mai mulți ani au fost în restanțe, avere mișcătoare n-au avut, ca acele toate să le acopere au fost siliți de a vinde loc, ca toate să le acopere și cu aceea de bună seamă stările lor s-au mai întogmit"[92].

În unele dintre aceste declarații ne mișcă grija cu care țăranii, luînd ca martori pe juzii și jurații lor, țin să se consemneze în acte, că ei sînt oameni așezați, că nu-i știe nimeni ca prăpăditori, și că vînd din locul pe care-l biruiesc numai constrînși de lipsurile multe și mari. Întrevedem în spatele unor asemenea declarații ataşamentul față de pămînt al țăranului, desconsiderarea care înconjoară în sate pe acei care, din vina lor, lasă să le scape avutul din mîini.

Merită să amintim în treacăt, la sfîrșitul acestor rînduri, și unele aspecte legate de istoria dreptului pe care aceste documente funciare le pun în lumină: desemnarea arhaică a vecinilor, respectarea dreptului străvechi de încunoștințare a rudelor, funcționarea, rezoluțiile, motivațiile, unor scaune de judecată sătești.

Efectul cel mai direct al tuturor acestor neîntrerupte împărțiri și vînzări a fost creșterea extremă a proprietăților minuscule. La numai trei decenii de la desființarea iobăgiei din 5441 de gospodării țărănești aflate în 30 de comune ale comitatului Solnoc-Dăbîca, 3060, adică 56%, aveau proprietăți sub 3 jugăre[93].

Detalierea într-un singur sat, a mutațiilor care se produc în acest răstimp este poate și mai elocventă. Satul Chiuza, (Solnocul Interior) înscris în tabelele de impunere din anul 1848, cu 96 gospodării impoza-

[91] Arh. St. Cluj-Napoca, Solnocul Int. Adm., 1867—2318.
[92] Idem, 1867—1729.
[93] Szemmáry József, *A parasztbirtok állapota Szolnok-Dobokamegyében*, (Situația proprietății țărănești în comitatul Solnoc-Dăbîca), Dej, 1885, p. 7.

bile, dintre care cei 44 iobagi posedă diferit, între minimum de 4, $\frac{3}{4}$ găleți și 3 care și maximul de 19 găleți 9 care de fîn[94], apare în evidențele fiscale din 1885, cu 245 de gospodării din care 87 numai cu grădina, 33 cu 2 jugăre, 19 cu 3 j.; 18 cu 4—5 j., 37 cu între 10—20 j., 10 cu între 20—50 j. și 4 familii cu peste 50 jugăre[95].

Așadar, o netă predominare a familiilor care nu pot trăi din recolta lor, sînt silite să recurgă la alte mijloace de trai: pămînt în parte, lucrul cu ziua, în timpul verii la marii proprietari sau foarte adesea și în orașe, practicarea unor meșteșuguri, angajarea, cu o simbrie anuală, la curți sau în umilele slujbe ale satelor. O anchetă sociologică, organizată de Barițiu în 1865, prin intermediul *Gazetei*, privind „capitalul de brațe" al țăranului român constată în toate părțile Transilvaniei marea răspîndire a lucrului în parte, mai ales la fînațe, $\left(\frac{2}{5}\right.$ a țăranului și $\frac{3}{5}$ a proprietarului$\left.\right)$, la arabilele cultivate cu porumb, $\left(\frac{2}{3}\right.$ a țăranului și $\frac{1}{3}$ a proprietarului$\left.\right)$, ca și marea extindere, acum după desființarea robotelor, a lucrului cu ziua[96]. În timpul sezonului agricol, se văd în piețele orașelor, adevărate armate de zileri, — la Turda pînă și la 400, în vara secetoasă a anului 1864, — cu sape, coase, seceri, așteptînd de lucru[97]. În părțile Făgărașului, Brașovului, Secuimii, începînd din aprilie, și pînă după secere, pe toate pasurile și pe toate cărările, cu și fără pașaport, mii de oameni trec în România, la săpat, cosit, fîn, secerat. Știm din relatările ziarelor că în anii absolutismului, în jurul preturilor din Sibiu și Brașov, se vedeau uneori, primăvara, la începutul sezonului agricol sute de oameni care-și așteptau pașapoartele „în țară".

Cu lucrul mîinilor, trăiește și în această vreme o mare parte a populației Pămîntului Crăiesc unde foarte mulți români fie că țin locuri de semănat și de fîn în parte, sau pe bani de la sași, fie că lucrează cu ziua, pe întinsele hotare, ale satelor săsești, ale căror miezuini ajung pînă în capetele ulițelor unor comunități românești, o mare parte a celor lipsiți din Țara Oltului, care, dacă nu trec în România se duc în Ardeal, ori cu îmblăcii, ori cu sapa, ori cu secerea, ori cu coasa, o mare parte a populației zonelor de munte și dealuri înalte.

Investigarea realităților sociale foarte complexe ale satului românesc transilvănean în primele decenii de după desființarea iobăgiei pune în lumină acțiunea tot mai puternică a unor factori și modalități noi dintre diferitele pături ale societății rurale, tind să imprime acesteia o stratificare de tip capitalist.

SIMION RETEGAN

---

[94] Idem, Tabele de dare nr. 2940.
[95] Szemmáry József, op. cit., p. 7.
[96] *Gazeta Transilvaniei*, an. XXVIII, nr. 43, din 14/2 VI. 1865 p. 170.
[97] *Ibidem.*

ÜBER DIE GESELLSCHAFTLICHE SCHICHTUNG IM RUMÄNISCHEN DORF AUS SIEBENBÜRGEN UM DIE MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Die Arbeit zeigt den allmählichen Übergang der rumänischen Dorfgemeinschaft aus Siebenbürgen von der feudalen Schichtung — die durch wirtschaftliche und juridische Differenzierungen der enzelnen traditioneilen bäuerlichen Schichten (Leibeigene, Sedler, Taxalisten) gekennzeichnet wird — zu einer rein wirtschaftlichen Hierarchisierung auf, in deren Rahmen die sozialen Unterschiede viel grösser sind: einerseits eine reiche Minderheit, andererseits ein sehr zahlreiches landwirtschaftliches Proletariat und zwischen beiden die bäuerliche Mittelschicht, die von der Schärfe der kapitalistischen Gegensätze immer mehr aufgerieben wird. Das entscheidende Moment in diesem langwierigen Prozess bildet die Auflösung der Leibeigenschaft im Jahre 1848, die in Siebenbürgen nur im beschränktem Maße, durch, Bewahrung kräftiger feudaler Überbleibsel, durchgeführt wurde. Da ein großer Teil der Bauernschaft nur im beschränktem Maße mit Boden ausgestattet wurde, die Wälder und Weiden aber auf ungerechte Weise zwischen den früheren Grundherren und den ehemaligen Leibeigenen aufgeteilt wurden, der habsburgische Staat hohe Steuern auferlegte und die bäuerliche Wirtschaft schon in den ersten Jahrzehnten nach der Auflösung der Leibeigenschaft immer mehr in die Marktwirtschaft einbezogen wurde, verschärfte sich der Prozeß der Auflösung der Bauernschaft. Durch Verpfändung, Verkauf, Tausch, Aufteilung oder Erblassung, kommt es allmählich zu einer Neuaufteillung des Bodens, der auf dem Dorf in immer weniger Händen konzentriert wird.

Der Rhythmus dieser Zirkulation des bäuerlichen Bodens wird durch die große Dürre der Jahre 1864—1866, die einen großen Teil von Siebenbürgen sehr stark mitgenommen hat, stark beschleunigt.

Der Verfasser erforscht 690 Grund-Transaktionen, die in den Jahren 1863—1868 im Komitat Inner-Szolnok vorgenommen wurden und analysiert eingehend die Ursachen und eigentlichen Gegebenheiten der Verarmung der Bauernschaft um die Mitte des 19. Jhs.

ROMÂNII DIN AMERICA ŞI DESĂVÎRŞIREA UNITĂŢII STATULUI NAŢIONAL ROMÂN

Între problemele majore care frămîntă lumea politică la finele veacului XIX şi începutul veacului XX desăvîrşirea unităţii statului naţional român ocupă locul de frunte. Încă din 1877 românii din Banat şi Transilvania au sperat că armata română va trece şi în Transilvania şi îi va elibera de sub stăpînirea străină. Dovadă în acest sens o constituie faptul că mulţi dintre ei au trecut atunci Carpaţii şi s-au înrolat ca voluntari în armata română, pînă cînd autorităţile austro-ungare au făcut presiuni asupra guvernului din Bucureşti să înceteze aceste înrolări. În faţa situaţiei, românii din Banat şi Transilvania nu s-au lăsat intimidaţi şi au continuat acţiunea lor de ajutoare, strîngînd bani şi ofrande pentru front. A fost o acţiune impresionantă la care au răspuns cu mic cu mare, indiferent de clasa socială din care făceau parte. Mii de familii din circa 400 de sate şi oraşe din nordul Carpaţilor, de la Sighet pînă la Moldova Veche şi Orşova şi de la Oradea şi Curtici pînă la răsărit de Tîrgu Mureş — în secuime — şi Bistriţa şi-au dat obolul după puterile lor[1]. Dorinţa de unire pentru aceşti români nu a fost ceva întîmplător. Ea a avut rădăcini adînci în inima acestor oameni şi i-a urmărit peste tot unde soarta i-a dus. La începutul secolului XX în rîndurile românilor transilvăneni a existat un curent de emigrare în America, determinat de condiţiile economice, sociale şi politice existente în această provincie. Mii de români — după unele date cca. 200.000 — şi-au părăsit casele şi au plecat spre „lumea nouă" în căutarea unui trai „mai bun". Pe lîngă limba şi obiceiurile de acasă au dus cu ei şi idealul naţional, acela de „unire cu ţara". Deşi în cursul anilor mulţi au ajuns cetăţeni americani, ei au rămas totuşi legaţi de pămîntul din care au plecat şi de năzuinţele fraţilor lor. Din ziarele româneşti pe care le-au publicat în noua lor patrie reiese limpede acest lucru. Efervescenţa patriotică cuprinsese pe români înainte de intrarea României în război.

Astfel ziarul *„Foaia poporului"* în numărul din 26 iunie 1916 (pag. 1—2) sub titlul „Poporul nostru se deşteaptă" menţiona că „Încep românii a-şi cunoaşte rostul lor pe acest pămînt..." şi în continuare arată că în ziua precedentă la Cleveland au avut loc trei serbări la care parti-

[1] Pentru această problemă: Vladimir Diculescu, *The Romanians of Transylvania and the 1877—1878 war*, în: *Revue des études Sud-Est européennes*, Tome XV/1977, No. 1 (Janvier—Mars) p. 3—23.

cipanții au purtat cocarde din beteală tricoloră. În continuare se arată că „azi cu mîndrie se poartă pe piepturile miilor de români mîndrul nostru tricolor pe care cea mai mare parte a românilor din America, veniți din Ungaria nu l-au cunoscut în depărtata străinătate, că acasă în Ungaria, nu le-a fost îngăduit să-l cunoască și nici nu au avut unde să-l vadă".

Cînd la 15 august 1916 România a declarat război puterilor centrale un puternic val de entuziasm a străbătut rîndurile acestor români aflați la mii de kilometri depărtare de vechile lor vetre. În numărul din 31 august 1916 ziarul *„Foaia poporului"* care apărea la Cleveland a publicat un articol intitulat „Românii au intrat în marele război". După ce se exprima satisfacția totală pentru acțiunea României, articolul se încheia astfel: „Români americani! ziua de mult așteptată a sosit... bucurați-vă cu toții și rugați lui Dumnezeu ca armata română să iasă învingătoare... și din dujman să se aleagă praf și pulbere călcată în picioare.

Ridicați mîndrul vostru treiculori pe la căși, societăți, biserici și cluburi ca prin aceasta să arătăm dragostea noastră de înfrățire în fața lumei mari! Trăiască România mare!"

Acest moment crucial al istoriei României a prilejuit manifestarea sentimentelor naționale sub forme multiple. S-au scris de către oameni modești din punct de vedere al pregătirii intelectuale și al talentului literar, poezii cu valoare artistică nulă, însă valoroase pentru cercetătorul de azi întrucît arată odată mai mult ce a simțit românul de rînd din America. Un exemplu în acest sens îl constituie poezia scrisă de Mihail Faina, originar din Lancrăm din comitatul Sibiului stabilit la Dixon în statul Illinois. Titlul este simplu „Poezie", iar primele versuri sună astfel: „Foaie verde alămîie / Mîndra noastră Romînie / Foaie verde bob și linte / I-o picat ceasu 'nainte / Ca să meargă către frați / Pe drumul de la Carpați / Să dea mîna frați cu frați / Că-s de mult înstrăinați / Înjugați și asupriți / ...[2]. Versurile, cum am spus, sînt nule ca valoare artistică, dar sînt pline de conținut sub aspectul sentimentului național. Astfel de poezii se pare că au mai fost publicate și în alte ziare și reviste românești.

Dar acești oameni mai știau un lucru, ei știau că un război înseamnă suferințe și lipsuri și că orice ajutor din afară este bine venit. De aceea la 24 septembrie 1916 în orașul Alliance din statul Ohio s-a ținut o mare întrunire a românilor din America. Aici s-a hotărît înființarea unui comitet format din „patru pături de oameni ai neamului nostru și anume din preoți, gazetari, români organizați și neorganizați în societăți".

În acest comitet au intrat 120 de persoane, iar conducerea a fost încredințată unui grup de patru fruntași și anume: Dr. D. Moldovan, președinte, preotul Teofil Roșca, vicepreședinte, G. N. Ungureanu, secretar și Constantin R. Pascu casier („căsar"). Acest comitet și-a propus strîngerea de ajutoare pentru Crucea Roșie Română. Chiar după ale-

[2] *„Foaia poporului"*, 21 IX 1916 p. 3.

gere s-a făcut o primă colectă în care s-au strîns 1.000 dolari „pe seama Crucii Roșii Române"[3]. Comitetul acesta larg urma să-și desfășoare activitatea printr-o serie de reprezentanți în toate orașele Statelor Unite unde se aflau și locuitori români. Sediul central al comitetului se afla la New York, Baltimore Hotel 506.

La 21 septembrie 1916 *Foaia poporului,* sub titlul „Să mergem în ajutorul României", estimînd numărul românilor din America la circa „un pătrar de milion", propunea formarea unui corp de voluntari care să lupte alături de armata română în Transilvania, lucru care însă nu s-a putut realiza. Într-un alt articol Dr. E. Lucaciu, sub titlul „Ajutorarea celor ce sufăr", arăta între altele... „Pentru cei din America ne este deschisă calea să facem cea mai frumoasă și cea mai măreață operă (lucrare) de binefacere prin aceea că prin contribuțiile noastre vom ajuta pe aceia care își pun viața pentru noi". În continuare el arată că din sumele realizate urmează să se cumpere medicamente, pansamente și alte lucruri necesare îngrijirii „celor îmbolnăviți sau răniți pe cîmpul de luptă". De procurarea lor urma să se ocupe Martha Orghidan, soția inginerului Orghidan[4]. Filialele acestui comitet central de ajutorare s-au înființat ulterior în mai multe orașe. De exemplu s-a înființat un astfel de comitet în orașul Warren, statul Ohio. El avea ca președinte pe Ana G. Blaga, casier pe Elisabeta I. Nicola, secretar Maria T. Făgădari, iar membre pe Elisabeta Banchiu, Paulina David, Ana G. Lupea și Eva Țețu[5], și s-a înființat în martie 1917.

În East Youngstown s-a format un comitet similar la 1 aprilie 1917[6].

La 4 ianuarie 1917 s-a format comitetul local al Crucii Roșii Române la Cambridge. Președintă era Emilia Cojocar, Dumitru Dobre era vicepreședinte, secretar Ion Muntean, iar Ion N. Burbea și Ștefan Serbu erau controlori[7].

La începutul anului 1917 existau astfel de comitete în circa 40 de orașe din Statele Unite și Canada.

Toamna anului 1916, după bucuria victoriilor de la începutul războiului, a adus suferința, necazurile și amărăciunea retragerii spre Moldova. Mizeria a cuprins cea mai mare parte a armatei și populației românești. Ecourile puternice ale situației din țară s-au auzit și în America. Gazetele românești publică numeroase articole în care îndeamnă pe români să vină în ajutorul fraților lor, să nu rămînă impasibili. La începutul lui decembrie 1916 într-un astfel de articol se spunea: „Ne-ar mînca viermii carnea de pe noi și șerpii ne-ar bea sîngele nostru de vii, la aceia care nemernicia sufletului nostru ne-ar mai ține în lanțurile nepăsării în aceste zile de grea încercare și suferință pentru ai noștri.

---

[3] Dr. D. Moldovan era proprietarul ziarului *Românul;* G. M. Ungureanu era proprietarul ziarului *Foaia poporului;* iar C. R. Pascu proprietarul ziarului *America. Foaia poporului* 26 IX 1916 p. 1—2.

[4] *„Foaia poporului"*, 9 XI 1916 p. 1—2.

[5] *„America"*, 11 III 1917 p. 3.

[6] *Ibidem,* 8 IV 1917 p. 1.

[7] *America,* 4 I 1917 p. 4.

Dacă pe fraţii noştri din Ungaria, Austria şi Bulgaria nu-i putem ajuta în urma împrejurărilor, îi putem ajutora pe cei din România, pe cei fugiţi acolo de prin Ungaria, Transilvania, din Bucovina şi Banat. Putem ajutora pe toţi fraţii noştri din România. Ei ne-o cer aceasta şi România însăşi ne-o cere . . .

Nu staţi deci locului, ci jertfiţi sume frumoase din cîştigul şi averea dumneavoastră pentru ajutorarea fraţilor noştri căci faptă mai mîndră şi mai măreaţă, în aceste zile, noi românii din America nu putem săvîrşi"[8].

Apelurile de acest gen au fost numeroase şi au avut ecou. Încă din iarna anului 1916 cu prilejul sărbătorilor Crăciunului într-o serie de oraşe tineretul român s-a organizat în echipe de colindători colectînd bani pentru Crucea Roşie Română. Astfel, un grup de colindători din oraşul Fremont—Ohio au colectat de la casele celor cîteva familii de români suma de 22 dolari. Colinde în acelaşi scop s-au organizat şi la Weirton. La Cleveland, trei români: Nicolae Lupu, Nicolae Bozdog şi Ion Drăgoi cu jocul „Turca" au colectat de la familiile din oraş 100 dolari[9].

În ianuarie 1917 la Indianopolis s-au organizat o serie de serate literare la care au participat români şi s-au colectat sume de bani. Se organizau serbări speciale, cum a fost de exemplu cea din Torrington, în apelul căreia se spunea: „Nu vă faceţi neamul de rîs şi de ocară. Veniţi cu toţii şi în marginile putinţei, fie măcar cu 5 cenţi să veniţi în ajutorul celora care sîngerează pentru noi"[10]. Se contribuia începînd cu sume modice de cîţiva cenţi pînă la suma de 1.000 dolari donată de Teofil Popovici din oraşul Alliance[11]. Este demn de reţinut faptul că în listele nominale de contribuţie ale contribuabililor, publicate în presă, în foarte multe cazuri se indică şi satul de unde a plecat contribuabilul. Pe lîngă aceste manifestări s-au organizat şi reprezentaţii teatrale cu echipe de artişti amatori. Un exemplu îl constituie „reprezentaţiunea teatrală organizată de către filiala „Societăţii Sfîntul Vasile" din Roeling — statul New Jersey — pentru răniţii români". Cu această ocazie s-au colectat daruri şi contribuţii speciale. S-au colectat în total, în bani, 340,40 dolari. Anunţul din presă sublinia faptul că românii de aici, deşi puţin numeroşi „au dat o dovadă frumoasă că oriunde, în orice împrejurări, ei sînt şi vor fi români"[12].

---

[8] *Foaia poporului*, 3 XII 1916 p. 1.

[9] *Foaia poporului*, 2 III 1917 p. 1; *America* 16 II 1917 p. 2—3.

[10] La începutul apelului se arată că „. . . Dacă vom sta nepăsători şi în aceste momente hotărîtoare nu vom ajuta neamul nostru, vom fi expuşi la dispreţul locuitorilor acestei ţări care ne vor considera ca pe nişte oameni lipsiţi de sentimentul datoriei şi al iubirii de neam şi deci nevrednici de libertăţile la care năzuim". „*America*", 1 II 1917 p. 5.

[11] *Ibidem* 7 I 1917 p. 1. La 2 I 1917, de exemplu, comitetul naţional român din Warren, prin secretarul său Ion Moga, a trimis Comitetul naţional român din America un cec de 900 de dolari. *Ibidem* p. 5.

[12] Preşedintele comitetului de organizare a fost preotul Dr. E. Lucaciu.

Începînd din luna ianuarie 1917 marea artistă Agatha Bîrsescu a făcut o serie de turnee prin mai multe oraşe locuite de români. Veniturile realizate „vor fi vărsate în fondurile Crucii Roşii Române“[13].

S-au practicat şi alte forme de propagandă românească. Firma „Gărdulescu & Murăşan“ a confecţionat două tipuri de butoni cu inscripţia „Pentru neam şi pentru ţară“ şi semnul Crucii Roşii Române. Ei se vindeau la preţul de 10 cenţi şi 1 dolar perechea. Vînzarea se făcea prin intermediul comitetelor naţionale locale şi prin redacţia ziarului *America*. În reclama de vînzare se spunea: „Toţi românii să poarte butoni cu inscripţia „Pentru neam şi pentru ţară“ şi cu crucea roşie pe el. Cine nu-l poartă îi este teamă să se afirme că-i român“[14].

În primăvara anului 1917 se constată o intensificare a activităţii desfăşurată de către comitetele naţionale din toate localităţile în care erau aşezaţi români. Un rol important în acest sens l-a avut presa română, care face în permanenţă apeluri de solidaritate cu ţara, prezentînd dificultăţile materiale în care se zbătea atît populaţia civilă cît şi armata. Un apel patetic în acest sens a fost publicat de *Foaia poporului* la 1 aprilie 1917. După ce în prima parte se arătau dificultăţile pe care le-au întîmpinat în decursul istoriei marii bărbaţi care au încercat să facă unirea românilor, apelul sublinia „Azi, bărbaţii neamului nostru... nu au subscris mobilizarea numai pentru armată, ei au subscris-o şi au chemat pe toţi românii de pe faţa pămîntului, pe mic, pe mare, pe învăţat şi neînvăţat, să ajute, care cu ce pot, împlinirea visului marelui Mihai Viteazul şi al tuturor bărbaţilor naţionali ai neamului nostru...“[15] Acelaşi ziar în numărul de paşti evoca memoria „celor scumpi ai noştri, sînge din sîngele neamului nostru, căzuţi pe cîmpul de război pentru mîndria noastră...“ Articolul se încheie cu emoţionante cuvinte: „Şi peste mormintele lor uitate şi îndepărtate la cel mai mîndru răsărit de soare, să răsară libertatea noastră“[16]. Un manifest scurt dar pătrunzător a publicat în ziarul *America* la începutul lunii mai 1917 şi Nicolae Iorga[17].

---

[13] „*Semănătorul*“ februarie 1917 p. 5. (Youngstown Oh.). În legătură cu spectacolele date de Agata Bîrsescu *Foaia poporului* din 18 III 1917, p. 3 sublinia faptul că este socotită între „cele mai vestite artiste ale lumii“. Unul din spectacole urma să fie dat la marele teatru „Gordon“ din Detroit. Artista română era însoţită de o artistă din Anglia Miss Bony Kyle. În continuare se arată că „pe ziua de 25 martie acest teatru este aranjat şi arendat de către Comitetul naţional Român“. Se făcea apel la toţi românii din localitate şi împrejurimi să participe la spectacol avînd „rara ocaziune, o dată în viaţă, a asculta cîntările frumoase ale celei mai renumite artiste din întreaga lume românească“. Acelaşi ziar în ziua de 25 martie publica şi programul spectacolului. Din consultarea periodicelor care ne-au fost accesibile reiese că astfel de spectacole s-au dat în oraşele: Youngstown, Cleveland, Detroit, Alliance, Canton, Massillon, Salem, Lisbon, Sebring. „*Foaia poporului*“, 17 IV 1917, p. 2.

[14] „*America*“, 8 III 1917, p. 1, 5.

[15] „*Foaia poporului*“, 1 IV 1917, p. 1.

[16] *Ibidem*, 15 IV 1917, p. 2.

[17] În extenso textul manifestului: Citeşte române! A trăi pentru tine şi fie măcar pentru familia ta şi nu pentru toţi ceilalţi, e astăzi una din acele crime

În această efervescență patriotică la 1 mai 1917 în casa lui Ernest Fabri din New-York „unul dintre fruntașii și marii bogătași ai acelui oraș" a avut loc o întrunire românească organizată de Comitetul român condus de soții Orghidan. Cu acest prilej a fost constituit comitetul româno-american pentru ajutorarea României („Roumanian Relief Committee of America"). La întrunire au participat între alții și profesorul Paul Negulescu de la Universitatea din București, Agatha Bîrsescu, doi reprezentanți ai societăților româno-macedonene din New-York, precum și Vopica, fostul ministru american în România. Acesta din urmă, după relatarea din presă, a ținut un discurs „ascultat de publicul numeros cu vie atenție și interes"[18]. Acțiunile de colectare au continuat.

La 3 iunie 1917 a sosit în Statele Unite „Misiunea patriotică națională" formată din Dr. Vasile Lucaciu, preotul Ion Moța din Orăștie (redactor al ziarului *Libertatea* și al revistei *Foaia interesantă*) și profesor Vasile Stoica (fiu de țăran din Avrig)[19]. După sosirea acestei delegații s-a constituit (la finele lunii iulie) „Asociația Națională a Românilor din America" sub președenția profesorului Paul Negulescu. La 2 august el publica un apel în care se sublinia că apelurile făcute din țară au găsit un larg răsunet în rîndurile publicului american și la Crucea Roșie americană care a alocat pentru ajutorarea României 25.000 de dolari. În continuare apelul sublinia: „Dar în aceste momente grele pentru neam și pentru țară, cînd luptătorii mor din lipsă de îngrijiri medicale, cînd copiii și oamenii mor din lipsă de hrană, nu trebuie să lăsăm numai ca străinii să ne ajute frații. Trebuie să arătăm că sîntem vrednici frați ai eroilor care luptă pentru dezrobirea românilor de sub jugul ungurilor"[20]. Au avut loc noi adunări în diferite orașe. Un exemplu în acest

---

morale care descalifică pe un om pentru totdeauna. Acela care s-a izolat pe sine pentru alții prin egoism, merită ca o viață întreagă să fie izolat de toți ceilalți prin dispreț. Căci el a fost un dezertor mizerabil al datoriei sale sociale și naționale, care și-a lăsat tovarășii neajutați în luptă, răniții neîngrijiți și morții neîngropați. N. Iorga *America*, 6 V 1917. p. 2.

[18] „Acest bărbat după ce a descris pe larg retragerea armatei române, căderea Bucureștilor și retragerea grea din țară, și-a încheiat discusul cu un apel călduros către cei de față să facă tot ce le stă în putință pentru ajutarea fraților noștri din regat ajunși pradă nesăturaților germani, bulgari, maghiari și turci" (trupe de ocupație n.a.) Dintre fruntașii români din alte orașe se menționează participarea preoților Epaminonda Lucaciu și S. Podea, *„Semănătorul"*, 15 V 1917. p. 7.

[19] *Ibidem*, august 1917. p. 9.

[20] Această asociație după cum reiese din continuarea apelului și-a propus să stimuleze acțiunile comitetelor locale. Astfel apelul cerea „... Trebuie cît mai curînd ca întreaga suflare românească din America să se întrunească, dovedind prin aceste măreție reuniuni că ne iubim neamul și înțelegem să facem toate sacrificiile pentru izbîndă.

În calitate de președinte al A.N.R.A. rog pe toți președinții comitetelor locale a convoca adunări poporale comunicîndu-se de urgență ziua fixată..." Paul Negulescu, *America*, 2 VIII 1917, p.

sens îl constitue cea ţinută la Cleveland în ziua de 24 septembrie la care au participat 3.500 de persoane. La încheierea adunării s-a trimis regelui o telegramă[21].

După începerea activităţii „Misiunii patriotice" colectele au continuat, însă centralizarea lor s-a făcut de către Crucea Roşie Americană. Periodicele care ne-au fost accesibile nu mai publică dări de seamă în acest sens.

Într-o scrisoare trimisă de către filiala Crucii Roşii Române din New-York preotului Teofil Roşca din Cleveland se arată că sumele colectate erau administrate de către „British War Relief Ass'n" sub supravegherea Martei Orghidan. Ele erau folosite pentru procurarea de materiale sanitare necesare Crucii Roşii Române. Pînă la finele lunii februarie 1917 se expediaseră în ţară 40 lăzi cu astfel de materiale, primite ca donaţii din partea mai multor societăţi româneşti, la care s-au adăugat 5 lăzi cu pansamente, iar alte 56 lăzi aşteptau să fie expediate cu primul vapor. Valoarea materialelor cumpărate se ridica la 6160,67 dolari[22].

La finele lunii aprilie 1917 Marta Orghidan a făcut dare de seamă asupra „fondurilor adunate direct sau depuse pînă azi de diferite societăţi române la „Fondul român de ajutorare" („Roumanian Relief Fund") pentru Crucea Roşie Română". Din acest raport reiese că s-au colectat 14247,50 dolari. Din aceştia s-au cumpărat materiale sanitare (expediate în ţară) în valoare de 7062,72 dolari, iar cca. 4000 dolari s-au plătit pentru alte cantităţi de materiale comandate. De la diferite societăţi americane s-au mai primit 75 lăzi cu materiale similare (dintre care 45 lăzi de la Crucea Roşie Americană). Toate aceste cantităţi au fost expediate în ţară. Demn de subliniat este faptul că au fost expediate în ţară şi 3 automobile ambulanţă. Ele au fost plătite: unul de către societăţile române din New-York: „Dorul", „Avram Iancu" şi „Unirea Macedo-Română"; unul a fost trimis de către „Socitatea Macedo-Română" din Woonsocket; iar al treilea de către „Societatea de ajutor şi cultură Carol I" din Ellwood-City (Pasadena), împreună cu suma de 1190 dolari „colectaţi de adunarea poporală din acea localitate"[23].

Din centralizarea datelor publicate în periodicele: *Foaia poporului* (Cleveland), *America* (Detroit) şi *Semănătorul*, reiese că pînă la finele lunii mai 1917 s-a colectat cca. 32.000 dolari aceasta fiind suma minimă, ceea ce echivala cu cca. 600.000—700.000 coroane austro-ungare (la cursul valutar al vremii), sumă foarte importantă. La acestea se mai adaugă mari cantităţi de medicamente şi alte obiecte donate în natură.

---

[21] În text se spunea: „Românii americani de origine din Transilvania şi ţara ungurească, în întrunirea din Cleveland — Ohio, avînd în mijlocul lor misiunea patriotică română... asigură că sînt gata la toate jertfele pentru biruinţa libertăţii şi pentru dezrobirea fraţilor din mijlocul cărora au plecat". *Ibidem* 25 IX 1917. p. 1, 2.

[22] *Foaia poporului* 2 III 1917. p. 1.

[23] *Foaia poporului* 26 IV 1917. p. 1.

Societățile românești din America create în scopul ajutorării armatei române au fost numeroase. Activitatea lor s-a desfășurat dispersat pînă la jumătatea lunii mai cînd s-a creat o nouă organizație românească în a cărei conducere se afla, alături de mai multe personalități ale vieții politice americane și Martha și Constantin Orghidan fruntaș al românilor din America, Paul Negulescu, ș.a.[24].

La începutul lunii iunie, așa după cum arătam mai sus, acțiunea a fost preluată de Crucea Roșie Americană[25].

Pe lîngă ajutoarele acestea în natură, în luna august 1917 un grup de 69 români americani s-au constituit într-o companie militară unitară care a luptat alături de armatele Antantei pe frontul de Vest.

Din cele arătate mai sus credem că reiese clar cît era de puternică unitatea de conștiință națională la românii din Transilvania, conștiință care îi urmărește oriunde s-ar afla, și cît era de profundă dorința de eliberare de sub dominația străină și de unire cu românii de la Sud și răsărit de Carpați. Totodată ținem să subliniem că aceste sentimente naționale s-au manifestat puternic chiar de la izbucnirea ostilităților la care a participat armata română, deci cu aproape un an înainte de sosirea misiunii române (Vasile Stoica, Vasile Lucaciu, Preot Ion Moța).

VLADIMIR DICULESCU

DATA CONCERNING THE AMERICAN ROMANIANS AND THE COMPLETION OF THE UNITY OF THE ROMANIAN NATIONAL STATE

(Summary)

The outbreak of the First World War caused a profound stir among the Romanian immigrants of America. The mainly felt trend was toward supporting the Romanian Army during its struggle for the liberation of the Romanians living under foreign domination. It consisted of press material published in the American Romanian newspapers as well as of subscriptions raised to that end in the U.S.A. These actions had as a result that considerable financial aids and a certain amount of medical wares have been sent to Romania.

The present paper covers this activity, between the autumn of 1916 and the summer of 1917, relying on information from periodicals existing in our country.

[24] *Semănătorul* 15 V 1917. p. 3.

[25] Pentru probleme legate de această a doua perioadă vezi: Florin Constantiniu, Ion Stanciu, Sprijinul și lupta românilor din străinătate pentru cauza unității române (1914—1918). În *Revista de istorie* Nr. 12/1976, p. 1873—1887. cf. și Lucian Boia, *On the history of rommanian immigration to America: 1900—1918.* In Rummanian studies on international annual of the lumanities and social sciences vol. III. 1973—1975, p. 61—76.

ANEXE

I

Lista localităţilor în care au activat comitete pentru colectarea de ajutoare destinate armatei române.

1. Terre Haute; 2. Louisville; 3. Youngstown; 4. Weirton; 5. W. Pullman; 6. Noperville; 7. South Omaha; 8. Zanesville; 9. New Castle; 10. Helena; 11. Cremling; 12. Hudbard; 13. Torrington; 14. Indiana Harbor; 15. Boia Alta (Canada); 16. Detroit; 17. Gary; 18. Homestead; 19. Flint; 20. Warren (Preşedinte Ana G. Blaga, casier Elisaveta I. Nicola, secretar Maria Făgădari, membre: Elisaveta I. Banchiu, Paulina David, Ana Lupea, Eva Ţeţu); 21. Newark; 22. Oakland; 23. Wendel; 24. Mckees Roks; 25. Deer Lodge; 26. East Youngstown; 27. Fremont (Preşedinte Adam Bocan, casier Miron Comşulea, secretar Ieronim Boldea, controlori Vasile Ciucan şi Ion Marcu); 28. Salem (Preşedinte George Bodarnea, secretar Laurente Oana); 29. Canton; 30. Niles; 31. New-York (Preşedinte Marta Orghidan); 32. Cambridge (Preşedinte Emilia Cojocar, vicepreşedinte Dumitru Dobre, secretar Ion Muntean, controlori Ion N. Burba şi Ştefan Serbu); 33. Alliance (Preşedinte Dr. D. Moldovan, vicepreşedinte preot T. Roşca, secretar G. M. Ungureanu, casier C. R. Pascu); 34. Indianopolis; 35. Cleveland (Preşedinte preot Epaminonda Lucaciu) — „Romanian relief committee of America" — *New-York* (preşedinte Brek Trowbridge Sc. D.; preşedintele comitetului executiv T. Tileston Wells, Litt. D.; casier Henry Clenry Clews; secretare onorare doamnele Edw. Mc. Vicar şi Marta Orghidan; comitetul executiv: John Wallace Ridlle — fost ministru al Statelor Unite în România şi ambasador în Rusia, senator Negulescu din România, S. R. Bertron, Constantin Orghidan, J. Leslie Cotton. Comitet creat la jumătatea lunii mai 1917).

II

Societăţi ale românilor din Statele Unite care au activat pentru colectarea de ajutoare necesare armatei române.

1. Societatea română de ajutor *Dorul* — New-York.
2. Societatea română de ajutor *Avram Iancu* — New-York.
3. Societatea *Unirea română* — Youngstown.
4. Societatea *Plugarul* — Youngstown.
5. Societatea femeilor greco-catolice *Pietatea* — Youngstown.
6. Clubul *Olteanu* — Youngstown.
7. Clubul Lazarenilor — Youngstown.
8. Biserica greco-ortodoxă — Youngstown.
9. Parohia greco-catolică — Youngstown.
10. Societatea femeilor române *Dragostea de patrie* — Youngstown.

11. Societatea *Carmen Sylva* — Cleveland.
12. Parohia ortodoxă sf. Maria — Cleveland.
13. Societatea *Frăția română* — East Youngstown.
14. Societatea *Biruința* — Warren
15. Societatea *Frații români* — Niles.
16. Societatea Macedo-română — New-York.
17. Societatea Macedo-română — Woonsocket.
18. Societatea de ajutor și cultură *Carol I* — Elwood City.
19. Societatea *Sf. Vasiliu* — Roebling.

ROMANIAN—AMERICANS AND THE UNION OF 1918

De astăzi România la sînul ei te cheamă;
Răsune'n toată lumea fanfarele în vînt,
Şi clopotele toate cu glasul lor de-aramă
S'anunţe libertatea pămîntului sfînt!

These lines by Viorica I. Bantunoiu are to be found, not in a Transylvanian gazette prior to the First World War, as one might expect, but in Cleveland, Ohio, in the pages of the *Calendar America* for 1920.[1] While at the outbreak of the great conflagration of 1914 large circles of public opinion in Europe were fairly well acquainted with the national aspirations of the Romanian people to complete their national territorial unity by incorporating Transylvania into the Old Kingdom, people in the United States of America had little knowledge of such things in Eastern Europe.

There is, however, some evidence that the major milestones in the long struggle waged by Romanians for their national cause were not entirely alien to Americans. They had learned of the 1848 revolution, largely its Transylvanian episodes; the 1859 union of the Danubian Principalities was less well-known, but the gaining of Romanian independence in 1878 found identifiable comments and reactions in American official circles and in the Eastern press.[2] Nonetheless, it can hardly be said that on the eve of World War I Romania as a country and the Romanian people as a nation were part and parcel of the American public's general knowledge. The few press articles during 1912—1913 occasioned by the Balkan Wars did discuss long-term objectives of

---

[1] *Calendarul Naţional al Ziarului „America,"* 1920 (Cleveland, Ohio: Editura Companiei de Publicitate a Soc. Romîne, 1920), p. 114. „Ardealul" by Viorica I. Bantunoiu. (Hereafter, *Calendarul America*).

[2] Gerald J. Bobango, „Romanians in America," in *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, forthcoming from Harvard University Press, 1980. The centenary of Romanian independence in 1978 produced a number of original works dealing with American—Romanian relations and mutual awareness in the 19th century. See, for exemple, Beatrice Marinescu and Şerban Rădulescu-Zoner, „American Consular Raports About Romania's Struggle to Win Independence (1877)", in *East European Quarterly*, XII, „Recordings of Romania's Unity and Independence," in the same issue, pp. 359—367, as well as the groundbreaking work of Paul Cernovodeanu, „The Image of the United States of America as Viewed by the Romanians in the 19th Century," in *Revue Roumaine d'Histoire*, XVII, 1 (1978), pp. 141—151, and Ion Stanciu, note 67, infra.

Romanian diplomacy with respect to the national issue, but had little impact on the hazy images of far-away Southeastern Europe which Americans in the still-provincial days of Theodore Roosevelt and William Howard Taft continued to hold. Without major events such as wars to generate news stories, much of American information on Romania was that provided by the various Austro-Hungarian consular offices in the United States, which were hardly impartial sources. Most information received dealt with the endemic peasant revolts and the depressed condition of the rural population, or else centered on the frivolities of court life. As for Romanians living beyond the kingdom, and their struggle for unification with the mother country, such problems were understandably ignored in the Dual Monarchy's official press releases, especially those for foreign consumption. Moreover, bilateral political relations were limited between Romania and the United States, and until the mass migrations of the Transylvanian peasantry between 1895 and 1924, cultural contacts were few.

There is a further element operative as well-even after the outbreak of the war, public opinion in the United States continued to conceive of the Austro-Hungarian Monarchy as a true "melting pot" of peoples in Central and Eastern Europe, investing it with a civilizing mission. Thus Romanians, Czechs, Poles, and South Slavs had to counter this image if they were to win ground for their national ambitions.

The outbreak of war increased America's interest in European affairs without, however, doing much specifically to increase any public concern for Romanian aims. This was due primarily to the fact that for the first two years of the war, during which Romania remained neutral, the impression was quickly formed in the West, aided by Bulgarian and Magyar propaganda, that Romania was trading its neutral stance for promises of later gains from the Central Powers. Besides, the Romanian government at first tended to overlook the political potential of American public opinion, and made few efforts to influence it before 1916. This left as the main source of American contact and information about Romania the colonies of Romanian-American immigrants themselves, especially as organized in their beneficial societies and church congregations. Yet even this potentially influential force was vitiated by the apparently unclear and seemingly contradictory aims of Romania's policy in the period 1914—1916. This notwithstanding, the contributions of these Romanian-American communities to the Romanian war effort and to the fulfillment of national state unification in their mother country was to prove large and important during the era which climaxed at Alba Iulia on December 1, 1918.

By the time the vote for Union was registered within the walls of the massive fortress built by Charles VI in the heart of the ancient Dacian Kingdom, there were in the United States at least 85,000 Romanians who had been born in Romania, with another 5,400 or so having one or both parents born in the old country, the vast majority of this

population being Transylvanian in origin.[3] To these might be added another 20,000 Romanians in Canada, mainly from Bukovina.[4] Beginning about 1895, great numbers of the rural peasantry of Transylvania, seeking economic opportunity and freedom from what can only be termed an oppressive political and economic regime centered in Budapest, had swelled ranks of the "new immigration," contributing their labor, skill, and love of freedom to the making of America. They arrived with Austro-Hungarian passports; they listed "Ungaria" as their country of origin; but questions as to their ethnicity brought inevitably the response, "Sînt Român". Most of them upon arrival were unlettered or semiliterate and had no skills but those of agricultural laborers. On intellectuals there were few, and priests they sorely lacked. Nevertheless in many ways America acted for them as a "school of nationality," as a result of the communal institutions wich they founded, the Romanian-language press, and the greater awareness of their own ethnicity fostered by the multifarious ethnic milieu of Pittsburg, New-York, Chicago, Indiana Harbor, Detroit, Erie, and Youngstown. Some evidence suggests that they learned to speak and write a better Romanian than they ever did at home[5], while in many cases it is also true this largely Transylvanian population learned more than ever before about the politics and culture of Romania proper, due to the greater accessibility of information printed material available in America, much of which had been denied to them under a Hungarian regime at home.

The net result, then, of this increased sense of personal and ethnic identity, and a concomitant of Romanians' rapid upward mobility and increased literacy in American society relative to those of other ethnic groups,[6] was that by the time of the Great war the Romanian-American community as a whole was likely more aware of events in Europe, and specifically in Romania, than its members had been before their migration. This knowledge, combined with the greater freedom of expression enjoyed in the New World, lead to their taking an active and vocal role in promoting the accomplishment of Romanian national unity. With their money, their press, and even with their blood, Romanian-Americans added to the configuration of events climaxing at Alba Iulia.

---

[3] See Christine Avghi Galitzi, *A Study of Assimilation Among Roumanians in the United States* (New York: Columbia U. Press, 1929) and Gerald J. Bobango, „Romanians in America: The Mia şi Drumul Generation," forthcoming in *East European Quarterly*, 1979.

[4] C. R. Pascu, „Românii din Canada," *Calendarul America*, 1921, p. 156.

[5] Galitzi supports this hypothesis, and it is reinforced in Gerald J. Bobango, „The Union and League of Romanian Societies in America: An 'Assimilating Force' Reviewed," *East European Quarterly*, 12, No. 1 (1978), 85—92.

[6] On this see Josef J. Barton, *Peasants and Strangers: Italians, Rumanians, and Slovaks in an American City, 1890—1950* (Cambridge: Harvard U. Press, 1975), passim.

The Role of the Romanian-American Community

Even before the war, Romanian-Americans took a keen interest in events transpiring in the Regat, one of the earliest actions of each local Romanian society being to build a library of Romanian books, journals, and newspapers as soon as possible after organizing.[7] On July 2, 1912, the bimonthly journal *Steaua Noastră* in New York reported on the recent dedication of the statue of Alexandru Ioan Cuza in Iaşi, noting that "Romanians in Arizona, in the South and West, in Montana," throughout the land, "unite in one soul," in honoring the memory of the Prince of Union.[8]

More prophetic for the future, however, was the editorial in the Cleveland weekly Românul in 1913 commenting on Romania's performance in the Second Balkan War:

> Poate cît de curînd, mai curînd decît ne aşteptăm, mai curînd decît ne închipuim, România va fi chemată să aducă la îndeplinire năzuinţele noastre, desrobirea întregului neam românesc.[9]

The Romanian-language press, then, did not confine itself solely to news of Romanian-American affairs, but consistently reported Romanian and European affairs.[10] Moreover, from its inception it undeviatingly took a stand favoring Romanian territorial ambitions and irredentism. More room was afforded in the annual *Calendars* published by the newspaper America's press in Cleveland than in the four-page bimonthly papers. Thus one 1914 *Calendar* devoted two-thirds of its 141+ pages to extensive coverage of the Balkan War and Romanian affairs, while lauding the acquisition of Dobrogea.[11] Along with *Românul*, *America*, and the *Calendari* published in America and Romania, Romanian-Americans also received *Calicul român* between 1909—1916, and *Libertatea*, begun in 1917 in Cleveland by the priest Ioan Moţa from Orăştie, whose mission in America was to propagandize for union of the Ardeal with the mother country.[12] While *Libertatea* lasted only two months, *Foaia Poporului* started in Cleveland in 1913 and eventually became the organ of the Romanian-American National Committee, first headed by

---

[7] C. R. Pascu, *Istoria Uniunei şi Ligei Societăţilor Române de Ajutor şi Cultură din America, 1906—1931* (Cleveland: Tip. Ziarului „America," 1931), p. 104.

[8] *Steaua Noastră*, I, no. 7, July 2, 1912, p. 1.

[9] N. Iorga, *Istoria contemporană de la 1904 la 1930* (Bucureşti, 1932), p. 162.

[10] Stephen Fischer-Galati, „The Romanian—American Press As a Source of Information on Romania," Paper given at the Romanian Library, New York, November 24, 1976, pp. 10—11.

[11] This Calendar, without cover or indication of publisher, although obviously originating in Romania, was found by one of the authors among the materials of the *Ulpia Traiana* Society in Erie, Pennsylvania. Assistance in its identification would be welcomed.

[12] Ştefan Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XX*. Ed. a 2-a (Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977), p. 458.

Rudi Nan of the *Liga şi Ajutorul*. Other newssheets urging the Romanian cause were *Renaşterea Română* in Cincinnati, *Deşteptarea* from 1914 on (which gave way to *Românul-American* in Detroit), and *Deşteaptă-Te Române* in Hamilton, Ontario. In Youngstown, Ohio, was the weekly *Transylvania,* first printed in the summer of 1917, and a most important publication was *Romania,* written in both Romanian and English and appearing in Chicago. *Romania* was the work of the Bucharest professors Paul and Gogu Negulescu who used the monthly review to make known Romania's goals to Americans, during the year which it lasted. Paul Negulescu raised significant sums of money for Romanian war relief also through his series of visits and conferences at American universities.[13]

Along with this extensive press activity, the major forums for Romanian-Americans' concerted activity with regard to Romanian affairs were the two major beneficial organizations created well before the war. The earliest was the Union of Romanian Societies of Assistance and Culture (USRA) founded in Homestead, Pennsylvania, on July 4, 1906, as primarily a working-class beneficial association, and the later group, the Romanian-American Association of Alliance and Assistance *(Liga şi Ajutorul)* was incorporated in 1914 by the merger of two separate groups and oriented around the smaller circles of the Romanian-American intelligentsia.[14]

The USRA was so far the more widespread and popular body. In the autumn of 1917 it could claim 76 member societies and perhaps 13,000 members,[15] while as late as 1924 the *Liga* included only 14 societies with 1,643 membres enrolled.[16] Along with these, by the 1920s, there were five or six societies calling themselves "independent," the *Farşarotul* organization of Macedo-Romanians in New York City, and the most sizeable association outside the USRA, the Union of Romanian Greek-Catholic Societies of the United States, with sixteen local clubs.[17] In 1913—1914 appeared the Federation of the Roumanian Socialist Workers of the United States, which affiliated with the International Workers of the World and the United States Socialist Party of Eugene V. Debs. The Socialists, however, remained a relatively small group.

In their official newspapers, local society activities, and especially at the annual conventions and sessions of the Supreme Executive Com-

---

[13] *America,* XII, August, 5, 1917, p. 1. *Roumania* was published monthly from August, 1917, until the summer of 1918. As of October, 1917, Negulescu raised from his conferences and public meetings some $ 20,000 most of which was used on medicine sent to Romania (cf. Library of the Academy of the Socialist Republic of Romania, Manuscript Div., Fund Ion I. C. Brătianu, MS 53022, Brătianu to Dr. C. Angelescu, 8/21 October, 1917).

[14] Sofron S. Fekett, *Istoria Uniunii şi Ligii Societăţilor Româneşti din America* (Cleveland: Tip. Ziarului „America," 1956,) pp. 24—48.

[15] *America,* XII, October 24, 1917, p. 1.

[16] Fekett, p. 50.

[17] Şerban Druţu and Andrei Popovici, *Românii în America* (Bucureşti: „Cartea Românească", 1926), pp. 199—204.

mittee of the USRA during the war years, these Romanian-American organizations showed themselves to be concerned not only with the effect of the conflict on Romania, but with the realization of Romania's legitimate national aspirations. As such, then, Romanian-Americans in general strove to be of one mind with their brethren in Europe.

During the first two years of the war, as Romania struggled to remain neutral amidst the havoc of the Eastern Front, there was naturally much speculation on America as to her future course. Yet most members of the Romanian immigrant community, as former subjects of Austria-Hungary, could not conceive any course which would place Romania on the side of Central Powers. On August 15, 1915, Francis M.L. Radich, Secretary of the Romanian National Club "Dacia" in New York, disputed recent claims made by correspondent Solomon Șufrin that Romania would not join the Allies. Reviewing the history of persecution by Austria, noting that Romanian representation for Transylvania in the Hungarian Diet was a mere 25% of what Romanians' numbers entitled them to, Radich urged his opponent to consult the 75,000 Transylvanian Romanians in America, banded in ninety societies, as to where their hearts lay. "Everyone is sighing for the day when they shall be united with the mother country," he stated. "Every society is the proud possessor of a Rumanian tricolor banner (no Hungarian at all)..." These, he concluded, are the sons and daughters of the Romanian irredenta, and no foreign influence is likely to conflict with their national aspirations, the strong German influence in Bucharest notwithstanding.[18]

The war had its impact on the USRA, especially in the declining proportion of new members. Those who might have joined the Union instead diverted their money overseas to assist friends and relatives caught up in the struggle. Others returned home to Europe to replace brothers or fathers or uncles killed in the war, as the extended family system of the Balkan village demanded. Members themselves felt the economic pressures in America brought by the war. Declining wages for a time meant they could not pay their monthly dues, and they withdrew from the societies. Yet on the whole, and despite these setbacks, the Union continued to grow, from 3,400 members at the end of 1914 to 5,162 by 1916 and a claimed membership of 13,000 by the end of 1917, with a national treasury reported as containing $15,719.27 by the time America entered the war. This significant jump in membership may be explained by several possible factors. Many immigrants, knowing that their people back home were faced with great difficulties, hastened to join Romanian societies and name their families in Transylvania as their beneficiaries under the insurance policies. Or, those planning to volunteer for the armed forces, especially after the United States entered and the conscription began, saw the need for insurance protection more than before. Finally there were many who were certain, or at

[18] *New York Times*, 15 August, 1915, II, 12 : 7—8.

least hopeful, that the money they had saved in America would go farther once Transylvania belonged to the old kingdom, and they joined groups such as the USRA to help bring this about.

Moreover, despite the modest wages earned by many Romanian workingmen during 1915, fourteen local societies of the USRA convened popular assemblies between March and August that year to collect funds for war relief for Romania. By the time the final assembly, that of the "Armonia" Society in St. Louis, completed its drive, the campaign had gathered $5,000. As the battles went on in Europe, both interest and concern as well as donations increased. A peace congress in Cleveland in May saw 2,000 delegates present. *America,* which had increased its size from four to eight pages after 1 July 1915, sought to use Romanian-Americans' patriotic zeal for their homeland and their humanitarian feeling to inspire new membership in the USRA, stating that only those who knew how to fulfill their call, who were moved by national and cultural affairs while others "slept in ignorance," could be called "true Romanians." The more members the USRA could enroll, the more relief funds might be sent to Europe, and "the more our voice will be heard by the powers fighting for the rights of subjugated nations," wrote Secretary-General Gheorghe Salca in the 1916 *Calendar.*[19]

As 1916 dawned and pressures on Romania to enter the war intensified, Romanian-Americans increased their attention to the European situation and their contributions to relief of war widows and orphans of those conscripted into the Habsburg armies. *America* on February 6 took a strong stand favoring the proposed Jones Act then before Congress, which would grant increased self-government to the Philippine Islands. The situation of Transylvania was held up as an obvious comparison. Later in the month came an appeal to all Romanian societies and parishes in the Canton, Ohio area to help "our relatives who call us" in the homeland by attending a big rally at the local hall, a gathering which produced a collection surpassing all expectations.[20]

March 5 brought *America's* initial call to "100,000 Romanians" to give one dollar each for an orphanage in Sibiu, and this notice continued for weeks.[21] That October, with Romania now in the war against the Central Powers, the Executive Committee of the USRA voted to give $1,000 to the National Romanian-American Association for War Relief, newly formed in Cleveland.

This association had already collected nearly $19,000 by mid-February, and its campaign produced an eventual $31,000 by the first of July.[22] As the war entered its final year, a Romanian Women's Committee of the Red Cross was added in Cleveland.

---

[19] For details of membership, funds, and a chronological list of the local club assemblies, see *Calendarul America,* 1916, passim.

[20] *America,* XI, February 24, 1916, p. 4, and March 2, 1916, p. 2.

[21] *America,* XI, March 5, 1916, p. 1 ff.

[22] *Proces Verbal al Comitetului Suprem Executiv al U.S.R.A.,* 28—29 Oct. 1916, p. 5.

In the meantime Romanian-Americans became more visible to the American public. On May 30, 1916, a mammoth flag-consecration celebration was staged in New York City, organized by the Avram Iancu Society, with more than sixty societies from various cities represented. E. Borcea, a member of the Romanian commission buying supplies in the United States, was a guest at the Palm Garden banquet, at which a Russian band played *Deșteaptă-Te Române*. It was the first Memorial Day celebration ever held in the United States by Romanians.[23] Two months later the USRA convention in Detroit sent a telegram of congratulations to Woodrow Wilson on his renomination for the Presidency.[24] While part of the Romanian-American press had been decidedly anti-Wilson in 1912, it was time to mend fences.[25] Only a month later Romania declared war on Austria and many already sensed that America's moral leadership would strongly influence the war's outcome. Not only did Romanians in America, in any event, wish to be considered good citizens of their adopted country (although few had taken out citizenship papers) but henceforth they actively sought the good will of the American government and public to gain support for Romanian goals. Wilson's message of December, 1916, to the belligerant powers, showing him to be favorable to the solution of national problems, solidified this intent on the part of Romanian-American organizations,[26] and the President's message to the Senate on the self-determination of peoples, given on January 22, 1917, produced telegrams of accord and felicitations from *America, Românul*, the USRA, and the Romanian Red Cross.[27]

As the winter wore on, *America* sold buttons inscribed *pentru neam și țară* and told Romanian immigrants to wear them to prove they were Romanians.[28] The notice occurred several times in the issue of February 15, 1917, all in capital letters, and added, "anyone not wearing them is afraid to show they're Romanian."[29] In some cases there was reason to be hesitant. The growing outrage over Germany's unrestricted submarine warfare, the atrocity stories spread by the British press on the depredations of the Hun, combined with the increasing pressures for "100% Americanism" of the day, had a more than subtle effect by 1917 on

[23] *New York Times*, 31 May 1916, 22 : 3.

[24] *Proces Verbal Adunarea Generală a U.S.R.A.*, 1—6 Iulie 1916, p. 5.

[25] See the issues of *Steaua Noastră* for the summer and autumn of 1912. Taft is called a friend of immigrants, while Wilson is labeled a racist, full of class bigotry, in an editorial of 30 July 30, p. 2. On 11 September is the comment, „Yes, they're for Wilson, they of money, put in action by the trusts and centers of great finance" (p. 1) Interesting is the contrast between this, and the attitude toward Wilson once the President espoused self-determination for Transylvania six years later.

[26] Miron Constantinescu, Ștefan Pascu, *et al.*, *Desăvîrșirea Unificării Statului National Român: Unirea Transilvaniei cu Vechea Românie* (București: Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1968), p. 134.

[27] *America*, XII, January 28, 1917, p. 1.

[28] *America*, XII, February 15, 1917, p. 3.

[29] *Ibidem*, pp. 3—5.

"native Americans" views of those of their fellow citizens stemming from the Austro-Hungarian realm. In March, *America* reported some Romanians in Harrisburg were beaten on the street for their war sentiments.[30]

All this, combined with the entrance of the United States formally into the war on April 6, 1917, made it all the more imperative for Romanian-Americans, along with other Central and Eastern European immigrant folk, to cultivate an image of loyalty to their adoptive country, while simultaneously promoting the cause of their mother country.

The impact of Wilson's war message was immediate. *America's* circulation increased by 1,000; by April 15 it claimed some 11,800 circulation and in August began to publish a daily. Moreover it now began to receive contributions from such Romanian illuminati as Nicolae Iorga.[31] Society No. 96 of the USRA was founded in April, 1917, also, in Lansing, Michigan, naming itself "Woodrow Wilson".[32] In July *America* waded into the polemics of irredentism, attacking the Cleveland-based Hungarian paper, *Szabadság*, for its assault on the newly-arrived Romanian mission to Washington. *Szabadság's* notions of Magyar claims to the Ardeal were made, *America* noted, "in a totally perverse manner," and "motivated entirely by illogic, with no basis of right."[33] This was premature, however, for the Romanian "mission" turned out to be merely a group of three priests, who had unofficially come to Washington to lobby for Romanian interests. They called themselves the "M.P.R.," or the *Misiunea patriotică română*, and a San Francisco newspaper erroneously labeled them an official body. *America* subsequently lamented the fact that an occasion was even given for Hungarians to denigrate Romanians, but offered no apologies for its precipitous sensitivity in the matter.[34]

Now the rhythm of propagandizing for Transylvania increased apace. August, 1917, found popular assemblies being held in Romanian clubrooms from New York to Chicago, demanding a *România Mare*, while *America* ran a series of full-page editorials on the history of Transylvania, with the theme, "Documents, Not Arguments."[35]

At the General Assembly of the USRA that summer an amendment to the General Statutes was unanimously passed providing that any member of the Union serving in the United States armed forces who was killed or returned home an invalid was entitled to full insurance benefits and was exempt from his monthly dues. Those returning unharmed were to be received back into their former societies without paying a new entrance fee.[36] In addition the book *Istoria Americei*, by Ilie

[30] *America*, XII, March 8, 1917, p. 1.
[31] *America*, XII, April 15, 1917, p. 1ff.
[32] *Ibidem*.
[33] *America*, XII, July, 5, 1917, p. 1.
[34] *America*, XII, August, 2, 1917, p. 2.
[35] *Ibidem*, pp. 1—2, and following issues.
[36] *Proces Verbal U.S.R.A. Luat in Adunarea Generală*, 1—5 Iulie 1917, p. 10. The convention actually met through July 6.

Martin Sălișteanu, which the Union had been selling for some years, was to be sent free to all Romanian prisoners of war.[37] Romanian-Americans were already volunteering to serve. In Youngstown, Ohio, was formed a Legion of Romanian Volunteers, led by the prominent official of the *Liga,* Rudi Nan. These men would shortly see the fields of France.[38] By the end of the war, the Union had 428 men in the United States Army, and eight of these never returned.[39] On the final day of the 1917 Convention, Paul Negulescu appeared to ask support for his forthcoming review, *Roumania,* intended to counterbalance Hungarian and German attempts to discredit Romania, and to propagandize in the Allied nations. He was received with "an outburst of prolonged applause, a fact which moved Mr. Negulescu deeply."[40]

Not only did the USRA support such literary efforts, but it continued to aid the Allied war effort with its funds. In October the Union bought $2,000 worth of bonds from the Second Liberty Loan, raising its purchases thus far to $7,000.[41]

America appealed to its readers to "choose between President Wilson and the Kaiser" and to "buy bonds only if you're a good American."[42] Interestingly, this call was launched in English. Not only was this a solid way to display ones patriotism but indirectly such contributions, it was believed, helped the war effort on the Romanian front, especially now that America was in. Ioan Păcurar, President of the USRA, urged all members to take part in a major fund drive, to raise an estimated $75—100,000 from the societies alone, and perhaps an equal amount from individuals.[43]

Not only financial support, but emotional and ideological purity was proclaimed by *America* to its readers. Early in October it reprinted the "American's Creed" wich originally appeared in the *New York Herald:*

> I believe in one god, architect of the universe and father of man. I believe in my country as the most beautiful work of his hands. I believe in President Wilson as the interpreter of his divine intentions and as the embodiment of American ideals.[44]

America's entry also produced the beginnings of an organized propaganda effort developed by the hard-pressed Romanian government. On 29 June, 1917, Vasile Stoica, Captain in the Romanian Army, and

---

[37] *Ibidem,* p. 18.
[38] Fekett, p. 131.
[39] *Calendarul America,* 1920, p. 197.
[40] *Proces Verbal U.S.R.A. Luat in Adunarea Generală,* 1—5 Iulie 1917, p. 19.
[41] *America,* XII, October 23, 1917, p. 1.
[42] *America,* XII, October 24, 1917, p. 1.
[43] *Ibidem.*
[44] *America,* XII, October 3, 1917, p. 3.

the renowned Transylvanian memorandist Vasile Lucaciu (father of one of the leading Romanian-American priests, Epaminonda Lucaciu in Trenton, New Jersey) arrived in Washington, and four days later met with Secretary of State Robert Lansing, who, Stoica later wrote, promised to support Romania's cause.[45] Not only did the two seek to enlighten American public opinion on the issues of the war in Central and Eastern Europe, but they hoped to organize a volunteer corps of Transylvanian Romanians from America, far more extensive than the Youngstown group, to fight either in the American or French army.[46]

Many difficulties had to be overcome, not the least of which was the lack of an official Romanian mission in Washington. Until the arrival of Dr. Constantin Angelescu on 15 January, 1918, as the first Romanian minister to the United States, spokesmen for Hungarian territorial claims had the advantage of little competition, for the ears of U.S. officialdom. Moreover the United States did not declare a state of war against Austria-Hungary until 7 December, 1917, which meant that, despite the favorable reception by Lansing, Wilson's government could not really commit itself in advance on the question of the Ardeal. Stoica and Lucaciu set to work energetically, publishing a series of articles in the *Washington Post* and the *New York Times,* calling assemblies of Romanian-Americans, dealing with journalists and politicians. During the summer of 1917 they laid the basis of a Romanian National Committee, headed by Epaminonda Lucaciu. The popular assemblies at Romanian centers which had produced much excitement and newspaper coverage during August were repeated towards the end of the year in Cleveland, Trenton, and Detroit. Stoica succeeded in gaining an interview with Secretary of the Interior Franklin Lane, and in August the two Romanian emissaries met with Theodore Roosevelt. This had perhaps the greatest impact on American public opinion, for the belligerent ex-President agreed to sustain Romanian national aspirations. In editorials published in the *Kansas City Star,* Roosevelt steadfastly advocated the dissolution of the Dual Monarchy, and upheld the right of Romanians and other peoples to dissociate from the empire. In speeches in September, October, and December, TR attacked Wilson's "fifty-fifty attitude" toward Vienna and Budapest and urged revendications for the Austro-Hungarian minorities.[47]

Although Wilson continued to state that he would not undertake the reorganization of the *Monarchie,* the Romanians sent numerous memoranda to Lansing and continued to proselytize. When the Fourteen Points were announced on January 8, 1918, the tone of Romanian propaganda began to suggest the need for increased democratization of Romanian life after the war, for this is what the President liked to hear. In the weeks following, discussions with American businessmen

[45] V. Stoica, *America pentru cauza noastră* (Bucureşti, 1926), p. 7.
[46] *Ibidem.*
[47] Constantinescu and Pascu, *op. cit.*, p. 170.

also served to make the prospect of a Greater Romania more attractive, by streessing commercial advantages to be gained by the penetration of American capital into the country. Nineteen-nineteen saw a Romanian-American Chambre of Commerce materialize in New York.[48] Nevertheless, March, 1918, brought a cooling of official American interest, as Romania was forced to sign a separate peace with the Central Powers at Buftea on the 5th of the month. In April, after ten months of intensive activity in the United States, Lucaciu left for Paris, leaving Stoica to sustain the campaign.[49]

Efforts now focused not only on continued relief funds, but on the formation of a Romanian-American volunteer legion. The USRA began to work closely with E. Lucaciu's Romanian National Committee. In April the Executive Committee of the USRA approved the administration by the National Committee of all war relief funds collected by the Union and its locals.[50] A delegation headed by Ioan Păcurar and Ioan Șufana, and including the editor of "America", C.R. Pascu, traveled to Washington to confer with the Romanian legation.[51] On May 13 a large representative meeting of Romanians from all over the United States took place in Cleveland "to organize the Romanians on the political terrain,"[52] and on July 7 at the closing session of the annual USRA convention in Youngstown, the National Committee won the collective approval of the Romanian societies for a plan to raise 20,000 men for a Romanian Legion to be recruited in the United States and the Allied nations for service against Germany. Headquarters for this work were to be in Cleveland, where the National Committee had established its permanent offices.[53]

This particular convention, more than any other during the war years, dealt with events relative to the hostilities. On the first day the treasurer's report showed that bonds of the Third Liberty Loan were selling quickly among the membership[54]. Due to the interruption by the war of the reception of payments to member's beneficiaries living in Romania, these monies were ordered put in a special fund.[55] The problem of those evading the draft for the United States army, or refusing to serve on particular fronts once conscripted, was dealt with strongly. On July 2 the resolution passed unanimously declaring such

[48] *New York Times*, 5 April 1919, 20 : 5.
[49] Stoica, p. 10.
[50] *Proces Verbal al Comitetului Suprem Executiv al U.S.R.A.*, 20—21 Aprilie 1918, pp. 3—4. Although the funds would remain in the bank accounts of the USRA.
[51] *Ibidem*, p. 3.
[52] *Calendarul America*, 1919, p. 218.
[53] *New York Times*, July 8, 1918, 2 : 3.
[54] *Proces Verbal U.S.R.A. Luat in Adunarea Generală*, 1—5 Iulie 1918, p. 7. The total bonds held by the USRA now equaled $ 8,000-from the First, Second, and Third Liberty Loans, the Union had purchased $ 5,000, $ 2,000, and $ 1.000 respectively.
[55] *Ibidem*, pp. 7—8.

individuals removed from the USRA and its member societies. Membership might be reinstated should a man decide to serve without protest, or voluntarily enlist in the American armed forces or any Romanian Legion force in an Allied nation.[56] The following day the Union pledged $ 1,000 annually to the Ecaterina Theodoriu Orphanage, a sum which would support twenty orphans a year. Numerous individuals also promised $ 50 annually to sustain the children of those killed on the battlefields.[57] Finally, needless to say, the meeting adopted a firm resolution urging freedom for the 4,100,000 Romanians living under foreign rule in Transylvania, Banat, and Bukovina.[58]

Thus through their press, through their formal organizations with their savings laboriously acquired out of workingmen's wages, Romanian—Americans helped the war effort and provided relief for those suffering abroad. Many went off to France and Italy where by October, 1918, Romanian Legions were being organized and had received official government sanction. The 112th Trench Mortar Battery at that moment, made up almost entirely of volunteers of Transylvanian Romanian origin, was fighting in France. On October 6, 1918, Vasile Stoica received prominent space in the *New York Times* with his call for an American—Romanian Legion of 10,000 volunteers, one which could be quickly organized on the order of the Slavic Legion already formed under the American Army High Command, and in which Serbs, Czechs, Ruthenians, and Ukrainians were fighting. Stoica offered the services of the Romanian National Committee in the drive for recruitment.[59]

For a number of reasons, however, such a Legion never materialized, largely because the war was fast approaching its end. Dissolution of the Austro—Hungarian Monarchy was already openly spoken of, as Emperor Karl vainly promised reforms. The National Committee, seeing that moral fervor and diplomatic persuasion were now to replace military coercion, bent its efforts to counteract Hungarian propaganda and influence the coming peace negotiations. On October 19 the Committee responded in the *New York Times,* in terms foreshadowing what was to become standard rhetoric in the Bucharest—Budapest dialogue, to what it called „renewed efforts of the Hungarians to falsify history and truth", and protested with all its energy Magyar attempts „to hoodwink the good faith of the democracies of the world." Hungary's intention to appoint Count Apponyi delegate to the Paris Conference was seen as an exemple of the utmost cynicism, considering that Apponyi wan "the most ferocious tyrant of the subject races of Hungary."[60]

---

[56] *Ibidem,* p. 14. Ioan Păcurar had already removed them on his own authority earlier in the year at the meeting of the Supreme Executive Committee.
[57] *Ibidem,* p. 19.
[58] *New York Times,* 8 July 1918, 2 : 3.
[59] *New York Times,* 6 October 1918, III, 5 : 1—4.
[60] *New York Times,* 19 October 1918, 3 : 4.

From the American Side

Besides all this activity initiated by Romanian—Americans, the first of April, 1917, saw a group of Americans headed by Tileston Wells found in New York the Romanian Relief Committee of America. Calling on the public to contribute to the relief fund for the population of Moldavia so severely beset by the ravages of war, the RRCA ultimately gathered over a million dollars which resulted in deliveries of medicines and food supplies to Romania. The mailing of direct contributions by Romanian—Americans was also facilitated by the RRCA, which worked in conjunction with the American Red Cross to this end. The latter organization itself played a major role in Romanian assistance. After initial efforts to create a volunteer ambulance section for Romania in August, 1917,[61] in the fall of that year the Red Cross sent a mission to Moldavia, composed of thirteen doctors and eleven nurses led by Colonel H. Anderson. Despite great hardships, the group remained from September, 1917, to March, 1918, in Romania, and both civilian and military circles praised its laborious and dedicated activity. Altogether the mission supplied foodstuffs and clothing, along with medical aid, to the value of $ 2,527,000.[62] Romania thus received the third largest allocation of American assistance, exceeded only by France and Armenia[63]. A larger American Red Cross mission returned to the country to pursue successful relief work during 1919.

Such efforts naturally produced better knowledge in the United States of Romania's war aims, and testimony sent back by American volunteers and medical personnel as to the sacrifices of the Romanian people and the strength of their resistance during the months of 1917 undoubtedly helped to modify earlier impressions and strengthened the work of Stoica, Lucaciu, and others. While in 1916 the Hearst newspapers depicted Romania in the darkest tones, the *New York Tribune* was severely critical of Bucharest's policies and the *New York Times* and the *Washington Post* generally ignored Romania's situation,[64] by mid-1917 stories filed by Associated Press correspondents accompanying General Hugh Scott who headed the American military mission to Jassy reported the high morale of the Romanian troops who

---

[61] Stoica, p. 19. Its establishment was supported by the American Captain L. C. Doyle and Henry Sleeper, with the assistance of the Romanian Adrian Miclescu, head of the supplies sub-commission of the Ministry of War who came to the United States to contract for materials and munitions. Since the military situation prevented the delivery of ambulances to the Romanian front, those obtained were subsequently directed to the Italian front.

[62] Hoover Institute on War and Peace Archives, Gurlong Charles Wellington Collection, Booklet, *The Work of the American Red Cross,* no. 2, p. 80.

[63] See *Neamul românesc,* December 2, 1917. The mission was recalled after the Peace of Buftea. Cf. also Henry P. Davison, *The American Red Cross in the Great War* (New York, 1919), 233—251, and E. P. Bicknell, *With the Red Cross in Europe (Washington,* D. C.: The American National Red Cross, 1938), 489—490.

[64] C. Chiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916—1919* (Bucureşti, 1922), 465.

were eager to return to the battle.[65] At the same time political discussion of Romanian irredentist goals became more noticeable in American papers.[66]

As articles appeared in the *New York Tribune* by the American military critic and historian Frank M. Sismond, pieces which also found their way into the McClure press and the *Review of Reviews* by September, 1917, American opinion on the worth of the Romanian army improved. Senator Elihu Root's fact-finding mission to Romania in the summer and autumn helped to confirm the usefulness of bolstering Romanian forces financially and materially, while General Scott urged the war Department to assist an army to whose valour he could personally testify. Very influential in this vein were the reports filed by correspondent Stanley Washburn, who had witnessed the battles of September-November 1916 and became something of an authority on the Romanian military scene.[67] Charles Vopicke, American plenipotentiary to Bucharest since 1913, returned to the United States from February to August, 1917, also to urge timely support for Romania,[68] while the testimony of two American Red Cross eyewitnesses in Romania, Gideon Wells and Bernard Flexner, made audiences of Romanian-Americans „unspeakably enthusiastic" as they lectured in various cities.[69]

Although the American government delayed a declaration of war on Austria-Hungary until nearly the end of 1917,[70] several elements of the American press establishment sought to inform public opinion on the real situation in the Dual Monarchy. Thus Ira Bennet, manager of the important daily *Washington Post*, showed himself a partisan of the Romanian cause from the fall of 1917 on, while a manager of the *New York Times*, Louis Wiley, facilitated Vasile Stoica's access to the columns of the paper. After the failure to obtain official consent for a

---

[65] Library of Congres, Manuscript Division, Hugh Scott Papers, Box 71, Correspondence and Reports on the Mission to Russia, 1917, Press Material of August 23, 1917. Worthy of note also was the publication of *Rumania's Sacrifice* by Gogu Negulesco, translated by Mrs. C. de S. Wainright (New York: The Century Co., 1918).

[66] *Ibidem.*

[67] Cf. Stoica, p. 13, and the recent study of Ion Stanciu, „Stanley Washburn, An American War Correspondent on the Romanian Front, September—November 1916", *Revue Roumaine d'Histoire*, XV, no. 2 (1976), 293—304.

[68] Charles Vopicke, *The Secrets of the Balkans, Seven Years of the Diplomatic Life in the Storm Center of Europe* (Chicago: Rand McNally & Company, 1921), p. 128. Vopicke also lent his support to Romanian representatives Gogu Negulescu and Colonel Adrian Miclescu in obtaining supplies and contracts with American firms, and gaining access to financial circles. See Library of the Academy of the Socialist Republic of Romania, C. Angelescu Fund XIX/9, Miclescu to the Ministry of War, 17/30 July 1917.

[69] Foreign Ministry Archives, Fund 71/1914, E2, Part II, vol. 302, Constantin Angelescu MS Memorandum, March 28, 1918.

[70] A state of war against the Austro-Hungarian Empire was declared only on December 7, 1917.

Romanian Legion, Stoica continued to publish in the *Times* many political, historical, and ethnographic articles, along with current news on Romania's struggle to incorporate all her historic territory within one national state. A series of English booklets also followed, along with press conferences and interviews with American newspapermen.[71] The solemn Carnegie Hall Meeting of the „oppressed nationalities", held on August 12, 1917, in which such leaders of the Czechoslovak movement as M .R. Stefanik took part, brought the American public into direct contact with the centrifugal forces operating on the polyglot empire on the Danube, and brought such prominenti as Senator Gilbert Hitchcock, Chairman of the Senate Foreign Affairs Committee, along with Wilson's friend S. M. Lewis, into the circle of those interested in the Romanian cause.[72]

By December, 1917, with the U.S. declaration of war on Vienna, actions in support of the Romanians entered a new phase, with efforts aimed at attaining American approval for Romanian revendications. Constantin Angelescu's work here was important, for U.S. government circles required assurances in regard to Romania's future democratic tendencies. Two things were important to stress in this connection: the projected Romanian land reform which would follow the war, and the plebiscitary nature of all proposals put to Romanian inhabitants of Hungarian lands. To this end „Separation Congress" of Romanian—American churchmen and lay faithful in Youngstown, held on March 9—10, 1918, was important, when religious separation from Austria—Hungary and hierarchical affiliation with the Metropolitanate of Ungro-Valahia in Bucharest were proclaimed symbolically on behalf of one hundred and fifty thousand Romanian—American immigrants and their organized churches.[73]

While Angelescu had to leave the United States by the end of March, 1918 (after the Buftea—Bucharest armistice led to Romania's withdrawal from the war), he was not wrong in his assessment that much had been done to change American public opinion about Romania in the previous couple of years. Perhaps this opinion "wishes to make up for the injustice with which it treated us at the beginning," Angelescu noted.[74] In fact the American press, at least, by the time Romania left the hostilities in June, 1918, seemed to show clear understanding of the *cul-de-sac* which forced Bucharest to sign a separate peace. Numerous commentaries in the *New York Times*, in the *Sun*, the *Globe*, and

---

[71] Stoica, pp. 14, 16, mentions 2,300 such booklets, along with the pamphlet „Greater Romania" by David Mitrany, and A. V. Leaper's *The Justice of Romania's Cause.*

[72] Stoica, p. 16.

[73] Foreign Ministry Archives, Fund 71/1914, E2, Part II, vol. 302, C. Angelescu's Memorandum, March 28, 1918, and Stoica, p. 25. For a *The Romanian Orthodox Episcopate of America: The First Half-Century* (Jackson, Michigan: The Romanian American Heritage Center, 1979).

[74] Foreign Ministry Archives, Angelescu's Memorandum, supra.

the *New York American,* absolved Romania from blame for her actions[75]. In the same month, while the U.S. Senate voted a resolution allowing the organization of a Legion of Slavic Volunteers to fight Austria—Hungary, the *Washington Post* urged that the Buftea Treaty should not be a reason for denying Romanian—Americans the same permission.[76]

Throughout 1918 the Romanian Red Cross relief campaign continued zealously in its work, promoted by Tileston Wells, John Riddle, Livingston Seaman, and Richard Tight. Even an American Women's Red Cross Committee was set up with the same end in view.[77] Public meetings in New York, Baltimore, Boston, Cleveland, Chicago, and Pittsburgh were well attended.[78] Outstanding personalities such as Louis Brandeis, the Supreme Court Justice, and Professor George Herron, Wilson's reliable diplomat in Europe proved to be efficacious supporters of Romanian self-fulfillment. Nineteeneighteen also saw the members of the *Inquiry* panel, charged with establishing postwar ethnic and geographic frontiers, hold a series of consultations with Vasile Stoica, and apparently the Romanian emissary favorable impressed chairman Isaiah Bowman and his colleagues Major Douglas Johnson, Professor Charles Seymour, James T. Shotwell, and others towards a pro-Romanian settlement of the Transylvanian question.[79] It was testimony to the herculean task carried out by Romanian spokesmen during 1918 that by the time of the Paris Peace Conference American public opinion lay generally on Romania's side, considering the relatively unknown quantity which this small country represented to Americans in 1914, and the equally limited size of the Romanian-American ethnic community relative to those of other Central and Southeastern European groups. Indeed, in mid-1918, the territorial causes of the Poles, Italians, South Slavs, and Czechoslovaks had all more or less been formally endorsed by the United States — the Romanian issue alone remained moot. The propaganda campaign of the summer and autumn of 1918, then, remains singularly impressive, when only six months later, on November 6, came the announcement from the State Department that the American people would support at the coming peace negotiations „the just political and territorial rights..." of the Romanian people.[80] It was the brilliantly successful climax of the Romanian and Romanian—American cause in the United States.

---

[75] The *New York American* in its issue of May 22, 1918, observed that the treatment accorded to Romania by the Peace of Bucharest clearly indicated how far one might count on Austria—Hungary's sincerity.

[76] *America,* July 1, 1918, p. 1.

[77] Library of the Academy of the Socialist Republic of Romania, MS 53631.

[78] Stoica, pp. 38—39.

[79] Stoica, pp. 60—62, and see Mitchel Pirris Briggs, *George D. Herron and the European Settlement* (Stanford: University Press, 1934), 74—75.

[80] Stoica, pp. 50—51.

Within a matter of days, the war to end all wars was over, and Romanian—Americans, like their brethren overseas, looked to the future. Upon the outcome of the great gathering in Paris depended the prospects of many tens of thousands of immigrants. A goodly number of these would at last return home to a Romanian Transylvania, their sojourn in the United States over. Some would hasten to visit relatives and villages long cut off by the restricted travel of wartime. The delay in receiving news from home did not end with the cassation of the hostilities. The major American papers did not carry the announcement coming out of Berne on December 9 until two days later, when Romanians in the United States read of the action of the Transylvanian National Assembly on December 1 and the celebration at Alba Julia.[81]

Thus the centuries-old process of national unification of the Romanian people had completed itself, in many ways independently of the dictates of the Great Powers; as in 1859 and 1877, Roumanians had taken matters into their own hands and used the international configuration of events to their own advantage, had channeled the historic force of nation-building in the desired direction.

Romanians far to the West of the Carpathians, those who had traveled across mountains and ocean to the new world, far from the mountain pastures and green vallies sounding with the shepherd's pipetune, like their fellows in the motherland read the news of those fateful weeks of 1918 with pride and satisfaction, knowing that they, too, had contributed to the making of *România Mare,* to the final creation of the Romanian national unitary state.

GERALD BOBANGO, ION STANCIU

[81] *New York Times*, 11 December 1918, 4 : 4—5.

MISCELLANEA

DESPRE TRIBURILE CENTRAL-BALCANICE ANTICE

Cu privire la zona antică central-balcanică dintre spațiul tracic în est și illyric în vest, F. Papazoglu (profesor de istoria antică la Universitatea din Belgrad și recunoscută specialistă în antichitățile sud-est-europene și în „balcanologie") a realizat cu un deceniu în urmă o impozantă monografie istorică și de geografie istorică, prezentînd o valoare epigrafic-onomatologică, numismatică și în general etnologică de prim-rang[1]. Este o lucrare științifică de mari dimensiuni — poate ceva mai mari decît ar fi îngăduit însăși baza documentară disponibilă pentru teritoriul, populațiile în ansamblu din perioada respectivă — care la noi în țară a fost prezentată scurtă vreme după apariție într-o analiză-recenzie ceva mai circumstanțiată într-o revistă la București[2]. Datorită competenței, osîrdiei și pasiunii depuse de M. Stansfield-Popović (care chiar prin cele două nume gentilicii prezintă garanția optimă că stăpînește deplin atît limba și realitățile bibliografice iugoslave, cît și pe cele engleze), ca și controlurilor repetate asupra textului iugoslav și a numeroaselor *addenda* ce s-au impus (contribuțiile aduse mai ales de recenzii) s-a realizat o versiune într-o limbă mai ușor accesibilă, engleza, cu text mult îmbunătățit eliminîndu-se unele inadvertențe sau erori

---

[1] Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Triballi, Autariati, Dardanci, Skordisci i Mezi* [Les tribus indigènes de l'intérieure balkanique à l'époque préromaine]. Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela, Knjiga XXX. Centar za Balkanološka ispitivanja, knjiga 1. Urednik A. Benac. Sarajevo, 1969, 497 p., în 8°. — Cuprins: Uvod [prefață] p. 5—10, (I) Tribali 11—68, (II) Autarijati 69—100, Političko uredenije, družtveni i ekonomski odnosi srednobalkanskih plemena 334—372, (VII) Običaji i verovanja srednjobalkanskih plemena 373—394, Zaključak [concluzii] 395—398. Rezumat francez 399—406. Izvori 409—471. Bibliografija 472—484. Registar 485—497.

[2] *Studii Clasice*, XIII 1971, p. 340—345.

mărunte; sînt ameliorări care alături de noua haină lingvistică fac din lucrare o carte de aspect nou, aproape o nouă carte[3].

Cum s-a relevat în 1971 (nota 2) şi indică titlul, monografia are ca obiect de studiu numai grupul mare de cinci dintre populaţiile antice mai remarcabile ale zonei „internbalcanice" din teritoriul ce corespunde cam cu nordul actualei Bosnia, Serbia şi nord-vestul Bulgariei pînă la Dunăre. Unele din triburile studiate erau de obîrşie etno-lingvistică illyră (cu siguranţă *Autariatae* cum îi arată etnonimul, cu elementul *Aud-ar-*, *Aud-* ce lipseşte la traco-daci; *Dardani*, foarte probabil cel puţin în majoritate), altele erau trace *(Triballi, Moesi)*, unul celtic (sau amestec celto-illyric? *Scordisci);* ele au jucat un rol istoric şi chiar cultural mai de seamă în ultimele veacuri şi decenii pînă la expansiunea şi pătrunderea romană în nordul Peninsulei Balcanice la Dunăre. Fiind aşadar o varietate etnică şi lingvistică destul de pronunţată în acest spaţiu, criteriile la alegerea „triburilor internbalcanice" pentru studiu istoric şi etnologic par să fi fost de natură prevalent topografică, teritorială, într-o expunere de largă respiraţie ce oferă o amplă istorie a teritoriului respectiv, bazată pe o temeinică documentare, într-o viziune social-istorică vastă, poate — cum s-a menţionat — ieşită din limitele şi chiar din necesităţile documentării disponibile, a „cadrului" oferit de sursele cunoscute în etapa actuală. De observat însă că istoria, în fond unitară (între aceleaşi influenţe şi presiuni externe), a zonei centrale a Peninsulei Balcanice din antichitatea preromană putea fi expusă într-un singur mare capitol al monografiei, unificat ţinînd seama de strînsa interdependenţă a triburilor, „internbalcanice" din cele mai vechi timpuri pînă la subjugarea romană şi asimilarea tuturor variatelor „nationes". În expunerea din prezenta monografie după cele cinci triburi mari istoria zonei apare fracţionată în cinci loturi, cu date şi fapte ce în chip firesc se repetă în parte; la fiecare capitol al tribului fiecare să fie tratat numai prin ce are deosebit ca instituţii, resturi lingvistice şi onomastice (foarte puţine, disparate, sărăcăcioase, unele echivoce); materialul arheologic este iarăşi în mare parte echivoc în ce priveşte atribuirea teritorială şi etnică.

Dat fiindcă aspectele principale şi structurile monografiei (cu unele lacune ori *corrigenda*) au fost examinate şi analizate în recenzia primei versiuni (iugoslave) din 1971, aici nu se va reveni asupra lor, observînd numai unele calităţi şi particularităţi ale noii versiuni la care evident

[3] Fanula Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians.* Translated by Mary Stansfield-Popović. Adolf M. Hakkert — Publisher — Amsterdam, 1978. Preface to the english Edition, Belgrade, May 1972, F.P. p. V—VI. Contents VII—VIII, Abbreviations IX—X, List of Maps, List of Illustrations XI. Introduction p. 1—7, The Triballi 9—86, The Autariatae 87—129, The Dardanians 131—269, The Scordisci 271—389, The Moesians 391—437. The political Organization and the social and economic Relations of the central Balkan Tribes 439—489, Customs and Beliefs of the central Balkan Tribes 491—521, Conclusion 521—525, Sources 527—600, Index of Authors and Passages 601—609, Bibliography 610—630, Index 631—650, Additional Notes 651—663.

că scăpările cu rectificările ce se impun sînt mult mai puține, unele poate chiar nesemnificative; dar nu lipsesc cu totul.

La *abrevieri* (p. IX) este de observat numai că lucrarea lui D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* (Viena, 1957) a fost imprimată din nou în a. 1976 tot la Viena Austriei, stereotip (în cinstea Congresului II de Tracologie la București, ținut în sept. 1976), adică fără nici o preocupare de a rectifica ceva, cît de puțin, din marea mulțime a erorilor și lacunelor repertoriului decevian ce trebuie refăcut integral, cum am arătat în repetate rînduri și au relevat erudiții bulgari timp de aproape două decenii.

În textul volumului „The Central Balkan Tribes..." reapar unele date și amănunte neverosimile (majoritatea preluate cu prea multă încredere de pe la alți autori) ce trebuie din nou eliminate ca inutile sau false, dăunătoare. La p. 35, *Longinopara*, care însemna evident „satul (tîrgul) lui Longinus", este pus greșit în legătură cu hidronimul tracic *Lyginus* preconizat de filologul sofiot V. Georgiev, învățat care mai oferea și o nouă pseudo-interpretare („etimologie") a importantului element toponimic traco-getic *-para* „sat, tîrg" din... indo-european **bora*, în loc de cel real **(s)per-* „par(i), căpriori, construcție de pari" (cum am arătat în 1957).

La p. 71—73, asupra obîrșiei etimologice a etnonimului tracic *Triballi*, o lungă discuție, în fond inutilă, căci derivarea din indo-european **trib-*, înrudit cu lat. *tribus, trabes*, germ. *Dorf*, tracic toponim *Tribanta* ș.a. este mai presus de orice îndoială și discuție (falsa legătură cu numeralul *tri* „3" este de abandonat, fără valoare). Pentru numele tracic al rîului *Oescus (Oiskos*, azi *Iskăr*, în Bulgaria) se reproduce (p. 74) după alții falsa etimologie din a. 1952 a lui D. Decev dintr-un artificios **udes* „apă", **udes-kjo-* (!), imposibil sub raport fonetic neexplicînd nicidecum diftongul tracic *Oi-* din afluentul balcanic al Dunării (Istros) care avea la bază un indo-european **ois-k-* „curs (rapid) de apă", cum s-a arătat pînă la evidență în 1954 (Godișnik Muzej Plovdiv, p. 195—198; la aceeași rădăcină **eis-/ois-* ca bază **Eis-ro-* aparține, cu intercalarea legică a unui *-t-*, ca în *Strymon*, numele tracic al Dunării între Cataracte și Deltă: *Istros*); numele rîului *Timacus* (Timoc) în Moesia era considerat celtic de Holder, tracic de alții (Tomaschek etc.), dar este evident că în teritoriu tracic un hidronim atît de important nu poate și nu are de ce să fie celtic.

Se repetă apoi (p. 76) teza fictivă despre o așanumită „the separation of Dacian from Thracian as a different language is undoubtelly important from the linguistic point of view", teoria amintitului V. Georgiev ce este desmințită net de informațiile literare antice (Herodot, Strabo ș.a. antici contemporani, care cunoșteau mai bine pe traci decît pretind a ști unii filologi de azi) și de resturile lingvistice-onomastice ale tracilor „sudici" și ale geto-dacilor dunăreni și carpatici; teoria cu „limba dacilor deosebită", „daco-moesiana" este o confecție hibridă, vechitură inutilă, de prisos a mai fi combătută, nesprijinindu-se pe nimic concret și valabil,

ci pe niște „idei" ce pot să fie preconizate și înlocuite, sau să dispară în orice sezon.

La p. 119 se citează „D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României, 1958*", carte ce a apărut mult amplificată ca ediția II, la 1967, ediție semnalată de F.P. la p. 624 și 629 cu mențiunea melancolică „non vidi", ce surprinde pe cititorul care observă că acea carte (care se referă aproape exclusiv la țărmul dobrogean pontic în antichitate, prea puțin la restul țării) a fost scoasă la 1967 într-un tiraj impresionant de peste . . . 6 000 exemplare, la nivelul romanelor sau al literaturii beletristice consacrate.

O altă discuție cam lungă asupra etimologiei etnonimului illyr *Autariatae* este expusă la p. 125—129, dar derivarea din baza indo-europeană de forma **audh-ar-* cu sufixul frecvent în etnonime *-at-*, ca *Delmatae, Daesidiates, Geneatae* etc., preconizată mai întîi de P. Kretschmer la 1896, reluată și verificată de noi în 1958, este neîndoielnică; legătura fictivă cu numele de rîu *Tara* (atestat în evul mediu, în teritoriul Bosniei) nu poate avea nici o valoare, o piesă de anticariat. În legenda hărții, p. 200, numele de autor modern „A. Móczy" este de corectat în felul cum și-l scrie purtătorul: A. Mócsy (profesor univ. Budapesta).

Materialul lingvistic și antroponimic al Dardanilor (p. 218—262) constă din trei glose-nume de plante medicinale (Dioscoride), mai multe antroponime și toponime; la numele de persoane se disting mai multe grupe (categorii): illyre (*Bato, Monunios, Etuta* [ce poate fi o formă coruptă prin „metateză" din cunoscutul *Teuta* (?)], *Longarus* — cu paralelă *Langaros* (rege al Agrianilor traci, sec. IV î.e.n.); frecvent este antroponimul identic cu etnonimul *Dardan-*. Se înșiruie apoi un variat și bogat material antroponimic din inscripțiile teritoriului Dardaniei în epoca romană (p. 225—237), amestecat și împestrițat, ca atare nu peste tot ușor a fi separat cel illyric (*Andia, Andinus, Atta, Dassius* etc.) de cel tracic mai numeros (*Auluporis, Auluzon, Bithus, Daizo, Dizo, Dolens, Ettela* (= *Eptela), Eptacenthos, Mestus, Mestulas, Moca, Mucatra, Mucatus* ș.a.) și roman-italic, în chip firesc majoritar cam peste tot în provinciile romane de limbă latină; numele grecești sînt mult mai puține decît acestea din urmă. Autorul studiului latino-german „De servorum Graecorum nominibus (1908)" trebuie corectat din „C. Copalle" (p. 223) în W. Copalle, iar la antroponime „*Celsus* may be both a Thracian and an Illyrian name" (p. 228) se impune rectificarea firească: este un nume curat roman purtat (împrumutat) și de traci, de illyri și de orice alți provinciali romanizați din imperiu; *Kynna* este grecesc; „*Dassius, Dasius* is one of the commonest Illyrian names" (p. 229) trebuie corectat „is the commonest Illyrian name", cu vreo 170 exemple cunoscute azi, mai multe decît oricare alt antroponim illyric; „the name *Epicaris* is not found anywhere else. It is reminiscent of the Illyrian place-name *Epikaria* on the Lissus-Ulpiana road, Ptol. II 16,7 = *ad Picaria, Tab. Peut.*" (p. 230—231), dar antroponimul citat este mai curînd *Epic(h)aris* grecesc fără să aibă a face cu toponimul de formă echivocă; „Decev holde that the name *Posis*,

which Tomaschek considers Thracian, and Bechtel Greek, was common to Greek and Thracian" (p. 234), afirmaţie neprobabilă, căci antroponimul vine din radical indo-european **pot-* (din care şi lat. *potestas, potes* etc.), ce numai în greacă a devenit *pos-*, iar în tracă nu, rămînînd în forma arhaică *pot-*, atestat ca atare în antroponime ca al tracului *Potazis*. Tot aici o provincială cu numele Aelia *Romna*, „no analogy. Perhaps connected with Thracian names *Roime-, Roima-, Rome-* etc.", analogii neprobablie, căci „Romna" e mai curînd produsul unei lecturi sau incizări eronate în loc de *Romana* (cu vreo ligatură M+A, sau A+M, ce nu e o raritate în epigrafia romană a imperiului). „Surus may equally justlly be considered Thracian, Illyrian, or even Celtic" (p. 235), dar mai există şi alte posibilităţi: obîrşie romană-italică sau chiar . . . syriană.

Toponimia zonei este analizată („Place-Names", p. 245—262): rîuri, localităţi din scriitori, itinerarii sau inscripţii locale şi din alte provincii, nume de obîrşie tracă, illyră sau romană; o altă serie de localităţi (fortificate, *castella*) în Dardania, ori în zona Naissus (Niş) şi Remesiana (Bela Palanka), după listele lui Procopius (sec. VI); necesitatea rectificărilor şi adausurilor se impune şi aici, de ex. „Drullos — According to Holder, celtic" nu e necesar, fiind în realitate tracic (ca şi *Trullos*); „Kattapheteros, Kattaros heteros, J. Haury" era — cum s-a dovedit cu vreo două decenii în urmă — o formă coruptă în manuscrise din romanul provincial *Kastra Vetera* „Cetatea veche"; *Priscupera* era „satul (tîrgul) lui Priscus", nicidecum vreun nume-apelativ înrudit cu . . . germ. *frisch* (p. 253) după o idee contorsionată a filologului sofiot (V. Georgiev) ce apare ca o patentă etimologie populară, confecţie a vreunui amator de lingvistică. Localitatea *Duliares* pare să se asemene în partea iniţială cu antroponimele trace în *Dul-* (*Dules, Doles* ş.a., p. 255), este însă ca osatură şi structură identic cu latin *Doliare* — „olărie"; *Kumudeva* (p. 256—257) era legat de W. Tomaschek la a. 1894 cu apelativul latin *quies, quietus* „calm, liniştit (etc.)", ce nu trebuie luat în seamă fiind o patentă ficţiune filologică, departe de realităţile vieţii sociale şi de limbajul uman; în realitate, toponimul este pur şi integral traco-dacic avînd un dublet în Dacia carpatică cunoscut din Geografia lui Ptolemeu şi dintr-o inscripţie onorară imperială dintre anii 222—235, fragmentară, la castrul auxiliar de lîngă Rîşnov (jud. Braşov).

Cam lung este şi capitolul despre celţii Scordisci şi relaţiile lor cu populaţiile locale dîn zona Dunării mijlocii, printre care amestecaţi Dacii lui Burebista. Antroponimia scordiscă a dispărut, necunoscută cu excepţia unei perechi de nume personale „the only Scordiscan known to us by name has, according to Mócsy, the Illyrian name *Terso Preconis f(ilius)*" (p. 345), care însă nu e deloc integral şi sigur illyric, fiind mai curînd celtic, fapt ce oferă un alt indiciu asupra apartenenţei etnolingvistice a clanului imigrat în domeniu illyro-tracic la Dunărea mijlocie. Într-o hartă (p. 356), citim la sud de fluviul Savus (Sava) inscripţia PANNONII ce nu este tocmai la loc în plină provincie Dalmatia, spre sud de illyrii Breuci; este evident produsul unei încurcături din

partea vreunui cartograf iugoslav. Cartea lui „W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus,* 1903“ (p. 363 și 625) a apărut ceva mai tîrziu, adică în a. 1907.

Cum s-a relevat, versiunea amplificată în limba engleză a cărții iugoslave istorico-epigrafice și arheologice este foarte îngrijit imprimată, erorile zise „de tipar“ fiind rarissime în textele antice greco-romane ce sînt larg citate, pe fiecare pagină ca și în marea antologie de 70 pagini (Sources); astfel, surprinde cuvîntul grecesc πρὸς imprimat greșit cu litera *t* în loc de cuvenitul grecesc *r*. Numele „unui“ autor german nu este tocmai în ordine ca „Walde — Hoffman“ (p. 405) care sînt două personalități erudite: Alois Walde și J. B. Hofmann (latiniști și comparatiști de mare prestigiu internațional); iar mai tîrziu într-un citat german cuvîntul „under“ este *unter* alături de „europäischen“ care este *europäischem* (p. 407, nota 59). La mărunțișuri de rectificat este „RE, I (1894), 13 f.“ (p. 461), în care anul apariției e 1893 cînd s-a început publicarea marei „Real-encyclopädie“ germane a lumii antice greco-romane organizate de G. Wissowa.

Găsim în marea monografie anglo-iugoslavă asupra triburilor antice din centrul Peninsulei Balcanice abordată chiar și problema zeului geto-dacic *Zamolxe*, al cărui nume și semnificație, adică esența primară divină-cosmică nu era pentru mulți cercetători, iar pentru unii nu apare limpede nici chiar azi, ci e în oarecare măsură confuză în continuare. La F. Papazoglu, „Zalmoxis the chief divinity of the Getae ———“ (p. 504) apare scris în „versiunea“ eronată printr-o bizară metateză antică și modernă „Zalmoxis“; este pentru unii arheologi, mitografi și filologi moderni (cum era și pentru mulți antici) poate cea mai controversată și „mistificată“ zeitate a lumii vechi tocmai din cauza echivocului care o învăluia, a unor basme și scorniturі filologice antice acceptate și luate în serios chiar de unii eruditi moderni din veacurile XIX și XX; aceștia au respectat prea puțin sau deloc criteriile precise ale gramaticii istorice comparative, ale lingvisticii și etimologiei indo-europene și ale limbii traco-dacice, care au dovedit pe încetul și fără echivoc că n u m e l e străvechiului zeu suprem getic vine direct din noțiunea cosmică, materială-concretă de *pămînt,* în limba traco-getică **zamol-* cu variante vocalice în frigiană *zemelô* și în alte idiomuri indo-europene, ca traco-grecesc *Semele* (mama lui Dionysos și una din soțiile lui Zeus), în limbile slave *zemlja* „țară, pămînt“ etc., la lituanieni zeul *Zemeluks* ș.a.; deci cu semnificația inițială și esențială „pămînt — pămîntean — zeu chtonian“. Ignorarea sau minimalizarea unui atare criteriu științific precis, peremptoriu nu a servit deloc la clarificarea lucrurilor, ci a generat ori stimulat cele mai variate scorniturі, unele contorsionate și deadreptul absurde prin diletantismul lor paradoxal, într-o parte din publicistica românească și în popor, chiar în istoriografia românească sau dinafară despre așa-numitul „Zalmoxis“; sînt opinii și ipoteze aberante ce au fost analizate cu peste trei decenii în urmă și (credeam atunci) lichidate teoretic cel puțin ca niște erezii dăunătoare pentru știința istorică româ-

nească (Religia geto-dacilor, în Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj, V 1947—1948 [1949], p. 84—102).

Repertoriul de izvoare greco-romane (texte literare și epigrafice) „Sources" este o excelentă antologie pentru „Triburile central-balcanice" într-o grupare după inițiala etnonimelor T 89, A 26, D 108, S 37, M 55, — texte alese foarte îngrijit, ordonate cu migală și acribie filologică exemplară, reproduse cu o precizie de admirat (ce nu se întîlnește chiar la toate publicațiile contemporane); este aici un rezervor documentar valoros, util, practic, foarte comod de consultat.

După un excelent INDEX (p. 601—609) de echivalențe între autorii antici și inscripțiile principale de o parte, de alta propria antologie „Sources", urmează (p. 610—630) bibliografia specială pentru fiecare dintre cele cinci mari capitole ale „ethnii"lor central-balcanice studiate (Triballi, Autariatae, Dardani, Scordisci, Moesi); bogăția și varietatea titlurilor bibliografice sînt impresionante; puține rectificări de amănunte: ale noastre „Studii illyrice. II Studia Dečev 1958; II Omagiu C. Daicoviciu, 1960" sînt de corectat astfel: *Studii illyrice*, I în Studii și Cercetări lingvistice, București, VIII, 1957, p. 27—42; II/1 *Études Illyriennes*, în *Sbornik (Studia) Dečev*, Sofia, 1958; II/2 în *Omagiu C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 477—484. Articolul româno-bulgarului Kiril Vlahov, *Das thrakische Wort para und seine Deutung*, în revista *Živa Antika* (Skoplie), 15, 1966, p. 295—304 înfățișează ca „nouă" o etimologie pentru apelativul și element toponimic traco-getic —*para* „sat, așezare, tîrg (oraș?)" ce fusese dată de noi cu un deceniu mai înainte: Studii și Cercetări lingvistice, București, VIII 1957, p. 167 (Etimologii trace, menționat mai sus, ad p. 35); încît studiul lingvistic-comparatistic destul de confuzionist și foarte diluat al compatriotului și prietenului nostru aromân K. Vlahov actualmente la Sofia, nu este decît un mic plagiat benign, pe care dealtfel autorul însuși îl recunoaște la sfîrșitul articolului său din revista sîrbească din capitala Macedoniei iugoslave. Alte amănunte de rectificat: „Miltner, F., RE, XII 1953 Porcius, N° 5" (p. 623) este în realitate RE XXII; sigla „REA" a unei reviste franceze lipsește în lista abrevierilor, p. X; citatul „Russu, I. I. *Zalmoxis*, RE, Suppl. IX A 1967, 2303—2305" (p. 629) nu prea este corect, căci în realitate era *Zamolxis*, formă și conținut social-istoric și ideologic pentru care am pledat consecvent și cu destulă dîrzenie (după P. Kretschmer ș.a.) timp de peste trei decenii (dar, se vede după ereziile care poluează încă în România, nu chiar cu deplin succes); forma genuină, autentică, obîrșia și esența etimologică a zeului principal geto-dacic „pămîntean" ZAMOLXIS au fost arătate sumar mai sus, după cele stabilite în chip peremptoriu la 1949.

Un INDEX pentru întregul volum asupra celor cinci triburi „central-balcanice" (p. 631—650) apare iarăși mult mai bine întocmit decît fusese prezentat la ediția I-a (iugoslavă, din a. 1969); foarte puține rectificări apar acum necesare, de ex. autorul „RAU, R. 429" (p. 645) apare și la p. 364; „Thallócsy" (p. 648) nu este decît Thallóczy L.; lipsește *Titis vicus*

(citat în text la p. 230), ca și *Zatidis*, sate menționate în indice numai s.v. *vico* (în fraza epigrafică respectivă fiind la cazul ablativ-locativ); în sfîrșit, numele zeului geto-dacic este scris din nou în varianta eronată „Zalmoxis" în loc de cea corectă *Zamolxis*.

Un impozant serial de „Additional Notes" (p. 651—664) încheie volumul iugoslav în versiunea engleză realizată de M. Stansfield-Popović; „notele" puteau de fapt foarte ușor să fie intercalate la locul respectiv în text; dar au fost plasate mai comod pentru tipograf la urmă, existența lor fiind semnalată și anunțată la marginea paginilor și chiar a rîndurilor respective, încît compararea și utilizarea „notelor adiționale" este foarte mult ușurată.

Observațiile critice de amănunt și chiar cele privind organizarea materială cu structura monografiei despre „triburile central-balcanice" nu scad din valoarea fundamentală a cărții în versiunea englezească pentru studiul istoriei (în mare parte obscure) a acestei zone sud-est-europene; încît gratitudinea cercetătorilor se îndreaptă integral spre munca dîrză fundamentată pe erudiția vastă închinate cu pasiune și dăruire de către F. Papazoglu trecutului antic al patriei sale central-balcanice, reconstituit și expus cu un puternic sentiment al nostalgiei și afecțiunii pentru acești strămoși traco-romani (sau preromani) dispăruți în romanitatea Imperiului, deveniți romani zișI „balcanici" (aromâni etc.), contopiți — la fel ca autoarea belgradeză — între populațiile slave stabilite aici la începutul evului mediu. La realizarea frumosului volum în a II-a ediție (engleză), un merit esențial are, firește, M. Stansfield-Popović prin munca depusă pentru a da cărții un vestmînt corect preluînd conținutul științific și forma în stilul elegant al versiunii iugoslave, iar marea casă de editură A. M. Hakkert a publicat lucrarea în condiții tehnice și grafice optimale.

I. I. RUSSU

ÎNDREPTĂRI PENTRU „COLONIȘTII DIN ASIA MICĂ ÎN DACIA ROMANĂ"

Studiile analitice mai diferențiate privind populația provinciei romane Dacia pe categorii și obîrșii au luat un remarcabil avînt în ultimele trei decenii, atît pentru elementul localnic autohton (traco-dacic), cît și pentru numeroșii imigrați-„coloniști", în baza materialului arheologic și epigrafic (antroponimie, indicații geo-topografice, culte religioase ori aspecte culturale etc.). Despre băștinașii traco-daci s-au realizat cîteva lucrări și articole de valoare, dar dintre imigrați numai syro-palmyrenii au avut parte de studii ample, chiar exhaustive (*ActaMN*, VI 1969, p. 167—185 „elementele syriene în Dacia Carpatică și rolul lor în colonizarea și romanizarea provinciei", I. I. Russu; *Dacia*, XIV 1970, p. 233—241; *ActaMN*, X 1973, p. 151—169, S. Sanie). Se pot menționa și traco-moesi sud-dunăreni, dacă nu ar fi considerați un singur corp social-etnic cu geto-dacii din stînga Dunării de Jos (*ActaMN*, IV 1967, p. 85—105 „tracii în Dacia romană"), fiind adică, în sens strict teritorial, tòt „imigrați" în cadrul provincial daco-roman. La cercetările apărute pînă acum (sau elaborate, dar încă netipărite) s-a adăugat cu doi ani în urmă articolul „Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine" de Constantin C. Petolescu, în revista bucureșteană *Dacia*, XXII 1978, p. 213—218, — lucrare înnoitoare și meritorie, de valoare, care însă necesită cîteva rectificări de amănunt, corectarea unor scăpări sau „inovații" pe cît de extravagante, pe atît de regretabile denaturînd sensul documentării și deci faptele istorice; vor fi semnalate aici pe scurt cu rectificările cuvenite, astfel:

Dacia, XXII, p. 213 în suita de antroponime grecești ale „Asianilor" la Napoca (Cluj): *Ermes, Hyius, Zoilus, Eptala* (etc.), ultimul, adică *Eptala*, este evident tracic (recunoscut ca atare, cu vreun veac în urmă, de „tracologi"), iar dacă personajul era de fapt un „Asianus" din Asia Mică, el nu putea să fi fost decît traco-bithyn); la *nota* 7 e citată inscripția CIL, III 870 (= ILS, 4061) din Napoca (azi în Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-N.), dar era necesar a fi menționată aceeași revistă *Dacia*, VII 1963, p. 227, fig. 11 cu desenul textului inscripției napocense a „Asianilor" oferit pentru prima dată în publicistică de prof. univ. dr. A. Bodor (Cluj-N.).

La *p. 214*, despre gruparea religioasă numită cu termenul grecesc *spira (speira)* a închinătorilor zeului Dionysos (Bacchus, Liber Pater) trebuie citat și D. M. Pippidi, în valoroasa monografie colectivă arheo-

logic-epigrafică *Histria*, I (Bucureşti, 1954), p. 536; la *nota 17* se menţionează „CIL, III 960" din Napoca, în realitate însă e CIL, III 860, iar textul altarului votiv napocens apare în desen fidel făcut de harnicii austrieci R. Münsterberg — J. Oehler, în JÖAI, V 1902, Bbl. 98 (ILS, 4082; Muz. Cluj-N.); la *nota 33* inscripţia greacă dedicată lui *Zeus Kimistenòs* nu e „découverte près d'Ampelum (Zlatna)", ci lîngă Alburnus Maior (Roşia Montana, jud. Alba), la necropola minerilor pe Dealul Corabia din teritoriul satului Bucium Şasa (*Dacia*, VII—VIII 1941, p. 301, nr. 8).

P. 215, nota 42 se citează „une inscription bilingue d'Apulum (*ArchÉrt*, 35, 1915, p. 45—46)", piesă epigrafică ce provine din Potaissa (Turda; azi în Muzeul Naţional de Antichităţi, Institutul de Arheologie Bucureşti, str. I. C. Frimu, 11, unde autorul C.C.P. este salariat ca specialist în epigrafie antică), cum era arătat clar în *Studii şi Comunicări*, Sibiu (Brukenthal), 12, 1965, p. 70, nr. 32, publicaţie cunoscută şi citată în *Dacia*, XXII.

P. 216 aduce o „creaţie" uimitoare a autorului bucureştean: „ces immigrants sont pour la plupart des civils; quelques-uns seulement sont des militaires ou des vétérans. Certains d'entre eux étaient recrutés dans les formations auxiliaires romaines, tel C. Iulius Diodorus, descendant probablement d'un bithynien établi en Dacie, recruté dans la flotte de Misenum (voir note 63)", notă unde se citează sursa epigrafică: „CIL, X 3490 (= A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, ed. IV, Budapest, 1975, nr. 761) C. Iulio Diodoro mil(iti) class(is) pr(aetoriae) Misen(ensis) IIII Dacico nat(ione) Bithyn. vix(it) an(nos) XLV, mil(itavit) ann. XXII"; este adică epitaful pus unui matroz din baza navală romană de lîngă Misenum la Napoli, ostaş care a servit pe nava imperială „botezată" simbolic „Dacicus" (evident ca un omagiu adus victoriei împăratului Ulpius Traianus asupra geto-dacilor şi anexării Daciei la imperiu). Ce au înţeles din acest epitet pur formal (dat unui vas de linie roman) cei doi eruditi? adică maghiarul A. Dobó la Debreţin şi după el românul bucureştean C.C.P., primul: că ar fi fost nişte „quadriremes Dacicae in classibus Romanis" (anume aduse din Dacia sau cu echipaje de ... daci?), iar al doilea că ar fi fost ... „un bithyn stabilit în Dacia şi recrutat de aici în flota romană" (!). Natural, prin asemenea absurde confecţii şi „descoperiri" personale realizate de C.C.P. — oricît ar părea de bine intenţionate — nu se îmbogăţeşte deloc documentaţia despre Dacia sau împărăţia romană, ci se reuşeşte doar, dacă cineva le poate lua în serios, compromiterea disciplinei istorice a epigrafiei. Pilda eşuată cu „marinarul bithyn din Misenum recrutat în Dacia" ar fi o „interpretare" cam ca ideea cuiva de azi care ar pretinde că pe un transatlantic sub pavilion liberian purtînd eventual numele „Caracal" echipajul ar fi fost alcătuit din olteni ori din marinari ce au stat ori umblat prin Romanaţi. O paralelă a calamburului epigrafic româno-maghiar realizat de A. Dobó— C.C.P. cu „IIII Dacico" = navă ... dacică este „curia Dacica" (*AnnÉp*, 1946,

131 = 1960, 374 = Dobó, nr. 863) considerată eronat ca echivalînd cu ... „colonia Dacica Sarmizegetusa" din Dacia (Ulpia Traiana) de N. Gostar (*Omagiu C. Daicoviciu,* Bucureşti, 1960, p. 259—264; admis de unii grăbiţi şi neatenţi), cîtă vreme era un simplu nume simbolic dat unei *curia* din oraşul Leptis Magna în nordul Africii, unde se cunosc chiar două „curiae" numite simultan una „Traiana", alta „Dacica" („curiae duae Traiana Dacica", *AnnÉp,* 1950, 157 = Dobó, nr. 864); asemenea ficţiuni şi aberaţii epigrafice benigne, ca ale lui C.C.P., N. Gostar etc., nu sînt o raritate.

Repertoriul epigrafic şi onomastic întocmit de C.C.P. (*Dacia,* XXII, p. 216—218) reproduce eronat unele texte epigrafice din Dacia romană; de ex.: *nr. 6* la Germisara (Geoagiu, jud. Hunedoara), CIL, III 1394 (= ILS, 7152; Muz. Deva) altarul votiv trebuie citit „Herculi / Invicto / pr(o salute) inpera/toris col(legium) / Galatarum / L(ucius) Livius Ma/rcellinus / d(onum) d(edit) d(edicavit)", text redactat sau incizat cu erori: în r. 3 este omis cuvîntul „salute", *imperatoris* e scris cu N în loc de M, *Galatarum* scris CALATARVM redat de Th. Mommsen (care n-a văzut epigrafa) în CIL, III 1394 ca *[g]alatarum* de par-că litera iniţială ar fi lipsit integral, deci incorect, sau mai bine zis „aproximativ". Tot din Germisara (adică Geoagiul de Jos, nu cel de Sus, jud. Alba, cum greşit se admitea anterior) este altarul onorific CIL, III 941 „I O M pro s(alute) imperatoris colleg(ium) Aurariarum L. Calpurnius — — — d. d.", în care termenul straniu şi destul de suspect „Aurariarum" pare să fie o lectură eronată a clericului epigrafist ardelean Ioan Mezerzius la începutul veacului al XVI-lea, în loc de „Galatarum".

Inscripţiile numerotate *10—11* sînt puse de către C.C.P. ca descoperite la ... Orăştie (sic!), oraş unde ele s-au aflat de fapt timp de cîţiva ani (vreun deceniu sau două) în muzeul arheologic al liceului prin perioada primului război mondial şi după el; dar (cum se arată chiar în bibliografie) piesele epigrafice romane erau aduse din Ulpia Traiana Sarmizegetusa de către eminentul profesor de filologie clasică la liceul orăştian Jánó B., prin anii 1911/12 (*ArchÉrt,* XXXII 1912, p. 405 „D M, His tegitur terris Antonia quam generavit Pergamos (etc.)" [epitaf dispărut ori distrus în Orăştie, prin anii 1920 (?); negăsit de noi în a. 1950—1970; publicat din nou în IDR, III/2, 382]; *Dacia,* VII—VIII 1941, p. 310, cu lectura rectificată de C. Daicoviciu a textului de pe altarul votiv achiziţionat şi publicat de Jánó B. „Meni Cilvastian(o) C. Petronius Iustus corn(icularius) proc(uratoris) ex voto"; IDR, III/2, 267 (Muz. Deva).

Nr. 20 altarul votiv publicat în revista *Apulum,* II 1943—1945, p. 99 „Aeterno, C. Bet(ul —?) Galato ex voto", cognomenul dedicantului este aici evident la cazul nominativ (subiect-dedicant), deci nu „Galatus", ci *Galato* (la declinarea III latină), probabil un imigrat de prin Galatia Asiei Mici.

Nr. 22 la Apulum (Alba Iulia) este plasată de către C.C.P. stela funerară CIL, III 971 „D M, T(ito) Fl(avio) Rufo, vet(erano) leg(ionis) XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis) dom(o) Amas(ia) vix(it) an(nos) LX, Iul(ia) Ma-

xima cont(ubernalis) et Fl(avia) Venusta et Maximus et Rufinus fili p. p.p. h(ic) s(itus) e(st)", care a fost descoperită la începutul veacului al XIX-lea în teritoriul satului Răhău (jud. Alba, la est de orașul Sebeș), lîngă drumul spre Sibiu, cum se precizează clar în CIL, III 971: „bei der Chaussirung der Poststrasse zwischen Mühlbach [Sebeș] und Reussmarkt [Mercurea Sibiului] am Anfang des nach Reho führenden Seitenarms der Strasse gefunden und in Reho bei dem Thurm aufgestellt"; cum a ajuns la C.C.P. inscripția din Răhău în Apulum? prin faptul că nr. 971, în cap. XIX din CIL, III se află pe aceeași pagină 182, unde începe cap. XX Apulum; în locul descoperirii se află ruinele unei importante așezări rurale romane, explorate prin săpături arheologice (*Apulum*, VI 1967, p. 18—19; *ActaMN*, X 1973, p. 147—148), foarte probabil tocmai proprietatea fruntașului militar-veteran din legiunea XI Claudia, Titus Flavius Rufus Amasianul, „colonizat" în acest punct „de țară" al Daciei. De remarcabilă valoare documentară social-istorică și gliptic-arheologică, piesa a fost păstrată totdeauna în Răhău, azi în același sat la biserică, în cimitirul satului (fotografia stelei funerare, fracturată în partea superioară: ACMIT, 1929, p. 312 și *Dacia*, VII—VIII 1941, p. 317, fig. 13).

Nr. 37 altar votiv în limba greacă a fost descoperit (cum s-a spus) în necropola minerilor de lîngă satul Bucium (jud. Alba, pe Dealul Corabia, zis și Poduri, mult la nord de Ampelum — Zlatna).

Nr. 39 inscripție votivă în limba greacă pare să conțină un antroponim traco-bithynic de forma *Doiant*— la genetivul decl. III grecești, nu *Doian*—.

Nr. 40, alături de CIL, III, tab. cerată I, p. 924, putea să fie citat și „corpus"ul epigrafic românesc al Daciei IDR, I (1975), p. 193, pe care C.C.P. îl cunoaște destul de bine (infra, ANEXA).

Precum se vede, studiul despre „coloniștii din Asia Mică în Dacia romană" nu conține prea multe nici catastrofal de grave erori, care totuși (spre a nu fi un balast greoi asupra unei munci meritorii, utile, necesare) foarte ușor puteau și trebuiau să fie evitate, eliminate printr-un simplu control sau consultare cu vreun tovarăș ceva mai bun cunoscător în epigrafia Daciei romane. Aparițiа erorilor ca cele semnalate mai sus arată însă că vina și „responsabilitatea" pentru imprimarea și difuzarea unor asemenea texte și citate stîlcite și răstălmăcite nu revin numai autorul lor bucureștean, ci în egală măsură colegiului de redacție al prestigioasei reviste ctitorite cu aproape șase decenii în urmă de Vasile Pârvan. E de admirat, chiar impresionantă ușurința promptă și generoasă cu care tov. „rédacteur en chef" al „Daciei" primește și dă curs spre publicare orice materiale dactilografiate ce aduce poșta ori se depun la secretariat. Apare absolut evident că pentru articolul despre „coloniștii din Asia Mică", colegiul redacțional nu a cerut vreun referat din partea unui cunoscător al epigrafiei și istoriei romane a Daciei carpato-danubiene; s-a mers deci pe încrederea totală, poate cam exagerată, în competența deplină și verificată a autorului care a prezentat studiul citat,

ca și poate pe speranța și ideea comodă că materialul imprimat va trece neobservat, neexaminat cu suficientă atenție, adică necontrolat. Păcat că niciunul din membrii colegiului redacțional (unde singur „le rédacteur en chef" se consideră epigrafist de meserie, ceilalți fiind numai arheologi curați) al venerabilului organ științific *Dacia* nu a considerat că ar fi fost necesară ceva mai multă vigilență și prudență față de producția autorului epigrafist debutant Petolescu. De altă parte însă din punct de vedere obiectiv, apare aproape firesc ca dînsul să omită unele date, să comită asemenea stîngăcii și erori pe ansamblul Daciei romane (în special pentru cea zisă „intracarpatică") ca cele semnalate și rectificate mai sus, după ce în patria sa epigrafică mai restrînsă, Oltenia (Dacia Inferior) a bătut orice record în acumularea de erori, calambururi și falsificări împreunate cu lacune din cele mai grave: în IDR, vol. II (1977), cum s-a arătat în mare parte la 1978 (în analiza critică din revista *Drobeta*, Turnu Severin, III 1978 [1979], p. 184—195), după munca ce pare mai meritorie a lui Gr. Florescu (mort în a. 1960).

Pentru deghizarea și chiar mușamalizarea cantității de erori grave cu stîngăciile epigrafice (arătate parțial în *Drobeta*, III), autorul nr. 2 al IDR, II, C.C.P. a recurs întretimp la o diversiune abilă: o „discuție" lungă, prolixă, cu multe reticențe și unele falsificări ale realităților „Despre Inscripțiile Daciei Romane" (SCIVA, 31, 1980, p. 101—121), unde înșiră multe și mărunte (mai mult ca un paravan de fum în ochii cititorului), alături de unele denaturări deliberate ori generate de ignoranța cu desorientarea debutantului ce se avîntă în critici „savante" și incriminări (din ele puține valabile și utile la ceva) asupra IDR, I (1975) și III/1 (1977), obiecții ce nu pot fi analizate integral aici. Dar pentru Oltenia și Muntenia (Dacia Inferior), IDR, II (1977), este necesar a releva că, în ciuda spiritului său polemic și combativ (chiar agresiv în ton, adică „fortiter in modo, suaviter in re"), tov. C.C.P. se va fi convins — după euforia prin care a trecut la apariția IDR, II — că această operă a sa (de colaborare „post mortem" cu Gr. Florescu), plină de erori și cu lacune, este un volum defect, sub nivelul atins de știința românească, adică depășit; o asemenea lucrare provizorie va trebui refăcută și reeditată corect și complet, după ce autorul ei nr. 2 se va fi consultat în mod mai eficient și util cu vreun cunoscător al epigrafiei daco-romane în ansamblu și al istoriei imperiului, și după ce va fi depășit „constelația" din etapa actuală ce-i este cam vitregă în Oltenia, cum relatează postum destul de explicit și sincer: la muzeele Olteniei „din Drobeta-Turnu Severin, Craiova, Caracal și Corabia ——— nu am putut studia cîteva monumente epigrafice din Muzeul regiunii Porților de Fier, căci cel în a cărui proprietate se află încă nu s-a învrednicit să le publice după ——— un deceniu și jumătate de la descoperire ———. La celelalte muzee amintite, dificultățile au fost încă și mai mari: aici respectivele materiale provin în special din Romula, Sucidava, Slăveni și Cioroiul Nou, parte din săpăturile efectuate de prof. D. Tudor — care a cerut muzeelor respective să nu permită nimănui să studieze, fotografieze sau

deseneze vreuna din inscripţii (chiar cele publicate)..." (C. C. Petolescu, SCIVA, 31, 1980, p. 107); [dar poate fi întrebat de oricine: materialul epigrafic tegular din Pescăreasa — Cîmpulung Muscel, găsit în săpătura la castru, plătită din banii statului român, de către Em. Popescu — unul din patronii bucureşteni ai lui C.C.P. — tot de prof. D. Tudor i-a fost făcut inaccesibil aceluiaşi C.C.P.?]. Asemenea constatări regretabile ale autorului secund al IDR, II sînt indicaţii cam întristătoare, dacă nu direct despre vocaţia şi competenţa sa de epigrafist, în orice caz despre gradul scăzut de simpatie şi solicitudine de care se bucură dînsul în cercurile arheologice şi muzeistice oltene, inclusiv la profesorul şi maiestrul său D. Tudor, care l-a iniţiat în arheologia romană şi în epigrafie, apoi (cum se spune prin capitală) l-a adus din Caracal la Bucureşti, înainte ca C.C.P. să-şi fi schimbat patronul principal în capitală, la Institutul de Arheologie. Se pare că şi lui C.C.P. i se aplică vechiul proverb românesc „nu orice profet (mai ales începător) este bine văzut în ţara sa" (?), — în cazul de faţă un zelos şi harnic debutant, neofit în epigrafia Daciei sud-estice care şi-a imaginat că o lucrare complexă de mari proporţii, cu multe exigenţe, cum este un *corpus* epigrafic poate fi elaborat cu succes în vreo 2—3 ani de muncă „în asalt" (ceeace alţii mai vechi în specialitate reuşesc abia după eforturi tenace şi competente de 2—3 decenii), luîndu-şi pe umeri o sarcină cam grea pentru începători, fără să-şi fi pus în prealabil întrebarea elementară *quid valeant humeri, quid ferre recusent*. Nu mai puţin regretabil şi reprobabil este însă faptul că Direcţiunea Institutului de Arheologie Bucureşti a tolerat şi continuă să admită asemenea practici în epigrafie (ca elaborarea şi publicarea în felul cum s-a făcut IDR, II, 1977; SCIVA, 31, p. 101—121), că n-a avut necesarul discernămînt critic spre a nu permite abuzuri ca cele semnalate mai sus în epigrafia Daciei.

Cît priveşte „critica" servită de C.C.P. în SCIVA, 31, pentru IDR, I şi III/1, sînt suficiente cîteva amănunte care-i caracterizează maniera, preocupările şi „finalităţile" ştiinţifice (v. ANEXA).

Revenind, în sfîrşit, la problemele social-etnice şi demografice ale provinciei Dacia, este necesar a fi relevat că una din cele mai importante şi urgente sarcini — chiar prioritară, o datorie de onoare — pentru epigrafia şi arheologia din ţara noastră este studiul analitic şi diferenţiat (făcut cu maximă exigenţă critică şi competenţă tehnică) al întregului material documentar privind desvoltarea vieţii social-economice în ansamblul Daciei, cu scopul de a restabili structurile social-etnice şi demografice, şi anume cele două mari „aspecte" principale: *a*) elementul localnic traco-dacic şi *b*) cel imigrat (militar ca şi civil) după subjugarea Daciei şi organizarea ei în provincie. Contactele şi îndelungata convieţuire, lentă şi latentă (timp de vreo 17 decenii), în cadrul provincial daco-roman, a celor doi factori, unul unitar, omogen (*a*), al doilea (*b*) foarte variat şi cam împestriţat ca obîrşie teritorială, etnică şi culturală (numeros în inscripţii), constituie premisa firească şi absolut necesară a unei baze solide pentru elucidarea conglomeratului social-etnic pe care

s-a desvoltat vigurosul proces complex de durată al romanizării autohtonilor împreună cu imigraţii într-o puternică sinteză daco-romană ce explică totodată dăinuirea romanismului în vasta zonă carpato-balcanică şi danubiană prin evul mediu şi epoca modernă.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ACMIT = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania. Cluj, (I) 1926—1928 (1929), (II) 1929 (1930), (III) 1930—1931 (1932), IV 1932—1938
ActaMN = Acta Musei Napocensis. Cluj-N., I 1964 sqq.
AIIA = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie. Cluj-N.
AISC = Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj (Sibiu), I—V 1928—1949
AnnÉp = L'Année Épigraphique (în Revue Archéologique; începînd din a. 1965 ca volum separat anual). Paris
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. Budapest, I—XIV 1869—1880; seria a doua: I 1881 sqq.
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, 1863 sqq.
DiplD = Diplomata militaria Daciae (în IDR, I)
IDR = Inscriptiones Daciae Romane. Editura Academiei, Bucureşti. I 1975, II 1977, III/1 1977, III/2, 1980, III/3 (în pregătire)
ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. Herm. Dessau. Berlin, I 1892, II 1902, III 1916
JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen archaeologischen Institutes. Wien, I 1898 sqq.
SCIV = Studii şi cercetări de istorie veche. Bucureşti, I 1950 — XXIV 1973, continuat cu titlul
SCIVA = Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, XXV 1974 sqq.

ANEXA

Dintre criticile formulate de C. C. Petolescu *Despre Inscripţiile Daciei Romane*, în SCIVA, 31, 1980, p. 101—121, cu privire la IDR, I (1975) şi III/1 (1977), este necesar să fie semnalate şi elucidate aici numai trei „amănunte" din vol. I, pentru nişte lucruri ce nu au fost tocmai bine înţelese de „critic" şi probabil de unii cititori ai săi.

1. — Afirmaţia confuzionistă a lui C.C.P. (SCIVA, 31, p. 101; după IDR, I, p. 62) „volumul al II-lea va cuprinde materialul epigrafic al părţii celei «mai vechi» a provinciei, care în primul deceniu după cucerire (adică din a. 106 pînă prin a. 118/9) a format Dacia propriu-zisă, numită după 119 Dacia Superior şi din care la a. 121/2 s-a detaşat Dacia Porolissensis, cuprinde o dublă eroare: teritoriile ce au intrat primele sub stăpînire romană au fost Muntenia, Oltenia şi Banatul, restul fiind ocupate numai în 106; volumul II cuprinde Oltenia şi Muntenia, iar inscripţiile aşa-zisei Dacia intracarpatică (corespunzînd aproximativ cu Dacia Superior) au fost grupate în vol. III". Confuzia şi contradicţiile constatate în IDR, I (1975) şi în imaginaţia lui C.C.P. nu sînt produsele acestuia din urmă, nici ale autorului IDR, I, ci ale celui de al doilea patron bucureştean al

lui C.C.P., D. M. Pippidi, care în a. 1975 accepta oral (față de acad. Ș. Pascu și de subsemnatul) ca Dacia Superior, intracarpatică să poarte în colecție numele „vol. II" — cum a și fost anunțat în IDR, I, p. 62, dar în 1976/7 D.M.P. și-a schimbat părerea: vol. II să cuprindă materialul din Dacia Inferior (Oltenia, Muntenia), iar vol. III Dacia Superior, numerotare ce nu este rea și a fost pusă în aplicare la 1977. Dar ce a făcut rău în 1975 D.M.P. este schimbarea abuzivă a titlului colecției epigrafice românești punînd cu forța alături de „Dacia" așa-numita Scythia Minor, două provincii sau zone ce nu au nimic a face una cu alta neavînd nici măcar vreun hotar comun; același învățat nu s-a învrednicit însă față de colectiv să explice valoarea termenului arhaizant, chiar anacronic și echivoc „Scythia Minor", cum și cît trebuie inclus în *corpus*-ul epigrafic românesc: întreagă Dobrogea istorică (cu patru județe tradiționale, sau chiar mai la sud în Bulgaria) ori numai Tulcea și Constanța (?). S-ar putea ca D.M.P. să fi vrut a scrie „Scythiae Minoris pars septentrionalis" [?], — dacă nu cumva are de gînd să includă în colecție și materialul epigrafic antic din „Dobrogea Nouă"[1]. Astfel nu este de mirare confuzionismul unui debutant desorientat, neinformat (sau desinformat) ca C.C.P., cîtă vreme un veteran în ale antichităților nu este în clar cu valoarea teritorială de atribuit azi termenului Scythia Minor din antichitatea greco-romană, și a confecționat impunînd cu forța un titlu hibrid ca „Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae" (cf. *Transilvania*, 1977, 3, p. 7).

2. — La Diploma nr. IV (IDR, I, p. 77—81, descoperită în ruinele castrului auxiliar al cohortei I Hispanorum, din satul Romănași, jud. Sălaj), trebuie precizat din nou (cum am informat clar în 1973: *Dacia și Pannonia Inferior*, p. 85) că nu am văzut fragmentele de bronz, aflătoare prin a. 1960 în posesia lui M. Macrea, și nu am putut în 1973 și 1975 decît să reproducem un desen în creion (probabil aproximativ, cu lacune și erori) primit din partea desenatorului-artist clujean C. Keresztes, cu scopul de a contribui la salvarea unui document important pe care — fără desenul amintit — elemente meschine din Cluj-Napoca ar fi reușit să-l facă a dispare fără urmă; dacă mai există vreun rest din bucățile de tinichea ar putea să știe persoanele din cercul fostului posesor clujean; să le caute zelosul „critic" bucureștean, poate mai „norocos", C.C.P.

3. — DiplD VI (din Porolissum-Moigrad, jud. Sălaj, cu data 29 iunie a. 120), fragmentară — document epigrafic-istoric ce are o poveste „cu cîntec", veche de vreo jumătate de veac — a fost redată grafic și în text cu întregiri de noi la 1975 (IDR, I, p. 87), iar după această dată a devenit chiar mai celebră, comentată în *ActaMN*, XIII 1976, p. 651—655 de H. Daicoviciu [o ripostă scurtă, absolut necesară a primit în AIIA, XX 1977, p. 431—436, făcută la repezeală, cu

[1] Cum am făcut noi la Dacia (spre a menține unitatea provinciei romane), printr-o corectă colaborare tovărășească cu vecinii din sud-vest: în IDR, III/1 (1977), p. 30—39, 124—130, 249—250, 252—254 am inclus, în chip firesc și necesar, tot materialul epigrafic din teritoriul Banatului (parte din așa-numita Voivodina iugoslavă) ce aparținea la provincia Dacia romana; la fel a fost inclus în volum, ca o anexă (IDR, III/1, p. 255—259), materialul descoperit la vest de Tisa în Ungaria, lîngă Seghedin (Szeged), indiferent de raportul acestui teritoriu cu Dacia în epoca romană. Numai printr-un asemenea procedeu și colaborare corectă cu vecinii din sud ar putea fi salvată integritatea așa-numitei Scythia Minor și justificat parțial titlul fals aplicat fără nici o rațiune colecției epigrafice românești „Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae".

lacune], apoi de același în *Studii și Comunicări de Istorie*, Caransebeș, 1979, p. 21—26 („suum cuique", adică se poate întreba pe românește: cui și de cine?)[2], iar acum în SCIVA, 31, 1980, p. 104—105 de către bucureșteanul C. C. Petolescu, care a simțit brusc vocația și nevoia lăuntrică să... intre în horă (desigur, liber, neinstruit și neîndemnat de nimeni). Dat fiindcă cei doi numiți și-au permis o campanie insolită și puțin cam insolentă, jignitoare (cu argumente aleatorii, reticențe și ignorarea unor fapte, spre a nu mai vorbi de mica doză a reacredinței și impostorii) la adresa subsemnatului, este necesar a se aduce pentru onești cititori ai revistelor *ActaMN*, *StudCom* Caransebeș și SCIVA cîteva date și fapte suplimentare cu privire la condițiile descoperirii piesei epigrafice DiplD V (Cășeiu) și a întregirii DiplD VI în a. 1934/5, — date necunoscute ori uitate de multă dacă nu chiar de toată lumea savantă din România și dinafară.

Este din capul locului curios, paradoxal cum cei doi „critici" ai noștri caută să mistifice cazul și raportul dintre cele două diplome militare „daco-romane" (DiplD V și VI) și întregirea celei de a doua: ei desfășoară o viguroasă și contorsionată pledoarie avocățească stîngace (cine-i va fi tocmit?) pentru defunctul acad. C. Daicoviciu chiar împotriva indicațiilor și declarațiilor clare, precise ale acestuia (SCIV, IV, 1953, p. 541; *Dacia*, I, 1957, p. 191) că în a. 1934/5 el cunoștea și utiliza direct textul complet al diplomei militare din Cășeiu (DiplD V) pentru întregirea unor rînduri — de importanță esențială — în fragmentele disparate ale diplomei din Porolissum (DiplD VI; descoperite și publicate în a. 1909 și 1925 de clujeanul A. Buday), fragmente ce era absolut imposibil să fie întregite în rîndurile unde era scris *[et sunt in Da]cia Supe[riore] / [sub Iulio Se]vero ci / [vitatem dedit———]*, fără a cunoaște în prealabil textul întreg al diplomei din castrul Cășeiu (jud. Cluj) „a lui Panaitescu" (ambele din 29 iunie 120). Era un lucru simplu, elementar pentru oricine cunoaște diplomele militare ale Daciei și ale imperiului roman, și pe care însuși C. Daicoviciu l-a precizat oral mult înainte de confecționarea în mod artificial a „litigiului diplomatic" de mai sus în 1976 de H. Daicoviciu; cum s-a spus pe scurt (AIIA, XX 1977, p. 435), la Sibiu, prin anii 1943—1945 (mult înainte ca H. D. și aliatul oltean din București să fi putut auzi ceva despre diplomele militare romane), C. D. spunea apriat subsemnatului, lui M. Macrea și K. Horedt, că în anul 1934/5 (AISC, II 1933—1935, p. 73) el a întregit pasajele

[2] Volumul *Studii și Comunicări de Istorie* al Muzeului din Caransebeș (1979) este dedicat (p. 3) „IN MEMORIAM CONSTANTINI DAICOVICIU (1898—1978)"; în formulă, cifra a doua este echivocă sau eronată dacă se referă la viața lui C. D. (decedat în 1973); sau Comitetul de Redacție a vrut să indice prin 1978 „un simpozion ce se desfășoară în Caransebeș la 80 de ani dela nașterea și la 5 ani dela dispariția marelui învățat român" (p. 5)? Dintre „amănuntele" și diversele denaturări din pomenitul articol critic-polemic „suum cuique" va fi suficient a menționa aserțiunea lansată la p. 21, nota 7 „este greșită, în acest caz, forma *Baricius*, dată în IDR, I 1975, p. 82 și 85 de I. I. Russu", dar nu acesta din urmă a confecționat forma „Baricius", ci chiar... tatăl lui H. D., C. Daicoviciu, în SCIV, IV 1953, p. 542 „lui Baricius fiul lui Male...". Astfel, atare pledoarie *pro domo* nu este reușită aici, căci acuza se întoarce ca un bumerang „în numele tatălui" (cum se spune prin Ardeal) lui H. D. *Suum cuique*. Dar alt mărunțiș poligrafic ce arată cunoașterea limbii latine și terminologia armatei romane: la p. 22 „*alla Siliana*", formă confecționată de autor, căci romanul *ala* (divizion auxiliar de călărași) se scrie cu un singur *-l-*, nu cu doi (ca *Allah* ș.a. la care par a se fi gîndit culegătorul și corectorul Poligrafiei napocense).

esențiale din fragmentele diplomei Porolissum — adică: „Palmyreni Sagittari", „in Dacia Superiore sub Iulio Severo", din 29 iunie 120 — după textul întreg (fără de care, cum preciza și el, era imposibilă „lectura" atît de reușită din care a rezultat „la première division de la Dacie") păstrat în diploma descoperită în ruinele castrului auxiliar Cășeiu la nord de orașul Dej la săpăturile arheologice conduse de Em. Panaitescu în 1929; texte identice (înafară de numele titularului — recipient al documentului, la Porolissum *Hamasaeus Alapatha Palmyr.*, la Cășeiu *Barici Male f(il.) Palmyr.*; raportul între cele două diplome, date unor ostași-veterani din aceeași unitate auxiliară de arcași, ar fi, cum s-a spus, ca între două buletine de identitate emise în aceeași zi de aceeași autoritate de stat). Mai este necesar și util pentru junii epigrafiști un amănunt din narațiunea lui C. D. la Sibiu? Iată-l: „în 1929, Em. Panaitescu, profesor de istorie antică la universitatea Cluj (fără preocupări sau prea multe cunoștințe de epigrafie) mi-a dat ambele tăbliță — care erau încă legate, din vechime, cu firele de sîrmă și lipite, piesa nefiind curățită în laborator — să le duc acasă spre a le descifra și transcrie după fețele exterioare ale tabelei I și II, și a da ajutor la descifrarea și publicarea documentului; la repezeală mi-am copiat textul de pe fețele externe, cu unele lacune și probabil erori; căci în aceeași zi prof. Em. P. mi-a cerut insistent să-i restitui imediat diploma, ceeace am și făcut, ca un corect și obedient asistent universitar..."; nu am văzut copia ms. a lui C. D. (de care ne vorbea la Sibiu), publicată în SCIV, IV 1953, p. 541—555 cu comentar (versiunea germană în *Dacia*, 1 1957), de C.D. eminent latinist și epigrafist, căruia ca atare nu puteau să-i scape datele esențiale „sunt in Dacia Superiore" și „sub Iulio Severo" (la 29 VI 120), numai potrivite și în fragmentele porolissense ale lui A. Buday.

Prin urmare, noi credem pe cuvînt — dacă în această materie mai este nevoie de... „credință" — cele spuse la Sibiu cu trei decenii în urmă de către C. Daicoviciu și confirmate de același erudit în 1953, nu opintirile avocățești și pledoaria stîngace cusută cu ață albă ale celor doi juni epigrafiști din a. 1976, 1979 și 1980, care cu obstinația vrednică de o cauză mai bună nu pot sau nu vor (?) nici în ruptul capului să vadă și să recunoască realitatea simplă, esența faptelor; în 1980, C.C.P. scrie cu candoarea unui novice (în necunoștință de cauză) „cel mult lui C. Daicoviciu i s-ar putea reproșa că nu a menționat în studiul său (AISC, II, 1935) de existența diplomei din Cășeiu; dar ne întrebăm noi [! adică C.C.P., care s-a pomenit și el ca un vajnic... contestatar pe baricadele polemicii epigrafic-diplomatice] putea oare s-o facă *asistentul universitar* de pe atunci, din moment ce însuși *profesorul* său a ezitat s-o publice vreodată...?" (SCIVA, 31, p. 105); stranie, ca să nu zicem suspectă pledoarie pentru aspectul etic echivoc al problemei „diplomatice Porolissum—Cășeiu" din partea lui C.C.P. care face cam ce se numește popular „încurcă borcanele", neștiind că în a. 1934/5 cînd întregea ingenios, pentru unii chiar temerar, dar în fond foarte corect, fragmentele diplomei Porolissum (cele citate mai sus) și le publica în AISC, II, C. Daicoviciu nu mai era asistentul lui E. Panaitescu (cum fusese în 1929, cînd și-a copiat într-o bună jumătate de zi, cam la repezeală, textul diplomei „lui Panaitescu" din Cășeiu), ci era avansat conferențiar la universitatea Cluj (specialitatea antichități și epigrafie romană), avînd dealtfel o poziție foarte tare în această urbe ca și la București (în partidul liberal). De altă parte, cum este știut, la cinci ani (1934/5) după

descoperire (toamna 1929), textul diplomei „lui Panaitescu" (din Căşeiu; în a. 1955 vîndută de către descoperitor-posesor statului italian, ajunsă în Museo Nazionale Romano, Roma; de unde a fost publicată complet şi corect de profesorul genovez G. Forni în 1958) putea legal (fără nici un risc penal sau civil) să fie nu numai citat şi utilizat ca analogie pentru aşa-numita „primă diviziune a Daciei"[3] în 119 sau 120, dar şi publicat integral de oricine ar fi avut norocul să intre (indiferent pe ce cale) în posesia textului din Căşeiu; acest text se pare că în realitate a rămas cunoscut timp de vreun sfert de veac numai lui Em. Panaitescu — care cu greu „se descurca", nu prea ştia ce să facă cu un asemenea document istoric de excepţie; drept aceea „a ezitat să-l publice vreodată" (expresia eufemistică a lui C.C.P. citată mai sus) — şi fostului său asistent din a. 1929.

E. Panaitescu a semnalat piesa diplomatică chiar în 1929 (ACMIT, 1929, p. 324; apoi în *Atti del II° Congresso di Studi Romani*, I, Roma, 1931, p. 174 şi în *Rendiconti della Pontif. Accademia di Archeologia*, VII 1930—1931, p. 199—200, citate în IDR, I, p. 81), iar în 1935 a mai făcut o comunicare despre diploma sa la Roma, şedinţă la care am participat împreună cu D. Tudor şi D. Bodin, ca studenţi-membri ai Şcolii Române (Accademia di Romania), dar nu am reuşit să ne copiem textul, nefiind asistenţi ai lui E. P. şi nici în termeni prea cordiali cu acesta. Reticenţa lui C. Daicoviciu cu privire la întregirea diplomei din Porolissum prin cea din Căşeiu (pe care în 1975 le-am „botezat" DiplD VI şi V) poate să fi fost vreun sentiment de reverenţă sau chiar „frica" de fostul său magistru-patron care l-a luat ca asistent (1929) şi l-a făcut conferenţiar la universitate, E. Panaitescu, foarte influent în Bucureşti, la palat; dar poate să fi fost vreun alt factor cu alte consideraţii. Rămîne, firesc, liber fiecare [inclusiv criticii din 1976, 1979, 1980] să creadă ce vrea şi ce poate, cît îl ajută imaginaţia... epigrafică. „Prima diviziune a Daciei" înainte de 29 VI 120 (AISC, II 1933—1935, p. 71—77) nu a fost însă crezută efectiv şi unanim decît după ce s-a aflat de textul real şi complet al diplomei „lui Panaitescu" din Căşeiu (de ex. A. Stein în 1944 ş.a., citaţi în IDR, I, p. 86 etc.). Este de sperat că de acum această „problemă" epigrafic-„diplomatică" hibridă se poate considera elucidată, sub toate aspectele, mai ales acela al succesiunii cronologice a informaţiilor, în lumina aspectelor obscure de... culise şi chiar de „historia arcana". Totul, firesc, în optica splendidei formule etalate în *Studii şi Comunicări de Istorie* din Caransebeş, 1979, p. 21—26 SUUM CUIQUE.

Criticul-„recenzent" de la SCIVA, 31, 1980, C.C.P., ca şi alţii de acelaşi calibru, sau, după formula populară antică (preferată de acad. C. Daicoviciu) „eiusdem farinae", dacă ar avea ceva mai multe resturi de simţ autocritic, nu ar pregeta să vadă că asemenea diatribe verbale sterile în tirade sforăitoare, cu ecouri de butoi gol şi mistificări stilistice (fără fundamentul faptelor şi al viziunii critice), nu le poate ridica faima de specialişti în epigrafie decît în ochii cititorilor

[3] De fapt se pare că nu era de astă dată o „divizare" propriu-zisă a unei provincii Dacia unitare, ci reorganizarea teritoriilor provinciale romane din stînga Dunării de Jos, dacă Oltenia (cel puţin partea dela est de Jiu) şi Muntenia aparţinuseră prin anii 101—119 Moesiei Inferior, cum a demonstrat cu vreo două decenii în urmă eminentul savant bulgar B. Gerov (Sofia); IDR, I, p. 17.

ce cunosc prea puțin sau deloc epigrafia Daciei și implicațiile ei documentare istorice; iar știința românească și etica profesională nu au mai nimic de cîștigat din atare piruete și elucubrații lipsite de nivel. Regretabil este, în fine, că apare necesar a fi repetat: în epigrafie ca în orice știință exactă sau umanistă nu sînt bune ci dăunătoare sofistica și arguțiile avocățești. Avem nevoie nu de acestea, ci numai de fapte și date rezultînd din documente ce se încadrează în logica istorică a realităților; și e trist să vedem cum la unii tovarăși bietul adevăr istoric antic sau modern apare cotat la un nivel cam scăzut între valorile culturii românești.

I. I. RUSSU

LEGĂMÎNTUL LUI RADU DE LA AFUMAŢI FAŢĂ DE HABSBURGI. SEMNIFICAŢII ŞI URMĂRI

Dezastrul militar al Ungariei feudale în bătălia de la Mohács a avut repercusiuni dintre cele mai grave pentru statele din centrul şi din sud-estul Europei, dar mai cu seamă pentru cele trei ţări române. Dacă pînă atunci se putuse încă spera în limitarea şi stăvilirea acţiunilor de expansiune europeană ale sultanului Süleyman Kanunî, înfrîngerea zdrobitoare din vara anului 1526 a compromis în schimb simţitor orice tentativă de temporizare sau dejucare ori măcar de localizare a înaintării oştilor otomane spre Europa centrală, aceasta cu atît mai mult, cu cît încheagarea efectivă a unei coaliţii a principilor creştini s-a limitat şi în aceste vremuri de cumpănă cu osebire la declaraţii promiţătoare, însoţite numai arareori de trimiterea, mai mult simbolică, a unor trupe de ajutor ori a unor subsidii băneşti, cu totul neînsemnate. Situaţia Ţării Româneşti şi a Moldovei, vecini nemijlociţi ai Imperiului otoman, a devenit în aceste condiţii extrem de critică şi delicată, domnii celor două principate româneşti fiind nevoiţi să ducă o politică externă deosebit de chibzuită şi de prevăzătoare pentru a evita spectrul tot mai ameninţător al transformării ţărilor lor în paşalîc turcesc. Singurul sprijin real pe care erau îndreptăţiţi să se întemeieze cei doi domni români în încercarea lor de a se opune poftelor puternicului vecin l-a reprezentat a treia ţară românească, Transilvania, ameninţată în aceeaşi măsură de politica expansionistă a Imperiului otoman. Încheagarea unei coaliţii antiotomane a celor trei ţări române n-a avut însă pînă la urmă sorţi de izbîndă, atît în urma atitudinii circumspecte a domnilor Moldovei şi Ţării Româneşti, cît mai cu seamă datorită conflictului pentru stăpînirea asupra Transilvaniei şi Ungariei izbucnit după dezastrul de la Mohács între Ioan Zápolya şi Ferdinand de Habsburg.

Domnul Ţării Româneşti, Radu de la Afumaţi, — stăpîn de necontestat al situaţiei interne începînd cu vara anului 1525 — a înţeles să colaboreze în taină încă din primul moment la coaliţia iniţiată împotriva Porţii, arătîndu-se totodată dispus şi la o participare militară în lupta antiotomană, campanie care s-a încheiat pînă la urmă prematur, prin deznodămîntul nefericit din august 1526[1]. Izbucnirea conflictului

[1] Cf. I. Pataki, *Atitudinea lui Radu de la Afumaţi şi a lui Ioan Zápolya în ajunul luptei de la Mohács (1526)*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", series Historia, XIII (1967), fasc. 2, p. 13 şi urm.

dintre Ioan Zápolya şi Ferdinand de Habsburg l-a pus pe domnul Ţării Româneşti în faţa unei opţiuni dificile. Radu de la Afumaţi — deşi legat prin obligaţii de alianţă faţă de Ioan Zápolya — a dat dovadă de mult realism politic în aprecierea acestei conjuncturi deosebit de delicate, neintervenind făţiş în luptele dintre cei doi competitori[2], atitudine prudentă determinată desigur şi de faptul că fiul său, Vlad, fusese luat ostatec la Constantinopol încă de la începutul lunii iulie 1526[3]. Nu e mai puţin adevărat, că domnul Ţării Româneşti a urmărit necontenit şi cu interes întemeiat evoluţia evenimentelor din Transilvania şi Ungaria, element de importanţă hotărîtoare pentru stabilirea orientării sale externe, dar îndeosebi pentru adoptarea unei atitudini menite să îndepărteze orice suspiciuni ale Porţii.

Dacă la început sorţii au surîs lui Ioan Zápolya, în schimb succesele militare din a doua jumătate a anului 1527 şi de la începutul anului următor au părut să vestească izbînda definitivă a partidei ferdinandiste[4], justificînd din plin atitudinea rezervată adoptată de domnul Ţării Româneşti, iar aceasta cu atît mai mult, cu cît Ferdinand de Habsburg nu ezitase să recurgă la orice mijloc destinat să producă defecţiunea unor posibili aliaţi ai taberei adverse. Prin intermediul pretendentului domnesc Sigismund Sasul, refugiat la Sibiu, Ferdinand a exercitat bunăoară presiuni asupra lui Radu de la Afumaţi, pentru a-i obţine colaborarea politică şi militară. În urma eşecului — de altfel destul de previzibil — înregistrat de intervenţia mijlocitorilor Habsburgilor, aderenţii pretendentului pribeag au pustiit moşiile Vinţul de Jos şi Vurpăr, stăpînite de domnul Ţării Româneşti în Transilvania[5]. Situaţia pe plan extern a lui Radu de la Afumaţi a devenit deosebit de neliniştitoare în aceste împrejurări, mai cu seamă că şi noul domn al Moldovei, Petru Rareş, înscăunat în ianuarie 1527 în locul şovăielnicului Ştefăniţă, se declarase încă odată cu luarea domniei ca partizan al partidei habsburgice în conflictul acesteia cu Ioan Zápolya.

Ferdinand de Habsburg, conştient de importanţa politico-militară a Ţării Româneşti în jocul de forţe central- şi sud-est european, a recurs — aproape în acelaşi timp cu acţiunea demonstrativă de la Vinţul de Jos şi Vurpăr — la tratative diplomatice directe cu Radu de la Afumaţi, intenţionînd să-l cîştige şi pe această cale de partea sa. În toamna anului 1527, după consolidarea situaţiei din Ungaria, Ferdinand l-a trimis pe solul său, Ştefan Clyntschytz, la domnul Ţării Româneşti, cu misiu-

---

[2] T. Palade, *Radu de la Afumaţi*, Bucureşti, 1939, p. 61.

[3] I. Pataki, *op. cit.*, p. 26.

[4] La 25 august 1527 trupele lui Ferdinand de Habsburg au reuşit să ocupe Buda, iar la 27 septembrie 1527 au înfrînt în bătălia de la Tokaj rezistenţa care le-a fost opusă în Ungaria superioară. Revenit din Transilvania cu trupe, Ioan Zápolya a încercat la începutul anului 1528 să decidă conflictul în favoarea sa, dar a pierdut bătălia hotărîtoare din apropiere de Kosice (feßruarie 1528), fiind nevoit să se refugieze în Transilvania, cf. Szalay J. — Baróti L., *A magyar nemzet története*, vol. III, Budapesta, 1896, p. 17—18.

[5] Hurmuzaki—Iorga, vol. XV, p. 291.

nea de a sonda posibilitatea încheierii unei alianţe[6]. Trimisul habsburgic i-a propus lui Radu de la Afumaţi atît acceptarea unei colaborări cu Ferdinand în calitatea sa de rege al Ungariei *(ut adeptione regni Hungariae partes Regiae Maiestatis Vestrae agere et fovere velit)*, cît şi trimiterea grabnică a unor împuterniciţi pentru ducerea negocierilor şi încheierea efectivă a unui acord. Domnul Ţării Româneşti, pus în faţa acestei cereri cu caracter ultimativ, a ştiut să evite cu multă dibăcie un răspuns angajant, plin de grave implicaţii ulterioare[7]. Se pare că asigurările date domnului român în privinţa securităţii bunurilor şi a persoanei sale nu i-au risipit pe deplin temerile, deşi, pe de altă parte, s-a declarat de acord să treacă în tabăra lui Ferdinand în caz că Habsburgul ar fi pornit împotriva turcilor şi i-ar fi anunţat venirea sa printr-un plenipotenţiar[8]. Dorinţa necurmată a lui Radu de la Afumaţi, de a elibera Ţara Românească de sub ascultarea faţă de Imperiul otoman, a fost pînă la urmă temeiul hotărîtor care a dus la realizarea apropierii faţă de Habsburgi. Ştefan Clyntschytz a remarcat de altfel cu multă perspicacitate: „... am simţit limpede că strădania şi dorinţa minunată a acestui om şi a întregii Ţări Româneşti, ba chiar a Serbiei, Bulgariei şi Bosniei, este să se elibereze din strînsoarea tiraniei turcilor celor mai cruzi,

---

[6] Călătoria solului habsburgic pînă la cetatea de scaun a Tîrgoviştei s-a desfăşurat în mare taină şi cu multe precauţii, pentru a nu ajunge la ştirea lui Ioan Zápolya ori a turcilor: „... per longa temporum spatia, licet maxima difficultate et per certas astutias coram ipso (Radu de la Afumaţi — n.n.), solo et clam, ne waivodae (Ioan Zápolya — n.n.) et Turcae nuntii et exploratores, qui frequentes apud eum semper, istud persentiscerent", cf. A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, Budapesta, 1914, doc. 115, p. 153 (raportul lui Ştefan Clyntschytz către Ferdinand — Viena, sfîrşitul lunii noiembrie 1527).

[7] *Ibidem*, p. 154. În argumentaţia sa Radu de la Afumaţi a pus în evidenţă neamestecul său de pînă atunci în conflictul dintre Ferdinand de Habsburg şi Ioan Zápolya în pofida faptului că era legat prin obligaţii de alianţă faţă de cel din urmă, iar aceasta cu atît mai mult cu cît voievodul transilvănean fusese încoronat ca rege al Ungariei înaintea competitorului său austriac. Domnul Ţării Româneşti a ţinut să amintească în acelaşi timp factorul extern determinant pentru precizarea atitudinii sale neutrale — vecinătatea Imperiului otoman: „... deoarece este tributar turcilor, se cuvine să-i îndestuleze şi să-i liniştească cît mai bine şi să nu încline nici către această parte (Habsburgii — n.n.) ori către alta, căci atît timp cît se află înconjurat de duşmani ar fi sfîrşitul domniei sale şi ar fi îndepărtat din scaun, dacă le va produce cea mai măruntă nemulţumire" (quum Turcis sit tributarius oportere se quanto magis possit continere et quiescere, neque ad illam vel ad aliam partem declinare, nam adeo in medio inimicorum sit constitutus, ut si vel minimum tale ab eo animadverteretur, e vestigio dominii sui esse finis et de sede sua expelleretur). Radu de la Afumaţi şi-a manifestat totodată convingerea, că oricare ar fi deznodămîntul conflictului dintre Ferdinand de Habsburg şi Ioan Zápolya, se simţea ameninţat cu pierderea moşiilor sale din Transilvania.

[8] Neîncrederea manifestă a lui Radu de la Afumaţi în promisiunile Habsburgilor a reieşit pregnant şi în răspunsul dat lui Ştefan Clyntschytz: „... quod non fieret (campania antiotomană şi venirea lui Ferdinand — n.n.) tam me (trimisul habsburgic — n.n.) et quotquot Germanos comprehenderet, morte punire vellet", cf. A. Veress, *op. cit.*, p. 154.

căci la dînşii nu se aud nimic altceva decît cele mai mari plîngeri împotriva apăsărilor, a volniciilor şi a nemăsuratei tiranii a turcilor"[9].

Nici după contactul cu trimisul Habsburgilor, Radu de la Afumaţi nu s-a grăbit să părăsească atitudinea prudentă de expectativă, respectată pînă atunci cu grijă deosebită. Mai mult, prin intervenţia aliatului său, Ioan Zápolya, domnul Ţării Româneşti şi-a văzut răsplătită în parte politica circumspectă. La sfîrşitul lunii ianuarie 1528 Poarta a consimţit — la stăruinţele palatinului Hieronym Laski, trimis de Zápolya la Constantinopol — să-l pună în libertate pe fiul domnitorului român[10], dar a refuzat în acelaşi timp reducerea haraciului Ţării Româneşti[11]. În acest context s-a produs în chip cu totul surprinzător schimbarea treptată de atitudine a lui Radu de la Afumaţi, greşeală fatală care avea să-l coste pînă la urmă scaunul domnesc şi viaţa. Motivele care l-au putut îndemna pe domnul Ţării Româneşti să abandoneze politica circumspectă şi să adere la partida ferdinandistă rămîn destul de obscure. Se pare că mai mulţi factori au concurat la luarea unei decizii cu urmări atît de grave. Credem că prin aderiunea la politica lui Ferdinand de Habsburg, Radu de la Afumaţi a intenţionat să-şi vadă împlinite atît unele obiective de natură politică, cît şi unele aspiraţii de ordin economic[12]. Domnul Ţării Româneşti n-a abandonat nici un moment planul de a-şi scoate ţara din orbita dominaţiei otomane, iar sprijinul constant acordat de turci lui Ioan Zápolya pare să fi fost unul din temeiurile care a putut determina apropierea lui Radu de la Afumaţi de Habsburgi. Desigur că şi eliberarea lui Vlad, fiul domnului român, din captivitatea otomană a contribuit la rîndul ei la schimbarea de atitudine faţă de Ferdinand de Habsburg. Nu e mai puţin adevărat că Radu de la Afumaţi a sperat să redobîndească prin apropierea de partida ferdinandistă stăpînirea asupra moşiilor sale din Transilvania, după cum a scontat în acelaşi timp să restabilească însemnatul schimb de mărfuri al Ţării Româneşti cu Braşovul şi Sibiul, oraşe aflate pe atunci în tabăra habsburgică. Prin statornicirea unor relaţii de colaborare cu Habsburgii domnul român a urmărit desigur şi paralizarea acţiunii pretendenţilor la scaunul Ţării Româneşti, refugiaţi în Transilvania[13].

---

[9] *Ibidem:* „...persensi mirum ardorem et cupiditatem in hoc homine et tota Walachia, immo etiam Servia, Bulgaria et Bosna esse, ut a faucibus crudelissimorum Turcarum tyrannidis liberentur, nihil enim aliud apud eos auditur, quam maximae querimoniae de angustiis, tribulationibus et immannissima Turcarum tyrannide".

[10] A. Veress, *op. cit.*, doc. 117, p. 157: „...ego autem veniam in Transilvaniam cum sandzaco Nicopolensi et *cum filio Radul voievode, quem cum magna difficultate eliberavi ex curia ista* (subl. n.)" (raportul lui Hieronym Laski către Ioan Zápolya).

[11] Hurmuzaki, vol. II/1, doc. XXXIX, p. 65.

[12] I. Pataki, *op. cit.*, p. 25.

[13] La 23/24 februarie 1528 domnul Ţării Româneşti a scris braşovenilor în privinţa restabilirii bunei vecinătăţi şi a reluării relaţiilor comerciale (cf. Fr. Schuller, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden von Grosswardein* în „Archiv des Vereines für sie-

După stabilirea primelor contacte cu Radu de la Afumaţi, Ferdinand de Habsburg — deloc sigur în privinţa atitudinii domnului român — a continuat să facă presiuni asupra lui prin noul voievod al Transilvaniei, Petru Perényi, pentru a încerca să-i risipească orice speranţă într-o eventuală colaborare cu Ioan Zápolya. Cert este faptul, că, în primăvara anului 1528, un trimis al domnului Ţării Româneşti se îndrepta spre Ungaria superioară *(a suo legato, nunc ad eundem dominum nostrum gratiosissimum misso)*, pentru a duce negocieri cu Ferdinand de Habsburg[14], probabil în vederea încheierii unui tratat de alianţă. Ochii iscoditori ai aderenţilor ferdinandişti din Transilvania au supravegheat necontenit în această vreme acţiunile lui Radu de la Afumaţi, pentru a preveni la timp urmările unei posibile schimbări de atitudine[15].

Se pare că prima solie trimisă de domnul român la Ferdinand de Habsburg a avut mai mult menirea să stabilească termenii acordului care urma să fie încheiat. În vara anului 1528 o altă solie a Ţării Româneşti era trimisă în Ungaria superioară[16], probabil pentru a înmîna lui Ferdinand „legămîntul" lui Radu de la Afumaţi şi a boierilor săi[17], document de importanţă deosebită, a cărui existenţă a rămas pînă în prezent necunoscută istoriografiei, fiind sugerată numai de o aluzie ulterioară, de altfel destul de pertinentă[18].

---

benbürgische Landeskunde", serie nouă, vol. XXVI (1894), caiet 1, doc. 14, p. 260—262; ediţii şi la Hurmuzaki—Iorga, vol. XV/1, doc. DLIV, p. 302—303 şi A. Veress, *op. cit.*, doc. 119, p. 158—159), iar la 24 februarie 1528 Radu de la Afumaţi s-a adresat şi sibienilor cu aceeaşi rugăminte, odată cu cererea de a-l îndepărta din mijlocul lor pe pretendentul domnesc Sigismund Sasul. Domnul român a dat în acelaşi timp asigurări, că va participa efectiv la campania împotriva Imperiului otoman, cf. Fr. Schuller, *op. cit.*, doc. 15, p. 262—264 (ediţii şi la A. Veress, *op. cit.*, doc. 120, p. 159—161).

[14] Fr. Schuller, *op. cit.*, doc. 16, p. 264—266, datează scrisoarea trimisă domnului Ţării Româneşti de voievodul transilvănean Perényi în intervalul de după 24 februarie şi înainte de 25 iunie 1528. Credem că datarea acestei scrisori la *începutul lunii martie 1528* (cf. A. Veress, *op. cit.*, doc. 122, p. 164—166) este mai aproape de realitate. În aceste împrejurări constatarea lui I. Pataki, *op. cit.*, p. 25, potrivit căreia Radu de la Afumaţi ar fi început tratativele cu Ferdinand de Habsburg în a doua jumătate a anului 1528, trebuie revizuită.

[15] La 12 aprilie 1528 Ştefan Pemffliger, administratorul cetăţii Buda, i-a transmis lui Ferdinand ştirile primite de la fratele său Marcus, judele Sibiului, în privinţa unor pretinse uneltiri duşmănoase ale domnului Ţării Româneşti de conivenţă cu trimisul habsburgic, secretarul Georg Reicherstorffer: „Intelligo etiam, serenissime rex, ipsum Georgium secretarium multa nociva perpetrasse cum vaivoda Transalpino, quae forte possent emergere in futurum detrimentum Maiestatis Vestre et regnorum suorum. Quae illa sint, nescio, quum generaliter mihi scribitur", cf. Fr. Schuller, *op. cit.*, doc. 19, p. 269.

[16] La 9 august 1528 cancelarul Ungariei, Toma Szalaházi, episcop de Eger, i-a anunţat de la Buda lui Ferdinand sosirea solilor lui Radu de la Afumaţi: „...adsunt oratores Transalpini..", cf. A. Veress, *op. cit.*, doc. 132, p. 173.

[17] Vezi a n e x a.

[18] La sfîrşitul lunii ianuarie 1529, nefiind încă pesemne la curent cu vestea uciderii domnului român, Ferdinand de Habsburg l-a însărcinat pe solul său, Andrei Mihalewyth, trimis la Radu de la Afumaţi, să-i ceară începerea pregătirilor militare în vederea campaniei antiotomane, făcînd aluzii străvezii la legămîntul

Deşi copia ajunsă pînă la noi a legămîntului lui Radu de la Afumaţi faţă de Habsburgi nu cuprinde nici data şi nici locul de emitere a acestui document, ale cărui urmări se vor dovedi pînă la urmă funeste, din contextul evenimentelor se poate totuşi conchide că el a fost redactat în Ţara Românească — fapt confirmat atît de atîrnarea sigiliului domnesc şi a celor boiereşti, cît şi de întărirea lui prin semnăturile autografe (mai curînd credem că e vorba de monograma domnească) — după întoarcerea din Ungaria superioară a primei solii a domnului român (primăvara anului 1528) şi înainte de plecarea celei de-a doua solii la Ferdinand (sfîrşitul lunii iulie 1528)[19]. Trebuie în acelaşi timp privite cu circumspecţie elementele pledînd în favoarea unui document apocrif, deşi unul dintre acestea pare să pună cu osebire în cumpănă autenticitatea legămîntului — menţionarea în două rînduri a pildei voievozilor Vlad şi Vintilă la prestarea jurămîntului de vasalitate şi de credinţă faţă de coroana maghiară[20]. Nu am omis nici posibilitatea ca documentul să reprezinte o contrafacere a aderenţilor transilvăneni ai lui Zápolya, menită să-l discrediteze pe Radu de la Afumaţi în ochii turcilor[21]. Faptul că versiunea în copie a legămîntului s-a păstrat însă în

---

încheiat la mijlocul anului precedent: „Waivoda autem praedictus (Radu de la Afumaţi — n.n.) se per nuntios et oratores suos ad nos missos, tamquam regni nostri Hungarie membrum, aliquoties obtulerit, sic, ubi quid sua opera et assistentia in rebus aliquibus nos et praefatam coronam atque ipsam christianitatem concernentibus confici possit, se promptum et obvium esse; de quo cum indubitatam fiduciam geremus nobisque subinde votivum oblationis suae effectum persuadeamus, maxime *cum et fide et unione mutua nobis et regno nostro praefato sit astrictus et coniunctus* (subl. n.)", cf. A. Veress, *op. cit.*, doc. 137, p. 177.

[19] Admiţînd că drumul din Ţara Românească pînă în Ungaria superioară a putut dura în acea vreme în jur de zece zile, se poate accepta sfîrşitul lunii iulie 1528 drept termen *ante quem* al redactării legămîntului.

[20] Între domnii Ţării Româneşti precedîndu-l pe Radu de la Afumaţi în scaunul domnesc nu este însă bunăoară cunoscut niciunul cu numele de *Vintilă*. Citarea numelui celor doi domni s-ar putea datora unei lecturi corupte a copistului legămîntului, deşi grafia copiei este fără corecturi şi uşor lizibilă. Menţionarea lui Vlad şi Vintilă Vodă ar mai putea fi pusă în legătură cu pretenţia şi dorinţa lui Ferdinand de Habsburg, de a conferi prin aceasta legămîntului cît mai mult temei.

[21] Ne este cunoscut cazul unui document fals, redactat de aderenţii transilvăneni ai lui Ioan Zápolya cu scopul de a-l discredita la Poartă pe domnul Ţării Româneşti, anume scrisoarea trimisă la 1 septembrie 1528 din Praga sultanului Süleyman Kanunî de către Ferdinand de Habsburg, prin care îi aducea între altele la cunoştinţă împuternicirea lui Radu de la Afumaţi ca reprezentant al intereselor sale la Constantinopol şi ca mijlocitor la încheierea unui tratat de pace, cf. A. Veress, *op. cit.*, doc. 133, p. 173—174, cu menţionarea caracterului apocrif al documentului (ediţii şi la Hurmuzaki, vol. II/1, doc. XL, p. 67 şi Hurmuzaki-Iorga, vol. XI, doc. VII, p. 4—5). Chiar şi acest fals cuprinde un miez de adevăr, anume cel referitor la trimiterea la Poartă a solului habsburgic Ioan Hobordansky (în documente *Hordobanch* ori *Habardanecz*), fapt confirmat — e drept cu rezerve — şi de cancelarul Toma Szalaházi într-o scrisoare adresată lui Ferdinand. Existenţa unor trimişi ai lui Zápolya la Poartă la sfîrşitul verii anului 1528 — poate chiar purtători ai mesajului falsificat — este întărită şi de solii lui Radu de la Afumaţi, aflaţi pe atunci în Ungaria superioară, cf. A. Veress, *op. cit.*, doc. 132, p. 173.

vechea arhivă a „naţiunii" secuieşti pare să contrazică ipoteza unui fals, ştiut fiind că secuii s-au numărat alături de saşi între susţinătorii constanţi ai lui Ferdinand de Habsburg, iar copia după documentul original va fi fost întocmită tocmai pentru punerea în cunoştiinţă a secuilor cu noua orientare politică a domnului român. Urmările nefericite ale alianţei lui Radu de la Afumaţi cu Ferdinand pledează într-o măsură şi mai mare în favoarea existenţei efective a acestui legămînt, chiar dacă versiunea păstrată în copie nu ar fi întru totul fidelă originalului, probabil pierdut. Trebuie deci admisă autenticitatea cuprinsului propriuzis al legămîntului, act care ne deslueşte în bună parte cauzele pieirii năpraznice a lui Radu Vodă de la Afumaţi.

În temeiul legămîntului său — încheiat de domnul român prin „chibzuinţa şi cu încuviinţarea sfetnicilor noştri şi a tuturor stărilor acestei ţări ale noastre, Ţara Românească" — Radu de la Afumaţi a jurat credinţă şi s-a recunoscut vasal lui Ferdinand de Habsburg în calitatea acestuia de rege al Ungariei, promiţînd să respecte „în tot chipul jurămîntul şi credinţa şi ascultarea, fără vreun vicleşug şi înşelăciune". Potrivit uzanţei timpului, domnul român s-a obligat să fie prieten prietenilor şi duşman duşmanilor lui Ferdinand, fără a încălca vreodată legămîntul de alianţă. De asemenea, atunci cînd Ferdinand ar fi pornit personal vreo expediţie militară, îndeosebi împotriva turcilor şi a tătarilor, ori atunci cînd ar fi trimis vreun conducător de oaste al său cu aceeaşi însărcinare, Radu de la Afumaţi dimpreună cu „toţi boierii, supuşii, fruntaşii, precum şi cu toate oştile" a făgăduit să vină în ajutor după putinţă, obligîndu-se la colaborare pînă la încheierea acţiunii. Domnul român s-a legat în acelaşi timp să nu îngăduie — pe cît îi va fi posibil — trecerea duşmanilor lui Ferdinand, dar mai cu seamă a turcilor, peste teritoriul Ţării Româneşti. În cazul în care n-ar fi fost însă în măsură de a se opune cu forţa armelor înaintării otomane, Radu de la Afumaţi s-a îndatorat să-l anunţe din vreme pe Ferdinand şi nici să nu încheie vreo înţelegere ori alianţă cu sultanul. În cazul în care i-ar fi stat în putinţă, domnul Ţării Româneşti a făgăduit să nu plătească turcilor un haraci mai mare decît predecesorii săi[22]. Radu de la Afumaţi s-a obligat în acelaşi timp, ca de fiecare dată cînd sultanul l-ar fi convocat la Poartă, să încerce să se sustragă prin toate mijloacele, numai în caz de imposibilitate urmînd să dea curs chemării, după ce l-ar fi anunţat în prealabil şi pe Ferdinand. În fine, domnul Ţării Româneşti a promis, în cazul eliberării „de puterea şi de tirania turcilor", să reînnoiască anual, prin soli osebiţi, jurămîntul de credinţă şi de vasalitate faţă de Ferdinand.

---

[22] Pentru problema haraciului ţărilor române în această perioadă, cf. M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în sec. XV—XIX*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. II (1957), p. 7—47.

La ce s-a obligat, la rîndul său, Ferdinand de Habsburg faţă de promisiunile cuprinzătoare ale lui Radu de la Afumaţi[23]? Înainte de toate a luat sub protecţie Ţara Românească şi l-a întărit în stăpînire pe domnul acesteia, făgăduind să-i păstreze şi apere pe toţi boierii, sfetnicii, fruntaşii, dregătorii şi întreg poporul „în toate vechile noastre libertăţi, drepturi şi bune obiceiuri de care ne-am folosit mereu pînă acum şi de care s-au bucurat chiar şi înaintaşii noştri". De asemenea, dacă necesităţile ar fi reclamat-o, Ferdinand a făgăduit să apere cu oştile sale Ţara Românească împotriva oricăror duşmani. În cazul în care Radu de la Afumaţi s-ar fi văzut nevoit să se refugieze din faţa duşmanilor ori ar fi fost alungat din domnie, Ferdinand a promis să-i acorde ajutor financiar şi să-i asigure calea pînă într-un loc sigur de azil, străduindu-se în acelaşi timp să-l reînscăuneze prin forţa sa armată.

Din analiza prevederilor legămîntului reiese cu limpezime caracterul său profund antiotoman, aspect care a caracterizat de altfel întreaga domnie a lui Radu de la Afumaţi, oferind în acelaşi timp o explicare temeinică schimbării de orientare politică a domnului român prin trecerea în tabăra lui Ferdinand de Habsburg, care părea să-i ofere chezăşii mai sigure pentru realizarea năzuinţelor sale. Legămîntul elucidează totodată unele din cauzele care l-au dus pînă la urmă la pierzanie pe viteazul domn.

Legămîntul lui Radu de la Afumaţi faţă de Habsburgi — încheiat într-o conjunctură care deschidea perspective promiţătoare — s-a dovedit, din păcate foarte curînd, a fi fost un pas pripit, cu grave urmări. Împrejurările care îl determinaseră pe domnul Ţării Româneşti să se alăture partidei ferdinandiste au înregistrat în a doua jumătate a anului 1528 un revers cu totul nefavorabil. Susţinut atît de Polonia cît şi de Imperiul otoman, Ioan Zápolya a reuşit să recîştige aproape integral terenul pierdut în Transilvania, numai secuii şi saşii păstrîndu-i încă credinţă lui Ferdinand de Habsburg. Mai mult, domnul Moldovei, Petru Rareş, a părăsit la rîndul său tabăra habsburgică trecînd de partea lui Ioan Zápolya. Nici tratativele iniţiate de Ferdinand cu Poarta n-au înregistrat vreun succes. Situaţia lui Radu de la Afumaţi, izolat pe plan extern şi confruntat de noi dificultăţi interne, a devenit în aceste circumstanţe extrem de critică. Turcii, care aflaseră între timp cu siguranţă de noua orientare politică a domnului român, au instigat înlăturarea sa, folosindu-se cu abilitate de nemulţumirile unor partide boiereşti. Crima de la 2 ianuarie 1529 a venit să curme viaţa domnito-

[23] Legămîntul menţionează faptul că Ferdinand a transmis printr-o solie la domnul Ţării Româneşti obligaţiile pe care promitea să le respecte: „...cum ne-a făgăduit prin trimişii săi", vezi *anexa*. Data acestei solii precum şi numele solilor ne-au rămas deocamdată necunoscute.

rului care, îmbinînd adeseori cu iscusință remarcabilă lupta armată cu diplomația abilă, a năzuit să asigure țării sale neatîrnarea față de oricare vecin[24].

COSTIN FENEȘAN

ANEXĂ

f.d., f.l.

Litere reversales domini vaÿvode Transalpinensis

Nos, Radul, dei gracia vaÿvoda, dominus et heres Terre Transalpinensis etc., memorie commendamus per presentes quibus expedit vniversis, quod nos, recognoscentes hanc Terram Transalpinensem ad inclitum regnum Hungarie et sacram eius coronam ab antiquo semper pertinuisse et nunc pertinere ac eidem esse subiectam et hoc regnum nostrum Transalpinensem membrum Hungarie et quasi quondam dicte eius corone ramum semper fuisse et nunc esse vaÿvodasque pro tempore constitutos vnacum baÿaronibus, nobilibus, officialibus ceterisque incolis et inhabitatoribus ac vniverso populo dicte Terre Transalpinensis sub tutela dicti regni divorumque olim regum Hungarie adhuc vsque die servatos et defensos esse et cum alios precessores[1] nostros, tum spectabiles et magnificos condam dominos Vintila et Vlad, pie memorie, ad extemum vsque vite illorum terminum serenissimis Hungarie regibus, videlicet dominis suorum clementissimis, fideles et obedientes fuisse et nunquam fide et fidelitate sacre corone et dictis divis regibus eiusdem regni sese abstraxisse, itaque pro vetusta consuetudine regni nostri Transalpinensis volentes, nosque maiores nostrorum precessorum[1] vaÿvodarum, precipue vero spectabilium et magnificorum quondam dominorum Vintila et Vlad, in hac parte sequi et imitari[1] vestigia atque prefato serenissimo domino Ferdinando, Romanorum, Hungarorum et Bohemie etc., regi, domino nostro generosissimo et regno Hungarie sacreque eiusdem corone ac successoribus eiusdem regni Hungarie obedienciam et subiectionem nostram de-

---

[24] Instigarea și participarea nemijlocită a turcilor la uciderea lui Radu de la Afumați a fost de altfel un fapt de notorietate publică pentru contemporanii evenimentului. Johann Weymann îi scria bunăoară, la 27 ianuarie 1529, lui Gheorghe de Brandenburg următoarele despre tragedia de la Rîmnicu Vîlcea: „Idoch ist heidt dan Weytherr bodtschaft vonn dem burgermaysterr auss der Hermstadt hier herr keagen Offen kommenn, dass dÿ thurckenn dÿ Wallacheÿ haben eynngenommen, den Radoll weyda vnd den hauptmann auff den festenn geschloss Boÿna genand, beÿde gekopfft vnd ire hauptter beyde demm thurkeschen keyser zu geschigkt", cf. I. Pataki, *op. cit.*, p. 26, nota 51. Judele sibian, Marcus Pemffliger îi comunica (25 martie 1529) la rîndul său lui Ferdinand următoarele: „Radul waivoda, uti Maiestati Vestrae constat, *a boieronibus nonnullis, praesertim Mehmet bek auctore et persuasore* (subl. n.), cum et ipse waivodatum filio suo ambiret...", cf. A. Veress, *op. cit.*, doc. 145, p. 186.

[1] Astfel în original.

bitam declarare fideique et fidelitatis homagium instar aliorum predictorum vaÿvodarum precessorum[1] nostrorum praestare, ex deliberacione et consensu consiliariorum nostrorum ac omnium ordinum huius provincie nostre Transalpinensis obtulimus. Nos per solennes oratores nostros praefato serenissimo domino Ferdinando, Romanorum, Hungarie et Bohemie etcetera regi, domino nostro graciosissimo, vt Sua Maiestas nos et baÿarones nostros, consiliarios, nobiles, officiales ceterosque incolas et inhabitatores vniversumque populum Terre prescripte Transalpinensis in graciam ac tutelam suam regiam graciose recipere et nos in dominio ipsius Terre Transalpinensis conservare et confirmare et more precessorum[1] suarum regum dominorum Hungarie in nostris antiquis libertatibus et bonis consuetudinibus, quibus hactenus vsi sumus, observare et defendere dignaretur. Qui quidem oblacione nostra per predictos oratores nostros Sua Maiestas ex regia sua benignitate nos et predictos baÿarones, consiliarios, nobiles, officiales ceterosque incolas et inhabitatores vniversumque populum Terre Transalpinensis in suam graciam regiam tutelamque et protectionem suscepit nosque in dominio et vaÿvodatu eiusdem Terre confirmavit promisitque ex gracia sua speciali et bonitate singulari, nos ac baÿarones nostros, consiliarios, nobiles, officiales ceterosque incolas et inhabitatores vniversumque populum ipsorumque heredes et posteritates totamque hanc Terram Transalpinensem in omnibus illis antiquis libertatibus, iuribus et bonis consuetudinibus, quibus hactenus vsi sumus et quibus maiores precessores[1] nostri, qui regibus Hungarie et sacre eiusdem corone fideliter servierunt, vsi et gavisi sunt, tenere et conservare. Quarum nosque, Radul vaÿvoda, vestigia maiorum et precessorum[1] nostrorum, vt premisimus, inherentes, habito maturo consilio et consensu prefatorum baÿaronum et consiliariorum nostrorum, promisimus et promittimus in verbo nostro vaÿvodali prefato serenissimo domino nostro, domino Ferdinando, regi Hungarie heredibusque suis futuris et successoribus heredibus Hungarie ac sacre eiusdem corone regni, prelatis et baronibus regni proceribusque ac toti[1] regno Hungarie, fide nostra christiana mediante, quod simulcum eisdem predictis baÿaronibus et consiliariis, nobilibus, officialibus ceterisque incolis et inhabitatoribus omnibus, vniversoque populo et tota Terra Transalpinense a modo deinceps eidem domino regi Ferdinando et successoribus suis ac regno Hungarie eiusque sacre corone omnimodum fidem et fidelitatem ac obedienciam sine omni dolo et fraude observabimus eidemque perpetuo fideliter serviemus atque ad eundem dominum regem eiusque successores regni Hungarie sacramque eius coronam audiemus et attendemus et nunquam ab eisdem separabimur. Promisimus etiam, sub eadem fide nostra christiana atque sub honore et humanitate nostris, quod amicis Sue Maiestatis amici, inimicis vero inimici hostesque erimus, ac insuper, quando Dei auxilio prefatum dominum Ferdinandum aut eius successores contra hostes fidei et regni Hungarie, presertim vero contra Thurcarum et Tartarorum imperatorem, arma summere vel suum capitaneum mittere contigerit[1], nos personaliter cum omnibus baÿaronibus, subditis, nobilibus et vniversis, militaribus copiis nostris penes vires suas in auxilium veniemus et ad finem vsque belli fideliter ac constanter perserverabimus atque contra hostes Sue Maiestatis pugnabimus. Promisimus eciam et promittimus Sue Maiestati, quod hostes suos et regni, presertim infideles Thurcas, per regnum nostrum contra Maiestatem Suam et eius regna transire, quantum nobis possi-

bile erit, non paciemur, sed eisdem pro viribus nostris resistemus. Casu vero, quo eis obsistere nullo pacto possemus, extunc id in tempora Maiestati Sue significabimus idemque cum ipsis Thurcis nullam nunquam concordialem amiciciam aut mutuam confederacionem habebimus atque Thurcarum imperatori. Si fieri poterit, maius tributum non dabimus quam nostri precessores[1] dederent. Et si nos Optimus in futurum de potestate et tyrannide Thurcarum liberabit, extunc singulis annis, more precessorum[1] nostrorum vaÿvodarum, per solennes oratores nostros Maiestati Sue et regibus Hungarie eiusque successoribus honores debitos cum fidelitate exhibebimus. Item, quandocunque Thurcarum imperator nos ad Portam vocaverit, si evadere poterimus nullo modo ibimus, sin autem secus fieri non posset, cum scitu et informacione Sue Maiestatis id faciemus et vbicunque erit in omni rerum eventu Maiestati Sue regie eiusque successoribus et regno Hungarie eiusque sacre corone, vt promisimus, fideliter serviemus, ita tamen vt Sua quoque Maiestas regia sicuti nobis per oratores suos promisit, nos vnacum boÿaronibus[1], consiliariis, nobilibus, officialibus ceterisque incolis et inhabitatoribus vniversoque populo Transalpinense in omnibus nostris antiquis libertatibus, iuribus et bonis consuetudinibus, quibus hactenus semper vsi sumus et precessores[1] eciam nostri gavisi sunt, conservare et contra quosque hostes nostros suis presÿdiis[1], vbi necessitas exegerit, defendere et tueri atque eciam (si quod Deus optimus avertat) nos ab hostibus quoquomodo obruere et a regno nostro Transalpinense depellere ac ad Maiestatem Suam confugere contigerit[1], vt Maiestas Sua regia nos iterum suis sumptibus et impensis in pristinum locum et dominium nostrum Transalpinensem virtute bellica et autthoritate[1] hac regia sua instituere teneatur. Adque premissa omnia et quovis premissorum singula simulcum predictis baÿaronibus, nobilibus, officialibus ceterisque incolis et inhabitatoribus omnibus vniversoque populo et tota Terra Transalpinensa sub prefata fide nostra christiana atque sub honore et humanitate nostris observando nos promittimus iuramusque et per Deum vivum qui celum et terram creavit et sancta[1] eius Evangelia[1] sacrosanctamque Crucem perque gloriosissimam eius materm Virginem Mariam et omnes sanctos Dei et eidem domino serenissimo Ferdinando regi, domino nostro clementissimo eiusque successoribus Hungarie regibus ipsique regno et eius sacre corone inconcusse, fideliter et inviolabiliter observabimus et per omnes subditos nostros observari faciemus sine omni dolo et fraude. In cuius rei memoriam fidemque et firmitatem perpetuam presentes nostras literas sigillo nostro maiori sub appendenti communitas manuque nostra propria consignatas et roboratas duximus prestandas.

Nomina baÿaronum subscribantur et sigillis muniantur.

— *însemnare pe verso:* Erdély és Oláhország köztti[1] határkérdés felett az Aláhországiaknak reversálisa, Ráduly Oláhországi és Erdélyország között. 1527 körül (Despre problema de hotar dintre Ardeal şi Ţara Românească, legămîntul celor din Ţara Românească, dintre Radu al Ţării Româneşti şi Ţara Ardealului. În jur de 1527).

— copie contemporană pe hîrtie la Arhivele Statului Sf. Gheorghe, *Colecţia Cserey Emilia născ. Zathureczky*, fasc. XIII, inv. 36/1886, f. 12—15.

TRADUCERE:

Scrisoare de legământ a domnului voievod al Ţării Româneşti

Noi, Radu, din mila lui Dumnezeu voievod, domn şi moştenitor al Ţării Româneşti, etc., dăm de ştire prin cele de faţă tuturor cărora li se cuvine, că noi, recunoscînd că această Ţară Românească ar fi ţinut mereu, din vechime, de vestitul regat al Ungariei şi de sfînta lui coroană, de care ţine şi căreia îi este supusă şi acum, iar deoarece această ţară a noastră, Ţara Românească, a fost totdeauna şi este acum un mădular al Ungariei, aproape ca o ramură a zisei coroane de odinioară a acestei (ţări), şi voievozii orînduiţi în vremea de acum au fost păstraţi şi apăraţi pînă în ziua de azi — dimpreună cu boierii, fruntaşii, dregătorii şi cu ceilalţi localnici şi locuitori şi cu întreg poporul Ţării Româneşti — sub ocrotirea şi prin grija zisului regat şi a răposaţilor regi de odinioară a Ungariei, după cum şi alţi înaintaşi ai noştri, cinstit şi mărit răposaţii domni de atunci, Vintilă şi Vlad, de cuvioasă aducere aminte, au fost credincioşi şi ascultători pînă la moartea lor prealuminaţilor regi ai Ungariei, adică stăpînilor lor preaîndurători, şi nu s-au abătut vreodată de la jurămîntul şi credinţa către sfînta coroană şi către zişii răposaţi regi ai aceluiaşi regat, aşadar, voind şi noi — după vechiul obicei al ţării noastre, Ţara Românească — să urmăm şi să luăm pildă întru acestea de la mai vechii voievozi înaintaşi ai noştri, cu osebire însă de la cinstit şi mărit răposaţii domni Vintilă şi Vlad, ne-am arătat dispuşi — prin chibzuinţa şi încuviinţarea sfetnicilor noştri şi a tuturor stărilor acestei ţări ale noastre, Ţara Românească — să mărturisim cuvenita noastră ascultare şi supunere amintit prealuminatului domn Ferdinand, rege al romanilor, al ungurilor şi al Boemiei etc., stăpînului nostru preamilostiv, precum şi regatului Ungariei şi sfintei sale coroane şi urmaşilor aceluiaşi regat al Ungariei şi să prestăm jurămîntul de vasalitate şi de credinţă după chipul celorlalţi pomeniţi voievozi predecesori ai noştri. Iar noi (am rugat) prin solii noştri osebiţi pe amintitul prealuminat domn Ferdinand, rege al romanilor, al Ungariei şi al Boemiei etc., stăpînul nostru preamilostiv, ca Maiestatea Sa să binevoiască, pe noi şi pe boierii noştri, pe sfetnicii, fruntaşii, dregătorii şi pe ceilalţi localnici şi locuitori dimpreună cu întreg poporul pomenitei Ţări Româneşti să ne păstreze şi întărească în stăpînirea aceleiaşi Ţări Româneşti şi — după obiceiul înaintaşilor săi, a domnilor regi ai Ungariei — să ne păzească şi apere în vechile noastre libertăţi şi bune obiceiuri de care ne-am folosit pînă acum. La care prinos al nostru (adus) prin amintiţii noştri soli, Maietsatea Sa, din bunătatea sa regească, ne-a primit pe noi şi pe amintiţii boieri, pe sfetnicii, fruntaşii, dregătorii şi pe ceilalţi localnici şi locuitori dimpreună cu întreg poporul Ţării Româneşti, întru bunăvoinţa şi tutela sa regească şi protecţia sa şi ne-a întărit în stăpînirea şi voievodatul aceleiaşi ţări şi a promis din milostivirea şi bunătatea sa deosebită să ne ţină şi să ne păstreze pe noi şi pe boierii noştri, pe sfetnicii, fruntaşii, dregătorii şi pe ceilalţi localnici şi locuitori dimpreună cu întreg poporul, cu moştenitorii şi urmaşii acestora şi întreagă această Ţară Românească întru toate vechile libertăţi, drepturi şi bune obiceiuri ale acelora, de care ne-am folosit pînă acum şi de care s-au folosit şi s-au bucurat mai vechii înaintaşi ai noştri care au slujit cu credinţă regilor Ungariei şi sfintei coroane ale aceluiaş (regat). Pentru care noi, Radu voievod, urmînd — aşa după cum am amintit — pilda înaintaşilor şi a predecesorilor noştri am făgăduit şi făgăduim prin cuvîntul nostru voievodal, pe credinţa noastră creştinească — după sfatul chibzuit şi învinţarea pomeniţilor boieri şi sfetnici ai noştri — amintit prealuminatului stăpîn al nostru, domnului Ferdinand, rege al Ungariei, moştenitorilor săi viitori şi urmaşilor moştenitorilor Ungariei, precum şi sfintei coroane ale aceleiaşi ţări, prelaţilor şi baronilor regatului şi fruntaşilor, precum şi întregului regat al Ungariei, că dimpreună cu aceeaşi pomeniţi boieri şi sfetnici, fruntaşi şi cu ceilalţi localnici şi cu toţi locuitorii, cu întreg poporul şi cu toată Ţara Românească vom păstra de acum înainte aceluiaş domn rege Ferdinand şi urmaşilor săi, precum şi regatului Ungariei şi sfintei coroane ale aceluiaşi (regat) în tot chipul jură-

mîntul şi credinţa şi ascultarea, fără vreun vicleşug şi înşelăciune, şi le vom sluji veşnic, cu credinţă, şi vom asculta şi lua aminte de acelaş domn rege şi de urmaşii aceluiaş în regatul Ungariei, precum şi de sfînta coroană a aceleiaşi (ţări) şi nu ne vom desprinde niciodată de aceeaşi. Ba chiar am făgăduit — pe aceeaşi credinţă a noastră creştinească şi pe onoarea şi omenia noastră — că vom fi prietenii prietenilor Maiestăţii Sale, iar duşmanilor duşmani şi inamici, iar pe lîngă aceasta, atunci cînd cu ajutorul lui Dumnezeu s-ar întîmpla ca amintitul domn Ferdinand sau urmaşii săi vor ridica armele ori vor trimite vreo căpetenie (militară) împotriva duşmanilor credinţei şi a regatului Ungariei, dar mai cu seamă împotriva împăratului turcilor şi a tătarilor, noi înşine, dimpreună cu toţi boierii, supuşii, fruntaşii, precum şi cu toate oştile noastre — cît ne va sta în putere — vom veni întru ajutorul său şi vom rămîne alături cu credinţă şi stăruinţă pînă la sfîrşitul războiului şi vom lupta împotriva duşmanilor Maiestăţii Sale. Ba chiar am făgăduit şi făgăduim Maiestăţii Sale, că — pe cît ne va sta în putere — nu vom îngădui duşmanilor săi şi ai regatului, dar mai cu seamă turcilor necredincioşi, să treacă prin ţara noastră împotriva Maiestăţii Sale şi a ţărilor sale, ci ne vom opune aceloraşi după puterile noastre. În caz că nu vom putea să-i oprim însă nicidecum, atunci îi vom face aceasta cunoscut Maiestăţii Sale din vreme şi în acelaş timp nu vom încheia niciodată vreo înţelegere prietenească ori vreo alianţă mutuală cu acei turci şi cu împăratul turcesc. Dacă se va putea, nu vom da haraci mai mare decît l-au dat înaintaşii noştri. Iar dacă prebunul (Dumnezeu) ne va elibera în viitor de puterea şi de tirania turcilor, atunci vom face în fiecare an cu credinţă Maiestăţii Sale şi regilor Ungariei, precum şi urmaşilor lor, dovada onorurilor cuvenite, prin solii noştri osebiţi, după obiceiul înaintaşilor noştri voievozi. De asemenea, oricînd împăratul turcilor ne va chema la Poartă, nu ne vom duce în nici un chip dacă vom putea scăpa, dar dacă nu se va putea altfel, vom face aceasta cu ştirea şi încunoştiinţarea Maiestăţii Sale şi, oriunde ne vom afla, vom sluji cu credinţă în orice împrejurare Maiestăţii Sale regale, urmaşilor săi şi regatului Ungariei, precum şi sfintei coroane ale acestei (ţări), aşa după cum am făgăduit, însă astfel, încît Maiestatea Sa regală — aşa cum ne-a făgăduit prin trimişii săi — să fie datoare să ne păstreze pe noi, dimpreună cu boierii, sfetnicii, fruntaşii, dregătorii şi cu ceilalţi localnici şi locuitori, precum şi întreg poporul Ţării Româneşti, în toate vechile noastre libertăţi, drepturi şi bune obiceiuri de care ne-am folosit mereu pînă acum şi de care s-au bucurat chiar şi înaintaşii noştri, şi să ne apere şi ocrotească cu armatele sale — atunci cînd va fi nevoie — împotriva oricăror duşmani ai noştri, ba chiar (dacă Dumnezeu cel preaputernic s-ar îndepărta de noi), dacă se va întîmpla să ne ascundem într-un oarecare chip de duşmanii noştri, să fim alungaţi din Ţara noastră Românească şi să fugim la Maietsatea Sa, atunci Maiestatea Sa regală să fie datoare să orînduiască pe cheltuiala sa şi prin străduniile sale drumul nostru pînă la un loc mai înainte stabilit şi stăpînirea noastră în Ţara Românească, prin tăria armelor şi autoritatea sa regală. Iar toate cele de mai sus şi fiece dintre cele de mai sus promitem să le respectmă prin pomenita noastră credinţă creştinească şi pe onoarea şi omenia noastră, noi dimpreună cu amintiţii boieri, fruntaşi dregători, cu ceilalţi localnici şi locuitori, precum şi cu întreg poporul şi cu toată Ţara Românească, după cum jurăm aceluiaş prealuminat domn rege Ferdinand, stăpînului nostru preaîndurător şi urmaşilor săi regi ai Ungariei, precum şi aceluiaşi regat şi sfintei sale coroane, pe Dumnezeu cel viu care a zămislit cerul şi pămîntul, pe sfînta sa Evanghelie şi pe sacrosancta cruce, precum şi pe preaglorioasa lui maică Fecioara Maria şi pe toţi sfinţii Domnului, că le vom ţine statornic, cu credinţă şi în chip neştirbit şi vom face să fie ţinute fără vreun vicleşug şi înşelăciune de toţi supuşii noştri. Spre amintirea, credinţa şi tăria veşnică a cărui lucru am hotărît să dăm scrisoarea noastră de faţă, întărită prin atîrnarea marelui nostru sigiliu, semnată şi confirmată cu mîna noastră proprie.

Numele boierilor sînt scrise mai în jos şi întărite cu sigiliile.

DIN RELAȚIILE TRANSILVANIEI CU IMPERIUL OTOMAN ÎN VREMEA DOMNIEI ECATERINEI DE BRANDENBURG (1629—1630)

Încercarea principelui Gabriel Bethlen de a reglementa succesiunea soției sale, Ecaterina de Brandenburg, la scaunul Transilvaniei reprezintă un aspect juridic și politic însemnat al relațiilor principatului autonom cu Imperiul otoman în anii 1626—1629. Acțiunea inițiată de către principele domnitor pentru a asigura alegerea Ecaterinei de Brandenburg ca principe al Transilvaniei de către stările întrunite la 24 mai 1626 în dieta de la Alba Iulia[1] înseamnă deopotrivă o măsură de apărare și de impunere în cadrul relațiilor cu otomanii a dreptului de *libera electio*. În același timp, tocmai respectarea ori încălcarea acestui drept — înscris la cererea expresă a principiilor și a stărilor în toate ahdnamele acordate de sultan Transilvaniei[2] — se manifesta ca o coordonată principală în definirea nuanțată a conținutului real și a dimensiunilor dobîndite de autonomia principatului ardelean în această perioadă. Fiind preocupat în primul rînd de aspectul practic deosebit de însemnat al acestei probleme, principele considera că încuviințarea și sprijinul acordat de otomani la încheierea căsătoriei sale cu sora electorului de Brandenburg și cumnata regelui Suediei, Gustav Adolf[3], reprezenta o premisă favorabilă pentru confirmarea alegerii soției sale de către reprezentanții stărilor privilegiate. În consecință, misiunea încredințată lui Toma Borsos, solul Transilvaniei la Constantinopol în anii 1626—1627[4], urmărea și de-

---

[1] Condițiile prezentate de stări principesei pentru alegere: S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae*, vol. VIII, Budapesta 1882, nr. XXI a), p. 312—314.

[2] Gy. Vajda, *Erdély viszonya a Portához és a római császárhoz*, Cluj 1891, p. 89.

[3] Detalii asupra acestei înrudiri: F. R. v. Krones, *Katharina von Brandenburg-Preussen als Fürstin Siebenbürgens 1626—1631* în „Zeitschrift für allgemeine Geschichte, Kultur, Literatur- und Kunstgeschichte" vol. 1, Stuttgart 1884, p. 337—338; despre atitudinea Porții față de căsătoria lui Gabriel Bethlen cu Ecaterina de Brandenburg: *The Negociations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628*, Londra, 1740, p. 479.

[4] Vezi referirile la misiunea încredințată capuchehaiei Toma Borsos și în ahdnameul trimis la 25 martie 1627 pentru a confirma alegerea Ecaterinei de Brandenburg, editat de A. Feridun, *Münşa'at es-selâttin* vol. 2, Istanbul 1265 H/1849, p. 359.

jucarea manevrelor abile ale reprezentantului Austriei[5] în strădania de a-i convinge pe marii demnitari otomani asupra necesităţii şi a importanţei confirmării Ecaterinei de Brandenburg drept principe al Transilvaniei. Această acţiune trebuia prezentată — aşa cum a făcut-o de altfel însuşi principele Bethlen în scrisorile adresate caimacamului Regep paşa[6] — nu numai ca o chezăşie pentru păstrarea neschimbată a întregii situaţii politice a Transilvaniei, ci şi ca o soluţie unică de înlăturare a pericolului reprezentat de intervenţia Austriei în luptele pentru putere. Fără îndoială că perspectiva îmbietoare a menţinerii unui factor de stabilitate în politica externă a Transilvaniei, menit să asigure şi după moartea lui Gabriel Bethlen aceeaşi atitudine faţă de Imperiul otoman şi faţă de desfăşurarea războiului de 30 de ani, a contribuit pînă la urmă la soluţionarea favorabilă a unei situaţii fără precedent. Într-adevăr, caimacamul marelui vizir, Regep paşa, nu s-a înşelat deloc atunci cînd a insistat asupra caracterului unic dobîndit de acest caz în istoria relaţiilor principatului autonom al Transilvaniei cu Imperiul otoman. Pentru prima dată un principe domnitor întreprindea toate demersurile necesare spre a obţine pentru soţia sa trimiterea — încă din timpul vieţii sale — a actului de investitură şi al însemnelor puterii princiare[7]. Tocmai aceste condiţii neobişnuite, care au devenit ţinta atacurilor dezlănţuite de agentul diplomatic al Austriei la Poartă, ca şi lipsa unui precedent în materie, i-au făcut pe membrii divanului imperial să tergiverseze recunoaşterea unui drept garantat Transilvaniei încă din vremea domniei sultanului Süleyiman Kanunî. Amînarea repetată a confirmării alegerii Ecaterinei de Brandenburg a generat — în ciuda activităţii diplomatice depuse de Toma Borsos şi de ambasadorul olandez Cornelius Haga — o criză în relaţiile Transilvaniei cu Imperiul otoman, astfel încît o serie de demnitari otomani se temeau chiar de declanşarea unei revolte[8]. Alături de argumentele invocate de Borsos, perspectiva desprinderii Transilvaniei din sistemul de alianţe ale Imperiului otoman tocmai în împrejurările în care principele Bethlen încerca să încheie pace cu Austria, i-a determinat pe membrii divanului imperial să hotărască abia la 3 martie 1627 confirmarea alegerii Ecaterinei de Brandenburg. De altfel, tot intrigile adversarilor lui Gabriel Bethlen par să explice întîrzierea cu care a avut loc sancţionarea deciziei adoptate în cadrul divanului imperial ca urmare a raportului *(telhis)* prezentat sultanului de către marele vizir Khalil

[5] Detalii asupra acestei acţiuni şi asupra confruntării de către marele vizir a solului Transilvaniei cu cel al Austriei sînt cuprinse în scrisoarea adresată la 31 iulie 1627 de principele Bethlen palatinului Eszterházy, S. Szilágyi, *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*, Budapesta 1879, nr. 445, p. 448.

[6] Editate de A. Sziládi, S. Szilágyi în *Török Magyarkóri Állam-Okmánytár*, vol. IV, Pesta 1869, la nr. 5, p. 63 şi la nr. 32, p. 142.

[7] Scrisoarea caimacamului Regep paşa adresată principelui Bethlen: A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 3, p. 15: „Ezen dolog felől az othmai régi registromot fölkeresvén, meg nem találták, hogy az erdélyi fejedelmeknek feleségének még életekben sancsák adattassék".

[8] *The Negociations of Sir Thomas Roe...*, p. 623, 645.

paşa. În ciuda faptului că ahdnameul emis la 25 martie 1627 în numele sultanului Murad al IV-lea recunoştea în mod solemn alegerea Ecaterinei de Brandenburg ca principe al Transilvaniei[9] şi temeiul legal al desemnării sale, dreptul reprezentanţilor stărilor privilegiate de a-şi alege în mod liber principele[10], fiindu-i trimise totodată şi însemnele puterii[11], totuşi unii demnitari otomani socoteau această acţiune drept o favoare deosebită acordată lui Gabriel Bethlen[12]. Fie şi numai încălcarea — care a atras de altfel replica imediată a principelui Transilvaniei — a ceremonialului otoman legat de mulţimea şi valoarea darurilor trimise în asemenea ocazii[13] constituie un exemplu grăitor pentru o astfel de mentalitate. Însuşi caimacamul Regep paşa nu s-a sfiit să-i explice lui Gabriel Bethlen că era vorba numai de o favoare şi de o răsplată a slujbelor aduse[14] şi nicidecum de respectarea unui drept, declaraţie care anula de fapt prevederile tratatului de la 25 martie 1627 cu privire la recunoaşterea şi confirmarea dreptului de *libera electio*. În aceste împrejurări, principele a transformat cererile sale de respectare a tradiţiei şi ceremonialului legat de trimiterea însemnelor puterii într-o luptă activă pentru apărarea dreptului de *libera electio* şi a autonomiei Transilvaniei. Scrisoarea adresată caimacamului Regep paşa, protectorul său de la Poartă, a deschis şirul unor tratative diplomatice îndelungate, care trebuiau să ducă la împlinirea unei revendicări concrete cu semnificaţie şi valoare de principiu[15], acţiune la care au fost antrenaţi alături de agenţii şi solii Transilvaniei, ambasadorul Olandei, Cornelius Haga, însuşi Regep paşa şi sultana valide. În situaţia în care starea sănătăţii principelui Bethlen se înrăutăţea tot mai mult, succesiunea Ecaterinei de Brandenburg la scaunul Transilvaniei a devenit o problemă acută a relaţiilor principatului autonom cu Imperiul otoman. Mihail Toldalagi,

---

[9] Prevederile ahdnameului emis la 25 martie 1627 la A. Feridun, *op. cit.*, p. 359: „Am dat acest ahdname împărătesc şi poruncesc astfel ca după (moartea) susnumitului Gabriel Bethlen, Ecaterina de Brandenburg, sfîrşitul să-i fie cu noroc, să devină principe, stăpînind ţara Transilvaniei potrivit cu ahdnamelele acordate mai-nainte...".

[10] A. Feridun, *op. cit.*, p. 358: „Deoarece a fost hotărît ca persoana demnă de a domni şi (apărătoare) statornică a principiului supunerii dintre fiii fraţii şi alte rubedenii înrudite cu neamul principilor Transilvaniei şi care, avînd încuviinţarea mea împărătească a fost aleasă la domnie de către ceilalţi nobili, reprezentanţii celor trei naţiuni, şi de către supuşii ţării Transilvaniei, să fie desemnată şi numită principe peste ei şi de către pragul fericirii mele şi să i se dea la mîna sa beratul împărătesc şi ahdnameul purtător de fericire"...

[11] Despre sosirea şi solemnitatea predării la 18 iunie 1626 la Alba Iulia a însemnelor puterii trimise de sultan Ecaterinei de Brandenburg: scrisorile lui Gabriel Bethlen, editate de S. Szilágyi, *Betheln Gábor kiadatlan politikai levelei*, nr. 443, p. 435—436 şi A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 5, p. 61—62.

[12] Istoricul făcut de principele Bethlen despre modul de trimitere al însemnelor puterii, la S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 443, p. 437.

[13] *Ibidem*, p. 437—438 şi A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 5, p. 63.

[14] *Ibidem*, nr. 3, p. 15.

[15] Principele insista asupra necesităţii confirmării fără nici un fel de rezervă a persoanei alese de stările privilegiate, A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 4, p. 50.

primise însărcinarea expresă de a transforma în certitudine tot ceeace fusese dobîndit de Borsos numai în mod formal şi se mai afla în suspensie. Astfel, în cursul lunii noiembrie 1628, toate eforturile sale au avut drept scop unic convingerea treptată — în cadrul unor întrevederi particulare şi oficiale[16] — atît a marilor demnitari cît mai ales a sultanului în privinţa necesităţii reale de a se confirma alegerea Ecaterinei de Brandenburg. Fiind una din acţiunile diplomatice cele mai însemnate întreprinse din ordinul principelui Transilvaniei la nivelul conducerii centrale a Imperiului otoman, misiunea lui Toldalagi a pregătit terenul prielnic unei intervenţii directe a lui Gabriel Bethlen şi a soţiei sale la caimacam şi la sultana valide. Totodată, bunăvoinţa faţă de această problemă manifestată de către unii demnitari otomani şi atunci dar şi cu prilejul soliei lui Toma Borsos era rodul activităţii neobosite a ambasadorului Olandei, Cornelius Haga. Urmărind în primul rînd interesele politice ale ţării sale, angrenată în războiul de 30 de ani, Cornelius Haga a apărat atît în timpul vieţii cît şi după moartea lui Gabriel Bethlen punctul de vedere al principelui Transilvaniei în privinţa succesiunii Ecaterinei de Brandenburg[17]. Asigurările insistente de păstrare a Transilvaniei în sistemul de alianţe al Imperiului otoman prezentate caimacamului Regep paşa atît de către principe[18] cît şi de către Ecaterina de Brandenburg[19] aveau menirea de a spulbera toate îndoielile sădite cu abilitate de către adversari în privinţa succesorului ales de Gabriel Bethlen. Acelaşi argument, la care se adăuga şi dorinţa de a fi considerată ca o fiică a sultanei valide, l-a folosit Ecaterina de Brandenburg pentru a obţine — tot la sugestia lui Cornelius Haga — sprijinul protectoarei sale[20] în vederea dobîndirii prin bunăvoinţa sultanului a confirmării în demnitatea de principe. Tratativele purtate la începutul lunii septembrie 1629 de Gabriel Bethlen cu Murtaza, paşa de Buda, — întregind activitatea diplomatică desfăşurată în capitala Imperiului otoman de către capuchehaia şi solii ardeleni —, reprezintă în acelaşi timp o nouă măsură de prevedere adoptată în condiţiile agravării sănătăţii sale. De altfel, tot boala l-a silit pe principe să întrerupă întrevederea secretă de la Debreţin, în cursul căreia purtase discuţii îndelungate cu Murtaza paşa asupra guvernării viitoare a Transilvaniei[21]. Conştient de problemele şi dificultăţile ridicate de domnia unei femei lipsite de ex-

[16] Raportul adresat de Toldalagi principelui Bethlen la I. Mikó, *Erdélyi történelmi adatok*, vol. I, Cluj, 1855, p. 251—252.

[17] Scrisoarea Ecaterinei de Brandenburg adresată caimacamului Regep paşa: S. Gergely, *Okmányok Brandenburgi Katalin székfoglalása történetéhez*, în „Történelmi Tár" 1894, nr. 3, p. 424 şi scrisoarea adresată de Bornemisza lui Césy: I. Hudiţă, *Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains tirés des archives de France*, Iaşi 1929, p. 47.

[18] A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 32, p. 143..

[19] S. Gergely, *op. cit.*, nr. 3, p. 424.

[20] *Ibidem*, nr. 2, p. 423.

[21] *Chronicon Fuchsio- Lupino- Oltardinum sive Annales Hungarici et Transsilvanici*, ed. J. Trausch, Coronae 1847—1848, p. 313.

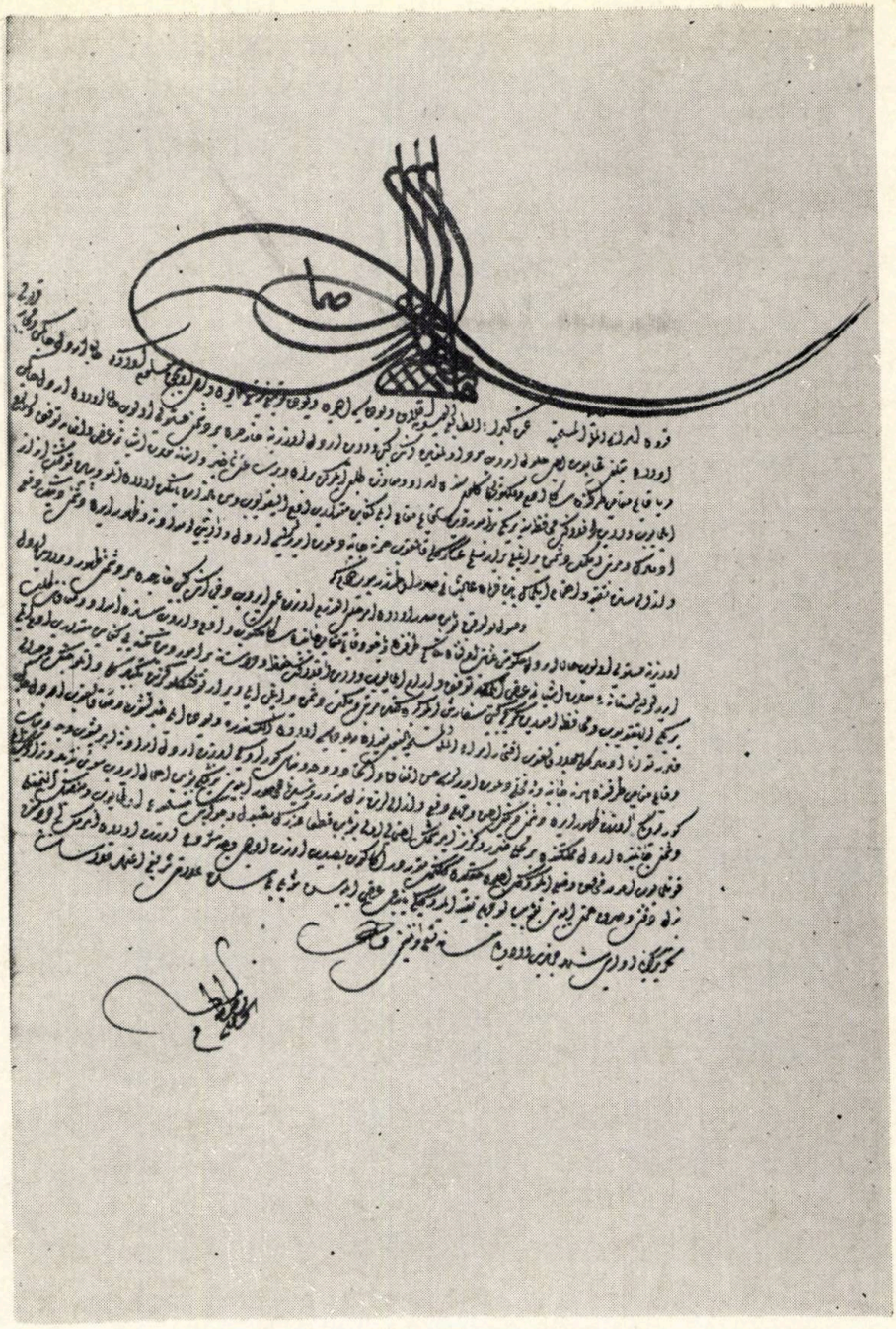

Pl. 1. — 1629 decembrie 17—27. Firmanul sultanului Murad al IV-lea adresat domnului Țării Românești, Leon Tomșa.

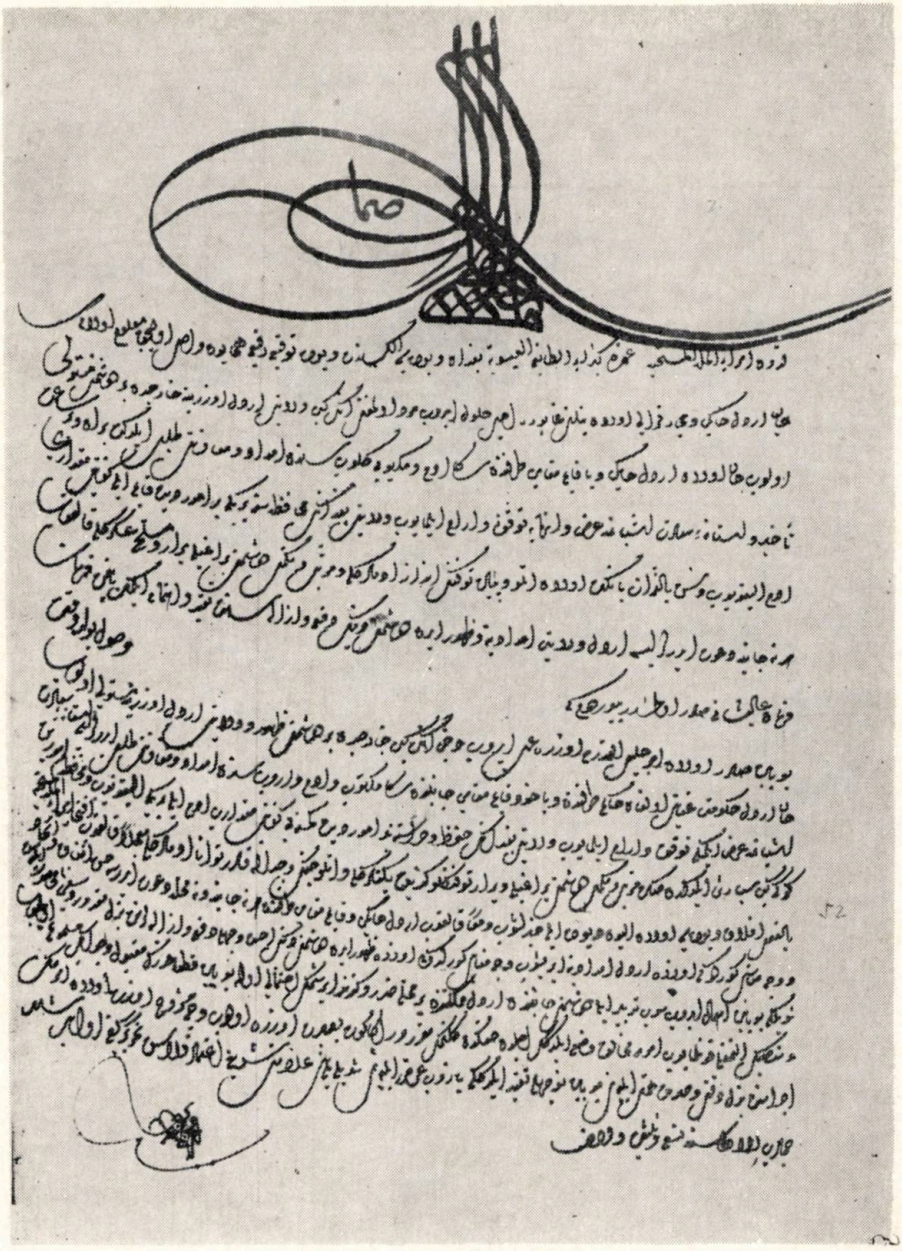

Pl. 2 — 1629 decembrie 17—27. Firmanul sultanului Murad al IV-lea adresat domnului Moldovei, Alexandru Coconul.

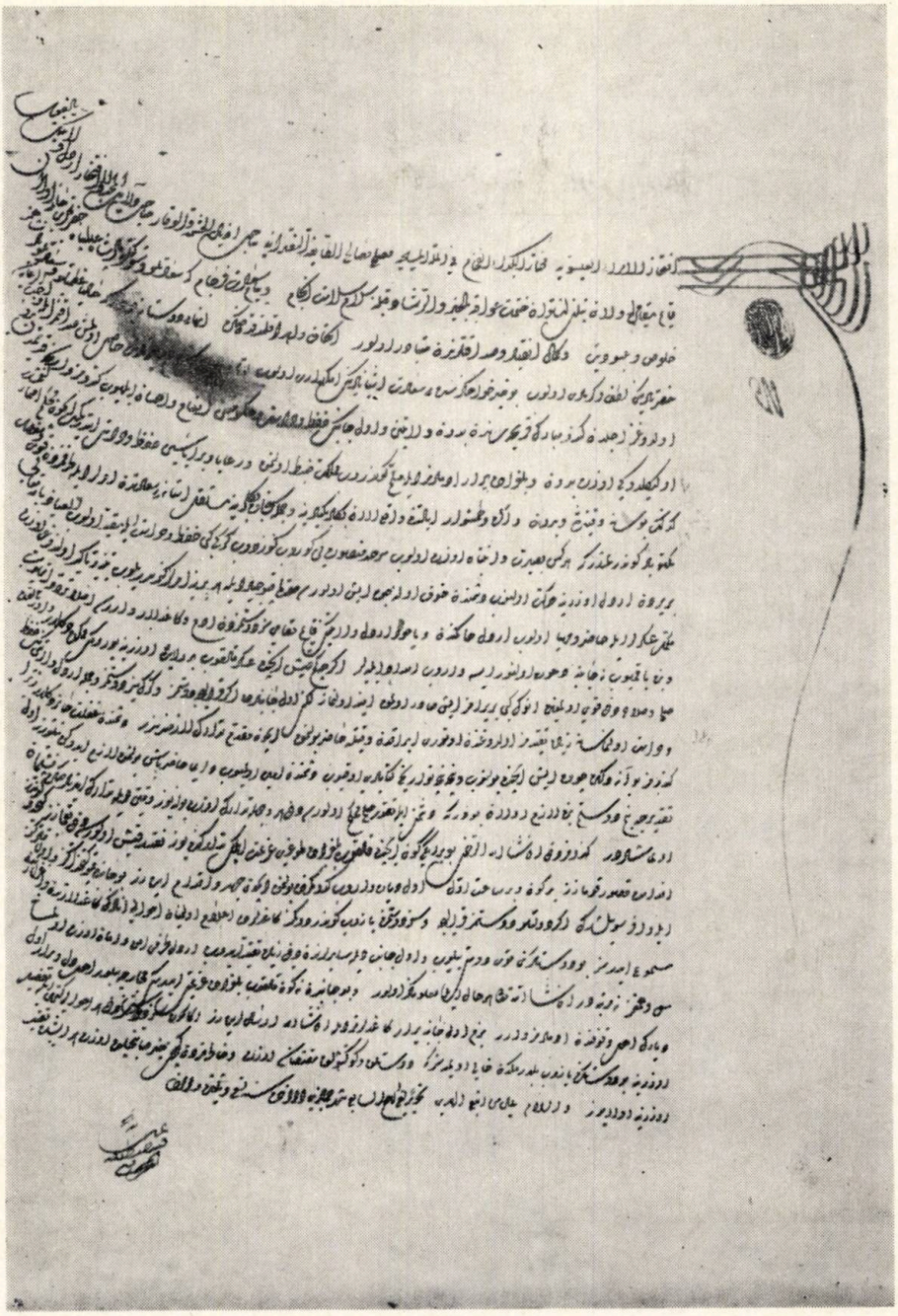

Pl. 3 — 1630 ianuarie 22. Scrisoarea noului pașă de Buda, Hasan, către guvernatorul Transilvaniei, Ștefan Bethlen.

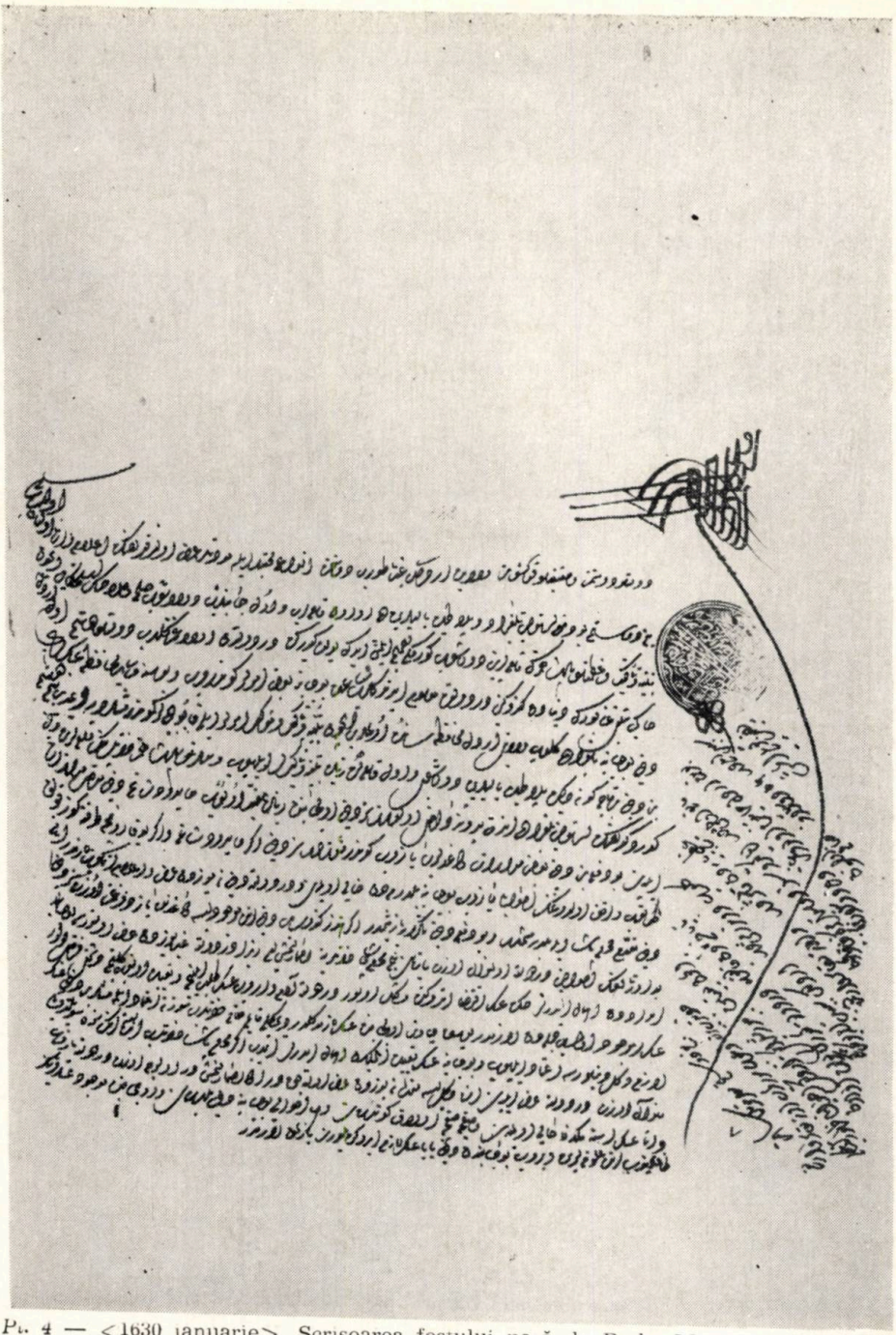

Pl. 4 — <1630 ianuarie>. Scrisoarea fostului pașă de Buda, Murtaza, către guvernatorul Transilvaniei, Ștefan Bethlen.

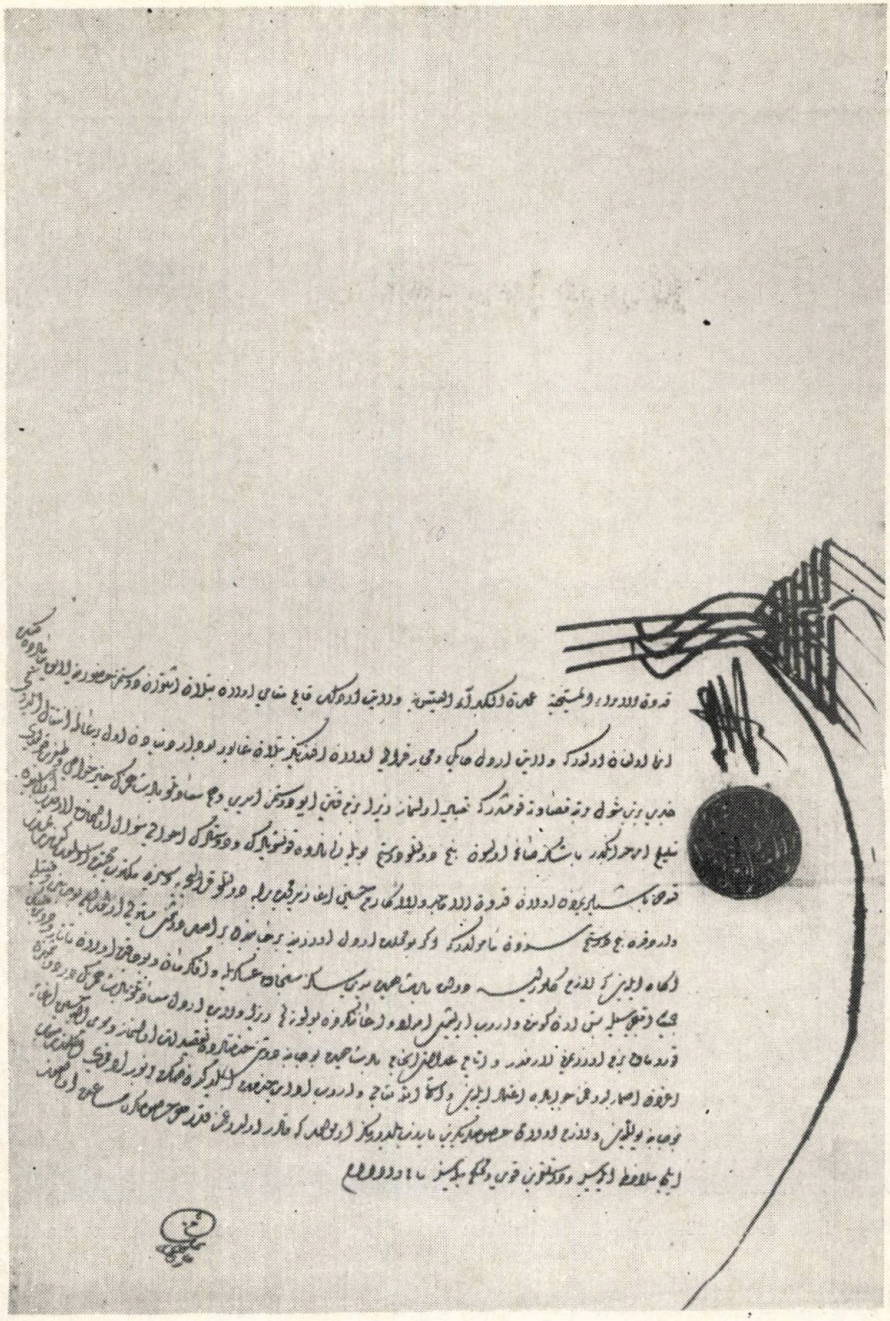

Pl. 5 — <1630 inauarie>. Scrisoarea lui Süleyiman paşa către guvernatorul Transilvaniei, Ştefan Bethlen.

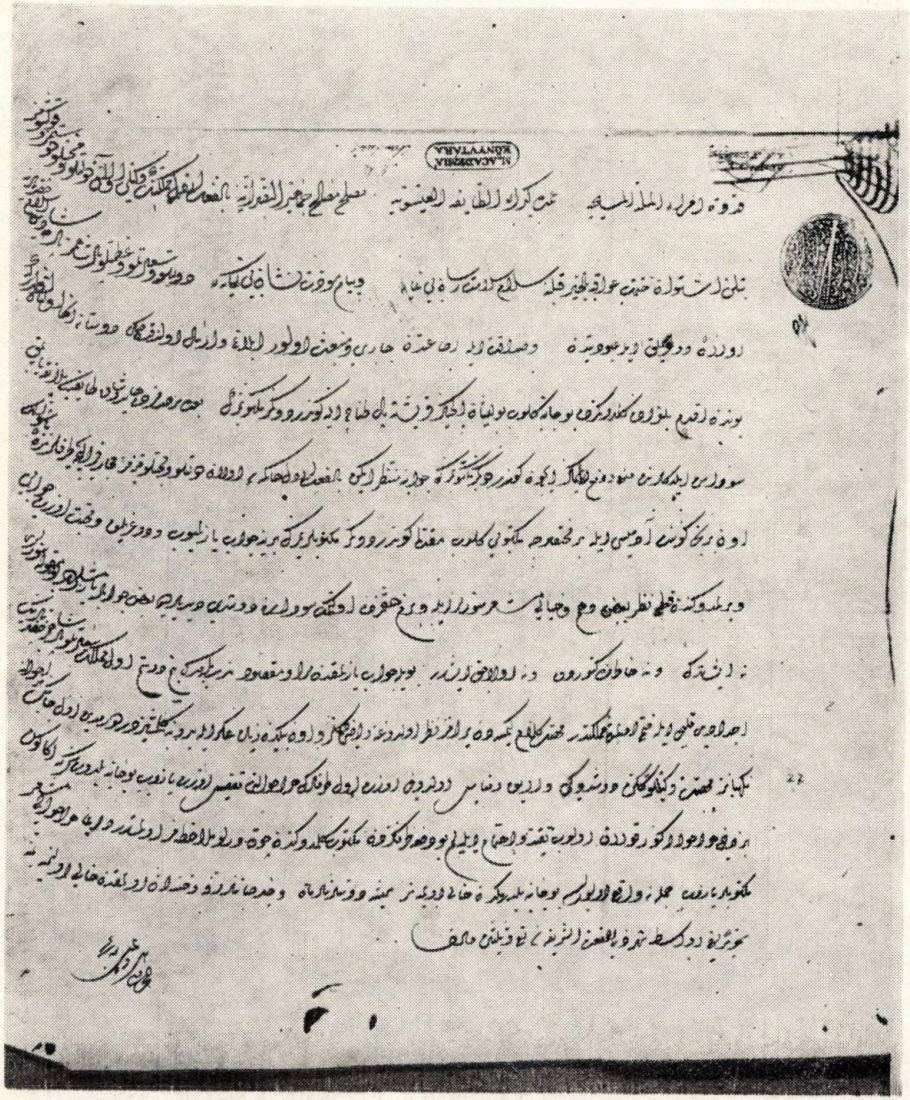

Pl. 6 — 1630 iunie 22—iulie 1. Scrisoarea paşei de Buda, Hasan către guvernatorul Transilvaniei, Ştefan Bethlen.

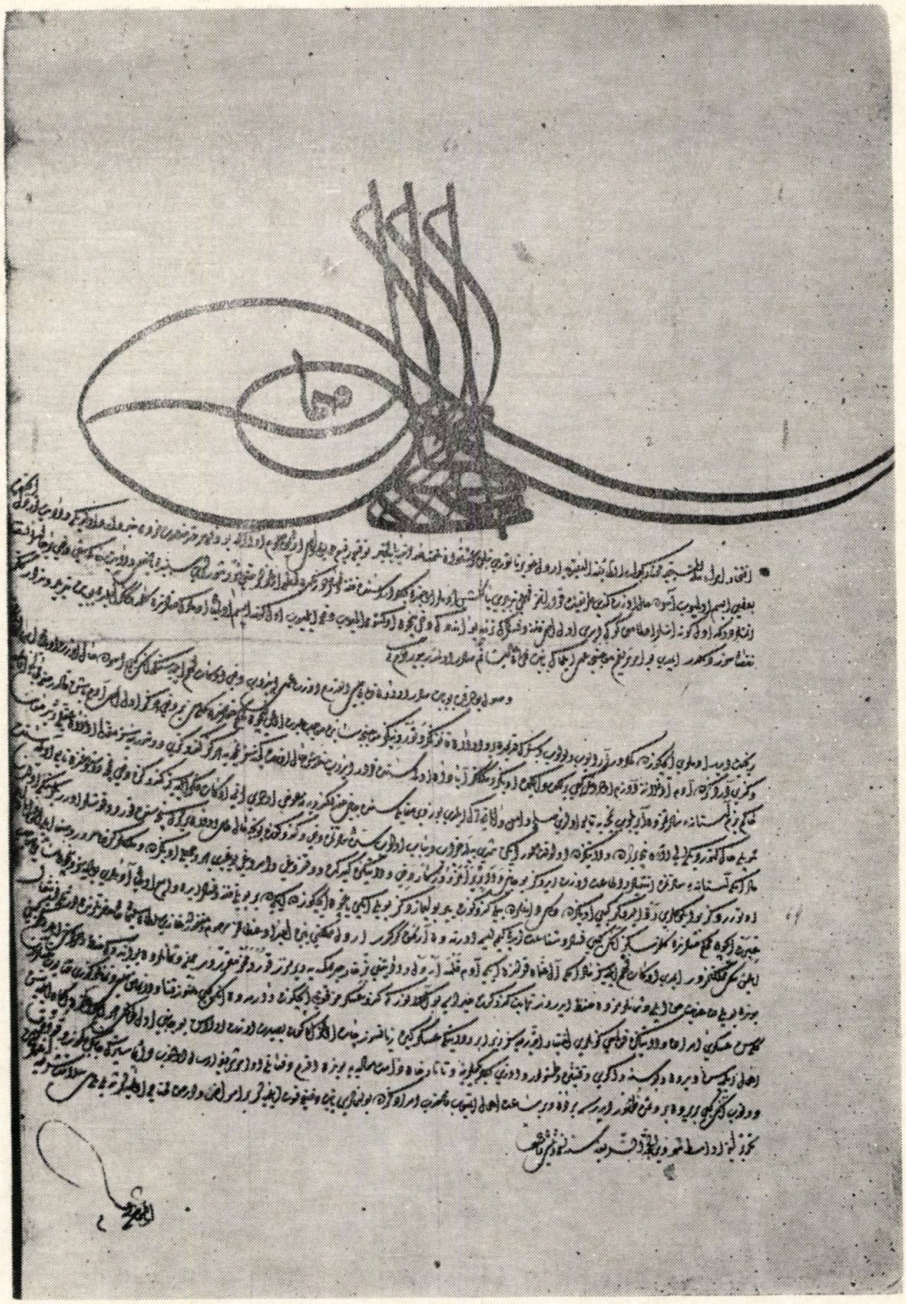

Pl. 7 — 1630 iulie 22—31. Firmanul sultanului Murad al IV-lea adresat guvernatorului Transilvaniei, Ştefan Bethlen.

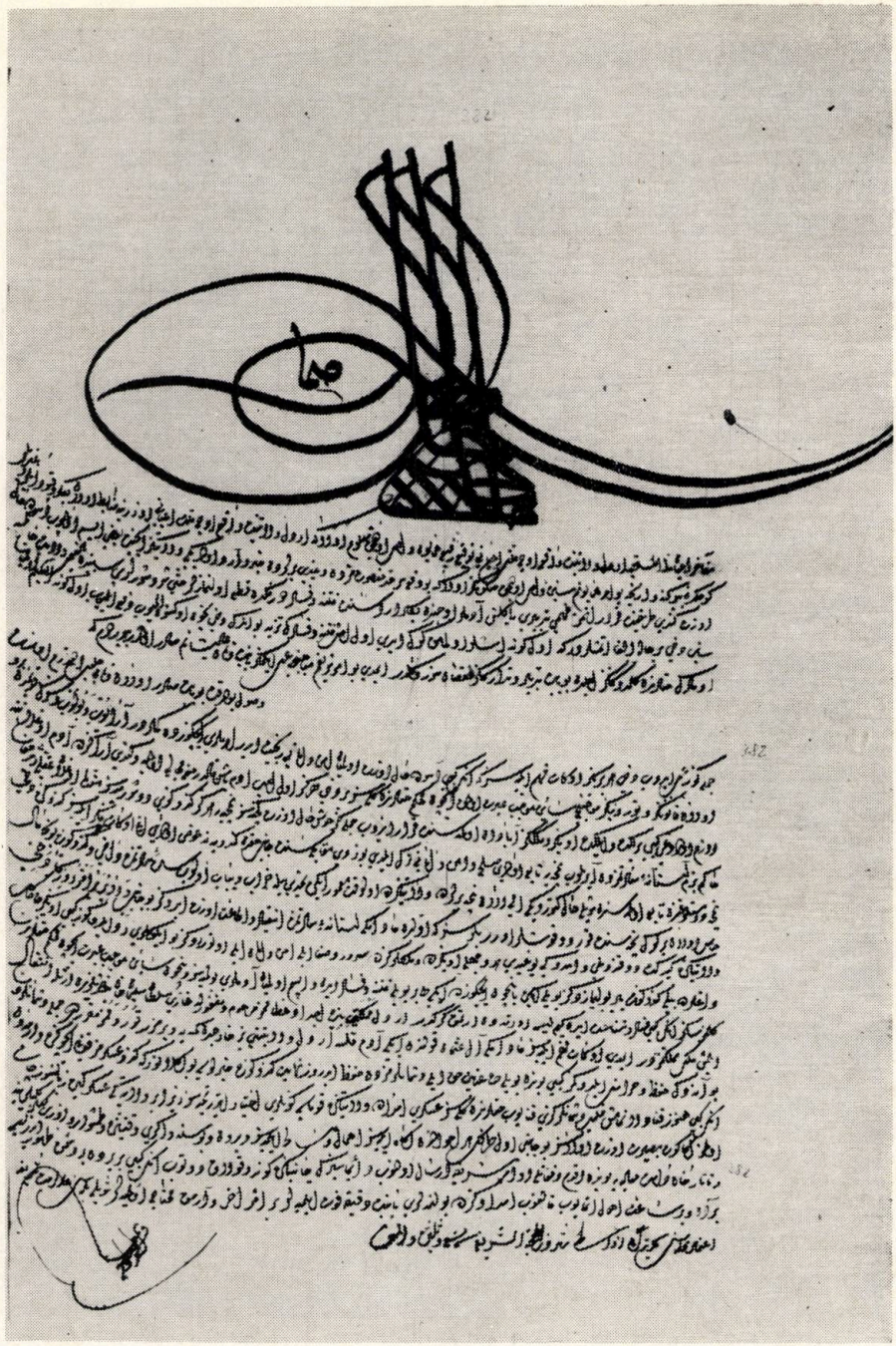

Pl. 8. — 1630 iulie 22—31. Firmanul sultanului Murad al IV-lea adresat stărilor din Transilvania

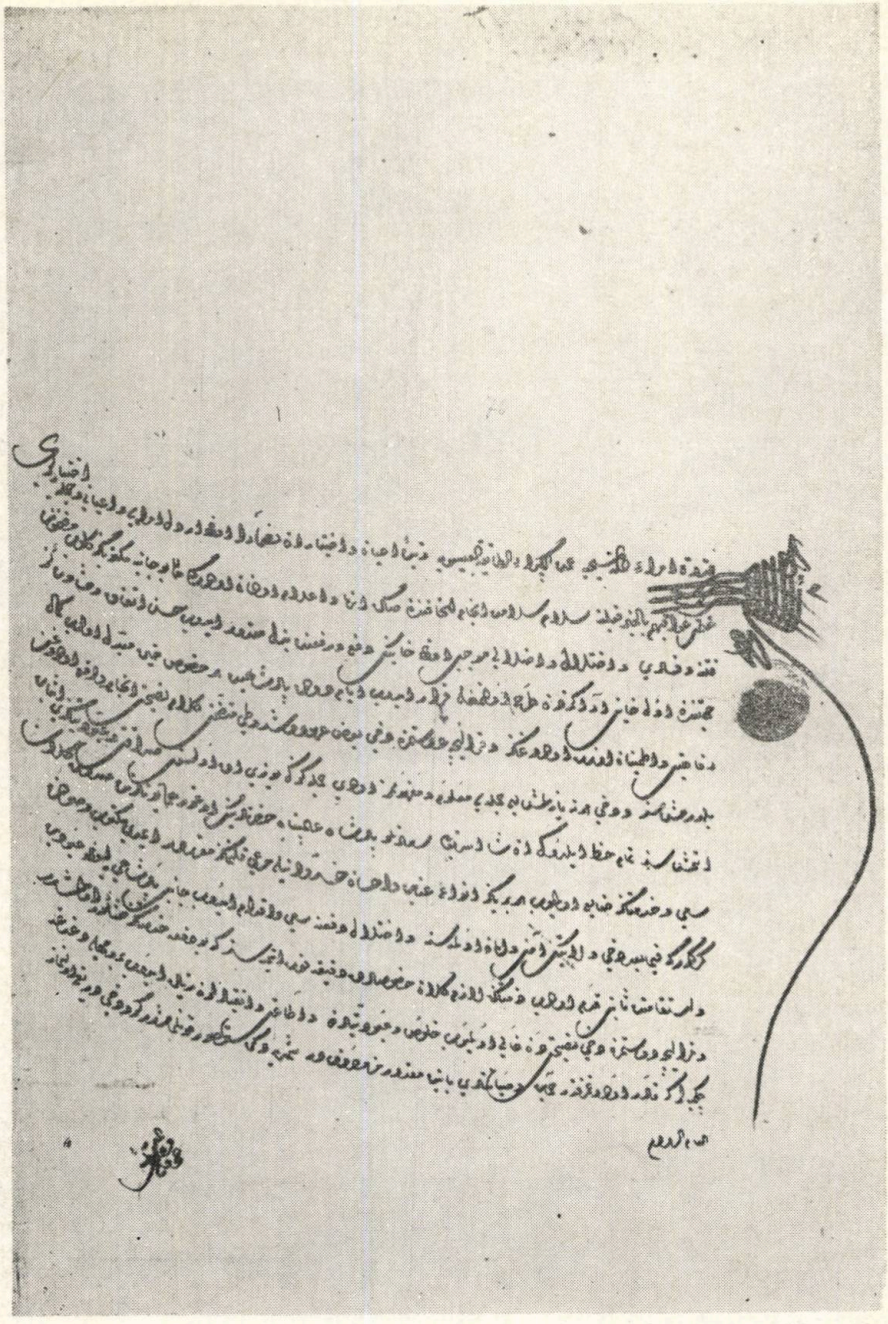

Pl. 9 — <1630 august>. Scrisoarea caimacamului Regep paşa către stările din Transilvania

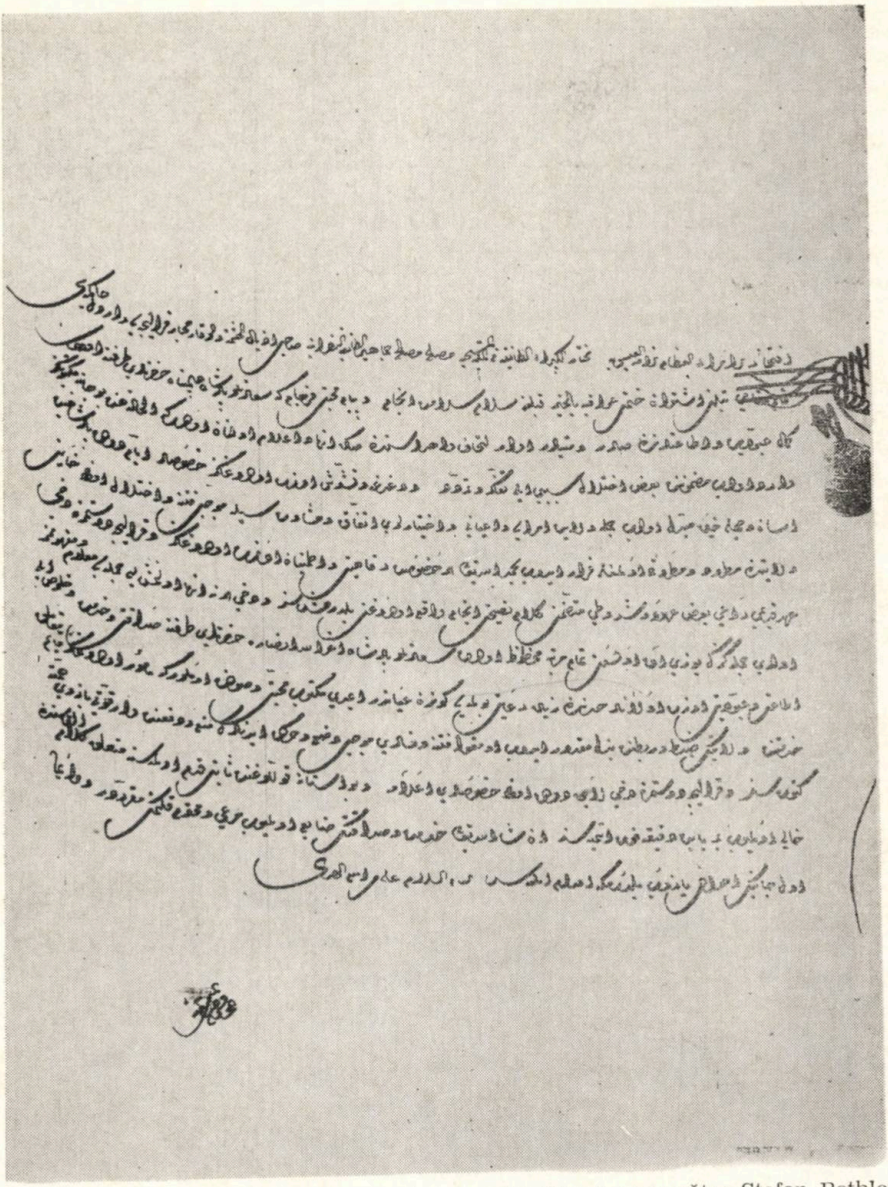

Pl. 10 — <1630 august>. Scrisoarea caimacamului Regep paşa către Ştefan Bethlen, guvernatorul Transilvaniei

perienţă politică, Gabriel Bethlen a considerat că numai principiul împărţirii puterii între principesă şi un guvernator priceput, ales în persoana fratelui său Ştefan Bethlen, putea asigura continuarea politicii sale[22].

Pentru Imperiul otoman care-şi concentrase majoritatea forţelor sale militare în războiul cu Iranul, moartea principelui transilvănean (15 noiembrie 1629) a însemnat dispariţia deopotrivă a unui factor de echilibru în relaţiile sale cu ţările române şi a unui adversar periculos al Austriei şi al Ligii catolice angrenate în războiul de 30 de ani. Este deci firesc ca vestea morţii lui Bethlen, care ajunsese la Poartă tocmai în momentul audienţei de bun-rămas al capuchehaiei Transilvaniei, să fi stîrnit teama — justificată de altfel — faţă de pericolul trecerii ţării în stăpînirea Habsburgilor[23]. Din acest considerent, capuchehaia împreună cu ambasadorul Olandei şi cu Regep paşa au încercat să tăinuiască vestea cît mai mult cu putinţă, dezminţind-o chiar în momentul în care a fost anunţată de către aurarii francezi din Transilvania[24]. Intervenţia imediată a lui Cornelius Haga la Regep paşa, care i-a acordat o audienţă secretă, a grăbit rezolvarea favorabilă a succesiunii Ecaterinei de Brandenburg[25]. Astfel, hotărîrea fermă a caimacamului de a acorda principesei ajutorul necesar în vederea consolidării domniei se datora — aşa cum i-o mărturisise de altfel şi ambasadorului Olandei — atît politicii şi activităţii militare antihabsburgice desfăşurate de Gabriel Bethlen, cît mai ales speranţei de continuare a acesteia[26]. Fără îndoială că şi scrisorile şi darurile trimise la Poartă la sugestia lui Cornelius Haga, însoţite de demersurile sale diplomatice, au contribuit la cîştigarea bunăvoinţei şi sprijinului caimacamului, al sultanei valide, şi al unor funcţionari cu influenţă, printre care se numărau Iusuf aga müteferika şi tîlmaciul Abraham Corman[27]. Înlăturarea pericolului reprezentat de o ocupaţie habsburgică — realitate care a constituit în repetate rînduri singura comunitate de interese politice între Transilvania şi Imperiul otoman — explică în aceste împrejurări adoptarea grabnică a măsurilor de apărare a ţării, îndeplinindu-se întocmai cererile înaintate de Ecaterina de Brandenburg şi de guvernatorul Ştefan Bethlen[28].

La scurt timp după înzestrarea capuchehaiei ardelene cu instrucţiunile diplomatice cuvenite, Murad al IV-lea a confirmat în cuprinsul

---

[22] F. R. v. Krones, *op. cit.*, p. 348.

[23] H. Marczali, *Regeszták a külföldi levéltárakból Brandenburgi Katalin és Rákócziak történetéhez 1629—1712*, în „Történelmi Tár", 1880, p. 143.

[24] S. Gergely, *op. cit.*, nr. 7, p. 434.

[25] *Ibidem*, nr. 5, p. 426—427.

[26] H. Marczali, *op. cit.*, p. 144.

[27] S. Gergely, *op. cit. loc. cit.*

[28] Vezi instrucţiunile trimise de Ecaterina de Brandenburg capuchehaiei Transilvaniei îndată după moartea lui Gabriel Bethlen, la I. Lupşa, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj 1940, nr. 73, p. 181 ca şi scrisoarea lui Ştefan Bethlen adresată marelui vizir, la S. Gergely, *Okiratok az interregnum történetéhez 1629*, în „Történelmi Tár" 1884, nr. 2, p. 282—284.

actului de investitură *(berat)* cu caracter de ahdname[29], emis în intervalul 18—28 noiembrie 1629, alegerea Ecaterinei de Brandenburg şi desemnarea lui Ştefan Bethlen drept guvernator al ţării. În virtutea acestui fapt, firmanul adresat stărilor privilegiate ale Transilvaniei, purtînd aceeaşi dată cu firmanul de investitură, anunţa recunoaşterea Ecaterinei în scaunul princiar şi a lui Ştefan Bethlen ca guvernator[30], acţiune reînnoită de sultan la un interval de numai o lună[31]. Hotărîrea Porţii, comunicată la început în chip confidenţial de către Regep paşa, a fost adusă oficial la cunoştinţa capuchehaiei transilvănene în noaptea de 9/10 decembrie 1629[32]. Reînnoirea vechiului legămînt *(ahd)* care consfinţea statutul Transilvaniei de pămînt tributar *(dar al ahd* sau *dar al sulh)*[33], a fost însoţită de adoptarea unor măsuri cu caracter politic şi militar, care decurgeau în mod firesc din aplicarea principiului de „prieten al prietenului şi duşman al duşmanului" *(dosta dost ve düşmana düşman)*. Măsurile amintite reprezentau de fapt o nouă garanţie de respectare a autonomiei Transilvaniei în condiţiile în care ambasadorul Olandei reuşise să prezinte drept zvonuri false promisiunile făcute de unii pretendenţi la scaunul princiar, referitoare la mărirea haraciului ţării şi la cedarea cetăţii Ineu[34].

Aşadar, în virtutea obligaţiei şi făgăduielii sale de a apăra Transilvania, sultanul Murad al IV-lea a comunicat Austriei[35] şi Poloniei[36] numirea noului principe, cerînd totodată celor două puteri să nu acorde sprijin duşmanilor Ecaterinei de Brandenburg sau să-i prejudicieze în vreun fel ţara, pentru a respecta întocmai tratatele de pace încheiate cu Imperiul otoman. În acelaşi timp, apărarea efectivă a Transilvaniei devenise misiunea comună a tuturor comandanţilor militari otomani aflaţi în apropierea principatului, a hanului tătar şi a domnilor Ţării Româ-

---

[29] Versiunea maghiară publicată de S. Gergely, *op. cit.*, nr. 3, p. 286—288; traducerea românească la I. Lupaş, *op. cit.*, nr. 74, p. 182—3. Caracterul de ahdname al beratului de investitură îl dă formula următoare: „Cîtă vreme veţi fi cu statornicie adevărată şi cu deplină dreptate faţă de puternica şi nebiruita mea demnitate împărătească şi faţă de strălucitul ei scaun, sîntem duşmanii duşmanilor şi prietenii prietenilor voştri".

[30] S. Gergely, *op. cit.*, nr. 5, p. 291.

[31] *Ibidem*, nr. 15, p. 470.

[32] H. Marczali, *op. cit.*, p. 143 şi S. Gergely, *Okmányok Brandenburgi Katalin székfolgalása ...*, nr. 11, p. 444.

[33] Pentru această problemă: A. Decei, *Tratatul de pace — Sulhname — încheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan cel Mare la 1479*, reeditat în volumul A. Decei, *Relaţii Româno—Orientale*, Bucureşti, 1978, p. 137—139 şi I. Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les Pays Roumains*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", 1972/1, p. 63—74.

[34] S. Gergely, *op. cit.*, nr. 7, p. 435.

[35] Referiri la cererile exprese adresate Austriei şi palatinului Ungariei, Nicolae Eszterházy în scrisoarea adresată de caimacamul Regep paşa Ecaterinei de Brandenburg, la S. Gergely, *op. cit.*, nr. 12, p. 446.

[36] Pentru cererile de neintervenţie în Transilvania adresate Poloniei, vezi T. Gemil, *Ţările Române în contextul politic internaţional 1621—1672*, Bucureşti 1979, p. 74—75.

nești și Moldovei au și primit însărcinări speciale în acest sens[37], fiecare în funcție de importanța sa. Cu acest prilej au fost trimise domnilor români porunci cu un conținut aproape identic. Atît Leon Tomșa, domnul Țării Românești cît și Alexandru Coconul, domnul Moldovei, erau obligați — sub amenințarea unor pedepse aspre — să intervină, la cererea principelui ori a guvernatorului Transilvaniei[38], în fruntea unor corpuri de oaste. Această măsură devenise cu atît mai necesară cu cît solii Transilvaniei la Poartă cereau ajutor militar[39], în condițiile în care imperialii făceau presiuni asupra lui Ștefan Bethlen pentru a-i impune restituirea teritoriilor din Partium, în conformitate cu prevederile tratatului încheiat de Gabriel Bethlen cu Austria. Cu acest prilej, sultanul Murad al IV-lea, care numise ca bei de Szolnok pe Muharrem pașa, îl obliga pe Murtaza, pașa de Buda, să intre cu oaste în Transilvania numai în cazul unei cereri formulate în mod expres de principele sau de guvernatorul țării, ori în cazul unui atac dezlănțuit de Austria[40]. Faptul că în cuprinsul aceluiași ordin sultanul îl încunoștiința și de cererile de ajutor ale Transilvaniei, explică măsurile adoptate în decembrie 1629 de pașa de Buda, privite mai apoi drept o depășire a atribuțiilor sale. Este vorba de manevrele militare întreprinse din ordinul lui Murtaza pașa, cu scopul de a asigura atît la Debrețin, cît mai ales la Gyula[41], o concentrare cu caracter demonstrativ a oștilor otomane din pașalîcul Budei și al Timișoarei. În ciuda rugăminților exprimate de guvernatorul Ștefan Bethlen, dornic să evite orice conflict cu Austria, Ibrahim, pașa de Timișoara, a executat întocmai porunca pașei de Buda. În loc să se oprească la Esseg (Osijek)[42], îndeplinind cererea guvernatorului Transilvaniei, Ibrahim pașa împreună cu Memi bei și-au masat oștile la Gyula, acțiune care a fost interpretată de partida prohabsburgică din țară ca o încercare de ocupare a cetății Ineu[43]. Cum însă imperialii nu și-au manifestat doar îngrijorarea față de concentrarea trupelor otomane la hotarele Transilvaniei, ci luaseră chiar măsuri în vederea mobilizării haiducilor și a atacării Partiumului[44], Ștefan Bethlen a cerut insistent și în repetate rînduri atît pașei de Buda cît și pașei de Timișoara să renunțe la o asemenea manevră[45]. Hotărîrea neclin-

[37] Caimacamul Regep pașa s-a grăbit să comunice Ecaterinei de Brandenburg măsurile militare adoptate în vederea sprijinirii domniei sale, vezi S. Gergely, *op. cit.*, nr. 12, p. 445—446 și H. Marczali, *op. cit.*, p. 144.

[38] Vezi anexa I și II.

[39] A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 36, p. 149.

[40] *Ibidem.*

[41] Cu acest prilej Ibrahim pașa i-a cerut guvernatorului să aleagă locul de adunare al trupelor otomane; I. Lupaș, *op. cit.*, nr. 75, p. 67—68: „... în înțelegere cu sfatul țării să ne trimiți măria ta poruncă unde să ne așezăm la Gyula ori la Lipova? Oricum va porunci măria ta împreună cu țara noi de asta ne ținem".

[42] S. Gergely, *Okiratok az interregnum történetéhez*, nr. 9, p. 296.

[43] *Ibidem*, nr. 11, p. 300, nr. 20, p. 478—479.

[44] *Ibidem*, nr. 13, p. 303. Palatinul Nicolae Eszterházy trimisese o oaste condusă de Mihail Pongrácz.

[45] Pentru cererile sale, cf. *ibidem*, nr. 8, p. 294, nr. 9, p. 296, nr. 11, p. 300, nr. 12, p. 301, nr. 13, p. 303, nr. 20, p. 478—479.

tită a conducerii principatului de a păstra pacea cu Austria, adusă la cunoştinţă lui Murtaza paşa atît de către Muharrem paşa, trimisul său la Alba Iulia, cît şi de către Paul Keresztessi, solul Transilvaniei la Buda, a impus retragerea grabnică a oştilor otomane de la Gyula pentru a nu se încălca dispoziţiile date de sultan în privinţa intervenţiei militare a paşei de Buda în Transilvania. În condiţiile în care adoptarea măsurilor militare ajunsese chiar să depăşească atribuţiile paşei de Buda, rugămintea sa adresată lui Ştefan Bethlen, de a anunţa cît mai grabnic Poarta asupra celor întîmplate[46], este cît se poate de firească.

Acelaşi eşec înregistrat de Murtaza paşa în realizarea planului de a apăra Transilvania explică şi cererea sa[47] — satisfăcută de altfel de sultan — de a fi înlocuit din funcţia de paşă de Buda. În acest context se încadrează şi scrisoarea adresată guvernatorului Transilvaniei, în care, anunţînd în treacăt înlocuirea sa din funcţie, Murtaza paşa insista asupra modalităţii de a se păstra sprijinul militar otoman. În concepţia sa, apărarea eficientă a Transilvaniei se putea realiza numai printr-o acţiune de revenire asupra refuzului — comunicat de ceaşul Iusuf lui Regep paşa — de a se primi atunci ajutorul oştii otomane şi prin transmiterea regulată a ştirilor referitoare la situaţia din Austria şi la mişcările haiducilor[48]. Fără îndoială că înlăturarea din funcţia de paşă de Buda a unui bun cunoscător al relaţiilor Transilvaniei cu Imperiul otoman, Austria şi cu haiducii a stîrnit nemulţumirea Ecaterinei de Brandenburg şi a lui Ştefan Bethlen[49], care au încercat — prin intermediul lui Cornelius Haga — să îndrepte situaţia nou creată. Intervenţia energică a ambasadorului Olandei, însărcinat să negocieze menţinerea sau cel puţin mutarea paşei de Buda la Székesfehérvár[50] nu a avut alt rezultat decît obţinerea unor asigurări referitoare la atitudinea noului demnitar otoman numit la Buda şi a făgăduielii legate de prezenţa lui Murtaza paşa în apropierea hotarelor Transilvaniei. Într-adevăr, din cauza incursiunilor căzăceşti, Murtaza paşa a fost mutat — îndeplininduse cererea — la hotarele Podoliei, în timp ce Hasan, noul paşă de Buda, era obligat, în virtutea ordinului primit de la Poartă, să continue politica şi relaţiile predecesorului său cu Transilvania[51]. Scrisoarea trimisă de la Constantinopol la 22 ianuarie 1630 reprezintă dovada cea mai grăitoare în privinţa modului în care Hasan paşa îndeplinea asigurările date ambasadorului olandez. Ca şi Murtaza paşa, noul paşă de Buda

[46] În legătură cu retragerea oştilor lui Ibrahim paşa şi Memi bei de la Gyula şi acţiunea de încunoştiinţare a Porţii: S. Gergely, *op. cit.*, nr. 13, p. 303.

[47] S. Gergely, *Brandenburgi, Katalin és a diplomácia*, în „Történelmi Tár", 1895, nr. 9, p. 217—218.

[48] Vezi anexa IV.

[49] Despre atitudinea lor faţă de această problemă: S. Gergely, *Okiratok az interregnum történetéhez*, nr. 21, p. 481.

[50] Instrucţiunile trimise lui Cornelius Haga, la S. Gergely, *Brandenburgi Katalin és a diplomácia*, în „Történelmi Tár", 1896, nr. 24, p. 477—478.

[51] Despre rezultatele misiunii sale, cf. S. Gergely, *op. cit.*, în „Történelmi Tár" 1897, nr. 34, p. 716 şi nr. 64 în „Történelmi Tár" 1898, p. 530.

adoptase măsurile cu caracter militar cuvenite într-o asemenea ocazie: deplasarea unor corpuri de oaste la Belgrad și Buda, acțiune însoțită de trimiterea ordinelor adresate beilerbeilor și sangeacbeilor din pașalîcurile Bosnia, Timișoara, Buda, Eger și Kanizsa, de a fi pregătiți oricînd să apere Transilvania. Spre deosebire de predecesorul său, Hasan pașa considera însă că întărirea forței militare a Transilvaniei, ca și creșterea vigilenței față de manevrele trupelor austriece[52] puteau asigura îndeplinirea misiunii sale, paza hotarelor principatului autonom și ocrotirea făgăduită de Poartă Ecaterinei de Brandenburg și guvernatorului Ștefan Bethlen. Este deci firesc ca atît promisiunile cît mai ales măsurile — devenite tradiționale — adoptate de noul pașă de Buda în vederea prevenirii unui atac al Austriei să coincidă cu interesele politice ale conducerii Transilvaniei. Ștefan Bethlen avea toate motivele să-și exprime mulțumirea în această privință, mai ales că încă înainte de a părăsi Constantinopolul, pașa de Buda făgăduise din nou ambasadorului olandez[53] să acorde ajutor nelimitat Ecaterinei de Brandenburg.

Așadar, la începutul lunii aprilie 1630 existau toate condițiile favorabile pentru trimiterea unei solii la Hasan pașa, la Buda. Misiunea încredințată lui Paul Keresztessi avea menirea de a contribui la informarea amănunțită asupra problemelor cu care era confruntată Transilvania și de a cere pe această bază sprijinul diplomatic și militar necesar[54]. Totodată, atitudinea atît de binevoitoare adoptată de Hasan pașa față de teritoriul învecinat reflectă în mod nemijlocit caracterul relațiilor dintre Transilvania și Imperiul otoman în această perioadă. Primirea de care s-a bucurat la Poartă în aprilie 1630 solul Mihail Toldalagi, însoțit de trimisul personal al Ecaterinei de Brandenburg, Heinrich von Dreyling, constituie un adevărat exemplu pentru sprijinul diplomatic acordat principatului transilvănean[55]. Bunăvoința deosebită manifestată de caimacam și de capudan pașa era întreținută deopotrivă de reprezentanții Transilvaniei, dar și de ambasadorii Olandei, Franței și Angliei, ca urmare a intervenției personale a electorului Georg Wilhelm de Brandenburg[56]. Cu timpul, reprezentanții de la Constantinopol ai sta-

---

[52] Un exemplu concludent pentru concepția sa îl constituie pasajul următor din anexa III: „...deoarece noi înșine care pînă în clipa de față ne-am aflat în multe împrejurări și am citit multe cărți de istorie știm că nu poți fi sigur de dușman și că trebuie să fii mereu pregătit. În acest caz, prietenul meu, avem nevoie de lucrul următor: oricît de trainică ar fi pacea cu dușmanul, voi, la rîndul vostru să fiți pregătiți în toate privințele".

[53] H. Marczali, *op. cit.*, p. 148.

[54] Despre această problemă: scrisoarea lui Ștefan Bethlen trimisă la 3 aprilie 1630 pașei de Buda, la S. Gergely, *Brandenburgi Katalin és Bethlen István összeköttetése a Portával, 1630*, în „Történelmi Tár" 1885, nr. 1, p. 97—98.

[55] Vezi scrisoarea lui Heinrich von Dreylinö adresată Ecaterinei de Brandenburg la S. Gergely, *Brandenburgi Katalin és a diplomácia*, în „Történelmi Tár", 1897, nr. 33, p. 714.

[56] Despre sprijinul cerut rezidentului francez Césy: *ibidem* în „Történelmi Tár" 1895, nr. 3, p. 211 și nr. 15, p. 229; despre ajutorul solicitat ambasadorilor Olandei și Angliei; H. Marczali, *op. cit.*, p. 133.

telor protestante nu au mai putut ascunde otomanilor contradicţia între atitudinea ideală pe care ei înşişi o atribuiseră principesei şi cea reală, adoptată de aceasta în relaţiile cu stările privilegiate şi cu Austria. Astfel, încă în timpul vieţii soţului ei, Ecaterina de Brandenburg trecuse în taină la catolicism[57], devenind treptat — spre nemulţumirea crescîndă a aceloraşi stări — o unealtă în mîinile partidei filohabsburgice, în frunte cu comitele suprem de Cluj, Ştefan Csáky. În afara faptului că reglementarea de către principele Bethlen a cîrmuirii Transilvaniei pe baza principiului diviziunii puterii între principesă şi guvernator purta în sine germenii unor neînţelegeri profunde, încercarea sfetnicilor catolici de a instaura o guvernare absolutistă[58] a declanşat o criză internă gravă. Deşi acceptase hotărîrile dietei de la Alba Iulia, reprezentînd în egală măsură condiţiile de guvernare dar şi o victorie a partidei protestante grupată în jurul lui Ştefan Bethlen[59], principesa s-a împăcat totuşi greu cu limitarea autorităţii sale. De aceea, relaţiile personale, încrederea în misiunea dată lui Ştefan Csáky de a apăra cetăţile Tokaj şi Munkács, dar mai ales susţinerea în continuare a partidei catolice, a accentuat vechea nemulţumire a stărilor transilvănene. Aceasta debutase cu căsătoria lui Gabriel Bethlen, sporind după desemnarea Ecaterinei de Brandenburg ca succesoare a sa[60]. Pe de altă parte, zvonul referitor la negocierile purtate în vederea încheierii unei căsătorii între principesă şi fiul regelui Poloniei reprezenta încălcarea condiţiei principale de guvernare impusă de partida protestantă şi de guvernatorul Ştefan Bethlen. Mult mai primejdioasă era însă atît pentru întreaga situaţie politică a Transilvaniei cît şi pentru însăşi domnia Ecaterinei de Brandenburg, încercarea palatinului Eszterházy, sprijinit de partida catolică din principat, de a-l ridica la tron pe Sigismund Prépostváry[61].

În aceste împrejurări, legăturile principesei cu Ştefan Csáky şi cu partida catolică au devenit un pericol pentru autonomia Transilvaniei, avînd în acelaşi timp repercusiuni serioase asupra relaţiilor principatului cu Imperiul otoman. De altfel şi atitudinea adoptată de Ecaterina de Brandenburg faţă de paşa de Buda, Hasan, care nu s-a sfiit să se plîngă guvernatorului Ştefan Bethlen şi probabil şi la Poartă, nu a contribuit decît la trezirea unor suspiciuni în legătură cu orientarea politică a ţării[62]. Astfel, solii Transilvaniei la Constantinopol ajunseseră în situaţia de a nu mai putea dezminţi veştile referitoare la nemulţumirile

---

[57] Despre împrejurările în care a avut loc trecerea sa la catolicism ca şi grija de a dezminţi această acţiune în faţa stărilor: F. R. v. Krones, *Katharina von Brandenburg-Preussen*, p. 345—346, 347—348, 350.

[58] Raportul întocmit de Joahnn v. Koszpoth, Friderich v. Götzen, Christoff Napsz, trimişii electorului de Brandenburg la Alba Iulia: H. Marczali, *op. cit.*, p. 137.

[59] S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia*, vol. IX, Budapesta 1883, nr. VI, p. 77—107, F. R. v. Krones, *op. cit.*, p. 349—350.

[60] S. Gergely, *op. cit.*, nr. 39, p. 724 şi H. Marczali, *op. cit.*, p. 137.

[61] F. R. v. Krones, *op. cit.*, p. 350—351.

[62] Anexa VI.

și tulburările interne, criză depășită însă între timp. Relațiile Ecaterinei de Brandenburg cu un exponent al partidei catolice, al cărui nume ajunsese să fie detestat la Poartă[63], reprezentau o încălcare a intereselor politicii otomane. Era de așteptat deci o reacție violentă din partea marilor demnitari otomani în condițiile în care Poarta sprijinea în mod constant statele și partidele protestante în lupta lor împotriva Austriei. Ștefan Bethlen nu s-a înșelat de loc atunci cînd a insistat asupra consecințelor dezastruoase pe care le-ar fi avut înlăturarea dominației otomane din Transilvania[64]. Fără îndoială că firmanul adresat spre sfîrșitul lunii iulie 1630 atît stărilor Transilvaniei cît și guvernatorului Ștefan Bethlen în numele sultanului Murad al IV-lea constituia dovada cea mai grăitoare pentru hotărîrea Porții de a nu îngădui în Transilvania prezența unui principe catolic, partizan al Habsburgilor, și nici înscăunarea unui alt principe cu ajutorul trupelor austriece. De aceea evocarea rezultatelor imediate ale politicii Transilvaniei, de apropiere față de Austria din timpul domniei principelui Sigismund Báthory, dobîndește semnificația unui adevărat memento: „Datorită prieteniei cu austriecii și datorită supunerii față de ei, v-a adus [el, Sigismund Báthory] și pe voi într-o asemenea stare, încît și acum multe locuri din țara voastră, care fuseseră odinioară înfloritoare, sînt pustiite și distruse și în multe locuri în care se produceau atîtea bogății pentru pragul fericirii noastre, ca și pentru voi înșivă, lupii urlă și păsările țipă"[65]. Hotărîrea neclintită a sultanului de a lupta vreme îndelungată pentru a împiedica ieșirea Transilvaniei din sistemul de alianțe al Imperiului otoman trebuia să convingă stările și pe guvernatorul țării de necesitatea înlăturării imediate a tulburărilor interne care ar fi antrenat intervenția Austriei: „Chiar dacă ar rămîne numai doi oameni în Imperiul otoman, noi tot nu am da Țara Transilvaniei altuia din afară"[66]. Pe de altă parte, sultanul, care considera pămîntul transilvănean ca pe un bun moștenit de la străbunul său Süleyiman Kanunî, a căutat să-și impună punctul de vedere în legătură cu modul de rezolvare al crizei interne. Fără a indica în mod expres numele lui Ștefan Csáky sau al vreunui alt nobil, Murad al IV-lea ceruse pedepsirea exemplară, în conformitate cu legile țării, a tuturor celor vinovați de izbucnirea tulburărilor interne. De altfel, soluția preconizată de sultan la o dată la care liniștea internă era pe cale de a se restabili, corespundea punctului de vedere susținut de guvernatorul Ștefan Bethlen în cadrul dezbaterilor dietale de la Mediaș. Convocarea stărilor din ordinul guvernatorului era prima măsură și cea mai necesară pentru înlăturarea tulburărilor, deoarece încercările palatinului Eszterházy de a ataca Transilvania sporeau primejdia unei interven-

[63] Scrisoarea lui Ștefan Bethlen adresată electorului de Brandenburg la S. Gergely, *op. cit.*, nr. 78 în „Történelmi Tár" 1898, p. 697.

[64] H. Marczali, *op. cit.*, p. 357: „et nihil aliud quam finem Tragedicum expectare possumus".

[65] Vezi anexa VII și VIII.

[66] *Ibidem.*

ţii din partea Austriei şi a Imperiului otoman. Totodată dieta întrunită la începutul lunii iulie 1630 la Mediaş reprezintă un moment important atît pentru luptele interne între reprezentanţii celor două partide din rîndul stărilor, cît şi pentru conflictul izbucnit între Ecaterina de Brandenburg şi Ştefan Csáky[67]. Nu este deci de mirare că punctul de vedere al guvernatorului nu a coincis întrutotul cu cel susţinut de stări în privinţa pedepsirii lui Ştefan Csáky, acuzat printre altele de a fi dat subsidii palatinului Eszterházy pentru recrutarea unor cete de mercenari în Polonia. Stările au considerat că restabilirea liniştii interne putea fi obţinută mai degrabă prin condamnarea publică şi prin exilarea lui Csáky decît prin judecarea sa în conformitate cu legile ţării. Astfel, hotărîrile adoptate în această privinţă la 17 iulie 1630, comunicate la Constantinopol, echivalau în mod practic cu îndepărtarea şi chiar exilarea lui Ştefan Csáky[68]. Rezolvarea aparentă şi temporară a crizei interne, într-un moment în care sultanul Murad al IV-lea o cerea în mod imperativ, a dus la o îmbunătăţire generală a relaţiilor Transilvaniei cu Imperiul otoman contribuind în acelaşi timp la dezminţirea învinuirilor aduse Ecaterinei de Brandenburg de către adversarii săi la Poartă[69]. Mulţumirea exprimată de caimacamul Regep paşa în scrisorile adresate guvernatorului şi stărilor Transilvaniei ilustrează atitudinea oficială a Porţii faţă de prima acţiune care îi dădea satisfacţie deplină: „Sîntem deplin mulţumiţi deoarece, cu voia lui Allah cel preaînalt şi slujbele voastre rezultate din folosul împărătesc al Măriei Sale, fericitul padişah, ocrotitorul lumii, nu s-au pierdut“[70]. De altfel, nici înlăturarea lui Ştefan Csáky din viaţa politică a Transilvaniei şi nici îndemnurile insistente ale caimacamului, de menţinere a ordinii interne, nu puteau contribui la o rezolvare reală a crizei. În condiţiile în care desfăşurarea evenimentelor s-a precipitat într-o asemenea măsură[71] încît nu mai putea conta nici pe sprijinul Porţii[72] şi al regelui Gustav Adolf şi nici pe ajutorul unor sfetnici cu experienţă, principesa s-a văzut confruntată cu pericolul de a fi depusă de dietă[73]. Criza internă, agravată de luptele pentru principat duse de Ştefan Bethlen şi de Gheorghe Rákóczy, la care s-a adăugat şi cererea nobilimii, au silit-o pe Ecaterina de Brandenburg să accepte la 28 septembrie 1630 abdicarea din scaunul prin-

[67] Despre acest conflict: S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 37—41.

[68] *Ibidem*, nr. IX c), p. 117—124. Csáky a fost condamnat în mod public fiind lipsit de dreptul de a merge la Tokaj şi Munkács. Avea îngăduinţa de a intra singur în Transilvania numai cu prilejul dietelor parţiale şi generale.

[69] Vezi scrisoarea caimacamului Regep paşa adresată principesei la S. Gergely, *Brandenburgi Katalin és Bethlen István összeköttetése a Portával*, nr. 3, p. 99—100.

[70] Anexele IX şi X.

[71] Despre desfăşurarea evenimentelor: S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 44—48.

[72] Despre intenţia otomanilor din august 1630 de a-l numi principe pe Ştefan Bethlen: S. Gergely, *Brandenburgi Katalin és Bethlen István...*, nr. 4, p. 101.

[73] S. Gergely, *Brandenburgi Katalin és a diplomácia*, nr. 86, în „Tötrénelmi Tár“ 1899, p. 97.

ciar[74]. Cu toate acestea, domnia atît de scurtă a Ecaterinei de Brandenburg în Transilvania reprezintă însă un moment al luptei de apărare a autonomiei țării în care s-a impus respectarea dreptului de *libera electio*, înlăturîndu-se totodată pericolul unei intervenții armate atît din partea Imperiului otoman cît și din partea Austriei.

CRISTINA FENEȘAN

ANEXE

I*

1629 decembrie 17—27 (1039 djemazi I, eva'il) Constantinopol.

Firmanul sultanului Murad al IV-lea adresat domnului Țării Românești, Leon Tomșa pentru a-i aduce la cunoștință moartea principelui Transilvaniei, Gabriel Bethlen și pentru a-i porunci ca, în eventualitatea unor atacuri externe, împreună cu Alexandru Coconul, domnul Moldovei, să vină în ajutorul Transilvaniei de îndată ce principele sau caimacamul i-o vor cere. Neîndeplinirea poruncii ar atrage pedepsirea și înlăturarea sa.

Glorios printre emirii neamului Mesiei, pildă printre mai marii celor de o credință cu Isus, ție Leon, domn al Țării Românești. Cînd va sosi înaltul meu semn împărătesc să-ți fie cunoscut că:

Acum s-a întîmplat să moară Gabriel Bethlen, cel care a fost principele Transilvaniei și regele Ungariei. De aceea, a fost emis firmanul meu glorios ca atunci cînd un dușman din afară ar năvăli în țara lui Transilvania și cînd ți-ar sosi sol și scrisoare din partea celui care este acum principele Transilvaniei sau din partea caimacamului pentru a-ți cere sprijin și ajutor, tu să nu amîni și nici să stai vreo clipă ca să comunici și să raportezi la pragul fericirii mele, ci, punînd în locul tău pe cineva destoinic cu un număr potrivit de oameni pentru paza Țării Românești, tu însuți să pleci împreună cu oamenii care ți se află în preajmă: călărești și pedestrași purtători de arme, împreună cu oastea vitează înarmată cu arme desăvîrșite și pregătite împotriva dușmanului. Astfel, în orice parte ai fi chemat, tu să ai grijă și să-ți dai toată silința pentru a ajuta Transilvania și pentru a-l alunga pe dușmanul credinței care s-ar ivi.

---

[74] Detaliile referitoare la abdicarea Ecaterinei de Brandenburg: S. Szilágyi, *op. cit.*, p. 49—50.

* Toate documentele editate se păstrează la Budapesta în Arhiva națională maghiară, Magyar Országos Levéltár, Erdély kormányhatósági levéltárak. Cista diplomatica. Történelmiek (F. 126) Litterae Turcicae. La indicațiile de la documentele II—X nu s-a mai citat în întregime sursa de arhivă.

Poruncesc ca la sosirea prezentei să procedezi potrivit firmanului meu sublim emis în această privinţă că dacă, sosind la tine om şi scrisoare din partea principelui — căruia i-a fost acordată prin bunăvoinţă domnia Transilvaniei — sau din partea caimacamului, ţi se cere sprijin şi ajutor, tu să nu zăboveşti şi să stai să comunici la pragul fericirii mele ci, lăsînd în locul tău pe cineva destoinic cu un număr potrivit de oameni pentru paza şi ocrotirea Ţării Româneşti şi după ce vei fi dat dispoziţiile necesare în privinţa treburilor legate de pază, să pleci fără întîrziere împreună cu arme desăvîrşite şi pregătite împotriva duşmanului, cu puşcaşii tăi destoinici, cu vitejii tăi aleşi, cu călăreţii şi cu oamenii tăi puternici, în stare să lupte şi să se războiască. De asemeni, schimbînd veşti cu Alexandru Vodă, care este acum domnul Moldovei, glorios printre emirii neamului Mesiei şi pornind de îndată împreună, oriunde şi în orice loc aţi fi chemaţi de către principele Transilvaniei şi de către caimacam, atunci, în unire şi în bună înţelegere să ajungeţi pentru a da ajutor Transilvaniei aşa cum vor crede ei de cuviinţă şi să vă daţi osteneala şi să faceţi eforturi nemăsurate în felul cel mai potrivit, aşa cum se va crede de cuviinţă pentru alungarea şi nimicirea duşmanului credinţei ce s-ar ivi.

Astfel să nu arătaţi neglijenţă în această privinţă. Dacă se va întîmpla ca prin măsuri nechibzuite să se pricinuiască de către duşman pagube şi stricăciuni unui loc din Transilvania, nu se va primi deloc nici o scuză în această privinţă şi nici un răspuns nu se va lua în seamă. Şi nu va fi de ajuns că ţi se va lua slujba pentru că ai făptuit împotriva poruncii mele ci, este hotărît că ţi se va veni de hac. Ca atare, fiind prevăzător, să ai mare grijă şi să-ţi dai cu adevărat osteneala pentru a îndeplini porunca mea aşa cum s-a spus mai sus. Scriind, să comunici în ce fel ai avut grijă în această privinţă. Aşa să ştiţi şi să daţi crezare ilustrului meu semn. Scris la începutul lunii djemazi cea dintîi din anul 1039, din locul Constantiniye cea bine păzită.

Ahriva naţională maghiară: Magyar Országos Levéltár, Erdély kormányhatósági levéltárak. Cista diplomatica. Történelmiek (F. 126) Litterae Turcicae. Orig. cu tugra p. 58, Arh. St. Bucureşti, microfilme Ungaria rola 87, cadrul 266; pe v. adresa Eflâk voyivodasî Leon voyivodaya (Domnului Leon, domnul Ţării Româneşti), cadrul 265 însoţită de un regest maghiar.

Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *Noi documente turceşti privitoare la istoria Transilvaniei din secolul al XVII-lea* în Revista Arhivelor 1/1970, nr. 21, p. 221 citesc în mod diferit data: 1039 djemazi II, adică 1630 16—26 ianuarie; publicat în traducere maghiară contemporană parţial defectuoasă de S. Gergely, *Okiratok az "interregnum történetéhez 1629* în Történelmi Tár 1884, p. 472—473. Greşala cea mai însemnată o constituie lectura dată numelui Domnului Ţării Româneşti care ar fi fost după editor Ivan cînd în realitate este vorba de Leon Tomşa.

II

1629 decembrie 17—27 (1039 djemazi I, eva'il) Constantinopol.

Firmanul sultanului Murad al IV-lea prin care, comunicîndu-i domnului Moldovei, Alexandru Coconul moartea lui Gabriel Bethlen şi eventualitatea unor atacuri externe, îi porunceşte ca împreună cu Leon Vodă, domnul Ţării Româneşti,

să dea ajutor Transilvaniei de îndată ce principele sau caimacamul i-o vor cere. Domnul va fi înlăturat și pedepsit pentru neîndeplinirea acestei porunci.

Glorios printre emirii neamului Mesiei, pildă printre mai marii celor de o credință cu Isus, ție, Alexandre, domn al Moldovei. Cînd va sosi înaltul meu semn împărătesc să-ți fie cunoscut că:

Acum, sosindu-i sfîrșitul lui Gabriel Bethlen cel care a fost principele Transilvaniei și regele Ungariei, el a murit. De aceea a fost emis firmanul meu glorios pentru că, dacă un dușman din afară ocupă țara lui Transilvania și dacă vine la tine sol și scrisoare din partea celui care este acum principele Transilvaniei sau din partea caimacamului pentru a ți se cere sprijin și ajutor, tu să nu amîni nici o clipă și să nu zăbovești să comunici și să raportezi la pragul fericirii mele ci, lăsînd în locul tău pe cineva priceput cu un număr suficient de oameni pentru paza Moldovei, tu să pleci în persoană împreună cu oamenii care se află în preajma ta: călăreți și pedestrași purtători de arme și împreună cu oastea vitează înarmată cu arme desăvîrșite și pregătite împotriva dușmanului. Astfel, în orice parte ai fi chemat să ai grijă și să-ți dai osteneală pentru ajutorarea Transilvaniei și pentru alungarea și nimicirea dușmanului credinței ce s-ar ivi.

Poruncesc ca la sosirea prezentei să procedezi potrivit sublimului meu firman emis în această privință, dacă, un dușman din afară ivindu-se, ocupă țara Transilvaniei și dacă ți se cere sprijin și ajutor sosind la tine om și scrisoare din partea principelui căruia i-a fost acordată prin bunăvoință domnia Transilvaniei sau din partea caimacamului, tu să nu zăbovești și să stai să comunici la pragul fericirii mele ci, lăsînd în locul tău pe cineva priceput cu un număr potrivit de oameni pentru paza și ocrotirea țării Moldovei și după ce vei fi luat dispoziții așa cum trebuie în privința treburilor legate de pază, să pleci fără întîrziere împreună cu vitejii tăi aleși, pușcașii destoinici cu arme desăvîrșite și pregătite împotriva dușmanului, împreună cu călărețiii și cu oamenii puternici, în stare să lupte și să se războiască. De asemeni, schimbînd vești cu Leon Vodă, cel care este acum domnul Țării Românești, glorios printre emirii neamului Mesiei și pornind îndată împreună, oriunde și în orice loc ați fi chemați de către principele Transilvaniei și de caimacam, atunci, în unire și în bună înțelegere să ajungeți pentru a da ajutor Transilvaniei așa cum vor crede de cuviință și să vă dați osteneala și să faceți eforturi nemăsurate în felul cel mai potrivit, așa cum se va crede de cuviință pentru alungarea și nimicirea dușmanului credinței ce s-ar ivi. Astfel, să nu arătați neglijență în această privință. Dacă prin măsuri nechibzuite se va întîmpla să se pricinuiască de către dușman pagube și stricăciuni unui loc din Transilvania nu se va accepta de loc nici o scuză în această privință și nu se va lua în seamă nici un răspuns și nu va fi de ajuns că ți se va lua slujba pentru că ai făptuit împotriva poruncii mele ci, este lucru hotărît că ți se va veni de hac. Ca atare, fiind prevăzător, să ai mare grijă și să depui eforturi sincere pentru îndeplinirea poruncii mele așa cum s-a spus mai sus. Să faci arz scriind în ce fel ai avut grijă în această privință. Așa să știți și să dați crezare ilustrului meu semn. Scris la începutul lunii djemazi

cea dintîi din anul 1039.
din locul Constantîniye cea bine păzită.

Orig. cu tugra, p. 52, Arh. St. Bucureşti, microfilme Ungaria rola 87, cadrul 260; pe v. adresa: Bogdan voyivodasî Aleksandre voyivodaya (Domnului Alexandru, domnul Moldovei), cadrul 250 însoţită de un regest maghiar. Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *op. cit.*, nr. 22, p. 221—222.

III.

1630 ianuarie 22 (1039 djemazi II, 7) Constantinopol.

Scrisoarea paşei de Buda, Hasan, adresată guvernatorului Transilvaniei, Ştefan Bethlen, în care îi comunică numirea sa recentă la paza cetăţii Buda ca şi hotărîrea sa de a interveni în ajutorul Transilvaniei împreună cu paşalele de Eger, Kanizsa, Timişoara şi Bosnia, cerîndu-i totodată să ia toate măsurile de prevedere în eventualitatea unor atacuri duşmane. Dorind să fie ţinut la curent cu desfăşurarea evenimentelor din Transilvania, paşa anunţă trimiterea unor soli cunoscători ai limbii maghiare de îndată ce va porni de la Poartă.

Glorios printre emirii ce cred în Isus, cel ales dintre nobilii distinşi ai poporului lui Mesia, cel care orînduieşti treburile neamului creştin, purtător al trenei de majestate şi demnitate, posesor al semnelor distinctive de mărire şi putere, tu care eşti acum caimacamul ţării Transilvaniei, ţie Ştefan Bethlen, sfîrşitul să-ţi fie cu noroc. După ce se prezintă celui care urmează drumul drept cele care au ca scop urările de sănătate şi veştile aducătoare de fericire pentru că ai arătat devotamentul, ascultarea, supunerea şi credinţa deplină faţă de măria sa fericitul şi puternicul padişah al lumii, vi se aduc la cunoştinţă în chip prietenesc următoarele:

Bucurîndu-ne acum de bunăvoinţa măriei sale prea înaltului şi fericitului padişah al nostru, eu care vă doresc binele sînt vechiul slujitor al pragului fericirii cu devotamentul nostru format în haremul împărătesc prea iubitor şi deoarece s-a cuvenit să fim luaţi în seama măriei sale fericite, ne-au fost încredinţate vilaietul Buda, paza şi ocrotirea acelei părţi ca şi guvernarea sa. Aşa cum s-a întîmplat din trecut şi pînă acum, s-au dat sfaturi în chip ferm ca pînă la sosirea noastră să fie trimişi la Belgrad şi Buda ostaşi cu oamenii noştri destoinici pentru ca ţara să fie stăpînită şi pentru ca supuşii să fie păziţi şi ocrotiţi. De asemenea, împreună cu poruncile deosebite de la poarta fericirii au fost trimise din partea noastră scrisori amănunţite şi ferme către toţi sangeacbeii şi beilerbeii care se află în eialeturile Bosnia, Kanizsa, Buda, Eger şi Timişoara ca fiecare fiind prevăzător şi atent, să supravegheze serhatul victorios şi să se străduiască aşa cum trebuie pentru paza şi ocrotirea sa. Ferească Allah cel prea înalt dacă, pornindu-se din vreo parte asupra Transilvaniei s-ar ivi ceva care să işte teama de duşman şi dacă vor sosi oameni şi scrisori fie din partea principelui Transilvaniei, fie din partea voastră, prietenul nostru, care sînteţi caimacamul ţării Transilvania, atunci, deoarece au fost trimise mai înainte de aceasta

fiecăruia porunci prin capugii în care li s-a cerut în repetate rînduri să fie gata și pregătiți cu oști desăvîrșite, (ei) fără să șovăie deloc și fără să ne aștepte, să meargă să dea ajutor în orice parte ar fi chemați. Este adevărat că în timpul iernii nu este un lucru hotărît ca oastea să pornească și să se îndrepte împotriva unei țări. Dar deoarece atît pacea cît și prietenia sînt temeinice nu este de nădăjduit ca între timp să se ivească o faptă rea de acest fel. Dar dat fiind că avem foarte mare grijă atît de prietenă noastră principesa[1] cît și de voi, prietenul nostru ca și de paza și de ocrotirea întregii țări a Transilvaniei (cred că) este nevoie de pregătiri cu mult înainte pentru a fi gata la timp. Nu se îngăduie să se arate nepăsare față de dușman deoarece noi înșine care pînă în clipa de față ne-am aflat în multe împrejurări și am citit multe cărți de istorie știm că nu poți fi sigur de dușman și că trebuie să fii mereu pregătit. În acest caz, prietenul meu, avem nevoie de lucrul următor: oricît de trainică ar fi pacea cu dușmanul, voi, la rîndul vostru să fiți pregătiți în toate privințele. Cei care s-au pregătit din vreme nu s-au căit după aceea. Cu voia lui Allah cel prea înalt, ne pregătim ca într-o zi, două să plecăm și să ne îndreptăm spre Belgrad. Nici noi nu ne vom lăsa, oricît de grea ar fi iarna. Nu vom îngădui nici o lipsă în strădania noastră neîntreruptă. Încercăm și ne străduim ca, sosind în acea țară, să ajungem la voi[2], cît mai curînd cu putință. Noi am vorbit mult cu capuchehaia voastră și cu olacii care se află în această parte. Întîmplările care v-au fost aduse la cunoștință prin scrisorile scrise și trimise fie principesei, fericita noastră prietenă, fie vouă prietenului nostru, le veți înțelege și prin viu grai și din acele scrisori. Să știți că acest prieten al vostru vă este un prieten de nădejde, că față de celelalte (regiuni) are o grijă deosebită pentru această parte. Sarcinile care îmi sînt încredințate privesc liniștea și siguranța ținutului Transilvaniei. Din mila lui Allah cel prea înalt, să vă fie cunoscut în orice caz că în ziua în care voi porni din această parte ca să plec spre Belgrad, vor sosi oamenii mei care știu limba maghiară și care cunosc cu folos acea țară. Și cu voia lui Allah cel prea înalt ți-i voi trimite în acea parte împreună cu scrisorile mele folositoare. Ca atare și voi la rîndul vostru, prietenul nostru, să nu încetați ca scriind, să aduceți la cunoștința acestui prieten al vostru în chip amănunțit orice stare de lucruri potrivit cu prietenia și cu vecinătatea și să aveți grijă în fiecare caz de vechea bunăvoință din amintirea noastră. Și salutare celui care merge pe calea lui Allah. Scris în a șaptea zi a celei de a doua luni djemazi în anul 1039.

din locul Constantiniye cea bine păzită.

Orig. cu semnătură și sigiliu, p. 386, Arh. St. București, microfilme Ungaria, rola 87, cadrul 609; pe v. adresa b'il fi'il Erdel vilayetinin kayimakamîolan muhabbetlu dostmuz Bethlen Iștvan hütmet avakibuhu bi'l hayir (prietenului nostru iubit, Ștefan Bethlen, sfîrșitul să-i fie cu noroc, cel care este acum caimacamul țării Transilvaniei), cadrul 608, însoțită de un regest maghiar.

---

[1] În text kraliçe, adică Ecaterina de Brandenburg.

[2] În traducerea maghiară contemporană publicată de A. Szilády, S. Szilágyi în *Török Magyarkóri Állam-Okmánytár*, vol. IV, Pesta 1869, nr. XLIV, p. 161 lipsește această frază.

Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *op. cit.*, nr. 23, p. 222; publicat în traducere maghiară contemporană, parţial lacunară de A. Szilády, S. Szilágyi în *Török Magyarkori Állam-Okmánytár*, vol. IV, Pesta, 1869, nr. XLIV, p. 160—162.

IV

<1630 ianuarie>

Scrisoarea beilerbeiului de Buda, Murtaza paşa, adresată guvernatorului Transilvaniei, Ştefan Bethlen, prin care îi anunţă numirea sa în ţinuturile cetăţii Székesfejévár pentru a asigura pacea ca şi măsurile militare adoptate în vederea apărării Transilvaniei. Paşa cere ca întreaga atenţie să se îndrepte asupra mişcărilor haiducilor şi austriecilor şi să nu se refuze ajutorul oştii otomane.

După ce se prezintă cu deosebită afecţiune prietenului nostru norocos şi vecinului nostru credincios, guvernatorului ţării Transilvaniei cele ce se cuvin prieteniei, se dau de ştire şi se anunţă următoarele: prietenul meu, de data aceasta am fost desemnat şi am avut poruncă întărită pentru a consolida liniştea şi pacea cetăţii Alba Regală[3] şi a cetăţilor care se află pe ţărmurile Balatonului[4] ca şi a acelor regiuni care le înconjoară. Şi străduindu-mă să vizitez cetăţile măreţului padişah, am fost cuprins de frământare. În timp ce mergeam pe drum, au sosit olacii noştri de la poarta împărăţiei. Prietenul meu norocos, ei au făcut cunoscut la poarta împărăţiei că a murit acel principe al Transilvaniei, Gabriel Bethlen. De îndată, au trimis unele porunci în această parte şi s-a poruncit şi s-a întărit porunca ca şi oştile din Bosnia şi celelalte oşti de pază să vină de la Belgrad în această parte pentru a se afla în (slujba) de pază a Transilvaniei iar poruncile susnumite au fost trimise prin capugii. Astfel, prietenul meu, noi de asemeni vom înconjura într-un răstimp de cîteva zile ţărmurile Balatonului şi după ce vom fi dat porunci straşnice în privinţa acelor cetăţi şi le vom fi întărit şi după ce vom fi inspectat şi cetăţile măriei sale fericitului nostru padişah, (plecînd) apoi de la Alba Regală vom intra la Buda. Noi la rîndul nostru, ne vom da multă silinţă în ce priveşte acea parte (Transilvania). Şi voi măcar de formă să vă purtaţi cu anume bunăvoinţă faţă de haiducime. De data aceasta şi noi la rîndul nostru am trimis nişte scrisori scrise cu bunăvoinţă formală. Voi, la rîndul vostru, să fiţi informaţi, fiind numai ochi şi urechi atît spre partea haiducilor cît şi spre partea de sus a austriecilor şi să nu încetaţi să aduceţi la cunoştinţă în scris în această parte stările de lucruri. De asemeni am făcut cunoscut mai înainte lui Muharrem paşa şi aceea în ce fel trebuie să facă arz şi să dea de ştire la poarta fericirii. Şi de această dată i-am scris din nou. Dacă el ar mai fi prezent acolo potrivit cu cele ce le-am scris în scrisoare şi voi, la rîndul vostru să scrieţi la poarta fericirii despre situaţia aces-

[3] În text forma coruptă Ustuni Belgrad pentru Székesfehérvár.

[4] În text forma Palatin. În traducerea maghiară contemporană publicată de A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. XLIII, p. 159 tîlmaciul a transpus în mod greşit expresia Palatin yalîlarda însemnînd ţărmurile Balatonului în forma Palota kőrnyéket, adică împrejurimile Palotei.

[5] În text medarat, adică bunăvoinţă formală.

tor oameni în felul amintit mai sus cum s-a poruncit măriei sale, lui Muharrem pașa. Căci dacă s-ar face arz în alt fel la poarta fericirii, veți neglija această parte în privința (acordării) ajutorului. Apoi cînd va fi nevoie de oaste, veți avea greutăți. Pînă ce se va cere oaste venind sol la poarta fericirii și pînă ce va sosi aceea care va fi desemnată, dușmanul va găsi ocazia (de a ataca). Dintre toate (cîte le-am arătat) este nevoie de prezența oștirii.

Deoarece ceaușul Iusuf a spus că nu este nevoie de oaste în acea parte, măria sa caimacamul nu a dat crezare vorbelor sale. Dacă se mai spune însă încă o dată că nu este nevoie de oaste crezîndu-l, nu va mai avea grijă pentru a trimite oști în această parte. Astfel dacă măria sa Muharrem pașa este prezent acolo, să faceți arz la poarta fericirii așa cum v-a spus el. Dacă însă nu mai este acolo veți face arz în felul în care ați fost sfătuit mai înainte. Să scrieți la poarta fericirii în felul amintit mai sus și să nu încetați mereu să cereți oști și să trimiteți cît mai des olac și să faceți cunoscute și în această parte toate împrejurările. Și să nu risipiți oștile prezente în acea parte și să le plătiți acolo solda. Și voi știți că trebuie să scrieți cînd va fi nevoie de pedestrime din partea aceasta.

Post scriptum

Prietenul meu, atunci cînd am fost desemnat la sedarlîcul Ungariei[6] ca urmare a poruncii măriei sale fericitului nostru padișah, ivindu-se stări de lucruri în Transilvania, am plecat de la Tapaç și pe cînd mergeam la poarta fericirii, a sosit pe drum un olac și m-a întors. Din pricina Transilvaniei am pierdut un rang atît de mare și am fost înlocuit din serdarlîc în Ungaria. Dar totuși, de hatîrul vostru, prietenii noștri, noi ne aflăm aici din cauza prieteniei noastre pentru a ocroti Transilvania. Prietenii noștri, să trăiți în veci. Așa a vrut soarta.[7]

Orig. cu semnătură și sigiliu, p. 388, Arh. St. București, microfilme Ungaria, rola 87, cadrul 611; pe v. adresa Devletlu dostum gubernatora vasîl ola (Să ajungă la prietenul meu fericit, guvernatorul), cadrul 610, însoțită de un regest maghiar.

Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *op. cit.*, nr. 25, p. 222; publicat în traducere maghiară contemporană, parțial defectuoasă de A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. XLIII, p. 159—160.

V

<1630 ianuarie> Hacioglu Pazargic.

Scrisoarea adresată guvernatorului Transilvaniei, Ștefan Bethlen, în care Süleyiman pașa, exprimîndu-și compasiunea pentru moartea principelui Gabriel Bethlen, îi promite sprijinul oștilor aflate sub comanda sa, al tătarilor de la Akkerman și din Bugeac și al corpurilor de akîngii din Dobrogea în cazul unui atac dezlănțuit de dușmani în virtutea faptului că era însărcinat cu apărarea principatului Transilvaniei.

---

[6] Orta Macar.

[7] Traducerea maghiară contemporană a post-scriptumului diferă de textul osman original.

După ce se prezintă cele cuvenite în faţa prietenului nostru, Ştefan Bethlen, pildă printre emirii (neamului) Mesiei, demn de încredere printre mai marii (celor de credinţa lui) Isus, tu care eşti caimacam în ţara Tanrsilvaniei, ţi se aduce la cunoştinţă că: nici nu se poate spune în ce măsură ne-a tulburat vestea trecerii din această lume muritoare într-o altă lume a domnului nostru Gabriel Bethlen care a fost principele Transilvaniei şi regele Ungariei, deoarece a fost prietenul nostru foarte bun şi slujitorul cinstit şi binevoitor al fericitului nostru padişah şi s-a supus voinţei divine. Voi să fiţi sănătoşi[8]. Prietenul meu fericit, eu trebuie să vă întreb de asemeni de acele stări de lucruri privind vecinătatea şi prietenia noastră. Astfel, la sosirea lui Huseyin aga, unul dintre capugibaşiii noştri, pildă printre cei de o seamă cu el, să-i crească norocul, care a fost trimis în acea ţară împreună cu o scrisoare prietenească (adresată) fericitei crăiese[9] şi vouă, se aşteaptă de la voi, prietenul meu, că dacă în acest loc un neam duşman ar invada în Transilvania, dintr-o parte, voi să vă sprijiniţi cu putere pe această parte. Dacă va trebui, mergînd împreună cu oştile celor 28 de sangeacuri din împărăţia padişahului, cu tătarii care se află la Akkerman şi în Bugeac şi împreună cu trupele de akîngii din Dobrogea, vom ajunge în cinsprezece zile pentru ca să vă dăm sprijin şi ajutor deoarece ţara Transilvaniei este a padişahului nostru fericit iar apărarea ei de duşman cade pe seama noastră. Şi pînă la sfîrşitul cîrmuirii drepte a padişahului nu se va face greşeala din această parte de (a fi) în slujba duşmanului. Şi să aveţi încredere în răspunsurile pe care le-am dat verbal susnumitului Huseyin aga. Şi sosind omul, cu voia lui Allah cel prea înalt, voi să nu-l mai reţineţi pe omul susnumit după ce şi-a îndeplinit slujba ci, să-l trimiteţi înapoi în această parte şi să ne aduceţi la cunoştinţă, scriindu-ne faptele care sînt necesare. Este de aşteptat ca atît timp cît vom fi în putere să ne îndreptăm întreaga atenţie asupra tuturor treburilor voastre. Pe sol să-l cercetaţi cu luare-aminte şi să ştiţi că prietenia noastră este puternică şi trainică. În rest salutare.
din locul Hagioglu

Orig. cu semnătură şi pecete, p. 60, Arh. St. Bucureşti, microfilme Ungaria, rola 87, cadrul 268; pe v. regest maghiar contemporan, cadrul 267.
Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *op. cit.*, nr. 26, p. 222—223.

VI

1630 iunie 22 — iulie 1 (1039 zilka'de, evasît) Buda.

Scrisoarea vizirului Hasan paşa adresată guvernatorului Transilvaniei, Ştefan Bethlen, în care îi aduce la cunoştinţă neînţelegerile sale cu principesa Ecaterina de Brandenburg în legătură cu pedepsirea haiducilor, vinovaţi de a fi construit palănci la hotare şi în legătură cu obligaţia ei de a da veşti referitoare la situaţia din Transilvania. Tăcerea de pînă atunci l-a pus pe gînduri pe vizir.

---

[8] Această formulă corespunde în limba turcă osmană expresiei başînîz sag olsun, menită să aline durerea pricinuită de pierderea unei rude apropiate.
[9] Este vorba de Ecaterina de Brandenburg, soţia principelui Gabriel Bethlen.

Pildă printre emirii neamului Mesiei, demn de încredere printre mai marii celor de credinţa lui Isus, tu care ai grijă de treburile comunităţii creştine, tu care eşti acum guvernatorul ţării Transilvaniei, prietenul nostru fericit şi apropiat, vecinul nostru, ţie Ştefan Bethlen, sfîrşitul să-ţi fie cu noroc. După ce ţi s-au trimis nesfîrşitele urări de sănătate şi veştile purtătoare de prietenie nesfîrşită de a stărui în a te supune în chip sincer şi de a te pleca cu osîrdie — aşa cum ai şi făcut — în faţa măriei sale norocosului şi fericitului şi măreţului padişah al nostru, padişahul celor de credinţa islamică, ţi se aduc la cunoştinţă în chip prietenesc următoarele: Înainte de aceasta, la sosirea noastră la Belgrad v-am trimis scrisoarea noastră prin solul vostru, sfetnicul Paul Keresztei[10] care venise încoace. Apoi, pe cînd aşteptam răspuns la scrisoarea trimisă de noi pentru ca să împiedicaţi îndeplinirea dorinţei neamului haiducesc[11] de a construi palănci la hotarele noastre, a sosit în a unsprezecea zi a lunii şevval[12] un om cu o scrisoare scurtă din partea principesei Transilvaniei, fericita şi prietenoasa noastră fiică, regina Ungariei. Nu ni s-a scris răspuns la nici una din scrisorile noastre pe care le-am trimis mai-nainte de aceasta. Lăsînd deoparte faptul că nu a dat răspunsul cuvenit prieteniei şi dreptăţii, ea a scris nişte răspunsuri cu unele vorbe bănuitoare şi care erau închipuite zicînd că, în ceea ce ne priveşte au spus alţii că: „el (vizirul) doreşte să se căsătorească cu noi". Nici nu am auzit astfel de vorbe, nici nu le-am gîndit şi nici nu se pot îndeplini. N-am putut să înţelegem ce se doreşte şi ce se urmăreşte prin scrierea unor astfel de răspunsuri. Prietenul meu, această ţară este ţara care a fost cucerită cu sabia strămoşilor măriei sale, fericitul nostru padişah. Pe scurt, măria sa nu îngăduie ca cineva să se uite cu ochi răi. Noi am venit la Buda împreună cu o oaste de peste 10.000 de ostaşi[13]. Supravegherea continuă a oricărei stări de lucru revine şi cade în seama căimăcămiei voastre. Ca atare să le faceţi cunoscute aici, scriind amănunţit toate ştirile din acea parte pentru ca potrivit cu aceasta şi noi la rîndul nostru să ne străduim ca atare să veghem asupra tuturor stărilor de lucru. De astă dată, nesosind nici o scrisoare de la voi, ne-am gîndit în fel şi chip. Astfel, scriind scrisori care să cuprindă întotdeauna toate evenimentele ce s-ar întîmpla să nu încetaţi să le faceţi cunoscute în această parte. Să nu încetaţi vreodată să fiţi prieteni fericiţi şi să vă bucuraţi de veselie şi de stima voastră deosebită. Scris la mijlocul lunii zilka'de cea binecuvîntată în anul 1039.
din oraşul Buda cel ocrotit.

Orig. cu semnătură şi pecete, p. 27. Arh. St. Bucureşti, microfilme Ungaria rola 87, cadrul 235; pe v. regest maghiar contemporan, cadrul 234 care datează în mod greşit documentul cu anul 1629.
Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *op. cit.*, nr. 27, p. 223; publicat în traducere maghiară contemporană aproximativă de A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. XLV, p. 162—163.

---

[10] În text Krişte Pal tanács.
[11] În text haiduşag.
[12] 24 mai 1630.
[13] În traducerea maghiară contemporană editată de A. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, nr. XLV la p. 163 se menţionează cifra de 12.000 de ostaşi, cifră care nu coincide cu cea dată de textul original.

VII

1630 iulie 22—31 (1039 zilhidjge, evasît) Constantinopol.

Firmanul sultanului Murad al IV-lea adresat guvernatorului Transilvaniei, Ştefan Bethlen, pentru a-i reproşa atitudinea adoptată faţă de tulburările izbucnite în ţară şi pentru a-i cere pedepsirea rebelilor şi restibilirea stării de linişte, evitîndu-se astfel intervenţia austriecilor în Transilvania. Sultanul a ordonat beilerbeilor de Buda, Bosnia, Eger, Kanizsa, Timişoara şi Oceacov ca şi hanului Crimeei ca la timpul potrivit, fără să mai primească o poruncă deosebită, să acorde sprijin militar Transilvaniei.

Glorios printre emirii neamului Mesiei, ales printre mai marii celor de credinţa lui Isus, ţie Ştefan Behtlen, guvernatorul Transilvaniei sfîrşitul să-ţi fie cu noroc. Cînd va sosi înaltul meu semn împărătesc să-ţi fie cunoscute următoarele: De data aceasta mi-au sosit veşti de la hotarele mele victorioase precum că în ţara Transilvaniei nu se încetează cu iscarea de tulburări şi răscoale în rîndul nobililor din pricina unor oameni neînsemnaţi care chibzuiesc în mod greşit şi care nu-şi văd de treburile lor în linişte. Chiar şi principesa de acum a ţării a fost pusă — datorită certurilor şi răutăţilor — într-o asemenea situaţie încît astfel de lucruri nu trebuiau să se întîmple. Măsurile şi pregătirile voastre nu sînt fără lipsuri în această privinţă întrucît nu aţi prevenit pînă acum nici creşterea certurilor şi tulburărilor de acest fel şi nici nu le-aţi oprit şi pentru că nu i-aţi pedepsit pe oamenii neînsemnaţi de acest fel. Astfel a fost emis firmanul meu împărătesc pentru ca să procedaţi potrivit cu această poruncă ilustră a mea. Poruncesc ca la sosirea prezentei procedînd potrivit cu firmanul meu purtător de mare noroc emis în această privinţă să te gîndeşti bine ca să-i cauţi şi să-i descoperi printre voi pe oamenii de acel fel care nu s-au potolit, tulburînd liniştea şi siguranţa şi să-i pedepseşti în chip straşnic potrivit cu legile şi obiceiurile ce le aveţi din vechime pentru ca să fie pildă pentru alţii. De aceea, nici un om de acel fel să nu mai poată să se mai răscoale altă dată şi voi să vă hotărîţi la unire şi la bine pentru înflorirea familiilor şi proprietăţilor voastre[14], lucruri de care are nevoie fiinţa omenească. Să trăiţi cu toţii în bună înţelegere unii cu alţii. Nici unul din voi să nu treacă la austrieci. Înainte, Sigismund cel cu minte de copil[15], îndepărtîndu-se de poarta fericirii noastre, s-a supus austriecilor. Renunţînd la starea de linişte, pace şi siguranţă, (el) a tulburat-o lucru pentru care a fost înlăturat de către Dumnezeu. Să cugetaţi temeinic la aceasta. Datorită prieteniei cu austriecii şi datorită supunerii faţă de ei v-a adus şi pe voi într-o asemenea stare încît şi acum multe locuri din ţara voastră care fuseseră odinioară înfloritoare, sînt acum pustiite şi distruse şi în multe locuri în care se produceau atîtea bogăţii pentru pragul fericirii noastre ca şi pentru voi înşivă, lupii urlă şi păsările ţipă. Să ştiţi de aceea că de vreme ce aţi arătat în trecut supunere şi ascultare faţă de pragul fericirii noastre, vîntul aducător de nenorociri care se ducea din partea aceasta nu

[14] În text evinz ve mulkünüz.
[15] Este principele Transilvaniei Sigismund Báthory.

vă atingea și nu sufla în țara voastră. În toate împrejurările ați stat în casele și în proprietățile voastre, cu plăcere și cu bucurie, în liniște și în siguranță. Însă de cîte ori ați refuzat aceste binefaceri tot de atîtea ori nu ați găsit loc nu numai în casele voastre ci nici în munți. Dacă lucrurile stau așa, de ce nu-i găsiți pe oamenii neînsemnați care pun la cale certuri și tulburări în rîndul vostru de atîta vreme și de ce nu-i pedepsiți în chip strașnic pentru ca să fie pildă pentru alții? Trebuie să-l înlăturați dintre voi pe acela, indiferent cine ar fi el, care a pricinuit astfel de răutăți și de tulburări. Țara Transilvaniei pe care am primit-o ca moștenire de la strămoșul nostru ilustru, măria sa răposatul gazi, sultanul Süleyiman han este o țară aflată în proprietatea noastră. Să chibzuiești ca atare. Noi tot nu am da țara Transilvaniei altuia din afară chiar dacă ar rămîne numai doi oameni în imperiul otoman. Noi respectăm legile. Prin bunăvoința lui Allah o vom păzi și de acum înainte așa cum am păzit-o și am ocrotit-o pînă în clipa de față împotriva tuturor dușmanilor. Dacă tu vrei ca sfîrșitul să-ți fie cu folos, se presupune că înainte de a sosi la voi oastea mea puternică, să-i prinzi și să-i nimicești pe dușmanii voștri puțini la număr care n-au prins încă aripi. Să nu-i lași să aibe zile chiar dacă nu ai primit oaste pentru ajutorarea țării tale. Dacă oastea intră într-o țară nu se poate să nu pricinuiască pagube. Ca atare să fii prevăzător. Să trimiți aici informații în legătură cu orice problemă referitoare la acele regiuni. De asemeni să nu fii neglijent. În mai multe rînduri, înainte de aceasta, au fost trimise porunci ilustre beilerbeilor de Buda, Bosnia, Eger, Kanizsa și Timișoara și Oceakov ca și hanului tătar, să-i dăinuie gloria, ca întotdeauna să fie numai ochi și urechi spre partea voastră iar dacă din vreo parte s-ar ivi un dușman de felul arătat mai sus, să nu arate nepăsare de fel ci, să nu piardă nici o clipă să pornească spre a veni în ajutorul vostru. Și așa nu mai este nevoie să le mai sosească o altă poruncă. Așa să știți și să dați crezare ilustrului meu semn. Scris la mijlocul lunii zilhidjge în anul 1039.

din locul Constantiniye cea bine păzită.

Orig. cu tugra, p. 64. Arh. St. București, microfilme Ungaria, rola 87, cadrul 272; pe v. adresa Erdel gubernatori Betlen Ištvan (guvernatorului Transilvaniei, Ștefan Bethlen) însoțită de un regest maghiar, cadrul 271.
Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *op. cit.*, nr. 29, p. 223.

VIII

1630 iulie 22—31 (1039 zilhidjge, evasît) Constantinopol.

Firmanul sultanului Murad al IV-lea în care, reproșîndu-se reprezentanților celor trei națiuni că nu au luat măsurile corespunzătoare împotriva rebelilor din țară, atrage atenția asupra consecințelor dezastruoase ale alianței Transilvaniei cu austriecii din vremea domniei lui Sigismund Báthori. Fiind hotărît să apere Transilvania de dușmani, sultanul a poruncit beilerbeilor de Buda, Bosnia, Eger, Kanizsa, Timișoara, Oceakov ca și hanului Crimeei să intervină fără a primi vreun alt ordin, de îndată ce se vor ivi dușmanii.

Glorioşi printre notabilii neamului Mesiei, reprezentanţi ai celor trei naţiuni care vă aflaţi în ţara Transilvaniei. Cînd va sosi înaltul meu semn împărătesc să vă fie cunoscute următoarele:

Cînd va ajunge această poruncă a mea împărătească nobili ce conduceţi pe reprezentanţii celor trei naţiuni care se află în ţara Transilvaniei şi căpitani[16] ca şi ceilalţi de la mic la mare să aflaţi că: de această dată mi-au sosit veşti de la hotarele mele victorioase ca şi din alte locuri precum că în ţara voastră din pricina unor oameni neînsemnaţi care chibzuiesc în mod greşit şi care nu-şi văd de treburile lor în linişte nu se încetează cu punerea la cale de certuri şi tulburări printre nobili. Din pricina certurilor şi a răutăţilor chiar şi actuala principesă a ţării a fost pusă într-o astfel de situaţie încît asemenea lucruri nu trebuiau să se întîmple. Întrucît pînă acum nu aţi prevenit creşterea certurilor şi a tulburărilor de acest fel şi nu le-aţi oprit şi deoarece nu aţi venit de hac oamenilor neînsemnaţi de acest fel, măsurile şi pregătirile voastre nu sînt fără lipsuri în această privinţă. Astfel, a fost emis firmanul meu împărătesc pentru ca să procedaţi potrivit cu această poruncă a mea. Poruncesc ca la sosirea prezentei voi toţi, procedînd potrivit cu firmanul meu aducător de mare noroc, emis în această privinţă să chibzuiţi bine fiecare ca să-i căutaţi şi să-i găsiţi între voi pe oamenii de acel fel care, neastîmpărîndu-se, tulbură liniştea şi siguranţa şi să le veniţi de hac în chip straşnic, potrivit cu legile şi obiceiurile[17] ce le aveţi din vechime pentru ca să fie pildă pentru alţii. De aceea, nici un om de acel fel să nu mai aibă puterea să se mai răscoale altă dată şi voi între voi să vă hotărîţi la unire şi la bine pentru înflorirea familiilor şi proprietăţilor voastre[18] aşa cum trebuie fiinţei omeneşti[19]. Voi toţi să trăiţi în bună înţelegere unii cu alţii. Nici unul dintre voi să nu treacă la austrieci. Mai-nainte Sigismund cel cu minte de copil, îndepărtîndu-se de poarta fericirii noastre, s-a supus austriecilor. Părăsind starea de linişte, pace şi siguranţă, a tulburat-o lucru pentru care a fost înlăturat de către Dumnezeu. Să vă gîndiţi bine la aceasta. Din pricina prieteniei cu austriecii şi a supunerii faţă de ei v-a adus şi pe voi într-o astfel de stare că şi în clipa de faţă multe locuri din ţara voastră care erau înfloritoare atunci, sînt distruse şi pustiite şi în multe locuri unde se produceau atîtea bogăţii pentru pragul fericirii noastre, ca şi pentru voi înşivă, lupii urlă şi păsările ţipă. De aceea, să ştiţi că de vreme ce în trecut aţi arătat supunere şi ascultare faţă de pragul fericirii noastre, vîntul aducător de nenorociri care se ducea din partea aceasta nu vă atingea şi nu sufla în ţara voastră. În toate împrejurările aţi stat în casele şi în proprietăţile voastre cu plăcere şi cu bucurie, în linişte şi în siguranţă. De cîte ori aţi refuzat aceste binefaceri, tot de atîtea ori nu aţi găsit loc nu numai în casele voastre dar nici în munţi. Stînd aşa lucrurile, de ce nu-i găsiţi pe oamenii neînsemnaţi care de atîta vreme pun la cale certuri şi tulburări în rîndul vostru şi de ce nu-i pedepsiţi în chip straşnic pentru ca să fie pildă pentru alţii? Oricine ar fi cel care a făcut astfel de tulburări şi răutăţi, voi trebuie să-l înlăturaţi din mijlocul vostru. Ţara Transilvaniei

---

[16] În text kapudan.
[17] În text kanunîz ve turviniz.
[18] În text eviniz ve mülkünüz abadan olmasîna.
[19] În text adam oglan.

pe care am primit-o ca moştenire de la strămoşul nostru ilustru, măria sa, răposatul gazi sultanul Süleyiman han este o ţară aflată în proprietatea noastră. Astfel să chibzuiţi ca atare. Chiar dacă ar rămîne numai doi oameni în imperiul otoman, noi tot nu dăm ţara Transilvaniei altuia din afară. Ne respectăm legile. Aşa cum am păzit-o şi am ocrotit-o pînă în clipa de faţă împotriva tuturor duşmanilor, tot aşa şi de acum înainte o vom păzi prin bunăvoinţa lui Allah. Dacă vreţi ca sfîrşitul să vă fie cu folos, se înţelege aceasta că: înainte de a sosi la voi oastea mea puternică să-i prindeţi şi să-i nimiciţi pe duşmanii voştri puţini la număr care n-au prins încă aripi. Dacă nu aţi primit oaste pentru ajutorarea ţării voastre, să nu-i lăsaţi să aibe zile. Dacă intră oastea într-o ţară, nu se poate să nu pricinuiască pagubă. Ca atare să fiţi prevăzători. Să trimiteţi aici informaţii în legătură cu orice situaţie referitoare la acele regiuni. De asemeni, să nu fiţi neglijenţi. Înainte de aceasta au fost trimise în mai multe rînduri porunci ilustre beilerbeilor de Buda, Bosnia, Eger, Kanizsa şi Timişoara şi Oceakov ca şi hanului tătar să-i dăinuie gloria, ca întotdeauna să fie foarte atenţi spre partea voastră. Dacă din vreo parte s-ar ivi un duşman de felul arătat mai sus, să nu neglijeze să pornească ci, să nu piardă nici o clipă să vină în ajutorul vostru şi nu mai este nevoie ca să le mai sosească o altă poruncă. Aşa să ştiţi şi să daţi crezare ilustrului meu semn. Scris la mijlocul lunii zilhidjge în anul 1039.

din locul Constantiniye cea bine păzită.

Orig. cu tugra, p. 382. Arh. St. Bucureşti, microfilme Ungaria, rola 87, cadrul 605; pe v. adresa Erdel vilayetine vaki üç millet ayanîna (Notabililor celor trei naţiuni care se află în ţara Transilvaniei) cadrul 604 însoţită de un regest maghiar.
Regest la M. A. Mehmet, L. Démeny, *op. cit.*, nr. 30, p. 223—224.

IX

1630, <august> Constantinopol.

Scrisoarea caimacamului Regep paşa adresată stărilor din Transilvania referitoare la mulţumirea sa faţă de restabilirea liniştii în ţară în urma alungării lui Ştefan Csáky şi la eforturile continue pe care trebuie să le facă în această privinţă.

Glorioşi printre emirii neamului Mesiei, pildă printre mai marii celor de o credinţă cu Isus, emiri ai Transilvaniei, notabili şi bătrîni care sînteţi creştini şi notabili şi tuturor celor în vîrstă, sfîrşitul să vă fie cît mai norocos. După ce vi se înfăţişează salutările sincere vi se anunţă pe scurt următoarele: Acum a sosit scrisoarea voastră în această parte. În cuprinsul ei voi daţi de ştire că v-aţi folosit puterea pentru a-l îndepărta şi alunga pe trădătorul[20] care a pricinuit derută, tulburări, frămîntări şi lupte interne, că trădătorul a fugit deoarece voi, aflîndu-vă în unire şi bună înţelegere l-aţi alungat dintre voi, că în zilele puterii padişahului orice lucru s-a schimbat în bine, că vă bucuraţi de bunăstare

---

[20] Este Ştefan Csáky, favoritul principesei Ecaterina de Brandenburg.

şi de o linişte desăvîrşită şi că prietenei noastre crăiesei i-au sosit scrisori avînd scopul de a-i da sfaturi, cuprinzînd unele clauze şi legăminte. Şi de asemeni, tot ce ar fi fost de scris, ne-a fost adus la cunoştinţă şi scris. Cu toţii aţi scăpat cu faţa curată şi v-aţi întărit (astfel) supunerea şi devotamentul vostru. Sîntem deplin mulţumiţi deoarece, cu voia lui Allah cel preaînalt, strădaniile şi slujbele voastre rezultate din folosul împărătesc al măriei sale, fericitul padişah, ocrotitorul lumii nu s-au pierdut. Este lucru hotărît ca prin tot felul de binefaceri şi favoruri împărăteşti, fiecare dintre voi să fiţi răsplătiţi ca să vă supuneţi. Astfel, la sosirea scrisorii se presupune că şi de acum înainte vă veţi da silinţa şi osteneala pentru îndepărtarea tulburărilor şi pentru starea de siguranţă a ţării, că veţi stărui în cinstea şi în ascultarea care există faţă de padişah, că în lucrurile care rezultă din îndatoririle voastre nu veţi pierde nici o clipă pentru că slujbele voastre vor fi răsplătite de această dată. În nici un chip ei să nu ajungă la tulburări că noi, cît timp vom fi în putere ne vom păstra forţele în ce priveşte paza şi ocrotirea (voastră). Pînă acum nu a fost îngăduită nici o greşeală. Şi după aceea nu veţi fi refuzaţi. În rest salutare.

din locul Constnatiniye cea bine păzită.

Orig. cu semnătură şi sigiliu, p. 70. Arh. St. Bucureşti, microfilme Ungaria, rola 87, cadrul 278; pe v. adresa Erdel ümerasîna ve ayan ve ihtiyarlarîna vasîl ola (Să ajungă la emirii, notabilii şi bătrînii Transilvaniei) cadrul 277, însoţită de un regest maghiar.

X

1630, <august> Constantinopol.

Scrisoarea caimacamului Regep paşa către Ştefan Bethlen, guvernatorul Transilvaniei, în care se exprimă mulţumirea faţă de veştile primite în legătură cu înlăturarea tulburărilor din ţară şi cu alungarea lui Ştefan Csáky. I se cere de asemeni ca, reprimînd orice nemulţumire s-o slujească cu devotament pe principesa Ecaterina de Brandenburg.

Glorios printre emirii cei mari ce cred în Isus, ales dintre notabilii distinşi ai poporului lui Mesia, cel care orînduieşti treburile neamului creştin, purtător al însemnelor de glorie şi demnitate, caimacam al crăiesei Ungariei şi principesei Transilvaniei[21], ţie Ştefan Betlen, sfîrşitul să-ţi fie cu noroc. După ce se prezintă pe scurt urările de sănătate şi cele cuvenite prieteniei care decurg şi rezultă din ascultarea şi supunerea deplină faţă de măria sa fericitul padişah al lumii, se anunţă şi se dau de ştire următoarele: Acum a sosit în această parte scrisoarea voastră. În cuprinsul ei voi daţi de ştire că treburile care v-au pus pe gînduri v-au făcut să şovăiţi şi v-au frămîntat, au fost pricinuite de nişte tulburări, că s-au schimbat cu uşurinţă, în bine în zilele puterii padişahului, că în unire şi înţelegere cu căpeteniile, notabilii şi bătrînii întregii ţări, hainul care a pricinuit tulburări şi frămîntări, a fugit, fiind respins şi alungat din ţară, că în orice privinţă, slavă lui Allah cel prea înalt, vă aflaţi în linişte şi bunăstare şi că

---

[21] În original macar kraliçesi ve Erdel hakimesi.

prietenei noastre, crăiesei, i-au sosit scrisori cu sfaturi cuprinzînd unele clauze și legăminte care existau în tratatele din vechime. Și de asemeni, tot ce ar fi fost de comunicat ne-a fost adus la cunoștință și scris. Cu toții ați scăpat cu fața curată. Sîntem deplin mulțumiți deoarece este limpede faptul că mereu arătați multă considerație dovedind cu credință, slujbe și sinceritate, ascultare și supunere față de măria sa fericitul padișah, cel mai stimat, temeiul celor care ajută. Astfel, la sosirea scrisorii prietenești se așteaptă ca voi care sînteți desemnat în slujba de caimacam să vă dați toată silința pentru păstrarea ordinii din țară. Să aveți mereu grijă să-i respingeți și să-i alungați pe cei care se agită și născocesc tulburări și frămîntări de acel fel. Și voi să faceți cunoscute prietenei noastre crăiasa treburile care privesc statul și să nu încetați să trimiteți scrisori ce privesc menținerea neclintită în supunere față de această poartă. Să nu pierdeți nici o clipă în această privință. Cu mila lui Allah cel prea înalt, este lucru hotărît ca, păstrîndu-vă slujbele și sinceritatea voastră să vă mențineți în supunere și cinste. Și întotdeauna să vă dați osteneala să faceți cunoscute în scris treburile referitoare la acea parte. În rest salutare și să mergeți pe drumul lui Allah.

din locul Constantiniye cea bine păzită.

Orig. cu semnătură și sigiliu, p. 50. Arh. St. București, microfilme Ungaria, rola 87, cadrul 258; pe v. adresa Erdel kayimakamî Betlen Iștvan hutmet avakibuhu bi'l hair (Caimacamului Transilvaniei, lui Ștefan Bethlen, sfîrșitul să-i fie cu noroc) cadrul 257 însoțită de un regest maghiar.
Regest la M. A. Mehmet, L. Demény, *op. cit.*, nr. 35, p. 225.

---

[22] Adică Ștefan Csáky.

ACTE ŢĂRĂNEŞTI DE DANIE DIN VIDRA DE SUS (1723—1752)

Actele pe care le prezentăm (ANEXE I—X)* aparţin unei categorii tipologice puţin reprezentate în ansamblul actelor ţărăneşti[1]. Faptul nu ne surprinde, avînd în vedere conţinutul lor: ele sînt *acte de danie* făcută de dregătorii sătești (judele şi juraţii) prin care se transferă în numele satului din proprietăţile obşteşti mici suprafeţe de pămînt, fînaţ sau pădure, mai rar şi arător, în stăpînirea individuală a unuia sau altuia din ţăranii săraci ai acelui sat. Or, se ştie că în secolul al XVIII-lea pămînturile obşteşti ale satelor de pe domenii, acolo unde se mai găseau, (vezi şi cazul de faţă) însumau suprafeţe restrînse în raport cu necesităţile sporirii pe seama lor a constitutivului sesiei iobăgeşti. De altfel, sensul transformării stăpînirilor obşteşti în alte categorii juridice de stăpînire, ca proces istoric, ne conduce masiv spre pămînturile alodiale şi prea puţin spre cele iobăgeşti. Mai intervenea apoi şi dreptul exclusiv de „proprietate" pe care juridic, cel puţin, stăpînul îl deţine asupra întregului pămînt domenial (*totius terre proprietas ad dominum terrestrem spectat et pertinent*, **Tripartitum**, III, 30, 7), în temeiul căruia o asemenea danie era posibilă numai în cadrul domeniului şi, desigur, cu asentimentul stăpînului. Că se mai practică încă într-o etapă atît de tîrzie a feudalismului, cel puţin în unele regiuni ale Transilvaniei, — în cazul de faţă pe un domeniu fiscal — atrage atenţia asupra perpetuării şi adaptării unor forme arhaice de stăpînire colectivă a pămîntului în cadrul obştilor ţărăneşti aservite.

*

* *

În terminologie proprie, ţărănească, actul de danie se numeşte *carte, carte scrisă despre lucrul lui <...>, carte cu aldămaş (adălmaş), carte de moşie, carte cu aldămaş de moşie, carte pe fir pe sămînţă*, poate şi

---

* Arh. Naţ. Magh., Budapesta, Arh. Gub. Trans., F. 259, $\frac{115/1852}{55}$, copii cu caractere chirilice; materialul ne-a fost semnalat de tov. Simion Retegan, cercetător principal la Inst. de ist. şi arh. din Cluj-Napoca, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[1] A. Răduţiu, *Actele ţărăneşti în limba română din Transilvania pînă la 1848 şi importanţa lor documentară*, în *Anuarul Inst. de ist. şi arh. Cluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 81—101.

altfel. Mai frecvent, *carte de moșie,* reținînd în însuși numele lor nu atît dania în sine cît caracterul perpetuu, ereditar, al daniei, la care se poate adăuga ideea consimțămîntului colectiv al transferului de proprietate exprimată prin instituția aldămașului.

Ca mod de alcătuire, actele au o structură unitară și relativ simplă. Încep de obicei cu *elementele de datare:* „anul" („anii domnului"), „luna" („mesața"), „ziua" („de zile"), după care, fără vreo formulă de protocol inițial, redactorul expune *textul actului.* Textul poate începe cu o *formulă de notificație:* „scriem precum să cade a ști", „aceasta scriem și facem în știre tuturor cui se cade a ști". Notificația nu este însă obligatorie.

Următoarea parte a textului, *expoziția,* înscrie numele solicitantului, formula protocolară de cerere, dregătorii sătești cărora li se adresează cererea, obiectul și motivația cererii. Solicitanții sînt iobagi fiscali din Vidra de Sus, oameni săraci, cu pămînt puțin sau fără pămînt: „fiind om fără moșie", „îs foarte săraci de loc", „îi foarte sărac de moșie". Formula cererii e scurtă, cu verbul la persoana a treia, în stil indirect: „veni <...> de să rugă să-i dee", „veni și să jelui <...> să le deae", „au venit <...> și să jeluiră să facă bine să le deae" etc.

Obiectul cererii în unele cazuri se exprimă general, fără vreo precizare anume; cer să li se dea „din pămîntul satului", „<loc> dintr-a satului", „undeva", unde se poate, de obicei o suprafață restrînsă, „puținel loc" etc. În alte cazuri cererea precizează ce categorie anume de pămînt stă în atenția solicitantului, ca și situarea lui în hotarul satului: „o curățitură", „puținel rît", „puținel loc din gios de tată-său", „să le facă carte pe un gard (= loc împrejmuit)".

Cererea o adresează satului, în sensul autorității sale obștești, specificînd obligatoriu dregătoriile sătești principale, pe jude și pe jurați: „la birău și jurați și la sat", „la sat și la birău și la jurați", „înaintea birăului și a giuraților și a săteanilor".

Dispoziția, partea cea mai importantă a actului, ne apare și aceasta bine constituită, cuprinzînd — de regulă în formule care vădesc o tradiție redacțională — acordul obștii la actul daniei, formula expresă a daniei, hotărnicirea locului, publicitatea evenimentului daniei și enunțul despre facerea înscrisului.

Acordul obștii la actul daniei are un caracter obligatoriu. Formula care exprimă acest acord se referă la judele și jurații satului ca și la „sat" (= obște) în ansamblu: „birăul cu satul să vorbiră și au dat mîna la birău și săteni jurați", „birăul și cu giurații s-au socotit", „birăul s-au socotit cu giurații și cu satul la olaltă", urmată de verbul *a da:* „îi dau", „i-au dat", care înscrie voința expresă a actului daniei. Obiectul daniei. e obiectul cererii, cu precizările necesare cînd cererea fusese exprimată la modul general, indicîndu-se numele locului și categoria lui economică și juridică.

După consemnarea daniei propriu zise, dispoziția cuprinde descrierea hotărnicirii locului. La hotărnicirea făcută la fața locului („au eșit acolo") participă judele, jurații, un număr de săteni, de presupus cei

care vor fi vecini cu locul dăruit. Hotărnicirea respectă anumite reguli şi descrierea mersului hotarelor uzează de o terminologie consacrată. Aşezarea semnelor de hotar urmează întotdeauna un înconjur, pornind de la răsărit, spre miazăzi, apus, miazănoapte pentru a reveni la primul semn de la răsărit. În funcţie de particularităţile locului ca şi de meandrele delimitării, hotărnicirea foloseşte o serie numeroasă de verbe: <hotarul> „iasă", „merge", „dă", (= ajunge pînă la), „întoarce", „întoarnă", „vine", „ţine" (= continuă), „coboară", „trece", „hătueaşte" etc. Semnul de hotar e făcut de cele mai multe ori din trunchiuri de fag tăiate pieziş, numite *teşi*. Succesiunea lor ne dezvăluie numele de locuri pe care le parcurge şi pe vecini („hăt<eş> cu . . .").

După arătarea semnelor de hotar, actele formulează din nou, prin verbul dispozitiv *a da*, voinţa comună a obştii de a transfera locul obiect al daniei în stăpînirea solicitantului, transformînd ereditatea obştii în ereditate patrimonială. Locurile sînt dăruite pe veci, cu dreptul transmiterii lor pe linie bărbătească în cadrul familiei: „îi dau toţi <. . .> să-i fie moşie firfi anacu", „îl dederă <. . .> să le fie uric urişag pe fir pe sămînţă de moşie", „l-au dat <. . .> ca să le fie uric urişag, pe fir pă sămînţă, lor şi pruncilor lor în veaci de moşie" etc.

Partea următoare a dispoziţiei înscrie nota de publicitate a daniei, ca o condiţie esenţială a validităţii sale. Formula notei de publicitate include în formularea sa şi o clauză cominatorie; uneori ea este chiar precedată de această clauză, aşa încît se poate remarca împletirea strînsă dintre *dispoziţie şi sancţiune*, elemente componente pe care alte categorii de acte le înscriu separat.

Nota de publicitate a daniei prin care se consacră public actul ca atare, ca un consens al obştii la transferul din pămîntul comun în stăpînire individuală, consemnează şi descrie instituţia *aldămaşului*. Aldămaşul e corolarul publicităţii; desfăşurat cu un anume fast, se bea într-un anume loc, care trebuie specificat, în casa judelui sau a unui jurat, sau în casa celui care redactează actul. Formula notei de publicitate înscrie de asemenea şi persoana care rosteşte ca o întărire hotărîrea colectivă de danie. Aldămaşul îl rosteşte fie judele, fie unul din juraţi, obligatoriu, unul care a participat la hotărnicire. La aldămaş participă dregătorii satului şi ceilalţi săteni prezenţi la hotărnicire: „îl dederă <locul> cu aldămaşul gărit de <. . .> în casa lui <. . .>", „pre tocmală adusără aldămaş în casă la <. . .> şi aldămaşul îl grăi <. . .>", „că deaderă aldămaş şi-l grăi <. . .> că el au tăiat şi teşii" etc.

Respectarea dispoziţiei e asigurată prin formularea unei clauze cominatorii. Cel care ar încălca drepturile rezultate din dania făcută să fie obligat la plata unei amenzi („bintă", „gloabă") de 12 florini. Satul se îndatorează într-o chezăşie colectivă („legătura satului") la aceeaşi amendă faţă de stăpîn ca să nu înstrăineze locul: „cine ar grăi de aleanul acelui uric să dee 12 florinţi, iară locul să rămîie", „pusără legătura satului de 12 florinţi, să fie rămas domnilor, cine i-ar hărăbăşi şi tocmala să fie în loc", „pusără bintă de 12 florinţi, care n-are sta în tocmală să-i tragă domnii şi cartea să steae în loc", „şi pe tocmală au pus legătura

satului de 12 florinți, cari n-are sta pe tocmeală să fie rămasă domniloi gloabă" etc.

Ultima parte a actului — *protocolul final* — poate cuprinde, ca elemente de autenticitate, mențiunea dregătorilor domeniali, pe provizorul domeniului Zlatna („odorbirău la Zlagna"), pe șpanul domeniului de sus („la Cîmpeni șpan"), pe crainicii satului; după mențiunea acestora urmează *subscripția,* cu numele celui care a redactat actul: „se scrie prin mine <...>", „Scris-am eu <...>", cu semnătura judelui și pecetea satului. Scriitorul actului poate fi judele însuși dar mai ales preotul sau, dacă există, diacul satului.

*
* *

Din cîte s-a putut vedea, actele de danie înfățișate mai sus dovedesc o unitate de redactare în ce privește alcătuirea lor, părțile lor componente, stereotipia formulelor, desprinse parcă dintr-un stilionar diplomatic de către un redactor familiarizat, rutinat chiar, în această profesiune.

Rare în Transilvania, cum arătam (vezi mai sus), astfel de acte de danie nu sînt însă singulare, le putem găsi corespondentele, analogiile în așa numitele „scrisori de la sat" din zonele cu țărănime liberă în care obștea sătească își exercită nestînjenită controlul asupra pămîntului comun. Se citează astfel seria mai multor asemenea acte de danie din secolul al XVIII-lea în satele ocolului Cîmpulung Moldovenesc (editate de T. V. Stefanelli, vezi nota 11) sau din Vrancea (editate de A. Sava, vezi nota 12)[2]. Regăsim aceleași părți principale componente, același stil de redactare. Faptul ni se pare relevant pentru felul în care obștea continuă și în condițiile aservirii sale să-și exercite drepturi directe asupra hotarului sătesc, în speță, dreptul de donație, și să dea o expresie redacțională foarte asemănătoare unor acte tip provenind din zone geografic relativ îndepărtate dar și atît de diferite în ce privește condițiile lor istorice de dezvoltare. Explicația faptului rezidă desigur, în vitalitatea aceluiași mod de organizare internă a obștii, în funcțiile sale ce dau în esență un conținut identic vieții rurale la acest nivel, peste deosebirile rezultate din suprapuneri de forme feudale. Să adăugăm apoi circulația nu numai a cărților, ci și a diecilor, a scriitorilor de acte, ce se confundă adesea cu copiștii călători de carte manuscrisă.

După ce am văzut modul lor formal de alcătuire să ne ocupăm în continuare de conținutul actelor.

Am arătat că solicitanții menționați sînt țărani săraci din Vidra de Sus. Condiția lor socială de iobagi se precizează numai într-un act (Anexa IV) dar și ceilalți trebuie să fie tot iobagi. Sărăcia locului, condițiile naturale aride, neprielnice, nu numai pentru agricultură, ci și pentru fînațe, pentru creșterea animalelor, le evocă urmașii lor în decla-

[2] H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești,* II, 1959, p. 57—59.

rațiile la conscripția urbarială din 1820: pămînturile de arătură sînt neroditoare, pietroase, ridicate pe locuri înalte și dealuri, greu de gunoit, greu de îngrijit, nepotrivite pentru cultura în asolament; în afară de ovăz, orz, altceva nu seamănă, semănăturile adesea le spală apa, le mînă ploaia. Locurile de cosit sînt și ele puține, depărtate, pentru sălbăticia locului iarba e rară, otavă nu cosesc niciodată. Locul de pășune e puțin, sînt nevoiți să-l cumpere în locuri vecine. Fructe nu au, nu se pot coace, tot așa, nici legume. Au în schimb pădure destulă, cu lemne de foc și de construcții. Trăiesc pe seama pădurii, fac vase de lemn pe care le vînd în țară și în vecinata țară ungurească"[3]. De unde nevoia mai ales de pădure, atît de necesară pentru prelucrarea lemnului, pentru curături. La toate se adaugă sporirea populației, atrăgînd cu sine necesitatea sporirii locurilor de sesie. Această creștere se oglindește în creșterea spectaculoasă a cifrelor unităților iobăgești (a capilor de familie) consemnată în urbariile domeniului. Iată cifrele luate din urbariile perioadei care ne interesează pentru Vidra de Sus (*alias* Rîul Mic)[4]:

1673 :	1746 :	1750 :
60	147	515

În condițiile unei regiuni de pădure posibilitățile de extindere a locurilor productive, a sporirii numărului de sesii se limitează la defrișări, mai ales că regimul pădurii e încă relativ liber. Dar și după introducerea pe domeniu a regulamentului silvic din 1748, în ciuda restricțiilor aduse în regimul pădurii în special extinderea pădurilor oprite și oricît s-a străduit inspectorul silvic să aplice regulamentul, obștile satelor au continuat să autorizeze defrișerile din pămîntul comun. Exemplele citate pentru satele domeniului de mijloc (Abrud Sat, Bucium, Cărpiniș) ne dezvăluie o situație asemănătoare cu aceea consemnată la Vidra de Sus și Rîul Mare. Și în cele trei sate, amintite dreptul asupra unui loc defrișat sau intenția de a-l obține se cere de locuitori fără moșie, se adresează obștii, obștea o îngăduie în locul (pămîntul, pădurea) satului, o consfințește printr-o danie, cu caracter ereditar, întocmind pentru aceasta acte corespunzătoare.[5]

Exercitarea dreptului obștii de a face danii din pămîntul comun, consemnat în cărțile de danie, aduce în lumină unele realități ale instituției ca și drepturile și îndatoririle dregătorilor sătești legate de aceasta. Judele satului, *birăul* în terminologia locului, primește cererea pentru danie, autorizează dania, iasă la fața locului, participă la punerea semnelor de hotar, la aldămaș, uneori grăiește el însuși aldămașul (Anexa VIII), la Rîul Mare redactează chiar el actul de danie (Anexa I), semnează și pune pecetea satului, garantînd astfel autenticitatea înscrisu-

[3] Ștefan Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, 1921, p. 184—188.

[4] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, I, Bucureștii 1979, p. 87, 91 și 94.

[5] Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, Edit. Acad., R.P.R., 1955, p. 86—87.

lui. În Vidra de Sus primul e amintit Goia Ioan, în 1739, apoi Goia Vasilie în 1746, foarte probabil fiul primului; din octombrie același an, birău apare Giurgi Lazăr și în 1747 și 1748, probabil și în 1749, căci în noiembrie 1748 tot el era birău; în 1752 birău e Popa Toader. Dintre ei Vasilie Goia a dobîndit o tristă faimă ca jude dominal, slujbă pe care a purtat-o mulți ani în șir. Din plîngerile sătenilor înaintate autorităților împotriva sa aflăm de injuriile și persecuțiile la care îi supune.[6] De altfel, în răscoală o cruntă pedeapsă îl așteaptă. Răsculații, cînd Horea și Cloșca apar la Vidra, îl prinseră pe fostul jude și, legat, îl aruncară în prăpastie de pe stînca numită Piatra. I-au prădat apoi casa și averea, evaluată după răscoală la suma deloc mică de 3675 de florini. Evaluarea înscria 10 găiete și 3 mierțe de arător, fînaț de 31 de care, 2 boi de jug, casă cu boltitură de piatră, 2 grajduri, grădini de pomi, 5 mori.[7]

Jurații iau parte alături de judele satului la toate momentele legate de actul daniei, de aceea sînt și menționați cu numele. De observat că mai ales unul dintre juați este cel care grăiește aldămașul și că acest moment poate fi desfășurat în casa unuia dintre ei. Numărul lor specificat în acte variază de la 2 la 5, 7, 8 juați. Unii juați se pare că dețin un rol mai activ, cel puțin în lumina actelor din anii 1746—1748 (Anexele V—IX) în care alături de jude apar doar două nume, ale lui Leah Achim și Șoica Gligore.

Membrii obștii, numiți în acte *oameni săteni, oameni,* apar ca martori („fiind toți față") atît la hotărnicirea locului cît și la rostirea aldămașului. Ei trebuie să fie din aceia cu care se învecinează stăpînul locului dăruit. Alți săteni amintiți sînt preotul, diacul, ca redactori ai actelor: Popa Nicula, Popa Gavrilă, Popa Mihăilă, Diacul Toader Vidrar.

În legătură cu locurile cerute și dăruite e de semnalat terminologia populară de care uzează redactorii actelor. Ei cer și primesc *moșie, moștină,* loc aproape de unde au fost *mîstorile* părinților, unde au *moștinat* părinții. Termenul oficial de *sesie* în schimb nu apare.

Evenimentul daniei implică de asemenea tradiții juridice populare, larg răspîndite, cum sînt hotărnicirea și aldămașul.

Despre tehnica hotărnicirii și responsabilitățile delegate de obște pentru ducerea ei la îndeplinire ne-am referit mai sus. Mai e de arătat toponimia care o însoțește și de care uzează hotarnicii. Din lista care urmează se va vedea că ea este bogată, variată, nuanțată chiar, pentru a fi cît mai exactă, antrenînd o terminologie geografică populară în stilul zoomorf, imaginativ al sensibilității țărănești:[8]

---

[6] D. Prodan, *op. cit.*, p. 157.

[7] *Ibidem*, p. 400.

[8] Explicațiile (sumare, reținute doar pentru a marca specificul geografic al locului) le-am luat după: Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, (București), 1963; *Studii și materiale de onomastică* (sub red. lui E. Petrovici și I. Pătruț), (București), 1969; O. Răuț, V. Ioniță, *Studii și cercetări de istorie și toponimie*, Reșița, 1976.

Bojorul, probabil după *bujor*, „nume dat unor plante erbacee".
Calea Padinii, după *padină*, „loc așezat între dealuri, platou".
Calea Teșii, după *téși*, substantivat din verbul a *teși*, „a reteza".
Capul Izvorului.
Capul Tîrșilor, după *a tîrși*, „a defrișa".
Chiceră, după *chiceră*, „deal, movilă, vîrf de deal", „înălțime acoperită cu păduri pînă la vîrf".
Ciuș (poate fi *Ciungi*?)
Creamine.
Deal(ul) Horghie.
Divaea.
Dîmbul Drevului, după *dreavă*, „instrument în formă de arc cu care plăpumarul bate lîna".
Dîrăul.
Dobrana, „pîrîu, rîu, vale bună", în antiteză cu *Valea Rea.*
Dolie, „vale".
Doliia Boului.
Dosul Lazi.
Fața Frunții.
Fruntea Libărții.
Gemeni.
Grohote, după *grohot*, „grămadă de pietre".
Gura Părăului.
Haturi.
Hoancă, „adîncitură în formă de vale mică între dealuri"; „afundătură naturală".
Hotarul Buzăștilor.
Libărțana.
Muncina Dămbului.
Obîrșa Vidrii.
Părău Lazi.
Peatra Caprafoiului.
Pripon.
Priporul cel Mic după *pripor*, „coastă de deal sau de munte, pantă abruptă".
Prisaca Afloare<i>.
Sîlhă, după *sîlhă*, „pădure de conifere tînără și deasă"; desiș de pădure"; „pădure deasă de copaci tineri, drepți, cu prea puține crengi și foarte subțiri".
Strîmtură.
Tarnița, după *tarniță*, „culme, coamă de munte sau de deal în formă de șa"; „drum de munte".
Téși, „trunchi retezat oblic".
Teșii Cucărești.
Zăpodie, „platou pe o colină sau un munte"; „loc șes pe o înălțime".
Valea Boului.
Valea Divei.

Zmida (Marginea Zmizii), după *smidă*, „brădet"; „pădure măruntă și deasă, greu de străbătut".

Localizarea mai precisă a locurilor și a semnelor de hotar, luînd ca bază toponimia de mai sus, se face cu obișnuitele determinări geografice, cum sînt: *pe de către, din jos de, în sus de, pe mijlocul, în marginea, sub*, etc. și cu folosirea altor elemente de teren: *peatra mare, gardurile, (un) brad mare, rîu, fîntînă, coastă, drum, cale, șură, unde sare apa peste piatră* etc.

Aldămașul (adălmașul) menționat cu prilejul daniei și consemnat în actele noastre este și acesta un obicei juridic general. Îl întîlnim nu numai în acte de danie ci în multe alte înscrisuri a căror validare implică consimțămîntul părților și recunoașterea publică: contracte de vînzare-cumpărare[9], acte ce notifică alte învoieli — angajări de slujbași, tovărășii de negoț, contracte de arendă, zălogiri, etc. O împăcare de judecată înscrisă într-un act brașovean din 1791 menționează că „s-a băut aldămaș *după obiceiul țării*"[10], el este deci general și în sens geografic. Se întîlnește menționat frecvent și în actele moldovene, în aceleași categorii de acte, provenind din regiunile răzășești ale ocolului Cîmpulung Moldovenesc[11], ale Vrancei[12]. La menționarea aldămașului se arată băutura folosită, vin sau rachiu, cantitatea în măsuri de capacitate sau banii cheltuiți pentru băutură.

*
* *

Arătam la început că acte țărănești de danie ca cele de față sînt puține. Adăugăm în încheiere că spre deosebire de alte categorii de acte țărănești mult mai numeroase în epocă ele au avut însă datorită conținutului lor — prin care se probează drepturi de proprietate — o viață mult mai lungă. Valabilitatea lor practică (sau convingerea că au o asemenea valabilitate) a făcut să fie păstrate și, la nevoie, aduse ca probe juridice în susținerea drepturilor țărănești asupra pămîntului.

Așa se face că la mai bine de un secol de la redactarea lor în original le regăsim în copii în împrejurările în care se hotăra, după desființarea iobăgiei, natura juridică a fostelor stăpîniri feudale.

În Munții Apuseni, pe fostele domenii fiscale, țărănimea care sperase să intre de acum în folosință deplină a pădurilor se vede dimpotrivă, mai mult exclusă de la folosirea lor. Dispoziția comisiei montano-ministerială din 1 noiembrie și a oficiului domenial din Zlatna din 31 decembrie 1849 introduc taxe bănești — așa numite licențe de pădurărit — pentru lemnul de lucru, restrîng dreptul de lemne pentru foc. Satele

---

[9] I. Mateiu, *Vechi instituții de drept privat la românii din Transilvania*, Brașov, (1943), p. 22—24.

[10] *Catalogul documentelor românești din Arhivele statului de la Orașul Stalin*, (Brașov), I, București, 1955, p. 435, nr. 2691.

[11] T. V. Ștefanelli, *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului Moldovenesc*, București, 1915, passim.

[12] A. Sava, *Documente putnene*, I, Focșani, 1925, p. 128, 149.

reiau în aceste condiții vechile procese pentru păduri, în cercul Cîmpeni, apărați de Avram Iancu. Se redactează o nouă serie de petiții, de memorii, începînd cu 1850, anul imediat următor. Tuturor le este comună afirmarea categorică a drepturilor obștești asupra pădurilor.[13]

Transpuse în copii în februarie—martie 1850, în septembrie actul privitor la Rîul Mare, după originale („cartea cea veche", „întîia scrisoare"), actele de danie la care ne-am referit au trebuit desigur să probeze și în cazul Vidrei de Sus drepturi proprii asupra pădurilor, asupra unui pămînt comun în general, în contextul redactării acestor petiții și memorii.

Redactate în satul Iancului, copiate în sprijinul luptei duse de Iancu însuși, interesul lor sporește o dată mai mult.

AUREL RĂDUȚIU

ANEXE

I

Copija. ad $\frac{115}{55}$ / 52

Anii domnului 1723 septemvrie în 30 zile, <Rîu Mare>.

Scriem precum să cade a ști că vini Oneț Pătru la birău și jurați și la sat de să rugă să-i dee din pămîntul satului. Birăul cu satul să vorbiră și au dat mîna la birău și săteni, întîi giurat Bota Necș, Bădău Mihăilă, Onici Crăciun, Nicula Onuț, Vîrtan Toț și oameni săteni, Zăhuț Mihăilă, Pașca Toader, Bîte Ion, Drăgoi Pașc și Onuțul, Dobra Paul, Zăhuț Toma, Pante Toader, Tode Lazar, ficioru, Gaiț Costin, Lazăr Ion, Toader Găvrilă, Popa Pătru, Ghior Flore, Chirilă Filip, Pleșă Simion, Hrista Ispas; aceștia scrișì toți îi dau cu nume Bojorul, hat Pe de către Chiceră, hat cu Mădălinești, deci îl dederă cu aldămașul grăit de Zăhuțu Mihăilă în casa lui Popa Pătru și ii dau toți cu carte să-i fie moșie de firfi anacu[1], iară cine ar grăi de aleanul acelui uric să dee 12 florinți, iară locul să rămîi la Pătru.

Mai mare domn locului, Grad Hol, la Zlagna odor birău Herșeni Gheorgh, la Chimpeni șpan Sabo Gheorgh, jude Morariu Onuț, în Rîul Mare Vesa Irimie, cranici Mărăuț Crăciun și Pleșa Crăciun.

---

[13] S. Retegan, *Răzvrătirea moților din 1852. Rolul lui Avram Iancu* în „Anuarul Inst. de ist. și arh. Cluj-Napoca", XV, 1972, p. 240—244.

[1] < mgh. *férfi ágnak*, „pe ramură bărbătească".

Să scrie prin mine birăul Rîului Mare și cu juraţii și întărit cu juraţii satului și cu pecetul satului.
In fidem copiae subscribunt I.s.
Topanfalvae[2] die 30 sept. 1850[3]

II

Parie. ad $\frac{115}{55}$ / 52

<1739 decembrie 2>, <Vidra de Sus>.

Carte scrisă despre lucrul lui Bădău Sîmion, că fiind om fără de moșie s-au jeluit la sat că n-are moșie și au fost avînd Sîmion făcut o curăţitură făcută în pămîntul satului, anume în Doliia Boului și au eșit acolo birăul Goia Ion și cu giuraţii, anume giuraţi Răsiga Sîmion, Văsîiu Demian, Șoica Gligore, Giurgi Lazar; aceștii au fost giuraţi și au mai fost acolo Hiţ Toma cel Bătrîn, Leah Onuţ, Hiţ Dumitru, Tălpaș Toader și au socotit aceștii oameni după jelanie<a> și plînsoare<a> lui Bădău Sîmion și după sărăciia lui și i-au încungiurat acea puţină curăţătură ce și-au făcut Sîmion din pădurea satului mai de mult; încă au mai fost acolo la rit Hiţ Gligorie, Hiţ Ștefan; și aceștii oameni toţi au pus teși într-o piatră mare din gios de gard, din piatră în sus, Pi di cătră Vale<a> Boului pe Teși și iase în sus într-un brad mare și meare înainte până în Muncina Dămbului, în cel cu iarbă rea, și măs în dos pe Teși până ce iară dă într-o peatră și întoarce pe de desupt tot pre Teși până în părău, din gios de șură, unde sare apa peste piatră, și întoarnă în piatra cea mare dintîe; și aist rît îl deaderă acuma pe urmă a doi iobani, anume Bădău Sîmion și lui Bădău Văsîiu, cu carte cu aldămaș, să le fie uric urișag, pe fir pe sămînţă de moșie; și pre tocmală adusără aldămaș în casă la popa Nicula și aldămașul îl grăi Răsiga Sîmion și pusără legătura satului de 12 florinţi, să fie rămas domnilor cine i-ar hărăbăși și tocmala să fie în loc. Lîngă cîţi oameni sînt scriși mai sus și au fost la rît, au mai fost la aldămaș alţi oameni giuraţi, Măriian Mihăilă, Ciupa Achim, Netote Nicula și alţi oameni, Mărian Urs, Stan Văsiiu și Avram Toader din Galbăna, Leah Achim și toţi s-au nărăvit cumu-i scris mai sus; și crainicii satului, Trifon Gheorghe și Lodoabă Toader au fost faţă, rîtul să-l ţie cu gard și să nu închine deca va fi gardul său, cine l-ar tăia, gloabă 12 florinţi.

1739 mesţa dechemvrie 2 zile.

Prin Pop Nicula din Vidra, întîia scrisoare, iară acum al doilea s-au întors prin mine, din slovă în slovă, drept pre cum s-a văzut din cartea cea veache.

Leah Nicolae.

---

[2] Cîmpeni.
[3] Urmează trei semnături indescifrabile.

III

<Parie>. ad $\frac{115}{55}$ / 852

<cca 1746>, <Vidra de Sus>.

Într-aceas<ta> zi veni Cărste Irimie şi Cărste Ion cu fraţii, fără Vărtan, şi să jelui la satu şi la birău şi la giuraţi să le deae undeva din pămîntul satului, că-s uom fără de moşie, şi birăul cu giuraţii s-au socotit şi le-u dat o moştin<ă> bătrînă ce-au fost avută mai de mult, anume Dosul din De<a>l Horghie, o parte lui Irimie şi 2 lui Ion cu fraţii şi l-au dat cu haturi, de cătră răsărit cu Leah Ion, despre amiazezi merge pe Haturi în hatul lui Leh Simion, într-o piatră, apoi merge spre apus pe Teşi cătră Divaea şi întoarce spre miazăno<a>pte pe Teş, pe mijloc co<a>stii şi vine spre răsărit pe Teşi, pe marginea Zmizii, păn în Dîmbul Drevului, şi merge pe Dîmb în sus pe Teşi, în Teşe, din Teaş în pe<a>tră; şi l-au dat cu carte de moşie pe fir pe sămînţă firfie anac şi punsără legătura satului 12 florinţi, carele s-ar scula să fie rămaş<i> şi carte să fie în loc şi au dat aldămaş în casa lui Coroiu Ion şi l-au grăitu Şoica Gligorie, fiindu birăul Goia Veselie, giuraţi Giurgiu Lazar, Leah Achim, Coroiu Gavril, Gavra Pătru, Coroiu Pătru, Leah Gavril, Ciorte Ştefan, şpan Pătru Haicu.

În parie s-au întors prin mine, Jude Gligorie Acantorului.

Scris-am eu, ...[1]

IV

Parie. ad $\frac{115}{52}$ / 52

<1746 mai 29>, <Vidra de Sus>.

Carte scrisă despre lucrul Giude Oneştilor, anume Giude Gavrilă şi frate-său Ispas, că au venit aceşti doi fraţi înaintea birăului Goia Veselie şi a giuraţilor şi a sătenilor şi să jeluiră că ei n-au loc, ce să facă bine să le deae dintr-o satului, că-s foarte săraci de loc; birăul s-au socotit cu giuraţii şi cu satul la olaltă şi le-au dat puţinel loc din Obîrşa Vidri de unde le-au fost mîstorile lor şi a părinţilor lor şi-l dau locul cu haturi: de cătră răsărit pe cale înnainte hateş cu Giude Ionaş şi ţine înnainte hateş cu Giude Pătru, de ţine înnainte către hotarul Buzăştilor încătu-i de fag sămt teşi făcute şi iase pe Dîmb în sus pe lîngă Strîmtură, ţine peste Hoancă iaste petri pus şi mearge în capul tîrşilor, hateş cu Trifoneştii şi merge în cale, iaste teaşe în fag şi nainte în Capul Izvorului tot cu Trifoneştii hetueaşte şi coboară pe părău pănă în Dobrana şi pe Vale în gios în Creamine în Gura Părăului, în hatul cel bătrîn. Ce au fost dat satul mai

[1] Indescifrabil.

demult să împreună cu esta loc pe haturile ceale bătrîne și aest loc l-au dat satul acestor iobagi cu carte și cu aldemaș ca să le fie uric urișag, pe fir pe sămînță, lor și pruncilor lor în veaci și de moșie, că deaderă aldămaș și-l grăi Healer Pasc că el au tăiat și teșii și pusără bintă de 12 florinți, care n-are sta în tocmală să-i tragă domnii și cartea să steae în loc și locul să-l ție cu gard; și la aldămaș au fost birăul Goia Veselie, giurați: Ciupa Achim, Netote Nicula, Văsiu Dămian, Goia Ion, David Toma, Healer Pasc și alți oameni: Răsiga Veselie, Goia Gavrilă, Iosin Veselie, Văsiiu Ionuț, Ianc Gavrilă, Trifon Onuț, Trifon Pasc, Iosin Ion, Beleau Toader, Goia Dumitru, Mărean Urs, Băc Toader, Tomoș Gligorie, Tomoș Florea, Trifon Gheorghe.
1746 maiu 29 de zile.
Aldemaș de 3 horgoși.
Scris-am cu direptul, precum s-au spus tocmala, Popa Gavrilă din Vidra. Birăul Goia Veselie.
Această carte s-au întors în parie direpț din slovă în slovă prin mine Leah Nicolae a Popii din Vidra de Sus.
Anul 1850 martie 23 de zile.

V

Copie. ad $\frac{115}{55}$ / 52

Anul 1746 octomvrie 17 zile, <Vidra de Sus>.

Într-aceasta zi veni Pogan Gavrilă la birău Giur<gi> Lazar și la giurați Șoica Gligorie, Leah Ac<him> de să jelui să-i dee puținel ritu undeva din pămîntul satului și birăul cu giurații s-au socotit și eu dat Fața din Fruntea Libărței, și-l încungiură de cătră răsărit în Dămbu Teșii Cucărești, apoi dereptu în Libărțana și mer<ge> pe Libărțana în gios,, apoi din Libărțana din Calea Padinii, sus de Silhe, apoi tot pe Teșile Cărăști <...>[1]

Și acest rîtu l-au dat cu carte de moșie pe săm<înță> firfie anac în veci la pruncii pruncilor lor. Și punsă legătura satului 12 florinți, carele s-<ar> scula să fie rămas și tocmala să fie în loc. Și adusără adălmaș în casă la Coroiu Ion și l-au grăit Lah Achim, fiind birău și Șoica față.
Odărbirău Borșe Ștefan, șpan Pătru Haicului.
Scris-am die<c> Toader Vidrar.

VI

Copie. ad $\frac{115}{55}$ / 52

Anul 1747 octomvrie 17 zile, <Vidra de Sus>.

Într-aceasta zi veni Gomboș Onuț la satu și la birău și la giurați de să jelui să-i dee undeva din pămîntul satului că-i foarte sărac de moșie, și birău

[1] Marginea din dreapta ruptă, în celelalte cazuri întregit după sens.

Giurgiu Lazar cu giuraţii Lah Achim şi Şoica Gligorie s-au socotit şi eu dat un loc numai pădure, cu nume Din Dosul Lazi, cu carte cu adălmaş, fir fie anac de moşie, şi-l încungiur cu haturi, de cătră răsărit pe Teşii lui Cioflica Onuţ până într-a lui Cioflica Todor, apoi merge pe Teşi cu Pogan Ionu până în Părău şi trece Părău Lazi într-un fag teşe, apoi pe Părău în sus până în Obârşie, apoi pe în Dolie <...>[1] Grohote până în cale, apoi pe suptu Cale<a> Teşii până în locul cel lehescu şi merge <pe> Teşi până într-a lui Cioflica Onuţ, în teşe dintăe.

După aceasta pusără legătura satului 12 florinţi carele s-ar scula să fie rămas şi tog<mala> să fie în loc şi adusă aldămaş în casă la Gomboş Mihăil şi l-au grăit Şoica Gligorie, de-au fost oameni Lah Onuţ, Cioflică Onuţ, <...>[1] Niculae, Cioflica Todor, Ciama Gheorghe; teşii eu tăet birăul şi cu giuraţii fiind toţi faţă.

Odorbirău Borşe Ştăfan, şpan Pătru Hai<cu>.

Anii, luna, scrişi mai sus. Scris-am <...>[1] Toader Vidrar.

VII

Copie, ad $\frac{115}{55}$ / 52

Anul 1747 octomvrie 23 zile, <Vidra de Sus>.

Într-aceasta zi veni Pogan Irimie <Giurgi> Lazar şi la giuraţi Şoica Gligorie şi Lah <Achim> şi să jelui cătră dînşii să-i dee puţinel loc din giosu de tată-său, dintr-a satului, anume din Faţa Frunţii, pă din sus, hatăş cu tată-său, din giosu <...>[1] care merge cătră Gemeni, până în Vale în Libărţani, apoi pă Libărţana în giosu, pînă în <...> păriu, în sus pînă hotarîş cu Mihăţ Onuţ, până în sus <...>[1] cu Onuţul, până într-o zăpodie de cătră <...>[1] şi în sus hatăş cu Chereştii până în Obîrşie pă <...>[1] apoi hatăşu iară cu tată-său în Hoancă direptu în sus de Sălhe cu tată-său până în Libărţana în cale. Şi acest loc l-o dat satu lui Irimie, fie fi anac de moşie lui Irimie şi pruncilor lui că <pu>sără legătură cumu-i suca satului şi-ntărire cu adălmaş şi-l grăi Lah Achim şi punsără legătura sa<tului> de 12 florinţi care ar sminti pă Irimie să-i tragă domnii şi carte tot să fie în loc; adălmaşu s-au băut şi s-au scris în casă la Popa Nicula, fin <faţă> birău cu giuraţii scrişi mai sus şi alţi oameni.

Crainici Şoica şi Lodobă Toader.

Cheltuiala 12 florinţ.

Scris-am Popă Gavrilă, în Vi<dra>.

VIII

Copie. ad $\frac{115}{55}$ / 52

În anul 1747 luna octo<m>vrie 25 zile, <Vidra de Sus>.

Într-aceasta zi veni Gomboşu Mihăilă la satu şi la birău şi la giuraţi să-i dăe undeva din pămîntul satului şi birăul Giurgiu Lazaru şi cu giuraţii Leah Achim

[1] Rupt.

și Șoica Gligorie s-au socotit și eu datu puțină margine din sus de Dîrăul, din gios de Prisaca Afloari Al Poganu Irimiesi, si-l dau cu carte adălmașu de moșie fir fie anacu, și-l încurgiură cu haturi de cătră răsărit în Piatri Caprafoilui și merge în sus pe teși cu Leah Ionu până în deal, despre apus cu Pogăneștii și înto<a>rce în giosu pe teși airea până în Peatră. Și l-o datu să-și tae lemne de focu, că n-are pădure de le<m>ne și punu legătura satului de 12 florinți și adusă adălmașu în casă la Mihăilă și l-o grăitu birău.

Această carte s-au întorsu prin mine Gomboșu Vasalie, din slovă în slovă direptu, în Vidra de Sus, în 1850 martie în 17 zile.

IX

Parie. ad $\frac{115}{55}$ / 52

Anul 1748 luna lui noemvrie 9 zile, <Vidra de Sus>.

Aceasta scriem și facem în știre tuturor cui să cade a ști, precum veni Pogan Dumitru de să jelui la sat și la birău și la juraţi să-i dee și lui cîtva uric din pămîntul satului, că-i foarte sărac de moșie și birăul Giurgiu Lazar și cu juraţii Șoică Gligorie și Leah Achim, Goia Veselie, Resiga Gavrilă, aceștia toți și cu satul s-au socotit și i-au dat puținel uric din Gemeni, unde au fost moștinată bătrînii și l-au dat cu haturi, de cătră răsărit cu Pogan Gavrila pe Teși (în fag, adecă în loc de hat) în Cremine, apoi merge pe părău în jos în rîu și merge pe rîu în sus spre apus, în Libărțana și merge în sus tot pe Libărțana până în Margine, apoi spre răsărit în Peatră Libărțănilor, apoi în fîntînă merge în teșe lui Șoica Gligorie, apoi în a lui Pogan Iuon și în teșa ce dintîie; și eu mai dat puținel uric De supt Pripon, de cătră răsărit cu haturi cu copil Măriei, de cătră amiazăzi cu Mărie, despre apus Supt Pripon, de cătră miazănoapte trece în dos cu Lăzărești pe Teș, până în Vale și pe Vale în jos și întoarce pe Dos în sus până Supt Priporul cel Mic. Și acesta uric le-au dat cu carte cu aldămaș de moșie, pe sămînță fiiească anac și pe tocmală au pus legătura satului de 12 florinți, cari n-are sta pe tocmeală să fie rămasă domnilor glo<a>bă.

Oamenii scrișî mai sus și alți oameni Cor<o>iu Gavrilă, Cioflica Onuț, Cîrșea Demen, Copil Mihăiluț, Leah Simion, Leah Todor, Cîrea Crăciun, Leah Ion, Pogan Gavrilă.

Odorbirău în Zlagna Borș Ștefan, șpan în Chimpeni Petru Haicul, în Vidră Giurgiu Lazar.

Ani, luna scrișî mai sus.

Birăul Goia Veselie au pus pecet.

Scris-am eu, Coroiu Toader din Vidra, cu pecetul numelui.

Această parie o am scris eu derept și pe cum să cuvine Fara Petru din Vidra de Sus, 1850 martie 13 zile.

X

Copie. ad $\frac{115}{55}$ / 52

Anul 1752 octomvire 30 de zile, <Vidra de Sus>.

Într-aceasta zi veni Iluța Ion și Lazar Dumitru și Cîra Dumitru și Cîra Toader și Leah Achim și Gomboș Mihăil și spusă către birău și către giurați că au fost avut un gard în Deal Divăi de cătrăva vreme pe un dîrab de loc și ari vrea să le facă satul și birăul și giuraţii carte pe el și birăul Popa Toader și giuraţii Goe Veselica, Giurgi Lazar, Ciora Simion, Ciama Pătru, Coroiu Toader, sluga spanului, Goe Dumitru, gornic, Bortăș Rus, Gomboș Nuț, s-au socotit și le-au datu acel loc de moșie cu carte pe fir pe sămînță fir fie anac și le-au încungiuratu cu haturi de către răsărit în Valea Divei, apoi pe Vale în sus, apoi înt<o>arce spre amiazăzi pe Dub în sus pe Teșe în Ciuș, pănă în Marginie pe Teși, într-un fag geamăn, apoi spre apunsu tot pe gard în sus pînă în drum, apoi trece dealu pe Teșe spre miazănoapte către riu, pănă în miază coastă pe Teșe în Tarniță într-un fag, apoi într-alt fag, în cale, apoi merge pe Teșe către Divae pe părău, pănă în Vale în teșe dintăiu.

Și pe tocmala aceasta punsă legătura satului 12 florinți, carele n-ari sta pe tocmală să fie rămas și tocmala să fie în loc și adusără aldămaș la casa lui Gomboș Mihăilă și l-au grăit Goe Veselica, de au fost oameni ce-s scrișî mai sus față și alții, Trifon Gheorghe, Ceama Gheorghe, Fițu Veselie.

Scris-am Coroiu Toader Vidrar.

1 mart. 1759, întărită carte de Imeci.

4 febr. 1850 o am luat în parie eu, Mihăilă Gomboș.

UN PROIECT DIN ANUL 1790 PRIVIND REORGANIZAREA ECONOMIEI SĂRII DIN TRANSILVANIA (I)

Politica economică austriacă de promovare a industriei extractive din Transilvania în detrimentul celei prelucrătoare, existente în minerit a elementelor capitaliste care se dezvoltă în condiţiile destrămării orînduirii feudale, marile rezerve metalifere, carbonifere şi de alte minerale, au determinat în sectorul mineritului — una din cele mai importante ramuri ale economiei Transilvaniei — mai ales în cea de a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, obţinerea unor producţii superioare şi deci, a unor însemnate beneficii pe seama Curţii de la Viena.

Ramura în care s-a imprimat, în primul rînd, un ritm înalt de dezvoltare a forţelor de producţie a fost cea extractivă metaliferă. Prin alocarea de fonduri pentru deschiderea de noi exploatări, prin dezvoltarea tehnicii şi metodelor miniere de exploatare, prin perfecţionarea, creşterea numerică şi calitativă a utilajului necesar, prin aducerea unor specialişti străini dar mai ales, prin organizarea judicioasă a procesului productiv s-a ajuns în scurt timp la ridicarea nivelului productivităţii muncii şi scăderea preţului de cost, la o rentabilitate crescută în cadrul acestei ramuri. Numeroasele invenţii şi inovaţii tehnice din domeniul mineritului, realizate de specialişti, dar şi de lucrători şi funcţionari minieri localnici cu o îndelungată experienţă[1] au contribuit şi mai mult la creşterea randamentului în industria extractivă minieră şi metalurgică din Transilvania.

Fără a atinge nivelul realizărilor din domeniul mineritului, prefaceri însemnate, în comparaţie cu prima jumătate a veacului al XVIII-lea, se pot remarca şi în exploatarea sării din Transilvania. Astfel, s-a trecut treptat la înlocuirea metodei vechi de exploatare a sării prin goluri sub forma de clopot cu aceea a exploatării prin camere cu stîlpi, s-a îmbunătăţit sistemul de evacuare, a sării din ocne prin folosirea unor instalaţii perfecţionate, s-au realizat instalaţii de drenaj pentru împiedecarea pătrunderii apelor freatice în ocne, a sporit numărul oficiilor de transport şi de vînzare a sării şi s-au depus eforturi pentru navigabilizarea celor două rîuri, Mureşul şi Someşul urmărindu-se re-

[1] Cf. Al. Neamţu, *Tehnica minieră din Transilvania în sec. XVIII — Inovaţii şi inovatori* — în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj-Napoca*, XIV, 1971, p. 81—105.

ducerea cheltuielilor de transport și prin aceasta creșterea rentabilității sării exploatate și transportate spre piețele de desfacere[2].

Trebuie menționat însă că, datorită existenței în Transilvania și Maramureș, a unor rezerve mari de sare sub formă de masive apreciabile ca lungime și grosime, datorită faptului că procesul de producție era mai puțin pretențios decît în minerit, autoritățile au aplicat sporadic și de cele mai multe ori numai prin eforturi locale îmbunătățirile mai sus amintite la cele cinci ocne aflate în exploatare înaintea ultimului deceniu al veacului al XVIII-lea: Turda, Ocna Dej, Cojocna, Ocna Sibiu și Praid. Fără să fi elaborat însă reglementări precise pentru ridicarea generală a nivelului tehnic și organizatoric a procesului de producție[3] — fapt ce reclamă investiții costisitoare — în exploatarea sării din Transilvania, mai mult ca în celelalte ramuri ale industriei extractive, creșterea productivității muncii se realiza în principal prin exploatarea forței de muncă a țăranilor iobagi și a lucrătorilor salariați de la ocne și oficiile de transport și vînzare. Greutățile de care se izbeau cei care răspundeau în mod direct de exploatarea și transportul sării i-a determinat nu arareori să înainteze forurilor locale sau chiar forurilor camerale de la Viena, scrisori, memorii sau rapoarte bine documentate cuprinzînd propuneri și inovații pentru perfecționarea și îmbunătățirea

---

[2] Cf. I. Dordea, V. Wollmann, *Exploatarea sării în Transilvania și Maramureș în veacul al XVIII-lea* în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XX, 1977, p. 164—203.

[3] În decursul veacului al XVIII-lea dar mai ales după 1764, anul pierderii Sileziei — Administrația și exploatarea ocnelor din Transilvania, la fel ca întregul minerit, a suferit o serie de modificări în structura sa organizatorică, atît la nivel central cît și local. Reformele iozefine au adus modificări importante în structura organizatorică a Administrației salinelor din Transilvania, fără ca aceste modificări să se resimtă însă în mod concret — așa cum s-a întîmplat în exploatarea metalelor sau a cărbunelui —, prin perfecționarea uneltelor și instalațiilor din ocne, prin organizarea producției pe schimburi, prin cointeresarea materială a lucrătorilor din ocne și folosirea cu precădere a muncii salariate.

În anul 1785, după o îndelungată perioadă de timp cînd a funcționat independent ca Direcție și apoi Inspectorat pentru probleme salinare — administrația salinelor din Transilvania este subordonată Tezaurariatului minier și monetar care își menține organizarea separată cu toate că în anul următor, 1786, Tezaurariatul Cameral din Sibiu, căruia îi era subordonat Tezaurariatul minier și monetar, se unește cu Guberniul *(Gubernium in Politicis et Cameralibus)*.

Franz Iosif Müller v. Reichenstein, unul dintre cei doi consilieri ai Tezaurariatului este numit în fruntea Inspectoratului general minier și salinar din Zlatna în calitate de maistru superior minier *(Oberbergmeister)*, avînd ca adjunct pe fostul prim asesor al Oficiului minier din Zlatna Em. Vill și un cancelist numit de el. Inspectoratul avea o dublă subordonare; în probleme miniere și salinare direct către Camera aulică, în probleme politice către Guberniul transilvan. Activitatea lui se desfășoară sub această formă pînă în anul 1796 cînd prin reînființarea Tezaurariatului minier și monetar, administrația salinelor devine din nou independentă față de Tezaurariat. Cf. Arhivele Statului Cluj-Napoca (în continuare Arh. Stat Cluj-Napoca), *Fond Tezaurariatul minier al Transilvaniei* (în continuare T.M.) 1786 doc. nr. 399, 756: vezi și Trócsányi Zsolt, *Az Erdélyi központi bányaigazgatási szervezet története 1691—1848* (Istoricul organizării Direcției centrale a minelor din Transilvania 1691—1848). Extras din *Tanulmányok a technika történetéből:* Miskolc, 1962.

sistemului salinifer din Transilvania. Un astfel de raport[4] este și cel întocmit la Zlatna, purtînd data de 31 decembrie 1790, de către Procopp Wenzel Lhotka v. Zmislow administrator superior minier și prim asesor al Oficiului Superior Minier din Zlatna[5] trimis spre verificare consilierului gubernial Franz Iosef Müller v. Reichenstein, inspector superior monetar și minier, și în cazul unui aviz favorabil, spre înaintare cu raport însoțitor Camerei aulice din Viena[6].

Chiar din partea introductivă a raportului întocmit de Lhotka v. Zmislow reiese clar scopul pentru care a înaintat cele 19 propuneri ale sale „spre o mai înaltă cercetare și examinare a celor mai pricepuți într-ale mineritului și cunoscători în exploatarea sării": îmbunătățirea metodelor de exploatare pe de o parte, organizarea și perfecționarea transportului de la ocne la oficiile de depozitare și vînzare *(Legstädte)* pe de alta. Importanța pe care administratorul superior minier Lhotka o acordă în raportul său transportului sării atît pe uscat cît și pe apă, rezultă și din faptul că nouă dintre cele 19 propuneri au ca subiect tocmai măsuri de raționalizare a cheltuielilor de transport. La sfîrșitul veacului al XVIII-lea o serie de factori ca: lipsa drumurilor pietruite, a podurilor rezistente, folosirea cu precădere la transportul sării a contribuabililor, ca sarcină în cadrul robotei, plata redusă pentru cărăușie, lipsa vitelor de tracțiune agravată de epizotii conjugate cu vicisitudinile naturii sau cele provocate de nenumăratele războaie, constituiau într-adevăr probleme greu de rezolvat pentru oficiile de transport, prețul de cost al sării crescînd tocmai prin cheltuielile solicitate la desfacerea pe piața externă. Mărirea producției de sare, prin perfecționarea metodelor de exploatare, a tehnicii de lucru, organizarea producției și a muncii, cointeresarea lucrătorilor din ocnă, introducerea pe scară largă a muncii salariate, factori esențiali care duc la creșterea productivității muncii, este abordată de administratorul superior Lhotka prin supunerea spre aprobare a unor propuneri, în parte realizabile în condițiile

---

[4] Arh. Stat. Cluj-Napoca, *T.M.* nr. 49/1791 f. 1—58. *Anrathen des Oberbergverwalters Lhotka v. Zmislow wie der siebenbürgische Salzgrubenbau nach Bergbauwesenschaftsgründen zum allgemeinen Besten, besonders aber des Aerariums eingeleitet und die Naturvortheile hiebei allwegs gut genützet werden könnten.*

[5] Procopp Wenzel Lhotka v. Zmislow este numit, potrivit rezoluției Camerei aulice din Viena, la 17 februarie 1786 în funcția de administrator superior minier *(Oberbergverwalter)* și prin asesor (I-ter Oberbergamts Assessor) al Oficiului minier din Zlatna în locul rămas liber prin numirea lui Em. Will în funcția de maistru minier adjunct al Inspectoratului general minier și salinar din Zlatna, înființat prin reorganizarea instituțiilor miniere din Transilvania din anul 1786. Lhotka Zmislov a funcționat pînă la acea dată la Oravița ca prim asesor și administrator superior minier al Direcției miniere din Banat (banatische erste Bergdirections Assessor und Oberbergverwalter) fiind transferat la Zlatna cu același salar anual de 1.207 fl. 30 cruceri în care intrau și cheltuielile de cazare și deplasare. Cf. Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *T.M.: Siebenbürgischer Münz und Bergwesens Personal-Status pro anno,* 1785, p. 7; doc. nr. 399/1786 fila 1.

[6] Idem nr. 49/1786 fila 59 (*... damit derselbe nach Ermessen entweder noch wehrender Ubergabe, oder in dem an die hohe Hofstelle erstattenden Hauptbericht Gebrauch davon zu machen belieben wolle).*

tehnicii de atunci, dar care au fost respinse, după cum vom vedea, datorită investiţiilor mari reclamate pentru transpunerea lor în practică.

Bun cunoscător al situaţiei social-economice a lucrătorilor din minerit, metalurgie, exploatarea sării din Banat şi Transilvania, dar şi a stării sociale a ţăranilor iobagi participanţi activi în procesul de producţie alături de lucrătorii salariaţi, Lhotka v. Zmislow îşi dădea seama că prin sporirea grijii faţă de lucrători, prin aplicarea forţei mecanice la acele activităţi din ocne care epuizau progresiv puterea lor de muncă, prin asigurarea condiţiilor minime de protecţie a muncii se pot obţine rezultate bune, producţii mai mari. Din acest motiv propunerile cuprinse în raportul său sînt străbătute de convingerea că şi prin măsurile de îmbunătăţire a condiţiilor de muncă şi viaţă a acestor lucrători erariul ar avea numai de cîştigat, chiar dacă la prima vedere ele ar părea naive, lipsite de un suport material aşa cum reiese din Nota[7] întocmită de inspectorul superior Franz Müller v. Reichenstein[8] cu prilejul restituirii lor. Dar la fel ca toţi cei care, prin inovaţiile şi propunerile lor urmăreau de fapt, creşterea randamentului muncii în folosul nu de loc dezinteresat al Curţii de la Viena, Lhotka v. Zmislow propunea măsuri de reducere a personalului din ocne fără ca celor care urmau să lucreze în continuare să le fie asigurate mijloacele tehnice perfecţionate necesare pentru a suplini mîna de lucru concediată sau de colonizare a unor lucrători străini pentru a determina pe cei localnici să lucreze în condiţiile impuse de erariu. Alte propuneri par a fi într-adevăr irealizabile sau chiar total neeconomicoase cum ar fi aceea de a aproviziona depozitele de la Oradea şi Aleşd cu sarea din Maramureş folosind ca mijloc de transport Tisa şi apoi transportul „pe osii" *(per Axe)* cum mai era denumit în veacul al XVIII-lea.

---

[7] Idem nr. 417/1791 f. 1—13. Nota de răspuns la propunerile făcute de Lhotka a fost trimisă Inspectoratului Superior Minier din Zlatna cu menţiunea că unele dintre ele n uar putea fi realizate nici de către Direcţia montanistică. De altfel, nota cuprinde răspunsul pentru fiecare din cele 19 propuneri întocmit de Franz Müller v Reichenstein. Din păcate din cauza deteriorării documentului răspunsul de la ultimele cinci puncte lipseşte.

[8] Franz Iosif Müller v. Reichenstein recunoscut mineralog din Transilvania de la sfîrşitul veacului al XVIII şi începutul celui de-al XIX-lea, contemporan ca Johann Fichtel, Ignaz v. Born, a deţinut în perioada 1778—1802 funcţia de Consilier cameral al Tezaurariatului minier, calitate în care, pe baza amplelor sale cunoştinţe din domeniul mineritului dobîndite la Academia minieră din Schemnitz şi mai apoi ca topograf minier şi maistru superior minier la Direcţia minelor din Banat şi Tirol, a desfăşurat o intensă activitate de organizare a mineritului transilvan şi de cercetare ştiinţifică, geognostică şi mineralogică, a zăcămintelor metalifere. Rodul acestei munci de cercetare a fost elaborarea unei lucrări întitulate: *Mineralgeschichte der Goldbergwerke in dem Vöröspataker Gebirge bei Abrudbanya im Grossführstenthum Siebenbürgen, nebst einer Karte,* apărută în *Bergbaukunde von Terebra,* vol. I, Leipzig, 1789, p. 37—91. Cf. J. L. Neugeboren, *Geschichtiches über die Forschungen auf dem Gebiete der siebenbürgischen Mineralogie und Geognosie und die Literatur derselben,* în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde,* Neue Folge; V. Braşov, 1861, p. 323—326; Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fond: *T. M., Siebenbürgischer Münz und Bergwesen Personal Status (1785)* p. 7.

Așa cum afirma, cu reală modestie, în raportul său, „propunerile prezentate de mine, chiar dacă nu sînt competente, totuși ar fi spre folosul general și îndeosebi a erariului dacă s-ar ține seama de ele și s-ar produce modificări la unele sau altele din situațiile prezentate". Într-adevăr, multe din propunerile și ideile noi expuse de Lhotka, printr-un efort financiar minim din partea erariului, ar fi contribuit în mod real la îmbunătățirea atît a procesului productiv cît mai ales a transportului.

Propunerile cuprinse în raportul din 31 decmbrie 1790 al administratorului superior Lhotka v. Zmislow sînt rezultatul preocupărilor unui funcționar superior al Oficiului minier cu o bogată și îndelungată experiență în acest domeniu, cîștigată în activitatea de zi cu zi desfășurată la salinele și exploatările miniere de orice fel din Transilvania, așa cum reiese din rapoartele și adresele înaintate forurilor superioare în urma activității desfășurate la fața locului — așa numitele protocoale de verificare a producției *(Werksvisitationsprotokolle)* păstrate în arhiva Tezaurariatului minier. Animat de dorința sinceră de a contribui prin cunoștințele sale la ridicarea nivelului calitativ și cantitativ a procesului de producție într-o ramură a industriei extractive, rămasă mult în urmă în ceea ce privește tehnica de extracție Lhotka și-a dat seama însă că pentru realizarea cît mai rapidă a unor economii în acest domeniu era necesară, în primul rînd, îmbunătățirea condițiilor de transport a sării de la ocne la oficiile de depozitare și vînzare. În acest scop atenția sa a fost îndreptată spre găsirea mijloacelor celor mai adecvate pentru folosirea cu precădere a transportului fluvial, mult mai economicos și mai avantajos decît cel terestru. Patru dintre cele nouă propuneri din raportul său referitoare la îmbunătățirea transportului, se referă la măsuri de concentrare a întregului trafic al transportului sării pe principalele rîuri cu posibilități reale de navigabilitate: Mureșul, Arieșul, Someșul și Crișul Repede.

Pornind de la această idee a generalizării traficului fluvial, în urma unor încercări repetate de depistare a unor zăcăminte de sare prin efectuarea de foraje în porțiunea dintre Aiud și Alba Iulia[9]. Lhotka v. Zmis-

[9] În anul 1787 administratorul superior minier Lhotka v. Zmislow, însoțit de inginerul minier Aloissius Rusbazki, au vizitat locurile din apropierea Mureșului unde s-a dispus efectuarea de foraje pentru depistarea zăcămintelor de sare. Prin raportul înaintat din Ocna Sibiului la 20 octombrie 1787 Inspectoratului Superior Minier din Zlatna cei doi relatau că potrivit protocoalelor de foraj a situației constatate de ei la fața locului numai la Totoiu (jud. Alba) în apropiere de Partoș s-au descoperit pînă în prezent rezerve de sare, dar că lucrările de foraj se vor întrerupe din cauza lipsei de unelte de foraj corespunzătoare și mai ales a burghielor care nu sînt confecționate după noua metodă. Continuarea forării se va încheia în anul următor se arată în încheierea raportului, iar în urma aprecierii gretuăților întîmpinate în acest an la lucrările de foraj raportorii propun instituirea în primăvara următoare a unei comisii formată dintr-un topograf și un oficial de la Inspectoratul Superior Minier din Zlatna care să se deplaseze în primul rînd spre Ocna Mureșului unde nu de mult s-au descoperit rezerve de sare și apoi în jurul ambelor maluri ale Mureșului. Se va urmări prezența zăcămîntului de sare prin efectuarea de foraje, constatările despre forajele efectuate urmînd a fi înaintate sub formă de raport Inspectoratului din Zlatna

low propune la primul punct al raportului său, deschiderea unei exploatări de sare la Ocna Mureşului[10]. Arătîndu-se foarte mirat de faptul că funcţionari iscusiţi din domeniul exploatării sării nu şi-au propus pînă atunci efectuarea unor cercetări serioase pentru stabilirea modalităţilor concrete de extragere a preţiosului mineral oferit cu atîta dărnicie de natură şi mai presus de toate aflat chiar în apropierea unui rîu navigabil cum este Mureşul, Lhotka propune ca prin examinarea de către funcţionari pricepuţi din domeniul mineritului, prin cercetarea documentaţiei referitoare la această zonă şi în special prin efectuarea unor foraje complete să se poată stabili în mod concret dacă şi în ce fel ar fi util să se deschidă la Ocna Mureşului o exploatare a sării sau să se stabilească din ce motive se renunţa mereu la deschiderea acestei exploatări.

„Numai în măsura în care se poate afla despre inexistenţa sau existenţa unui zăcămînt de sare nefolositor sau despre piedici de neînvins — arăta Lhotka în raport — ar fi posibilă ideea să se renunţe la necesitatea de a se deschide o exploatare în apropierea Mureşului, dar nu înainte de a se utiliza în mai mare măsură cunoştinţele despre proprietăţile straturilor zăcămîntului de sare de aici sau folosirea mai temeinică a cunoştinţelor miniere necesare. Apreciez deci — continua Lhotka — că ar fi foarte bine ca propunerile înaintate pînă acum forurilor înalte despre necesitatea redeschiderii la Ocna Mureşului a unei exploatări de sare sau acele rapoarte despre forajele întreprinse, cu concluziile respective, să fie supuse spre analiză unei comisii formată din specialişti din domeniul mineritului, topografiei şi exploatării sării pentru ca aceştia să se convingă dacă e nevoie, prin efectuarea unor noi foraje la Ocna Mureşului, dacă şi în ce fel s-ar putea deschide o exploatare în apropierea rîului navigabil care este Mureşul".

Pentru susţinerea punctului său de vedere şi pentru convingerea Inspectoratului Superior Minier despre avantajele ce le-ar oferi deschiderea unei exploatări la Ocna Mureşului Lhotka v. Zmislow arată că

---

iar concluziile comisiei vor servi la stabilirea măsurilor ce se impuneau a fi luate. Inspectoratul din Zlatna răspunde la 28 decembrie 1787 că pentru continuarea şi încheierea lucrărilor de foraj, datorită preţului ridicat al lucrărilor, nu vor putea fi folosiţi nici inginerul Rusbazky nici topograful Frendl care au primit alte însărcinări ci eventual, în cazul în care Curtea de la Viena ar dori să rezolve situaţia practicanţilor de la ocnele de sare, unul dintre practicanţi ar putea fi numit în vederea continuării lucrărilor. În caz contrar toate aceste lucrări se vor amîna pentru timpuri mai bune. (Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fond: *T.M.*, doc. nr. 4738/1788, fila 1—10.

[10] În partea introductivă a propunerii de la punctul 1 Lhotka v. Zmislow face cîteva aprecieri generale asupra formării şi dispunerii zăcămintelor de sare din Transilvania remarcînd faptul că la Turda, Ocna Dejului şi Cojocna stratul argilos care precede zăcămîntul de sare favorizează aceste exploatări spre deosebire de situaţia de la Ocna Sibiului unde stratul respectiv este format din pietriş înlesnind în acest fel pătrunderea în ocne a apelor de înfiltrare. Lhotka aminteşte situaţia fericită de la Ocna Mureşului unde apele rîului spălau pur şi simplu zăcămîntul de sare sau faptul că la Praid sarea se ridica la suprafaţă sub forma unor stînci. idem, doc. nr. 49/1786, fila 2—3.

s-ar economisi nu mai puțin de 109.000 florini, însumînd cheltuielile de transport a sării de la ocnele din Turda, Cojocna și Ocna Sibiului la depozitele de la Mirăslău și Alba Iulia *(Marus Portus)*. Prin deschiderea unei exploatări așezată în imediata apropiere a Mureșului n-ar mai fi necesară menținerea exploatărilor de la Turda înlăturîndu-se eforturile și greutățile pricinuite de transportul terestru.

Răspunzînd unor păreri potrivit cărora Mureșul pe o distanță apreciabilă din apropierea Ocnei Mureșului, nu poate fi navigabil decît pentru corăbii mai mici sau încărcate pe jumătate Lhotka propune încărcarea la Ocna Mureșului a unor cantități mai mici de sare care, pe măsură ce apa rîului devine navigabilă, să fie transferată pe alte corăbii pînă la umplerea lor. „Și acest lucru ar fi totuși mai avantajos — susținea Lhotka — decît transportul cu carele în parte pînă la Alba Iulia în parte pînă la Mirăslău“[11]. Desigur replica cea mai indicată pe care Lhotka putea să o dea acestor argumente era propunerea de a se întreprinde lucrări de drenare și curățire a Mureșului în porțiunea respectivă, așa cum de altfel s-a întîmplat în anii următori, dar credem că din dorința de a-și prezenta cît mai avantajos ideea susținută și pentru a scoate în evidență economiile ce s-ar putea realiza prin înlocuirea transportului terestru, Lhotka n-a mai îndrăznit să propună lucrări care solicitau noi investiții pe seama erariului.

În răspunsul său din 17 februarie 1791[12] la această propunere a lui Lhotka inspectorul superior Franz Müller v. Reichenstein nu exclude posibilitatea deschiderii unei asemenea exploatări la Ocna Mureșului, dar invocă, fără a da alte explicații, motivul pe care însuși Lhotka îl susținuse, că pe Mureș în dreptul Ocnei Mureșului nu se pot folosi corăbiile cu întreaga lor încărcătură. O altă motivație care, după cum vom vedea, era cu totul neîntemeiată, a fost aceea că — prin renunțarea la transportul terestru, numeroși contribuabili — care în diferitele perioade ale anului și mai ales atunci cînd prețul de transport al sării creștea, efectuau „cu plăcere“ acest lucru — rămîneau fără posibilitatea obținerii unor cîștiguri. Această motivație s-a dovedit formală și de circumstanță, forurile superioare nefiind în așa măsură interesate de soarta contribuabililor, cît de faptul că erau nevoite să aloce fonduri pentru investiții care pînă atunci nu s-au dovedit a fi rentabile nici măcar unui expert cum era Franz Müller v. Reichenstein. Însă chiar în același an, în urma insistenței cu care inginerul minier Aloissius Rusbazki și-a continuat cercetările începute aici încă în anul 1787 împreună cu Lhotka

[11] Redeschiderea explotării de la Ocna Mureșului în anul 1791, extinderea și mărirea în anii următori a producției de sare confirma propunerea făcută de Lhotka astfel încît la sfîrșitul veacului al XVIII-lea aprovizionarea cu sare a Banatului și a sudului Ungariei se făcea direct de la Ocna Mureșului, treptat, treptat renunțîndu-se la aducerea de la Turda a sării pentru oficiul de transport din Partoș. Cf. *Kurzer Abriss der geographischen, geognostischen und Bergbaubetriebsverhältnisse der siebenbürgischen Salinen nebst 8 Übersichten*, Klausenburg, 1873, 23, p.

[12] Arh. Stat. Cluj-Napoca. Fond: *T.M.*, doc. nr. 417/1791, fila 2.

v. Zmislow, forurile camerale au dispus continuarea lucrărilor de forare care s-au soldat în final cu rezultate foarte bune. În consecință în anul 1792 au început lucrările de trasare ale exploatărilor salinifere subterane deschizîndu-se două puțuri de exploatare, soarta contribuabililor care efectuau transportul sării de la ocne ne mai constituind un motiv de luat în considerare.

În cazul în care nu se putea deschide o exploatare la Ocna Mureșului[13] Lhotka v. Zmislow propune la cel de al doilea punct al raportului său construirea unui canal de legătură între ocnele de la Turda și rîul Mureș, folosind în acest scop rîul Arieș. Prin intermediul acestui canal — argumenta Lhotka — s-ar fi putut transporta mult mai economicos sarea exploatată la Turda ținînd seama, că se cheltuiau anual 74.000 florini pentru ca sarea exploatată aici să ajungă la depozitele de la Mirăslău sau Partoș. Un asemenea proiect, susținea Lhotka, trebuia deja de mult prezentat forurilor superioare pentru a fi dus la îndeplinire, cu toate greutățile ce ar fi de întîmpinat, a marilor cheltuieli de întreprins sau a faptului că s-ar sustrage contribuabililor posibilitatea de a cîștiga un ban la transportul sării, așa cum susțin unii dintre funcționarii de la Oficiile de exploatare a sării. Lhotka indica necesitatea constituirii unei comisii care să cerceteze această posibilitate, mai ales că în țară erau numeroși specialiști capabili să realizeze o lucrare de canalizare, scutind erariul de greutățile și dezavantajele transportului terestru.

Ca și la punctul precedent Franz Müller v. Reichenstein, cunoscînd marile investiții solicitate de o lucrare de o asemenea amploare, pentru a-și motiva răspunsul negativ pretextează atît neajunsurile ce le-ar suferi țăranii contribuabili care efectuau transportul cu carele, cît și prin debitul destul de redus al rîului Arieș, pe care numai în anumite perioade ale anului se puteau deplasa corăbii de capacitate mijlocie, în restul timpului el fiind inaccesibil chiar și pentru plutele simple.

Propunerea lui Lhotka pare la prima vedere greu de realizat, ținînd seama de mijloacele tehnice și financiare de care dispunea erariul la timpul respectiv, dar nu imposibil din moment ce în anul 1822 administratorul adjunct al salinelor și domeniilor din Galiția, Ritter v. Schindler este însărcinat să cerceteze dispunerea zăcămîntului de sare, în special ținutul de lîngă Mureș cu văile sale și mai ales cele din vecinătatea Arieșului. Scopul acestor cercetări era tocmai de a pune în evidență economiile ce s-ar fi realizat datorită apropierii de calea fluvială pentru aprovizionarea cu sare a Banatului și Ungariei[14].

Cea de a treia propunere se referă tot la folosirea cu precădere a transportului pe apă, mai avantajos decît cel terestru. Chiar dacă nu se poate realiza canalizarea Arieșului — afirma Lhotka — construirea

[13] ... *Wenn nach einer vollständig vollzogenen Untersuchung des zu Marosujvar vorhandenen Saizes und nach dem darüber gründlich gefassten Schlusse wieder verhoffen kein Salzbau zu- oder nächst Marosujvar bestehen könnte* ...

[14] H. L. Neugeboren, *op. cit.*, p. 336—337.

unui singur oficiu de depozitare — care să fie plasat undeva pe Mureş cît mai aproape de Turda — ar fi mai rentabil decît menţinerea în continuare a celor două oficii de la Mirăslău şi Alba Iulia *(Partoş)*. Împotriva acestei propuneri — arăta însăşi Lothka — s-ar putea ridica argumentul că în amonte de Mirăslău corăbiile, din cauza nivelului scăzut al apei, nu puteau fi încărcate decît pe jumătate iar cheltuielile necesitate de ridicarea unor clădiri şi remize ale viitorului oficiu ar fi fost prea mari". El îndeamnă totuşi să nu se renunţe în mod pripit la această idee, întrucît amortizarea investiţiilor pentru ridicarea noului oficiu s-ar fi putut realiza în scurt timp, avînd în vedere economiile obţinute prin scurtarea distanţei dintre ocne şi portul de îmbarcare. Greutăţile pricinuite de nivelul scăzut al apei Mureşului, chiar la Alba Iulia, sînt argumentele cu care Franz Müller v. Reichenstein se opune acestei propuneri. De asemenea el considera că ar fi trebuit mai temeinic chibzuită propunerea de la punctul 8 al raportului lui Lhotka privind folosirea Crişului Repede pentru aprovizionarea depozitelor de la Aleşd şi Oradea cu sarea exploatată la Ocna Dejului.

Pătruns de ideea că cele mai avantajoase şi în acelaşi timp mai economicoase drumuri de transport ale sării sînt apele curgătoare din apropierea salinelor, Lhotka v. Zmislow a reuşit, se pare, în peregrinările sale prin ţinuturile miniere ale Transilvaniei să găsească şi apoi să propună soluţia de a se transporta sarea cu ajutorul plutelor pe Crişul Repede.

De la Ocna Dejului sarea era transportată cu carele spre depozitele de la Baia Mare, Aleşd şi Oradea, iar cu plutele pe cursul Someşului, înspre Ungaria. Cum spre Baia Mare nu exista nici o posibilitate de îmbunătăţire a transportului efectuat „nu cu mici eforturi din partea locuitorilor", Lhotka propune folosirea Crişului Repede, care însoţeşte aproape în totalitate drumul de ţară pînă la Aleşd şi Oradea, atît pentru transportarea sării de la Ocna Dej cît mai ales a celei de la Turda[15]. Pentru realizarea acestei propuneri[16] Lhotka sugera ca cei mai îndreptăţiţi pentru a face cercetări în acest scop, să fie provizorul sării de la Ocna Dejului şi cel de la Oficiul din Aleşd care cunoşteau cel mai bine situaţia din teren, cercetări care ar fi încheiate prin înaintarea unui raport amănunţit care să fie supus spre aprobare înaltelor foruri camerale.

În încheierea celei de a patra propuneri a raportului său Lhotka afirmă în mod direct că numai prin organizarea unui serviciu de transport riguros se pot obţine avantaje şi în exploatarea propriu-zisă a sării din Transilvania. Şi astfel, pe parcursul a cinci puncte din raportul său

[15] Arh. Stat. Cluj-Napoca Fond: *T.M.*, doc. nr. 417/1791, fila 26.

[16] Crişul Repede a fost folosit încă din veacul al XIV-lea pentru transportul, cu ajutorul plutelor, a sării de la Ocna Dejului cu care erau aprovizionate ţinuturile bihorene. Cf. Roşu, L. Titus, *Vămi, vaduri şi drumuri comerciale bihorene pînă la jumătatea veacului* al XIV-lea în: *Studii Art. Ist.*, III, 1961, p. 69—86; unele documente din veacul al XVIII-lea atestă lucrări de curăţire a albiei Crişului Repede pentru înlesnirea deplasării plutelor. Cf. Arh. Stat. Cluj-Napoca. Fond: *Comitatul Crasna. seria administrativ-judecătoreşti*, 1784, doc. nr. 2051.

(4, 5, 6, 7 și 9) administratorul superior minier din Zlatna, după ce în paragrafele anterioare susținuse avantajele pe care le oferă transportul acvatic, cu argumentele practice care îi erau la îndemînă, încearcă să demonstreze că în cazul în care nici una din propunerile sale anterioare — deschiderea unei exploatări la Ocna Mureșului, canalizarea Arieșului sau înființarea unui singur oficiu în apropiere de exploatările de la Turda — nu pot fi aprobate pentru a fi puse în aplicare, cel mai folositor lucru, nu numai pentru erariu, dar și în general ar fi ca transportul sării să se întreprindă printr-un sistem de cărăușie propriu *(durch ein eigenes Aerarial fuhrwesen)* întreținut și finanțat de erariu. Lhotka v. Zmislow era la curent cu greutățile provocate oficiilor de transport din Transilvania de lipsa unor drumuri pietruite, de lipsa forței de muncă și a animalelor de tracțiune, tocmai în perioadele favorabile pentru efectuarea transportului, de pierderile mari de sare pe care le sufereau oficiile în actualul sistem cînd cei care efectuau transportul rețineau justificat sau nejustificat o parte din sarea transportată.

Din acest motiv, atunci cînd și-a propus să sugereze ideea înființării unui oficiu, a unei „societăți" erariale de cărăușie a sării Lhotka a prezentat modalitatea prin care o parte din greutăți ar putea fi înlăturate, precum și numeroasele avantaje care ar decurge din aplicarea sistemului preconizat de el. Totodată prin înființarea unui oficiu propriu de cărăușie — sublinia Lhotka — s-ar putea produce o serie de modificări chiar în procesul propriu-zis de exploatare și comercializare a sării.

La punctul patru al raportului, Lhotka v. Zmislow prezintă comparativ cheltuielile efective, pentru transportul anual al celor aproximativ 500.000 măji de sare produsă la Turda, Cojocna și Ocna Sibiului la cele două depozite de la Mirăslău și Partoș cu cele care ar fi fost necesare pentru întreținerea personalului, a animalelor de tracțiune sau a clădirilor de la Oficiul erarial de cărăușie a sării preconizat a se înființa. El condiționa însă bunul mers al oficiului, de repararea și păstrarea în bune condiții a drumului dintre Turda și Aiud pînă la Alba Iulia, parte din el fiind deja terminat, de respectarea riguroasă a disciplinei de întreg personalul angajat, de necesitatea încheierii unor acorduri ferme între oficiu și meseriașii angajați. „Punerea în circulație a amintitei șosele pare a fi cu atît mai necesară — arăta Lhotka — cu cît pe ea se desfășoară și aprovizionarea cu cele necesare traiului".

Potrivit calculelor făcute de Lhotka cheltuielile anuale pentru întreținerea oficiului de cărăușie a sării se ridicau la suma de 100.050 florini, sumă în care era inclus furajul și întreținerea echipamentului pentru 840 de cai necesari la cele 160 căruțe acoperite, salarul anual pentru un supraveghetor șef *(Fuhrwesensfaktor)*, un controlor și șase caporali călări care aveau sarcina de a controla pe traseu modul de desfășurare a transportului efectuat de cei 168 de căruțași salariați. Deasemenea în această sumă era cuprinsă plata pentru 12 lucrători specializați în construcții de drumuri și lucrări de dulgherie și alte cheltuieli necesitate de diversele reparații, medicamente pentru animale, întreți-

nerea grajdurilor, locuințelor etc. Suma necesară pentru transportul în condițiile de pînă acum, în perioadele de timp cînd prețul de transport era maxim se ridica la 109.254[17] florini rezultînd deci, prin înființarea oficiului de cărăușie a sării, o economie de 9.197 florini 10 cruceri.

Prin înființarea oficiului de cărăușie, sugera Lhotka, s-ar putea renunța la producția de sare destinată pentru export atît de la Ocna Sibiului cît și de la Cojocna, producție care ar putea fi mai ieftin realizată la Turda. Ținînd seama de prețul diferit de producție, mult mai ridicat la Ocna Sibiului sau Cojocna față de Turda, datorită condițiilor diferite de exploatare, calculînd în medie 6 cruceri pe un bloc de sare exploatat s-ar fi economisit potrivit calculelor făcute de Lhotka, 5.125 florini care, împreună cu cei 4.666 florini economisiți prin evitarea furtului și pierderilor de sare datorate folosirii de către Oficiu a unor căruțe acoperite închise ar fi asigurat un beneficiu total de 18.988 florini anual.

Nr. crt.	Locul de exploatare	Depozitul	Producția de sare anuală		Prețul de cărăușie pe		Suma anuală pe transport	
			măji	blocuri	fl.	cr.	florini	cr.
1	Ocna Sibiu	Alba Iulia (Partos)	120.000	136.000	11	1/2	26.066	40
2	Cojocna	Mirăslău	45.000	51.000	10	1/4	8.712	30
3	Turda	Mirăslău	55.000	62.000	6	3/4	6.975	—
4	Turda	Alba Iulia (Partos)	280.000	300.000	13	1/2	67.500	—
5	Total		500.000	549.000			109.254	10

Apoi, Lhotka v. Zmislow estimează la 135.606 florini suma necesară pentru acoperirea cheltuielilor de procurare a tot ceea ce era necesar pentru viitorul oficiu de cărăușie a sării sumă care prin obținerea unui cîștig anual de 18.988 florini, așa cum a reieșit din calculele prezentate mai sus, s-ar fi amortizat în 7—8 ani. Pentru buna desfășurare a transportului pe tot parcursul anului, care învedera rezultate mai bune în perioada 1 mai — 30 septembrie și mai slabe în perioada 1 octombrie — 30 aprilie, Lhotka v. Zmislow propunea înființarea a trei stații dintre care una la Turda, alta la Mirăslău și ultima la Alba Iulia cu intercalarea a două locuri de popas; unul între Turda și Mirăslău, iar celălalt între Mirăslău și Alba Iulia. În toate aceste stații și locuri de popas urmau să se construiască grajduri, șoproane, ateliere pentru confecționarea și repararea harnașamentelor și a întregului echipament pentru cai, fierării și ateliere pentru repararea căruțelor, toate deservite de meseriași angajați printr-un contract. Se preconiza de asemenea asigurarea de locuințe pentru personalul oficiului, între care 100 de case pentru căruțași.

[17] Vezi tabelul.

Enumerînd şi subliniind aceste avantaje Lhotka v. Zmislow propunea ca, pentru început, pînă ce va cîştiga o experienţă în conducerea şi administrarea acestui oficiu şi pentru a se desprinde învăţămintele necesare, să se finanţeze numai un sfert din devizul evaluat la 135.606 florini, restul transportului urmînd a se efectua prin intermediul locuitorilor din preajma ocnelor şi de pe traseul urmat de drumul sării.

Una dintre sarcinile grele care reveneau ţăranilor iobagi în cadrul robotei era şi aceea privitoare la efectuarea transportului sării de la ocne la oficiile de transport şi vînzare. Datorită cantităţilor mari de sare care trebuiau exportate anual spre Ungaria, obligaţia aducerii la porturile de îmbarcare reveneau de fapt tuturor contribuabililor. În unele perioade oficiile de transport erau nevoite chiar să plătească iobagilor, suplimentar, pentru cantităţile de sare transportate peste obligaţiile lor de robotă sau să facă apel la populaţie să participe la efectuarea transportului sării[18]. Lhotka v. Zmislow, cunoscînd această situaţie, era convins că autorităţile nu vor pune piedici proiectului său. Plata transportului, susţinea Lhotka, era în trecut mult prea mică, ţăranul neobţinînd cîştiguri ba chiar, de multe ori, ieşea în pagubă. În unele perioade plăţile pentru transport deveneau exagerat de mari, de creşterea lor beneficiind numai o parte din contribuabili, şi anume cei din apropierea ocnelor sau cei din apropierea traseului pe care se desfăşura transportul, Lhotka arăta apoi că în perioadele de creştere a plăţii pentru transport cei care profitau de această creştere erau de fapt nobilii şi orăşenii care dispuneau de mai multe vite de tracţiune şi atelaje decît ţăranii săraci, preţul ridicat al transportului sării constituind un mijloc de înavuţire a celor bogaţi şi nu a celor nevoiaşi sau a celor care locuiau la distanţe foarte mari de traseul pe care se desfăşura transportul sării. Se poate concluziona deci — continua Lhotka — că din preţurile mici ale transportului n-au avut de profitat în nici un fel ţăranii săraci care, fiind aduşi uneori cu forţa să efectueze cărăuşia sării, au suferit pagubele, uneori chiar prin distrugerea sau pierderea vitelor. În schimb, de preţul ridicat al transportului au profitat în realitate nobilii şi orăşenii precum şi o parte neînsemnată a ţăranilor din apropierea centrelor de exploatare. Ţăranii care locuiau mai departe nu aveau nici un fel de avantaj, ei fiind nevoiţi să se îndepărteze mult prea mult de locurile lor de muncă pentru a putea obţine vre-un cîştig şi în situaţii fortuite fiind aduşi peste voinţa lor spre a efectua o sarcină atît de grea. De aceea, dorind să combată argumentul că prin înfiinţarea oficiului de cărăuşie în perioadele de creştere a preţului de transport al sării locuitorilor săraci li s-ar înlătura posibilitatea obţinerii unor cîştiguri, Lhotka v. Zmislow propune pur şi simplu ca beneficiile de 18.988 florini ce urmează a se realiza prin înfiinţarea Oficiului erarial de cărăuşie a sării, după amortizarea cheltuielilor de consti-

[18] Date mai ample despre transportul sării în Transilvania şi Maramureş în: *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, Cluj-Napoca, XXI, 1978, p. 135—170 (I. Dordea, V. Wollmann).

tuire a oficiului, să fie împărțite locuitorilor săraci după o hotărîre imparțială.

Prin înființarea oficiului considera Lhotka, vor beneficia atît locuitorii mai îndepărtați de traseele de transport care nu vor mai fi nevoiți să-și părăsească lucrul pentru a se deplasa la distanțe mari, cît și locuitorii din apropiere care își vor adjudeca cea mai mare parte a banilor din suma alocată pentru întreținerea oficiului de cărăușie. Un cîștig important ar avea în primul rînd erariul prin faptul că sarea ar ajunge în condiții bune la depozite, ar putea fi respectată întocmai ordinea de distribuire la oficiile de exploatare și ar fi evitate toate perturbările ivite în transportul sării atît în timp de pace, cît mai ales în timp de război sau de declanșările unor epizootii, iar țăranii nu vor mai fi reținuți niciodată de la munca lor. Erariul ar cîștiga și mai mult, — conchidea Lhotka — dacă s-ar realiza propunerea sa de înființare a unui oficiu de transport pe Mureș cît mai aproape de Turda, căruțele trase de cinci cai ale Oficiului de cărăușie avînd de parcurs o distanță mult mai mică.

Sistemul de cărăușie propus de administratorul superior Lhotka pornea de la principiul că rezultatele bune se pot obține printr-o bună organizare dar în același timp prin cointeresarea tuturor celor care participau la deservirea lui, acestora asigurîndu-li-se salarii în care erau incluse și cheltuielile de cazare. Randamentul unui asemenea sistem de transport presupun că ar fi fost mai bun și mai economicos decît cel practicat pînă atunci[19] avînd în vedere că oficiile de transport se bazau în măsură prea mare pe serviciile rezultate din obligația de cărăușie a contribuabililor, care însă nu întotdeauna erau dispuși să răspundă la chemările oficiului în perioadele cînd transportul se putea efectua cel mai favorabil.

În Nota întocmită de consilierul tezaurarial Franz Müller v. Reichenstein se spune că înființarea unui oficiu erarial de cărăușie a sării prin folosirea cailor la tracțiune ar încumba un risc prea mare, avînd în vedere experiența nereușită din anii trecuți, de vreme ce au fost achiziționați pe seama erariului 700 de boi pentru efectuarea transportului sării. Cumpărarea celor 700 de boi desigur nu putea rezolva situația transportului fără o bună organizare, fără un personal adecvat și fără asigurarea unui drum bine întreținut, aspecte menționate de Lhotka v. Zmislow la punctul șapte al raportului său, ca indispensabile pentru obținerea unor rezultate bune. El se împotrivea folosirii boilor, animale încete și capricioase, în detrimentul cailor, puternici, ascultători și mai

[19] După deschiderea explotării de la Ocna Mureșului și în tot decursul primei jumătăți a veacului al XIX-lea cantitatea cea mai mare de sare de la ocne era vehiculată prin mijlocirea plutelor și a corăbiilor pe Mureș astfel că oficiile de transport întîmpinau greutăți la recrutarea numărului necesar de plutași și mai puțin a cărăușilor care prin reducerea treptată a exploatărilor de la Turda, Cojocna sau Ocna Sibiului nu mai erau solicitați decît în anumite perioade de sporire a producției la aceste ultime exploatări, sporiri dictate de cererea mereu crescîndă la export.

rapizi[20]. Lui Franz Müller v. Reichenstein i se pare interesantă ideea lui Lhotka, că din suma de 100.056 florini necesari pentru întreținerea Oficiului de cărăușie cea mai mare parte li se cuvine locuitorilor din apropierea ocnelor și a traseului, idee care va trebui mai îndeaproape examinată, pentru a lua unele măsuri privind sistemul de plată în vigoare al cărăușilor, dar se împotrivește propunerii de a se împărți între oamenii săraci cîștigul de 18.988 florini rezultat prin înființarea oficiului de cărăușie, deoarece ar produce mari neplăceri erariului. Franz Müller v. Reichenstein ține însă să amintească în răspunsul său că la actualele prețuri scăzute pentru cărăușie vin țărani atît din apropiere, cît și din locuri mai îndepărtate în mod benevol fără a fi siliți la acest lucru.

Înclinăm să considerăm părerea lui Lhotka mai aproape de adevăr întrucît, așa cum rezultă din documente, au fost numeroase cazurile cînd nu numai că s-au trimis comisari pentru recrutarea cărăușilor, dar s-a apelat și la ajutorul armatei pentru a sili pe contribuabili să participe la transportul sării de la ocne la depozitele de pe Mureș[21].

Propunerile cuprinse la punctele 5, 6, 7 și 9 se referă la modificările posibil de efectuat la exploatările de la Turda, Ocna Sibiului și Cojocna, ținînd seama de folosirea avantajelor oferite de transportul prin oficiul erarial de cărăușie.

Lhotka propune mărirea pînă la 20.000 de măji a cantității de sare mărunță și în bucăți comercializată pe plan local prin depozitele de la Mirăslău, Alba Iulia, Șoimuș și Hălmagiu, favorizîndu-se prin aceasta exportul blocurilor de sare (Formalsteine) care devenind astfel mai rentabile, urmau să nu se mai vîndă pe plan local. Avînd în vedere extinderea comercializării sării mărunte și în bucăți Lhotka v. Zmislow propune renunțarea la exploatările de la Ocna Sibiului și Cojocna. El preconiza la Ocna Sibiului o singură ocnă în funcție cu o producție de cca. 70.000 măji de sare pentru necesități locale cu păstrarea unei ocne de rezervă și închiderea celorlalte două precum și renunțarea totală a aducerii la depozitul de la Mirăslău a sării de la Cojocna, Aleșdul și Oradea urmînd a se aproviziona cu sare de la Turda sau Ocna Dejului. Economiile pe care erariul le-ar obține, ar fi fost asigurate prin reducerea personalului și a cheltuielilor de întreținere de la ocnele care urmează să se închidă, sau prin restrîngerea producției de sare în blocuri la Ocna Sibiului și Cojocna, care era mai costisitoare. Ea urma să fie produsă la un preț de cost mai scăzut la Turda, concomitent cu vînzarea sării mărunte sau în bucăți și interzicerea aruncării pe viitor, a orică-

[20] Cf. Arh. Stat. Cluj-Napoca Fond *T.M.* doc. nr. 49/1791, fila 24 („... das ich Kein Ochsenfuhrwesen, welches dem Fehler der Langsamkeit, des öftern Abstehens, dem Fehler des Hinfalles, und der Feyerung bei zu nassen, und bei zu Kletscherigen Witterungen unterlieget zu errichten angerathen; dass ich nur von Thorda auf einer vorzurichtenden Strasse ein Salz mit kräftigen Pferdszügen zu führen dass ich das Pferdsfuhrwesen an 3. Orten ordentlich zu erhalten; souches vorläufig mit dem nöthigen einzurichten; es nicht auf einmal, sondern nach und nach vermög vorläufig erlernter Erfahrung ganz aufzustellen erachtet habe").

[21] Idem, Fond: *Scaunul Arieș, administrative,* doc. nr. 200/1798.

ror categorii de sare exploatată. În excesul său de zel pentru obținerea unor economii cît mai mari pe seama erariului, Lhotka v. Zmislow propune chiar exploatarea unei cantități mai mari de sare măruntă prin folosirea explozibilului ceea ce ducea de asemenea la reducerea personalului și la scăderea prețului de revenire a sării. Mergînd mai departe în această idee, Lhotka v. Zmislow ajunge la concluzia că ar fi mai rentabil să nu se mai exploateze sarea în formă de blocuri urmînd ca aceasta să fie plătită după majă atît tăietorilor de sare cît și plutașilor sau corăbierilor care efectuau transportul, sarea urmînd să fie produsă în forme asemănătoare de mărimea a 50—100 lb. și nu în forma unor blocuri de 85—95 Pfunzi.

Răspunsul la propuneri expediat din partea consilierului tezaurarial Franz Müller prin Nota din 11 februarie 1791 nu este în totalitate negativ. Müller v Reichenstein, el însuși interesat în obținerea unor economii în favoarea erariului, aprobă și elogiază strădaniile lui Lhotka de a se acorda o atenție sporită cantităților mari de sare măruntă aflată în apropierea ocnelor, multă vreme nevalorificată, remarcînd faptul că în urma ostenelilor lăudabile ale administratorului Lhotka nu a mai găsit la nici o ocnă cantități considerabile de sare măruntă constituită de-a lungul anilor în adevărate mormane (die Halde). Referitor la propunerea de a nu se mai produce sare în blocuri la Ocna Sibiului, ci la Turda, Franz Müller consemnează, că este de acord cu propunerea care a fost făcută încă în anul 1783 de către comisia condusă de consilierul Tezaurarial v. Fichtel și consilierul minier v. Mitis[22] dar nu crede de cuviință că ar fi necesar închiderea exploatării de la Cojocna argumentul fiind și de această dată că „este în favoarea cărăușilor sării ca această exploatare să fie păstrată în lucru".

Franz Müller v. Reichenstein se pronunța însă cu totul împotriva propunerii lui Lhotka de a se renunța la exploatarea sării sub formă de blocuri (Formalsalz) ceea ce ar duce nu numai la imposibilitatea stivuirii în depozite a sfărîmăturilor fără nici o formă, dar s-ar îngreuna foarte mult întregul proces de producție și manipulare a sării extrase. Tot așa se pronunța împotriva folosirii explozibilului în ocne invocînd pentru aceasta rescriptul Camerei aulice din 15 iulie 1790 potrivit căruia exploziile cu pulbere la exploatările de sare din Galiția au fost permise numai în galeriile de încercare sau la săparea puțurilor.

Prima parte a raportului înaintat de Lhotka forurilor camerale spre verificare și soluționare avînd ca obiectiv îmbunătățirea transportului sării ca principala modalitate de creștere a veniturilor fiscului a cuprins cîteva propuneri care chiar anul următor au fost puse în aplicare. Între acestea, propunerea privitoare la redeschiderea exploatării de la Ocna Mureșului s-a materializat prin rezultate imediate, neașteptat de bune, în scurt timp devenind cea mai mare exploatare de sare din Transilvania.

---

[22] Idem, Fond *T.M.* doc. nr. 417/1791, fila 4.

Tehnica de exploatare modernă asociată cu avantajele unui transport ieftin a făcut ca în scurtă vreme producția realizată la Ocna Mureșului să suplinească necesitățile de export reclamate de la celelalte ocne, statul obținînd, cu cheltuieli mult mai mici, o productivitate sporită și beneficii considerabile.

Insistența cu care Lhotka a încercat să determine autoritățile să treacă la măsuri pentru folosirea cu precădere a transportului fluvial prin navigabilizarea unor rîuri mai mici ca Arieșul sau Crișul Repede izvora din cunoașterea adevărului potrivit căruia folosirea acestui mijloc de transport ar fi singura cale pentru realizarea unor economii în condițiile în care rețeaua de drumuri din Transilvania nu oferă posibilități de transport optime pe întreg parcursul unui an. Lhotka, prevăzînd oarecum un răspuns negativ la propunerile sale privind canalizarea Arieșului sau a Crișului Repede, cunoscînd foarte bine mărimea rezervelor de sare, calitatea și posibilitățile tehnice de exploatare a sării de la Turda, propune înființarea unui sistem propriu de cărăușie care ar atrage după sine nu numai efectuarea unui transport mai ieftin, dar și o reorientare în ceea ce privește posibilitățile de comercializare a întregii cantități de sare exploatate, punctul de plecare fiind oficiul de exploatare de la Turda cu destinația Alba Iulia, locul de îmbarcare a sării pentru Ungaria.

Grija pentru înlăturarea risipei, a neutilizării unei cantități apreciabile de sare pentru care s-au depus — așa cum menționa Lhotka — aceleași eforturi materiale și umane ca și pentru sarea comercializată, l-au determinat pe administratorul superior minier să facă propuneri pentru interzicerea aruncării sării mărunte, cerînd chiar ca vînzătorii de sare să fie obligați a prelua sarea măruntă de la ocne, urmînd să elimine vînzarea sării în blocuri din comerțul local.

Dorința de a produce o schimbare, o îmbunătățire în întreg sistemul de exploatare al sării din Transilvania l-au determinat pe Lhotka ca în următoarele pagini ale raportului său să facă o serie de propuneri, pe care le vom prezenta ulterior, legate de introducerea unor metode noi de exploatare, a perfecționării tehnicii de lucru, a reorganizării întregului proces de producție.

ION DORDEA

MANUSCRISE ROMÂNEȘTI ÎN BIBLIOTECILE BUDAPESTANE

Acum 100 de ani, în 1880, Nicolae Densușianu publica la București un interesant raport intitulat *Cercetări istorice în archivele și bibliotecele Ungariei și ale Transilvaniei* (Tip. Academiei, 1880, 123 p.). Era rezultatul unei misiuni de cercetare pe care Academia Română i-o încredințase în decursul anilor 1878 și 1879 pe timp de 15 luni, perioadă în care a investigat 12 biblioteci și 16 arhive, semnalînd un material extrem de bogat și de important pentru trecutul istoriei patriei. O parte din aceste documente, mai ales cele privitoare la răscoala lui Horea în care el era specialist, — au intrat deja în atenția cercetătorilor noștri, multe altele au rămas ignorate și uitate, pînă astăzi, în mod cu totul inexplicabil, și, mai ales inadmisibil, pentru un popor și pentru o cultură care își caută în permanență ascendența. Ne-am convins de aceasta anul trecut, în 1979, cînd grație unei documentări de 10 zile oferită de Uniunea Scriitorilor, am putut întreprinde unele modeste sondajii în bibliotecile și arhivele budapestane în căutare de material românesc. Puținul timp care l-am avut la dispoziție nu ne-a permis o cercetare de anvergură și mai ales de adîncime, de aceea ne mărginim în cele ce urmează să semnalăm și eventual să descriem sumar cîteva lucrări aflate în patrimoniul cultural budapestan, extrem de importante pentru cunoașterea de ansamblu și de detaliu a anumitor epoci istorice, în special a perioadei literaturii române vechi și a celeia a luminilor.

Pentru a ușura munca cercetătorilor interesați de aceste lucrări vom opera descrierea lor pe fonduri de biblioteci, dînd astfel și o imagine de cantitate mai ușor de surprins, și una care corespunde mai exact cu însăși itinerarul cultural străbătut de noi în capitala ungară.

I. În Biblioteca Universității din Pesta

1. Dictionarum Valachico-Latino-Hungaricum (ex Transilvania).

Ms. anonim de 166 pagini + 9 foi cu însemnări din 1742, în 8°, păstrat sub cota *H3*.

Nu e altul decît celebrul dicționar al lui „Anonimus Caransebesiensis", descris prima oară de B. P. Hașdeu, apoi publicat de Gr. Crețu, cel mai vechi dicționar al limbii române. În studiul său din „Columna lui

Traian" din 1883, unde publica literele A și B, Hașdeu a opinat că el aparține unui anonim din părțile Lugojului, fiind scris în a 2-a jumătate a sec. al XVII-lea. După el, Gr. Grețu a publicat integral dicționarul în „Revista Tinerimea Română" din 1898, opinînd că autorul său ar fi un învățat din Caransebeș, după indicațiile privitoare la topografia unor sate din împrejurimi. Bazat pe aceste elemente, Nicolae Dnăganu a atribuit dicționarului lui Mihail Halici (1643—1692) și cercetările ulterioare au confirmat intuiția sa. Dicționarul cuprinde și multe cuvinte dialectale, nume de plante, expresii sau numiri topice și merge pînă la literele u, v, z, la p. 167 unde se termină, dar el a fost completat ulterior de o altă mînă și cu o altă cerneală. Posesorul lui din 1742 efectuează o călătorie între 28 septembrie și 16 noiembrie în Transilvania pe care o descrie la p. 379 sub forma unor scurte însemnări din Sibiu, Sebeș, Făgăraș, Homorod, Voila, Arpaș, Porumbac, Hunedoara. Pe una din pagini se află și un fragment dintr-un vechi cîntec popular românesc: „Pentru mine / Pentru tine / Pentru noi, amîndoi / Pentru casă, pentru masă / Pentru draga jupîneasă".

2. *Katekizmul cu Aentrebaery și Raespunszury tokmit Pentru Aenvecaetura tinerilor a Krestino-Katolicsilor aen Caerile prea Aenalczatej și prea-luminatej Aempaeraeteaszij Kraejeaszi Aposztolicsesty. Prin un pater a raenduluj svantului Francesko și provinciej Bulgarii preot ku porunka și Blagoszlovenja cselor maj mary, din Nemcye pe Rumaniae aentorsz.* La tipar dat și tipaerit. Aen Buda, ku szlovele Kraejeszkuluj Universzitàs annul... ms. A. 240, in 8°, 200 p. Titlul figurează și în *A Budapesti magyar kir. Egyetemi Könyvár Kéziratainak Czimjegyzéke,* vol. I, Budapesta, 1889, p. 39.

Manuscrisul aparține, cum se poate vedea, unui pater iezuit, de pe timpul împărătesei Maria Teresia (—1780), dar el n-a fost tipărit. Autorul scrie *ae* pentru ă, *e, î, y* sau *j* pentru i, *cs* pentru ci, *c* pentru ț, *cz* pentru ș, *sz* pentru s și *x* pentru j. El cuprinde: *Povaeczuirea, Partea dintej. De kredinca, (Deszparcirea dintej. Cse jeaszte kredincza krestineaszka katalicsaszka* sub formă de întrebări și răspunsuri) *A doua deszpertire. De doasprezece artikulusury a kredeului De fapte bune szi de vrednicsia lor aen obsthiae etc.* Ultimul capitol este *De tempaeratia cserului,* p. 198—200.

3. *Karte de abc pe folószul skóalelor néamnitsésti. A.B.C. oder namenbüchlein zum Gebrauche der national Schulen in dem Königreiche Hungarn,* 196 pagini. Datată (după „censural példany"): 1786. Ms. sub cota F56.

Este un abecedar pe care Ladislau Gáldi îl atribuie inspectorului școlar din districtul Oradiei, Simeon Maghiar, reprezentant de seamă al iluminismului de tip școlar (Ladislau Gáldi, *Simeon Magyar, ein rumänicher Pionier der josephinischen Schulreform,* Budapest, 1941). Maghiar ar fi prelucrat, după el, prin intermediul lui Révai Nikolaus abecedarul vestitului reformator Felbiger. Cum abecedarul lui Simeon Ma-

ghiar n-a fost descris de Galdi o vom face pe scurt în cele ce urmează. Structura lui s-ar prezenta deci în felul următor:

Szlove mărunte rumanești.
Szlove mari rumanești.
Szlove kuratoare rumanești.
Szlove rumanești szkrise de mană.
Szlove de szine szunătoare lundsi: a, e, i, o, u, a, ă, ea
Szlove de szineszunătoare szkurte: a, e, i, o, u, ae, ă, ea, î, ă.

Urmează prezentarea literelor și despărțirea în silabe, de-a stînga textul românesc, de-a dreapta textul german, în paralel. Urmează o serie de *Învățături scurte de nărav* (cap. V), *Un prunk care călărea pe o nucă* (cap. VI), *Voroave szcurte. Prunk intrebătoriu* (cap. VII), apoi bucățile: *Prunc chivernisitoriu, Muma și pruncul, Pruncul ascultătoriu, Pavel și Ferencz, Frații neasemenea, Fata bună, Sluga bună, Pruncul făcătoriu de bine. Pruncul mulțumitoriu, Vecina pizmătăreață, Prietenul în lipsă, Părintele și fiul, Săracul darnic, Furul mic, Pruncu cel rău de școală și îndărătnic, Pruncul cel bun de școală, Doica fată săracă, Sluga rea, Veniticii, Obul blînd, Proștii răi, Gazda lotrilor, Lucrătorii, Gazda bună, Fățarnicul, Păstoriul, Despre folosul celor mai mari* etc. Pe lîngă sfaturi morale, multe dintre ele îndeamnă la supunerea legilor, la respectul față de ocîrmuitori și cei puternici, explicînd situația contractualist, pe baza ideilor lui Rousseau și Montesquieu.

4. *Gramatikae nemczeaszke szau Povaeczuire aenlaeuntru la aenvaeczaetura limbii nemczesti szpre foloszul skoalelor a neamului rumaeneszk*, Manuscris din 1786 in 4°, 469 pagini, înregistrat sub cota *H7*.

Aparține după Ladislau Gáldi aceluiași Simion Maghiar. Este constituit din 5 părți, cu un text paralel, româno-german.

Cuprinsul sau *Szkara* arată astfel (cifrele indică pagina):

I Parte despre spunerea afară sau cetirea deplin, 2.
a Tabla despe cunoștința slovelor, 3.
b Tabla despre slovnire, 10.
c Tabla despre cetire, 14.

II Parte despre măsurarea sunării, 18.
a Tîlcuire.
b Regule pentru silavele cele lungi.
c Regule pentru silavele cele scurte.
d Regule pentru sunarea silavelor.

III Parte despre scrisoare dreaptă.

Cap. I Despre traiul cuviincios al slovelor întru scrisoarea silavelor și a cuvintelor, 24.
I (-a) tăiere. Despre traiul cu slove mari
II (-a) tăiere. Despre traiul slovelor asemenea și acelor asemenea sunătoare.
III tăiere. Despre îndoirea slovelor.

IV tăiere. Despre slovele cele de lipsă şi despre cele de prisosit.
V tăiere. Despre rîndul slovelor, 50.

Cap. II. Despre cuviincioasa împărţire a cuvintelor în silabe, 57.
I Regule pentru cuvinte neîmpreunate.
II Regule pentru cuvinte împreunate.

Cap. III. Despre traiul cuvincios cu semnele osebitoare, 60.

I La cuvinte.
II La spuneri.
A. Semne pentru împărţirea punerilor, 61
B. Semne pentru osebirea punerilor.

Asemănarea alfaviticească pentru unele cuvinte care sunt întrucîtva asemenea cu altele, dară totuş au un' înţeles osebit şi pentru aceea s-a deschilinit întru scrisoare.

IV parte. Despre cercarea izvorului cuvintelor (Etymologia), 91.

Cap. I Despre părerile vorbei ceale strămutătoare, 93.

& întîi. Despre cuvinte de neam
I Tîlcuirea cuvîntului de neam
II Numărul cuvintelor de neam
III Ompărăţirea cuvintelor de neam

& Al doilea. Despre cuvînt numitoriu, 98.
I Despre cuvînt numitoriu de obşte
II Despre cuvînt numitoriu deosebi

A. Despre cuvinte căpetenești, 101
1 Împărţirea cuvintelor căpitenești
2 Formăluirea cuvîntului căpitenesc
3 Neamurile cuvîntului căpitenesc
4 Strămutarea cuvîntului căpitenesc
Strămutare de rîndul dintîi
Strămutare de al doilea rînd.
Străumtare de al treilea rînd.
Strămutare de al patrulea rînd.
Strămutare de al cincilea rînd.

B. Despre cuvinte adăogate şi despre cele de număr, 149
1 Despre cuvinte adogate
a) Formăluirea cuvintelor adăogate
b) Strămutarea cuvintelor adăogate
c) Despre treaptele asemănării ale cuvintelor adăogate
2 Despre cuvinte de număr, 168.
b) Pilda stremutării
Neam lucrătoriu
Neam pătinitoriu
2 Stremutarea graiurilor celor nerînduite, 238
a) Rînduri după care să isprăveşte strămutarea
b) Pilda stremutării
c) Însemnarea graiurilor nerînduite

III Stremutarea graiurilor mijlocii, 270
IV Stremutarea graiurilor împreunate, 283
V Stremutarea graiurilor înturnătoare, 287
VI Stremutarea graiurilor fără feațe, 289
& Al cincilea. *Despre cuvinte împărtășite*, 291
1 Tîlcuirea
2 Formăluirea cuvintelor împărtășite
3 Stremutarea cuvintelor împărtășite
Cap. II Despre părțile vorbei ceale nestremutate, 294
& întîi. Despre puneri înainte
& al doilea. Despre cuvinte de felurime
& al treilea. Despre cuvinte de mijloc
& al patrulea. Despre cuvinte împreunătoare
IV Strămutarea cuvintelor de neam
V parte. *Despre clădirea cuvintelor* (Syntaxis), 306
Cap. I. Despre clădirea părților vorbei celor stremutătoare, 308
& întîi. Despre clădirea cuvintelor de neam
A. Rînduri de obște pentru cuvinte de neam
B. Pentru cuvînt de neam hotărît
C. Pentru cuvintele de neam nehotărîte.
& Al doilea. Despre clădirea cuvintelor căpetenești și adăogate
I Despre clădirea cuvintelor căpetenești, 316
A. Pentru cădearea cea dintîi
B. Pentru a doua cădeare
C. Pentru a patra cădeare
D. Pentru a șasea cădeare
II Despre clădirea cuvintelor adăogate, 322
A Pentru cuvinte adăogate de obște
B Pentru acelea carele poftesc cuvintele adăogate
& Al treilea. Despre clădirea punerilor pentru nume, 330
& Al patrulea. Despre clădirea graiurilor
I Despre clădirea graiurilor căpetenești
A Despre clădirea graiurilor cu cuvinte numitoare și cu puneri pentru nume
1 În cădearea dîntîi
2 În adoa cădeare
3 În a treia cădeare
4 În a patra cădeare
5 În a cincea cădeare
6 În a șasea cădeare
B Despre clădirea graiurilor căpetenești cu alte graiuri, 366
II Despre clădirea graiurilor fără feațe
III Despre clădirea graiurilor de ajutoriu
C Despre acela rînd cu care trebuie să stea graiurile cu alte părți a vorbei într-o cuprindere deplin
& Au cincilea. Despre clădirea împărtășitelor, 393

Cap. II Despre clădirea părţilor celor nestremutate a vorbei, 396
& Întîi. Despre clădirea punerilor înainte
& Al doilea. Despre clădirea cuvintelor de feliu, 408
& Al treilea. Despre clădirea cuvintelor împreunătoare, 414
& Al patrulea. Despre clădirea cuvintelor de mijloc, 422

Pentru a înţelege mai bine gramatica lui Simeon Maghiar vom reproduce cîteva definiţii şi vom da cîteva explicaţii cu privire la terminologia lui. „Învăţătura limbei nemţeşti iaste [după autor] fiinţă ca aceia în care să cuprind regulele sau meşteşugul a ceti, a vorbi şi a scrie bine nemţeşte." „Cuvîntul de neam" este articolul sau „acea parte strămutătoare a vorbei care se pune înaintea numelor şi cu acelea se strămută." Se cunosc trei feluri de neamuri: bărbătesc, femeiesc şi neam de mijloc sau mijlocitoriu. Ele mai pot fi de asemenea: hotărîte sau nehotărîte şi „se stremută prin declinatio sau cădere". Cuvintele numitoare sînt de trei feluri: 1) căpitenești (substantiva) 2) adăogate (adjectiva) şi puneri pentru nume (prononima). Numele osebite sînt numele proprii, numele de obşte cele comune sau „nomina appelativa". Cuvintele căpetenești se pot forma de la altele. Şi anume cuvinte de rădăcină (primitiva) au făcut cuvinte izvorîte (derivativa), cuvinte neîmpreunate (simplicia) sau împreunate (composita).

Numeralul este „cuvînt de număr" sau „numărător", „Cuvintele numărătoare sînt cuvinte adăogate ca acelea cu care ne-am obişnuit a număra sau care însemnează numărul lucrurilor." Numerii căpetenești sînt numerii cardinali, adică cei „care răspund la întrebarea *wifil?*"; numerile de rînd sînt cuvinte numărătoare „cu care la această întrebare *al cîtelea?* răspundem". Ele sînt numite şi „numeri ordinales".

Alte categorii de numeral sînt indicate prin termenii: numeri culegătoare (numeri collectivi); numeri împărţitoare (numeri distributivi) şi numeri vărsitoare (numeri proportionales).

Paragraful al treilea este consacrat pronumelui sau a „punerii pentru nume (pronominibus)". Categoriile de pronume ar fi: feţeşti (personale), stăpînitoare (posesive), arătătoare (demonstrative), întrebătore (interogative), rînduitoare (hotărîte) şi nehotărîte.

Verbul este numit grai (verbis). Se dă şi o definiţie a lui în următorul chip: „Graiul iaste cuvînt stremutătoriu ca acela care starea facerei sau a lucrului împreună cu punerea ei o însemnează." „Graiurile, pe cum cuvintele numitoare, au sînt graiuri de rădăcină, au sînt graiuri de la celelalte izvorîte." „Prin neamuri (genera) să înţelege oare lucrătoriu au răbdătoriu iaste lucru sau forţa despre care este vorba." Cel lucrătoriu (genus activum) care însemnează spre ceva lucru îndreptată lucrare sau faptă; graiurile lucrătoare le mai numim şi trecătoare (verba transitiva), iar neamul răbdătoriu (genus passivum).

Mai spicuim în continuare cîte ceva despre terminologia adoptată:

„Prin moduri (modi), prin care să arată însemnarea cea de multe fealuri în care graiurile vin înainte. Acestea sînt 4:

a) Modul arătătoriu (modus indicativus) care drept numai singură lucrarea și pătimirea lucrului o însemnează.
b) Modul poruncitoriu (modus imperativus) care însemnează porunca sau cearere.
c) Modul împreunătoriu (modus conjunctivus) care însemnează legarea de împreună a întîmplării cu alt lucru.
d) Modul hotărît (modus infinitivus) care însemnează lucrare sau pătimire față de hotărîrea feaței.

„Prin vremuri (tempora) să înțeleage aceia vreame de multe fealuri în care s-a întîmplat lucrarea sau pătimirea feacerii sau a lucrului. Ele ar fi trei: „cea de acum (praesens), cea trecută (practerit imperfectum) și cea viitoare vreame."

Timpurile ar fi: vremea de acum (praesens), vremea jumătate trecută (praeteritu imperfectum), vremea de mult trecută (praeteritu plusquam perfectum), și vremea viitoare (futurum).

„Numărele" ar fi: *număr de unu* (singularis) și *număr de mai mulți* (plurali), persoanele sînt *feațe*, iar împărțirea graiurilor s-ar face în: *lucrătoare* (activa), *pătimitoare* (passiva), *mijlocie (neutra).* Conjugarea s-ar face cu *feațe* (personalia), *fără feațe* (impersonalia) și *înturnătoare* (reciproca). După cum se formează, verbele ar fi: 1) graiuri *ajutătoare* (verba auxiliaria) sau 2) *căpetenești*, iar după „orînduirea sau neorînduirea întru strămutare" ele sînt graiuri *rînduite* și *nerînduite*, etc.

Gramatica lui Simion Maghiar vehiculează o terminologie bogată și destul de evoluată, împrumutată și adoptată în mare parte din latină, maghiară și germană (Galdi arată în același articol că autorul a folosit o gramatică germană tradusă în maghiară), dar nu de puține ori, creată de el pe teren românesc. El își reclamă astfel un loc printre gramaticienii și filologii epocii iluministe, epocă în care se încadrează prin majoritatea operelor sale. După cum știm, el mai este autorul unor tabele caligrafice a unei aritmetici și a unui catechism, iar gramatica aceasta voia s-o transcrie pentru a o tipări cu litere latine. Ea a fost și înaintată unor referenți ca I. Molnar Piuariu și D. Eustatievici, care i-au și făcut o serie de observații.

Simion Maghiar este o figură importantă a iluminismului bihorean, despre care s-a scris prea puțin la noi pînă acum. Născut în 1754 la Hajdudorog, ca fiu al lui Ștefan Maghiar, vicefiscal în comitatul Arad, el a învățat la colegiul „Sf. Barbara" din Viena pe vremea cînd aici se găsea la studii Samuil Micu-Klein. Datorită priceperii și cunoștințelor sale (vorbea româna, maghiara, germana, sîrba, franceza, latina și greaca), a fost numit inspector al școlilor elementare unite din dieceza Oradea, contribuind la transpunerea în practică a noilor directive din domeniul școlar date în 1777 de către Maria Teresia prin *Ratio Educationis*. Planurile lui de dezvoltare a învățămîntului național merg însă mai departe în 1783 propune înființarea unei preparandii care să pregătească învățători pentru școlile românești, ca peste un an să solicite înființarea unui post de director al școlilor naționale și profesor al preparandiilor. Contribuția sa la organizarea rețelei școlare din Bihor este esențială, ca și efortul de a asigura școala cu manuale potrivite, ceea ce-l înscrie în seria luminătorilor de seamă ai epocii.

5. *Psaltichie,* cu note şi text românesc şi grecesc din sec. XVII, foarte frumos ornamentată. Ea este trecută din greşală între manuscrisele greceşti sub cota *Cod. Graec,* 3. La fel figurează şi în catalogul alcătuit de Maria Kubinyi, *Libri manuscripti graeci in Bibliathecis Budapestensibus asservati. Budapestini, MCMLVI, In aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae,* dar noi am identificat la p. 423 semnătura autografă a copistului, în original, în chirilică: „Vasilie, ipodiacon nevrednicul şi păcătosul", ceea se înseamnă că manuscrisul e românesc. Acelaşi lucru ne spune şi inscripţia de pe ultima filă a cărţii, de unde reiese că Psaltichia a fost cumpărată de la un „Ion slujitoriu din Piatră, care au fost cu Scarlat Spiru din Eş, frate cu boir din Piatră, anul 1838". Pentru că la noi muzica bisericească s-a făcut multă vreme după cărţi de cîntece greceşti, e firesc ca şi acest manuscris să conţină şi texte religioase greceşti. De la f. 214 v însă, notele muzicale sînt însoţite în mod constant de cuvinte româneşti. Iată cîteva dintre ele: (titlurile sînt scrise cu cerneală roşie, iar prima literă ornamentată).

f. 214 v Facerea lui chir Dimitrie Panchiche, glas 2.
f. 216 r Cuvine-se cu adevărat a te ferici pre tine Născătoare de Dumnezeu...
f. 220—221 v glas al 8-lea. Cuvine-se cu adevărat...
f. 221 v. glas 2. Cuvine-se cu adevărat (Parigoriu)
f. 226 r—227 v Facerea lui Chir Vasile ieromonah („Cu ades...")
f. 227 v—229 r Axion la schimbarea la faţă („Măreşte sufletul meu...")
f. 229 r—230 v Axion la Adormire
f. 230 r—230 v Axion la înjumătăţirea paştelui
f. 230 v—231 r La naşterea Maicii Domnului
f. 231 r—231 v Axion la zioa crucii
f. 232 r—232 v Altul. Glas al 8-lea
f. 233 r—234 v Axion la intrarea în biserică a Născătoarei de D-zeu
f. 234 r—235 r Axion la Bunavestire
f. 235 r—235 v Axion la naşterea mîntuitorului nostru Is.Hs. Stihul să-l cînţi în urma axionului
f. 235 v—236 r Acest stih iaste de la taină streină
f. 236 r—236 v Altul
f. 236 v—237 r Altul
f. 237 v—238 v Axion la bocetul Domnului onstru Is.Hs.
f. 238 v—239 v Alt axion tot la bocetul Domnului
f. 239 v—240 v Axion la întîmpinarea Domnului nostru Is.Hs.
f. 240 v— Alt axion
f. 242 r axion la Duminica stîlpărilor
—243 r Altul
f. 243 r—244 r Avion în sfînta şi mare sîmbătă a Paştelor
f. 244 r—245 Axion la sfînta şi luminata zi a învierii Domnului
f. 245 r—246 v Altul
f. 246 v Axion la înălţarea Domnului şi mîntuitorului nostru Is.Hs.
f. 247 v Axion la pogorîrea sfîntului duh
f. 249 v Axion la adormirea Maicii Domnului nostru Is.Hs.

După acestea mai urmează: *altul la Macarie Protovalcea (?), axion la nașterea Maicii Domnului, la Paști* etc. De la f. 254 sînt intercalate cîteva cîntece cu text grecesc, ca apoi, la f. 404 să se revină la textul românesc. Dintre cele ce urmează mai poate fi notat un *chinonicul la schimbarea la față* la f. 421.

Autorul acestei Psaltichii e cunoscut în istoria muzicii românești sub numele de Vasile cîntărețul, autor a mai multor opere muzicale netipărite. Alături de Mihalachi Moldoveanul și de Macarie protosinghelul, cum ne informează un articol din „Buciumul român" (I, 1877, nr. 459—462), ar fi introdus noua sistemă muzicală la români.

II. În Biblioteca Széchenyi

1. *Psaltichie*, sec. XVII sau începutul sec. XVIII. Este trecută de asemenea greșit în rîndul cărților grecești, sub cota *Ms. gr. 9*. Pe coperta manuscrisului se află însemnarea în chirilică a proprietarului său „dascăl la București, Pierre Poppesco". Pînă la fila 41 v. textul este grecesc, dar de aici, de la f. 42 v — la 100 r este românesc.

Conținutul său ar fi, în mod sumar, următorul:

f. 42 r Cîntecele praznicale cele ce se cîntă la praznicele împărătești de peste an. Și acesta este de față. Se cîntă la Sfîntul D. Stîlpnicul, adecă la an nou.
f. 43 v. Acesta se cîntă la ziua Crucii
f. 45 v. Acesta se cîntă la nașterea Domnului
f. 47 r. Cherovicul ce se cîntă la Butezul lui Is.
f. 48 v. Acesta că cîntă la Bunavestire
f. 50 r. Cherovicul ce să cîntă la simbăta lui Lazăr
f. 51 v. Cheruvic ce se cîntă la Florii
f. 53 r—54 v. Cheruvic la sîmbăta lui Lazăr
f. 56 r. Keruvic de sîmbăta lui Lazăr
f. 58 v. Keruvic la Dumineca Tomii
f. 62 v. Cheruvic la Înălțarea Domnului
f. 62 v. Cheruvic la Sfînta Troiță
f. 64 r. Cheruvic la Dumineca tuturor sfinților
f. 65 v. Cheruvic la Schimbarea la față
f. 68 v. Acestea sînt axioanele praznicelor ce să cîntă la toate praznicele împărătești. Și acesta ce este de față să cîntă la praznicul adormirii Maicii Domnului, adecă august în 15 zile.
f. 68 v. Altele ce să cîntă la Nașterea Domnului
f. 69 r. Altul ce să cîntă la învierea Domnului
f. 70 r. Altele ce să cîntă la botezul Domnului
f. 71 r. Altele ce să cîntă la întîmpinarea Domnului
f. 72 r. Altele ce să cîntă la Bunavestire
f. 72 r. La întrarea în beserică
f. 73 r. Acesta să cîntă la schimbarea la față
f. 74 r. Acesta să cîntă la înălțarea la cer
f. 75 r. Acesta să cîntă la zio crucii

f. 75 v. Acesta se cîntă la sîmbăta lui Lazăr
f. 76 v. Altul ce să cîntă la înjumătăţarea
f. 77 r. Sfîrşit axioanele praznicelor. Lui Dumnexeu slavă!
f. 77 r. Începutul axioanelor ce să cîntă peste tot anul adecă ale Maicii lui Dumnezeu. Rumăneşte din greceşte.
f. 82 v. Începutul axioanelor cele rumăneşti. Acesta este glasul al treilea.
f. 82 r. Acesta este al şaselea începînd
f. 85 v. Sfîrşitul axioanelor, lui Dumnezeu slavă
f. 86 r. Început cu Dumnezeul cel sfînt. De aci postul mare ce ce întrebuinţează în sfîntu de marele post. Şi acesta ce este de faţă se cîntă în Dumineca postului seara la vecernie.
f. 89 r. Alt cherouc rumănesc alcătuit de sfinţia sa părintele Macarie din porunca d(-lui) vel vornicu...
f. 90 v. Axioanele ce se cîntă în sfîntul de marele post
f. 96 r. Acesta este codracul canonului cel mare al sfîntului Andrei Creteanul. Foarte frumos.
f. 96 v. În sfînta cea luminată. De la Stihoavnă glas al cincilea
f. 100 r. Slava. Şi acum: Doamne muerea..., glas 8, alcătuit de Macarie.

Sugerăm celor specializaţi în asemenea lucrări, o cercetare mai atentă a acestor scrieri. Ni se pare evident, că pe baza unor astfel de Psaltichii, s-ar putea stabili contribuţia unor călugări şi cîntăreţi locali la dezvoltarea muzicii noastre bisericeşti medievale.

Am arătat mai sus că acest manuscris este catalogat în rîndul manuscriselor greceşti. Vom transcrie în cele ce urmează manuscrisele româneşti din *Inventarium Codicum Manuscriptorum Valachicorum*, care sînt împărţite în trei secţiuni: 1) *in folio* 2) *in quarto* şi 3) *in octavo*. Le prezentăm mai întîi pe cele *in folio*.

2. *Dyptichon Archi. Episcopatus Graeci Ritus Albae Iuliensis in Transylvania ab 1528 usque 1711. Athanasium I*, 17 pagini, în 2°, înregistrat sub cota *Fol. Val. 1*. Este un manuscris frumos, colorat, legat în table cu piele, privind seria archiepiscopilor de Alba-Iulia. El a aparţinut lui Gh. Şincai şi a fost donat bibliotecii de către istoric în 1806, cum reiese dintr-o notiţă aflată pe prima pagină: „Donavit a. 1806 Bibliothecae Regni Mayes. Sinkay de Eadem". La f. 11 se află pomelnicul propriu-zis conţinînd 11 nume de archiepiscopi sub titlul: „Pomeneşte doamne!" Numele mitropoliţilor sînt: *Jonna, Teoctista, Ghenadia, Teofila, Ştefana, Ghierasima, Jorestia, Daniila, Savvu, Iosifa, Josifa, Savvu, Varlaama, Teofila, Atanasie*". În continuare, de altă mînă, sînt adăugaţi: „Mihail, Ioan, Inochentie, Pavel, Atanasie, Grigorie", ceea ce însemnează că acesta a fost completat pe vremea lui Grigore Maior. În dreptul numelor lor, după o bară transversală, se indică şi unele din faptele lor demne de memorii. Astfel despre Teoctist aflăm că „acesta au făcut o credelniţă", după Ghenadie că „au cumpărat satul Vera", despre Teofil că „au făcut mănăstirea Sf. Cruci" etc. La pagina următoare se află lista ctitorilor mitropoliei, între care figurează domnii Ţării Româ-

nești: Ion Mihail, Antonie Vodă și fiul său Neagoe, Ion Constantin Basarab și soția sa Maria. La f. 13 se află pomelnicul boierilor dăruitori, iar la f. 14 cel al lui Matei Parotă.

Documentul ar merita mai atent studiat și publicat în întregime. 3. *Cazanii.* Copiate în Transilvania la „1640 me[se]ța agost 4" cum se spune la f. 273 v. Figurează sub cota *F. v. 2.* Începutul lipsește; scris mare, de sec. XVII.

Conținut:

f. 1 Dumineca Fariseului
f. 2 Dumineca Curvarului
f. 8 Dumineca lăsatului cărnii. Din Mateiu
f. 12 Dumineca lăsatului brînzei. Evanghelia din Matei
f. 16 Dumineca întîia [a] Sfîntului post celui mare
f. 22 Dumineca a doua în post
f. 25 Dumineca a treia în post
f. 32 Dumineca a patra în post
f. 34 v. Dumineca cincea în post. Învățătura.
f. 37 v. La dumineca floriilor aceasta în post.
f. 44 v. Învățătură la Joi Mari, Noaptea spre Vineri, pentru muncile Domnului nostru Is. Hs. cum că să cade nouă a jelui și a ne scărbi pe păcatele noastre că pentru noi au răbdat munci Domnul Hs.
f. 50 r. La Sîmbăta Cea Mare. Învățătură la întruparea Dumnezeescului trup a Domnului nostru, a lui Is. Hs. și iarăși pentru plinsul și tînguirea Preacistei Maicei lui D-zau și pentru pogorîrea lui Hr. la iad.
f. 58 v. Lislăvita și lumina și a învierii Domnului nostru Is. Hs. învățătură pentru bucuria zilei și de cîte or is-au arătat într-aceea zi ucenicilor săi dac-au învins din morți Domnul Hs.
f. 63 r. Învățătură la dumineca ce să cheamă dumineca nouo
f. 53 v. Și pentru credința Tomei apostol [urmează: a doua zi după Paști, a treia, a patra etc....]
f. 86 v. La zua cea slăvită cînd s-au înălțat de pre pămînt în ceriu Domnul nostru Is. Hr.
f. 93 v. La dumineca a șeptea după Paști. Învățătură pentru svinții oteți ce-au fost la săborul dintîi în Nichie
f. 100 v. În cincizeci de zile după Paști la luminata zi a duhului sfînt cînd au pogorît pe apostoli în al treilea ceas de zi.
f. 106 v. La dumineca mare. Învățătură pentru toți svenții
f. 112 v. La dumineca a doua [a treia, a patra...]
f. 27 v. [Conține următoarea însemnare:]

„Laudă ție Doamne cu îngerii dau, cănd svîrșitul acesta duminecilor amu, trei părți ce sînt într-această carte, on Dumnezău în trei feațe, svînta troiță, poarta duminecilor cu a Triodului sărbători, lunile cu a praznicelor învățături.

Primește Doamne ca de la un păcătos să slujesc ție în această lume pînă voiu fi sănătos să fie de pururea cinstit și lăudat numele tău, iară

eu de la inimă te mărturisesc cu condeiu mieu. Amin. a. $\overline{\text{X}}$ $\overline{\text{M}}$ . . Me-ța agost Ѵ gîtat. Laudă ție Doamne! [1640, 8 august].

f. 274 r. Luna septemvrie și învățătură de viață prea cuviosului Părintele nostru Simeon Stîlpnic.

f. 278 r. La nașterea Precistei

f. 281 r. Luna septemvrie. La rădicarea cinstitei cruci

f. 285 r. Luna octomvrie în patrusprezece zile. Învățătură de viața Preacuvioasei Maicei noastre Paraschiva. [Incipit:] Această svîntă și preacuvioasă fecioară Paraschiva era de moșie din Epirat născută din împărinți credincioși și creștini buni întru toată viața sa cu milostenie și cu fapte bune..."

f. 289 v. Luna octomvrie în douazeci și șase de zile. Învățătură de măcenia svîntului și slăvitului mare mucenic Dimitrie (Sveti Dimitri)

f. 295 r. În luna noemvrie în 8 zile. Învățătură la săborul svinților voivozilor îngerești Mihail și Gavril.

f. 299 v. Luna noiembrie în doazeci și una de zile. Învățătură la Vavedenia Preacestei cînd o au dus părinții ei în beserică de o au închinat lui Dumnezău prunc de 3 ani

f. 302 v. Luna dechemvrie în șease zile. Învățătură de viața sfîntului Nicolae făcătoriul de ciudese.

f. 311 r. Luna dechemvrie în douăzeci și cinci de zile. Învățătură la slăvita zi a născutului Domnului nostru Is. Hs.

f. 316 v. Luna Genoariu în șease zile. Învățătură la botezul Domnului nostru lui Is. Hs.

f. 322 r. Luna februari în două zile. Învățătură la streamenia domnului nostru lui Is. Hs.

f. 328 v. Mîcenia svîntului și marelui mucenic a lui Teodor Tiron ce să prăznuiește întîia sîmbătă a svîntului post.

f. 338 r. Luna mart în doazeci și cinci de zile. Învățătura la Blagoveștenia Precestei despuitoarei noastre și prea curatei fecioare Mariei.

f. 342 r. Mîcenia svîntului și marelui mîcenic Georghie și muncile cîte au răbdat pentru liubovul și numele lui Is. Hs.

f. 350 Mîcenia svîntului și slăvitului marelui măcenic Ioan Novii de la Suceava ce să prăznuiește astăzi joi după Rusalii.

f. 357 Luna iunie în douazeci de zile. Învățătură la nașterea svîntului și slăvitului proroc Ioan Predimet.

f. 362 v. Luna iunie în douăzeci și noao de zile. Învățătură de viața svenților apostoli Petru și Pavel.

f. 369 r. Luna august în șease zile. Învățătură la slăvita zi Preobrajenia Domnului nostru Is. Hs.

f. 376 r. Luna august cincisprezeace zile. Învățătură pentru adormirea Preacestei Preacuratei fecioarei Maicei născătoarea Domnului nostru Is. Hs.

f. 378 sfîrșit [Fila 379 ruptă, incomplectă]

Filele de început și de sfîrșit, ca și coperțile cuprind foarte multe însemnări. Unele sînt ale unor preoți, ca acelea de la început: „Luna lui agostă 11 am îngropat un prunc mic. Luna lui agostă 21, alt botez: un prunc" etc. La f. 57 v. se află însemnarea: „Aceasta prosvedainã amu

legat-o la ano аѱаї meţ. martie г [1711, luna martie 3] în Bălgradu". La f. 116 v. se află o însemnare mai recentă: „Spre aducere aminte. În Dubeşti, în 4 februariu 1867 Vic[hentie] Triponescu, preot".

Însemnări mai vechi, în chirilică se află şi la f. 49 v.: „Leato zapisoa meu la mîna lui Dragos Ioanonicea".

La f. 356 v. sînt scrişi pentru pomenire: Catiţa Anoca, Ioan Davit, Iovan Pătru, Cătălin Ruja, Filip Ioan, Ilona Mezei creştina, Anghel Dănilă Arjoca, Grozav Rusda, Petru Ana, Brie Stana etc.

4. *Novum Testamentum.* Trecut în catalog la „Folio Ecclesiastico Slavico 18", ca datînd din sec. al 18-lea (după părerea noastră el este însă din secolul al XVI-lea!). E înregistrat la cota *F.V. 3.* E un manuscris în slavonă cu foarte frumoase litere şi ornamentaţii roşii şi negre, ceea ce indică perioada de vîrf a slavonismului. Nu e nici într-un caz din sec. al XVIII-lea, cum se indică în catalog, fiind mult mai vechi.

5. Samuel dascăl, *Floarea cuvintelor (Prăznicariu)* ms. românesc din sec. al XVIII-lea (1777) 95 file în 2°, înregistrat sub cota *F.V. 4.* Titlul său complet este: „*Floarea cuvintelor* cu ajutoriul lui Dumnezeu sfîntul carele cuprinde în sine slujba Praznicelor Dumnezeeşti şi ale sfîntei Născătoare de Dumnezeu şi a altor sfinţi ce să prăznuesc preste tot anul."

Conţine rugăciuni la naşterea Maicii Domnului, apoi în luna septembrie, *Slavoslovia cea mare* (f. 5 v.). Sînt trecute şi unele cîntece (Măreaşte sufletul al mieu pe Domnul...), sau se indică: „la Stihoavnă" (f. 7 v.), precum se intercalează cu litere mici cîntările: „Tropariul glas 1, Kondacul glas 2, Canon Catavasia 2". La f. 86 r, la sfîrşit, găsim o *Rugăciune către cetitori* cu următorul cuprins: „Eu mai micul şi smeritul de cucernicul între fraţi, oricine îl va lumina duhul sfînt cu cetanie sau în cîntare de aceste flori de laude ce să află întru acest sfînt Prăznicariu mă rog să îndrepteze, cu duhul blîndeţelor de va afla ceva sminteală iproci.

Mi l-au scris de dascălul Samoil din Ragla în anul аѱоз (Alături în cifre arabe: „ano 1777 maiu 24", (pe fila 86 v. aflîndu-se un desen naiv: „Maica Domnului cu Isus în braţe, avînd inscripţia: „Anno 1777 luna mai, 24".

Filele 87, 88 şi 99 v. conţin versuri religioase, scrise ulterior ca de ex.: „Septemvrie 41 la înălţarea cinstitei cruci, stihul 1". La f. 90 se află următoarele însemnări: „Această carte iastă a Popii lui Toder Hoznăş din Cuşma. Scris-am au Iacob Hosnăş, cantor din Cuşma, 1828. „Amîndouă aceste localităţi, Ragla şi Cuşma, se află în judeţul Bistriţa-Năsăud.

6. Diacul Iosif, *Triod Rumănesc,* Beiuş, 1717, 228 p. în 2°, cota *F.V. 5.* Este un manuscris foarte frumos executat, legat în piele cu copci. Este scris pe două coloane; la început de alineat şi titlurile, cu roşu, dar fără ornamente. Înaintea textului, un desen reprezentînd pe Is. Hs. şezînd pe scaun.

Conţinut: Începe cu: Dumineca vameşului, apoi a curvariului, cu Sîmbăta strămoşilor, lăsatul de carne, în luna brînzei, în post etc. La sfîrşitul

manuscrisului copistul a făcut următoarea însemnare: „Pre tine pravoslavnice cetitoriu cu omilinţă te rugăm, unde vei afla niscari greşuri în lucrul acesta al mieu în slove au în cuvinte, să nu blastemi ci cu blîndeaţe îndireptează: şi plineaşte, că precum iaste cu neputinţă omului a nu păcătui, într-acesta chip şi scriitoriul a rămînea fără greşeală [a] să voi, per cît am putut cu nevoinţă am lucrat şi precum am aflat în izvod aşa am şi scris. Ce te rog îndireptează cu duhul blîndeţelor şi pre mine neputîndu-mă împonosli, pintru că n-am scris mînă de înger, ce an au scris mînă de om păcătos. Ce te rog iartă ca şi tu să dobîndeşti ertăciune de la Domnul nostru Isus Hristos, a căruia dar şi milă şi eu îl rog să fie cu mine.

Mărire unuia Dumnezău în troiţă închinat celuia ce mi-au ajutat după ce am început de sfîrşitul am văzut! Laudă ţie Doamne că mi-ai ajutat. Dă-mi Doamne putere şi mai multă să slujesc sfinţii tale cu scrisoarea mea.

Această ca te ce să zice Triod românesc, ce cuprinde în sine slujba pre postul cel mare a părească semilor să să ştie că l-am scris eu diacul Iosif. lăcuitoriu în Beiuş. Scrisu-l-am în anul cînd au luat neamţii Temişoara de la turci. Anii de la Hs. аѱзї . Iară de la zidirea lumii зсие . În luna lui Genuarie în KS." [Adică 2: februarie 1711].

În ce chip doreaşte cerbul de izvorul cel rece şi străinul de moşie eşi cînd aiurea petrec, şi ca cel ce-i furtună pre mare prea supărat şi să roagă pururea să vază pămînt uscat, asemenea şi scrietoriului printr-a cărţii sfîrşire, lui Dumnezău dă laudă, căutare şi mulţămire".

La f. 10 r. se află următoarea însemnare: „Această carte este a lui Popoviciu Marişcă din cele rămasă de bărbatu-i, de popa Lupu; şi cine s-a zice că-i a lui să fie anatemat cu toată casa lui şi cu toţi cîţi vor crede în dînsul. Scris-am eu, Carţiş Mărianu din Cărasău, la anul 1799". Pe verso-ul copertei sînt alte numeroase însemnări: „Într-acest *Triod* au dat pintru Rloare preţul a patru . . ., o vacă a făta şi am adăogat şi am scris aceste numai să pomenesc. Floare. Ion Anuţa i-am dat în mîna lui Popa Ion pentru canonul mieu să-l pomenesc pînă ceva fi el şi feciorii lui Grigorie feciorul lui Popa Nuţă."

Se mai află însemnaţi: „robu tău preutu Mihai, Vasalia Macaria" etc. La f. 3 este semnat jos Popa Tatu şi Popa Toader, la f. 4 v.: „Popa Mitru am loat de la Drăganu pămîntu de tri căbele annu acistia dîrtu 800 şi 80 de zloţi în 4 brazde: să nu fie slobod a-l lua, descumpăra"; la f. 164 „Această carte iaste a lui Popa Mitru din Petrici, 1823" etc.

7. *Evanghelia Valachica*, sec. XVII, 287 file, în 2°, sub cota *F.V. 6*. Este o evanghelie scrisă în chirilică cu cerneală neagră (cu puţin roşu la început de aliniat), cu un desen pe spatele primei file.

Conţine: „Septemvrie 8 zile. Naşterea născătoarei de Dumnezeu la Evanghelie, Stihona glas 4, Evanghelia de la Luca, Vinerea Mare, Naşterea lui Is., Stretenic d-lui nostru" etc.

La f. 192 v. se află această însemnare: „Această osteneală pe mulți au mângăiat precum și eu 23 ani m-am folosit, cît primească-l Dzeu intru împărăția sa, amin. Anu 1801, martie 4°.

La sfîrșitul Evangheliilor se află mai multe pagini cu *Psalmi izvora* și 4 pagini mici cu *Anafură*, intercalate.

8. *Cazanii*, 1768 in 2°, 315×195 mm, sub cota F.V. 7. Începe la f. 2 cu „Cazanie la dumineca vameșului și a fariseului." Prima parte scris neîngrijit, apoi de la f. 6 alt scris, de la f. 192 r același scris de la început pînă la 203 v. Text religios.

9. *Viața sfinților*. sec. XVIII, 260×185 mm, in 2°, cota *F.V. 8*, 377 pag. Manuscris frumos, dar cu început lipsă. Conținut:

f. 1. Viața preacuviosului părintelui nostru Vasilie cel Nou.

f. 18 r. Pomenirea sfintei Teodorii slujnicii sfîntului preacuviosului părintelui nostru Vasilie cel nou. Scrisă de pre limba slovineană ce s-au tipărit la staliță Moseului a cărie pomenire să face în luna lui dechimbrie în 30. (În colon titlu: *Videnie sfintului Grigorie*, apoi *Vămile. Vama 1:* de vorbe deșarte, 2 de minciuni...)

f. 39 v. Îndoița sau cugetarea sfintului Grigorie pentru jidovi. Cum că bine cred și putea-vor să se mîntuiască, au perivor. Scoase de pre partea slovenească.

f. 43 v. Vedenia lui Grigorie cea foarte minunată și înfricoșată. Pentru judecata lui Dumnezeu.

f. 45 r. Pentru aceea cum au văzut Grigorie Ierusalimul cel de sus, care iaste Sionul, maica tuturor cetăților cea nefăcută de mînă.

f. 49 v. Jidovii care despre legi au slujit (Pentru judecata cea înfricoșată)

f. 50 v. Aceștia sînt jidovii închinători la idoli.

f. 52 v. Videre creștinilor cinstita cruce.

f. 74 r. Sfîrșitul judecății lui Dumnezeu cel înfricoșat a tuturor dreptților și păcătoșilor.

f. 88 v.—199 v. *Amartolon Sotiriea*, adică mîntuirea păcătoșilor. Tîlcuita di pre limba grecească pre limba rumânească. Cuvînt cătră iubiții cititori.

f. 199 v. Cartea a patra. Pentru mîntuirea păcătoșilor. Dintru ceale preste fire multe și nenumărate minuni a Prea Sfintei de Dumnezeu Născătoarei și pururea fecioarei Marii spre folosul celor ce vor viti. (Titlul de sus: *Minunile Precestii*, lipsă cîteva file între f. 294—295).

f. 295 r.—296 r. De doi frați sufletești [lipsă începutul]

f. 296 r.—302 v. Acelui dintru sfinții părintelui nostru Felimon. Cuvînt di folos cititorilor [Titlul de sus: *Cuvînt din Patiric*].

f. 302 v.—307 v. Poveste părintelui Daniil de Evloghie Pietrariul.

f. 307 v.—309 v. Întrebare și răspuns și învățătură a sfinților părinți de mult folos.

f. 310 v. Pentru cei protivnici. A marelui Vasilie întrebare [din Patiric].

f. 311 v. Pentru multe feliuri de mănii și urgii.

f. 314 r. Pentru războiul din curvie. Întrebare a sfîntului Atanasie Aliksandrianul cum vom înțelege cele zise de Domnul cel ce va căuta lămurire cu poftă.

f. 315 r. Cuvînt acelui dintru sfinţi părintelui nostru Anastasie din muntele Sinai.
f. 320 v. Întrebare şi răspunsuri a sfinţilor părinţi. Foarte de folos.
f. 327 v. Întrebări şi răspunsuri pentru cugete ca să credim că aproape iaste Dumnezeu.
f. 329 r. A părintelui Agapie. De părintele Arsenie. Din Patiric.
f. 330 v. Videnie Cozmii monahul. Învăţătură di folos (Cuvînt din Patiric).
f. 333 v. Cuvînt din-nvăţătură acelui dintru sfinţi părintelui nostru Ioan Zlataust cum nu trebuie să ne lenevim a citi sfintele scripturi şi cărţi din hrana sufletului.
f. 334 v. Poveste pentru făcuta minune la Africa în cetate catazenilor.
f. 335 r. Poveste sfintelui Nil pentru călugări şi mireani.
f. 336 r. Învăţătură din Otecenic a părintelui Atanasie.
f. 336 v. Cuvînt pentru călugăr ce să duce din mănăstire potrigulus (Incipit: „În ţara rusească în mănăstirea părintelui Teodvi...")
f. 337 r. Învăţătura sfîntului Ipifanie. Cuvînt pentru un vînzătoriu de grău.
f. 337 v. Învăţătură pentru viaţă şi pentru moarte.
f. 338 r. Viaţa părintelui nostru Malus.
f. 338 r. Poveste oarecăruia călugăr şi mucenic. Di folos celor ce sînt supt ascultare.
f. 339 r. Pentru viaţa părintelui nostru Petru Săhastru.
f. 339 v. De viaţa Părintelui nostru Alepie Stîlpnicul.
f. 339 v. Viaţa pre cuviosului Stelian.
f. 340 r. De viaţa pre cuviosului părintelui nostru Nicon Mitanoite, adică pocăiţi-vă!
f. 340 v. Viaţa părintelui Roman.
f. 340 v. Învăţătură pentru un cucon şi foarte de folos.
f. 342 r. Cuvînt pentru vrednicie şi nevrednicie a preoţi(ilor) a sfîntului şi înţălăptului Manuil.
f. 344 v. Altă poveste care s-au făcut în zilele marelui Vasilie.
f. 346 r. Pentru alt preot.
f. 346 v. Pentru alt preot şi de curvie.
f. 348 v. Altă poveste înfricoşată. Pentru preoţii cei nevrednici cum că dumnezeeasca dreptate fără zăbavă plăteşte celor îndrăzneţi şi obraznici.
f. 349 v. Învăţătură a lui Ioan Zlataust.
f. 352 r. Pentru cuvintele lui Anastasie Sinaitul. Istorie pentru învrednicie preoţilor.
f. 352 v. Tîlc din Evanghelie.
f. 356 r. Învăţătură a lui Dionisie Evomonah [Din Patiric]
f. 357 v. Alte cuvinte a multora sfinţi.
f. 370 r. Pomenire precuviosului părintelui nostru Marchian cel din Chira.
f. 370 r. Învăţătură părintelui Iosif.
f. 374 r. A lui Teofan monarhul pre înţelept. Cuvînt pre limba proastă.
f. 377 v. Istorie lui Dionisiei eromonahul (Sfîrşitul lipsă).

Însemnări din 1854; apoi: „Această sfîntă care ieste a me Grigori Luoga".

In quarto

10 *De Lege Divina quae in Decalogo continetur Tractatus: De Oratione Dominica seu Pater Nos. De Symbolo Fidei S. Athanasii Lexicon Valachico Serbico Latinum et aliud Valachico Serbicum,* in 4°, 280 de pagini, sub cota *O.V. 1.* E un manuscris în text bilingv, sîrbesc și românesc, datînd din sec. al XVIII-lea.

Conținut:

f. 1—3 *Predoslovie* în limba slavonă. Apoi Ozakonye bozii isze v desjatoslavii. Tolkovanie o molitvi Gospodnoi ocse Nach. Symbol vjeru. Pentru legea lui Dumnezeu, care iaste în cele zeace cuvinte [cu întrebări și răspunsuri]. Tolkovanie pervaia zapoveadi. Tîlcuirea poruncii dintîi [apoi a doua, a treia... pînă la a zecea].

f. 51 Înștiințările de obște care sînt.

f. 56 Tîlcuirea poruncii Domnului tatălui nostru.

f. 69 Tîlcuire pe scurt pentru scrierile Evanghelii.

De la f. 85 r. —113 r. urmează un glosar intitulat *Kuvinte.* El este important pentru lexicografia noastră, deoarece n-a fost studiat pînă acum. De la f. 113 v. la 114 r. urmează altă listă de cuvinte intitulată (Vocabular-razlici). Cuvintele sînt dispuse pe trei coloane: mai întîi cele românești, apoi slavonești (sîrbești) și latinești.

Iată cîteva exemple:

aur	златно	aurum, i, n. 2
argint	сребро	argentum, i. n. 2
anul	лчто или год	annus, i, m. 2
albină	пчела	apis, is, f. 3
ac	ила	acus, us, f. 4
ascută	острю	acuo, ui, ere, conj. 2
acresc	илслю	aceo, ui, ere, 2
aşează	радни	aeqnus, a, um
aer	боздух	aer, ris, m. 3
arată	бакар	aer, aeris, n. 3
aer sau cer	боздух или небо	aether, is, nm. 3
arepe	крило	ala, e, f. 1
alb	дъли	albus, a, um
altul	инж	alitus, a, um
amar	горит	amarus
amîndoi	оба	ambo om, pl.
apă	вода	aqua f. 1.
alerc	щгоняю	arceo, eui, ere, 2
arc	лук	arces, us, m. 4
armă	оргзой	armo, ourm, n. 2
aspru	богли	asper, a, um
aur	слиыи	audio, iri, ire, 4
amestecă	додерлаюся	tempero, avi, are

La f. 114 v. începe alt vocabular, slavo-român, Exemple:

вча	= glas
агница	= mieluşa
алканиз	= flămînzie
алгоба	= foamete
аще	= de
ааснъ	= basme
васнословие	= cuvîntare
вгени	= privitoare
везро	= capră etc.

Vocabularul româno-serbo-latin are 589 pagini; cel serbo-român, 54 pagini. El ar merita studiat mai amănunţit fiind un alt reflex de plan lingvistic a importantei activităţi filologice a şcolii ardelene.

11 *Nili Archiepiscopi Soluensis: De separatione Ecclesiae orientalis ale occidentali Romana juxta veterem S. S. Ecclesiae Patrum Doctrina et non ex arbitrio suscepta*, manuscris in 4°, de 70 de pagini, în chirilica tîrzie din sec. al XVIII-lea. Titlul de mai sus e scris ulterior, de altă mînă, ca şi titlul românesc ce urmează celui latinesc: *De Despărcirea Beserici Reseritului de câtră cea Romana a Apusuluj — care nu fieste cum, nici din singură voja sua, ce după Invocetura cea vece a sfincilor Parencj sau făcut.*
Manuscrisul are caracter teologic; n-am intrat în detalii. Atît acest manuscris, cît şi cel anterior fac parte din colecţia lui Nic. Jankovich.

12 *Cantilanae populares de amore* [redau titlul din catalog] sec. XIX, in 4°, folio 1 cota *Q, V. 3.* E vorba de nişte versuri lumeşti scrise în chirilică, care încep aşa: „Tot stau pe gînd să te intreb, / Nici pe cine întreba-voi . . .“

13 Alexandru Gavra, *Sincai şi S. Klein an Campanii Elysului*, manuscris in 4° din sec. XIX, înregistrat sub cota *Q. V. 4.* E vorba de fapt de manuscrisul piesei sale cu titlul de mai sus tipărită la Buda în 1844. Interesantă este partea din manuscris în care face reclamă la „vocabularul românesc în care afară de altele se arată modul conversational din veacul nostru . . .“

14 Gh. Şincai, *Materie istorică din Hronica lui Şincai* în 3 volume, sub cota *Q. V. 5.* E vorba de manuscrisul *Cronicii* lui Şincai copiat de Gavra şi trimis la tipografia din Buda care s-a şi tipărit sub titlul: *Hronica românilor şi a mai multor neamuri, în cît au fost iale aşa de amestecate cu rumânii, cît lucrurile, întîmplările, şi faptele unora faţă de ale altora nu se pot scrie pe înţăles, din mai multe mii de autori în cursul de 34 de ani culeasă şi după anii de la naşterea Domnului Is. Hs. alcătuită de Gheorghie Şincai din Şinca . . . t. I, cuprinzătoriu de materie istorică de la anul 86 d. Hs. pînă la anul 1439 inclusive.* Chron. Geschichte v. Schinkay, Buda, în Crăiasca Tipografie a Universităţii Ştiinţifice Ungureşti tipărită, la anul 1844 [recte: 1844—1848].

Manuscrisul lui Gavra se compune din 3 registre mari: vol. I cuprinde materia șincaiană de la anul 395 pînă la 705, în paginația originală p. 136—257, ceea ce dovedește că începutul lipsește; vol. II cuprinde material de la anul 705 pînă la 1204 exclusiv [ultimul are numai titlul scris], avînd paginația originală p. 257—429; și vol. III care cuprinde materia de la anul 1204 pînă la 1366, avînd paginația p. 429—626. Pe coperta fiecăruia dintre ele se află indicațiile lui Gavra privitor la numărul de coale conținut și cum să se tipărească. „Ce e subtras cu lenii roșii, mă rog să se tipărească cu litere *mittel*. Ce e tras cu văpsală galbenă să se tipărească cu litere garmund" (vol. I, f. 1). Vol. I a fost primit la tipografie la 24 august 1845, cum reiese din semnătura cenzorului Theodor Aaron, care se semnează pe toate cele trei volume.

La sfîrșitul vol. al III-lea se află adăugată o scrisoare a lui Gavra, pe care intenționa s-o așeze ca prefață la sarcina a IV-a „Cu ajutorul lui Dumnezeu am cinstea a prezenta onoratului public din Hronica lui Șincai", cu un text, pare-se, inedit. Tot acolo se află pe foi mari o prezentare pentru reclamă a *Lexiconului de conversație*, în care dă ca exemple de lucru cuvintele *cavalcadă, Inquisitie, Palatiul, Achiles, Adormirea Născătoarei de Dumnezeu.*

Ca o curiozitate notăm de asemenea intenția lui Gavra de a tipări *Cronica* lui Șincai cu litere latine, scriind în acest sens lui Aaron: „După cum se vede în *Dramă* la p. 99 la foaia lui Aron, într-o conglăsurie în decursul cărților acestor șincaio-klainiene, aș vrea mereu și pe nesimțite în toată sarcina a vîrî cîteva litere lătinești și tocma la atîtea a da drumul din cele țirilicești, așa ca cele din urmă sarcini să se închee de tot cu litere lătinești, prin care faptă poporul nostru fără [= pînă] ce ar lua seama s-ar afla mereoaș întrodus în cetire cu litere lătinești, fără tropote".

15 *Miscellanea rumanica prosaica*, manuscris românesc din sec. XIX, în 4°, înregistrat sub cota *Q. V. 6*. E vorba de un manuscris al lui Petru Lupulov, — scriitor din seria iluminiștilor minori bănățeni, — cunoscut în epocă din mai multe scrieri. Pe copertă de altă mînă se află scris: „Szerb Kalendariomba Valócziknek, Budán, 1846". La f. 7 este semnat Teodor Aaron, Buda, 1848, iulie.

Conținut:

Învățături pentru prăsirea pomilor.
Fabule și anecdote.
Sfaturi pentru buna păstrare a averilor (f. 7).
Lupu, păcurariu și vînătoriu.
Măestria de a se feri de răul sărăciei sau trii serioase: agonisești, reține (conservează), intrebuințează. Testamentul unui tată pentru fiul său de I. C. Sdersber,

noiem. 1844. Tradus din limba nemțească pe limba românească, de Petru Lupulov, fostul al filosofiei și teologiei profesor (f. 9.)

Ultima parte a și ieșit de sub teascurile tipografiei budane sub titlul: *Măestria de a se feri de răul sărăciei sau trei serioase: agonisește,*

reține (conservează), convîrtește! Testamentul a unui tată către fiul său; dat la lumină de Petru Lupulov fostul de filosofie și teologie profesor cu propria sa cheltuială. În Buda, cu tipariul Cr. Tipografii a Universității.

16. *Cărticica de rugăciuni pentru folosul și îndemîna românilor. Compusă de preotul Moyse Szora Noacul la strălucita zi a instalației Prealuminatului și prea sîntitului domn Vasile Erdely în scaunul episcopesc al Oradiei Mari în luna..., anul 1843 ținută.* manuscris de 15 file, în 4°, cu cota Q.V. 7.

Manuscrisul are două motto-uri: unul din evanghelistul Joan („lucrați și veți lua ca bucuria voastră să fie deplin") și altul din Isaia, și o dedicație episcopului Vasile Erdelyi al Oradiei, sub care se specifică: „Scris-am la Homorod în 6 apr. 1843. Autorul."

Conținut:

Prevorbire.
Rugăciune de dimineață. Cîntare [în versuri]
Rogacione.
Rogacione la Santa Liturghie. Cîntare (se intercalează cîntări religioase).
Rocagione de sera.
Modul de a facere mărturisirea păcatelor.
Rogacione Sf. Vasile celui Mare.
Cugetări despre virtuți.
Aducerea aminte după cele patru lucruri ale omului de pre urmă.
Cugetare despre viața omului.
Mulțămire pentru statul său.
Rugăciune la orice întristare sau bolnăvire.
Cintare svinților Ambrosiu și Augustin.
Rugăciune pentru morți.
Rugăciune pentru cei ce vor să se călătorească (la locuri streine).
Rugăciune pentru agonizanți.
Rugăciune înainte de prinz.
Rugăciune după prînz (înainte de cină, după cină... etc...)

Se remarcă o singură *Cîntare la morți, după Dies ire.* Altfel opera poetică a lui Szora Noac e îmbîcsită și greoaie dovadă că ea n-a stîrnit interesul spre a fi tipărită, deși obținuse aprobarea censurii eclesiastice orădene încă la 8 mai 1843.

17. *Povățuire la gramatica nemțească pe sama școalelor a neamului românesc,* ms. tîrziu din sec. XIX, 107 foi, în 4°, avînd cota *Q.V. 8.* Pe verso-ul copertei se află data: „1889, junie 21". Textul e scris în paralel, în germană și în română (în chirilică), dar e lipsit de interes. Conținut:

Povățuire la gramatica nemțească. Înștiințare înainte.
Partea I. Despre spunerea afară sau cetirea dreaptă.
Tăierea IV. Despre slovele cele de lipsă și despre cele de prisosit.

Însemnare alfaviticească. Pentru cuvintele acele care sînt cîteva asemenea intru spunere afară dacă au înţeles osebit şi pentru aceea să deschilinesc întru scrisoare (f. 93 r.—107 r. — întîi nemţeşte, apoi româneşte).

18. *Rituale*, sec. XVIII, foi 145, în 4°, sub cota *Q.V. 9.* E un titlu dat ulterior de către profesorul de la Universitatea din Budapesta, Alexics György, care se şi semnează, în calitate de donator pe fila 1-a a manuscrisului, la 18 iulie 1892. E un manuscris chirilic cu scriere frumoasă, fără inscripţii deosebite, conţinînd principalele slujbe rituale, un extras din *Molitvelnic.*

Conţinut:

	Botezul	La ieşirea sufletului
(Slujba)	Logodnei	Îngropărei
	Ispovedania	Îngroparea cuconilor
	Maslul	Îngroparea în ziua de paşti
		La părăstas
		(Slujba) osfeştaniei
		Slujba în luna lui August.

19. Culegerea de material folcloric a lui I. C. Hinţescu, folclorist sas din Transilvania. Tom. I. *Legende şi basme ale românilor din Transilvania,* II *Legende,* III *Basme,* IV *Cîntece,* V *Anecdote,* VI—VII *Păcală,* VIII *Oraţii;* ms. cu litere latine în 4°, sub cota *Q.V. 10.* El mai conţine un „General index după cîntări, colinde, doine, legende şi poveşti".

Colecţia lui se vrea exhaustivă, înregistrînd tot ceea ce cunoştea pînă la acea dată şi adunînd, de exemplu, din presă toate basmele şi poveştile publicate. Astfel vol. III *Basme,* conţine piese ca:

1. *Aflatul,* 2 *Aripa cîmpului,* 3 *Aripa frumoasă,* 4. *Atque nos* de George Coşbuc (a se observa că introduce la material popular o creaţie cultă!), 5 *Băet sărac,* 6 *Elena şi Vasile,* 7 *Floriţa din codru,* 8 *Cei doi copii cu părul de aur,* 9 *Cei trei fraţi săraci,* 10 *Comoara lui Pîntea,* 11 *Copil netot,* 12 *Crăiasa zînelor,* 15 *Crăişorul şerpilor,* 16 *Crincu vînătorul codrului,* 17 *Cum a îmbătrînit muierea pe dracul,* 18 *Fata moşului cea cuminte,* 19 *Cumătra românului,* 20 *Darul şerpelui,* 21 *Dascălul şi dracul,* 22 *Din fată fecior,* 23 *Dragostea şi strîmbătatea,* 24 *Dunăre voinicul,* 25 *Fata de împărat cu stea în frunte,* 26 *Feciorul de împărat,* 27 *Făt-Frumos cu părul de aur,* 28 *Făt-Frumos zălogit,* 29 *Fiul izgonit,* 30 *Filosofii şi plugarii* (de Coşbuc), 31 *Floare frumoasă şi floare urîtă,* 32 *Ilie Făt-Frumos,* 33 *Împăratul cel fără de lege,* 34 *Împăratul galben,* 35 *Întîmplările...* 36 *Ion Pripală,* 37 *Ioniţă Făt-Frumos,* 38 *Iuga şi Vasile Vodă,* 39 *Lebăda,* 40 *Leac pentru lene,* 41 *Logodnica strigoiului,* 43 *Măr şi păr,* 44 *Nebunii,* 46 *Orb împărat* 47 *Papura,* 48 *Palatul de cleştar,* 49 *Paloşul lui Dumnezeu,* 50 *Petrea Prostul,* 51 *Pipăruş,* 52 *Petru,* 53 *Povestea frigurilor,* 54 *Povestea ielelor,* 55 *Povestea lui cocoş roşu,* 56 *Povestea vulpii,* 57 *Putina ursitei,* 58 *Rosenberg şi Heinberg,* 59 *Serbarii verzişului,* 60 *Stan Bolovan,* 61 *Ştefan Vodă şi sihastrul,* 62 *Ioanea Mamei,* 63 *Ileana cea şireată,* 64 *Toderaş,* 65 *Tolpa şi Ştegan Vodă,* 66 *Trifoiul berbecului,*

69 *Un diavol ca nealții*, 70 *Ursul care nu-și cunoaște lungul nasului*, 71 *Vasile năzdrăvan și Ion Prostul*, 75 *Vizor craiul șerpilor*, 76 *Ce n-a fost și nu va fi*, 78 *Indice despre basmele românilor.*

20. *Noul Testament sau împăcarea. Au legea nouă a lui Isus*, sec. XIX, 12 foi, sub cota *Q. V. 12* [manuscrisul cu nr. Q.V. 11 nu mi-a fost servit]. Este scris cu litere latine, moderne, fără ca să aibă nimic interesant de semnalat.

21. *Octoih. Cantiones ecclesiae valachicae*, sec. XVII, 26 foi, în 4°, sub cota *Q. V. 13*. E un manuscris vechi cu ornamentații foarte frumoase (f. 2 *David proroc*, de ex), dar care este după părerea noastră, un Ceaslov. Incipit: „Slavă ție, Dumnezeului nostru, slavă ție", ocupîndu-se de slujbele pe decembrie, ianuarie etc., Unele titluri sînt în slavă: толоношница, светьлна (sau седьлна?), тодобие etc. La f. 240 mai conține o *Ciudivisa Iosifă*.

22. *Minunile Preacestii, Prescrise de mine smeritul între preoți Popa Gheorghie Bobeș din Iozeșfatul Sibiului din Ardeal, Turnișor 1819, iulie în 13 zile*. Titlul incadrat într-o ghirlandă de frunze de stejar cu ghindă. E un manuscris frumos, de 181 de file, în 4°, înregistrat sub cota *Q.V. 14*.

Conținut:

f. 1 Minunile Preacestii scoasă din izvodul Stagori. Minunea I-a. Pentru mutarea de Dumnezeu născătoarei din lumea aceasta.
[Urmează celelalte minuni între f. 61 v.—136 v.]
f. 141 r. Sfîrșit cu darul lui Dumnezeul al Minunilor Precestii.
f. 141 v. Sibila Procita despre preacurata născătoarea de Dumnezeu acestea au pro[ro]cit.
f. 143 „Aceste minuni ale Precestii ale lui Achim Ginci din Izoepșatul Sibiului anul 1847 și o-am căpătat de cinste de la moșul mie, Antim Bobeș, 1847".
f. 146 v. A lui Damaschin monarhul ipodiaconul și studitul cuvînt pre limbă proastă pentru sfîrșitul lumii și pentru Antichrist și pentru a doua venire a Domnului nostru Iisus Hristos, tălmăcită din cuvîntul celui dintru sfinți, părintelui nostru Ippolit Papa al Rîmului și moștenitorul sfinților apostoli.
f. 181 r. Sfîrșit.

23. *Apostol*, scris de Popa Constantin din Cernuc (?) la 1764, avînd 54 foi, în 4°, sub cota *Q.V. 15*. Manuscris deteriorat, cu scris foarte vechi și cu coperți și mai vechi.

Conținut:

f. 1 v. În sfînta și marea dumineca Paștilor
Dumineca. Întîia săptămînă după Rusalii
Dumineca a noua după Rusalii
Dumineca lăsatului secului de brînză etc.

24. Pop Ioan, *Învățături morale*, Oradea, 1846, 141 pagini, în 4°, sub cota *Q.V. 16*. E un exemplar censural, scris într-o chirilică de sec. al

XIX-lea, cu un motto. Se ocupă de „legi" și „porunci" religioase. Este manuscrisul lucrării care s-a tipărit la Buda în 1847 sub titlul *Învețeturi morale, cu învoirea și binecuvîntarea Excelenței sale Inalt Preasfințitului d-lui Iosif Raiacici.*

25. *Molitvelnic* izvodit din slovenie pe limba română la 1689, exemplar tipărit la Belgrad, de dimensiunea 195×150 mm, sub cota *Q.V. 17.* În față și în spate este intercalat un text manuscris, cu două scrieri, cu un text din Evanghelie, ce se citește în sîmbăta lui Lazăr: „Era bolînd un om (cu) numele Lazar din Vitanie . . ."

26. *Molitvelnic* din 1689, de dimensiunea 195×150 mm, în 4°, sub cota *Q.V. 18,* avînd un text tipărit deteriorat (din „Rînduiala botezului, rînduiala maslului . . ." etc.). De la f. 190 r. începe un manuscris pînă la f. 209 v. intitulat *Rînduiala la îngroparea pruncilor celor mici* („făcînd preotul obicinuitul început zicem . . .") f. 207 r.—209 v. [De altă mînă]. De la popa — Sfîntă Evanghelie.

„Începe așa. Era oarecine bolnav, Lazăr din Bitania, din satul Mariei și al Martei surorii ei . . ."

27. *Catavasier cu alte trebuincioase cîntări ce să cîntă la praznice împărătești și ale sfinților preste an cu cîntări, vecerniei și ale utrenii izvodite cu mare nevoință din Mineiu și la înălțarea Domnului și la sfînta Troițe, adecă la pogorîrea duhului sfînt cu catavasiile lor, la rînduiala lor așezate cu rînduiala utrenii și cu a liturghii după urmarea catavasierului cu psalmii cei aleși care să cîntă la praznice după Palieleu, acum s-au izvodit și s-au scris în zilele de Dumnezeu Înălțatei cesaro-crăesii Maria Teresii, episcop fiind țării P. Pavel Aron, de cucernicie între preoți Popa Iuon ot Țigău, la anul Domnului 1762."* Manuscris, cu dimensiunile 203×157 mm, în 4°, sub cota *Q.V. 19.* Scris frumos, cu litere negre și roșii, ca pregătit pentru tipar. Un desen de sfînt la f. 110 r. De la f. 11 r. pînă la 159 r. alt scris: „Întru această lună 29 iunie sfinții apostoli Petru și Pavel la vicernia după . . ."

f. 156 „Aceste scrisu-s-au de diacul Samoil din Ragla, anno 1778, februarius 17 die"

De la f. 156 r.—157 r. cu alt scris, diferite însemnări etc.

Manuscrisele în octavo

28. *Bucvar sau abecedar,* începutul sec. al XIX-lea, sau sfîrșitul celui de al XVIII-lea sub cota *O. V. 1.* Înscris în catalog sub titlul „Liber precatorius idiomate valachico precedente abecedario illirico-serbico".

Conținut:

f. 1. Buchii sau slove

f. 4. Rugăciune de dimineața care iaste datoriu copilul, sculîndu-se. (Cu o ilustrație înfățișînd pe Sf. Nicolae).

f. 14 v. Rugăciunea înaintea mesei.

f. 20 v. Rugăciunea spre somn.

f. 21 v. Începutul întrebărilor.
f. 22 r. Pintru taine. Întrebări şi răspunsuri.
f. 26 v. Zece porunci.
Şapte daruri (înţelepciunea, înţelegerea, cunoştinţa, voia, blagoslovia, vitejia, fiica lui D-zeu, credinţa, nădejdea, dragostea). Tîlcul acestora.
f. 30 v. Pentru credinţa legii.

29. Bota Moysi, *Carte de visuri,* 16 foi, în 8°, cota *O. V. 2.* Titlul său complet este: *Carte de visuri acum întîia oară din ungurie lucrată, care descrie spre ce lipsire videniile şi arătările visurilor ale înţelege din a vechilor scriitori laolaltă combinat scos,* Buda, cu teascul Crăeştii tipografii, 1845 de Moysi Botha. Este manuscrisul unei scrieri a lui Bota care n-a fost tipărită.

Conţinut:

f. 1 v. Înainte cuvîntare şi ştiinţă.
f. 3. r. Explicaţia videniei, arătării a imaghinaţiei visurilor de noapte înţeles urzită.

Cartea e agrementată cu versuri. Pe coperta ultimă semnează Theodor Aaron la 1847. Fila ultimă, 16 v. se încheie cu versurile: „Bun cetitoriul crede / De vei păzi nu vei pierde / De vei pune-n loterie / Floriniţi de argint, o mie / Şi mai multe vei căuta / Dacă vei şti cumpăta / iat-o cărticea de visuri / cu vreo cîteva friguri / Scriu cum de-ţi va ieşi visul / Bani, bănişori, taleri, destui / Vei avea pe seama ta".

30. *Modul crescerii romanilor* de M. Bota lucrat. În Pest, cu teascu lui Veimel, 1847; 52 foi, în 8°, sub cota *O.V. 3.* Este manuscrisul lucrării anunţate să apară într-o *Provocare la prenumeraţiune* în *Foaie pentru minte . . .,* XIX, 1856. p. 100, sub titlul *Modul de creştere al romanilor de acum.*

31. *Provocare la prenumeraţie din operele lui Moisi Bota, naţional învăţător românesc,* 1847, în Pesta, în teascul lui Veimel; 7 pagini, în 8° sub cota *OV. 4.* Sînt înşirate operele: 1 *Diamantul românesc* (o polemică „asupra drepturilor şi strămoşeştilor temeiri româneşti" cu Háti Ileket Sándor din Seghedin, care în 1831 a atentat asupra drepturilor noastre): 2. *Crescinul moral* din treisute şi optzeci de întrebări morale creştineşti cu apriate răspunsuri; 3. *Amicul naţiei* carele arată modul educaţiei vechilor; 4. *Apărarea naţiei,* carea arată, învaţă poporul, sfătueşte şi îndeamnă a judeca; 5. *Teatrum românesc,* în patru tomuri, prin ce multe cunoştinţe se dau a priceape românimei; 6. *Versurile* lui Bota în care bine îmtîmplări, patimi, idei curioze şi mai alte valuri omenesci descopăr; 7. *Graiul românesc-unguresc,* tomul al II-lea sau *Convorbiri spre mai uşoara deprindere a învăţării limbei ungureşti".*

32. *Amicul naţiei* de Moysi Bota la 1840 lucrat. În Buda, Cu teascul universităţii regeşti, 1845; 64 de foi, în 8°, sub cota *O.V. 5.* Are drept motto următoarele cuvinte ale autorului: „Nu-i mai frumos, mai nobil

și mai de laudă sub soare alta, ca legii lui Dumnezeu adevărate păstori, monarhiei credincioși supuși, și nației sale merital popor a educa".
Conținut:

Modul educației vechilor

I Modul educației egiptenilor
II Modul educației persienilor
III Modul educației grecilor
Întîia despărțire: educația firească (Plato, Aristotel, Paisz)
A doua despărțire: Muzica sau morala educației
A treia despărțire: educația sciintelnică
A patra despărțire: educația politică
IV Modul Educației romanilor
Spre modul educației vechilor cîteva puse însămnări: a) la eghipteni b) la persieni c) la greci, e) la romanii.

Manuscrisul acesta, primit la tipografie la 1847, după cum îl înregistrează Theodor Aaron, a văzut lumina tiparului abia în 1858. *„Foaia pentru minte"* din acest an anunță la p. 170 la rubrica *Bibliografie* că a apărut *Modul de educăciunea séu creșterea vechilor egipteni, persiani, greci și romani* de Moyse Bota.

33. *Versurile lui Moisi Bota, naționalul învățători român la 1836 lucrate. În Buda. Cu teascul Universitatei Regești, 1846;* manuscris de 74 de pagini, în 8°, înregistrat sub cota *O.V. 6.*
Conținut [selectiv]:

Motto (în versuri)

Dedicație: Bineînțelepților domni sistematicești învățături români din districtul Caransebeșu-Lugoșului, Temișórii și a Oradiei Mari, de prin trivialele shali aflători, ac celor cu zelul național chiar învaporați literatori, întru semnul aducerii aminte către naintarea naționalitatei se dedică acestea versuri de autor.

Prefață datată: „Arad ianuar 1, 1846" și adresată „Bineînțelepților domni sistematic învățători români!"

Precuvîntare (în care amintește tradiția luptelor naționale, citînd pe Clain, Șincai, Petru Maior, Țichindeal, Moise Nicoară și Nicolae Vetîrhan).

Dialog între un călătoriu ungurean în dispută la glutinația întru dignitatea sărbării zilei nașterii împăratului și regelui Franțisc I, ianuarie în 31, 1828 în Lipova ținută.

Românul ungurean

I. *Observație* (comentarii pe teme diverse)
Cîntări la încoronație regelui Ferdinand al V-lea
Altă cîntare
II. *Observație*
Versuirea românescului deputire Moisi Nicoară la 1825 întîmplată.
Zelosul naționalist român.
Oftarea streinului către strălucite raze la înalta pronie
Preparandul zelos către lucea stea

III. *Observaţie*
Soartea întoarsă
Căderea întru îndoială
Credinţa, Statornicia, cugetul călugărului etc. etc.

Rămîne interesantă inovaţia sa de a introduce printre versuri unele comentarii pe teme istorice sau culturale, ce merg pe linia militantismului naţional deschis de promotorii Şcolii ardelene. După cîte ştim, volumul său de versuri, mediocru sub raport valoric, n-a văzut lumina tiparului.

34. *Graiul român, tomul al II-lea de Moyse Bota,* ms. de 162 de pagini, în 8°, datînd din 1847, înregistrat sub cota *O.V.* 7. Pe copertă interioară: „Graiul român şi unguresc sau convorbiri spre mai uşoara deprinderenvăţării acestor doo lingvi de Moysi Bota naţional învăţătoriu român lucrat. Al II-lea tom, cetitorilor. În Buda, cu teascul Societăţei Regial 1846". Pe partea dreaptă acelaşi text în ungureşte, căci cartea e bilingvă, cu material pus în paralel.

Conţinut:

I-ia parte. Introducere
La întreg potincioasă înţelegere nominelor cetitori întru deprindere (o listă de cuvinte aranjată pe versete)
Convorbiri cu verbul am.
II-a parte. A cetirii ogeturi despre laolaltă aiernare diceri.
Despre bona datină.
Despre cuviinţă.
III-a parte. *Amiceşti convorbiri.* [Un fel de dicţionar de conversaţie, tip ghid turistic, româno-maghiar].

35. *Evanghelie kare se csetesk un totye Duminjecs şi un totye Serbetori peste an un Sventa Majka Besereka Catholicsaske şi Apostolicsaske. Scrise din Biblie şi Evanghelie Rumunyske pre limba Rumunyaske prin Pater Iosephus Lippai Parochus Imperetyesc la Zlakna în annul Domnului 1731;* manuscris de 104 pagini, în 8°, înregistrat sub cota *O.V.* 8.

Conţinut:

evangheliile cunoscute cu unele titluri latineşti.
f. 57. v. *In dedicaţione. Ec.*-lea Luca („În vremea aceea trecea Isus prin Ierechon. Şi iată un om, anume Zachei. Şi acesta iera mai mare vameşilor şi iera bogat..."); Plînsurile Ieremij, Oratio post concionem dici solita, cantilena in adventum cantari solita („Ave Maria / Gratia plena / Aşa cinsti îngerul / Pre maica Domnului / Cu cuvîntul cerului / Dominus tecum / Domnul ei cu tine / Iată vi cuprinde / Pre Domnul în tine / cu mare bucurie / O, ingere Domnului / Răspunse Maica lui / Cum poate să fie / Lucru-acesta mie / Lucru-acesta mie / Că bărbat nu-mi trebuie..." etc. Ortografia originală arată cam aşa: „In nativitate Domini / Blyacs tocs senye veselim / Neskuta Isus se szlevim / Ke prin jel tocs nye mentuim".

36. *Molitvelnic* sau *Evhologhion* din sec. XVII, având 320 pagini în 8°, sub cota *O.V. 9.* Scris în chirilică veche, cam deteriorat, conținînd principalele slujbe: Botezul, Prohodul, Iordanul, Maslul etc.

37. *Cazanie la marți.* scrisă de Nicolae din Maer la 1784, 18 februarie, 71 de file, în 8°, sub cota *O.V. 10.* Are și un *Prolog* care sună așa: „Iară domnia voastră cinstiți(i) miei frați și preoți, carii vă viți întîmpla a ceti pre această Cazanie și veți afla ceva greșit, îndreptați cu duhul blindeților nepuindu-ne în ponos, că precum nu poate fi ceriul fără de stele, așa și scriitoriul fără de smintele, ca să vă învrednicească Domnul nostru Is. H. întru împărăția Sfinții sale pentru ale Domniilor-voastre blîndeațe și îndreptători de greșeale. Amin.

Al Dumnilor voastre smerit, iară al sfinților voastre plecăt fiind eu, Nicolae din Maer. Și s-au scris la anul Domnului

Alături, un desen reprezentînd moartea (un schelet) cu arcul cu săgeți, luată parcă de pe zidul unei biserici. Și un text: „Moartea păcătoșilor iaste cumplită. Omule, adu-ți aminte de moarte și nici odată nu vei greși!"

38. *Carte de psalmi* a lui Ștefan Balo din 1742, înregistrată sub cota *O.V. 11.* Scrisă cu ortografie maghiară.

Conținut [selectiv]:

f. 2 Printru Kureczenia / Și pintru ne viatza / Pre Szinte asaj-n tocul ranyelor / Pintru cunune de szpine.
f. 3 Cantio Suavis in encomium Nativitatîs I. Hs.
Szivünk vigsággal már bé tölt.
f. 6 Cantio Latina (în latinește)
f. 7 r „Stephanns Balo an. 1742" (însemnare)
f. 8 Psal. Qui non malorum junjis choro
f. 92 v. „Dumnezeo pezitoriului mnyeo / Ku cse eu nimike
Ke strige nu am..."
f. 93 Cantiones tescuales. Getica lingva... Natalis
Menyböl jövék most: „Din cer vi jeo acum la voj / Și jake mare bun vegye Szpuiu / Mare bukureje veszteszu / Eu care sze va bucura inima..."

39. *Protocolul pentru însămnarea învoielilor tinerilor pe seama bisericii neunite din Bozeș,* 1823—1836; 37 file, în 8° sub cota *O.V. 12.* Coperta de carton deteriorată. Începînd cu fila 1, unde se notează „venind înaintea noastră... a se lua în căsătorie, an 823, ianuarie 28", sînt notate toate căsătoriile din sat. „Scris-am Andronic Budai, paroh Bozășului".

III. În Biblioteca Academiei ungare

1. *Enek Oláhul és 4 magyar dal* (Cîntec românesc și 4 alte maghiare), ms. 204, 8 file. Cîntecul e scris cu ortografie maghiară și arată astfel:
„Tats inymame nu plinzse / Daka naj potut învinzse / facit ad topographi-

cam principatus Valachiae descriptionem, moves itam classis nobilioris, quam simplicitatis arguit, concludit dinique epistolam, excusando se. quod monitus sui familiaris non obtemperaverit, comparatione inter sua et sui familiaris fata instituta fatetur se minora longe pericula subvissime, ac familiaris eius.

5. *Precatio.* Celebrat auctor perfectiones. Dei: uti fotitatem et providenţia, quoad hoc universum curam, additis precationibus ad virtutis seruitam sectandum.

6. *Cygnus et pulli corvi...*

7. *Bos et vitulus...*

8. *Canis exilio mulctatus*

9. *Luscinia et asinus*

10. *Poenitentia improborum.* In periculosis adjunctis improbi quoque, licet sero poenitentiam ajunt

11. *Allegoria.* Breviter describitur quid hominum, quamuris pancorum, justi tamen et recti tenacium valeat consensus et harmonia.

12. *Autumnum.* Conditio hominis movientis assimilatur antumno quo naturae vegetabilitas quasi amori videtur."

*

În final, mai semnalăm în colecţia acestei biblioteci un manuscris german referitor la istoria Principatelor Române, Titlul său este:

Historisch und Politische Anmerkungen die Jura und Competentien bey Conquestirung der Fürstenthümer Vallacheÿ und Moldau betreffend. B. XVIII szàzadi, nem Kizir Jancsó Imre könyvtàra! o!.

Conţinut:

f. 2 Succinta Historia Politico-Juridica. In album Tractatum Regni Daciae. Praepalatinus Nicolaus Isthvanffy, Historicam. Cu amaru nu mai strinze / Nu versa lakram an szinzse. // Iotserts okyi nu lacramatz / Ke voj szintyets vinovatz / Ierye rele voj kotátz / Ku plinszur nu mamunkatz // Szlobod kapu in do partye / Ku gindur umla departye / Irimecz dor de lok de kartye / Ke de binye nam jo partye. // Am partye de tetye rele / Ket dorur szrik cu ele / Vaj ce ro ma szrik cu jele / Gaka me post kap de zsele. Vége!"

Urmează 3 cîntece populare maghiare cu titlul *Más.*

2. *Extractus poematum idiomate valachicis scriptorum a Petro Lupulos,* aflat în colecţia de documente a lui Andrei Veress, *Az Egyetemi Nyomda román Kiadványai,* ms. 446 II, f. 946—949. Am ţinut să notăm acest fragment, deoarece opera iluministului bănăţean Petru Lupulov (1804—1872) e încă puţin cunoscută, şi multe din scrierile pregătite de el pentru tipar şi anunţate Tipografiei budane s-au pierdut. Reţinem din textul său că avea pregătite nu mai puţin de 12 astfel de volume. Reproducem textul original în limba latină, după prezentarea făcută de Theodor Aaron tipografiei la 6 decembrie 1846.

„1. *Meditationes.* Poemate hoc describuntur rerum in hoc mundo visibilium continuae mutationes, cum allusione ad bellicos vicissitudines, quibus principatus Valachicae obnoxius fuit..."

2. *Spelunca.* Describitur anxietas nominum, quoad futuram post mortem sortem antequam religio christiana beneficum suum in hominum animos exeruisset influxuri.

3. *Canix militis.* Parabolice proponitur fida custodia canis penes militem, qua suum horum in proelio morientem...

4. *Epistola familiaris.* Exponit auctor rationes, quibus ad epistolam versibus scribendam inductos fuerit, eo tamen non obstante, quod versibus faciendes se impedant, minime ab ipso expectandum esse, ut momentosiora poemata comparat, hoc enim juvenilem ad huc suam aetatem haudecere, succintas digressiones Libro 29, p. 438—439; Libro 32, p. 484, 485, 486.

Deasemenea în „Biblioteca Széchenyi" sub cota *Duod. Val. 1* se află un jurnal de front din primul război mondial (începînd cu data de 29 iulie 1916) al unui ofițer român. Autorul jurnalului e un ins instruit, cu gusturi alese, cu simțăminte bogate și cu un stil plăcut, confesiv, încît dincolo de valoarea istorică, documentară, a jurnalului are multe calități literare. Revine ca o obsesie gîndul la iubita sa, Ema, și la problemele pacifismului, încît are multe înrudiri cu materia din care s-a născut romanul *Ultima noapte de dragoste, prima noapte de război* al lui Camil Petrescu. Pe una dintre filele se află o hartă a satului Flămînda, dar autorul operează de fapt pe Dunăre, lîngă Orșova și satul bulgar Priahovo, apoi în Carpați. Alte nume care circulă în jurnal sînt cele ale colonelului Zotu (autorul face parte din regimentul lui), căpitanul Petrescu, Iliescu și Sergiu etc. Se vorbește de bateria I din Brașov și fabrica de zepeline.

Jurnalul ar merita publicat în întregime.

MIRCEA POPA

UN PROIECT DIN ANUL 1817 PRIVIND MĂSURI DE ÎMBUNĂTĂȚIRE A SITUAȚIEI ȚĂRĂNIMII DIN TRANSILVANIA

Una din sarcinile importante ale istoriografiei noastre este și valorificarea critică a gîndirii economice din trecut. Alcătuirea istoriei gîndirii economice în țara noastră presupune — pe lîngă analiza lucrărilor și publicațiilor care tratează problemele economice — și cercetarea sistematică a izvoarelor arhivistice, pentru a descoperi acele materiale inedite care pot folosi la înțelegerea apariției și dezvoltării gîndirii economice la noi.

Prezentul articol are drept scop să contribuie la cunoașterea unora din multiplele izvoare, care pun în lumină aspecte caracteristice ale gîndirii economice din țara noastră, sub forma unor *„proiecte"* de măsuri privind îmbunătățirea situației țărănimii în perioada destrămării feudalismului și a genezei noilor relații de tip capitalist. Este vorba de data aceasta de proiectul din 27 sept. 1817 al „cancelistului montanistic" *(cancellista montanus)* din Cavnic, Iosif Schuber, intitulat: *„Projectum de qualiter assequenda meliori Valachorum in Transilvania conditione"*[1], proiect înaintat Guberniului Transilvaniei cu scopul „ca acesta să fie luat cu chibzuință în dezbatere și să se procedeze în conformitate cu înaltele porunci"[2].

„Proiectul..." lui I. Schuber prevede o serie de măsuri economice judicioase, prin aplicarea cărora autorul crede că s-ar putea ajunge la o ameliorare a situației țăranului român din Transilvania, țăran despre care afirmă că „... a rămas totuși supus prestării sarcinilor și serviciilor publice, iar acum, din lipsa unor reglementări politice, chiar și în pofida sporirii ogoarelor sale, nu mai poate face față sarcinilor nici față de stăpînul său de pămînt, nici față de sine, și nici nu poate ajunge la vre-un folos și bunăstare *(... interim tamen Valachus praestationibus*

[1] Cf. *Anexa I.*

[2] În actul din 27 sept. 1817, dan în Zlasti (Zalasd) de G. Bánffy se spune: *„Projectum cancellistae Montani Kapnikiensis Josephi Schuber de meliori cultura Valachorum in Magno hac Principatu Suae Majestati Sacratissimae exhibitum, et medio hic in copia advolutarum Altissimarum Litterarum Manualium mecum communicatum, Excelso Regio Gubernio eo fine transponendum esse duxi, ut illud sua modalitate im maturam deliberationem summere, et in conformitate Altissimi jussus necessaria agere velit".* Arh. Stat. Budapesta. Archivum Gubernii..., doc. nr. 9543/1817 și 4728/1848; Fotocopie în posesiunea Inst. de istorie și arheologie Cluj-Napoca, (15964—15967/1848).

communium onerum ac servitiorum subjectus mansit; hodie autem ob defectum politicorum Constitutionum, non obstante etiam agrorum suorum multitudine, nec sibi nec domino suo terrestri nec denique communium onerum praestationi aut publico status commodo ac emolumento statisfacere potest)[3].

Pornind de la această constatare, și combătînd unele practici păgubitoare din viața satului, autorul formulează, *în patrusprezece puncte*, măsuri concrete și urgente privitoare la: necesitatea sistematizării și ordonării caselor la sate *(punct 1);* protecția pădurilor și economisirea lemnelor de foc prin modernizarea sobelor de încălzit „după modelul celor din Germania" *(Conservatio sylvarum et promotio agriculturae svadere videtur, ut fornaces modernae Valachorum quae triplo majoren ligni consumtionem et continuam ligni e sylvis vecturam ... requirunt, cum fornacibus in Germania usitari solitis, adaequatis caminis et venticulis provisis permutentur ...* p. 2); plantarea unor terenuri sterile cu pomi fructiferi (p. 3); săparea în jurul fînațelor și a ogoarelor a unor șanțuri și canale de drenare și dirijare a apei (p. 4); practicarea în agricultură a asolamentului trienal *(calcaturae triplicis ordinis),* precum și îmbunătățirea însemînțărilor (p. 5); reglementarea pășunatului (p. 6); obligațiile stăpînilor de pămînt în perioada însămînțărilor (p. 7); restrîngerea culturii porumbului (p. 8); cultivarea de legume în cantitate și diversitate mai mare (p. 9); extinderea pomiculturii și practicarea altoitului pe scară mai mare (p. 10); îmbunătățirea raselor de cai (p. 11), de boi (p. 12) și de oi (13).

Ultima recomandare a autorului „proiectului" (p. 14), se referă la scoaterea, în parte, a țăranului de sub povara grea a robotei, pentru ca acesta să se poată ocupa mai mult de propria sa gospodărie și economie *(... cum tamen eo invigillandum esset, ut Valachus, tractandae propriae economiae et gerendis vitae mediis pauciores dies insummendo ad promovendum bonum publicum sua quoque ex parte concurrere valeat)*[4].

Proiectul se încheie cu prezentarea situației sumbre în care se află țărănimea satelor, din cauza practicării, într-o proporție îngrijorătoare, a cămătăriei. Exemplele prezentate în acest sens sînt concludente și edificatoare, autorul pledînd pentru reglementarea grabnică a acestei situații dezastruoase.

Documentele ulterioare atestă însă că proiectul lui Iosif Schuber nu a găsit audiența cuvenită din partea forurilor diriguitoare ale vremii, și că în pragul revoluției din 1848 acest proiect neglijat, — și, după cum spun mărturiile documentare *„... inter restantias repertum"* — va face din nou obiectul unor dezbateri[5].

ALEXANDRU NEAMȚU

[3] Cf. *Anexa I.*
[4] *Ibidem.*
[5] Cf. *Anexele II—III.*

ANEXE

I

1817 sept. 27, Cavnic. — Proiectul „cancelistului montanistic" din Cavnic, Iosif Schuber, cuprinzînd o serie de măsuri economice prin aplicarea cărora autorul apreciază că s-ar putea ajunge la o ameliorare a situației țăranului român din Transilvania.

Projectum
de qualiter assequenda meliori Valachorum in Transylvania conditione

Quemadmodum lingva Graeco Latina pastores seu pecudum custodes Georgi dicuntur, ita nomenclatio Rusticorum Valachorum hujus Provinciae dialecto panonico aeque Pastorem significat. Duxere itaque primitus Valachi vitam pastoralem, subseque autem in societatem vocati, pagos et villas inhabitare coeperunt, at gens haec astuta paulo post polliticis regulamentis, a quibus vitae socialis emolumenta ac commoda pendent, semet subducere scivit, interim tamen Valachus praestationibus communium onerum ac servitiorum subjectus mansit; — hodie autem ob defectum politicarum Constitutionum, non obstante etiam agrorum suorum multitudine, nec sibi nec domino suo terrestri nec denique communium onerum praestationi aut publico status commodo ac emolumento satisfacere potest.

1° Pastoralis Valachorum habitaculorum situatio, in separatis hortis, ad lubitum asbque eo, quin ad plateas seu certam lineam contracta sit, et ita constituta est, ut quaelibet fere duae domus peculiarem constituant plateam haud permeabilem illud malum manifestum post se trahit, quod Valachus in fimo ad extravillana educendo impeditus culturam terrae unice ad hortos domesticos alioquin etiam naturaliter infimari solitos, restringat et culturam agrorum externorum penitus negligat.

Dispersim constituta Valachorum habitacula ad facilitandam rerum furto subductarum occultationem multum conferunt et omnem fere vigilantiam innanem reddunt. Suffocant denique omnia ad promovendam industriam Provincialem directa emolumenta quae ex arctiori habitaculorum vicinitate, exemplis item ad laboriositatem excitantibus ex mutua et reciproca instructione emulatione et accomodatione promanari solent; Altisime intenta hujusmodi Pagorum Regulatio sequenti modalitate assequi et debitum sortiri posset effectum, si plateis et vicinitatis lineis praevie designatis, illa introduceretur Constitutio, ut quivis Valachus sive obtenta haereditate sive alio quocunque modo jure domiciliationis gavisus locum habitationis aut proprio more aut auxilio Communitatis in novam platearum subdivisionem transferre obstrictus sit, ac praeterea quovis anno 3 habitacula rusticana vel ex concluso communitatis vel sorte eorsum transferantur, quo sic Valachus in seriem vicinitatis redactus, tam in hospitio suo, quam in agendis suis observari valeat.

2° Conservatio sylvarum et promotio agriculturae svadere videtur, ut fornaces modernae Valachorum quae triplo majorem ligni consumtionem et conti-

nuam ligni e sylvis vecturam (quae omnino utilius in fimi ad extravillana eductionem et agrorum infimationem converti possent) requirunt, cum fornacibus in Germania usitari solitis, adaequatis caminis et venticulis provisis permutentur, id quod a parte Administrationis publicae introduci posset, et intento fini eo magis responderet, quod continuis ignis in Valachorum fornacibus ali solitus, tam ipsum Valachum quam ejus familiam cum neglectu aliorum laborum ad otium et segnitiem invitat.

Ex adornanda hujusmodi fornacum introductione quovis anno saltem in 4 vel 5 domibus fienda, publicandoque usu et forma harum fornacum, illud quoque ad statum publicum redundaret emolumentum, ut tam sylvae usu lignationis magis temperato conservari, quam agricultura quoque et industria eo magis promoveri valeret, quod agricolae sufficiens ad infimationem agrorum suppeteret tempus.

3° Quemadmodum agricultura primitus per exstirpationem sylvarum et saliceti originem sumsit, ita Valachus hodie etiam hujusmodi exstirpationes quidem continuat absque tamen eo, quin loca extirpata in statu frugifero conservare consueverit, unde evenit quod hujusmodi agri exstirpati exstirpanti Valacho sub decursu priorum 3 annorum nutrimentum qvidem praebent, tandem vero infertiles et vacui evadant, eo tamen non obstante Valachus contributionem solvere et robottas praestare tenetur. Valachis in locis Alpestribus degentibus libera exstirpandi facultas concessa est, dummodo uti in O. Lápos moris est, in testificationem illius, quod fundos exstirpatos ipsimet usuassent, id evincant quod in uno alioque campo oves suas fine pascuationis tenuissent et ideo Valachus ad exercendam tot agrorum culturam plane incapax est. Consvetudo haec tam promotioni agriculturae, quam praestationi contributionis nimis noxia, in melius et pro emolumento Ruricolae alterari posset, si agri cultivandi magis coarctarentur, et tam procurandae fimationi quam viribus colonorum attemperarentur; multa autem illa et sterilia exstirpata loca in pomaria pro usu colonorum deservientia converterentur, aut vero pro succerescentia novarum sylvarum applicari possent, quod omnino statui publico proficuum foret.

4° Defectus applicandorum penes agros et foeneta fossarum et canalium pro derivatione et directione aquae deservientium tam neglectae Altissimarum in substrato editarum ordinationum observantiae, quam illi praesertim circumstantiae adscribi debet, quod Valachus tempore vernali, quo ejusmodi fossae regulari solent, fame maceratus ad peragendum hunc laborem incapax sit; introductio vero et effectuatio hujus Instituti in genere a meliori Administrationis publicae organisatione dependet.

5° Seminatura hybernalis, quae sola Plebi Rusticanae sufficiens nutrimentum suppeditare potest, apud Valachos non est in usu, quemadmodum cum moderno duplicis ordinis calcaturae systhemate, nec conciliari quidem potest, idque eo minus quod frumentum Saracenicum pro consveto pane rusticano deserviens in agris externis colitur, agri vero in calcatura constituti pascuo campestri adeo onerati sint, ut usque finem Octobris nulla ibidem seminatura suscipi possit; immo ordinationes quoque Regii Gubernii de restringenda cultura fagopÿri et promovenda seminatura hybernali ea plane ex ratione debito effectu destitutae sunt, quod in

opposita calcatura ubi pecudes pascuntur absque praemetuendo damno nulla inseminatio suscipi potest.

Ubi itaque nullae triplicis ordinis calcaturae ruralis oeconomia in usu est, quamvis in minoribus praediis hujusmodi economia ruralis practicabilis et summe proficua esset, ibi ad introducendam, in dupplicis ordinis calcaturae oeconomia rurali inseminationem hiemalem, immediate necessarium foret, ut inseminatio fagopyri in agris externis penitus interdicatur et hujusmodi inseminatio unice tantum ad hortos cinctura provisos restringatur, quo reliqui agri extravillani cum fine Septembris ad suscipiendam absque periculo proculcationis hyemalem inseminaturam apti redderentur.

Praeter procurandam fertiliorem et citius maturescentem seminaturam hybernalem illa etiam circumstantia, quod ruricola tempore autumnali dum jugalia respectu virium validiora ac numerosiora et bono pabulo provisa sunt, dupplo plures agros perarare valeat, dum vires jugalium vilescunt eodemque in pabulo defectum patiuntur, summam exposcit Administrationis publicae attentionem.

6° Nunc quoque Valachi loca Alpestria inhabitantes juxta vigentem pastoralem consuetudinem, pecora sua pascuationis fine seorsive ad loca Alpestria et dumosa depellere solent. Verum per hinc inde vagantia nullisque pastoribus custodita, hyemales inseminaturae conculcantur et convelluntur, cum pecora usque dum nives decidunt pasci consveverunt. Haec consvetudo ansam praebet et ad patranda furta damnaque per lupos causanda, devastandam item sylvarum succrescentiam et per exserentem semet aberantium pecorum perquisitionem et invagiationem ad impediendam quoque industriam domesticam. Introductio proinde gregum bene ordinatarum unice tantum a stricta Altissimarum in substrato editarum Ordinationum observantia dependet.

7° Procreatio frugum aestivalium in emaceratis agris inseminari solitarum parum alimenti suppeditat Valacho, quum a contrario pomorum terrestrium tempore vernali inseminari solitorum cultura non tantum mediis coactivis a publica Administratione introducenda esset, verum omnem quoque dominorum terrestrium attentienem et adjutorium exposceret.

8° Fagopyrum frigoribus tam vernalibus quam autumnalibus praesertim in locis Alpestribus adeo expositum est, ut intra 7 annorum spatium vix una bona procreatio sperari liceat, imo haec frumenti species illudquoque malum involvit, ut in evolutione nonnullorum annorum agrum taliter exsiccat, ut idem absque perfecta fimatione pro qualibet frugum procreatione inutilis redditur. Fagopyri cultura avocat etiam oeconomum a foeni falcatione quia fagopyrum mense Junio et Julio amputari solet et nonnisi mense Octobri maturescit; praeterea fagopyri cultura impedimento est etiam culturae frugum autumnalium, cujus stramen in comparatione cum aliarum frugum stramine relate ad pabulum et fimationem ita se habet uti 1 ad. 6 Rebus taliter semet habentibus restrictio culturae fagopyri praecipuum constituit meliorem subsistendi modum procurandi objectum.

9° Inseminatio et implantatio leguminum et culinarium apud Valachos unice tantum ad lactucam, caules et alium ita quidem restricta est, ut Valachus reliquas utiles plantes hortenses neque juxta nomina illarum noscat.

10° Cultura pomariorum hortensium aeque unice tantum ad prunos domesticos restricta est, inoculatio nobilium arborum pomorum in 5 pagis vix uno Valacho nota est, ad propagandos hortos culinares et pomaria multum conferret, si per dominos terrestres in quolibet pago hujusmodi horti manu rusticana cultivandi implantarentur.

11° Ad nobilitanda equatia Provincialia praesertim in pagis Valachicis ubi coitus equilis unice tantum per Pseudoadmissarios procurari solet, praevertendamque equorum degenerationem proficuum foret, si per concernentes possessores aut communitates nobilis generis admissarii intertenerentur.

12° In locis praeterea Valachicis ob defectum ordinariorum taurorum coitus bovilis ope juvencorum et imperfectorum pecorum effici solet, per quod pecora degenerant, quare ordinariorum taurorum intertentio eo magis necessaria esset quod tauri greges catervatim continere, illae e contra in defectu taurorum dissolute per sylvas et agros divagari soleant.

13° In locis praecipue Alpestribus pro cultura ovium qualificatis, in quibus tamen Valachi relate ad pascuum in pauciori tantum numero oves servare solent, notabilis hic oeconomiae ramus in eo detrimentum patitur, paupertati Valachorum innixum et ab antecessoribus illorum ad eosdem devolutum ut ad oves $1^1/_2$ anni arietes admitti soleant, et sic ex hujusmodi coitu agnus lana parce provisus imbecilis, debilis, et morbis expositus pariter adaequatae ordinationes de prohibenda praematura arietum ad oves admissio a parte publicae Administrationis edendae et generalis Oeconomiae ruralis in melius reformatio hunc praecipuum oeconomiae ramum reapse utilem redderet.

14° Rusticus in haec Provincia sequentes praestare tenetur robottas et quidem: Domino suo terrestri in una septimana

per tres dies	156	dies
In opere exstructionis viarum et praejuncturis insumit circiter . . .	24	„
Pro Parocho et notario pagensi dies dominicae efficiunt in uno anno	52	„
Dies Festi	26	„
Summa	268	„

manent itaque in uno integro anno pro tractanda propria oeconomia et privatis ocupationibus rustico . . . . . 97 dies quae exserente semet rigidiori et pluviosa tempestate morborumque casibus absque ullo relate ad Valachum emolumento transeunt, cum tamen eo invigilandum esset, ut Valachus tractandae propriae oeconomiae et gerendis vitae mediis pauciores dies insummendo ad promovendum bonum publicum sua quoque ex parte concurrere valeat.

In illis praecipue per Valachos inhabitatis circulis, ubi nulla datur procreatio hyemalis et hybernalis, provisio ex aliis locis procurari solet, illi foeneratorum consvetudini, juxta quam foeneratores pro mutuata 100 R. florenorum summa capitali quovis mense aut unam et $^1/_2$ frumenti metretam in natura, aut vero juxta mediocrem vigentis pretii calculum 10 R. florenos in aere adeoque sub decursu unius anni 120 R. fl. titulo interusurii cum inevitabili ruina egentioris sortis inco-

larum contribuentium desummere solent, eo magis obex ponendus esset, quod officiales quoque qui de tollenda nociva hac foeneratione solliciti esse deberent, illam alere et exercere consveverint, imo ille quoque semet exseruisset casus, quod civitas quaedam montana exoratam et obtentam pro sublevamine egenorum incolarum 5000 R. fl. aerarialem anticipationem, privati cuidam speculanti erga interusurim menstruatim in 40 metretis in natura, aut juxta mediocrem pretii in 10 R. florenis vigentis calculum computando a 400 R. fl. in aere pendi stipulatum elocasset; tametsi e suppeditandis his per speculantem 40 metretis praevia ratione contractualiter stipulatis multis egenis nutrimentum, subministrari possit, memoratus tam speculans summam praevia ratione ad creditum levatam iterum aliis egentioribus elocanda excessiva interusuria per se pendi solita ab aliis in duppla quantitate exigit, dum itaque nonnullis egenis e praevia ratione pactatis 40 metretis alimentum suppeditatur, alii egeni per eundem foenerantem speculantem cum exactione enormium interusuriorum una cum familiis suis ad incitas rediguntur. Depuratio contractualiter stipulata tollit hac in parte coloratam subversantis mutuationis foenerationem absque tamen eo quod per societatem mercantilem relative legitimari valeat, quia memoratus speculans non attento eo, quod speculatio haec utilis aut damnosa sit, stipulatas 40 metretas administrare tenetur.

Per restrictionem Iudaeorum subsistendi modum foeneratione quaerentium et strictam Altissimae Ordinationis Regiae eatenus emanatae, ne publici officiales commercium et foenerationem exercere praesummant, observantiam egentiorum hominum classis a propagata jam inopia salvarentur, de praesenti enim meliorem vitae conditionem ob plures facultates acquirit ille qui cum suppressione conscientiae suae 1000 R. florenorum summa capitali foeneratiorem exercet, quam opifex qui insumta ad tractandum suum opificium commensurata summa depositionale ope assumtorum 4 collaboratorum continuo et indefessi laborat.

Introducta praesertim in circulo Nagy-Banyensi legalis restrictio foenerationis ultra modum vigentis, egentiorem hominem classem ab interitu eliberaret.

Constituenda praesertim in fiscalitate Montana Nagy Bányaiensi et circumjacentium 15 pagorum Valachicorum pro regulatione agriculturae commissio tam ad procurandam populo Valachico meliorem vitae conditionem quam ad promovendum dominorum terrestrium et status publici commodum et emolumentum necesaria esset salaria vero constituendis hujusmodi commissariis pendenda per auctionem decimarum de frugibus obvenientium, assecutumque Publici Status bonum effective abundente recompensata iri.

<Josephus Schuber
Cancellista montanus
Kapnikiensis>[1]

Arh. Stat. Budapesta, Fond. Gubernialia, doc. nr. 9593/1817; fotocopie în posesiunea Institutului de istorie și arheologie din Cluj, p. 15951—15960.

[1] Identificarea datei și a autorului proiectului s-a făcut după referatul Guberniului Transilvaniei asupra acestui proiect, din 27 sept. 1817.

II

(1817 oct. 23 f. 1.) — Opinia Guberniului transilvan pe marginea *„Proiectului"* ... întocmit de „cancelistul" din Cavnic, Iosif Schubera.

Comes Gubernator Regius Projectum cancelistae montani Kapnikiensi Josephi Schuber de meliori cultura Valachorum in Magno hoc Principatu Suse Majestati Sacratissimae exhibitum et medio Altissimarum Litterarum Manualium in Apographo adjacentium secum communicatum Gubernio, finem in eum transponit, ut illud sua modalitate in maturam deliberationem summere et in conformitate Altissimi Jussus necessaria agere velit:

Opinio

Sacratissimae Suae Majestati in sequellam B. Altissimarum Litterarum Manualium in hac propositione memoratarum sequentes reflexiones substernentur;

Ad 1um Projecti punctum. Assertum illud projectantis quod domos Valachorum adeo dispersae jacent, ut singulae fermae duae domus peculiarem constituant plateam in genere prolatum a veritate alienum est; dantur enim plurimi Pagi Valachici in hoc Principatu bene ordinati. Ast inficiari nequit dari etiam complures Pagos Valachicos in locis campestribus vulgo Mezoség et praesertim Alpestribus situatos, in quibus domus a se invicem dispersim aedificatae reperiuntur, quas modalitate per projectantem proposita contrahere ipsum etiam Gubernium optaret, nisi id locales circumstantiae partim disvaderent partim prohiberent. In locis campestribus contracto domorum, et in ordinatas plateas dislocatio compluribus in pagis in effectum deduci posset nisi id incendiorum praevertendorum ratio disvaderet; in his enim locis ob defectum sylvarum.

Reproductum 4a Aprilis 1848
sub N = 4728/1848. Conclusum vide ibidem
Istvánffy

Arh. Stat. Budapesta, fond Gubernialia, doc. nr. 9543/1848; Fotocopie în posesiunea Inst. de istorie și arheologie din Cluj-Napoca (15961—62).

III.

1848 aprilie 4, Cluj — Relatarea Guberniului transilvan în legătură cu soarta ... *„Proiectului ..."* întocmit de „cancelistul" din Cavnic, Iosif Schubera.

O Felségéhez

Projectum de qualiter assequenda meliori Valachorum in Transilvania cultura[1] per Cancellistam Montanum Kapnikensem Josephum quondam Schuber[2]

[1] Cuvînt scris peste cuvîntul *conditione*, tăiat de o altă mînă.
[2] În alte documente: *Schuber*.

Suae piae memoriae Majestati Sacratissimae Francisco I-mo anno 1817 porrectum, et in sequelam Altissimarum Litterarum Manualium de dato 10ae Sept. 1817 exaratarum, medio propositionis praesidialis Regio Gubernio pro pertractatione transpositum, *inter restantias repertum,* et in hodierna sessione reproductum, Sacratissimae Vestrae Majestati ea cum humillima declaratione remittimus: quod continentia illius attente perlecta, quum ea, quae proponuntur, partim ordinationibus per Augustam Aulam et Regium Gubernium de tempore in tempore editis jam superata, partim vero subsecuta[3] abinde rerum et temporum mutatione jam nunc ineffectuabilia[4] magna ex parte vero[5] ad consequendum propositum scopum minus accomodata esse dignoscuntur, fidele hoc Regium Gubernium Projectum[6] illud post effluxum triginta annorum[7] penitiorem in pertractationem summere et cum Thesaurariatu Regio eatenus correspondentiam fovere operae pretium non esse invenerit.

Kolosvártt, Aprilis 4-dik 1848
Groissius <?>

Pe marginea din dreapta: 1848 4 VII láltam, Istvánffi. Acest Istvánffi, după scris, se pare că a făcut și modificările semnalate în cele 7 note.

Exp. Barabás, 18a Apr. 1848.

Arh. Stat. Budapesta, fond Gubernialia, doc. nr. 4728/1848; Fotocopie în posesiunea Inst. de istorie și arheologie din Cluj-Napoca (15966—15967).

---

[3] Urmează cuvîntul *tanta,* tăiat de o altă mînă.
[4] Cuvintele începînd cu *mutatione,* scrise de o altă mînă peste cuvintele: *vicisitudine ad efficiendum.*
[5] Cuvînt introdus ulterior de o altă mînă.
[6] Cuvîntul *Projectum,* introdus ulterior de o altă mînă.
[7] Urmează cuvîntul *decursum,* tăiat de aceeași mînă.

UN PLAN TEMATIC PENTRU EXAMENUL DE ISTORIE AL PROFESORULUI IOAN RUSU (1842)

„Ce îmi atingi, domnule, despre o istorie generală, cu adevărat că mi-ar fi o cuprindere foarte plăcută, şi prin ea mi-ar curge peana mai răpede, fiindu-mi acea materie mai călcată. Însă, domnule, e un lucru mare, care ar pofti ostăneală nu mai puţin de patru ani, şi puterile trupului îmi sînt slabe. La un lucru ca acela ar trăbui mintea ţapăn încordată, şi dacă e arcul slab, coarda încă slăbeşte curînd. De îmi va da Dumnezeu viaţă şi nu mă voi împiedeca cu alte cuprinderi, iară literare, la istoria generală şi la o istorie mai scurtă a Transilvaniei şi la geografia acesteia îmi stă mintea."[1]

Rîndurile de mai sus reprezintă un fragment din scrisoarea redactată de I. Rusu la Blaj, în 7 decembrie/25 noiembrie 1841, adresată fiind lui G. Bariţiu. Pasajul este o dovadă clară că profesorul blăjean plănuia, poate chiar la sugestia partenerului său de corespondenţă, să redacteze o istorie universală, pe lîngă cele despre istoria şi geografia Transilvaniei.

Din păcate, moartea prematură a lui I. Rusu (4 aprilie 1843) a împiedicat realizarea unui asemenea plan ştiinţific de anvergură. Ar fi fost, după toate probabilităţile, încununarea unui intens travaliu intelectual, dublat de munca susţinută la catedra de istorie universală a profesorului de cronologie, geografie şi istorie la liceul episcopal din Blaj. Cu atît mai mult cu cît aceluiaşi profesor îi datorăm redactarea celor 3 volume din *Icoana pămîntului* (1842—1843), prima lucrare ştiinţifică de geografie românească din Transilvania, care beneficiază de preţioase digresiuni istorice asupra ţărilor române.[2]

---

[1] Cf. scrisoarea lui I. Rusu către G. Bariţiu, Blaj, 7 dec./25 nov. 1841, în *George Bariţ şi contemporanii săi*, III. Coordonatori: Ştefan Pascu şi Iosif Pervain, Buc., Edit. Minerva, 1976, p. 384.

[2] Date despre viaţa şi activitatea sa, în afara micromonografiei lui I. Raţiu, *Ioan Rusu, 1811—1843. Notiţă biografică*, Blaj, Tip. semin., 1907, I. Raţiu, *Dascălii noştrii. — Scurte notiţe din viaţa şi activitatea lor literară. — (1754—1848)*, Blaj, Tip. semin., 1908, p. LXXII—LXXIII; N. Comşa, *Dascălii Blajului. Seria lor cronologică cu date bio-bibliografice*, Blaj, Tip. semin., 1940, p. 69. Pentru contribuţia sa la dezvoltarea ştiinţei geografice româneşti, vezi Şt. Manciulea, *Un geograf uitat: Ioan Rusu*, I—II, în *Cultura creştină*, Blaj, XVII, 2—3, 6—7, 1937, pp. 104—128, 429—444; idem, *Transilvania în cărţile româneşti de geografie apărute pînă la 1848*, în *Lucrările Institutului de geografie al Universităţii din Cluj*, VII, 1942, pp. 110—112. Aportul său în domeniul literar a fost subliniat de

Este ştiut că activitatea didactică a lui I. Rusu s-a desfăşurat la Blaj, începînd cu anul şcolar 1831/1832, cînd a predat la clasa de gramatică a gimnaziului. Un an mai tîrziu, este numit, în cadrul seminarului, la catedra de teologie morală, pastorală şi catehetică. Din 1833/1834 va propune, la facultatea de filosofie a liceului, cronologia, geografia şi istoria universală.

S-a susţinut, nu o dată, pornind de la informaţiile despre ţările române şi locuitorii lor, existente în volumele *Icoanei pămîntului*, că profesorul blăjean ar fi vorbit, în cadrul prelegerilor de geografie şi istorie universală[3], şi despre istoria poporului român. Fără îndoială, a fost un act de patriotism dar şi de curaj intelectual din partea cărturarului român, fiindcă, oficial, în centrul şcolar al Blajului, nu era aprobată catedra de istorie universală la facultatea de filosofie a liceului episcopal. Printre autorităţile guberniale transilvănene circula ideea potrivit căreia „Historia est oculus mundi, ideoque valachis interdicendum est hoc studium."[4]

Se opinează că, pornind de la consideraţii de ordin politic şi naţional, episcopul Făgărăşului I. Lemeni a aprobat, cu de la sine putere, înfiinţarea catedrei de istorie universală pentru liceul românesc din Blaj[5], al cărui director şi era. Predarea istoriei a revenit, în mod provizoriu, profesorului S. Bărnuţiu, pînă la întoarcerea de la colegiul Sf. Barbara (Viena) a lui I. Rusu. Acesta din urmă a început propunerea istoriei universale, odată cu prelegerile de cronologie şi geografie la liceu, din anul şcolar 1833/1834.

Dacă dispariţia timpurie a profesorului I. Rusu ne-a frustat de proiectata istorie universală sau de acea istorie şi geografie a Transilvaniei[6], cîteva cercetări recente de arhivă ne-au condus la depistarea unui valoros material documentar privitor la activitatea de la catedră a cărturarului blăjean. Avem în vedere piesa de arhivă, intitulată *Positiones ex Auxiliaribus Historiae Scientiis et Historia Universali ad an: Ch. 800.*[7]

Ce reprezintă, în fond acest document? Este un plan tematic cu subiectele pentru examen propuse de profesorul I. Rusu din materia predată, deci din cronologie, geografie şi istorie universală, pentru anul

---

V. Netea, *Un scriitor transilvănean premodern. Contribuţii şi precizări la cunoaşterea vieţii şi activităţii lui Ioan Rusu*, în *Limba română*, XII, 1966, pp. 85—97. Publicarea cu adnotări a 22 scrisori ale autorului *Icoanei pămîntului* către redactorul periodicelor româneşti de la Braşov a prilejuit încadrarea lui I. Rusu în cultura romantică transilvăneană, rememorarea cîtorva momente din viaţa şi activitatea sa, evidenţierea valenţelor documentare ale corespondenţei, discutarea valorii producţiilor sale literare, inclusiv traducerile etc. Vezi *George Barit şi contemporanii săi*, III, pp. 349—400.

[3] *Ist. Rom.*, III, Buc., Edit. Acad., 1964, p. 1057; T. Albu, *Istoria şcolilor române din Transilvania între 1800—1867*, Buc., Edit. did. şi ped., 1971, p. 33.

[4] *Transilvania*, IV, 24, 15 decembrie 1871, p. 281.

[5] *Ibidem;* N. Albu, *op. cit.*, p. 33.

[6] Vezi nota 1.

[7] Arhivele statului. Filiala jud. Alba. Fondul Mitropolia română. Cabinetul mitropolitului, nr. 249/1842, pp. 1—7 (Mai departe, abreviat, *Positiones*).

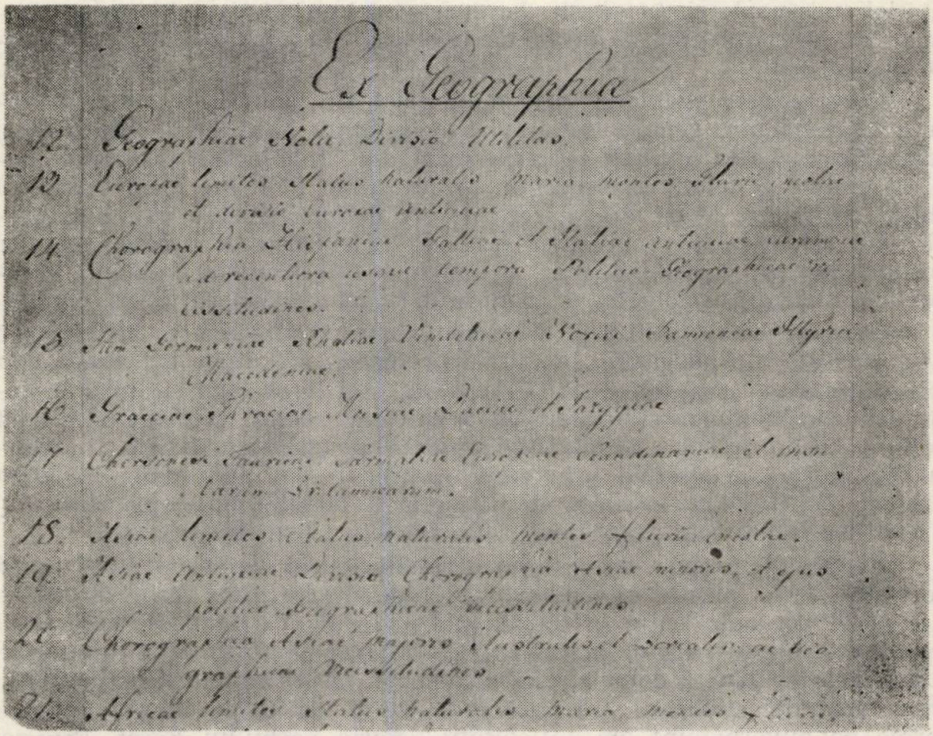

Fig. 1. Positiones (...): primele 10 teme din *Ceographia.*

1842, după cum ne dovedește adnotarea lui I. Lemeni. În total, erau 53 teme[8]. Documentul mai este însoțit de o foaie separată, care reprezintă numele, prenumele și calificativele primite de 20 auditori din anul al doilea de filosofie, prezenți la examenul de istorie în 26 februarie 1841, după cum rezultă din adnotarea aceluiași I. Lemeni[9].

Scopul prezentului articol nu este o analiză și o interpretare a acestui plan tematic pentru examenul de istorie universală de la liceul episcopal din Blaj în anul 1842. Cele cîteva incursiuni asupra lui, pe lîngă publicarea sa integrală în *Anexă*, vor să sublinieze tripla lui însemnătate. Așadar, *Positiones ex Auxiliaribus Historiae Scientiis et Historia Universali ad an: Ch. 800* ne sugerează nivelul înalt al pregătirii profesionale a titularului catedrei de istorie universală de la liceu, calitatea ridicată a prelegerilor din domeniul cronologiei, geografiei și

[8] *Positiones*, p. 7.

[9] *Ibidem*, pp. 1—7. Este semnalată, în literatura de specialitate, existența unei piese arhivistice similare, relative la activitatea aceluiași profesor, pentru anul școlar 1839—1840. Cf. N. Albu, *op. cit.*, p. 40.

istoriei universale şi, în sfîrşit dar nu în ultimul rînd, exigenţele ştiinţifice la care trebuiau să răspundă auditorii cursului la examenul aceluiaşi profesor.

Cîteva excerpte din cele trei mari părţi din *Positiones*, avem în vedere *Chronologia*, *Geographia* şi *Historia*, sînt, după cum vom vedea, edificatoare. Lectura celor 11 teme mari din cronologie conturează, desigur simbolic, schiţa prelegerilor profesorului I. Rusu asupra acestui obiect de studiu. După cîteva lecţii despre denumirea, împărţirea şi problemele majore ale cronologiei profesorul I. Rusu, a predat elevilor despre timp, zi, săptămînă, luni, ani, cicluri etc. Ultimele probleme abordează conflictul cronologic, sincronismul şi anacronismul[10] (Vezi *Anexa*).

Preţioasă se profilează şi problematica celor 12 subiecte ce urma să fie preparată din geografie. În cadrul prelegerilor I. Rusu a prezentat în faţa auditorilor graniţele, starea naturală, mările, munţii, fluviile şi locuitorii continentelor şi ţărilor. De asemenea, acelaşi profesor a predat noţiuni despre corografia unor continente şi ţări sau despre transformările politico-geografice prin care au trecut ele. Subliniem, în acest context, că elevilor facultăţii de filosofie a liceului episcopal din Blaj li s-au predat şi lecţii despre geografia Daciei[11] (Vezi *Anexa*).

Materialul propus din istoria universală era împărţit în 4 mari perioade. Dacă partea introductivă include 3 chestiuni largi de teorie a istoriei, perioada întîia se ocupă, în cuprinsul a 2 teme, de caracterul primilor oameni, religie, politică, cultură, moravuri, creaţia lumii, potopul etc. Perioada a doua conţine probleme vaste din istoria antichităţii. Între cele 12 subiecte sînt incluse o serie de lecţii despre diferite forme de guvernămînt ale antichităţii, istoria vechiului Egipt, Fenicia, Babilonul, istoria perşilor, grecilor (cu privire specială asupra Atenei şi Spartei), Alexandru Macedon, istoria romanilor, primii regi ş.a. (Fig. 3).

Perioada a treia continuă cu istoria antică, însumînd subiecte despre „monarhia macedoniană", Siria, Egiptul sub dinastia Ptolemeilor, războaiele interne şi externe ale romanilor (războaiele punice, frămîntările sociale interne, reformele fraţilor Grachi etc.), guvernarea romanilor în timpul lui Octavianus. În fine, ultima perioadă, a patra deci, propune probleme referitoare la imperiul roman, mişcările sociale şi militare, sciziunea imperiului în timpul împăratului Teodosiu, imperiul roman de răsărit sub guvernarea lui Iustinian I, triburile germanice etc. Pentru istoria veche a României este interesant punctul 52 din perioada a patra. Acesta se referă la atacurile triburilor dacice la hotarele romanilor, puterea dacilor în timpul lui Decebal, războaiele romanilor cu dacii în vremea lui Traian, transformarea Daciei în provincie romană, părăsirea ei sub Aurelian[12] etc. (Vezi *Anexa*).

---

[10] *Positiones*, p. 1.
[11] *Ibidem*, p. 2.
[12] *Ibidem*, pp. 2—7.

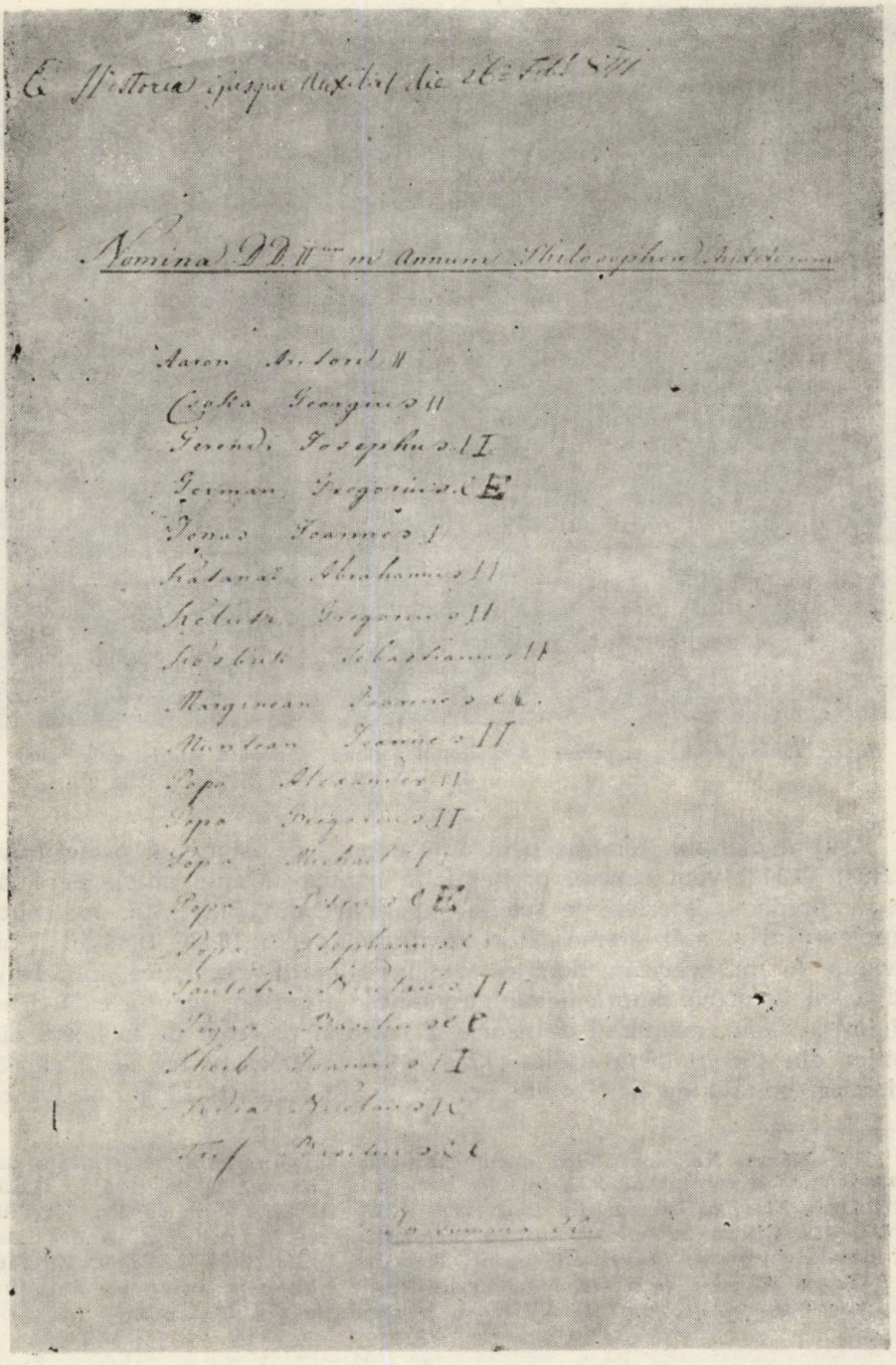

Fig. 2. Auditorii din anul II de filosofie, participanţi la examenul de istorie universală, februarie 1841.

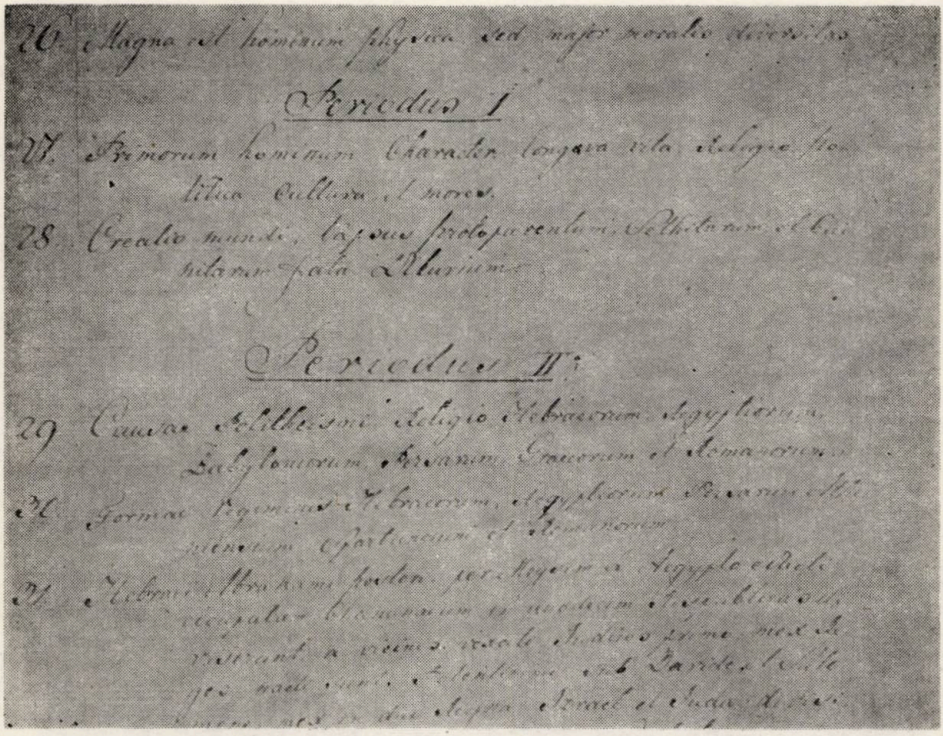

Fig. 3. Perioada întîia şi primele 3 teme din perioada a doua a istoriei universale.

Asupra planului tematic pentru examenul de istorie al profesorului I. Rusu (1842) vom reveni, probabil, în contextul unei ample cercetări despre predarea istoriei la şcolile superioare din Blaj între momentul Supplex-ului şi anii premergători revoluţiei de la 1848—1849 în Transilvania. Acum, precizăm doar că, din investigaţii arhivistice, iniţiate cu cîţiva ani în urmă asupra liceului românesc din Blaj, rezultă că I. Rusu a folosit, oficial, manualul de istorie al fostului profesor de la liceul piariştilor din Cluj, Martin Bolla (1750—1831)[13]. Lucrare cu certe calităţi didactice, editată de mai multe ori în Transilvania şi Ungaria, *Primae*

[13] I. Mârza, *Noi contribuţii documentare la cunoaşterea învăţămîntului din Transilvania în secolul al XIX-lea*, în *Revista de istorie*, 29, 8, 1976, p. 1220—1221; idem, *Elevi ai liceului din Blaj* (1836—1837), în *AIIA Cluj-Napoca*, XI, 1978, p. 417—427. Cîteva consideraţii asupra manualului lui M. Bolla: A. Andea, *Date noi privind biografia intelectuală a lui Gheorghe Lazăr (1779—1823)*, în *Ziridava*, X, 1978, pp. 306—307; I. Mârza, *Manuale de istorie folosite în şcolile din Transilvania între mijlocul secolului al XVIII-lea şi revoluţia din 1848*, ms.

liniae historiae universalis, a fost depistată, nu demult, în universul livresc al unor intelectuali și elevi din mediul cărturăresc al Blajului anterior revoluției pașoptiste[14]. De fapt, o parcurgere paralelă a structurii celor 3 volume din *Primae liniae historiae universalis* și a planului tematic datorat lui I. Rusu este revelatoare în privința modelului folosit de dascălul blăjean. Că I. Rusu a întrebuințat și alte lucrări de specialitate în alcătuirea cursurilor sale de cronologie, geografie și istorie universală, este mai mult decît probabil, după cum ne-o dovedește, de pildă, aparatul științific uzitat de el în *Icoana pămîntului*.

Sperăm că viitoare cercetări de arhivă, decantarea contribuțiilor documentare mai vechi și recente și interpretări istoriografice la obiect vor stabili locul pe care trebuie să-l ocupe lecțiile de cronologie, geografie și istorie universală în peisajul învățămîntului românesc superior din Transilvania, chiar rolul lor în pregătirea ideologică a revoluției de la 1848[15]. Comunicarea de față s-a voit a fi un început al acestei cercetări și o pledoarie pentru o mai bună cunoaștere a activității didactice a lui I. Rusu, ca reprezentant de frunte al generației de intelectuali romantici transilvăneni.[16]

IACOB MÂRZA

---

[14] I. Mârza, *Manuale folosite la școlile din Transilvania (...)*, ms.

[15] Pentru o mai bună evidențiere a particularităților programelor școlare de cronologie, geografie și istorie universală ale lui I. Rusu, trebuie avut în vedere și nivelul lecțiilor de istorie, predate în cadrul gimnaziului latin din Blaj către sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Cf. L. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania 1774—1805*, Buc., Edit., did. și ped., 1966, p. 208—230, 282—333. De asemenea, va trebui ținut seama și de prevederile legislației cu privire la scopul predării istoriei în concepția autorităților școlare centrale și provinciale, așa cum se conturează acesta din legiferările epocii. Vezi, în acest sens, *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungarie et provinciae adnexas*, Vindobonae, Typ. Joan. Thom. nob. de Trattnern, 1777, passim; *Norma regia pro scholis Magni Principatus Transsilvaniae Josephi II. Caesar. Aug. Magni Principis Trans, iussu edita M. DCC. LXXXI*, Cibinii, Typ. M. Hochmeister, Typ. et Bibl., passim. Nu trebuie neglijate nici, eventualele analogii cu situația predării istoriei în țările imperiului. Din vasta bibliografie a problemei reținem contribuții mai vechi dar și de dată recentă, începînd cu Fr. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, Leipzig, Verlag von Veit und Comp. și încheind cu Biró Sándor, *Történelemtanitásunk a XIX. század elsö felében* (Predarea istoriei în prima jumătate a secolului al XIX-lea), Budapest, Tankönyvkiadó, 1960.

[16] Diferite dovezi ale activismului cultural și politic al profesorului I. Rusu pot fi depistate din *George Barit și contemporanii săi*, I—IV, passim. În același sens, vezi și I. Mârza, *Proiecte de reformare a învățămîntului la Blaj în anii premergători revoluției de la 1848*, în *Sargetia*, XIV, 1979, pp. 329—342.

Positiones
ex
Auxiliaribus Historiae Scientiis
et
Historia Universităţii ad an: Ch. 80C

Ex Chronologia

1. Notio, divisio, et principia Chronologiae.
2. Tempus, dies, et hujus partes. Horarum forma, et initium.
3. Septimanarum usus perantiqueus. Nomina, et initium dierum. Littera Dominicalis.
4. Menses sunt solares, et lunares; astronomici, et civiles; communes et intercalares. E civilibus celebres Romanorum Juliani, quorum dies certa methodo reducuntur ad nostros.
5. Anni etiam vario respectu varii sunt. E civilibus magis usitati Juliani, et Gregoriani.
6. Notio Epactarum, et Cyclorum. Cycli solis et lunae non sunt iidem apud Graecos, et Latinos.
7. Epactae, novi = et plenilunia peculiari methodo quaeruntur.
8. Pascha pro utroque calendario methodo Gausiana inveniri potest.
9. E Vyclis in se ductis periodi oriuntur, quarum praecipua est Juliana.
10. Aere magis usitatae sunt: mundi Conditi Graecorum, Olympiadum, Urbia Conditae, Vulgaris, et Arabica.
11. Conflictus Chronologici non reddunt Studium Chronologiate inutile. Notio Synchronismi, et Anachronismi.

Ex Geographia

12. Geographiae Notio. Divisio. Utilitas.
13. Europae limites, status naturalis, maria, montes, fluviis, incolae, et divisio Europae antiquae.
14. Chorographia Hispaniae, Galliae, et Italiae antiquae, earumque ad recentiora usque tempora Politico-Geographicae vicissitudines.
15. Item: Germaniae, Rhaetiae, Vindeliciae, Norici, Pannoniae Illyrici, Macedoniae.
16. Graeciae, Thraciae, Moesiae, Daciae, et Iazygiae.
17. Chersonesi Tauricae, Sarmatiae Europae, Scandinaviae, et insularum Britannicarum.
18. Asiae: limites, status naturalis, montes, fluvii, incolae.
19. Asiae antiquae Divisio, Chorographia Asiae minoris, et ejus politico-geographicae vicissitudines.
20. Chorographia Asiae majoris, Australis, et Borealis, ac Geographicae vicissitudines.
21. Africae limites, status naturalis, maria, montes, fluvii, incolae. Chorographia Africae antiquae, et ejus ulteriores Geographicae vicissitudines.
    Borealem, Australem, et Insulam.
23. Quintam orbis partem Australia, ex meris constans insulis, offiut.

22. Americae limites, status naturalis, maria, fluvii, montes, incolae. Dividitur in

Ex Historia

24. Historiae Notio, forma, finis, materia, testes idonei, fontes, et divisio.
25. Populorum, et eventuum Classes. Historiae Universalis notio, materia, forma, finis, utilitas, systema.
26. Magna est hominum physica, sed major moralis diversitas.

Periodus I.

27. Primorum hominum Character, longaeva vita, Religio, politica, cultura, et mores.
28. Creatio mundi, lapsus protoparentum, Sethitarum, et Cainitarum fata. Diluvium.

Periodus II

29. Causae Politheismi. Religio Hebraeorum, Aegyptiorum, Babyloniorum, Persarum, Graecorum, et Romanorum.
30. Formae Regiminis Hebraeorum, Aegyptiorum, Persarum, Atheniensium, Spartanorum, et Romanorum.
31. Hebraei Abrahami posteri, per Moysem ex Aegypto educti occupatam Chananaeam in duodecim Respublicas diviserunt, a vicinis vexati Iudices primo, mox Reges nacti sunt. Potentissime sub Davide, et Salomone, mox in duo Regna: Izrael et Iuda, divisi quorum illud Assyrii, istud vero Babylonii eventuum series a Psameticho incipit. Psameticho devicto Persarum invita;
32. Obscura veteris Aegypti Historia mira ostentat culturae monumenta. Certior eventuum series a Psameticho incipit. Psametito devicto Persarum invita; sed non inulta tulit jugum.
33. Phoenices mereatu potentes, Sydonium, et Tyrium habuere praecipua Regna, libera primo mox Babyloniis, et Persis, tum Macedonibus obnoxia.
34. Regnum Babyloniae Nimrod, Assyriae vero Assur, non multo post diluvium, condiderunt; utramque Principum ignavia pessum dedit.
35. Medi singulari Dejocis prudentia robur consecuti, per Cyrum Persis subjecti sunt. Monarchia Persica per tres orbis partes extensa vires magnitudini pares non habuit, felici Alexandri audacia eversa.
36. Graecia in plura parva Regna fuit scisa, e quibus Athenienses in Rempublicam mutatum devictis Persis celeberrimum evasit, bello Peloponesiaco diminutum, mox a Macedonibus opressum.
37. Respublica Spartana severis Lycurgi legibus firmata primatum longe tempore tenuit inter Graecos, quem perfidia Paussaniae amissum Peloponesiaco bello recepit; sed a Thebanis debilitata, Macedonibus mox cedere coacta.
38. Macedoniae Philippi artibus vim; Alexandri vero victoriis potentiam summam, et gloriam est consecuta.
39. Syracusae, et Chartago aemulae Civitates sibi vires mutuo adferebant.

40. Romani Regibus primo, mox populari subjecti Regimini, inter domesticas discordias cum vicinis colluctantes non sine summa prudentia Civili, in aliarum nationum perniciem, vires sensim auxerunt.

Periodus III

41. Monarchia Macedonica ambitionibus Ducum turbata, post pugnam ad ipsum in quatuor Regna fuit divisa, e quibus Macedoniam cum Graecia Romani mature occuparunt.
42. Regnum Syriae sub Seleuco Nicatore amplum ac firmum, mox enervatum sub ignavis Principibus Romanorum armis sensim succubuit, quibus Parthi in oriente limites posuerunt.
43. Judaei Aegyptiis primi mox Seleucidis subjecti, libertatem virtute Machabaeorum receperunt, reculdescentibus factionibus Romanorum praesidiis usi iis ad dominatum viam aperuerunt.
44. In Asia Minori Pergamenum, et Ponticum fuerunt praecipua Regna; quorum illud testamento, istud armis Romani acquisiverunt.
45. Aegyptus sub primis tribus Ptolemaeis florens, distracta mox turbis, Romanos est experta discordiarum arbitros mox Dominos, qui Syracusas quoque per M. Marcellum; Carthaginem vero per Scipionem opresserunt.
46. Romani bello Samnitico, et Tarentino Italiam; tribus vero Punicis confectis magnam orbis partem occuparunt.
47. Congestis mox gentium spoliis male morali, composito Grachorum tumultu, confectoque Iugurthino, Cimbrico, et sociali bello inciderunt in Civilia, quae non cessarunt, donec Octavianus summam potestatem, sublata pristina regiminis forma, adse pertraxisset.

Periodus IV

48. Imperium Romanum artibus. Octaviani constitutum et auctum successorum vitiis, et violentia militari adeo perturbatum est, ut praeclarorum aliquot Principum virtus restituendis collapsis rebus non sufficeret. Theodosii vero divisione magis athuc labefactatum in occidente cito concidit.
49. Imperium Romanorum Orientale perfidia ministrorum, et ignavia Principum debile, sub Iustiniano I. etiam firmitatem habuit, successorum erroribus denuo turbatum, ac diminutum.
50. Plures Germanici populi Imperium Occidentis eousque infestarunt, donec penitus suprimerent.
51. Huni ex Asia advenae fortitudine Attilae amplissimum fundarunt Regnum, cui trium fratrum discordiae finem imposuerunt.
52. Daci Romanorum finibus continuo infesti, potentissimi fuerunt sub Decebalo, quo per Trajanum debellata Dacia in cultu Romanum provinciam fuit mutata, ab Aureliano derelicta per Gothos, mox Hunnos occupata.
53. Iudaei exstincta Herodis Magni stirpe Coeco in Romanos Procuratores odio ducti perniciem sibi accellerarunt. — In Parthici Regni ruinis Artaxerxes novum Persicum, ipsis Romanis formidandum, suscitavit.

P. 6:
„ 842 "
Ex Historia Universali
(autograf Ioan Lemeni).
Ex Historia ejusque Auxiliis die 26a Febr. 841 (autograf Ioan Lemeni)

Nomina D. D. IIum in Annum Philosophiae Auditorum

Aaron Ariton. II
Csoka Georgius. II
Gerendi Iosephus. I I e.
German Gregorius. e E
Ionas Ioannes. II
Katanai Abrahamus. II
Kelutz Gregorius. II
Kosbuk Sebastianus. II
Marginean Ioannes. e e
Muntean Ioannes. I I
Popa Alexander. II
Popa Gregorius. II
Popa Michael. I I
Popa Petrus. e E
Popa Stephanus. e e
Pauleti Nicolaus. I I
Pujan Basilius. e E
Sherb Ioannes. I I
Todia Nicolaus. I e
Trif Basilius. E e

In summa 20.

Arhivele statului. Filiala jud. Alba. Fondul Mitropolia română unită Blaj, Cabinetul mitropolitului, nr. 249/1842, pp. 1—7.

UN DOCUMENT PRIVIND SITUAȚIA ȘCOLILOR PATRONATE DE EPISCOPIA BLĂJANĂ DIN ANII PREMERGĂTORI REVOLUȚIEI DE LA 1848—1849

Publicăm mai jos un document inedit, aflat la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, cu numărul de inventar 2161[1]. Documentul este scris în limba germană și datează din 24 septembrie 1845. Are ca autor pe vicarul Ioan Marian de la Năsăud. Acesta l-a redactat sub forma unui memoriu și l-a adresat comandantului suprem al armatei austriece din Transilvania, căruia îi era subordonat în calitate de duhovnic al regimentului de grăniceri români din ținutul Năsăudului. Memoriul merită să vadă lumina tiparului fiindcă: a) reflectă aspecte mai puțin cunoscute și studiate ale situației școlilor greco-catolice transilvănene din anii premergători revoluției burghezo-democratice de la 1848—1849; b) lărgește și întregește baza documentară a istoriei învățămîntului transilvănean din prima jumătate a veacului al XIX-lea; c) aduce noi contribuții la elucidarea conflictului dintre adepții partidei episcopului Ioan Lemeni și cei ai profesorului Simion Bărnuțiu — principalul ideolog al revoluției românilor transilvăneni — care s-a concretizat într-un proces, ce a ținut trează opinia publică din interiorul arcului carpatic între 1843—1846; d) oglindește indirect opoziția intelectualilor cu vederi înaintate față de politica șovină, care viza deznaționalizarea românilor prin intermediul școlilor, inițiată de cercurile guvernante nobiliare maghiare încă în 1834 și transpusă într-un proiect de lege, votat de dieta stărilor privilegiate în 1842, dar nesancționat de monarh.

Firește, procesul lemenian și proiectul de lege școlară din 1842 nu sînt necunoscute în istoriografia noastră. Asupra lor s-au oprit: mai întîi Al. Papiu Ilarian, imediat după revoluție[2]; apoi în a doua jumătate a

---

[1] Documentul a fost descoperit cu ocazia prelucrării arhivei personale a lui Timotei Cipariu, el fiind greșit inventariat ca făcînd parte din această arhivă. Manuscrisul aparține de fapt arhivei personale a lui Ioan Lemeni, care se află tot la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj. Fiind trecut deocamdată cu numărul de inventar citat, urmează a fi renumerotat odată cu prelucrarea arhivei lui Lemeni.

[2] Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, tom. I, ediția a II-a, Viena, 1852, p. 114—136.

secolului al XIX-lea, George Barițiu[3]. Spații mai largi le vor acorda însă, între cele două războaie mondiale, G. Bogdan-Duică[4], și profesorul blăjean Coriolan Suciu[5]. Lor li s-ar putea adăuga și alți istorici mai vechi și mai noi, care au dedicat problemelor respective articole și studii speciale sau le-au menționat doar tangențial în lucrările lor[6].

Unii dintre autorii de mai sus se vor ocupa cu cîteva din aspectele dezvoltate pe larg în memoriul pe care-l publicăm, de pe pozițiile partidei lui Lemeni, întrucît au fost greco-catolici. Barițiu, de exemplu, se va strădui să îndulcească imaginea nefavorabilă, pe care și-au creat-o contemporanii cu evenimentele despre episcopul blăjean. La rîndul său, C. Suciu va încerca chiar să-l reabiliteze și să-l prezinte ca pe un fiu credincios al poporului român, care ar fi întreprins tot ce i-a stat în putință, în condițiile istorice date, pentru a-l ajuta să facă pași înainte pe calea progresului material și spiritual. În schimb, Al. Papiu Ilarian și G. Bogdan-Duică au redat evenimentele de pe pozițiile partidei lui Bărnuțiu. De aceea, deși s-au străduit să fie obiectivi, atît unii, cît și alții n-au reușit întru totul să elimine o anumită doză de subiectivism și nici să evite unele exagerări. Însuși vicarul Ioan Marian, fiind bărnuțian, n-a izbutit să fie totdeauna obiectiv, mai ales în pasajele care se referă la Cipariu. Faptul că vicarul Marian era bărnuțian este ușor de reliefat printr-o simplă comparare a ideilor de bază dezvoltate în amplul lui memoriu, cu cele cuprinse în articolele de ziar, studiile și petițiile către împărat, elaborate de Simion Bărnuțiu și publicate de G. Bogdan-Duică în anexele de la sfîrșitul lucrării sale[7].

Documentul începe cu o scurtă incursiune în istoria școlilor greco-catolice și a episcopiei care le patrona, potrivit legilor ce guvernau învățămîntul din Imperiul habsburgic. Episcopia greco-catolică, apărută ca urmare a unirii religioase a unei părți a românilor transilvăneni cu biserica Romei, a fost înzestrată de împăratul Leopold cu domeniul fiscal al Făgărașului. Urmașul său, Carol, i-a donat o moșie în regiunea Gherlei pentru a asigura întreținerea călugărilor din ordinul baziliților, întemeiat pentru a-l ajuta pe episcop în conducerea diecezei și totodată pentru a funcționa ca profesori în școlile ce trebuiau să se înființeze. Episcopul Inocențiu Micu-Klein a reușit să obțină, de la același împărat Carol, schimbarea domeniilor din ținuturile Făgărașului și Gherlei cu cel al Blajului, rămas fiscului după moartea fiului omonim al ultimului

[3] G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1899, p. 618—637.

[4] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924, p. 40—67.

[5] C. Suciu, *Crîmpeie din procesul dintre profesorii de la Blaj și episcopul Lemeni (1843—1846)*, Blaj, 1938, p. 3—6 și 67—80.

[6] I. Lupaș, *O lege votată de dieta transilvană din Cluj la 1842*, București, 1943, p. 5—44; C. Papfalvi, *Ioan P(op) Lemeni, episcopul Făgărașului. Schiță monografică*, în *Foaia bisericească și politică*, IV, nr. 2, Blaj, 15 octombrie 1890, p. 3—19; N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, București, 1971, p. 32—46 etc.

[7] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 191—237.

principe al Transilvaniei, Mihail Apaffi. După cum arată Al. Papiu Ilarian, domeniul Blajului se compunea din mai multe părţi de moşii, care se găseau nu numai în hotarul acestei localităţi, ci şi în satele înconjurătoare: Veza, Ciufud, Spătac, Cergău, Tiur, Petrisat şi Mănărade. Din veniturile realizate prin punerea lor în valoare datorită muncii ţăranilor români din primele localităţi, cărora li se adăugau în cazul Tiurului şi Petrisatului şi iobagi maghiari, iar în cel al Mănăradelor şi saşi, episcopul Inocenţiu Micu a putut începe construcţia edificiilor şcolare şi a mănăstirii călugărilor baziliţi. Inocenţiu Micu fiind exilat la Roma din cauza zelului depus în slujba emancipării poporului român, numai pe vremea succesorului său, episcopul Petru Pavel Aron, s-au deschis o şcoală de obşte şi un gimnaziu (cu cinci ani de studii) la Blaj, în 1754, pe baza unui decret imperial. Cu scopul de a asigura baza materială pe seama unui seminar sau institut teologic, Petru Pavel Aron a cumpărat moşia din comuna Cut (comitatul Alba de Jos), cu suma de 3200 guldeni, proveniţi din economiile domeniului episcopal şi din contribuţia clerului. Seminarul teologic din Blaj începe să funcţioneze temeinic, cu o durată de şcolarizare de doi ani, în timpul episcopului Grigore Maior, avînd între alţii ca profesori pe cei trei corifei ai Şcolii ardelene: Samuil Micu, George Şincai şi Petru Maior. Toţi profesorii aparţineau deocamdată ordinului călugăresc al baziliţilor, unii dintre ei fiind absolvenţi ai unor studii strălucite la Viena şi Roma. Cu un astfel de corp profesoral, pînă spre sfîrşitul veacului al XVIII-lea învăţămîntul gimnazial şi teologic, căruia i s-a adăugat şi cel pedagogic, a reuşit să înregistreze progrese apreciabile şi să se situeze la un nivel apropiat de cel realizat în instituţiile şcolare similare din monarhie[8].

Dar zelul dovedit de Grigore Maior în promovarea învăţămîntului şi culturii româneşti, i-a adus — ca şi odinioară lui Inocenţiu Micu — îndepărtarea din scaunul episcopal, datorită intervenţiei autorităţilor nobiliare maghiare. În locul lui a fost ales Ioan Bob. Acesta conduce dieceza episcopală greco-catolică pînă la 1830. Îndeosebi în prima parte a lungii lui păstorii a adus grave prejudicii învăţămîntului, pe de o parte prin diminuarea bazei lui materiale, iar pe de altă parte prin instabilitatea cadrelor. Într-adevăr, el a luat în arendă pentru 6.000 de florini, mai întîi pe 15 ani şi apoi pe timp nelimitat, atît partea de moşie din domeniul Blajului, care reprezenta donaţia pe seama baziliţilor, cît şi cea a Cutului menită să contribuie la întreţinerea seminarului teologic. În memoriul său, vicarul Marian precizează că din suma de mai sus nu reveneau pentru plătirea salariilor călugărilor baziliţi decît 2.600 florini pe an. Salariile s-au dovedit nesatisfăcătoare, mai ales că a survenit timp de peste un deceniu devalorizarea monedei austriece provocată de îndelungatele războaie antifranceze. Între 1815—1817 au urmat trei ani consecutivi de foamete, din cauza unor calamităţi naturale, care au compromis recoltele de cereale.

[8] Al. Papiu Ilarian, *op. cit.*, p. 197—202; N. Albu, *Istoria învăţămîntului românesc din Transilvania pînă la 1900*, vol. I, Blaj, 1944, p. 173—197 şi 242—299.

Neputînd face față necesităților minime de trai cu salariile plătite de episcop, unii dintre călugării baziliți s-au stins în sărăcie și mizerie, iar alții au preferat să plece din Blaj. Trebuie adăugat că la plecarea celor mai valoroși profesori, printre care s-au numărat și cei trei iluștri reprezentanți ai Școlii ardelene, episcopul a contribuit și direct prin firea lui despotică, care-l făcea să nu admită critica, oricît ar fi fost de bine intenționată și de justificată. Drept urmare, încă înainte de terminarea războaielor antinapoleoniene, cînd I. Marian a venit la studii la Blaj, n-a mai rămas decît un singur călugăr profesor: Benedict Fogarași. Despre acesta spune Al. Papiu Ilarian că s-a „remarcat" prin superficialitatea cu care acorda certificate învățătorilor, aducînd astfel prejudicii învățămîntului elementar și așa destul de precar. S. Bărnuțiu spune despre el, cu cîțiva ani înainte de revoluție că „după un profesorat de douăzeci de ani . . . chiar și în specialitatea sa a fost așa de ignorant, încît un sentiment gingaș mă împiedică să-l compar cu ceea ce ar trebui comparat". În locul călugărilor baziliți au fost angajați ca profesori mireni sau clerici absolvenți ai unor instituții de învățămînt superior. Dar nici aceștia nu făceau față dificultăților vieții cu salariile de mizerie ce le reveneau din arenda plătită de Bob. De aceea se vor perinda ani la rînd o serie de cadre didactice, mai mult sau puțin pregătite, ceea ce nu putea decît să fie în defavoarea desfășurării normale a învățămîntului[9].

Episcopul a lovit însă, prin avariția lui, nu numai în corpul profesoral, ci și în tineretul studios. Arenda plătită seminarului teologic pentru moșia Cut nu reprezenta nici un sfert din valoarea venitului adus de ea. Tinerilor clerici li s-au redus astfel de la an la an ajutoarele în hrană și îmbrăcăminte. Consecința firească a fost scăderea continuă a numărului studenților în teologie. Pentru a acoperi necesarul de preoți, episcopul Bob va fi nevoit să accepte a-i hirotoni pe mulți teologi după primul an de studii, scutindu-i de al doilea. Mai mult, a început a „sfinți" ca preoți un număr însemnat de tineri, care abia știau să scrie și să citească, după o pregătire sumară de 6—7 luni. În acest mod au apărut așa-zișii „moraliști" sau „popanduși", care nu se deosebeau prea mult de țăranii analfabeți din punct de vedere al nivelului intelectual. Cu un nivel intelectual asemănător erau și învățătorii, care se recrutau dintre diecii sau cantorii bisericești, deoarece nesubvenționarea școalei de normă — cum se numea preparandia de la Blaj — a făcut ca numărul absolvenților ce se dedicau învățămîntului elementar să fie insuficient. Fără o pregătire pedagogică, adecvată, acești așa-numiți învățători nu puteau da rezultatele scontate în școlarizarea copiilor de iobagi, acolo unde funcționau. Nici eventuala corectare a deficiențelor pregătirii pedagogice a învățătorilor nu mai era posibilă, întrucît după îndepărtarea

[9] *Idem*, p. 203—206; N. Albu, *op. cit.*, p. 22; G. Bogdan-Duică, *Op. cit.*, p. 192.

lui George Șincai, cei care i-au urmat în funcția de inspector școlar, n-au mai fost retribuiți pentru recuperarea cheltuielilor de deplasare[10].

Bob a putut să aducă prejudicii bazei materiale a învățămîntului, deoarece a anulat vechile atribuții ale soborului sau sinodului, care pe vremea predecesorilor lui exercitase un relativ control asupra modului cum se administra averea diecezei episcopale. El a pus capăt și colaborării cu consistoriul diecezan, format din 12 protopopi mai în vîrstă, ai cărui membri aveau dreptul de a prezenta superiorului lor propuneri și sugestii, precum și observații critice referitoare la problemele administrative. În anul 1807, el a înlocuit consistoriul cu capitlul, format după modelul celui romano-catolic. Capitlul a fost constituit inițial din șapte canonici, care trebuiau să aibă domiciliul la Blaj și să îndeplinească, alături de funcția de profesori, cel mult rolul de consultanți și sfetnici ai episcopului. Salarizați de episcop, ei deveniră simple instrumente în mîinile acestuia și implicit complici în acoperirea abuzurilor administrației diecezane. Odată cu desființarea vechilor instituții moștenite de la biserica de rit oriental, Bob a facilitat accentuarea subordonării episcopiei greco-catolice primatului romano-catolic al Ungariei, care avea sediul la Strigoniu (Esztergom)[11].

În memoriul său, I. Marian recunoaște că de pe urma lungii păstoriri, de aproape o jumătate de veac, a lui Bob, au rămas și cîteva lucruri bune. În 1791, de exemplu, a încurajat redactarea Supplexului, pe care a acceptat să-l prezinte monarhului, împreună cu episcopul ortodox de la Sibiu, Gherasim Adamovici. După ce a strîns importante sume de bani provenite din administrarea domeniului episcopal și a celor două moșii arendate, a donat în folosul seminarului teologic 70.000 florini. Tot pe seama seminarului a cedat pădurea din Veza denumită „Bărcuț", din care s-au putut procura lemnele necesare încălzitului studenților pe timpul iernii, favorizînd astfel economii. La 1802 a înființat o fundație școlară, din care s-au asigurat burse pentru 26 de tineri trimiși să studieze la liceele romano-catolice din Cluj, Alba Iulia și Tîrgu Mureș. În ultimii ani ai vieții a consimțit să amelioreze cît de cît salarizarea profesorilor, care a ajuns la 180 florini. Urmarea a fost că între 1825—1829 au început să se angajeze din nou profesori tineri valoroși, printre care pot fi menționați: Timotei Cipariu și Simion Bărnuțiu. Cu doi ani înainte de a muri, Bob a lăsat prin testament diecezei greco-catolice întreaga avere acumulată în cei 48 de ani de episcopat. În felul acesta s-a ameliorat starea materială a episcopiei din Blaj.

Se impune precizarea că averea acumulată s-ar fi putut folosi cu două-trei decenii mai devreme pentru accelerarea progresului cultural al națiunii. Episcopul Bob a împrumutat însă frecvent nobililor și aristocraților transilvăneni importante sume bănești. Numai grofului Eszterházy, de exemplu, îi era dator cu 8.000 florini. Al. Papiu Ilarian afirmă că la moartea lui Bob numai dobînda sau camăta se ridica la 40.000 florini.

[10] N. Albu, *op. cit.*, p. 23.
[11] Al. Papiu Ilarian, *op. cit.*, p. 91—94.

Dacă informaţia corespunde adevărului, atunci e posibil ca totalul împrumuturilor acordate diferiţilor membri ai clasei nobiliare să se fi ridicat la suma de 499.898 guldeni, pe care o dă vicarul Marian în memoriul său. Datorită împrumuturilor, episcopul şi-a creat relaţii între cei ce exercitau puterea politică. Or, aceşti bani ar fi fost mai potrivit să fie utilizaţi pentru construirea de şcoli şi pentru ameliorarea salarizării profesorilor şi învăţătorilor[12].

Între 1820—1830, principalul colaborator al lui Bob în administrarea diecezei a fost canonicul Ioan Lemeni, care a îndeplinit funcţia de secretar episcopal, fiind în acelaşi timp şi profesor de istoria bisericii la seminarul teologic. Deşi secretar, Lemeni a tolerat înfiriparea după 1825 a unui început de opoziţie împotriva autoritarismului episcopal, pe care a iniţiat-o tînărul profesor Timotei Cipariu. Mai mult, în anumite ocazii a lăsat să se înţeleagă că s-ar desolidariza şi ar dezaproba abuzurile lui Bob. În răstimpul dintre 1830—1832 cînd a îndeplinit şi funcţia de locţiitor al episcopului, Lemeni a acţionat în spiritul decretului imperial din 1831 şi a dublat durata studiilor la seminarul teologic de la doi la patru ani, iar gimnaziului i-a adăugat clasele a VI-a şi a VII-a, transformîndu-l în liceu. Atît seminarul teologic, cît şi liceul din Blaj au fost ridicate astfel la nivelul instituţiilor similare de învăţămînt din monarhia austriacă.

Atitudinea afişată de Lemeni spre sfîrşitul vieţii lui Bob şi realizările lui în modernizarea şcolilor blăjene din cei doi ani de interimat, precum şi prestigiul pe care şi l-ă creat ca profesor şi canonic, i-au permis să obţină 179 de voturi din totalul de 212, cu prilejul sinodului din 1832, convocat pentru alegerea noului episcop. Alegerea lui ca succesor al lui Bob va trezi mari speranţe în rîndurile intelectualilor cu vederi înaintate, mai ales că va promite şi alte îmbunătăţiri în domeniul învăţămîntului cu ocazia instalării sale în scaunul episcopal din 1833. Aspectele pozitive ale activităţii lui se vor rezuma însă aproape numai la anii 1830—1834. Ele s-au concretizat: a) în încadrarea noilor catedre ivite în urma prelungirii duratei învăţămîntului cu profesori tineri bine pregătiţi, printre aceştia putînd fi menţionaţi Demetriu Boeriu şi Iosif Pop la seminarul teologic, precum şi Nicolae Marcu şi Ioan Rusu la liceu; b) în ameliorarea salariului cadrelor didactice prin urcarea acestuia de la 180 la 200 florini şi prin suplimentarea lui, de fiecare profesor, cu 8 găleţe (sau 32 mierţe) de grîu, cu tot atîtea de porumb şi cu lemne de foc; c) în introducerea, pe propria răspundere, a istoriei universale, în cadrul căreia I. Rusu o trata şi pe cea a Transilvaniei, deşi această disciplină nu era aprobată oficial de autorităţile guberniale; d) în participarea, la 1834, împreună cu episcopul ortodox de la Sibiu, Vasile Moga, la reînnoirea încercării de a prezenta monarhului Supple-

[12] *Ibidem*, N. Albu, *op. cit.*, vol. II, p. 21—22; G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 33—37.

xul din 1791, prin care se cerea recunoaşterea românilor ca naţiune politică egal îndreptăţită cu ungurii, secuii şi saşii[13].

După 1834 caracterul pozitiv al activităţii lui Lemeni se va estompa şi încep să prevaleze aspectele negative. Asupra acestor aspecte insistă în memoriul său vicarul Ioan Marian. Pentru a fi mai convingător, în unele pasaje oferă chiar amănunte în acest sens. Astfel, arată că, la fel ca şi Bob, Lemeni a continuat să administreze prin interpuşii săi moşia Cut, în schimbul arendei anuale de 2.000 florini, deşi cu prilejul sinodului din 1833, cînd a fost instalat în scaunul episcopal, a promis să o restituie seminarului teologic. Tot cu arenda minimă fixată pe vremea lui Bob, a continuat să păstreze şi partea de moşie care ar fi trebuit să revină ordinului baziliţilor pentru salarizarea profesorilor. În fruntea moşiilor, fie ele arendate, fie ale domeniului episcopal, a numit intendenţi dintre favoriţi şi rudenii, cărora le-a tolerat să sustragă prin fraudă însemnate sume de bani. Vicarul Marian înşiră în memoriul său cu numele toate rudeniile şi favoriţii, cărora le-a făcut rost de slujbe nu numai în aparatul administrativ existent la cîrma moşiilor, ci şi în cel al curţii episcopale de la Blaj. Merită să fie menţionat cazul lui Ladislau Vaida care era căsătorit cu o nepoată a episcopului. Acesta a fost demascat prin 1835—1836, că a sustrat în calitate de administrator al moşiei Cut, împreună cu un oarecare Balint, de asemenea rudenie a episcopului, suma de 5.000 ducaţi aur, precum şi cîteva zeci de oi şi vite. În loc să-l îndepărteze din anturajul său, Lemeni l-a numit pe Vaida intendent al tuturor moşiilor ce formau domeniul episcopal. Dispunînd de o funcţie „mănoasă", L. Vaida a putut „agonisi" pînă în 1840 apreciabila sumă de 30.000 florini, cu care a cumpărat o moşie în localitatea Pintic. Un alt Vaida, Samuel, era intendent al curţii episcopale. Documente existente în fondul Blaj, arhiva Ioan Lemeni, arată că acest intendent Vaida a fost implicat în al doilea atentat la viaţa profesorului Simion Bărnuţiu din septembrie 1842. Nicolae Molnar, favorit şi el al episcopului, preluînd de la Ladislau Vaida funcţia de administrator al moşiei Cut, timp de mai mulţi ani a strîns 60.000 florini. Deosebit de ilustrativ poate fi considerat cazul nepoţilor din familia Manfi. Pe cel mai mare dintre fraţii Manfi, Lemeni l-a făcut contabil eipscopal; pe al doilea l-a numit contabil al unei moşii; pe al treilea l-a încadrat printre slujitorii catedralei, cu un salariu de 100 florini; pe al patrulea l-a plasat învăţător într-o comună, deşi era beţiv; pe al cincilea l-a „miluit" cu postul de notar consistorial; pe un cumnat al fraţilor Manfi l-a pus administrator al moşiei din Cergău Mare; în slujba seminarului teologic i-a impus şi pe ceilalţi membri ai acestei femilii. Ş.a.m.d.

Exemplele menţionate de vicarul Marian demonstrează că neregulile în administrarea moşiilor de care răspundea Lemeni deveniseră cunoscute în toată Transilvania. În mod firesc ele provocară nemulţumiri pe măsură ce deveniră cunoscute, îndeosebi în rîndurile intelectualilor fie

[13] N. Albu, *op. cit.*, p. 32—33; G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 35—37; C. Suciu, *op. cit.*, p. 2.

ei clerici, fie mireni. Nemulţumirile fură sporite şi de modul cum administrau favoriţii episcopului din Blaj veniturile diecezei. Anumite nedumeriri s-au ivit printre reprezentanţii clerului cu ocazia sinodului de instalare a lui Lemeni în scaunul episcopal, cînd n-au primit informaţiile aşteptate asupra felului cum urma să fie utilizată averea lăsată prin testament diecezei de către Bob. Impresia despre proasta administrare a veniturilor episcopiei s-a conturat în 1838, cu prilejul soborului convocat în vederea prestării jurămîntului faţă de noul împărat Ferdinand. În raportul prezentat cu această ocazie de canonicul Bazil Raţiu, de asemenea om de încredere al lui Lemeni, s-a menţionat la un moment dat suma de 40.000 florini. Se pare că ea reprezenta o datorie, rezultată din cheltuielile provocate de construcţiile în care s-a lansat Lemeni. B. Raţiu a intenţionat să dea lămuriri referitoare la această sumă, dar episcopul i-a cerut să nu insiste asupra ei, ceea ce a creat impresia că el ar urmări s-o muşamalizeze. Nedumeriri au provocat printre cei prezenţi la sinod şi cifrele privind veniturile şi cheltuielile diecezei episcopale. De pildă, B. Raţiu a indicat în raportul său pe anul 1838 venituri de 54.724 florini proveniţi din fundaţii. La cheltuieli n-a menţionat însă decît 16.122 florini, fără a preciza ce s-a făcut cu restul banilor. N-a mulţumit nici informaţia că nu se încasau cu regularitate dobînzile anuale, pe care ar fi trebuit să le pretindă episcopia de la diferiţii nobili transilvăneni pentru împrumuturile ce le-au fost acordate de Bob. Darea de seamă pe anul 1842, prezentată protopopilor chemaţi la Blaj, a provocat de asemenea nedumeriri la capitolul venituri şi cheltuieli. Din cei 53.627 guldeni, care reprezentau intrări pe 1842, dar şi economii provenite din anul precedent, nu s-a dat socoteală decît pentru 16.533. Din aceştia 10.699 acoperiseră salariile canonicilor, iar restul 5834 întregiseră veniturile preoţilor din parohiile sărace, care nu dispuneau de aşa-zisele porţii canonice. Erijîndu-se în exponent al nemulţumiţilor, I. Marian afirmă în memoriul său că suma de 5834 de guldeni era revoltător de redusă. În sprijinul afirmaţiei sale aduce pe de o parte argumentul că Bob a lăsat prin testament o fundaţie, care să fie folosită pentru întregirea veniturilor acestei categorii de parohi. Pe de altă parte invocă hotărîrea sinodului din 1838, conform căreia toţi protopopii au fost obligaţi să doneze cîte 2 florini, iar preoţii pînă la 1 florin pe an în vederea întregirii fondului destinat ajutorării preoţilor cu venituri modeste.

În schimb Lemeni a cheltuit 200.000 florini pentru refacerea catedralei, pentru modernizarea reşedinţei sale şi pentru construirea a diferite clădiri şi acareturi în incinta curţii episcopale. Dieceza episcopală a ajuns astfel să aibă datoriile amintite mai sus, în valoare de 40.000 florini. Ratele anuale ale acestor datorii, împreună cu dobînzile ce reveneau după ele vor apăsa an de an asupra bugetului episcopiei pînă la 1848. I. Marian îi reproşează lui Lemeni că s-a lansat în cheltuieli prea mari faţă de posibilităţile economice ale diecezei. Arătînd că populaţia Blajului nu se ridica în jurul anului 1840 decît la 1300 de locuitori, el considera

inutilă acţiunea de mărire şi modernizare a catedralei. La fel consideră că n-ar fi fost indispensabile nici construcţiile din incinta reşedinţei episcopiei. După el Lemeni a cheltuit uriaşa sumă de 200.000 florini mai mult pentru a-şi satisface ambiţiile lui de lux şi grandomanie. De altfel, alături de nepotism şi favoritism, atmosfera de lux şi grandomanie îşi pusese amprenta pe desfăşurarea cotidiană a vieţii de la castelul episcopal, odată cu instalarea lui Lemeni acolo.

Autorul memoriului subliniază pe bună dreptate că uriaşele sume de bani cheltuite cu construcţiile din Blaj, împreună cu cele pierdute prin proasta gospodărire a veniturilor băneşti ale diecezei şi îndeosebi prin tolerarea sustragerii frauduloase a unor importante surse financiare de către favoriţii şi rudele lui Lemeni, s-ar fi putut utiliza: pentru extinderea spaţiului de învăţămînt din Blaj; pentru construirea de şcoli în satele mai sărace; pentru ameliorarea salarizării profesorilor şi învăţătorilor etc. Timp de peste un deceniu, pînă în anul redactării memoriului, Lemeni n-a sprijinit financiar construirea unor edificii şcolare nici măcar în satele din jurul Blajului, care aparţineau domeniului episcopal. Ori locuitorii acestor sate asigurau principalele venituri ale episcopiei prin munca lor de iobagi. Şcolile primare cu o durată de studii de trei ani, care funcţionau totuşi în cîteva oraşe şi comune mai mari, nu se datorau ajutorului diecezei, ci eforturilor materiale ale locuitorilor.

Episcopul n-a dovedit sprijinul şi grija cuvenită nici funcţionării preparandiei din Blaj, pentru ca ea să fie capabilă să asigure necesarul de învăţători cu o pregătire intelectuală şi metodică adecvată cerinţelor învăţămîntului elementar sătesc. Preparandia sau şcoala de normă a ajuns în deceniul de dinainte de 1848 să se orienteze mai ales spre pregătirea acelor copii care intenţionau să urmeze liceul. Întrucît absolvenţii acestei şcoli se dedicau şcolilor „triviale" în număr neîndestulător, s-a continuat practica dăunătoare din vremea lui Bob de a se recruta învăţătorii dintre dascălii sau cantorii bisericeşti, care n-aveau cunoştinţe pedagogice elementare de metodică şi în multe cazuri abia ştiau să scrie sau să citească.

După ce Lemeni a devenit episcop nu s-a ameliorat prea mult nici situaţia pregătirii intelectuale a clerului în ansamblul său. Un pas înainte s-ar fi înregistrat, dacă şi-ar fi ţinut promisiunea făcută la instalarea în scaunul episcopal de a mări spaţiul de învăţămînt al institutului teologic, pentru ca acesta să poată fi absolvit anual de cel puţin 25 tineri studioşi. I. Marian îi reproşează că nu şi-a ţinut promisiunea, deoarece în cazul că numărul absolvenţilor ar fi ajuns la 25 pe an, fiecăruia ar fi trebuit să-i dea cîte 40 florini, ca un fel de ajutor sau primă de instalare în post. În limitele vechiului spaţiu de învăţămînt numărul absolvenţilor s-a menţinut redus la 10—15 pe an, mai ales că mulţi tineri care veneau la seminar, erau nevoiţi să-l părăsească după cîteva luni, fiindcă nu dispuneau de mijloacele materiale necesare traiului. Cei care reuşeau să termine patru ani de teologie, mergeau în mijlocul ţăranilor români din parohii cu o pregătire intelectuală temeinică. Dar cum

ei nu puteau acoperi toate parohiile, Lemeni a recurs la practica moştenită de la predecesorul său, hirotonind ca preoţi, după o pregătire sumară de 6—7 luni, „popanduşi" sau „moralişti". Cunoştinţele acestora nu difereau însă nici acum prea mult de cele ale ţăranilor iobagi în mijlocul cărora îşi desfăşurau activitatea.

Dacă se adaugă şi atitudinea manifestată de Lemeni îndeosebi după 1834 faţă de politica cercurilor guberniale nobiliare, care viza deznaţionalizarea românilor, atunci se va înţelege mai uşor de ce se contura treptat o grupare opoziţionistă în cadrul clerului greco-catolic. Referindu-se la această atitudine, Al. Papiu Ilarian relevă că Lemeni: a tolerat şi încurajat folosirea limbii maghiare atît la seminarul teologic, cît şi la curtea episcopală, astfel că slujbaşii şi servitorii ei au ajuns să nu se mai salute decît cu „aláz-szolgája"; a folosit cu precădere aceeaşi limbă în administraţia internă a bisericii greco-catolice, încît tot mai mulţi preoţi, pentru a-i face pe plac, îi adresau corespondenţa în maghiară, iar unii protopopi au introdus protocoale ungureşti; a cerut Guberniului în 1841 învoirea de a tipări nişte cărţi liturgice traduse în ungureşte de un preot român din secuime; neobţinînd aprobarea dorită a solicitat sprijinul primatelui bisericii romano-catolice din Ungaria; a subordonat biserica greco-catolică românească celei romano-catolice ungureşti într-o măsură mult mai mare decît Bob, înaintîndu-i cu regularitate arhiepiscopului de la Strigoniu atît cauzele importante pentru a se pronunţa şi decide asupra lor, cît şi informaţii despre comportamentul teologilor, inclusiv despre disciplinele ce se predau la seminarul din Blaj. Ş.a.m.d.[14].

Chiar dacă unele din cauzele de mai sus au fost relativ exagerate, Al. Papiu Ilarian era bine informat asupra realităţilor de la Blaj. El a urmat liceul blăjean tocmai în perioada cînd s-a accentuat atitudinea servilă a lui Lemeni faţă de autorităţile guberniale nobiliare şi n-a plecat la Cluj decît în 1843 sau 1844. Cert este că el a fost primul care a atras atenţia opiniei publice, imediat după revoluţie, asupra adevărului că principala cauză a apariţiei şi formării unei grupări opoziţioniste s-a datorat zelului manifestat de Lemeni în sprijinirea fără rezerve a politicii de deznaţionalizare a românilor, promovată de exponenţii nobilimii maghiare. O astfel de atitudine a fost considerată pe bună dreptate dăunătoare intereselor naţionale ale românilor transilvăneni. Instrumentul prin care s-ar fi putut exercita controlarea şi îngrădirea episcopului atît în mînuirea averii diecezei, cît şi pe plan politic, ar fi fost soborul bisericesc în forma lui veche moştenită de la ritul ortodox oriental.

Firește, opoziţia faţă de abuzurile arhiepiscopului s-a manifestat mai întîi în sînul profesorilor din Blaj. De fapt, partida opoziţionistă îşi are începuturile în ultimii ani ai vieţii lui Bob, iniţiatorul ei fiind — după cum s-a mai subliniat — Timotei Cipariu. Dovadă în acest sens este o scrisoare trimisă lui G. Bariţiu, redactorul „Gazetei Transilvaniei", de către Ioan Maiorescu de la Craiova, cu data de 20 iunie 1848. În ea,

[14] Al. Papiu Ilarian, *op. cit.*, p. 105—117.

I. Maiorescu afirmă că prin anii 1825—1828 cînd a fost și el la Blaj, noul profesor Timotei Cipariu a răspîndit printre tinerii studioși idei anticlericale, inspirate din ideile raționaliste ale filozofului Krug. Tot el l-a inițiat în această direcție și pe Simion Bărnuțiu, care din 1829 i-a devenit coleg, fiind încadrat profesor la gimnaziu. Absorbit de multiplele lui obligații didactice și de funcția de director al tipografiei, dar mai ales de amplele studii lingvistice pe care le întreprinde în anii următori, T. Cipariu va părăsi treptat atitudinea opozițională. Mai mult, pentru a asigura o bază materială activității științifice pe care o desfășura, a devenit unul din principalii colaboratori ai lui Lemeni. Lemeni îl va răsplăti, numindu-l în 1842 canonic, ceea ce-i va aduce automat un salariu anual de peste 1000 florini, de cinci ori mai mare decît al unui profesor de liceu[15].

Ca urmare a noii orientări a lui T. Cipariu, acel căruia îi va reveni meritul de a formula și dezvolta noua ideologie, pusă în slujba emancipării sociale și naționale a românilor transilvăneni, va fi Simion Bărnuțiu, sufletul și creerul partidei opoziționiste. În mod firesc, continuînd ceea ce a început Cipariu, Bărnuțiu va recurge și el la ideile raționaliste ale filozofului pozitivist neokantian Krug. El le va prelucra și le va adapta în mod creator necesităților fundamentării suportului ideologic al luptei pe care poporul român trebuia s-o ducă împotriva asupririi sociale și naționale. Încă între 1829—1834 îi vor deveni partizani noii profesori de la seminarul teologic Demetriu Boeriu și Iosif Pop. De asemenea noul profesor de la liceu Ioan Rusu, care preda geografia și istoria, iar temporar și Nicolae Marcu, titular la catedra de matematică. Totodată îi vor deveni admiratori înflăcărați elevii din ultimele clase ale liceului, cărora le făcea cunoscute noile idei în cadrul orelor de filozofie. Pentru a le fi mai accesibile, deși le expunea în limba latină, le va explica în românește. Între 1834—1839 S. Bărnuțiu și-a întrerupt activitatea didactică, îndeplinind funcția de notar sau secretar consistorial. După ce va reveni la catedră în 1839, va trece la predarea treptată a filozofiei numai în limba română. Ideile înnoitoare, revoluționare, vor putea fi astfel înțelese de toți elevii. Cu entuziasmul lor juvenil, aceștia se vor lăsa molipsiți de idealurile pline de un înalt umanism, inoculate de strălucitul lor profesor. Prietenii și tovarășii săi de idei, Demetriu Boeriu și Iosif Pop, vor desfășura o activitate similară printre teologi, folosindu-se și ei de limba română la disciplinele la care erau titulari. După 1839 vor deveni partizani ai ideologiei propagată de Bărnuțiu printre tinerii studioși și profesorii Ștefan Moldovan, Grigore Moldovan, viitorul baron Vasile Pop și însuși directorul liceului, canonicul Simion Crainic[16].

Începînd cu anii 1839—1840 aderenții partidei opoziționiste bărnuțiene vor spori și în afara Blajului, pe întreg cuprinsul diecezei, atît datorită zelului depus de tinerii studioși în răspîndirea ideilor înnoitoare,

[15] C. Suciu, *op. cit.*, p. 47.
[16] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 25—39.

cînd mergeau în vacanțe și mai ales după ce absolveau liceul ori seminarul, cît și prin intermediul presei. Memoriul vicarului I. Marian din 1845, precedat de un altul cu un conținut asemănător, pe care l-a înaintat în 1843 chiar episcopului[17], ilustrează cu prisosință lărgirea ariei celor ce nu erau mulțumiți de activitatea și atitudinea lui Lemeni în problemele de interes vital ale neamului.

Nemulțumirile ajung la un punct culminant în 1842. Două au fost greșelile săvîrșite în acest an de Lemeni, care vor face ca raporturile dintre el și partida opozițională bărnuțiană să devină deosebit de încordate. Una s-a concretizat în prezentarea, împreună cu episcopul ortodox de la Sibiu, Vasile Moga, a unui memoriu, prin care cereau dietei emanciparea doar a românilor de pe așa-zisul „pămînt crăiesc". Vorbind în numele opoziționiștilor, Al. Papiu Ilarian dezaprobă fără rezerve acțiunea celor doi episcopi. El le reproșează că acțiunea pe care au întreprins-o, fără a se consulta cu reprezentanții națiunii, ar fi trebuit îndreptată, la fel ca în 1791 și 1834, în direcția emancipării tuturor românilor de către toți exploatatorii și asupritorii. Totodată, autorul *Istoriei românilor din Dacia Superioară* îi critică pentru că s-au lăsat angrenați în jocul politic al nobilimii maghiare. Cercurile guberniale nobiliare i-au încurajat pe cei doi episcopi să-și înainteze petiția, fără a avea intenția de a o susține. De altfel nici nu o puteau aproba, deoarece ar fi lovit și în privilegiile clasei ai cărei exponenți erau. Scopul lor era de a-i opune pe români sașilor, întrucît deputații acestora din urmă combăteau proiectele care vizau atît uniunea necondiționată a Transilvaniei cu Ungaria, cît și înlocuirea limbii latine cu cea maghiară în administrație, justiție, biserică și școală.

Cea de o doua greșală a fost comisă de Lemeni în dietă, unde a asistat în calitate de „regalist" și nu de deputat ales al națiunii, la dezbaterea proiectului de lege, care prevedea înlocuirea limbii române cu cea maghiară în decurs de zece ani nu numai în biserica greco-catolică, ci și în școlile patronate de ea, inclusiv în cele blăjene. Proiectul a determinat un protest energic al profesorilor și al membrilor consistoriului din Blaj. El este cunoscut în istoriografia noastră și reflectă o înaltă conștiință națională. Protestul a fost trimis episcopului pentru a-l înainta monarhului. Lemeni s-a mulțumit să-l trimită Curții imperiale de la Viena, dar în dieta de la Cluj n-a schițat nici un gest de opoziție față de proiectul de lege școlară. În schimb deputații sași l-au combătut cu vigoare, iar reprezentanții clerului romano-catolic și reformat l-au dezaprobat fără rezerve. Atitudinea adoptată de Lemeni în dietă a întărit convingerea partidei bărnuțiene că el era un instrument servil al cercurilor guberniale nobiliare[18].

---

[17] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Blaj, doc. nr. 3612, în arhiva personală a lui Ioan Lemeni.

[18] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 203—211; Al. Papiu Ilarian, *op. cit.*, p. 114—116 și 120—135; C. Suciu, *op. cit.*, p. 6—17.

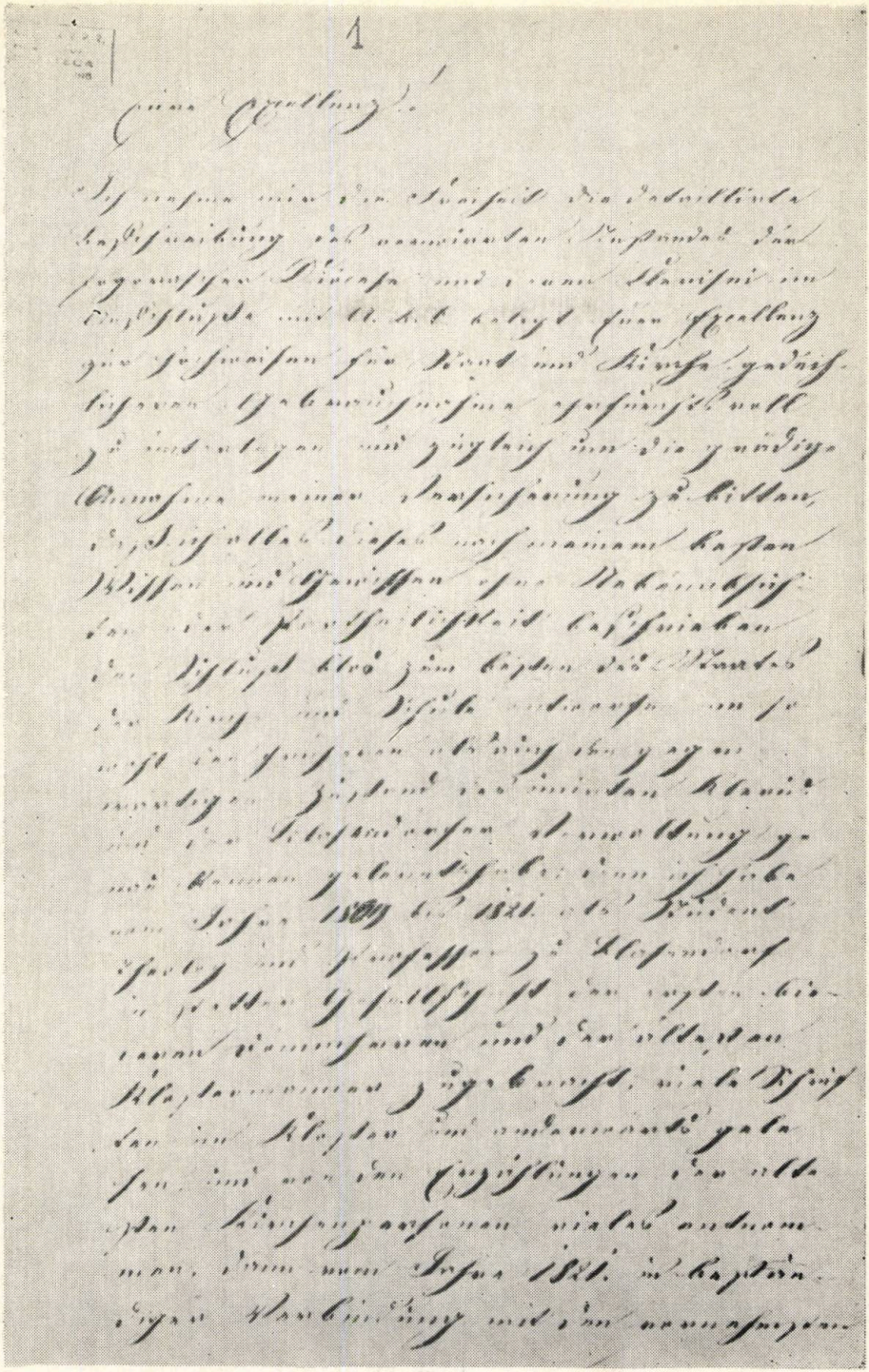

Planşa I

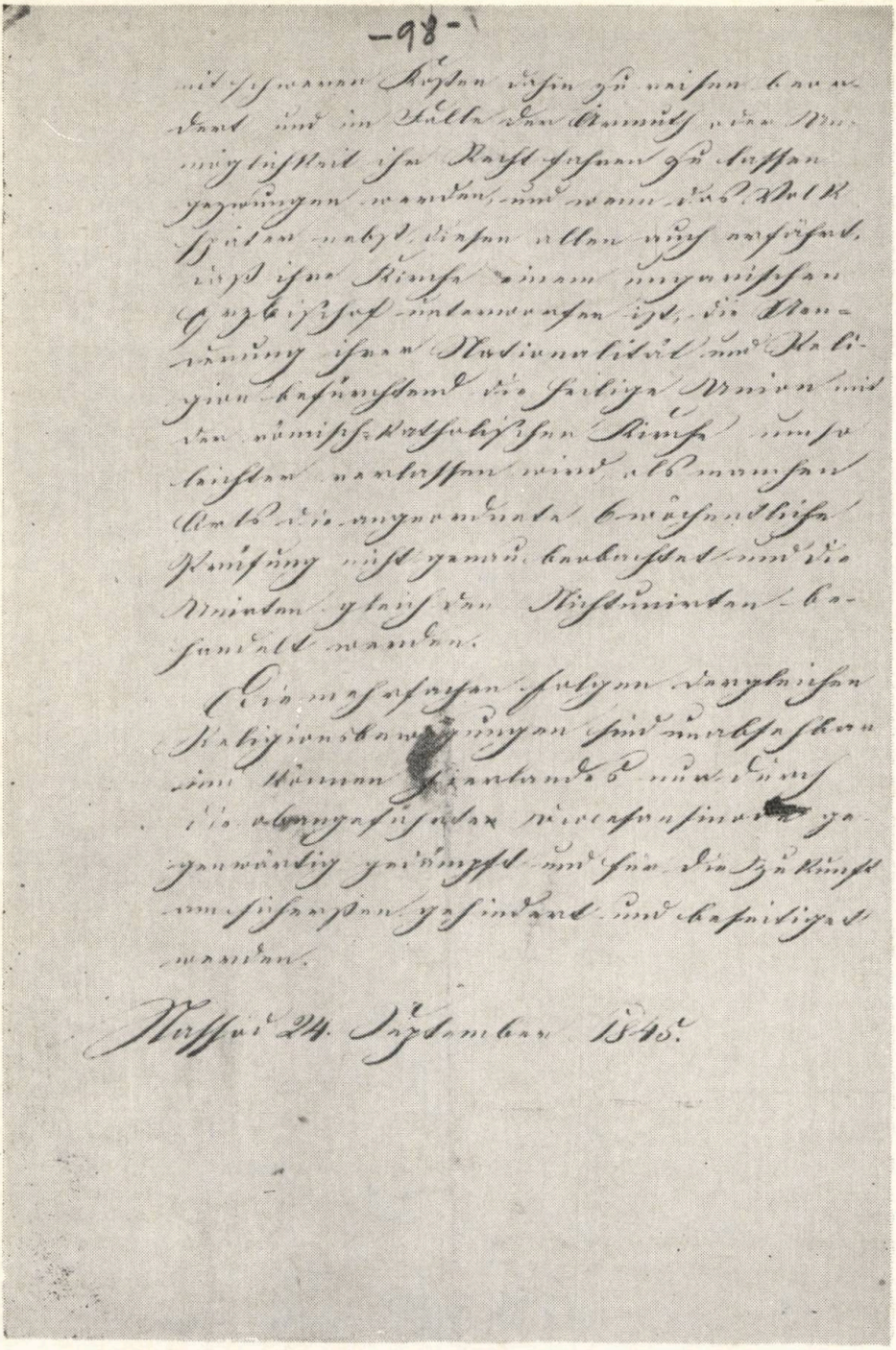

mit schweren Kosten dahin zu reisen beor-
dert und im Falle der Armuth oder Un-
möglichkeit ihr Recht fahren zu lassen
gezwungen werden, und wenn das Volk
später nebst diesen allen auch erfährt,
daß ihre Kirche einem ungarischen
Erzbischof unterworfen ist, die Aen-
derung ihrer Nationalität und Reli-
gion befürchtend die heilige Union mit
der römisch-katholischen Kirche umso
leichter verlassen wird, als manchen
Orts die angeordnete 6wöchentliche
Prüfung nicht genau beobachtet und die
Unirten gleich den Nichtunirten be-
handelt werden.

Die mehrfachen Folgen dergleichen
Religionsbewegungen sind unabsehbar
und können hierlandes nur durch
die obangeführten Wiceconsinode ge-
genwärtig gedämpft und für die Zukunft
am sichersten gehindert und beseitiget
werden.

Nassod 24. September 1845.

Planşa II

Dacă Lemeni a aprobat tacit proiectul de lege şcolară, Simion Bărnuţiu s-a simţit dator să-l combată în presă. Încă înainte de a fi discutat în consfătuirea comună din 15 februarie 1842 a profesorilor şi a membrilor consistoriului din Blaj, care s-a soldat cu redactarea protestului amintit mai sus, liderul opoziţiei antilemeniene i-a trimis lui G. Bariţiu un articol pentru a-l publica în „Foaia pentru minte, inimă şi literatură". Articolul este intitulat sugestiv: *O tocmeală de ruşine şi o lege nedreaptă*. Pe parcursul lui supune proiectul de lege şi regimul retrograd nobiliar la o critică necruţătoare, utilizînd argumente de ordin juridic, moral şi politic. Bariţiu nu l-a putut publica în 1842 din cauza cenzurii. A apărut numai după revoluţie, în 1853, în numerele 38 şi 39 ale „Foaiei pentru minte". Analiza lui demonstrează că încă din 1842 S. Bărnuţiu şi-a asumat un rol de lider în lupta revoluţionară a românilor pentru desfiinţarea iobăgiei şi pentru recunoaşterea lor ca naţiune politică. Comparînd articolul lui Bărnuţiu cu protestul adresat de consistor împăratului contra proiectului de lege şcolară, rezultă că acesta din urmă reda sintetic principalele idei ale celui dintîi. De aceea apare îndreptăţită observaţia lui G. Bogdan-Duică, potrivit căreia Bărnuţiu a influenţat hotărîtor conţinutul de idei al protestului consistoriului blăjean[19].

Pericolul deznaţionalizării, care plana la orizont, şi atitudinea de complice a lui Lemeni faţă de politica şovină a cercurilor guberniale nobiliare ce viza maghiarizarea românilor prin intermediul şcolii, l-a determinat de S. Bărnuţiu să treacă la un atac făţiş contra episcopului prin intermediul presei, începînd cu toamna anului 1842.

Într-adevăr, el trimite cu data de 20 septembrie 1842 ziarului de limbă maghiară din Cluj „Vasárnapi Ujság" un articol intitulat: *Despre starea şcoalelor din Blaj*. Articolul a apărut în nr. 448 din 4 decembrie 1842 al ziarului clujean, fiind semnat cu iniţialele G. H. I. În prima parte dezvoltă o critică aspră la adresa lui Lemeni, pentru că la începutul noului an şcolar a înlocuit deja profesorii primelor cinci clase ale liceului din Blaj cu călugări baziliţi şi mai ales fiindcă intenţiona să facă acelaşi lucru şi cu cadrele didactice de la catedra de filozofie. Critica avea un ascuţiş vădit antimonahal. Pe baza antecedentelor, autorul atrage atenţia opiniei publice că profesorii călugări aduceau în plin secol XIX „lanţurile blestemate ale evului mediu întunecat". Totodată, dădea un semnal de alarmă arătînd că prin prezenţa profesorilor călugări în cele mai importante instituţii de învăţămînt ale românilor transilvăneni din acea vreme „neamul nostru este în primejdie".

În cea de a doua parte a articolului, autorul supunea unei critici tot atît de necruţătoare şi practica dăunătoare moştenită de Lemeni de la Bob de a hirotoni preoţi dintre aşa-zişii „moralişti" sau „popanduşi". Subliniind că aceştia abia ştiau să scrie şi să citească, îi considera ca şi pe călugări, o adevărată plagă „pentru popor". Plin de revoltă, autorul îi reproşează indirect episcopului că n-a întreprins nimic pentru a asi-

[19] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 190—211.

gura lumea satelor cu absolvenți ai celor patru ani de teologie de la Blaj, care prin pregătirea lor intelectuală să răspîndească „razele progresului spiritual". Dimpotrivă, încurajîndu-i pe țăranii neștiutori să încheie contracte cu popanduși „satele nenorocite și-au dat sufletul în arendă acestor *apostoli ai întunecirei* pe douăzeci, treizeci sau chiar mai mulți ani"[20].

Ideea rolului nefast al „popanduşilor" o formulează de mai multe ori și vicarul I. Marian în memoriul său din 1845. El dă în plus o informație, care poate fi considerată edificatoare pentru atitudinea profesorilor din Blaj față de problema preoților improvizați. În memoriul său arată că în toamna anului 1842 profesorii au respins 3/4 din cei 100 de „popanduși", care s-au prezentat la examen, ceea ce a provocat indignarea episcopului.

Informația relevă pe de o parte că procedura profesorilor a contribuit și ea la încordarea raporturilor lor cu Lemeni. Pe de altă parte ilustrează încercarea profesorilor de a-i demonstra episcopului că ar fi preferat să rezerve diplomele de preoți numai pentru cei îndreptățiți. În conjunctura istorică de dinainte de 1848 aceștia erau singurii intelectuali din lumea satelor, cărora le revenea misiunea de a educa poporul în spiritul noilor idei și de a contribui la întărirea conștiinței lui naționale. Aceasta cu atît mai mult, cu cît majoritatea învățătorilor nu erau intelectuali, întrucît se recrutau dintre dascălii sau cantorii bisericești.

În condițiile deosebit de dificile din anii premergători revoluției, cînd românii din Transilvania continuau să fie considerați toleraţi în propria lor țară, neavînd acces la puterea politică, susținerea luptei naționale pretindea în mod imperios înmulțirea intelectualilor. Numai sporirea numărului intelectualilor care-și desfășurau activitatea în lumea satelor, unde vieţuia covîrșitoarea majoritate a poporului român, făcea posibilă educarea lui în spiritul mîndriei și demnității naționale, iar în momentul decisiv putea asigura acestei lupte suportul maselor de țărani iobagi. În același timp lupta pentru drepturi politice pretindea și strădanii susținute în vederea asigurării ei cu o bază materială minimă și cu un cadru necesar în care să se poată desfășura. Românii fiind lipsiți de instituții politice asemănătoare cu Universitatea săsească sau cu congregațiile comitatense ale nobililor, erau obligați să se bazeze cu precădere pe biserică. Biserica era singura care dispunea de o oarecare bază materială și de instituția soborului, unde reprezentanți ai românilor aveau posibilitatea să se întrunească pentru a discuta problemele ce-i frămîntau și a lua hotărîri corespunzătoare. În concepția lui Bărnuțiu și ale aderenților săi soborul sau sinodul trebuia să devină și forul în care reprezentanții românilor să poată formula și revendicări cu caracter politic.

Dar pentru a pune forța materială și spirituală a bisericii în slujba emancipării sociale și naționale se impunea mobilizarea opiniei publice în sprijinul ideii subordonării episcopului acestei cauze sau chiar a în-

[20] Idem, p. 191—195.

lăturării lui din fruntea diecezei, dacă persista în atitudinea sa servilă faţă de politica şovină a autorităţilor guberniale nobiliare. Cu acest scop redacta S. Bărnuţiu studiul intitulat *Soborul cel mare al episcopiei Făgăraşului*. Studiul va apare mai întîi în „Gazeta Transilvaniei" din 22 decembrie 1842, într-o formă incompletă, din cauza cenzurii austriece. El a fost publicat în întregime după primul război mondial, de G. Bogdan-Duică, cu cuvintele şi propoziţiile cenzurate între paranteze, la anexele documentare de la sfîrşitul lucrării sale despre S. Bărnuţiu. Dar chiar şi în forma ciuntită în care a apărut în 1842, el a schiţat unele din obiectivele imediate ce trebuiau urmărite pentru a se asigura un suport minim, material şi spiritual, luptei de emancipare socială şi naţională. În partea introductivă Bărnuţiu recomanda tuturor clericilor să-şi procure şi să studieze lucrările lui Petru Maior: *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia* şi *Istoria bisericii românilor*. El însuşi fundamentează argumentele în favorul reînvierii soborului în forma de dinaintea unirii cu biserica Romei, bazîndu-se pe cea de a doua lucrare a lui Petru Maior. După ce demască rolul iezuiţilor în subminarea vechii forme de organizare a bisericii greco-catolice, Bărnuţiu arată că înainte de episcopul Bob se obişnuia să se întrunească anual soborul sau sinodul format din toţi protopopii şi din cîte un preot din fiecare protopopiat, precum şi din mireni. Participanţii la sobor discutau problemele de interes comun ale bisericii şi luau hotărîri, care trebuiau respectate de toţi membrii clerului, inclusiv de episcopi. Episcopii nu puteau deci „dispune în trebile bisericeşti singuri după capul lor". Ei erau datori să se supună hotărîrilor sinodului in „chivernisirea" bisericii. În intervalul dintre soboare el avea obligaţia de a se consulta ori de cîte ori era necesar cu cei 12 protopopi mai în vîrstă membri ai consistoriului. Aceştia aveau împuternicirea ca pînă la următorul sinod să-l ajute pe episcop în problemele mai dificile prin sfaturi şi propuneri, pe care le puteau prezenta sub forma unor mustrări, cînd era cazul. Vechea conducere a bisericii era aşadar colectivă şi relativ democratică. Dar ea a fost substituită încetul cu încetul cu conducerea unipersonală autoritară a episcopului, datorită atît teologului iezuit pus să-l supravegheze şi să-l îndrume, cît şi călugărilor baziliţi trimişi să studieze la Roma, de unde s-au reîntors educaţi în spiritul disciplinei bisericii romano-catolice. Drept urmare, începînd cu Bob vechea competenţă a soborului a încetat. Rolul lui se va rezuma de aici înainte la alegerea episcopului şi la depunerea jurămîntului cu prilejul încoronării noului monarh. Hotărîrile pe care astfel de sinoade eventual le luau, nu mai erau obligatorii pentru episcop. Nu mai era obligatorie nici colaborarea cu cei 12 protopopi, ca urmare a înlocuirii consistoriului cu capitlul, care era o instituţie proprie bisericii de rit latin şi nu celei răsăritene. Fără să o spună direct, autorul lasă să se înţeleagă că noile practici au fost preluate şi întărite de succesorul lui Bob. Noul episcop a ajuns astfel să concentreze toată puterea în mîinile lui, să ia singur decizii, fără a da nimănui socoteală şi fără a putea fi controlat sau tras la răspundere cînd greşea. Iată de ce în-

deamnă să se revină la vechea organizare a bisericii, prin restituirea competențelor soborului și prin restabilirea dreptului de îndrumare și control al protopopilor mai vîrstnici. Numai astfel ar fi devenit posibil: să se remedieze situația instituțiilor de învățămînt din Blaj; să se reînființeze școlile pe sate, întrucît din cele vreo 300 întemeiate de Șincai „nici urmă nu se mai cunoaște"; să se amelioreze starea celor 12 școli subvenționate de stat, din care doar cea de la Mediaș se dovedea mai eficientă; să se îmbunătățească salarizarea și pregătirea profesională a învățătorilor, deoarece „Blajul pînă acum nu s-au prea gîndit a cultiva și pe dascălii de la sate". În partea finală a studiului său, S. Bărnuțiu susținea că propunerile lui privind scoaterea învățămîntului din impas erau realizabile. În acest sens amintea că biserica greco-catolică dispunea de o oarecare avere și în primul rînd de moșia cumpărată de Petru Pavel Aron, pentru a contribui la asigurarea bazei materiale a seminarului teologic din Blaj și a altor școli românești[21].

Convergența de păreri a aderenților ideilor bărnuțiene este confirmată și reflectată în memoriile pe care vicarul Marian le-a înaintat în 1843 episcopului Lemeni și în 1845 comandantului suprem al armatei transilvănene, generalul Anton Puchner. Ambele cuprind propuneri similare cu cele dezvoltate de S. Bărnuțiu în studiul său, atît în privința ridicării interdicției asupra vînzării lucrărilor istorice ale lui Petru Maior, cît și în cea a restabilirii vechilor prerogative ale soborului și ale sfatului celor 12 protopopi desemnați de acesta. În cel de al doilea memoriu insista asupra dreptului sinodului de a fi informat de episcop despre modul cum administra averea diecezei, precum și asupra datoriei protopopilor mai vîrstnici de a-i prezenta sugestii și chiar mustrări referitoare la problemele școlare. De altfel memoriul trimis în 1843 lui Lemeni are, în cea mai mare parte, aspectul unei admonestări. După cum preciza, prin intermediul lui, vicarul Marian își reînnoia reproșurile pe care i le-a făcut episcopului verbal cu ocazia vizitelor efectuate la Blaj. Reproșurile se refereau la indisciplina pe care Lemeni o tolera în diecеză și la neregulile pe care le admitea și le încuraja în Blaj.

Așadar, cauzele care au determinat sporirea de la an la an a numărului celor nemulțumiți au fost multiple și variate. Nemulțumirile s-au amplificat în condițiile întăririi conștiinței naționale a românilor din toată Transilvania, îndeosebi în rîndurile intelectualilor care au urmat unul sau mai mulți ani de studii la școlile blăjene, unde se plămădea ideologia revoluționară. Cei mai nemulțumiți de atitudinea episcopului în problemele vitale ale neamului au fost profesorii care împărtășeau ideile lui Bărnuțiu și participau la răspîndirea lor printre elevi și studenți. Prin activitatea lor vor ajunge inevitabil în conflict cu episcopul și cu susținătorii acestuia, care profitau direct de pe urma lui. Conflictul ajunge spre sfîrșitul anului 1842 în pragul unei înfruntări deschise între cele două tabere. La adîncirea diferendelor dintre ele au contribuit și profesorii opoziționiști prin intensificarea propagării idei-

[21] Idem, p. 212—219.

lor înaintate printre tinerii studioşi. A contribuit mai ales S. Bărnuţiu prin atacarea directă a episcopului şi aducerea la cunoştinţa opiniei publice a abuzurilor şi neregulilor comise de acesta şi de acoliţii lui. Referindu-se la „insuflaţii de sumeţie profesori", Lemeni îl informa pe Al. Sterca-Şuluţiu, într-o scrisoare din decembrie 1843, că ei „varsă în inimile tinerimii principiumuri, care, cu vremea, religii şi naţii mare stricare pot să aducă".

La amplificarea conflictului şi la evoluţia lui spre o înfruntare făţişe va contribui şi episcopul, printr-o serie de măsuri pe care le va întreprinde pe parcursul anului 1842. Astfel, în noiembrie 1842 a reînnoit un ordin dat în urmă cu doi ani, prin care pretindea profesorilor şi în primul rînd celor de filozofie: să-i însoţească pe elevi la biserică pentru a asista la slujba religioasă; să participe îndeosebi dumineca nu numai la liturghie, ci şi la vecernie şi utrenie; să slujească ei înşişi, prin rotaţie, în zilele de sărbătoare, în calitatea lor dublă de cadre didactice şi de preoţi; să se supună disciplinei mănăstirii, cei ce locuiau acolo. În caz că nu se vor conforma acestor dispoziţii, profesorii opoziţionişti erau avertizaţi că vor fi destituiţi din posturile lor.

În răspunsul lor colectiv, cei vizaţi de ordinul episcopal au replicat că: ei erau în primul rînd profesori şi de aceea nu se simţeau obligaţi să îndeplinească şi îndatoririle preoţeşti; în loc să meargă la liturghie, vecernie şi utrenie, pe care le considerau de altfel „produsul veacurilor de întuneric", preferau să stea acasă şi să studieze; nu erau de acord nici cu practica forţării elevilor de a participa la slujba religioasă, deoarece părinţii i-au trimis la şcoală să înveţe şi nu să umble la biserică. Ş.a.m.d.[22].

Lemeni nu s-a rezumat la avertizarea profesorilor prin ordinul de la începutul lunii noiembrie 1842, ci, cu cîteva zile mai devreme, i-a numit pe favoriţii săi Bazil Raţiu şi Al. Arpadi la conducerea seminarului teologic, pe primul ca rector, iar pe al doilea ca vicerector. B. Raţiu mai fusese rector în anul şcolar 1828—1829, cînd s-a „remarcat" printr-un comportament brutal faţă de teologi şi chiar faţă de unii profesori. Între timp, deşi făcea parte din corpul canonicilor, s-a compromis şi din punct de vedere moral. Cu toate acestea, Lemeni s-a oprit asupra lui, întrucît spera ca prin atitudinea autoritară şi brutală a acestuia să impună disciplina printre studenţii teologi. În acelaşi timp a urmărit să-i îndepărteze pe profesori de la cantina seminarului, deoarece după ce luau masa obişnuiau să poarte discuţii liberale între ei. Profesorii au şi părăsit cantina seminarului teologic, preferînd să ia masa în oraş. Ei au fost nevoiţi să suporte tot felul de şicanări, jigniri şi umiliri, atît din partea colericului B. Raţiu, cît şi a beţivanului Al. Árpádi. Drept urmare, printre studenţii teologi s-a întărit antipatia faţă de episcop, întrucît cei doi zbiri acţionau în numele lui.

În ianuarie a survenit apoi primul atentat la viaţa lui Bărnuţiu. Prin felul cum s-a desfăşurat, a lăsat impresia că fusese pus la cale de

[22] C. Suciu, *op. cit.*, p. 29—37.

protopopul Filip, protejat al episcopului, pe care l-a adus la Blaj din parohia Nandra la insistențele fraților Manfi. Bărnuțiu n-a primit satisfacție nici la Blaj, nici la Cluj, unde s-a plîns guvernatorului. Partizanii lui Bărnuțiu și-au întărit și cu această ocazie convingerea că Lemeni era omul Guberniului. În tot cazul, primul atentat la viața profesorului Bărnuțiu a făcut ca atmosfera să devină deosebit de încărcată la Blaj. Declanșarea unei înfruntări deschise între cele două tabere devenise iminentă și ea se va produce în primăvara anului 1843. Cauza imediată a izbucnirii fățișe a conflictului s-a datorat indirect rectorului Bazil Rațiu, care l-a prins pe un student teolog din anul IV, că a mîncat carne în miercurea dinaintea paștilor. Studentul a fost pedepsit cu excluderea lui din rîndurile celor 12 colegi, cărora a doua zi, fiind joia mare, episcopul urma să le spele formal picioarele în cadrul unei ceremonii. Ceremonia imita procedura similară, pe care ar fi săvîrșit-o Isus Cristos cu cei 12 apostoli ai săi înainte cu trei zile de a fi fost răstignit. Lemeni s-a declarat de acord cu pedeapsa propusă de rector. Dar ea a determinat solidarizarea a aproape tuturor studenților teologi din cei patru ani cu colegul lor. Insubordonarea studenților a fost lăsată temporar în suspensie, deoarece a survenit vacanța de primăvară, cînd ei au plecat la casele lor. La reîntoarcerea din vacanță episcopul i-a admonestat și i-a amenințat cu pedepse pînă la eliminarea din seminar, dacă nu se linișteau și nu se supuneau disciplinei. Teologii au ripostat, plîngîndu-se episcopului de abuzurile rectorului Bazil Rațiu și cerîndu-i să-l destituie imediat. Totodată au înaintat o petiție Guberniului de la Cluj, solicitîndu-i să trimită la Blaj o comisie gubernială de anchetă. Și astfel a început așazisul „proces lemenian". Cu el s-a ocupat pe larg fostul director al liceului blăjean din anii anteriori celui de al doilea război mondial, Coriolan Suciu, în lucrarea apărută la Blaj, sub forma unei broșuri, în 1838. Lucrarea are titlul semnificativ: *Crîmpeie din procesul dintre profesorii de la Blaj și episcopul Lemeni (1843—1846)*. Din această broșură și parțial din petiția înaintată de Bărnuțiu împăratului în 1846, pe care a publicat-o G. Bogdan-Duică rezultă că așa-zisul „proces lemenian" a constat de fapt dintr-o succesiune de anchete. Anchetele vor fi efectuate la Blaj între 1843—1846 de comisii trimise rînd pe rînd de Guberniul Transilvaniei de la Cluj, de Curtea imperială de la Viena și de primatul bisericii romano-catolice ungare de la Esztergom. Toate aceste comisii au cercetat „nesupunerea" studenților teologi, cu care s-au solidarizat și elevii de la liceu din clasele mai mari. Au investigat de asemenea și „fronda" acelora dintre profesorii care formaseră partida opozițională din jurul lui Bărnuțiu. Aceștia au fost acuzați că au luat apărarea tinerilor studioși, influențîndu-i „negativ" și că l-au înfruntat pe superiorul lor direct, episcopul Lemeni. Concluziile diverselor comisii de anchetă au fost firește favorabile episcopului. Autoritățile guberniale nobiliare transilvănene s-au îngrijit ca omul lor de încredere să iasă de fiecare dată „victorios" și să fie declarat „nevinovat". În schimb, adversarii acestuia, fie ei profesori, fie elevi sau studenți, au

fost declaraţi de toate comisiile de anchetă „vinovaţi" şi în consecinţă pedepsiţi. Profesorii opoziţionişti vor fi destituiţi din funcţiile lor şi înlocuiţi de episcop cu oameni de-ai săi de încredere. Dintre profesorii de la liceu, alături de S. Bărnuţiu, au suferit o astfel de pedeapsă viitorul vicepreşedinte al Guberniului Transilvaniei din perioada regimului liberal constituţional, Vasile Pop, precum şi Grigore Moldovan. Va fi lovit de asemenea şi canonicul Simion Crainic, care va fi îndepărtat din funcţia de director al liceului şi i se va fixa domiciliul forţat pe timp de trei ani la Alba Iulia. Lor li s-au adăugat profesorii de la teologie Demetriu Boeriu şi Iosif Pop. Ultimul, cu un echilibru psihic mai labil, nu va suporta nedreptatea şi-şi va pune capăt zilelor la vîrsta de 33 ani, aruncîndu-se în apele învolburate ale Tîrnavei Mici de la Sîncel.

Dintre studenţii de la teologie, care s-au solidarizat cu colegul lor în joia paştilor, 39 au fost eliminaţi în iunie 1843. Vor fi reprimiţi în octombrie acelaşi an. Dar 12 dintre ei vor refuza să audieze cursurile protopopului Simion Filip — implicat în primul atentat la viaţa lui Bărnuţiu — pus de Lemeni să predea materia la care funcţionase tînărul doctor în filozofie Iosif Pop. Mai mult, au declarat că părăseau de bună voie seminarul teologic în semn de protest contra abuzurilor şi nedreptăţilor comise de episcopul Lemeni şi acoliţii lui. Printre aceşti teologi merită să fie menţionaţi Ioan Axente din anul I, Constantin Romanu şi Ioan Groze din anul III, precum şi Alexandru Bătrîneanu şi Ioan Mărginean din anul IV. Pe toţi Lemeni îi exclude definitiv din seminarul teologic, declarîndu-i „nedemni" de a deveni preoţi.

Exemplul studenţilor teologi va fi urmat de 11 elevi din ultimii ani de liceu. În semn de preţuire, stimă şi admiraţie faţă de profesorul lor S. Bărnuţiu, ei vor refuza să audieze cursurile de filozofie ale înlocuitorului acestuia, I. Tarţa, numit de episcopul Lemeni. Au fost bineînţeles eliminaţi şi ei şi siliţi să părăsească Blajul[23].

În concluzie, aşa-zisul „proces lemenian" a ţinut trează atenţia opiniei publice transilvănene în anii imediat premergători revoluţiei de la 1848. El a fost determinat de un complex de cauze, care s-au acumulat pe parcursul a mai mult de un deceniu. Desfăşurat între 1843—1846, „procesul" a contribuit la conturarea clară a două partide sau curente, nu numai în Blaj, ci şi la nivelul intelectualităţii rurale din întreaga dieceză greco-catolică, ce acoperea aproape toată Transilvania: unul moderat, cu tendinţe conservatoare, format îndeosebi din membri ai înaltului cler şi din acoliţii aflaţi în slujba episcopului Lemeni; celălalt democrat revoluţionar, avînd lider necontestat pe profesorul S. Bărnuţiu. Autorităţile guberniale nobiliare transilvănene, primatul bisericii romano-catolice din Ungaria şi Curtea imperială din Viena vor da satisfacţie, în 1845—1846, primei partide. În felul acesta se va întări convingerea, că Lemeni reprezenta la Blaj un fel de cal troian al autorităţilor guberniale nobiliare. Blajul — asemenea Braşovului, Sibiului, Clujului şi Tîrgu Mureşului — contribuia prin instituţiile lui de învăţămînt la

[23] Idem, p. 57—66 şi 75.

întărirea procesului de făurire a conștiinței naționale a românilor și de plămădire a ideologiei revoluționare. Menirea lui Lemeni era de a controla, frîna și chiar de a preveni procesul.

Dar satisfacția obținută de partida lemeniană în 1845—1846 se va dovedi efemeră și temporară. De fapt antecedentele așa-zisului „proces lemenian" și apoi desfășurarea lui au contribuit nu numai la întărirea conștiinței naționale, ci și la formarea convingerilor revoluționare în inimile tuturor tinerilor care au studiat în acești ani la Blaj, iar prin intermediul lor și în alte părți ale Transilvaniei. „Procesul" a realizat, așadar, tocmai ceea ce au voit să evite sau cel puțin să controleze și să tempereze autoritățile nobiliare. Se știe că S. Bărnuțiu, fiind destituit din postul de profesor, a plecat la Sibiu, unde a urmat Facultatea de Drept, ce funcționa acolo în limba germană. El a avut astfel posibilitatea să-și completeze cunoștințele de filozofie cu o temeinică pregătire juridică, ceea ce îi vor ajuta să fundamenteze magistral, în celebrul discurs de la Blaj din 14 mai, tezele privind dreptul românilor de a fi recunoscuți ca națiune politică și inevitabilitatea abolirii iobăgiei. Tezele vor fi sintetizate apoi în programul revoluționar adoptat de Adunarea Națională în 16 mai 1848.

Dintre studenții teologi eliminați, unii ca Ioan Mărginean și Samuel Poruțiu, merg de la Blaj la Cluj, unde urmară filozofia și dreptul. Ei întăresc grupul de tineri studenți români de aici, printre care se găsea și Avram Iancu. În preajma revoluției, Samuel Poruțiu și Ioan Mărginean figurau, alături de Avram Iancu și Al. Papiu Ilarian, printre tinerii cancelișți, cum se numeau absolvenții de drept, care făceau practică la Tabla Regească din Tîrgu Mureș. La rîndul lor, Constantin Romanu și Ioan Axente preferă să plece ca profesori în Țara Românească, de unde se vor întoarce după ce va izbucni revoluția și împreună cu Al. Papiu Ilarian vor răspîndi ideea unirii celei mari într-un stat unitar al tuturor provinciilor locuite în majoritate de români.

După declanșarea revoluției cele două curente sau partide, care s-au înfruntat între 1843—1846, se vor găsi din nou față în față. Lemeni va deveni acum un denigrator al intelectualilor revoluționari, pe care-i va denunța cu regularitate Guberniului și guvernatorului Teleki pentru activitatea lor pusă în slujba emancipării poporului român. Totodată nu va ezita să execute slugarnic ordinele acestora și să exercite un rol de frînă în amplificarea luptelor revoluționare antifeudale. Rolul negativ jucat de episcop încă din primele săptămîni ale revoluției se reflectă clar în volumele de documente care au văzut recent lumina tiparului ori sînt pe cale de apariție[24].

În schimb, S. Bărnuțiu și aderenții săi se situară în primele rînduri ale luptătorilor revoluționari, care deveniră conducători ai poporului român. Ei contribuiră la formularea de manifeste și programe cu conținut

[24] *Documente privind revoluția de la 1848 din țările române, C. Transilvania*, vol. II, București, 1979, p. 107—110 și 207—208; vezi și documentele nr. 58, 99, 203, 229, 230 și 250 din vol. III predat pentru tipar.

social şi naţional, menite să mobilizeze masele de ţărani la acţiuni, care să impună abolirea tuturor obligaţiilor de natură feudală, precum şi recunoaşterea românilor ca naţiune politică. Rolul primordial jucat de S. Bărnuţiu la primele două adunări naţionale de la Blaj şi apoi pe tot parcursul revoluţiei în calitate de preşedinte al comitetului de pacificaţiune, transformat în timpul războiului civil în comitet naţional, este cunoscut în istoriografia noastră. Sînt cunoscute de asemenea meritele lui Ioan Axente poreclit acum şi Severul şi cele ale lui Constantin Romanu zis Vivu în răspîndirea ideii unirii tuturor românilor, dar mai ales rolul jucat de ei după ce revoluţia va îmbrăca forma războiului civil, cînd au devenit comandanţi de legiuni. Comandant de legiune va deveni şi Alexandru Bătrîneanu, un alt coleg de-al lor eliminat de episcopul Lemeni în 1845. Ei vor fi secondaţi de I. Mărginean şi I. Groze, care vor lupta în perioada războiului civil în calitate de tribuni. Mai puţin cunoscută este activitatea lui Ilie Gheţa care a figurat, împreună cu S. Poruţiu, printre cei 39 de studenţi teologi excluşi din seminarul de la Blaj doar temporar în vara anului 1843. Izbucnirea revoluţiei îl va găsi pe Ilie Gheţa preot în Dragu. Împreună cu parohul Vasile Muntean din Voivodeni va contribui la antrenarea iobagilor din aceste localităţi şi din alte cîteva zeci de sate învecinate (situate în comitatele Dăbîca, Cluj şi Solnocul Interior), într-o acţiune de refuzare îndîrjită a prestării robotelor în a doua jumătate a lunii aprilie 1848. Refuzul lor a durat săptămîni la rînd şi n-au putut fi aduşi la ascultare decît către mijlocul lunii mai, deşi împotriva lor au fost trimise importante unităţi militare în frunte cu comisari guberniali înzestraţi cu puteri aproape nelimitate. Numai arestarea conducătorilor rezistenţei din cele două sate, în frunte cu preoţii Ilie Gheţa şi Vasile Muntean, precum şi ameninţarea cu sechestrarea animalelor de tracţiune ale ţăranilor, a permis autorităţilor nobiliare să-i liniştească.

De altfel, nu numai cei doi preoţi, ci şi mulţi alţi absolvenţi ai seminarului teologic din Blaj s-au situat în fruntea acţiunilor revoluţionare antinobiliare ale ţăranilor iobagi din primele săptămîni ale revoluţiei. Dovadă în acest sens sînt adresele trimise de Guberniu şi de guvernatorul Teleki episcopului Lemeni, în care-i atrag atenţia că mai ales preoţii greco-catolici se făceau vinovaţi de „instigarea" iobagilor la nesupunere faţă de robote şi faţă de ordinul interdicţional de participare la Adunările naţionale de la Blaj din 30 aprilie şi 15—17 mai 1848[25].

Aşadar, confruntarea de atitudini şi concepţii dintre episcopul Lemeni şi partida bărnuţiană a continuat şi după ce a izbucnit revoluţia. De astă dată însă în condiţii schimbate. Adversarii lui Lemeni îl înfruntă acum în faţa poporului adunat la Blaj şi-l denunţă ca trădă-

[25] Idem, vol. II, p. 142—144, 203—204, 207, 221—222, 242—247, 310—311, 364—369, 376—378, 386, 408—410, 420—424; vezi şi doc. nr. 4, 10, 11, 16, 23, 43—46, 49, 52, 56, 63, 64, 76, 91—93, 99, 104, 118, 120—122, 128, 159—161, 184—186, 199, 203, 206—212, 223, 231, 233, 233—236, 246, 248, 251, 257—259, 276, 295, 304—306, 319, 347 şi 348 din vol. III.

tor. Compromis definitiv în ochii enoriaşilor, Lemeni va fi destituit din funcţia de episcop, încă în noiembrie 1848, deci la începutul războiului. La convingerea generalului Puchner de a-l îndepărta din scaunul episcopal o contribuţie importantă au avut S. Bărnuţiu şi Axente Sever. În felul acesta, cei năpăstuiţi de Lemeni şi-au luat revanşa. Lui Lemeni i s-a fixat domiciliu fixat la Viena, unde va rămîne pînă la moartea sa întîmplată după 1860. Pînă la alegerea noului episcop îi va ţine locul Simion Crainic, cel exilat de Lemeni în 1846 la Alba Iulia. În locul lui Crainic vor fi trimişi la închisoarea de la Alba Iulia, unde vor rămîne pînă în noiembrie 1849, următorii: Simion Filip, cumnatul lui Lemeni; Ştefan Manfi, nepotul aceluiaşi Lemeni; Ioan Turcu, secretarul episcopal; Iosif Mani, profesor la gimnaziu şi Ioan Olteanu, paroh în satul Veza, cu toţii consideraţi instrumente docile ale episcopului. Cu toţii adoptaseră în anii aşa-zisului „proces lemenian" o atitudine sfidătoare şi jignitoare faţă de Bărnuţiu şi de aderenţii săi[26].

Prin destituirea lui Lemeni se îndeplinea doleanţa exprimată de vicarul năsăudean Ioan Marian în partea finală a memoriului său din 1845, care cuprinde o serie de propuneri referitoare la reorganizarea diecezei greco-catolice. Vicarul a înaintat amplul memoriu din 1845 superiorului său ierarhic militar, generalului Anton Puchner, cu intenţia de a-l convinge să intervină la Curtea imperială din Viena în favoarea elevilor şi studenţilor eliminaţi, precum şi a profesorilor îndepărtaţi din funcţiile lor de către Lemeni. Nu este exclus ca la convingerea lui Puchner de a-l forţa pe Lemeni să renunţe la mitra episcopală să fi contribuit şi memoriul bărnuţianului I. Marian.

IOANA BOTEZAN — LIVIU BOTEZAN

ANEXA

Eure Excellenz!

Ich nehme mir die Freiheit die detaillirte Beschreibung des verwirrten Zustandes der Fogorascher Diöcese und deren Clerisei im Anschluße mit A.B.C. belegt Euer Excellenz zur Hochweisen für Staat und Kirche gedeihlicheren Gebrauchnahme ehrfurchtsvoll zu unterlegen und zugleich um die gnädige Annahme meiner Versicherung zu bitten, daß ich alles dieses nach meinem besten Wissen und Gewissen ohne Nebenabsichten oder Partheilichkeit beschrieben den Schluß blos zum besten des Staates der Kirche und Schule entworfen und sowohl den früheren als auch den gegenwärtigen Zustand des unirten Klerus und der Blasendorfer Verwaltung genau kennen gelernt habe; denn ich habe vom Jahre 1809 bis 1821

[26] C. Suciu, op. cit., p. 61.

als Student Theolog und Professor zu Blasendorf in stetter Gesellschaft der ersten biederen Dommherren und der ältesten Klostermänner zugebracht, viele Schriften im Kloster und auderwärts gelesen, und von den Erzählungen der ältesten Kirchenpersonen vieles entnommen, dann vom Jahre 1821 in beständiger Verbindung mit den vornehmsten Vikarien und Erzpriestern als Pfarrer Vikarialadjunct im Regimente, endlich seit dem Jahre 1834 als Vikarius und Consistorial=Assessor gedient und zur möglichen Beförderung des allgemeinen und Kirchenwohles nach Kräften beizutragen gestrebet und wünsche auch für die Zukunft so viel möglich nützlich zu werden.

Ich schließe zugleich auch eine Clericalfondstabelle von den Jahren 1835 und 1842 zur Hochdero selbst Einsicht und Überzeugung, wie groß der Fond ist, wie kärglich aber die auswärtigen Clericalpersonen davon genießen, und wie groß die restirenden Interessen bei den Landesherrschaften und andern Hochgebenden Partheien sind, deren manche bessere und getreue Clerusmänner nunmehr verspottet verleumdet und schädliche Complote und Absichten zu verdächtigen keinen Anstand nehmen.

Ich wage abermahl Euer Excellenz fußfälligst zu bitten sich der gerechten Sache unserer Kirche und des Volkes gnädigst annehmen zu wollen, worunter die unter Eurer Excellenz hochlöbl. Commando und landesväterlichen Schutze kindlichstehenden getreuen Grenzer am meisten leiden, welche von dem durchlauchtigsten Kaiserhause so huldreichst dotirt, und von einigen ihrer Kirchenväter so stiffmütterlich behandelt und gräßlich verkürzt werden.

Schlüßlich zeige ich auch gheorsamst an, daß ich auf den 28. d. vor die Commission nebst den ältesten Enzpriestern durch den Hr. königl. Commißär berufen Morgen die Reise nach Blasendorf antreten und auch von dort das für nöthig erachtete anzuzeigen nicht unterlassen werde und geharre der ferneren Huld und Gnade anempfohlen.

Euer Excellenz unterthänigst gehorsamster

Nassod, 24. Fbr. 1845

Die durchlauchtigsten Ahnen Sr. k.k. Majestät haben die Ihnen angeborne Huld und Gnade unter mehr andern Völkern auch auf jene Sieberbürgens, und unter diesen auch auf das am meisten bedürfende walachische Volk seit anderthalb Jahrhunderten eben so väterlichst als wirksamst allergnädigst auszudehnen geruhet.

Schon Kaiser Leopold als erster Beherrscher dieses Landes aus dem durchlauchtigsten Erzhause hat der heiligen Union mit der heiligen römischkatholischen Kirche die Bahn geöffnet, hiedurch die römischkatholische Kirche Siebenbürgens befestiget und die irdische und himmlische Glückseligkeit des zahlreichen walachischen Volkes begründet.

Der zur heiligen Union mit der römischkatholischen Kirche aufgerufene walachische Clerus fand sich dazu dermaßen bereitwillig, daß den 7. Juli 1698 in der Diöcesansinode zu Carlsburg unter dem Vorsitze des Metropoliten Athanasius durch den ganzen Clerus und durch eine bedeutende Anzahl der Primoren in ihrem und im Namen des ganzen walachischen Volkes der Unionsact unterzeichnet wurde. Von da setzte der tiefgebeugte walachische Clerus mit dem ganzen hartbedrängten Volke ein unbegränztes Vertrauen in das erlösende durch-

lauchtigste Kaiserhaus, welches durch die darauf sowohl dem Clerus alsauch dem Volke ununterbrochen zu Theil gewordenen vortheilhaften Privilegien, Donationen, und höchst väterlichen Anstalten stets erhöhet und bestärkt wurde, und wird, und zwar:

1. Gleich nach eingegangener heiligen Union wurde der Clerus aller Rechte und Privilegien der recipirten Landesreligionen, insonderheit aber jener der heiligen römischkatholischen Kirche theilhaftig gemacht.
2. Zur Erleichterung und Befreiung des Clerus und des Volkes von dem zum bischöflichen Gehalt beizusteuernden kathedratischen Census wurde die Subsistenz des Bischofs durch Güterverleihung gesichert.
3. Demselben zur Führung seines hochwichtigen Amtes hinreichende und zweckmäßig gebildete Männer durch Stiftung und besondere Dotirung des Basilitenordens zu Blasendorf als Gehilfen und Geschäftsführer beigegeben.
4. Diesem auch die Bildung der dem Priester = und Lehrstande sich widmenden Jugend zur Pflicht gemacht, und zwar in einem solchen Grade, daß sie sowohl mit der Literatur, alsauch mit den übringen Geschäfts = und Landessprachen dermaßen vertraut werde, um mit den übrigen Patrioten conversiren und zur Beförderung der heiligen Union wirken zu können, wie es die von höchstseligen Andenkens Kaiser Leopold am 16. Februar 1699, von Kaiser Karl dem 6ten zu Wien am 21. August 1738 und von der Kaiserinn Maria Theresia zu Luxenburg am 9. Mai 1763 allergnädigst erlassenen Diplome bezeugen, jeden Walachen zu Freuden = und Dankbarkeitsthränen, und zur unerschütterlichen Treue verbinden.
5. Wenngleich diese höchstväterliche und heilsame Anstalten in wenig Jahren sehr erfreuliches Gedeihen gewannen, indem die Ordensmänner die höheren Studien theils zu Rom, theils auf der Wiener Universität, theils auf andern Akademien anzuhören, und einen so hohen Grad der Gelehrsamkeit und Bildung zu gewinnen vermochten, daß der Clerus nur aus deren Mitte seine Bischöfe zu wählen sich veranlaßt fand; wenngleich die bischöflichen Geschäfte und die geistliche Lehranstalt zu Blasendorf unter den thätigen Händen der Basiliten erfreulich von Statten gingen: so war dieses alles doch nicht hinreichend eine so große Anzahl Priester und Volkslehrer zweckmäßig auszubilden, als die ausgedehnte Diöcese erheischte, und das solange verwahrloste Volk benöthigte.

Um diesem Uibelstande daher für die Zukunft begegnen zu können, hat Bischof Aaron de Bistra sein ganzes durch beispiellose Entbehrungen und weise Gebahrungen gesammeltes Vermögen gewidmet und den Clerus nebst den Vermöglicheren des Volkes zum Beisteuer mit einem solchen Erfolge aufgefordert, daß im Balden eine Summe zu Stande kam, worauf ein ganzes Volk Kutfalva genannt, im Unteralbenser Comitat um 32.000 Gulden CourMze eingekauft, welches dann durch den oberwähnten Bischof zu Errichtung und Unterhaltung eines Diöcesanseminars gewidment und testirt wurde.

Diese Widmung hat mittelst Allerhöchsten Diploms Weiland Ihrer Majestät der Kaiserinn Maria Theresia Dto Wien am 14. Dezember 1769 die Allergnädigste Bestättigung erhalten und das Seminar auch andere Widmungen und Zuflüße gewonnen, worunter die von der unvergeßlichen Kaiserinn Maria Theresia bei St. Barbara in Wien allergnädigst verliehene Stiftung die vornehmste ist, welche demselben auch jetzt 1200 Gulgen CMze jährlich einträgt.

6. Nicht lange darauf wurde nach der höchstväterlichen Einsicht und Höchstweisen Kaiserlichen Absicht ein Nationalschulendirector für die ganze unirte Diöcese angestellt — demselben zur Pflicht gemacht, auf Errichtung der Gemeind- und Normalschulen dringen zweckmäßige Schulbücher zu verlegen und unausgesetzt Lehrcandidaten zu bilden, und.
7. Schlüßlich sind mit der heiligen Union dem Clerus alle altherkömmlichen vortheilhaften Gebräuche und Rechte der morgenländisch walachischen Kirche, die den 4. Hauptpuncten der Union nicht entgegen wären, allergnädigst belaßen und bestätiget worden, worunter das morgenländische Kirchenrecht, Pravila genannt, und die alljährliche Diöcesansinode das vorzüglichste Vorrecht und die nothwendigste Anstalt waren und sind, welche alle juridischen Rechnungs = Sitten = und Glaubenssachen als Höchste kirchliche Instanz mit Vorbehalt des des Majestätsrechtes zu ordnen, zu entscheiden und zu beschließen pflegte, wie es dieselbe Pravila und die walachische Kirchengeschichte lehren, dann die Convocatorien zu dieser Sinode mit den darin vor und nach der Union zur Stande gebrachten Canones oder Beschlüße beweisen und bekräftigen. Diesemnach war der unirte Bischof nach den Landes = und Volksverhältnissen hinlänglich begütert, das Diöcesanseminar dermaßen dotirt, daß es bei guter Verwaltung der Einkünfte soviel Cleriker unterhalten konnte, als solche zum Ersatz der Pfarrerstellen mit wohlgeeigneten Individuen erforderlich wären.

Zu Lehrer der Gimnasial-philosophischen und theologischen Studien gleich andern geistlichen Lehranstalten so wie zum Unterhalt der Gimnasialschulen war der wohldotirte Basilitenorden entsprechend bestellt, mit dem Gimnasio eine sistematische Normalhauptschule nebst Lehrpräparandenanstalt verbunden, wo die Landessprachen vorsonderlich aber die deutsche und ungarische gelehrt werden sollten; endlich zur Beförderung des Elementarunterrichtes in mehreren Orten des Landes zweckmäßige Trivialschulen errichtet und in Errichtung von mehreren begriffen, und über alle diese heilsame Anstalten wachte und waltete die oberwähnte Diöcesansinode.

Diesemnach hatte die unirte Diöcese alle Hilfsquellen und Mittel zur gleichen Blüthe mit den übrigen Diöcesen der großen kaiserlichen Monarchie zu gelangen durch die kaiserliche Huld Gnade gewonnen daß jedermann fest zu glauben und zu hoffen sich bewogen fand, daß dieselbe im Balden die erwünschte Blüthe erreichen werde.

Leider aber nur zu wenig Zeit war gegönt dem allgemeinen Wunsche und dem hohen Zwecke gemäß dieser heilsamen und hofnungsvollen Anstalten sich zu erfreuen, indem bald darauf ein Theil derselben in ihrem Fortschreiten gehemmt, der andere aber beinahe zerstört wurde, welches umso schmerzerregender ist, als es eben durch die zu deren Beförderung und Befestigung Berufenen veranlaßt wurde und zwar:

Die bischöflichen Güterverwalter haben zwischen ihm und den Klostermännern wegen der von allen bischöflichen Frohnbauern dem Kloster gebührenden Zehentabgaben Differenzen erreget, welche unter Höchstseligen Andenkens Kaiser Joseph damit endeten, daß das Klostergut dem Bischofe zur Verwaltung überlaßen, die Klostermänner und Professoren in baarem Gelde ausbezahlt, die Auslagen

der Schulen bestritten, und der jährliche Rest davon zur Bildung eines Schul = oder andern gemeinnützigen Fondes nutznießlich angelegt werden sollte.

Inzwischen resignirte Herr Bischof Majer und Johann Babb gewann dessen Stelle als erster Bischof aus dem Weltpriesterstande. Dieser hat dem allerhöchsten Entschluße von 12. Februar 1781 gemäß das obberührte Klostergut gegen 2600 jährlichen Betrag und bei dieser Gelegenheit auch das eigentliche Seminarialgut Kutfalva am 2000 Fl und die übrigen anderwärtigen Besitzungen und Einkünfte um den Gesammtbetrag von 3400 Fl unter dem Titel einer bessern und für das Seminar vortheilhafteren Verwaltung laut Contract von 19. Juli 1784. auf 15 Jahre und nach deren Verlauf auf unbestimmte Zeit an sich gebracht.

Hiedurch sind die Einkünfte der Ordensbrüder dermaßen geschmällert worden, daß die geschickteren einer bessern als mit dem ihnen entworfenen Gehalte erschwinglichen Lebensart gewohnten Ordensmänner das Kloster verließen, um anderwärts ihr Fortkommen zu gewinnen, die andern aber als Professoren nach und nach darin abstarben, daß im Jahre 1812 nur ein einziger Benedictus Fogorassy lebte; denn wohlgeeignete Novizen fanden sich bei dem geringen Gehalt ohne andere Aussicht nicht so leicht ein.

In die durch den Abgang der Basiliten erledigten Professorenstellen sind verschiedene Weltpriester und neuausgetretene Cleriker angestellt, diese nach einigen Jahren zur Beförderung und Verbesserung ihrer Subsistenz wieder anderwärts versetzt worden, da sie als solche mit den entworfenen jährlichen 200 Fl insonderheit in Valuta nicht lange bestehen konnten.

Der Erfolg der Lehranstalt konnte daher bei so häufigem Wechsel der Professoren vorsonderlich da, wo das Studium der Erziehungskunde der Lehrmethode und Catechetik nicht bestanden hat, wie auch jetzt nicht entsprechend bestehen, nur sehr gering ausfallen.

Das oberwähnte gut dotirte Seminar nachdem dasselbe seiner unbeweglichen zehnmahl mehr eintragenden Güter entblößt wurde, hat ebenfalls kein erfreuliches Loos getroffen.

Es mußte nur aus dem oberwähnten Betrag aus dem Relutum der Theresianischen Stiftplätzen und aus andern kleinen Zuflüßen unterhalten werden, welche alle vorsonderlich nach der Devalvation und Erhöhung der Preise der Zeuge und Lebensmittel, so wie bei der bestehenden schwachen Manipulation der Seminarialvorsteher schwer und später gar nicht auslangen konnten.

Um diesem Uibelstande steuern zu können, wurde den Klerikern ein Kleidungsstück nach dem andern bis auf die einzige Klerika und auch diese bisweilen den jüngern entzogen. Sie wurden früher entlaßen, und bisweilen im 2ten Jahre von Studien dispensirt, endlich deren Anzahl vermindert, und um den jährlichen Bedarf an Seelsorger decken zu können, wurde fortgefahren wie in den finsteren Zeiten, Männer ohne alle Wissenschaft neben einem Sittenzeugniß und Recomandation des betreffenden Erzpriesters zu Priestercandidaten, Moralisten genannt, aufzunehmen, nach einem 6 bis 7 monatlichen Lehrkurs zu Priester zu weihen, und als Pfarrern gleich den Klerikern anzustellen, welche wie leicht einzusehen ist, dem Prediger- und Catechetendienst keine Genüge leisten können.

Endlich nachdem der erste wohlgeeignete vor Sr Majestät dem Kaiser Joseph selbst angestellt gewesenen Normalschulendirector Dor Sinkai diesen Posten, ohne einen gleichen Nachfolger zu gewinnen, verlaßen hat, ist zu Blasendorf die Lehr-

präparandenanstalt ganz eingegangen, die Normalschule ungemein geschwächt, und die in der Diöcese in mehrern Bezirken bestandenen Trivialschulen kaum im Angedenken beibehalten worden.

Die oberwähnte jährliche Diöcesansinode ist aus verschiedenen Ursachen in manchen Jahren ausgeblieben, unter dem selig verstorbenen Herrn Bischof Bobb nur dreimal durch besondere Umstände veranlaßt, abgehalten, und die Pravila durch die neueren Capitular Dommhern in Consistorialgerichten außer Acht gelassen worden.

Die sachkundigeren Erzpriester und Vikarien, denen das allgemeine Kirchenwohl mehr am Herzen lag, haben sowohl bei verschiedenen Gelegenheiten, als auch in der 1792. unter Präsideo des obbelobten Herrn Bischofs abgehaltenen Diöcesansinode nöthigen Vorstellungen zu machen nicht unterlaßen.

Womit die mehrerwähnte Diöcesansinode alle Jahre nach alter Sitte abgehalten, die vornehmsten 12. Erzpriester als Repräsentanten derselben für dringende Fälle bestimmt, dann womit das ganze Einkommen aus den Seminarialgütern ausschließlich zum Besten des Seminars und des jungen Clerus, und die der Klostergüter nach der Absicht des kaiserlichen Fundators ganz zum Besten des Lehrordens und der Lehranstalt verwendet werden sollten, u.s.w.

Der für seinen Clerus väterlich gesinnte Herr Bischof ließ sich alles dieses wohl beherzigen, legte wegen alljährlicher Abhaltung der Sinode einige geringe Schwierigkeiten vor, ließ aber die oberwähnten zwölf Repräsentanten derselben freimüthig wählen, und bestättigte dieselben, versprach alle mögliche Verbesserung der Dinge und Befriedigung der Wünsche, und that wirklich mehr als man gedacht hatte. Er legte kleich darauf zu Gunsten des Seminars über 70.000 Fl. an, schenkte demselben nachträglich mehrere kleinere Beträge und vermachte zuletzt zum vollkommenen Ersatz des Mehrbetrags der verwalteten Seminarialgüter einen Wald Berkutz genannt, vom hohen Werthe, woraus dasselbe die in der Gegend so theure Beholzung auf mehrere Jahre oder gar Jahrzehende beziehen, und hiedurch ein bedeutendes Geld ersparren konnte. Für das Kloster legierte er ein Capital, welches demselben 400 Fl. CMZ jährlich einträgt.

Von den aus diesen verwalteten Fundationalgütern noch erübrigten Geldbeträgen legte er den Schulfond von unbekannter Größe an, und bedachte wohl auch die Cassa der Cathedralkirche.

Ferner gründete er mehrere Stiftplätze für vorzügliche Jünglinge der Diöcese in den Seminarien zu Maros Vasarhely, Karlsburg und Klausenburg, ließ mehrere Kirchen auf eigene Kosten, vorsonderlich in den Städten, wo es die dringendste Nothwendigkeit erheischte, aufbauen.

Endlich stiftete 1807 das Blasendorfer Domcapitel, nahm darinnen zum guten Beispiel für die Zukunft und zur Aneiferung der gebildeten Mitglieder seines Clerus zur Sittlichkeit und Thätigkeit iseben der verdienstvollsten und geschicktesten unter den Vikarien und Erzpriestern auf.

Die wohlgetroffene Wahl und die unverhoffte glänzende Anstalt, das ansehnliche auferbauliche Betragen des Herrn Bischofs wirkten auf die Umgebung der Untergebenen sosehr, daß alle ein Muster der Ordnung, Thätigkeit und Sittlichkeit schienen.

Derselbe starb 1830. allgemein betrauert, nachdem er den sogenannten Klerikalfond gestiftet und demselben noch 1828. sein ganzes bedeutendes Vermögen

testirt hatte; dessen Größe und Anwendung dem betheiligten Klerus wieder noch unbekannt ist.

Die ersten sieben Dommherren führten nebst den Canonicalgeschäften stets 2 bis 3 andere chirarchische Dienstgegenstände, meistens ohne anderweitige Zulagen. Sie besorgten tourweise den Dienst des Ortspfarrers, des bischöflichen Sekretärs, des Seminarialrectors; sie dienten als Professoren der ganzen Philosophie und Theologie, dann als Prodirectoren der ganzen Lehranstalt, und ihre Verwendung war allenthalben derart, daß die Fortschritte der Lehranstalt sich zusehends erhebten, wie es im ganzen Lande bekannt ist.

Bei diesen vielen Geschäften lebten sie sehr einfach und eingezogen, betrugen sich gegen den Herrn Bischof achtungsvoll gegeneinander freundlich, gegen den übrigen Clerus würdevoll, herablassend und in ihren Handlungen billing und gerecht.

Alle diese biedern Dommherren starben sowohl vor, als gleich nach dem seligen Herrn Bischof, noch vor der Besetzung dessen Stelle ab, und mit ihnen sah man auch manches Gute verschwinden.

Ihre vorsonderlich nach dem Tode des Stiffters gewählten Dommherren waren den erstern minderähnlich, von geringeren theoretischen und practischen Kenntnissen, für sich und die ihrigen mehr, zu schweren Geschäftsarbeiten minder gewogen, dabei aber anspruchsvoller; einige sprachen über die Mängel ihrer Collegen und sogar über die Verwaltung des obbelobten Herrn Bischofs vor verschiedene Clerikal und weltliche Personen, und vorsonderlich einer, der die Wünsche des bescheideneren Clerustheiles wohl kannte, sprach bei verschiedenen Gelegenheiten derselben ans Herz, welches umso angreifender war, als er ein eifriger Prediger, streng sittlicher frommer Priester und gerechter Mann zu seyn, sehr weing Anverwandte zu haben schien, und deren keinen bei sich hielt.

Seine gegen verschiedene Erzpriester, Priester, junge Professoren und selbst Cleriker in den Vorlesungen gegebenen Äußerungen und Wünsche lassen sich auf nachstehendes reduciren.

a) Daß der durch die vielen Anverwandten des Bischofs und der Dommherren, sowie durch andere schmeichelnde Clienten eingeschliechene Nepotismus und Clientismus die besten Individuen des Clerus zu schmerzhaft drücket, und auf die ganze Diöcese, corsonderlich aber auf die Lehranstalt höchst nachtheilig wirket; er habe auch einige wenige Neffen, aber weil sie von reformirten Müttern und in der reformirten Religion erzogen worden sind, dieselben nicht als Anverwandte, sondern nur als Nebenmenschen betrachte und liebe.

b) Daß es zur größten Herabwürdigung des Priesterstandes gereiche, daß der Herr Bischof das sehr einträgliche Blasendorfer gut abgesondert verliehen habe, und

d) Daß es zum größten Nachtheile der Schulen und der Diöcese diene, daß man den Basiliten Lehrorden sinken läßt, junge oft minderqualifizierte Professoren statt der Basiliten anstellt, und dieselben in kurzer Zeit wieder alböset, die Klostergüter seyen ausschließlich zum Unterhalt der Basiliten als Lehrer oder anderer stabiller erprobter Professoren und zur Beförderung der Lehranstalt von dem durchlauchtigsten Kaiserhause allergnädigst verliehen, und bestimmt mit dem Beifügen, daß der alljährliche Rest des Einkommens entweder zur Gründung eines Schulfondes oder einer andern gemeinnützigen Anstalt für diese Diöcese

angewendet werde. Der Herr Bischof sollte also einen größern Betrag dafür entrichten oder das Klostergut herausgeben, um entweder durch die Ordensbrüder zweckdienlicher verwaltet oder an die Meistbiethenden in Pacht überlassen zu werden, womit der entfallende Mehrbetrag der Absicht des seligen Fundators ganz entsprechend, nicht aber zu Bereicherung der Anverwandten und Clienten gemißbraucht werden sollte.

d) Daß der höchstselige Kaiser Karl 6er für die angemessene Subsistenz des unirten Gischofs das sehr einträgliche Blasendorfer gut abgesondert verliehen habe, und es ihm genügen müsse.

e) Daß das Seminar nebst der ansehnlichen Theresianischen Fundation von jährlichen 1200 Fl. und andere Capitalien noch das ansehnliche Dorf Kutfalva nebst andern kleinern Parzellen um Blasendorf herum als ein reeles, unantastbares vom Bischofe Aaron und andern testirtes Eigenthum habe, welches jährlich zehnmal mehr einträgt, als der Herr Bischof als Verwalter dem Seminar verabreichen läßt; er kann sich daher nicht vorstellen, wie der Herr Bischof bei einem so großen Vorenthalt des fremden Gutes sein Seelenheil erhoffe.

Mit dem reicheren Einkommen dieses Seminars und mit dessen bedeutenden Barschaft sollte das Seminarialgebäude bis auf soviel Individuen erweitert werden, als zur Besetzung der Priesterstellen mit erwünscht ausgebildeten, absolvirten Klerikern nothwendig wären, damit die ungebildeten Moralisten, die ihm ein Gräuel wären und zum Nachtheil der Religion und des Staates dienen, aufhören mögen.

f) Daß die von dem Bücher Censor Peter Major herausgegebene, walachische Kirchengeschichte, welche sehr viele nützliche Kenntniße enthält, und ohnehin in mehreren Händen der Diöcesanen und auch in andern Ländern sich bereits befindet, nicht unter Verboth behalten, sondern nach Erläuterung einiger allenfalls widerlegbaren Puncte dem allgemeinen Wunsche gemäß frei und feil gegeben werde, und andere mehr.

Der Mann dieser Äußerungen und Pläne wer der damalige Dommherr und nunmehrige Herr Bischof Johann von Lemeny.

Diese nebst einigen andern Umständen, durch die junge Professoren und Cleriker, welche von Blasendorf aus im fanzen Lande zerstreut angestellt waren, von der besten Seite aufgefaßt und in der besten Absicht auch andern mitgetheilt hatten zur Folge bei der Bischofswahl 1832 die überweigende Stimmenmehrheit für denselben gehabt.

Man vernahm seine Ernennung mit herzlicher Freude, man begrüßte denselben bei der Instalatio nmit herzerhebendem Enthusiasm, indem man hoffte und wünschte, daß Hochderselbe an diesem Freudentag nicht nur mit Realisirung wenigstens einiger seiner von a bis f oberwähnten Äußerungen und ihm wohlbekannten gemeinschaftlichen Wunsche des Clerus demselben gratifiziern, sondern ihm auch

g) den ganzen Zustand alleröffentlichen Diöcesanfundationen und Cassen, so wie auch die sehr reich bewußte Babbische Verlaßennschaft nebst deren Abhandlung zur Kenntniß bringen und auch die daran Betheiligten nahmhaft machen werde; leider aber eben dieser Tag wurde der Anfang aller bisherigen unbeschreiblichen Leiden und Schmerzen des ganzen Clerus.

Des 15. Julii 1833 als den 1en Tag nach der höchstfeierlichen Instalation wurde zu Blasendorf die gewöhnliche Diöcesansinode abgehelten, in deren 16 Beschlüssen, Canones der großen Sinode genannt, die unvermuthete Täuschung sich zeigte;

denn von allen obangeführten Äußerungen und Wünschen war nur kürzlich vom Seminarialgut Kutfalva im 12. Beschlusse die Rede, daß hohen Orts angesucht werden sollte, womit dessen Einkommen während Erledigung des Bisthumes nicht wie von dem eigentlichen bischöflichen Gut dem königlichen Fisko, sondern dem Seminar zukommen möge, welches auch in Druck hinausgegeben wurde; Nachstehendes aber, um nicht so sehr zu verbinden, sprach nur der Herr Bischof aus. „Dieses Gut gehört freilich dem Clerus und dem Seminar; aber werde der Clerus noch das Seminar können es gehörig verwalten diesemnach wollte er selbst durch einen seiner Herrschaftsbeamten verwalten und dem Seminar die bisher üblichen 2004 Fl. CMZe jährlich verabfolgen, das Seminarialgebäude gleich erweitern nur bis zur Vollendung des Baues jedem austretenden Cleriker eine Abfertigung von 20. Gulden, nach vollendetem Bau aber von 40 Gulden Conv. Münze verabreichen."

Diesemnach, weil kaum 10 bis 15 Kleriker jährlich austreten, hat Hochderselbe während des Baues 200—300, darnach aber 400—600 Fl. mehr versprochen, und zu dessen Bekräftigung auch einen Baumeister zur Entwerfung des Planes herbeigerufen; aber um nicht lange bei den Fundationalsachen und Gemeingüter in der Sinode zu verweilen, wurde ihm 15. Punct kürzlich angegeben, daß in Folge des Bobischen Testaments, wodurch dessen ganzes Vermögen dem Clerus legirt wurde, beschlossen sei, daß die Erzpriester und viceErzpriester so wie die verdienstlicheren und ärmeren Priester einen jährlichen Gehalt zu beziehen haben; welche aber jene Verdienstlichere sind, und wie viel sie beziehen, und wie groß die Bobische Verlassenschaft war, wie es abgehandelt, verwaltet wurde, und wieviel sämmtliche Diöcesanfundationen betragen, eintragen, und wie sie angewendet werden, ist aller Erwartung ungeachtet nicht berührt worden, sondern man ging laut 16. Punct schnell über auf Verleihungen von rothen Binden, sowohl an die 6 früheren, als auch an die 12. neubeförderten und zugleich auch Consistorial=Assessoren ernannten Erzpriester, worunter einige ihrer Jugend, geringen Verdienste und Fähigkeiten wegen dem Blasendorfer Publicum dermassen auffielen, daß jemand dem Wasseresel des Seminars auch eine rothe Gurt umband, und auf den öffentlichen Platz herumlaufen ließ, welches ein bedeutungsvoller Wink für Männer von Gewissen und Character seyn konnte, um wenigstens für die Zukunft kränkende Präterirungen der verdienstlicheren Männer und ärgerliche Erhebungen der Clienten sorgfältig zu vermeiden.

Die überbegünstigten Impetranten verliehen freudig die bischöfliche Residenz, die bescheideneren, sachkundigen Vikarien und Erzpriester zogen aber traurig und bedenklich in ihre Heimath, da es ihnen eine schlimme Zukunft ahnte.

Sie beobachteten eine tiefe Stille, und bemühten sich wenigstens in ihren Kirchensprengeln das Möglichste für das öffentliche Kirchenwohl beizutragen; die Uiberbegünstigten und zu früh Beförderten aber begannen übermüthig sigh Willkührdichkeiten in Disciplinar- und Kirchensachen zu erlauben, ihre älteren ver-

dienstvolleren Mitbrüder geringfügig zu betrachten und bisweilen nach auszuricheten.

Der Herr Bischof trat mit einem bei den walachischen und auch andern siebenbürgischen Bischöfen, die stets ein Muster der Demuth und Herablassenheit waren, bisher ungewöhnlichen Hofstaat und Prachtaufwand auf, welche indem Volke statt Ehrfurcht und Auferbauung Staunen erregten, den leichtfertigeren Theil des armen Clerus zur möglichen Nachahmung anzogen und spornten, und den bescheideneren Priestern eine traurige Bedenklichkeit umsomehr aufdrangen, als von Blasendorf ununterbrochen Auffallenheiten und Mißgriffe ausgestreut wurden.

Im Jahre 1838. als zur Homagialeidablegung Ser Majetät dem glorreich regirenden Kaiser Ferdinand 1en alle Vikarien und Erzpriester der Diöcese zu Blasendorf versammelt, einige Tage zugebracht, und eine kurze Sinodalsitzung abgehalten haben, hat der sachkundigere bescheidenere Theil derselben mit innigster Rührung eingesehen, daß die von a bis g obberührten Verheißungen des Herrn Bischofs und Wünsche des armen Clerus, nicht nur, wenigstens zum Theil, nicht erfüllt, sondern dem Clerus und der Kirche neue Kränkungen und Nachtheile durch die Verwaltung und Handlungen des Herren Bischofs und einiger Capitularherren herbeigezogen worden sind, und zwar:

1ens Weil in Blasendorf unter die Dommherren und in der Umgebung unter die vorrnehmeren Priester und Erzpriester heftig gesprochen wurde, daß alle öffentlichen Cassen und Fundationen durch den Herrn Bischof nicht nur ungemein schlecht besorgt, sondern auch auf Neben- und Privatzwecken verwendet, erschöpft werden, und Hochderselbe darinnen auch viel schuldig sey, so wurde der Fundationalzustand aus einem Protocoll durch den Dommherr Ratz heruntergelesen; woraus man nichts anderes entnehmen konnte, als daß es höchst unrichtig und der der Herr Bischoft in mehreren Cassen wirklich viel schuldig ist.

Nicht lange nach dem Beginn, dem der Leser auf einen Posten von 40.000 Fl. der Herr Bischof sagte, daß dieser Posten noch einmal vorgekommen wäre, der Dommherr Ratz als Verfasser dieses Protocolls verneinte es; der Herr Bischof bejahete es zum 2tenmahle, und ohne anderweitige Beweise wurde der Posten wie ein Heller ausgestrichen.

Dieses betrübte jene, die es wahrgenommen haben, und nach einem kurzen Wortwechsel ging man auf einen andern Gegenstand über, nämlich auf Beitrag zur Gründung eines Geistlichen=Defizienten= und Wittwenfondes, wozu, weil weder die nothwendigen Statuten, noch eine Rechnungs= noch eine Revisions Commission, vielweniger eine Superrevision aufgestellt, sondern auch dieser Geldfond der Verwaltung des Herrn Bischofs mit dem Capitel schlechtweg überlassen wurde, und weil man zuvor aus dem Ratzischen Protocoll eingesehen hat, wie gewagt es sey, öffentliche Gelder der Obsorge dieser Herren zu überlassen, einige vorsichtigere Erzpriester und der Rodnaer Vikarius keine jährliche Beisteuer, bis nicht dessen Verwaltung gehörig eingerichtet wird, versprochen, sondern darnach den entfallenden Betrag auf einmal zu erlegen versichert haben. Mehrere steuerten seither zu ein zu zwei Gulden jährlich bei, verlangten später die Auskunft über den Zustand des Fondes zum wiederhohltenmahlen, und erhielten bis heutigen Tag keine, so, daß nun auch dieses Geld der armen Priester in unsichere Hände

zu liegen, oder gar verschwunden zu seyn scheint. Endlich später hat man etwas Näheres über den Zustand der Bobischen = und Diöcesanfundationen erfahren, als:

a) Daß die Bobische große Verlassenschaft weder gewissenhaft abgehandelt, noch deren gelöseter Betrag gehörig angewendet wurde, und die meisten Effecten und theuren Weine die Messeabhandler selbst nach Belieben an sich begracht haben.

b) Daß denen meisten Capitular=Herren der Zustand der ihrer Aufsicht anvertrauten Diöcesanfundationen größtentheils unbekannt ist, sie sich dafür Niemanden verantwortlich glauben, und daß der Herr Bischof allein mit dem Dommhern Ratz diese Fundationalverhandlung an sich gezogen haben.

c) Daß im Jahre 1835. die Clerikal=Cassa ohne den in öffentlichen Stätsoblitionen befindlichen Betrag, dessen Interessen alle Jahre genau fließen, bei verschiedenen Grundherrschaften dieses Landes unter der Aufsicht und Verwaltung des königlichen Executors noch einen Betrag von 499.899 Gulden und dessen jährliche Interessen aber vom Jahr zu Jahr in Rückstand bleiben und das Dommcapitel seiner Pflicht gemäß zu deren Einbringung nicht arbeitet.

d) Daß im Jahre 1838 das reine Einkommen dieser Fundationen 54.724 Fl. CMze betragen hatte, davon nur 16.122 Fl. verausgabt worden, und was mit den übrigen 38.602fl geschah, unbekannt sey.

e) daß mit Ende des Militärjahres 1842. die Total Summe der Fundational Capitalien 400.203, die fließenden Interessen 21.154, und die bei den hierländigen Privat-Debitoren restirenden 34.561. Gulden CMze waren, und dazu, was mit 15 Obligationen. welche in den Jahren 1796, 1797, 1799 und 1802 gegen fünf, vier einhalb, und vier Prozente angelegten Betrag von 71.920fl so wie mit den im Jahre 1838, vor die Sinode gestrichenen 40.000 Gulden geschah, unbekannt sei.

Ferner war dazumhal der vorjährige Cassarest mit 18.544 Gulden übertragen und hiezu die verschieden eingegangenen jährlichen Interessen derArt in Empfang gestelltö daß sie mit dem obigen Rest 35.083 Fl CMze ausmachten. Hievon ist laut Rechnung des Capitular-Custoden für dasselbe Militärjahr 1842. an fließenden Besoldungen der Dommherren, Professoren, Erzpriester und andere Priester, so wie die Gebühren einiger Kirchen und Schulen, ingleichen die gratis Aushilfen undRemunerationen anderer Priester nebst 420 an Privaten ausgeliehen, eine Summe von 16.953, wovon 10.699 blos den Dommherren zufiel, verausgabt, daher nach Abschlag der 420 ausgeliehenen blos 5834 Fl dem übrigen armen Clerus zu Theil geworden, und auch diese Betheiligte sind grcßtentheils Anverwandte und Günstlinge des Herrn Bischofs und der Dommherren, denn die in der kaiserlichen Grenze eingeborenen und fungirenden Priester, so wie die in Fiskalorten befindlichen, welche für die mangelnde Portio canonica zu 200fl ab Aerario beziehen, der Nassoder Caplan im Zweiten und der Erzpriester zu Kudsier im ersten Walachen Regimente ausgenommen, bekommen keine diesfällige Zulagen, also mit dem damaligen Rest von 18.130 fl geschah und mit dem seitherigen viel bedeutenderen geschieht, ist unbekannt, wohl aber soviel erwiesen, daß denen um solche Raten ansuchenden verdienstvollen Priestern und Erzpriestern der oberwähnten Grenzmilitär und Fiscalortschaften wiederhohlt und schriftlich geantwortet wurde, daß ihre Verdienste wohl anerkannt werden, aber der Cassazustand erlaubet die Vermehrung der Betheiligten nicht.

2ens Daß der Herr Bischof das nun viel einträglichere Klostergut um den früheren geringen Betrag fortbehalte, für Anstellung guter stabiller Professoren für die

Gimnasial= und Normalclassen, so wie für den Unterhalt derselben nebst den Lehrrequisiten im guten Zustande wenig sorge, der Unterricht wegen Mangel an Heizung im Winter, welche dem Herr Bischof als Verwalter des Klostergutes obliegt, unersetzlichen Abbruch leide, und der jährliche Geldrest nach dem Sinne allerhöchsten Anordnung zum allgemeinen Besten nutznießlich nicht angelegt werde. Ferner, daß zwar die Catheder der Philosophie und Theologie bis auf jene der Moral- und Pastoraltheologie mit geschickten und eifrigen Professoren versehen sind, aber deren mögliche und erwünschte Fortschritte dadurch ungemein gehindert werden, daß die Gimnasial= und Normalprofessoren bin auf 2 sehr schwach sind, und die Kenntniß der Lehrmethode, der Erziehungckunde und Catechetick nicht im Mindesten besitzen, daher ihre Schüler nach 8 bis 10jähriger Zeit- und Geldaufwand ohne die nöthigen Vorkenntnisse zur Philosophie und Theologie gelangen, und auch da der Lerneifer dadurch erstickt werde, daß der Herr Bischof fortfährt, allerlei Individuen ohne oberwähnte Schulkenntnisse zu Priester=Candidaten aufzunehmen, in gute Pfarreien anzustellen, und denselben sich genigter und günstiger als den absolvirten Philosophen und Cleriker zu bezeugen, somit, daß die Lehranstalt nicht nur in einem Still= sondern auch im Rückstande oder gar im Sinken versetzt sei.

Daß der Herr Bischof seiner Verheißungen ungeachtet, das 10mal mehr eintragende Seminarialgut Kutfalva nebst den übrigen Parzellen, um den oberwähnten geringen Betrag durch seine Anverwandte und Günstlinge zu deren absichtlichen Bereicherung verwalten läßt, dem Seminar nicht nur den gewöhnlichen Betrag gehörig nicht verabreicht, sondern auch aus der bedeutenden Seminarialbarschaft, welche als der nunmehrige Herr Dommprobst Krainik vor 12 Jahren die Seminarial=Rectur übergab, ber 20.000 Gulden Conv.Münze betrug, theils ohne Interessen zu zahlen, für sich ausgehoben, theils zu andern Nebenzwecken verwendet hat. Ferner daß Hochderselbe anstatt dem Seminar, wie andere Bischöfe, etwas zu schenken, dasselbe um einen bedeutenden Theil des vom seligen Bischof Babb testirten Waldes Borkutz genannt, indem er solchen gleich nach seinem Amtsantritt auf Einmal abhauen ließ, gebracht habe, und zwer nachstehendermassen:

Der damalige Seminarial Präfect nunmehrige Dommprobst Krainik soll diesen Wald in Schläge eingetheilt haben, um mehrere Jahre oder gar Jahrzehende die Beholzung sparsam beziehen, und nach Abfuhr des so Ordnungs gemäß geschlagenen Holzes die Plätze zum neuen Anwuchs dem Herrn Bischof überlaßen zu können; aber der Herr Bischof, wenngleich Hochderselbe wohl einsah, daß das Seminar kaum den nöthigen Platz zur Aufbewahrung des einjährigen Holzquantums besitze, daher einen ganzen Wald nirgends unterbringen könne, hat wider alles Vermuthen der Wohlgesinnten, und gegen alle bittliche Vorstellungen des Seminarial Rectors die gänzliche Abhauung des Waldes anbefohlen, indem er anführte, daß der Grund dem Bischof, als dem rechtmässigen Grundherrn angehöre, und der selbe sich einen neuen Wald darauf zu zügeln beabsichtige, daher das Seminar den Wald wegräumen müsse, und weil das Seminar es nicht konnte, so ließ Herr Bischof durch die Frohnbauer gegen Halbscheid als Lohn den ganzen Wald auf einmal abhauen, dem Seminar so viel als es Raum zur Aufbewahrung hatte, das übrige aber für seinen Hofbeamten und Anverwandte und andern Bedarf zuführen.

Als ihm später diese Waldschwendung doch bedenklich schien, ließ derselbe es durch seine Leute ohne Beiziehung des betheiligten Seminars abshätzen, und versprach das abgeschätzte Holzquantum dem Seminar zuzustellen, und wenn gleich die Schätzleute als bischöfliche Unterthanen vor Furcht und Gust sehr gering den verschwendeten Wald abgeschätzt haben, so ist dem Seminar auch dieses Quantum von einer schelchtern Holzgattung und in mangelhaften Ausmaß rückgestellt worden, daß der mehrerwähnte Herr Präfect Krainik über sein Gewissen nicht bringen konnte, die Completirung zu bestättigen, welche dann von seinem Nachfolger dem bischöflichen Günstling Dommherr Bojer gewonnen wurde.

Von da rühren alle Verfolgungen und Bedrückungen des rechtlichen Herrn Dommprobsten Krainik von Seite des Herrn Bischofs und des Dommherren Ratz nebst deren Partisanen her, welche nicht nur auf seine Person sich beschränkt, sondern auf alle seine Anverwadten, Freunde, und sogar auf die armen Studenten, die er in seinem Hause und sonst zu unterstützen pflegte, ausgedehnt, deren mehrere unter den nun in Proceß stehenden Professoren und verstossenen Clerikern sich befinden.

Endlich gehört dem Seminar auch die Blasendorfer Buchdruckerei, woraus dasselbe den ganzen Nutzen ziehen sollte, aber das Seminar erhält davon, so wie in den uralten Zeiten, wo dieselbe wenig in Gang war, nur 240 Fl jährlich, der übrige Ertrag, welcher bei dem nunmehrigen starken Bücherabsatz bedeutend seyn muß, nebst dessen Verwendung ist unbekannt, und der Buchdruckerei Präfect nunmehriger Dommher Czipari wird keiner strengen Controlle und jährlichen Verrechnung unterzogen.

Schließlich werden zu Seminarial-Rectoren nur die Dommherren nach der Reihe, ob sie dazu taugen oder nicht, von drei zu drei Jahren angestellt, die Rechnungen auf ihre Autorität, ohne gehörige strenge Controlle, ohne genaue Gebührausmaß, Speiseordnung und Tagbuch über alle im Seminar befindlichen und genießenden Personen geführt, daher die Victualien und die Zeuge im Großen anderwärts verschwendet werden können; die Kleriker aber bis zur Erkrankung mit rohen, schlechten Speisen geplagt werden; daher rührt es, daß der Seminarial Präfect, Dommherr Barna mit seinem vice Präfecten Priester Arpadyi in einem halben Jahre 9.000 Gulden verausgabt und verrechnet haben sollen, wornach und bei längerer Deuer dieser Manipulation die Verminderung der Klerikeranzahl zu befürchten war.

Ein besonderer Kontrast! 50 Zöglinge in den hiesigen Militär Seminarien indem man ihnen alle Kleidungsstücke nebst der vorgeschriebenen gedeihlichen Kost verabreicht, können mit 2000 Fl jährlicher Dotation ein ganzes Jahr gehörig unterhalten werden; und die Blasendorfer Seminarialverwaltung soll mit mehr als 6600 Fl CMz jährlichen Einkommen 50 Jünglinge kaum unterhalten können, welche nu drei Viertel des Jahres im Hause zubrigen, die Hälfte davon sich mit hier gebräuchlichen sehr einfachen, daher auch wohlfeilen Fastenspeisen begnügen, mit einer Clerika, ein Paar Hosen, ein Par gemeinen Csismen alljährlich, und mit zwei Westen und zwei schwarzen Binden auf vier Jahre zufrieden stellen, weil Mantel, Kopfbedeckung, Wäsche und die übrigen Bedürfnisse sie sich aus Eigenem anschaffen müssen.

Die Revision dieser Rechnungen ist auch von der Art, denn dieselben werden in ein Protocoll zusammengebunden, dem Herrn Bischof oder in die Consistorialsitzung überbracht, von da einem Dommherren, der früher Seminarialrector war, zur Revision übertragen, welcher seiner eigenen seiner eigenen Manipulation wohl bewußt, sich entweder in strenge Prüfung nicht einläßt, oder das Protocoll so lange bei sich behält, bis der manipulirende Rector zum allenfalls nöthigen Nachschlag abverlangt, wo es entweder schlechtweg als revidirt und liquidirt erklärt, oder auch dies abgetragen wird.

ţens Daß der Herr Bischof die Erweiterung des Seminarialgebäudes sowie früher auch 1833 versprochen hat, und zur näheren Versicherung seiner Absicht den Platz messen, und durch einen Baukündigen auch den Plan des Gebäudes entwerfen ließ, aber statt dessen andere entweder ganz entbehrliche oder auf bessere Zeiten verschiebbare kostspielige Bauten unternommen habe, und dies nach der Meinung mehrerer theils um sich großen Ruhm zu verschaffen, theils um seinen Anverwandten, die dabei Rechnungsleger und Verwalter sind, zur Selbstbereicherung die sicherste Gelegenheit zu gewähren, theils um nach vollender Herstellung des Seminars auf 100 Kleriker, den 25 jährlich austretenden die zugesicherten 40 Fl in einem Gesammtbetrage von 1.000 Fl Conv. Münze jährlich nicht auszufolgen bemüssiget zu seyn.

Dergleichen entbehrliche Bauten sind

a) die Erweiterung der Cathedralkirche, Demolirung deren festen Thurmes und Aufführung zweier minderfesten bereits dem ganzen Gebäude Gefahr drohen, und über 42.000 Fl CMze gekostet haben, welches alles entberrlich war, indem für die geringe Blasendorfer Bevölkerung von ungefähr 1200—1200 Seelen zwei andere hinlänglich geräumige Kirchen da abestehen, und fie frühere Cathedralkirche für die ganze studirende Jugend mit Einschluß der Seminaristen und der Geistlichkeit mit zwei Drittel oder gar nur der Hälfte seines Raumes hinlänglich, während der andere Platz für die bei feierlichen bischöflichen Functionen etwas grösser zu seyn pflegende Volksversammlung genügend war, und für die wohlbekannte und durch sachkundige berechnete unumgänglich nothwendige Herstellung derselben hatte der selig verstorbene Bischof Babb laut 12. Punctes seines Testamentes 500 Fl bestimmt, welche bei guter Verwaltung ziemlich ausgelangt haben würder.

b) Das kostspielige Pfarrhaus nebst Mayerhof und andern Wirtschaftsgebäuden, welche hier blos um den verschwägerten Erzpriester Fülep nebst Familie in die Nähe zu bringen, aufgeführt wurden, da vermög Bobischer sehr weisen Einführung bestimmt war; daß mehrfach erprobter Ursachen halber kein verheiratheter Priester in Blasendorf unter die so vielen Ledigen angestellt, sondern die Ortspfarre wie anderwärts mit vielem Vortheil geschieht, durch die Dommherren der Reihe nach administrirt werden sollte.

c) Andere Wohn- und Wirtschaftsgebäude, welche für die mehr zum äußern Ansehen und andern Absichten, als zur angeblichen Erhöhung der Einkünfte vermehrten Dienstpersonen aufgeführt, neben welchen

d) das von oftbelobten Herrn Bischof Bobb zum Besten des Clerus, und, wie es hieß, zur Unterbringung der Normalschulen und Lehrer eingekaufte Hussaren Spitalgebäude zu Monora, der inneren Einrichtung, als: Öfen, Fenster, Thüre

u.s.w. zuerst beraubt, die man andern Nebenzwecken zuwendete, zum bedeutenden Nachtheile zu Grunde zu gehen gelaßen wurde.

5ens Daß gegen den ausdrücklichen Entschluß Sr k.k. Majestät vom Jahre 1824 wider die mit Einstimmung der Landesstände hinausgegebenen Gubernial Verordnung vom Jahre 1841, gegen den allgemeinen Wunsch und zur Auffallenheit für die übrigen Religionsgenossen und Nationen Siebenbürgens nicht einmahl in den rein bischöflichen Herrschaftsdörfern irgend ein Gemeindschulgebäude bei so vielen Mitteln der Unterthanen und der Grundherrschaft aufgeführt, und von Seite des Herrn Bischofs als Oberhirt und Sittenaufseher nicht allein die nöthige Vorbildung der Priester und Lehrer für den Schulunterricht außer Acht gelaßen, sondern solche auch absichtlich gehindert wurde, indem als Hochderselbe sich nachträglich nothgedrungen sah, das Studium der Pädagogie und Catechetick ins Seminar einzuführen, solches nicht einem der mehrern zu Blasendorf angestellt befindlichen Ackademikern, die sich mit guten Zeugnissen von der Wiener-Hochschule darüber ausgewiesen haben, und es zu ihrer eigenen Auszeichnung und Verdienstsammlung unentgeldlich vorgetragen hätten; sondern dem Dommherrn Bojer und dann seinem Schwager Erzpriester Fülep ausnahmsweise übertragen hat, welche beide ohne jemahls der Vorlesung dieses Studiums beigewohnt, und ohne gediegene Bücher darüber gelesen zu haben, welche nur in der deutschen Sprache, deren diese unkündig sind, sich hier befinden. Dann als der verstorbene *Wiener Theolog* und *Historie — Profesor Johann Ruhs* zu Blasendorf im Testamente seine bedeutende Sammlung deutscher, philosophischer und historischer Bücher zum immerwährenden Gebrauche seiner deutschkündigen Nachfolger in der Professur bestimmt hatte, war der allgemeine Wunsch und die Hoffnung, daß einer der Akademikern oder sonst deutsch-kündiger Priester zum Professor bestellt werde, darum einige auch anhielten, aber leider erhielt dieselbe der dieser Sprache ganz unkundige, und in der Historie der allgemeinen Meinung nach minderbewanderte überbegünstigte Professor Ladai; und dies that der Herr Bischof sowohl aus erwiesener Abneigung gegen den Dommprobsten Krainik als Vetter des *verstorbenen Professors Ruhs*, als auch gegen alle Priester deutscher Bildung, die als sehr moralisch, fleißig und für das allgemeine Beste der Schule und Kirche eingenommen gelten.

Diese biederen Männer nach mehrfachen Kränkungen und Präterirungen wurden durch den Herrn Bischof absichtlich in diese lange Procedur, die derselbe gleich Anfangs beilegen konnte, verwickelt, um sie von der Schule und seiner Umgebung entfernen, und statt deren ganz entgegengesetzte einführen zu können, wie es auch wirklich einstweilen geschah, indem ungeachtet dessen, daß der Moralitätsruf der meisten jetzigen Professorum tadelhaft ist, so sind auch ihre Kenntnisse dürftig und kein einziger die Erziehungskunde, die Lehrmethode und Catechetick angehört hat oder kann.

6ens Daß die Sittenlosigkeit in Blasendorf eingerissen hat, weil nachdem im bischöflichen Hofe gegen den bisherigen Brauch so häufige Gastereyen, bisweilen Hochzeitsmähler, Tanzbelustigungen und dabei ledige Priester mit verschiedenen Personen des andern Geschlechts nebst den bischöflichen gemeinen Bedienten von Sr Höchstwürden tanzen und sich herumtummeln sah, so haben auch einige Dommherren derlei Hochzeitsbelustigungen für ihre Anverwandten und Dienst-

mägde in ihren Häusern mit Beiziehung von Priestern und Klerikern nächtelang anzustellen, die zu Anverwandten und Günstlingen des Hofes sich rechnenden ledigen Priester in verschiedenen gemeinen Bürger- und Wirthshäusern solche Belustigungen und Tänze mit allerlei Weibspersonen zu veranstalten angefangen, wovon sie gegen Morgen durch Auspfeifen, Stein- und Kothwerfen nach Hause begleitet, und nach einigen Stunden ziemlich taumelnd dem Herrn Bischof am Altar assistiren gesehen wurden, ohne je von Hochdemselben zurecht gewiesen oder bestraft zu werden, welches alles auf das Allgemeine umso nachtheiliger wirken mußte, als in der kleinen Ortschaft Blasendorf jeder Schritt und Fehltritt eines Priesters gleich allgemein bekannt, und dann durch die aus allen Landestheilen dort befindliche studirende Jugend zur Ferienzeit im ganzen Lande, wie jede schlechte Nachricht verbreitet wurde.

Diese sind für die guten und verdienstvollen Priester umso kränkender und für das Publicum umso ärgerlicher, als solche in Ansehung ihrer Moralität stark bezeichnete Priester unter dem Herrn Bischof überbegünstiget und mit Präterirung der wissenschaftlicheren Wiener Theologen und der tadelfreien älteren und verdienstvolleren Priester so häufig befördert gröllen Vergehungen protegiert gesehen werden, daß mancher auszusprechen sich nicht weigert, „um gegenwärtig befördert oder ins Capitel aufgenommen zu werden muß einer nebst der Lauheit im Dienste auch schwachen Character und lose Sitten verbinden.

ens Nicht minder partheiisch kränkend und ärgerlich sind die Beneficienaustheilungen und Beförderungen, die unter diesem Herrn Bischof geschehen.

Daß Hochderselbe eine bedeutende nach seiner vorigen Verhaltung ganz unvermuthete Menge sowohl naher als weitschichtiger Anverwandten um sich gesammelt, und dieselben auf verschiedene, Posten ihrer Untauglichkeit ungeachtet in der gegen einen, Herrn Grenz Offizier ausgedruckten Absicht, um sich da einige Zeit die Finger zu lecken, angestellt habe, wobei sie aber nicht allein dieses Thun sondern auch an seine Subsistenz und Ehre so wie an das Herz des Clerusvermögens und hohen. Aerars nagen, daß er selbst oft darüber vor Mehreren zu beklagen und auch auszurufen veranlaßt fand: „stiehlt, stiehlt, aber laßt mir auch wenigstens soviel übrig, daß ich leben kann." Ferner, daß auch einige der übrigen zur Anverwandtschaft nicht gehörenden Bedienten gegen ihren Herrn sich dermaßen zu benehmen pflegen, daß derselbe von ihnen azzuhängen scheint und sie fast alle einen großen Viehstand und sonstiges Vermögen besitzen, während ihr Herr nicht nur nach Verhältniß des Gutes weniger, sondern auch bedeutende Pasivschulden hat.

Die *merkwürdigsten* dieser *Individuen* sind:

a) der bischöfliche Neffe und Rechnungsführer Joseph Manfy, der sich auffallend kostspielige Häuser in Blasendorf angeschaft und mit großen Vermögen prallt.

b) dessen Schwiegersohn Papp Ladislaus als Wirthschaftsverwalter in Nagy Cserged der einen sehr großen Viehstand und sonstiges Vermögen sich zusammengerafft, die Unterthanen aber erbärmlich verarmet und gemißhandelt hat, deren wiederhohlte Beschwerde bei dem Herrn / Bischof weder Eingang noch Erfolg fanden, daß einige in Verzweiflung gestürzt zur dortorts unerhörten Brandanlegung an die Gebäude und Früchte der Grundherren die Zuflucht nahmen.

c) Der Blasendorfer Güterpräfect Waida, welcher mit einem Balint als weitschichtiger bischöflicher Anverwandter 1834 als Verwalter des Seminarialgutes Kutfalva Verdacht erregend nach vorgenommener commissionellen Untersuchung nebst kostspieligen Wein und Vieh noch über 500 Stk Ducaten im Golde für sich auf die Seite gelegt hatte, nach deren Confiscation dieselbe des Dienstes entlaßen wurden.

Aber nicht lange darauf erhielt Balint seinen confiszirten Geldantheil zurück, und wurde zum allgemeinen Erstaunen und Aergerniß auf die Moral Theologie als Priestercandidat aufgenommen, und würde wenn ihm der Tod nicht gerafft hätte, als anerkannter Betrüger zum Priester geweihet worden seyn; Waida aber heurathete eine bischöfliche Neffin und wurde dafür zum Präfecten über alle bischöflichen Güter erhoben, wo er bis 1840 so viel Geld zusammenraffte, daß er ein Gut zu Szas Pintek im Werthe von 30.000 Fl und seither auch andere um große Beträge an sich brachte.

d) Nicolaus Molnàr, Verwalter des Seminarialgutes Kutfalva, der als früherer Leibbediente des Herrn Bischofs dessen Gunst sich dermaßen zu versichern wußte, daß er nicht allein die Unterthanen muthwillig gedruckt und verarmt, sondern sich auch ein Vermögen von ungefähr 60.000 Fl zusammengerafft haben soll, endlich.

e) Ivelin, der bischöfliche Hausbediente, besitzt ein bedeutendes Vermögen, und unterhält viel Vieh und eine Herde von 200—300 Schafe in der Umgebung von Blasendorf.

f) Und andere mehr, die müssig ihren Lebensunterhalt oder ihre Bereicherung vom bischöflichen Hof mit vielem Aergerniß beziehen, worunter die zahlreiche Manfische Familie die merkwürdigste ist, deren einige Glieder im bischöflichen Hofdienst stehen, andere aber auf andere aus dem Klerusvermögen und vom hohen Aerar besoldete Posten erhoben sich befinden und zvar der älteste Bruder als Rechnungesführer der Gutsverwaltung, der andere aber als Kirchendiener der Cathedralkirche mit 100 Fl Cmz, 3e als Normallehrer mit ärarischen Gehalt, wenngleich ärgerlich dem Trunk ergeben und unwissend somit fürs Lehrfach nachtheilig und der 4e als Consistorialnotär, dem die herlandes unumgänglich nothwendige Kenntniß der deutschen und ungarischen Sprache, in welchen manche Sinodalacte verfaßt sind, gänzlich mangelte. Ferner deren Schwager Fülepp, welcher blos, weil er die Manfische Schwester heurathete von einem mittelmäßigen Pfarrer zu Nandra gleich bei der bischöflichen Instalation zum wirklichen Erzpriester und Blasendorfer Pfarrer befördert wurde, wo er neben den über 300 Fl steigenden Pfarreinkünfte, womit er drückenden und hier streng verbothene Taxirungen der Kircheninsassen und Personen bei canonischen Visitationen, wofür er bischöfliche Dispens dazu vorgibt, verbindet, und einen Capellan zu unterhalten, dessen Gehalt von 80 die Erzpriesterzulage von 40 und als Professor der Moral- und Pastoraltheologie im Seminario die er gemeiniglich nur zur Winterszeit vorträgt, 300fl CMze aus der Clerikal-Cassa zu beziehen ermächtigt wurde, woraus andere vorsonderlich die in der Militärgrenze und in den Fiscalortschaften dienenden Priester und Erzpriester auch bei dem besten Verdienste nicht die mindeste Zulage gewinnen können.

Endlich die Söhne einer andern Manfischen Schwester, der Wittwe des Erzpriesters Stojan deren einer nun Klerikus, der andere aber als vice Rector

im Seminar seit längerer Zeit angestellt ist, aus dessen Victualienvorrath derselbe seiner Mutter nicht wenig zuzustecken, durch die Rectoren dem Herrn Bischof als *Plänarconsistorio 1844* angegeben, aber der Consistorialforderung ungeachtet der Herr Bischof ihn nich ablösen ließ. Alle diese, so wie die übrigen Günstlinge haben ihre eigene mehrfälltige Anverwandte und Befreundte, denen auch geholfen werden muß, und daher rührt es, daß die Anzahl der mehrerwähnten Aergernisse und nachtheiligen Moralisten deren Verminderung und gänzliche Aufhebung von Seite des Herrn Bischofs mündlich und schriftlich zugesichert, und doch die Diöcese mit derlei unwissenden Priestern derart vollgestopft hat, daß die studirende erwachsene Jugend und die Kleriker nach ihren mühsamen vielen Studien für sich keine günstige Aussichten vorsehen, daher voll Kränkung und Kummer den Studieneifer sinken lassen müssen.

Als die biederen Professoren dieses und die schändliche Manipulation der Seminarialrectoren einsahen, nur ihre Pflicht zu erfüllen glaubend, haben 1841 und 1842 bittliche Vorstellungen an das Consistorium und an Herrn Bischof um die mögliche Abhilfe eingereicht, welche zwar zur Folge hatten, daß von den gegen 100 als Moralisten concurrirenden wissenschaftslosen Individuen nur Ein Viertheil aufgenommen wurden, die Professoren aber einen harten Verweis und die Kleriker die größte Ungnade und Abneigung sich zuzogen, und der Herr Bischof mündlich und schriftlich gegen mehrere auch ämtlich äußerte, daß die Moralisten besser und ihm viel lieber als die Kleriker und diese gleich leeren Fässern seyen.

Als dazumahl der Seminarialrector abgelöst und der Ordnung nach der jüngere Canonicus *Popovits* folgen sollte, wurde dieser unter Angabe, daß er die Kinder seines Neffen, die denselben eines ärgerlichen Umganges mit ihrer Mutter verdächtig machen, um sich hält, und im Seminar unter die Kleriker herumgehen und zum Aergerniß dienen würden, beseitiget, und der berüchtigte Dommherr Ratz mit dem ausdrücklichen Befehl seine dem allgemeinen Rufe nach durch ihn selbst wiederhohlt zum Fall gebrachte und zum größten Aergernisse des Blasendorfer Publicums und der ganzen Diöcese dienende Neffinn *Anika* von sich und der ganzen Gegend zu entfernen, ale Seminarial- rector aufgestellt.

Dieser wegen seiner heftigen Leidenschaften einem Priester minder geziemenden Lebenswandel, auf seinen früheren Posten und selbst als Dommherr zu Blasendorf wegen seiner ärgerlichen Lebens- und Handlungsweise mit der verstorbenen Kantorswittwe *Revi* größtheils aber wegen Blutschande mit seiner oberwähnten Neffin Anika, dann wegen Mißhandlung der Priester und Kleriker faßt allgemein bekant und verhaßt, und durch den Herrn Bischof selbst mehrfältigen Klerikalpersonen als sehr bemackelt publicirte Mann, wozu noch der ärgerlichere die nunmehrigen Stürme beschleunigende Umstand kam, daß dieser, als er seine mehrerwähnte Anika schwanger sah, und daß er für den Thäter im Publico gehalten wurde, um es von sich abzulehnen, auf seinen Hausfreunden den Professor Czipar wälzte, wornach beide einen förmlichen Proceß in Consistorio und vor dem Herrn Bischof begannen, welcher, als die Partheien ihrer beiderseitigen Schuld bewußt, hängen ließen, und der Herr Bischof nebst den übrigen Dommherren dieses Aergerniß zu heben unter ihrer Obliegenheit hielten, zur Folge hatte, daß um beid eder verdienten Strafe zu entgehen, Professor Czipari

in der damahls erledigten Stelle Dommherr durch den Ratz verholfen werden sollte.

Dieser war künstlich genug, um alle Dommherren bis auf einen in sein Interesse zu ziehen, während der Herr Bischof mit einem Dommherren in der Minorität blieb, für seinen ehemaligen Bedienten und seitheriger überbegünstigten nunmehr aber zur großen Kränkung vieler ältern und verdienstvolleren Individuen und zum allgemeinen Aergerniß doch zum Dommherrn gewählten Theodor Sereny, und war schwach genug in die Stimmenmehrheit einzuwilligen, ohne pflichtgemäß auf das frühere Scandal und den noch nicht beendeten Schwängerungsprozeß zurückzuweisen; somit wurde wider alles Verhoffen zum größten Aergerniß des Publicums der junge Professor Czipar ohne jemals in einer Pfarre fungirt oder eine Pfarrfunction verrichtet zu haben, zum Dommherr 1842. erhoben. Der Nassoder Vikarius, von dieser Kaballe früher unterrichtet, hat sich redlich bemüht, dem Herrn Bischof die nöthigen Vorstellungen zu machen Monathen früher im Anschluße A zu machen, um den vorausgesehenen üblen Folgen begegnen zu können; aber alles war ohne Erfolg.

Der Dommherr Ratz ist also als Seminarialpräfect mit den obangeführten und andern Schulden belastet und allgemein verhaßt unter die Kleriker aufgetreten, unde hat sowohl diese, als auch die seit eher im Seminario die Kost habenden Professoren noch mehr gereizt, zuerst durch die Äußerung, daß er zur Bezähmung der Widerspänstigkeit der Kleriker und der Frechheit der Professoren das Geschäft übernommen habe, wornach die Professoren die Kost im Seminario zum großen Nachtheil verließen, dann daß er dem bischöflichen, der Geistlichkeit und den Klerikern nicht unbekannten Befehle gemäß die Anika nicht entfernt, sondern vielmehr durch Einquartirung bei der ohnehin notirten Wittwe Gyulay näher unterhielt, diesen beiden den Zugang ins Seminar verschaffte, den Klerikern zu deren Gesellschaft Gelegenheit in Absicht einer Heurath machte, und sogar verbothene Tanzbelustigungen zu Gunsten dieser Personen mit Beiziehung auch anhern ihresgleichen in Seminar unter die Kleriker veranstaltete, die bessern dafür einzunehmen trachtete und reizte, und nach wahrgenommener Abneigung dieselben schändlich verfolgte, mit öffentlichen Knien und Karenzen mißhandelte und verleumdete, worunter die Grenzer Peter Ianko vom zweiten Walachen Regimente und Körösy vom Szeckler Hussaren Regimente am meisten zu leiden hatten.

Dieser Letztere wurde bei der apostolischen Fußwaschceremonie am Chardonnerstag 1843 trotz dem bischöflichen Befehle von seinen Kameraden ausgeschlossen, diese durch das wahrgenommene Unrecht gereizt, wollten sich an ihrem Kameraden nicht verspotten laßen, bathen entweder um dessen Aufnahme oder um Ausschluß aller. Der Rector beharrte auf seine Verfügung, und als alle zum Heiligen Abendmahle bereits vorbereitete Kleriker nebst einer größeren Anzahl andächtiger Personen, die die heilige Comunion aus der bischöflichen Hand zu empfangen wünschten, dem Gebrauche nach niederknieten, und während die dem Herrn Bischof assistirenden Dommherren am Altartisch comunizirten, zeigte er dem Herrn Bischof, an, daß die Kleriker der Fußwaschceremonie sich nicht unterziehen wollen. Der Herr Bischof ließ sie durch den Diacon fragen, die Antwort war, daß sie sich gern unterziehen wollen, auch ihr Kamerad Körösy unter die 12. gezählt wird.

Der Herr Bischof sowohl hiedurch als auch sonstens durch den Dommherrn Rath über die Kleriker aufgebracht, äußerte sich noch beim Altar alle Kleriker zu entlassen und an diesem Tage nicht allein die übrigen unschuldigen Kleriker, sondern auch die andächtige Volksmenge des heiligen Abendmahles zum großen Aergenisse zu berauben, welches umso nachtheiliger wirke, als es durch die auf die Osterferien heimgehenden Studenten im ganzen Lande verbreitet wurde.

Die Kleriker beschwerten sich sowohl beim Consistorium als auch beim Herrn Bischof über den Dommherr Ratz und bathen um dessen Ablösung.

Als sie aber wiederhohlt abgewiesen wurden, verwendeten sie sich an die Person Sr Excellenz des Herrn Landes-Guverneurs. Dieser überschickte die Bittschrift dem Herrn Bischof mit der sehr klugen Andeutung die Sache im Hause beilegen zu wollen. Derselbe nöthigte aber die Kleriker ihr Gesuch zu widerrufen und 39 thaten es nicht; sie wurden daher bei der Sommerprüfung für entlassen erklärt. Sie meldeten gleich den Recurs an Seine Majestät, aber demungeachtet war ihnen von Seite des Herrn Bischofs publizirt, daß wenn sie binnen 2. Stunden das Seminar und das Blasandorfergebieth nicht räumen, durch Bauern und Heiducken hinausgetrieben werden, und weil sie weder reisefertig noch geprüft waren, so blieben sie im Hause ruhig.

Am andern Tag als an einem Sonntag als sie in der Kirche waren, ließ Rector Ratz die Kleider und sonstige Effecten der Kleriker vom obern Stock bei Fenstern hinauswerfen. Dieses wurde in der Kirche bekannt, worauf die Kleriker nebst allen Studenten die h. Messe noch beim h. Evangelium unter verschiedenartigen Ausdrücken verließen, so bemühete sich Dommherr Ratz die ohnehin erhitzten Gemüther zu überreizen und nannte sie Räuber.

Die Professoren dagegen ermannten die Jugend zur Ruhe und Ordnung mit einem solchen Erfolge, daß die heruntergeworfenen Effecten wieder hinaufgebracht wurden, die Kleriker sich ferner ruhig verhielten und die übrige Menge sich zerstreute, ohne etwas Uibereiltes zu unternehmen, welches bei einer andern Lehranstalt und solcher Jugend dieses Landes keineswegs ohne unangenehme Folgen abgelaufen wäre.

Der Rector entzog darauf den Klerikern das Eßen anstatt dessen aber erhielten sie auf Verwendung einiger von den benachbarten reformirten Adeligen und andern Freunden Brod, Käse etz. wendeten sich an Herrn Bischof abermals mit heftigen Ausdrücken und mit Vorwurf einiger seiner Mängel und sogar Laster, welches zur Folge hatte, daß der Rector ihre Verpflegung fortsetzen sollte, bis alle die Prüfung abgeleg tund sich reiserfertig gemacht haben.

Da war der Zeitpunct, wo dieselben zum Beweis der sowohl mündlich als auch schriftlich dem Rector Ratz un ddem Herrn Bischof gemachten Vorwürfe oder wenigstens zur Angabe aller jenen von denen sie sowas erfahren haben anzuhalten, diese streng herzunehmen und den Kleriken ein Stillschweigen aufzulegen gewesen wäre, aber weder der Herr Bischof noch die Capitularen wußten oder wollten die Sache gehörig behandeln, sondern ließen die Kleriker vom Klerikal Verband gelößt, vor Erbitterung in die Heimath gehen, deren mehrere die Unfälle und Aergernisse von Blasendorf ungenirt erzählten, bis sie zu einem bescheidenenen Priester oder Erzpriester kamen, der ihnen das Stillschweigen anrieth und geboth.

Nicht wenig trugen zur Erweiterung dieser Scenen die bischöflichen Günstlinge und jungen Erzpriester bei, indem sie solche auch andern Priestern und Kirchenpersonen die diese noch nicht erfahren hatten, zur Warnung, daß sie Erdichtungen seyn, aufzuzählen keinen Anstand genomen haben. Doch blieb alles nur in einem beschränkten Kreise unter die Geistlichkeit bekannt.

Die Professoren traten inzwischen sowohl vor das Consistorium als auch vor den Herrn Bischof bittlich und als Vermittler für die Kleriker vor, leider aber fruchtlos: alsdann reiseten die zwei vor kurzem aus den kaiserlichen Convict in Wien ausgetretenen Theologie Professoren Demeter Boer Dor Joseph Papp nach Wien und unterlegten Seiner Majestät dem Kaiser sowohl mündlich als schriftlich die bittliche Anzeige über die Blasendorfer Vorfallenheit, während die übrigen Professoren von Blasendorf sich entfernt, die Ferienzeit bei ihren Angehörigen oder Befreundten zugebracht haben und mit Ende September als dem nahen Cursbeginn, trafen alle nebst den Klerikern in Blasendorf ein, wo wenngleich der allerhöchste Auftrag, alle Kleriker wieder ins Seminar aufzunehmen, herabgelangt war, so wurden dieselben mehrere Tage verzögert, mit verschiedenen Drohungen herumgeführt und durch einige ihrer Gegner angestiftet auch mit Gewalt ins Seminar hineinzugehen, welches sie wohlweislich nicht that. Endlich ließ man sie hinein, wornach sie von Seite ihrer Rectoren und deren Partheigänger unter die Kleriker unbeschreibliche Drohungen und andere Qualen auszustehen hatten.

Professor Barnutiu hatte zu dieser Zeit einen 2en Angriff auf sein Leben auszustehen, welche beide nachstehendermassen sich zugetragen haben:

Dieser ist in Ansehung seiner Moralität, seiner Verwendung, Sprach und sonstige Kenntnisse einer der vorzüglichsten Priester der Diöcese, hat noch: unter dem vorigen Herrn Bischof zu dienen angefangen, sich als Professor der Philosophe und Consistorialnotär, dermaßen verdient gemacht, daß er zum Consistorialnotär ernnant wurde, wo derselbe den ganzen Geschäftsgang, den Zustand der Diöcese nebst der Handlungsweise der Consistorialisten und der bischöflichen Verwaltung genau kennen lernte. Der Ränke und Unbilligkeiten überdrüssig, bath er um den Rücktritt in die frühere Professur, was demselben umso leichter willfahrt wurde, als seine bisherige Stelle dem bischöflichen Neffen Stephan Manfy zufallen sollte.

Barnutiu lebte darauf ruhig und anspruchslos, hielt seine Vorlesungen regelmäßig und seine Zuhörer wurden öffentlich vor die Capitularen und gemeiniglich in Beisein des Herrn Bischofs als Local Director mit vielem Beifalle und ohne eine ämtliche Rüge geprüft.

Nachdem die Professoren in October 1842. wegen der auffallenden Vermehrung der unwissenden Priestern zum Nachtheil der Studirenden und der Kleriker eine bittliche Vorstellung dem Consistorio und dem Herrn Bischof unterlegt hatten, erschien später in dem Klausenburger Sontagsneuigkeitenblatt N° 448. eine förmliche Beschreibung über die Manipulation einiger Erzpriester und des Diöcesanordinariats mit Vermehrung der Moralisten nebst Pfarr- und Benefizienausaustheilungen, welche Beschreibung unwiderlegt blieb und alle Betroffenen ungemein kränkte, vorzüglich aber den Herrn Bischof eben in einem Zeitpunct berührte, wo derselbe von den ungrischen Sprachkämpfer bei dem hitzigen

Ausfall gegen die Siebenbürger Sachsen im Landtag hochbelobt wurde. Die Anverwandten und Hofdiener von Blasendorf besuchten hierauf ununterbrochen den Herrn Bischof in Klausenburg und endlich wurde Barnutiu als Verfasser dieses Artikels heimlich verdächtiget, gleich darauf der Hund seines Nachbars vermißt, dann einige Plankenbretter am Ende des Gartens gegen den Erzpriester Füllep weggenommen. In der Nacht darauf schrieb in seinem Geschäftszimmer gegen den Hof zu bis gegen Morgen, die andere Nacht begab er sich in sein Schlafzimmer gegen den Platz frühzeitig zu Bette und sein Bediente und zugleich Schüler Jacob Popp Grenzer vom zweiten Walachen Regimente schlief in dem Nebenzimmer. Dieser hörte spät in der Nacht in dem oberwähnten Geschäftszimmer einige ungewöhnliche Bewegungen und mehrere Stücke mit auffallendem Gepolter fallen; Er öffnete die Thür, und erschrack als er beim Fenster einen Menschen sah, der unter dem starken eisernen Gitter in der Mauer mit dem halben Körper sich ins Zimmer verkrochen hat; schrie um Hilfe mit seinem Herrn gegen die Gasse, worauf die Einbrecher alles in Stich lassend, sich nach mehreren Richtungen verliefen. Der in demselben Gebäude wohnende Capitularcustos schickte um den bischöflichen Prafecten Waida als dem obersten Verwalter daselbst.

Dieser entschuldigte sich seine Kinder und Frau in der Nacht nicht verlassen zu können, um den Thätern nachzujagen; alsdann kamen Bürger und Studenten zur Bewachung bis am hellen Tage herbei. Hierauf kamen einige Dommherren, sich über die Vorfallenheiten zu erkundigen, fanden die gebrochene Mauer, das gewaltig von seiner Stelle verrückte Eisengitter und daneben einen starken Balken, eine Leiter nebst einigen Stricken da liegen und sagten daß die Eigenthümer dieser Corpora de licti oder deren Angehörigen unbezweifelte Thäter seyen; diesemnach wurde gleich nachgeforscht und befunden, daß sowohl der Balken als auch die Leiter dem bischöflichen Schwager Erzpriester Fülepp angehören. Barnutiu verlangte aber später strenge Untersuchung vom Consistorio, wurde aber später abgewiesen und die Verdächtigung eines solchen Mannes und seiner Angehörigen untersagt. Derselbe begab sich hierauf zu seiner Ecxellenz dem Herrn Landesguverneur, Hilfe und Untersuchung anflehend, Hochwelcher gleich einen höhern Comitatsbeamten zur Untersuchung auf Ort und Stelle beorderte, welcher dort angelangt beim bischöflichen Präfecten abstieg und eine erfolglose Untersuchung vornahm.

Der Verdacht auf Fülepp und andere bischöfliche Höflinge nahm durch das tägliche Gespräch immer zu. Barnutiu glaubte sich in der Vakanzzeit ohne die Studenten nicht sicher, zog daher nach Nassod im 2. Walachen Regmte, um sich auch in der deutschen Sprache mehr zu verfollkommen, und später nach Hermannstadt und von da mit Anbeginn des Lehrkurses nach Blasendorf.

Als er da einmal vom Abendessen später nach Hause ging, wurde an ihn von 2. bischöflichen Hofknechten mitten auf den Platz ein zweiter Angriff versucht, welchem er durch Hilfgeschrei, Laufen und Selbstwehren mit dem beigehabten Regenschirm entging, bis die Wächter und andere Nachbarn zu Hilfe eilten, ihn der Gefahr entrissen, worauf die Thäter in den bischöflichen Hof, wo sie niemand anzugreifen getraute, sich zurückzogen.

Diese Angriffe wurden umso schneller im ganzen Lande ruchbar, als sich eben dazumahl die Schuljugend versammelte, deren Begleiter es nach allen Richtungen erzählten.

Während dieser Katastrophe haben mehrere Erzpriester nebst dem Vikarius Schulutz mehrfältig bittliche Vorstellungen dem Herrn Bischof gemacht, und um die Ausmittlung einer Sinode zur Schlichtung und Beilegung der traurigen Zerwürfnisse und Beschuldigungen gebethen. Der Nassoder Vikarius aber begab sich Anfangs October persönlich zum Herrn Bischof, macht demselben mehrere wohlgemeinte bittliche Vorstellungen, daß zum erwünschten Fortkommen der Lehranstalt die Gemüthsruhe der Professoren und der studirenden Jugend unumgänglich nothwendig sei, daher die Grundursache vor allerest zu beseitigen, somit sowohl der Rector Ratz als auch der vice Rector, bischöflicher Neffe Stojan, nebst dem Studienpräfecten Laday abzulösen, mit andern ganz Unbefangenen zu ersetzen, und zur Berathschlagung über die Beschuldigungen der Kleriker und Professoren eine Sinode zusammen zu berufen wäre.

Der Herr Bischof hat demselben zwar alles versprochen leider aber wenig gethan, und vielmehr ein Circulare sub N° 1080 in demselben Monathe erlaßen, worin der äußere Clerus aufmerksam gemacht wird, daß es einige gibt, welche schlechten Samen ausstreuen, und die Zeit kommen wird, wo das Ausgestreute für bloße Verläumdungen erwiesen, und dann die erwünschte Sinode durch denselben ausgemittelt werde.

Hiernach wurde die Neugierde auch in denen erregt, die von den Vorfallenheiten nicht soviel wußten daher durch Nachfragen der üble Same noch weiter gestreut; doch blieb es nur unter den Kirchenpersonen, die Gegend um Blasendorf ausgenommen, wo derselbe das tägliche Bauerngespräch ausmachte.

Als der oberwähnte Nassoder Vikarius wahrnahm, daß im Seminario keine Aenderung und Abhilfe getroffen wurden, wagte er auch schriftlich seine bittliche Vorstellung in der walachischen Sprache dem Herrn Bischof unter 18. 8^{br} 1843 sub B zu erneuern, erhielt aber keine Antwort, sondern wohl einige Vorwürfe schriftlich von den in diesem Schreiben berührten Studienpräfecten Laddy und vice Erzpriester Michael Krisan, welche den Beweis liefern, daß der Herr Bischof, statt den Einsender, wenn er etwas mindergegründetes angeführt hätte, zurecht zu weisen, sein unbefangenes Ansinnen den betreffenden jungen Priestern um sie gegen denselben aufzureizen entdeckt habe.

Demungeachtet als der Einsender abermahl vernommen, daß im Seminar immer schlimmer zugeht, daß der Herr Bischof die Zusammenberufung einer Sinode für überflüßig und nur ein hier ungewöhnliches sogenanntes Plänarconsistorio für hinlänglich erklärt hat, und als derselbe in voraus sah, daß hiedurch die Blasendorfer Differenzen nicht nur nicht beigelegt, sondern vielmehr übles Gemüth und Differenzen unter den dazu nicht gezogenen Erzpriester erzeugt werden wird.

Nicht lange darauf wurde das oberwähnte Plenarconsistorio auch zusammenberufen, welches wie voraus gesehen wurde, da dessen meisten Mitglieder theils befangen waren, theils zur Gegenparthei gehörten, keinen guten Erfolg für das allgemeine Beste und für die Herstellung der Ruhe hoffen ließ.

Zuerst haben die Kleriker dem hohen Auftrage gemäß um Verzeihung gebethen, die ihnen durch Se Höchstwürden zur allgemeinen Beruhigung auch ertheilt wurde. Die Sache der Professoren konnte aus mehrfälltigen Ursachen nicht vorgenommen, die Rechnungen über die allgemeinen Fonds und Cassen konnten wegen Unzulänglichkeit an Documente weder revidirt vielweniger liquidirt werden, sondern der Herr Bischof nebst den manipulirenden Dommherren wurden ersucht, die Rechnungsdocumente sobald als möglich zu Stande zu bringen und eine complete Sinode auszumitteln, welche alles gehörig discutiren und abhandeln sollte. Die Professoren sollten ohne Sinodalbeschluß nicht entfernt werden, wobei sie sich ruhing und ordentlich zu verhalten angewiesen wurden.

Endlich nachdem der Dommherr Ratz von der Rectur auf höheren Auftrag abgelöst wurde, haben die 2 älteren Vikarien Schulutz von Somlyo und Marian von Nassod nebst dem neuen Seminarial Rector Dommherr Popovits zur sicheren Stabilirung der Ordnung und Ruhe im Seminario dringend angetragen, zum zweitenmahle gebethen und zum 3. mahle um die Einprotocollirung angehalten, womit auch die 2 übrigen Subalterne nemlich Ladoy und Stoian als bedeutende Anstoßsteine der Kleriker aus dem Seminar abgelöst werden, aber ganz ohne Erfolg; denn der Herr Bischof allein wollte es für seinen Neffen Stoian nicht zugeben.

Dieses Consistorio hatte zur Folge daß mehrere der bisher gehörten Zerwürfnisse der Capitularen Aergernisse und allgemeine Nachtheile nun genauer wahrgenommen und verbreitet wurden, und daß die dazu nicht berufenen vice-Erzpriester über die Verhandlungen einen Grad von Argwohn und Gehäßigkeit gegen die dazu berufenen Vikarien und Erzpriester zu hegen angefangen, somit auch unter dem auswärtigen Klerus zwei sich gegenüber stehende Partheien bildeten, welcher Uibelstand leider auch jetzt und seit dem Monathe Mai in einem viel erbitterteren Grade fortdauert, weil der Großwardeiner Herr Bischof Erdely als Commissär auch nicht alle versammelt hat, so daß die Günstlinge wie die beiden jungen Erzpriester Krisan sammt Erzpriester Farago zu Marosvasarhely nebst einigen andern gegen die ältern Erzpriester und Vikarien als ihre ehemahlige Lehrer öffentliche Beschimpfungen und Verläumdungen auszustossen kein Bedenken trugen.

Diesemnach anstatt die erwünschten Rechnungen über die öffentlichen Kassen und Fonds zu bereiten, und für den Erhalt der erwünschten Sinode von Seite des Herrn Bischofs und Capitels bearbeiten, wurden zu Blasendorf die Unruhen unter der Klerikern und die ohnehin erbitterten Partheien der Geistlichkeit durch gegenseitige Erdichtungen und Beschuldigungen nebst Drohungen immer mehr angefacht und die gegenseitige Erbitterung auch auswärts unter die bedeutenderen Männer des Clerus auszudehnen und Partheien zu gewinnen getrachtet. Später im Winter d.J. traf sich zu, daß der unter die Beschwerdeführer mitbegriffene Professor Mark von denselben zur Gegenparthei überging, bisweilen die Höflinge besuchte und von ihnen bewirthet wurde. Einmal kam er von dort nach Hause und ließ muthwillig seine Außenthür gegen den Gang offen, um die darin spazirenden Kameraden zu necken.

Es kam eine Rotte derselben bis zur Thür und Professor Papp Joseph machte dieselbe etwas heftig zu. Da trat Mark mit einer geladenen Pistolle hervor, spannte

und als die Anwesenden inzwischen schrien und droheten, drückte er erschrocken los, und der Schuß fiel nächst dem Kopfe des genannten Professors in die Wand, worauf dieser jenem die Pistolle abnahm und dem Prodirector mit der Anzeige des Vorfalles zur ferneren Verfügung übergab, welcher dann eine förmliche Untersuchung angestellt und später diese Acten dem Herrn Bischof vorgelegt hat, woraus die völlige Unschuld des Beschwerdenführers und das Criminalvergehen des Mark dargestellt wurde.

Dieses schien den Herrn Bischof zu beruhigen, da derselbe auf frühere Angabe des Thäters ganz anders höheren Orts angezeigt hatte. Höchselber trat daher in aller Eile die Reise nach Klausenburg an, wurde aber auf dem Wege unglücklicherweise umgeworfen und dermassen beschädiget, daß er mehrere Wochen in N. Enyed das Bett hüthen mußte. Der Prodirector und Dommprobst Krainik löste inzwischen den Mark in der Professur durch einen andern Wohlgeeigneten ab, und übergab ihn dem Fiscus und die Sache war hergestellt.

Der Herr Bischof fuhr nach erhaltener Genesung von Enyed nach Klausenburg und von da nach Blasendorf zurck und ordnete alsogleich an, daß der für schuldig allgemein anerkannte Mark in die Professur wieder eingesetzt, die übrigen Professoren aber Papp Joseph, Boer, Barnutiu und Papp Ladislaus wider Vermuthen ohne angehört oder gerichtlich verurtheilt zu werden unter Angabe eines allerhöchsten Befehls durch andere minder eingearbeitete abgelöst, an geringe daher minder annehmbaren Pfarreien aufs Land hinaus beordert wurden wo sie kaum Ein Fünftl ihrer bisherigen Gehalte gewinnen konnten, und welche anzunehmen sie sich weigerten, einen Recurs an Seine Majestät ankündigten und ihren Kameraden Boer mit Zustimmung des oberwähnten ProDirectors Krainik und andern für das allgemeine Beste besorgten Individuen nach Wien absendeten, und eine unpartheische Untersuchungs Commission bei Sr Majestät dem Kaiser anfleheten. Der Professor Joseph Popp sowohl durch den auf ihn gerichteten Schuß als auch durch die unvermuthete Entfernung vom Professorate seinem innigst geliebten Geschäfte und Verweisung auf eine geringe Pfarre stark an Nerven und Sinnen erschüttert, gerieth in zeitweilige Geistesverwirrung, zog zu seinem vorhinigen Freunde dem Adeligen Gyarfasy nach Szancsaly über, und sprang später von der Zsedvejer Brücke in den angeschwollenen Kokelfluß und ertrank.

Dies machte eine große Sensation in der ganzen Diöcese. Man las in der Gazeta de Transilvania, daß der Großardeiner Herr Bischof Erdely zur canonischen Visitation in dem an Siebenbürgen grenzenden Szatmarer Komitat in Mai erwartet wird, und man erfuhr am Ende April von den auf die Osterferien von Blasendorf heimgegangenen Studenten, daß besagter Herr Bischof auf den 3. Mai in Blasendorf erwortet wird. Mit ihm trafen zugleich auch einige Erzpirester dahin. Den 4. und 5. waren Feiertage und dann wurden Zeugen vorgenomen. Nachdem dieser Herr Bischof der Geistlichkeit schon bei seiner Weihe zu Blasendorf aufgefallen war, schon dazumahl von Herrn Bischof Lemeny über einige Blasendorfer Professoren und Dommherren einseitig informirt, dieselben mit Worten gestichelt und den Dommherren anstössig gedrocht hatte, nachdem das Gerücht herumging, daß er nur auf Veranlassung des Herrn Bischofs Lemeny von Fürsten Primas von Ungarn beordert gekommen sei, dessen Einfluß in die hiesigen Diö-

cesansachen bisher unbekannt war; nachdem derselbe seine Sendung der Erwartung gemäß dem auswärtigen Klerus nicht bekannt gemacht hat, und gegen die Tabularinstruction in dem bischöflichen Hof als beklagten Theils abgestiegen war; so haben der Dommprobst und die Professoren mit den anwesenden 9 Erzpriestern nebst dem Nassoder Vikarius, der zwar nicht zugegen war, aber den Dommprobsten Krainik zur Anwendung aller erlaubten und zweckdienlichen Mittel auch in seinem Nahmen bevollmächtiget hatte gesetzliche Verwahrung den 6. und den 9. Mai eingelegt, den Recurs an Seine Majestät angekündiget, und sind auseinader gegangen. Derselbe hat mehrere Zeugen vorgenommen, einige beeidet andere aber nicht, und auch die Professoren und den Dommprobsten vorgeladen, die aber nach der eingelegten Protestation nicht erschienen sind. Später sind mittelst eines Circuls alle Erzpriester und viceErpriester aber in einer so kurzen Zeitfrist nach Blasendorf berufen, daß mehrere und vorsonderlich die entiernteren nicht eintreffen konnten, wobei einige Krankheitshalber nicht erschienen und die 9. welche die Protestation unterschrieben, wurden gar nicht eingeladen. Diesemnach hat eine Sinodalversammlung über 40. Köpfe fast alle bischöflicher und Ratzischer Parthei in Blasendorf Statt gefunden, denen wurde ein Operat in der lateinischen Sprache schnell vorgelesen, was mehrere auch nicht verstanden, und dann der Herr Bischof und Dommherr Ratz für unschuldig, die Rechnungen alle für richtig und liquid erklärt, und die Gegenparthei wenngleich unangehört condemnirt.

Diesen Beschluß und die ganze Verhandlung haben mehrere Erzpriester für mindergerecht anerkannt und angesehen, daher ihre Priester zur Publication nicht versammelt, während andere und namentlich Boksa zu Szamasch Uivar, als er es in der Sinodalversammlung den untergeordneten Priestern publicirte sich mancherlei Beschuldigungen ausgesetzt hat, daher hiedurch die Partheien in dem auswärtigen Klerus noch mehr und dermassen erbittert wurden, daß sie sich auch auf den Märkten einander meiden. Die abgelösten Professoren zogen inzwischen von Blasendorf aus, und Barnutiu glaubte sich nirgends sicherer als in der Militairgrenze begab sich daher nach Nassod, wo er sich beim Vikarius Marian ruhig verhielt, die Molkenchur gebrauchte und in der deutschen Sprache übte.

Uiber die Individuen der Beschwerde führenden Parthei wurden von der Gegenparthei und ihrer Günstlinge fürchterliche Beschuldigungen, Beschimpfungen, Drohungen und Verleumdungen im ganzen Landen gestreut, überall verdächtiget, und wenn sie sich einander in mehr welcher Angelegenheit besuchten, des Complotes beschuldiget, denuncirt, und als solche auch Sr Excellen dem Landesguverneur nebst den ausgetretenen 12. Klerikern nahmhaft gemacht, Hochwelcher dieselben im Wege der Polizei präsidialiter ermahnen ließ, wodurch die Blasendorfer Scenen, welche früher nur unter dem Klerus wimmelten, allen Landesbehörden zum größten Erstaunen bekannt wurden, zu deren Verbreitung der Herr Bischof am meisten beigetragen hat, indem Hochselber diese Scenen und Beschuldigungen allen Adeligen, Geistlichen, Offizieren und allerlei Menschenklassen, die denselben besuchten, weitschichtig erzählte, sich entschuldigte und die Opositionsmänner mit allerlei auch erdichteten Beschuldigungen überhäufte, daß dieselben vorsonderlich von den ungarischen Sprachkämpfern und andern mit welchen der Herr Bischof, wie allgemein bekannt, sehr stark simpathisirt, verhaßt und verschiedenartig verdächtiget und schadsüchtig beschuldiget wer-

den, insbesondere aber der Nassoder Vikarius Marian, dem sie seit längerer Zeit wegen seinen Bestrebungen zur Verbreitung der deutschen Sprache und Volkscultur im Vikariat abgeneigt war.

Den so sehr Bedrängten und allein auf die höchstväterliche Hilfe Sr Majestät Hoffenden gewährte endlich der erwünschte Trost die Nachricht, daß Se Majestät der Kaiser unter Präsideo des Herrn Eperieser Bischofs Joseph Gaganetz als kais. Commissär eine unpartheiische Commission anzuordnen geruhet haben, welche in Blasendorf antreffend ein engemessenes Quartier beziehend, einen Theil der näher befindlichen Erzpriester berief, und denselben im Nahmen aller den allerhöchsten keiserlichen Entschluß bekannt machte, welcher, wenngleich die Suspension des Dommprobsten und der Professoren enthielt mit innigsten Dank vernommen und in dieser Commission das vollkommene Vertrauen gesetzt wurde. Hierauf wurden Vorladungen an die Professoren versendet, deren einige dieselben schon auf den Weg zur Commission angetroffen haben.

Eine Grundursache der allgemeinen Aergernisse und Nachtheile und dieser ganzen Verwirrung liegt nicht allein an Herrn Bischof nebst seiner Umgebung und vielen Anverwandten sondern großen Theils an dem Capitel selbst, wo nur der einzige Dommprobst Krainik für tadelfrei beim Publico gilt, aber von der Gegenparthei und vorsonderlich von Herrn Bischof und Dommherr Ratz seit eheher verachtet und verfolget wird.

Vermög Fundationalstatuten, welche mittelst Diplom dt° Wien am 6. Merz 1807 durch Höchstseligen Andenkens Kaiser Franz bestättiget wurden, sollen die Dommherren vorsonderlich aus den Akademikern als der gebildeteren Priesterklasse deises Landes, dann aus dem länger und mit gutem Erfolg und erprobter Sittlichkeit als Seelsorger gestandenen Erzpriestern und practischen Männern wie der gottselige Fundator bei der ersten Wahl selbst that, nur mit Rücksicht der Verdienste keineswegs aber die Anverwandtschaft oder Gunst oder andern Absichten gewählt werden.

Ihre Obliegenheiten sind im obbelobten Diplome auch aufgezählt, worunter nebst den übrigen Chor= und Consistorialdiensten in Blasendorf selbst, auch noch eine hochwichtigere in der Diöcese auswärts im ersten Puncte steht, nämlich die alljährlich oder wenigstens alle 2n Jahr vorzunehmende canonische Visitation ihrer angewiesenen Decanate und zwar auf eigene Kosten, ohne die Pfarrkinder und Klerikalpersonen für die Intertenz oder andere Auslagen in Anspruch zu nehmen. Leider aber ist dieselbe durch keinen der jetzigen Dommherren je vorgenommen, viel weniger vollzogen, blos weil es Mühe und Geldaufwand kostet, und unter den nunmehrigen Verwaltung und dem mächtigen Einfluß des Dommherren Ratz der Absicht des Fundators größtentheils entgegen gehandelt wird; denn eben die Akademiker und die Männer deutscher Bildung bei längerer Dienstzeit, tadelfreier Aufführung, so wie andere der alteren und besten Erzpriester wurden beseitiget, und junge Anverwandte und Günstlinge, die bisweilen kaum so alt sind, als die Präterirten dienen, oder solche, wo man in die erledigten Erzpriesterstellen die Unterbringung eines unreifen Günstlings beabsichtiget, ins Capitel aufgenommen, als:

a) Dommherr Bojer bei seinen Sprach= und sonstigen geringen Kenntnissen und Diensten, blos weil er zur bischöflichen Anverwandtschaft gehört.

b) Dommherr Barna.

c) Dommherr Popovits, weil es das Interesse des Dommherrn Ratz erforderte, um die Seinigen besser in deren Stellen anzubringen.

d) der junge Czipari, damit der zwischen ihn und Ratz begonnene Buhlschaftsprozeß erstickt werde.

e) Endlich Sereny aus allgemein bekannter Vorliebe des Herrn Bischofs für ihn als seinen früheren Bedienten.

f) Dommherr Alutan von dem als einem Akademiker und dem 2en nach dem Dommprobste mehr gehofft wurde, gehört auch zur bischöflichen Schwägerschaft, ist daher dessem Willen ganz ergeben und dabei ohne viel Geschäftsliebe.

g) Endlich Dommherr Ratz als der erste nach dem Probsten ist wei mehrerwähnt.

Aus dem Obangeführten und mehr anderm traurigen Umständen leuchtet jedem einsichtsvollen Kenner der Diöcesangelegenheiten zur völligen Uiberzeugung wohl ein, daß dieses Capitel sich um das nöthige öffentliche Vertrauen selbst gebracht hat, somit von demselben nichts für das allgemeine Beste der Kirche und Schule gewärtiget werden kann, weil die Capitularherren gleich nach Erhebung dieses Herrn Bischofs auch bischöffiche Tittel „Maria Ta anzunehmen in den Consistorialsitzungen und selbst be ider bischöflichen Tafel einander zu geben begannen, zum Aergerniß der Anwesenden und Bedienten zu zanken und sich Vorwürfe zu machen, Uiberbegünstigungen für ihre Anverwandten und Günstlinge zu erschleichen, deren Zahl durch Protection der Moralisten zu vermehren getrachtet, und selbst die Gerechtigkeit in den Consistorialsitzungen in ihr Interesse gezogen haben, welches dort umsoleichter geschieht, als bei diesen Consistorialherren zu ihrer Bequemlichkeit der für das Allgemeine nachtheilig sei, Gebrauch herrscht, daß nur einer die Prozeßacten liest und eine beliebige kurze Referade in der Sitzung macht, welche fast allemal entscheidend bleibt, da die übrigen Beisitzer den actenmäßigen Sachverhalt gar nicht kennen, wenngleich sie jetzt dazu sehr viel Zeit hätten, indem sie sich aller früheren Geschäfte und Professuren bis auf einen entlediget haben, und sich nur mit ihrer eigenen Person und Eigenthum zu beschäftigen pflegen, Wirthschafterinnen und Neffinnen nicht ohne Verdacht und Nachteil für die Jugend und als Werberinnen für die Kleriker unterhalten, sich einander und strenge Dienstmänner der Diöcese, ja selbst bisweilen ihren Herrn Bischof austrichten u.s.w. so daß sie Statt nach der Absicht des Fundators eine goldene Krone für den Herrn Bischof, und Schutz= und Hilfsengel für den Klerus zu seyn, eine dornerne Krone für Hochselben, und ein Angriff= und Zerstörungsengel für den Clerus geworden sind, und doch bei aller ihrer Schädlichkeit zehn Tausend Gulden jährlich aus dem Klerikalfonde sich im Babbischen Testamente zuzusichern gewußst haben, daß jeder zu 1200 bis 1300 Gulden CMze nebst andern Emolumenten bezieht, während den in Pfarr- und Archidiaconaldiensten, dann canonischen Visitationen und häufigen Commissionen schwizzenden Erzpriestern nur 100 — 150 Fl ausgeworfen und das W.W. dazu mit einer späten Feder nachgedruckt wurden.

g) Endlich hat die Anstellung der Uiberbegünstigten und Anverwandten zu Erzpriestern und vice Erzpriestern nebst der Kränkung der Präterirten noch weit grössere Uibel zur Folge, daß diese die Obliegenheiten ihrer Anstellungen theils nicht kennen, theils auf den Schutz der Höheren gestützt nicht vollziehen, son-

dern nur ihrer Eitelkeit und ihrem Interesse steuern, daher die vorgeschriebenen canonischen Visitationen entweder selten oder gar nicht vornehmen, und wenn es auch geschieht, so werden weder die Kirchen noch deren Requisiten genau untersucht, noch die Protocolle und die Kirchenrechnungen revidiert, und zur Vermehrung des Kirchenvermögens getrachtet, daß manchen Orts nicht allein die Kirchenrquisiten mangelhaft und verwahrloset, sondern nicht einmal die Kirchenprotocolle bestehen, und die Kirchen weder eine Kassa noch etwas an Vermögen besitzen, daß deren Reparaturen entweder zum großen Nachtheil des Publicums auf ungewisse Zeiten verschoben, oder mit großen Auflagen und Bebürdung der Pfarrkinder unternommen zu werden pflegen. Ferner, wenngleich fast alle Kirchen dieser Diöcese für die Bevölkerung zu klein sind, so kann doch zu deren nothwendigen Erweiterung oder gar neuen Aufbauung ob Mangel an Kirchengelder keineswegs geschritten werden. Endlich wo die Kirche entweder liegende Feldgründe oder sonstige Zuflüsse besitzt, werden dieselben durch die Pfarrer und Curatoren oft andern Zwecken zugeführt, da weder vorgeschriebene Rechnungen und Controlle in den Pfarreien geführt, noc hdurch die Erzpriester pflichtgemäß revidirt noch von Seite des Consistoriums superrevidirt werden, indem es niemand zu seiner Pflicht rechnen und die politische Behörde sich damit nicht befassen will, und wenn auch in einigen Kirchsprengeln Kirchenrechnungen geführt werden, so ist es blos dem Diensteifer des Erzpriesters zuzuschreiben, daher die Grenzmilitärgemeinden ausgenommen, wo die Rechnungen vorschritfsmäßig geführt und revidirt werden, die Kirchen und das Kirchenvermögen in dem schwächsten Zustande sind.

Schlüßlich sind die hiesigen veilen vice Erzpriester in ihrer sittlichen Auf= und Amtsführung weder einer Controlle noch einer Aufsicht unterworfen, da die Dommherren als Dekane ihre angewiesene Kirchsprengel nie zu visitiren pflegen und der Herr Bischof es kaum einmal in seinem Leben vorzunehmen vermag; daher die vice Erzpriester nebst allen Günstlingen sich allerlei Zögellosigkeiten und Schandthaten zum größten Aergerniß des Volkes und zur Herabwürdigung der Religen erlauben.

Aus dem Obangeführten nebst vielen andern, die hier keinen Raum finden konnten wird einleuchtend daß die Beschwerdeführer nebst allen zu dieser Parthei wie immer gezählten Clerikalmännern weder weltliche vielweniger politische Absichten gehegt haben und hegen sondern nur dem allgemeinen Besten der Kirche und Schule zusteuern streben und daß die Zerrüttung dieser Diöcese die allgemeinen Aergernüsse und Nachtheile so groß sind, daß sie ehemögliche radicale Herstellung und Regulirung erheischen, welche unmaßgeblich folgende wäre:

Gutachten.

1ens Wenn die Bobbische Verlassenschaft nebst allen seither geführt sollenden Rechnungen des Klerikal=Deffizienten und des Schulfondes, dann der Seminarial-Kathedral nebst der Buchdruckerei Casse mit Beiziehung sachkundiger Männer von der beschwerdenführenden Parthei, welche die Manipulation und wahre Verwendung derselben genau kennen, commissionel genau revidirt und die allenfalsigen Abgänge durch die Rechmungsleger und deren Liquidatoren ge-

höring ersetzt. Wenn alle jene, welche durch ihren Einwirkung, anstössiges Betragen und Mißgebrauch der Amtsgewalt die obwaltenden Differenzen ursprünglich veranlaßt ahben, geahndet, und insbesondere der Dommherr Ratz und Czipari sammt dem Archivar Turk nebst allen im geistlichen Stande zu Blasendorf befindlichen bischöflichen Anverwandten, die sowohl durch ihren antössigen Lebenswandel das Publicum geärgert, als auch durch ihre Anmaßungen, Schmeicheleien und Künste den Herrn Bischof zu manchen Sachen verleitet haben, wodurch die rechtlich und gut Gesinnten gekränkt, gereizt und diese traurigen Differenzen herbeigezogen wurden, von Blasendorf entfernt, auf andere ihnen nach Verdiensten und Eigenschaften gebührende Posten verlegt, so wie alle anstössigen Hofbedienten und Wirthschaftsbeamten abgelöst; wenn dem Herrn Bischof ein oder zwei nicht aus den Dommherren, sondern aus den auswärtigen Vikarien und Erzpreistern durch eine Sinode gewählt und von Sr Majestät betättigte und eigends verantwortliche Generalvikarien zur Seite gegeben werden würden. Diesen wäre zur Pflicht zu machen, dem Herrn Bischof zur Aufrechthaltung seines Ansehens möglichst an die Hand zu gehen, von fernen Kränkungen und Verfolgumgen der beschwerdeführenden Partheimänner abzuhalten, die Diöcesan= Kirchen= und Schulsachen aber ebenso zweckmäßig als streng und gerecht im Allgemeinen nach ihrem besten Wissen und Gewissen zu leiten und die Consistorialherren sammt Consistorialsachen genau zu beaufsichtigen.

Ferner wäre diesen noch insbescondere aufzulegen auf den Herrn Bischof mit Aurechthaltung seines Ansehens so einzuwirken, daß derselbe die Verwaltung seiner Güter und seine Auslagen derart ermäßige, daß alle seine bedeutenden Schulden in so kurzer Zeit als nur möglich gedeckt, und derselbe zu einer wie immer ehrlichen Resignation mit einem angemessenen Ruhegehalte bewogen werden könnte.

Weil seine längere Aufrechthaltung auf den Posten, wenn er auch von der gegenwärtigen Commission für minderschuldig erklärt werden sollte, nicht sosehr beschwerlich, sondern von bedenklicheren und nachtheiligen Folgen seyn wird, und zwar:

a) Wegen seiner übertriebenen und in Kirchengesetzen streng verbothenen Zuneugung an seine Anverwandten und Bediente

b) Wegen der seit lange enigesehenen Prachtsucht und Schwendung nebst der seit dem Jahre 1842 wahrgenommenen großen Simpathie zum Magyarism und Abneigung gegen das Volk seiner Kirche.

c) Wegen erwiesener Partheilichkeit in Austheilen von Pfarreien, Benefizien und Beförderungen mit Kränkung und Zurücksetzung der guten und verdienstvollen Männern so wie nachtheilige und verbothene Vermehrung der unwissenden Priester und auffallende Beschützung der Excessiven.

d) Wegen der selbst vom demeinen Volke seiner Umgeobung wahrgenommenen und leider allgemein bekannten Verwaltungsschwäche, welche die nunmehrigen traurigen Folgen herbeigezogen hat.

e) Wegen des im Lande allgemein verbreiteten und größtentheils unlöschbaren Verdacht des Mordversuches an Professor Barnutiu, welcher nicht nur auf seine Angehörigen, sondern auch auf ihn zu lasten geglaubt wird, dann

f) Wegen des über ihn durch die Mitglieder seiner Umgebung und Dienerschaft zuerst ausgekündigten, dann durch sein unvorsichtiges Benehmen selbst mehr verbreiteten persöhnlichen Lasters, welches größtentheils geglaubt wird.

g) Wegen dieser langwierigen obwaltenden Procedur, durch welche verdienstvolle und unschuldige Priester absichtlich verwickelt, verdächtiget und verleumdet und in Schaden gestürzt, die einzige geistliche Lehranstalt der Diöcese in gräßliche Verwirrung gebracht, eine bedeutende Anzahl Kleriker und Philosophiezuhörer ohne erhebliches Verschulden aber zum großen Nachtheile der Diöcese, deren Fundationen sie mehrere Jahre genossen, und zur unbeschreiblichen Kränkung ihrer Familien unglücklich gemacht, und die ganze Clerisey nebst der Schuljugend in zwei erbitterte Partheien getrennt wurden, deren Folge und Schädlichkeit unabsehbar seyn können; wodurch derselbe als Grundursache die nöthige Achtung und das nothwendige Vertrauen verloren und bei einem großen Theile des Volkes und des Klerus verhaßt gemacht hat, und Priestern von zarterem Gewissen eckelt und schaudert es auch den bloßen Namen bei Functionen und selbst bei der heiligen Messe nach der Rittussitte „unser geheiligtester Bischof" abzusingen.

h) Wegen der sowohl von ihm schriftlich mehrern angedroheten und bereits vorausgesehenen aller nur möglichen Verfolgung der Gegenparthei, welches wieder neues Unheil bringen wird.

2ens Wenn die Fundationalstatuten des Dommkapitels in dem Punkt abgeändert werden, daß nicht nur ledige sondern auch verheirathete vorsonderlich verwittwete Priester ins Capitel aufgenommen werden dürfen, weil deren gänzlicher Ausschluß auch bisher sehr nachtheilig auf die Diöcese gewirkt, eine grosse Abneigung und Haß der verheiratheten Priester gegen die ledigen und eine große Verachtung deiser gegen die ersteren erzeugt und wegen günstigere Aussichten und comoderen Lebensweise eine Menge Individuen in den ledigen Priesterstand gelockt hat, die weder das natürliche Temperament noch die geistige und sittliche Bildung dazu besitzen, und entweder schon ausgeartet sind, oder bald eusarten, und ihr ärgerliches Leben frühzeitig schändlich und schädlich enden, oder aber auf höhere Stufen sich künstlich schwingen, und durch ihr Benehmen auf die Sittlichkeit nachtheilig wirken, wie aus dem Obstehenden erhellet und die traurige Erfahrung gelehrt hat.

Ingleichen sollte festgesetzt werden, daß zu Dommherren nur die ältesten Erzpriester und Vikarien, keineswegs aber junge Priester und Professoren, welche in den Pfarren nicht gedient haben, gewählt und angestellt werden.

3ens Wenn ein eigener Schulendirector für die ganze Diöcese vom allerhöchsten Orte bestättiget, aus dem Schulfonde oder aus dem Klostereinkommen, wie es früher war, gut besoldet, angestellt und demselben zur Pflicht gemacht werden würde, nicht allen die Blasendorfer Normal= sondern alle bereits bestehenden und der Allerhöchsten Anordnung Sr Majestät gemäß in der Zukunft zu errichtenden Trivial= und Gemeindschulen der Unirten zu leiten, gehörig zu visitiren und die angestellten Lehrer durch Abhalten von vorschriftigen pädagogischen Kursen zu bilden, und die vorgeschriebenen jährlichen Relationen durc hden jeweiligen Bischof vidirt unmittelbar dem k. Landesgubernium zu unterlegen.

4ens Wenn die hier sowohl vor als auch nach der Union gewöhnliche canonische und Diöcesan genannte jährliche Sinode, welche nur unter dem selig verstorbenen

Bischof Bobb zum größten Nachtheile aufgehört hat, wieder eingeführt, alle Jahre oder wenigstents alle 3e Jahr abgehalten werden würden worin alle Religions= Sitten= Klerikal= Kirchen= und Fundationalangelegenheiten verhandelt, alle Fundational= Klerikal= und Schulfonds nebst allen Kirchenkassenrechnungen revidirt und von da dem k. Landesexactorate unterlegt werden sollten.

Hier sollen auch die zu befördernden Candidaten zu vice und wirklichen Erzpriestern, Vikarien und Dommherren gewählt, die bessere Pfründen verdienenden Priester, so wie die aus dem Klerikalfond zu Betheilenden namhaft gemacht, die eine Zurechtweisung verdienenden Erzpriester ermahnt oder geahndet, vor allererst aber die Regulirung der Kirchensprengel und Pfarreien vorgenommen werden. Die Anzahl der Pfarrer wäre duch Afiliation mehrern kleinern nicht eine Stunde entlegenen Dörfer zu einer Pfarre den allerhöchsten Anordnungen gemäß zweckmäßig zu vermindern, die Diöcese statt 75 in 30 Archidiaconate mit Einschluß der 4 Vikariate einzutheilen, einem jeden dieser Sprengel ein wirklicher Erzpriester nebts einem vice Erzpriester als Subaltern beizugeben, nicht wie gegenwärtig ganz unabhängig zu belassen, dann alle Pfarreien genau zu classifzieren, um bei Erledigungen die besseren den älteren und verdienstlicheren zur Aneiferung, die geringeren aber den angehenden Priestern zugewendet werden zu können; da nach der nunmehrigen Manipulation die angehenden wegen Anverwandtschaft und andern Umstände oft die besten Pfarren erhalten, wahrend die verdienstvollen, älteren in geringeren lebenslänglich schmachten.

5. Wenn die bisher durch den Herrn Bischof verwalteten 3 Güter nach deren ursprünglichen Bestimmung der seligen Fundatoren abgetheilt und jedes seiner ursprünglichen Bestimmung zugewendet werden würde, und zwar:

Das Seminarialgut soll nach dem Testamente seines Fundators Bischofs Aaron und nach dem Sinne des Theresianischen Diploms von 1769 mit allen dazu gehörigen Antheilen dem Seminar übergeben, um entweder selbst zu verwalten oder an die Meistbiethenden vortheilhafter zu verpachten, dabei aber der Rector und die zwei Subalterne des Seminars nicht aus der Mitte der Dommherren, wie jetzt, sondern aus den übrigen Priestern der Diöcese von 3 zu 3 Jahren durch die oberwähnte Diöcesansinode mit Rücksichtsnahme auf ihr moralisches Betragen, überwiegende Kenntnisse nebst Fähigkeit und Vertrauen in der Wirtschaft= und Rechnungsführung ohne einige Anverwandtschaftsverbindungen gewählt und eben durch dieselbe nach genauer Superrevidirung der 3jährlichen Rechnungen abgelöst werden.

Vor allererst soll aus der gegenwärtigen bedeutenden Barschaft und aus dem nach Uiberkommung des Gutes bei guter Verwaltung auf 25 bis 30.000 Fl CMz steigen könnenden jährlichen Betrage dem früheren Versprechen des Herrn Bischofs und dem allgemeinen Wunsche gemäß das Seminar erweitert, eine hinlängliche Anzahl Kleriker aufgenommen und die Weihe der so genannten Moralisten gleich jetzt untersagt werden, indem nach der obangeführten Regulirung der Pfarreien eine bedeutende Anzahl überzähliger Preister ausfallen werde. Nach dem vollendeten Bau des Seminars sollen aus dessen jährlichen Einkommen nicht allein das Seminar und dessen Personale nach der Vorschrift der öffentlichen Erziehungsanstalten gehörig unterhalten, sondern auch jeder austretende Kleriker eine Abfertigung von 100—200 Fl CMze erhalten, um sich als neuer Wirth bei

Uiberkommung der Pfarre wenigstens die Wirthschaftsrequisiten anschaffen zu können, und der übrige bei guter Verwaltung nicht undebeutend ausfallende Rest aber dem Klerikalfond zur bessern Dotirung der Pfarrer zugewendet, und auch die Buchdruckerei unter genäuere Verwaltung gesetzt und zum grösseren Erträgniß für des Seminar eingerichtet werden.

6. Das Klostergut sollte nach dem Sinne des Diploms ihres höchstseligen Verleihers Wailand Kaiser Karl 6ter zu Wien am 21. August 1738. dem Kloster zum Unterhalt der vorgeschriebenen Lehr= und Ordensmänner so wie der ganzen Lehranstalt übergeben, welches die Ordensmänner entweder selbst, verwalten, oder aber dem Meistbiethenden von Zeit zu Zeit in Pacht überlassen sollten. Aus dem jährlichen Einkommen desselben, welches bei guter Verwaltung über 10.000fl steigen dürfte, sollen die Ordensmänner und Professoren nebst dem obberührten Normalschulendirector ihre Gehalte beziehen, Schulen im guten Zustand erhalten, und der nach einer genau zu führenden streng controllirten Berechnung entfallende jährliche Rest dem Schulfonde zugewendet werden, woraus nicht allein diese Lehranstalt, sondern auch die Gemeind= und Trivialschulen in der Diöcese verholfen und befördert werden könnten; da die walachischen Unterthanen dieses Landes die Erbauung und den Unterhalt der Gemeindschulen zur zweckmäßigen Beförderung der Volkscultur nach der Allerhöchsten Willensmeinung in den meisten Dörfern Armuth und anderer Ursachen halber nicht erschwingen können, daher denselben aus dieser kais. Fundation zur immerwährenden Dankbarkeit und Verbindlichkeit geholfen werden könnte und sollte.

7. Wenn das eigentliche bischöfliche Gut allein nach dem Sinne der obangeführten kaiserlichen Donation der Herr Bischof zu seinem Lebensunterhalt behalten würde, welches laut seiner obangeführten Erklärung sub c, d, e genügen würde und müßte, da es bei guter Verwaltung 15.000 bis 20.000 Fl jährlich eintragen soll, welche für einen Bischof in Siebenbürgen, der nicht in einer Hauptstadt wo Luxus und Theuerung herrscht, residirt, hinreichend sind und für deren beliebige Verwendung demselben niemals etwas einwenden dürfte.

8. Wenn die walachische Kirchengeschichte vom Büchercensor Peter Major, welche der Herr Bischof unter Verboth hält, frei und feil gegeben, somit alle durch den Herrn Bischof selbst oben von *a* bis *g* anerkannten gemeinnützigen Wünsche in Erfüllung und die in den Eingangs angeführten sieben Numern aufgezählten Diöcesan Anstalten auf ihren ursprünglichen Zustand zurückgeführt werden würden; Hiezu verdient auch dieses bemerkt zu werden, daß das oberwähnte Buch der allgemeinen Meinung nach nichts gegen die bestehenden Censurregeln, sondern vielmehr alle Documente über die oberwähnten Privilegien, Donationen und Wohlthaten enthält, die dem unirten Klerus und Volke vom Allerdurchlauchtigsten Kaiserhause verliehen worden sind, deren verständige Kenntniß dem Klerus und dem Volke darum zu entziehen getrachtet wird, um mit diesen Gütern eigenmächtig schalten und walten, und als deren vermeintlicher Eigenthümer und Beherrscher den Klerus und das Volk von seiner Gnade allein abhängig zu erhalten, welches einestheils gegen das Recht und die Billigkeit streitet, weil die Ehre, die Dankbarkeit, unerschütterliche Anhänglichkeit und Treue dem allerdurchlauchtigsten Kaiserhause, als dem allergnädigsten Verleiher dieser unschätzbaren Wohlthaten gebührt, welche der Klerus und das Volk ewig

zu zollen willens und beflissen ist; anderntheils ist es aber auch staatsgefährlich einen so zahlreichen Klerus und Volk in der Unwissenheit von so großen und verbindenden Wohlthaten seiner Allerhöchsten Regenten zu behalten oder fallen, und blos von der Gnade und Willkühr eines einzigen Usurpators abhängig werden zu lassen, welcher dieselben jeder Gegenparthei, wenn sein Interesse fordern oder seine Schwäche es gestatten sollte, auch sogar in feindliche Hände wie einen Apfel spielen dürfte, welche Gefahr abzuwenden die einsichtsvollen und getreuen Clerusmänner in dem gegenwärtigen Kampf abzuwehren und das nicht unbedeutende Volk in stetter Dankbarkeit und Treue gegen den allerduchlauchtigsten Kaiser zu erhalten und zu befestigen streben.

Hier kann auch der Umstand nicht unbemerkt bleiben, daß der Herr Bischof, als derselbe seine verkehrte Manipulation mit der Priestervermehrung in der oberwähnten ungarischen Zeitung 1842. entdeckt sah, zur Parthei der Magyaren ferner sich anschließend die Kleriker und die Professoren zu Blasendorf durch den Dommherr Ratz absichtlich reizen und stören ließ, um sie nachträglich als widerspänstig und Ruhestörer ausrufen, zersteuen, mit mindergeeigneten ersetzen und hiedurch die Lehranstalt dermassen schwächen zu können, daß die nach höherer Bildung strebenden Jünglinge solche nur aus den ungarischen Schulen schöpfen, und hiedurch den Absichten der ungarischen Sprachkämpfer näher bringen zu können;

Endlich erscheint in dieser Procedur ein bisher weder bekannter noch vermutheter mächtiger Einfluß des Fürst Primas von Ungarn und Hochderselbe sogar als Metropolit der unirten Diöcese Siebenbürgens, welcher des nunmehrigen Sprachkampfes für die Union und die Volksruhe um so bedenklicher ist, als die durch die gegenwärtige Commission publicirte Suspension des für den rendlichsten anerkannten Dommprobsten Krainik der 5 Professoren und gänzliche Entlassung der 12 für minderschuldig bekannten Kleriker, der minder entsprechenden Handlung und hitzige Relation des auf Vermittlung Sr Fürstlichen Durchlaucht des Primas hier als Commissär gewesenen Großwardeiner Herrn Bischofs Erdelyi zugeschrieben wird, welche fast allgemein eine starke Sensation gemacht hat, einestheils, anderntheils aber als in dem Unionsact diese unirte Diöcese keinem Metropoliten unterworfe wurde, indem sie dazumahl ihren Metropoliten Athanisius zu Karlsburg seit uralten Zeiten bereits hatte, und nach den Kirchenvorschriften ein Metropolit dem andern und noch eines andern Landes, Volkes und Rittus nicht untergeordnet wird, ferner daß das nachträgliche Decret vom Jahre 1701, worauf man sich jetzt bezieht, als von den Jesuiten außer dem vorgeschriebenen Weg zu Stande gebracht, in Siebenbürgen nicht publizirt, landständisch nicht angenommen, somit auch für den unirten Klerus nicht verbindlich gemacht worden ist.

Indem der einsichtsvollere und bescheidenere Clerustheil in diesen verwirrten Umständen auch diesen über sich kommen erblickt; so schauderts ihn vor die Zukunft, da er wohl einsieht, daß von nun an von Zeit häufigere Proceßacten nach Gran zur endlichen Entscheidung oder Revision gezogen, deren Verfaßung in der ungarischen Sprache später abverlangt, manche Procedenten mit schweren Kosten dahin zu reisen beordert und im Falle Armuth oder Unmöglichkeit ihr Recht fahren zu lassen gezwungen werden, und wenn das Volk später

nebst diesen allen auch erfährt, daß ihre Kirche einem ungarischen Erzbischof unterworfen ist. die Aenderung ihrer Nationalität und Religion befürchtend die heilige Union mit der römisch=katholischen Kirche umso leichter verlassen wird, ls manchen Amts die angeordnete 6wöchentliche Prüfung nicht genau beobachtet und die Unirten gleich den Nichtunirten behandelt werden.

Die mehrfachen Folgen dergleichen Religionsbewegungen sind unabsehbar und können hierlandes nur durch die obangeführte Diöcesansinode gegenwärtig gedämpft und für die Zukunft am sichersten gehindert und beseitiget werden.

Nassod 24. September 1845

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE

ACTA HISTORICA, tomus XXIV, nr. 1—2, 3—4, Editura Academiei, Budapesta, 1978, 365 p.

Publicație de specialitate cu studii editate în limbi străine pentru a facilita mai buna răspîndire și cunoaștere a rezultatelor recente ale științei istorice maghiare, Acta Historica pe anul 1978 prezintă un număr bine structurat, cu tematică variată, rapida evidență statistică denotînd 5 materiale de istorie medie, 5 de modernă și doar unul de contemporană. Studiile de istorie autohtonă și universală se interferează, la fel reliefările care vizează tratarea istoriografică sau concretă a problemelor aflate în vizorul cercetării.

G. Barta în „An d'illusions. (Notes sur la double élection de rois aprés la défaite de Mohács)" reia istoriografia momentului 1526 în devenirea cuprinsă între secolul XVI și actualitate, punctînd aspecte esențiale din trecutul Ungariei de după „catastrofa" petrecută la Mohács. Referirea întreprinsă se face cu precizie la episodul dublei alegeri regale: Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, cu cortegiul de consecințe pentru situația ulterioară a Ungariei, inclusiv a Transilvaniei.

F. Szakály, autorul unei monografii pătrunzătoare despre anul 1526, apărută cu cîțiva ani în urmă, relevă în „Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni" fenomenul răscoalei antifeudale și antiotomane condusă de Ivan Nenada (1527). Discutarea și dezvăluirea caracteristicilor mișcării, cu racursiul în istoriografia problemei pînă la zi, insistînd asupra componenței etnice și aspirației naționale emanate de revolta țărănească se compun în imagini fluent interpretate și redate de autor.

Preocuparea pentru evoluția structurii, formei și tipologiei așezărilor agrare în perioada veacurilor XIV—XVI, studiul și analiza complexă arheologică, lingvistică, etnografică cumulate cu evidențierea în spirit comparat a dezvoltării habitatului rural în aria extins europeană constituie subiectul articolului expus de F. Maksay și intitulat „Das Agrarsiedlungssystem des mittelalterlichen Ungarn".

O. Paulinyi. „Der erste Bau von Stauseen und des wassergetreiben grossen Kehrrades zur Bekämpfung der Wassernot von Zechen. Der Versuch einer Rekonstruktion des Bergbaues von Nagybánya-Ungarisch Neustadt in den Jahren 1506—1513 durch Johann und Georg Thurzó von Bethlenfalva". Am recurs la redarea titlului kilometric în întregime în intenția dezvăluită de a rezuma de la bun început importanța comunicării, în punctarea fazelor inedite din dezvoltarea mineritului și a instalațiilor hidraulice din zona Baia-Mare. Sistemul de turbine aplicat găsește rezonanță în opera de referință a lui Agricola, o dovadă în plus pentru ingeniozitatea și nivelul tehnicii din epoca descrisă.

Intervenția cercetătorului W. Endrei la cel de-al XV-lea Congres internațional de istoria științei și tehnologiei (Edinburgh 1977) conține argumente teoretice pentru validarea tezei pe care autorul o supune întrebării în „Industrial Revolution in the Middle Ages".

Componenta de istorie modernă din corpul revistei se deschide cu materialul „Le sort de l'heritage de Saint-Simon". Fragment din volumul despre Saint-Simon și istoria gîndirii politice din secolul XIX scris de L. Zsigmond, prezentarea de față conține puncte de vedere noi despre viața și activitatea gînditoru-

lui social din primul pătrar al secolului trecut. Autorul reconstituie sistemul judecății saint simoniene și așează în viziune originală dezbaterea de idei, antiteza cu Comte privind sistemul filozofic pozitivist și sociologic.

L. Lukács în „Historiographie de l'activité en Italie des émigrés hongrois de 1848—1849" parcurge materialul edit existent, de ambele părți, cuprins între perioada imediat următoare înfrîngerii revoluției și epoca științei istorice marxiste. Racursiul întreprins în baza trierii critice se constituie în contribuție importantă și poate sta pe viitor în atenția istoricilor români, interesați de cooperarea dintre emigrația din centrele europene.

Relația dintre revoluția industrială și habitatul urban, aglomerările de populație subliniate cu funcții variate: organizare, conducere, coordonare, cu complexități în evoluție și interdependențe față de mediul natural și contextul social-economic, îmbinînd comunicarea structurii cu suprastructura, cercetate pe un eșantion întins între jumătatea veacului XIX și anul 1945 relevă disponibilități comparatistice și calități deosebite pentru K. Vörös și încercarea sa numită „Forschunsprobleme der Urbanisation im XIX. Jahrhundert".

Concretizarea practică, în conținut și realizare, întreprinsă de M. D. Fenyö, prin „The Review Nyugat and Big Business" ne oferă viziuni inedite asupra raportului dintre burghezia financiară a vremii și intelectualitatea revoluționară în plan spiritual care dirija existența revistei literare apărută în 1908. Cercetarea culiselor executată de autor îi permite să emită supoziții relativ la interesele urmărite în întronarea spiritului modern, a motivului industrializării, într-un cuvînt, a interferării politicului cu arta la debutul secolului XX.

Unicul studiu de istorie contemporană, prefațat de trecerea în revistă a activității revoluționarului și omului de cultură E. Szabó, în cadru comemorativ, aparține lui G. Milei și se intitulează „Lés débuts de la propagation en Hongrie des idées léniniennes". (1917—1918).

O bogată și diversă gamă de recenzii se încheagă la finele revistei, rezumînd lucrări istorice autohtone și străine valoroase, cum ar fi cele datorate lui Turczinsky, Santarelli, Lefebvre și alții. Instrumentul prețios de lucru și totodată bilanț sugestiv de progrese, bibliografia, panoramă a istoriografiei maghiare pe anul 1976 își găsește locul cuvenit în cadrul revistei.

STELIAN MÎNDRUȚ

THE AMERICAN HISTORICAL REVIEW. Volume 84. Number 1. February 1979

Dedicat în întregime studiilor despre Renaștere, acest număr din *The American Historical Review* ne pune, datorită cuvîntului introductiv adresat de William J. Bouwsma, în fața unor noi tendințe de cercetare a domeniului amintit. Membru al consiliului de redacție, Bouwsma încearcă în *The Renaissance and the Drama of Western History* să indice, dacă nu să rezolve, cîteva din problemele cu care sînt confruntați istoricii angajați în studiul *Renașterii*. Considerat de autor o autobiografie profesională, studiul pledează, în ultima instanță, pentru existența unei continuități în evoluția istorică; Renașterea, reprezentînd un moment mai adînc implicat în Evul Mediu decît s-a considerat îndeobște, conține, potrivit opiniei autorului, în variante embrionare tendințele de dezvoltare ale lumii moderne.

Analizînd istoriografia consacrată Renașterii, din momentul contestării acesteia de către medieviști, pînă la accentuarea importanței ei cu prea mare emfază, autorul studiului nu este de acord nici cu sublinierea rolului tranzitoriu al acestei epoci. El argumentează ca orice epocă realizează o trecere între aceea care o precede și cea care o urmează și chiar o tranziție accelerată, cum a fost considerată Renașterea. O atare perioadă de tranziție presupune două epoci foarte

stabile și omogene pe care să le lege. Or, aceste din urmă calități nu pot fi atribuite Evului Mediu și epocii moderne.

În acest amalgam de opinii contradictorii, inițiativa lui Ferguson care pretinde încercări de sinteză, a avut implicații ample în sensul mutării centrului de greutate al studiilor Renașterii dinspre proces spre structură sau, cum se exprima Bouwsma, spre procese limitate. În același timp autorul avertizează asupra influenței exercitate de cataloagele de cursuri în formarea istoricului. În primul rînd în sensul acoperirii studiului unei epoci în toată complexitatea ei, iar în al doilea rînd, inhibînd inițiativele de incursiune în domeniile adiacente, considerate tărîm de studiu al unui confrate. Consecințele sînt mai degrabă negative punînd epoca respectivă într-o poziție de sine stătătoare.

Anumite reținеri sînt formulate și față de o analiză strict structuralistă a trecutului, care neputîndu-se adapta conceptului de schimbare, privit doar din perspectiva cataclismică, neglijează continuitatea trecut-prezent. În accepțiunea lui Bouwsma, Renașterea e o conjunctură inteligibilă numai într-un context temporal mai larg și a cărei legătură cu Evul Mediu a fost în mare parte evidențiată, pe cînd continuitatea cu lumea modernă este imperfect elucidată.

Articolele din restul revistei materializează un lăudabil efort de a întîmpina ideile generoase lansate de studiul introductiv. Răspunzînd apelului la complexitate, studiul lui Edward Muir „Images of power: Art and Pageantry in Renaissance Venice" se ocupă de un aspect mai special: rolul politic jucat de artă și paradă în secolele XIV—XVI, Veneția încadrîndu-se în credința neoplatonică că frumusețea exterioară este o reflectare a virtuții inerente, tinde să creeze o imagine publică despre ea însăși, menită să mențină încrederea populației în stabilitatea republicii venețiene. Schimbarea tipologiei iconografice și crearea unei pseudo-istorii a orașului vor consolida imaginea Veneției ca urmașă a imperiului apostolic bizantin și ca mare putere maritimă, păzitoare a porților Occidentului.

Reflectînd una din legăturile dintre lumea medievală și Renaștere, studiul lui John M. Najemy „Guild Republicanism in Trecento Florence, The Successes and Ultimate Failure of Corporate Politics" se apleacă asupra unui fenomen al secolului al XIII-lea: republica breslelor. Realitate a lumii medievale, pătrunsă de ideea de societas, universitas etc., republica breslelor este o federație care funcționează pe același principiu de voință a majorității aplicată spre binele comunității, ca orice gilda de meseriași. Najemy face o incursiune în cauzele decăderii sistemului, declanșată de criza bancară (rezultat firesc al lipsei de competență al meseriașilor în acest domeniu) și apoi de radicalismul revoluționar al breslelor nou formate care doreau să pătrundă în federație. Rezultatul va fi imediat, istoriografia renașterii (Stefani, Leonardo Bruni) a privit cu indiferență și dispreț republica breslelor, ignorînd cu buna știință impactul ei în istoria florentină.

Studiul lui Charles G. Nauert Jr. „Humanists, Scientists, and Pliny. Changing Approaches to a Classical Author" tratează varietatea punctelor de vedere adoptate față de lucrările clasicilor și în special față de *Istoria Naturală* a lui Plinius cel Bătrîn. Această lucrare, ne atrage atenția Nauert, supraviețuiește în Evul Mediu grație activității copiștilor și informațiilor practice pe care le dă, fiind folosită drept enciclopedic. Deși destul de citită, fie și pe fragmente, opera lui Plinius nu e utilizată în scopuri didactice. Umaniștii redescoperă textele antice, în sensul că vor tinde să pună în circulație ediții critice și cît mai complete. Tiparul, care asigură o răspîndire mai largă a textelor, aduce o preocupare mai accentuată pentru corectitudinea lor și determină apariția edițiilor comentate. Interesul se concentrează tot mai mult asupra limbii, a textului căruia universitatea din Wittenberg îi găsește întrebuințări didactice. Se ridică însă, în mod acut, problema terminologiei. Terminologia insuficientă înțelegerii ei, trage semnalul de alarmă pentru cei care doresc să extragă din textul lui Plinius remedii practice. Aplicarea lor greșită punea în primejdie vieți omenești.

„Machiavelli, Guicciardini, and the Tradition of Vernacular Historiography in Florence" este un studiu în care Mark Phillips încearcă să demonstreze influența considerabilă pe care a avut-o istoriografia analistică, scrisă în limba

italiană, asupra principalilor istorici florentini. El nu contestă impactul puternic al surselor antice în modul de concepere al scrisului istoric, dar atrage atenția ca istoriografia națională a persistat în forme diverse — memorii de familie, jurnale etc. — și în epoci cînd păruse să treacă pe post de amintire. Epoca casei de Medici, de exemplu, se evidențiază în acest sens prin creația lui Alamanno Rinuccini și cei doi Parenti, Marco și Piero.

Recentul număr din *Revista istorică americană* ne dovedește odată mai mult virtuțile contribuțiilor tematice, avantajele pentru cercetarea istorică a unor discuții concentrice. În sfîrșit, a menționa comprehensiva rubrică *Reviews of Books*, de două ori mai bogată ca număr de pagini comparativ cu spațiul acordat studiilor.

MARIA TEODOR

SYNTHESIS, VI, 1979, Revistă a Comitetului Național de Literatură comparată din R.S.R., 318 p.

Synthesis a ajuns la al VI-lea număr. Conținutul variat și interesant al tematicilor abordate, înfățișarea grafică elegantă, limbile de circulație internațională în care sînt redactate articolele etc. fac ca această publicație, tipărită de Editura Academiei, să fie una din cele mai statornice mesaje de cultură românească și europeană în țară și peste granițele ei.

Sufragiile intelectuale unanime, întrunite pînă acum de *Synthesis*, se datoresc în bună măsură politicii culturale, promovate cu consecvență de *Comitetul de redacție*. O privire retrospectivă asupra tematicii revistei, de la primul și pînă la ultimul ei număr, ne convinge de subiectele valoroase abordate. Ele vizează, în egală măsură, preocupările specialiștilor români și străini în domeniul literaturii comparate, a istoriei literare și a cercetărilor interdisciplinare.

În sfera unor obiective culturale similare se înscrie și sumarul numărului VI, 1979, 318 p. Contribuțiile incluse sînt dedicate Congresului al IX-lea al AILC (Innsbruck, august 1979). Cele trei mari secțiuni ale revistei, *Literatură și istorie în secolul al XIX-lea* (pp. 5—113), *Literatură și arte în secolele XVII—XVIII: cazul român* (pp. 115—155), *Romanul* (pp. 157—309) invită specialiștii la reflexii și la cercetări viitoare.

Interesantă și plină de conținut ne apare secțiunea întîia a revistei. Reținem, în această ordine de idei, reflexiile lui R. Mortier (Bruxelles) despre literatură și istorie; incursiunile lui P. Teodor asupra istoriografiei românești din secolul al XIX-lea; interpretările autorizate ale lui Al. Anghelou (Atena) asupra literaturii și istoriei în Grecia; opiniile lui M. Fridmann (Moscova) cu privire la istoria națională și mentalitatea artistică în anii 1848 în România; cercetarea temeinică a lui L. Boia asupra literaturii și istoriei în opera lui B. P. Hașdeu; investigațiile pertinente ale lui A. Marino asupra lui N. Iorga și primele semne ale modernizării române ș.a.

Următoarea secțiune din revista *Synthesis* este consacrată *Literaturii și artelor în secolele XVII—XVIII*. Contribuțiile, semnate de cercetători de prestigiu, sugerează, fiecare în parte și toate la un loc, tocmai specificul *exemplului român* în literatură și arta în epoca propusă spre dezbatere. *Cazul român* apare încadrat în contextul european al problematicii, tocmai cu particularitățile și deosebirile lui, care-l pun și mai mult în evidență.

După invitația lui Z. Dumitrescu-Bușulenga la sinteze în domeniul literaturii și artelor, ne întîlnim cu articol lui Al. Duțu consacrat structurilor literare și mentale, ca apoi să beneficiem de considerațiile avizate ale lui V. Drăguț privitoare la baroc și la asimilările caracteristice artei principatelor române în secolele XVII—XVIII. Reținem, în cele ce urmează, ipotezele de cercetare ale lui M. Muthu despre postbizantin sau premodern, tema unicornului în cultura românească veche datorată C. Velculescu etc.

Densă şi plină de sugestii pentru viitoarele cercetări ne apare şi secţiunea consacrată *Romanului.* Aici întîlnim articole care analizează nu numai romanul românesc ci şi cel european. Dacă I. Istrate studiază, cu aplicaţie şi sistem, proza bizantină şi romanul european în perioada barocului. M. Popa ne furnizează o analiză cantitativă a romanului publicat în presa transilvăneană între 1838—1918. În continuare, A. Ion îşi exprimă opiniile despre funcţiunea povestirii în romanul balzacian iar R. Sorescu pune problema „dostoiewskismului" în romanul românesc. N. Balotă ne oferă cîteva consideraţii asupra mitului în structura romanului iar P. Simionescu cercetează miticul în viziunea savantului Mircea Eliade (repere marginale asupra operei ştiinţifice şi literare).

Sumarul numărului VI al revistei *Synthesis* mai include o *Cronică* (pp. 311—314) şi *spicuiri din periodicele româneşti* (pp. 315—318). Menţionăm că această din urmă rubrică reţine contribuţii din *Revista de istorie şi teorie literară, Cahiers roumains d'études littéraires, Secolul 20* şi *Revue des études sud-est européennes* care au tangenţe cu tematica generală abordată de *Synthesis.*

Sumarul alcătuit pentru numărul VI din *Synthesis* nu face decît să continuie linia culturală promovată, cu aplicaţie şi talent, de redacţia revistei. Aceasta vizează teme majore pentru ştiinţa românească şi europeană de genul literaturii comparate şi cercetările interdisciplinare, iluminism şi romantism, realism în literaturile sud-estului continental, traduceri (probleme şi aspecte istorice), istorie literară comparată etc.

IACOB MÂRZA

Hansjörg Ubl, *Corpus Signorum Imperii Romani.* Osterreich. Band 1; Faszikel 6. *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium.* Wien, 1979; 92 p. text; 37 pl. cu 113 fig; 4 hărţi

Un nou fascicol din cunoscuta serie CSIR a apărut recent în Austria. Prin apariţia lui arheologii şi istoricii antichităţii din această ţară continuă să se menţină pe un loc de frunte în acţiunea internaţională de cercetare şi publicare a monumentelor de artă romană (signa). Această acţiune este patronată de Association Internationale d'Archéologie Classique. Volumul de faţă cuprinde sculpturile de piatră şi fragmentele de la statui mari din bronz apărute în regiunea municipiului Aelium Cetium, oraş situat pe graniţa de Nord a provinciei Noricum, învecinîndu-se la răsărit cu provincia Pannonia. Autorul volumului Hansjörg Ubl a dedicat opera sa Hedwig-ei Kenner cunoscută specialistă a domeniului, una din iniţiatoarele şi conducătorii acestui corpus.

Sumarul cărţii se prezintă astfel: Inhalt (p. 3—4); Abkürzungs verzeichnis der benützten Literatur (p. 5—6); Vorwort (p. 7—8); Einleitung (p. 9—12); Repertorium: A. Rundskulpturen (p. 13—22); I Metall; II Stein; B. Reliefs (p. 23—74); I. Weihreliefs; II. Grabreliefs: a. Grabstellen und Teile oder Bruchstücken von Grabstellen; b. Giebel von zusammengesetzten Grabstellen; c. Löwenaufsätzte von zusammengesetzten Grabstellen: d. Grabaltäre; e. Reliefierte Quader von Grabbauten; f. Firstabdeckungen von Grabbauten. C. Masken (p. 75—80); I. Perchtenmasken aus Ton; II. Gesichthelme. D. Dekorative Grabarchitektur (p. 81—88); Register (p. 84—90); Tafelverzeichnis (p. 90—91); Abbildungsverzeichniss (p. 92).

Privind din punctul de vedere strict al cercetării cel dintîi merit al autorului este acela de a fi identificat şi adunat piesele repertoriului său nu numai din muzee ci şi din colecţii particulare, încastrate în zidurile unor clădiri, iar în cazul celor pierdute din diferite desene vechi. O parte din ilustraţia prezentată de el reflectă din plin dificultăţile de care s-a izbit Taf. II/8; 17/26, 27; 18/35; 19/41, 43; etc.). Pe aceeaşi linie se înscrie alcătuirea repertoriului. Faţă de tradiţia CSIR care înglobează în general materiale sculptate din piatră (statui antropomorfe sau zoomorfe, monumente votive sau funerare şi bronzuri mari) H.U. a mai adăugat

și măștile din lut și apărătoarele de față din bronz din dorința de a prezenta în întregime activitatea artistică din zonă. Astfel a realizat un repertoriu de 91 piese împărțite în patru grupe (vezi cuprinsul), fiecare din ele avînd subgrupe fie după materialul din care au fost făcute, fie, în cadrul primei(subîmpărțiri, după destinație și formă. Ilustrația repertoriului este de cea mai bună calitate.

Dar dacă cele două incontestabile merite menționate mai sus sînt legate de cercetarea de teren sau derivă direct din ea, nu de mai mică valoare sînt meritele pur științifice acelea de atribuire și datare. În primul rînd H.U. se ocupă de o zonă situată destul de departe de marile centre urbane norice sau pannonice; poziția municipului Aelium Cetium este legată direct de limes, iar pe de altă parte se află la granița dintre două teritorii etnice. Ea a fost deci o zonă de interferență complexă. Privind lucrurile prin această prismă nu cred că i se poate reproșa autorului nimic în ce privește alcătuirea și conținutul repertoriului. El a manifestat o prudență deosebită la datări, preferînd să eludeze datarea în cazurile cînd i s-a părut prea largă. Din păcate întreaga serie CSIR a fost concepută ca repertoriu, așa încît volumele nu cuprind părți de interpretare generală. Atît problemele de atribuire artistică cît și cele de datare sînt cuprinse în „fișa" fiecărei piese. Parcurgînd acest repertoriu putem sublinia grija cu care autorul încearcă să separe fondul general al artei romane de fondul regional local căutînd mai multe căi de determinare a originalității unor anumite elemente de decor, stil, etc.

Volumul elaborat de H.U. s-a integrat perfect în seria CSIR constituind nu numai o simplă contribuție numerică, ci și un model. Aceste din urmă calități ne permit două observații care nu se referă atît la autor cît la editor: a) ar fi trebuit ca în introducere sau pe supracopertă să fie înserat ceva despre seria CSIR în sine: numărul și titlurile apărute. Aceasta cu atît mai mult cu cît în Austria există CSIR. Band 1. Faszikel 1. Vindobona; 1967 (A. Neumann); Faszikel 2. Carnuntum; 1968 (Marie Luise Kruger); Band II. Faszikel 1 Virunum; 1967 (G. Picottini) etc. b) În cazul că această primă menționare nu s-a făcut în introducere trebuie menționată schema de prezentare a fiecărei piese și conținutul părților ei. Căci cărțile de acest fel au o circulație mare, depășind spațiul unde poate fi întîlnită întreaga literatură de specialitate. Cartea lui H.U. se înscrie deci între necesitățile literaturii de specialitate cu atît mai mult cu cît ea prezintă un material dintr-o zonă oarecare a limesului, așa cum au fost cele mai multe de-a-lungul granitei Imperiului roman. Deci se pot oferi analogii perfecte pentru răspîndirea, formele și calitatea artei romane provinciale.

NICOLAE GUDEA

Miranda J. Green, *A Corpus of Religious Material from the Civilian Areas of Roman Britain*, British Archaeological Reports, 24, 1976, (18+) 261 p. + 30 planșe.

Lucrarea e structurată pe două mari secțiuni. Prima cuprinde șapte capitole de analiză a întregii documentații, în timp ce a doua mare diviziune a cărții e rezervată catalogului. Materialul cercetat — în primul rînd reprezentările figurate ale divinităților, apoi obiecte rituale diverse, obiecte simbol, sanctuare, mai puțin inscripțiile — provine din zona de la sud de Yorkshire și Lancashire, împreună cu ariile civile din sudul Țării Galilor, excluzîndu-se teritoriile militare (de pildă, Caerleon). Această delimitare geografică cuprinde, prin urmare, mai mult decît jumătate din suprafața Britanniei romane.

După cîteva pagini introductive (prefața, lista planșelor și figurilor, mulțumiri, lista abrevierilor) conținutul lucrării debutează cu cercetarea fondului preroman al religiei din Britannia și de pe continent, evidențiindu-se structurile religiei celtice (divinități, ritualuri, mitologie, sanctuare), cu frecvente trimiteri la situația din Gallia. Al doilea capitol e consacrat divinităților romane și romano-

celtice din Britannia (zonele civile), formelor artistice pe care le îmbracă înfățișarea acestora. Sînt trecute apoi în revistă (cap. 3) sanctuarele, corpul sacerdotal, mobilierul și obiectele rituale din temple. În cadrul ceramicii rituale se semnalează cîteva vase decorate cu figuri antropomorfe, de felul celor găsite în Dacia (în mediu militar; vezi mai jos). Capitolul următor se ocupă de cultele orientale și de creștinism, iar în continuare se tratează frecvența și răspîndirea geografică a diferitelor culte, în zone urbane sau rurale. E luată în considerare și receptivitatea la romanizare în funcție de diversele arii tribale. Răspîndirea principalelor culte e ilustrată prin hărți. Ultimele două capitole prezintă succint situația în teritoriile militare, mai ales din nordul Britanniei, unde apar culte specifice și cîteva concluzii. Partea a doua a cărții cuprinde catalogul descoperirilor, indicele localităților, indice de materii și planșele cu fotografii.

Mai mult sau mai puțin mărturisit, cartea se înscrie în tendința constantă a istoriografiei actuale care vizează elucidarea aportului indigen, pre-roman la crearea faciesului propriu al civilizației romane într-o provincie sau alta. Din acest punct de vedere ea poate constitui un nou îndemn pentru cercetătorul vieții religioase daco-romane, indicîndu-i un inedit mod de abordare, prea puțin însă un model, substratul indigen și formele sale de manifestare spirituală fiind cu totul diferit. Paralelisme între arta și religia romană din Britannia și cea din Dacia s-au mai stabilit (vezi A. Bodor, în *ActaMN*, V, 1968, p. 495—504). Dar din paginile cărții pe care o prezentăm reiese încă o dată că analogiile se mențin în limitele fenomenelor general-romane, fie acestea principalele culte, răspîndite pe tot cuprinsul imperiului roman, fie anumite manifestări de artă. Răsfoind planșele care însoțesc cartea cercetătoarei Miranda J. Green nu vom fi surprinși așadar să constatăm asemănările cu piese cunoscute în provincia carpatică. Citățm statueta lui Mars de la Foss Dyke (pl. II/f) pentru cea de la Potaissa (Z. Milea, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 577—578), grupul de statuete reprezentîndu-l pe Hercules de la Colchester (pl. V/h; VI/a) și Verulamium (pl. VII/b, c) pentru statuetele cu o manieră de tratare foarte apropiată din Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, pl. X—XI), vasele cu figuri antropomorfe de la Colchester (pl. XXVII/b) și Londra (pl. XXVII/e), asemănătoare cu cele descoperite în castrele de la Rîșnov (N. Gudea — I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov-Cumidava*, Brașov, 1971, p. 49—50) și Buciumi (N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 41—42, pl. LI—LIV); piesa ornamentală de car de la Colchester (pl. XXIX/f)) este o bună analogie pentru cele de la Porolissum (D. Isac, în *Studia*, 2, 1967, p. 7—10) și Buciumi (N. Gudea, C. Pop, în *Castrul roman de la Buciumi*, p. 75—76, pl. LXXXVII—LXXXVIII) etc. Clasificarea divinităților propusă de Miranda J. Green pentru zona studiată (p. 66—67) nu poate fi preluată și acceptată pentru Dacia, vădindu-se iarăși necesitatea elaborării unui sistem propriu de clasificare a divinităților, care să reflecte înfățișarea specifică a religiei romane din provincia Dacia.

MIHAI BĂRBULESCU

Gustav Müller, *Ausgrabungen in Dormagen 1963—1977*, în *Rheinische Ausgrabungen*, Band, 20, Bonn, 1979, 160 p.; 103 planșe.

În prodigioasa serie de publicații a Muzeului renan (Rheinisches Landesmuseum Bonn) seria Rheinische Ausgrabungen ocupă un loc constant și după părerea noastră cel mai important pentru istoria provinciei Germania Inferior. Acestei serii i se adaugă acum volumul al 20-lea, o nouă și valoroasă monografie arheologică pe care încercăm să o prezentăm pe scurt în cele ce urmează. Cartea constituie suma observațiilor, sondajelor și săpăturilor făcute de autor timp de aproape două decenii în orașul Dormagen — observații datorate în bună parte lucrărilor de urbanizare și amenajare urbanistică sau lucrărilor de salvare declanșate de acestea. În același timp volumul de față constituie un nou exemplu

privind colaborarea unor specialiști fie din domenii diferite ale istoriei vechi și arheologiei (L. Bakker pentru terra sigillata; H. G. Horn pentru metale, os și piatră; H. Chantraine și V. Zedelius pentru studiul monetelor); fie din domeniul unor științe tehnice (H. Schröder pentru analize biologice; K.-H. Knorzer pentru analize botanice).

Înainte de a prezenta cîteva din aspectele tehnice și calitățile cărții voi trece în revistă cuprinlu ei: după Vorwort (p. 1—2) și Einleitung (p. 3—4) sînt prezentate: atelierele militare de fabricat produse ceramice (cărămizi mai ales): Militärziegelei (p. 5—16), castrul propriu zis: Das Auxiliarlager (p. 17—35) și apoi catalogul descoperirilor arheologice (Die Funde): Reliefverzierte terra sigillata (p. 36—52) de L. Bakker; glatte terra sigillata (p. 54—55); Stempelliste (p. 56—58); Grafitti (p. 59—60); Eigentumsmarken (p. 61—62); Firnisware (p. 63); glattwandige Ware (p. 63); rauhwandige Ware (p. 63); Metalfunde (p. 65—99) — Steinfunde (p. 100) — Knochen-und Beinfunde (p. 101) de H. G. Horn; Glasfunde (p. 102); Sonstigefunde (p. 102); Ziegelstempel (p. 103); die Fubdmünzen von Dormagen und Nievenheim (p. 105—109) de H. Chantraine, der dormagener Denarfund (p. 110—111) de V. Zedelius; der Lagervicus (p. 112—118); Nichtlokalisierte Funde (p. 119—120); die Gräberfelder (p. 121—124); Vicus und Gräberfelder — Stempelliste glatter terra sigillata — Grafitti und Eigentumsmarken (p. 125); frankische Periode (p. 126); die altere Umfassungsgraben (p. 127—128); Bodenchemische Untersuchungen von Reduktions Verfärbungen (p. 129) de O. Schröder; Verkohlte Reste von Viehfutter aus einem Stahl der römischen Reiterlagers von Dor magen (p. 130—137) de K.-H. Knorrzer; Zusammenfassung (p. 138—139). Datelor legate de castru și așezarea sa civilă li se adaugă o serie de informații în legătură cu așezarea de epocă romană din hotarul localității Nievenheim: der römische Gutshof von Nievenheim (p. 140—145); die Funde)p. 145—148); die Metalfunde (p. 149—152) de H. G. Horn; datierte Befunde (p. 153—156); Zusammnfassung (p. 157). Textul se încheie cu un tabel al prescurtărilor bibliografice (p. 158—159) și o listă de prescurtări tehnice (p. 160).

Lucrarea nu prezintă nicio săpătură arheologică continuă, ci așa cum am mai arătat și mai sus este alcătuită din rezultatele unor lucrări de salvare, care au afectat obiectivul principal (castrul) în diferitele lui părți. Din aceste motive chiar păstrînd caracterul unei cercetări sistematice ilustrația tehnică de săpătură este mult mai redusă (pl. 1—33) decît ar fi fost în mod obișnuit. În același timp materialul arheologic este foarte numeros (pl. 34—103). Ar fi însă dificil și nedrept să analizezi critic munca lui G.M. și a colegilor lui, a căror activitate arheologică a depins întrutotul de lucrări de canalizare, construcții urbane, etc.; din contră mi se pare că efortul lor a fost deosebit ei încercînd să aplice cele mai riguroase sisteme arheologice în condiții dificile și oricine va recunoaște că rezultatele obținute sînt deosebite. Trebuie remarcat de pildă că prezentarea cuptoarelor de ars țigle și cărămizi sau a construcțiilor din interiorul castrului nu se deosebesc mai prin nimic de o săpătură obișnuită; și numai urmărirea locului unde au fost plasate dă o imagine fidelă a ceea ce au trebuit să facă pentru a executa săpătura.

Săpăturile au adus rezultate noi mai ales în legătură cu castrul completînd și corectînd esențial datele pe care literatura istorică le deținea (cf. C. B. Rüger — J. E. Bogaers, *Der Niedergermanische Limes*, Köln, 1974, nr. 43, p. 151—152); stabilirea orientării castrului prin identificarea clădirii comandamentului (principia), ca și identificarea a trei clădiri în interior (în colțul de S și pe latura de SV)) schimbă total nivelul de cunoaștere a acestui castru. Este deosebit de interesant cum G.M. a încercat să dateze fiecare zonă cercetată din castru prin datele pe care i le oferea materialul din zona respectivă. În plus trebuie remarcate o serie de constatări legate de organizarea interiorului: prezența șanțurilor de rigolă paralele cu drumurile, prezența șanțurilor pe lîngă construcțiile identificate. Toate acestea au fost efectuate într-o manieră care confirmă specialitatea autorului (cunoscută dealtfel și din alte lucrări). Foate interesante (și ample) sînt datele în legătură cu atelierele de fabricat cărămizi; dar în aceeași măsură și datele privind viața așezării civile, a cimitirului și chiar și aspectele legate de istoria locului în timpul migrațiilor germanice. Informațiile cu caracter tehnic obținute

prin analiza materialului de metal, os, piatră, sticlă sau a unor analize chimice și biologice contribuie la întregirea aspectelor pe care le oferă descoperirile obișnuite dintr-o așezare romană. Aici aș vrea însă să subliniez că dacă delimitările diferitelor grupe ale vaselor ceramice au fost duse la extrem, nu același lucru se face și cu celelalte categorii de produse.

Cartea lui G.M. este o lucrare care se impune atît prin constatările cu caracter istoric, combinațiile de datare oferite de toate categoriile de descoperiri, cît și prin structura și modul de prezentare cantitatea ș icalitatea ilustrației. Ea constituie încă un model de lucrare în seria recentelor încercări monografice apărute în legătură cu istoria provinciilor romane din Germania. Folosind cu succes îmbinarea informațiilor obținute prin analiza tuturor categoriilor de descoperiri dintr-o așezare romană ea ajunge la o serie de constatări datorită cărora demonstrează prin simpla ei apariție procesul masiv de integrare al zonei în lumea civilizației romane.

NICOLAE GUDEA

Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu. *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare.* București, Editura Academiei R. S. România, 1979, 163 p. + 3 tab. (Institutul de arheologie, Biblioteca de arheologie XXXVI).

Întru-totul consacrat ca un asiduu și valoros cercetător și arheolog medievist, Radu Popa ne oferă, în colaborare cu arhitecta Monica Mărgineanu-Cârstoiu, o nouă lucrare. Părăsindu-și pentru un moment investigațiile transilvane, R.P. se întoarce și se apleacă către un șantier arheologic de care s-a depărtat cu ani în urmă: Suceava. Este vorba deci despre o restituire, îndelung întîrziată. Regretul așteptări este compensat și copleșit de realizarea în sine. Cu greu am fi putut vedea, la fel, acum cîțiva ani, valorificarea cercetărilor, chiar parțiale, de pe marele șantier-școală, fără experiențele necesare acumulate atît de autor cît și de întreaga istoriografie românească. De la început surprinde plăcut prezentarea editorială. Credem că acceptarea cuprinderii unui „segment scurt" de istorie medievală într-o carte nu poate fi decît rezultatul unei reorientări de politică editorială în favoarea unor studii exhaustiv analitice. Ne-am obișnuit prea mult să așteptăm în volume doar sinteze pentru intervale cronologice cît mai largi, chiar fără investigații parțiale consistente și cu un voit căutat cititor de nivel mediu. Și în cazul de care ne ocupăm conținutul real este — datorită persistenței unuia din elementele enunțate mai sus — surclasat de un titlu ce se vrea ambițios și, de ce nu, comercial. Încadrarea într-o colecție cu pretenții și cu o sferă de accesibilitate limitată, cum este aceea a „Bibliotecii de arheologie", nu ar mai fi necesitat, după opinia noastră, artificiul semnalat.

Lucrarea se concentrează asupra a două mărturii de cultură materială din capitala lui Ștefan cel Mare. Deși sînt de factură diferită, amîndouă sînt creații arhitectonice strîns legate între ele. Casa domniei de lîngă cetatea Suceava se constituie într-un component esențial al realizărilor laice și civile de la sfîrșitul veacului al XV-lea (circa 1480—1497). Este una dintre puținele construcții de această natură, din secolul menționat, pe care le cunoaștem integral. Ea a servit pentru sfat și ospețe domnești, date în exteriorul zidurilor cetății, în mijlocul taberelor militare organizate pe „Cîmpul șanțurilor". Lectura unor descrieri arheologice, remarcabile de altfel prin claritate și sobrietate științifică, este inevitabilă pentru înțelegerea concluziilor. Valoarea lor este fundamental *documentară* și de aceea justificată, chiar indispensabilă. Interesante sînt considerațiile de la sfîrșitul capitolului I. Autorul vine cu o perspectivă „arheologică" asupra evoluției artei feudal-sociale a lemnului, care impun nuanțări și revizuiri ale opticii etnografice,

dominante pînă acum în istoria artei românești. Arhitectura feudală românească s-a născut cel tîrziu în secolele XII—XIII din arhitectura populară sătească sau din arhitectura fortificațiilor colective timpurii. Opinia se susține cu constatări mai vechi (Cuhea-Maramureș) dar și altele inedite (Voievozi-Bihor), luate din medii românești transilvănene.

Capitolul al II-lea (redactat de cei doi autori în colaborare cu Victoria Batariuc) se ocupă deja de cel de-al doilea punct de interes al cărții, anume de soba descoperită în casa domnească de la Suceava. Prezentarea materialelor componente se realizează pe baza unui riguros catalog. Toate piesele sînt descrise în ordinea așezării în arhitectura sobei. Cele peste 700 de piese își găsesc rostul lor inițial, pentru a face trecerea către etapa următoare, foarte necesară, a reconstituirii. Capitolul III ne prezintă soba așa cum a fost, monumentală, elaborată, de o mare frumusețe. Subliniind faptul că este vorba despre o *primă* reconstituire de acest fel, nu putem decît să remarcăm importanța de excepție a acestui mod de încheiere a unei cercetări arheologice. Operația, tot mai sensibil prezentă în literatura arheologică a ultimilor doi-trei ani, se datorează în bună parte colaborării arhitecților la cercetarea istorică.

Ultimul capitol, cel de-al patrulea, ne prezintă o incursiune în istoria culturii și artei românești medievale prilejuită de soba din casa domniei. Aici avem de-a face de fapt cu o veritabilă sinteză a cunoștințelor noastre relative la căhlăria moldovenească din secolele XIV—XVI, puse în raport cu realizările din spațiile geografice ale Europei de răsărit și centrale. Din acest motiv capitolul devine un veritabil studiu de referință pentru cercetările în curs sau viitoare. Dintr-o fericită întîmplare, soba suceveană reconstituită se compune dintr-o serie destul de eterogenă de piese, provenind din mai multe ateliere de creație. Elemente asemănătoare sau identice, răspîndite pe o arie românească largă, își găsesc încadrarea cronologică și filiația. Cu toate că, privită critic, soba nu este decît un subprodus al unui meșteșug cu performanțe superioare, ea se înscrie ferm în suita realizărilor artistice ale epocii lui Ștefan cel Mare. Prin ea, capitolul plasticii decorative devine consistent, ocupînd un loc așteptat și meritat în istoria artei. Autorii ne demonstrează pas cu pas interrelația cu arta sculpturii, orfevrăriei, textilelor și arhitecturii epocii în care s-a născut. Reprezentările mai au particularitatea de a informa asupra unui compartiment al cunoașterii istorice, în general, — cînd este vorba despre evul mediu românesc — vitregit de informație. Este cazul ideologiei și mentalităților claselor sociale. *Tipul moldovean de sobă cu cahle* are deplină personalitate. El reflectă atît realizările artistice și meșteșugul artistic, cît și nivelul tehnic sau condițiile de civilizație ale vieții zilnice ale anilor care au stat sub semnul marelui voievod moldav.

Beneficiind de o frumoasă și bogată ilustrație, bine prezentată grafic, volumul se recomandă suplimentar ca o realizare notabilă. Accesibilitatea specialistului străin este înlesnită de un rezumat în limba germană.

ADRIAN A. RUSU

Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. *Catalogul incunabulelor*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, 122 p.

Studierea cărților imprimate în perioada „de leagăn" a tiparului, denumit *incunabule* (tipăriturile dinainte de anul 1500), a preocupat de timpuriu pe cercetători, pe specialiștii din domeniul istoriei tiparului și a bibliotecilor. Cărțile din prima vîrstă a tiparului prezintă, oricum, un interes aparte, de istorie culturală și a științei, de circulație a acestor „produse", apariția tiparului marcînd o adevărată revoluție culturală în istoria omenirii.

După încercările de catalogare de la sfîrșitul secolului trecut a incunabulelor aflate în bibliotecile din Sibiu și Alba Iulia, se cunoaște activitatea lui Constantin I. Karadja din perioada interbelică pentru a descrie incunabulele existente în

bibliotecile din România, urmate de publicarea, în ultimele două decenii, a cataloagelor de incunabule aflate în marile biblioteci din țară. Răspunzînd proiectului comisiei catalogului general al incunabulelor (Komission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke), preocupările și realizările românești contemporane se înscriu în efortul european de cunoaștere a principalelor probleme ridicate în jurul incunabulelor.

Unui asemenea deziderat îi răspunde și recentul catalog al incunabulelor existente în fondurile Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca, întocmit de Elena Mosora și Doina Hanga, prin consultarea științifică a prof. univ. Pompiliu Teodor, catalog publicat la Editura „Dacia" din Cluj-Napoca. Mergînd pe urmele descrierii a 48 de incunabule datorată lui Eugen Barbul, din 1935, alcătuitorii catalogului asupra căruia referim descriu 84 de incunabule existente în original, ca un fond aparte al colecțiilor speciale ale bibliotecii, și 5 în microfilm, originalele fiind împrumutate Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România: un număr de 89 de incunabule deci, descrise după principiile uzitate în literatura europeană de specialitate.

Din punct de vedere al conținutului, incunabulele aparțin literaturii religioase, juridice, istorice și filozofice, precum și beletristicii antice și medievale, în redacție latină (70 piese), cîteva în germană, italiană și greacă. După atelierul de imprimare, cele mai multe incunabile sînt realizate în tipografiile germane (41) și italiene (36), după centrul tipografic cele mai multe provenind din Veneția și Nürnberg.

Catalogul de față, alături de un necesar cuvînt introductiv, mai cuprinde indicele cronologic al incunabulelor, al localităților și tipografiilor, indicele alfabetic a tipografilor, al traducătorilor, comentatorilor și editorilor, precum și tabelul concordanțelor numerelor de ordine din acest catalog cu principalele cataloage europene de incunabule. Ilustrațiile catalogului reținem din bogăția graficii de carte care a făcut din incunabule printre cele mai frumoase realizări de artă tipografică din toate timpurile.

NICOLAE EDROIU

Fl. Dudaș, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului*, Oradea, 1979.

Aplecat cu stăruință și pasiune asupra fenomenului de istorie culturală, Fl. Dudaș s-a impus cercetării de astăzi prin excelente rezultate în domeniul istoriei cărții vechi românești, continuînd o tradiție de excelentă ținută în istoriografia culturală. Cercetărilor mai vechi, Fl. Dudaș le adaugă o impresionantă activitate de teren, bogată în rezultate și inedit, care a reușit să modifice perspectiva chiar și numai la nivelul Bihorului, la care se adaugă informația și metoda de cercetare a istoriei cărții, ilustrate în realizările de pînă acum: excelentul catalog de carte veche românească din Bihor, sec. XVI—XVII, numeroasele studii consacrate istoriei cărții vechi în părțile vestice și actuala scriere la care ne vom opri mai jos.

Lucrarea valorifică, sub aspect bibliografic și de istorie a civilizației, bogata informație pe care o deține în legătură cu sec. XVI—XVII, ilustrată parțial și în catalog. Integrînd spațiul cultural bihorean manifestărilor de cultură națională, autorul realizează un larg excurs introductiv, cu valoare de bilanț, asupra circulației manuscriselor și cărții vechi românești pe teritoriul Bihorului, semnalînd cititorului exemplarele tipărite sau manuscrise care au circulat în Bihor și numărul lor, descoperit pînă în acest stadiu al cercetărilor. Demersul cercetătorului orădean, istoric și bibliologic, cu o viziune globală asupra problematicii culturale și de istorie a cărții, învederează o concepție și metodă modernă, care integrează fenomenul cultural actului de civilizație românească.

Cap. II. *Circulația vechilor tipărituri românești descoperite în Bihor*, urmărește, în ordine, prezența tipăriturilor coresiene, a Cazaniei lui Varlaam, Noul Testament de la Bălgrad, vechile pravile, tipăriturile lui Dosoftei, primele tipărituri bucureștene, cărțile lui Antim și Chiriacodromionul de la Bălgrad în Bihor, aducînd date noi privind caracteristicile bibliofiel ale exemplarelor care au circulat, numărul lor, fenomenul copierii după exemplarele tipărite, semnificația prezenței lor în spațiul cultural bihorean.

Cap. III, *Mărturii documentare manuscrise pe tipăriturile românești vechi descoperite în Bihor*, rămîne cel mai interesant capitol pentru faptul de civilizație românească pe care-l înfățișează, fiind consacrat însemnărilor manuscrise de pe cărți, fiecare o contribuție la istoria cotidiană a comunităților românești din Bihor. Structurate în trei mari compartimente — răspîndirea scrisului în limba română, aportul vechilor tipărituri la afirmarea unității culturale românești, mărturii privind evenimente istorice, etnograice, astronomice sau climatologice — însemnările descifrate pe cărțile vechi circulate în Bihor reprezntă o cronică vie de civlizație românească, fapte de viață și istorie, aruncînd lumini noi asupra unității în diversitate a istoriei și civilizației românești.

Un excelent tabel sinoptic, cuprinzînd titlul, exemplarele existente, depozitul unde se păstrează și referințele existente pentru fiecare exemplar, completează în mod fericit o cercetare remarcabilă prin informație, rigoare și metodă. Biblografia, indicile și ilustrațiile facsimil confirmă ținute de seriozitate științifică, la care am adăuga prezentarea grafică excepțională.

Sînt calități care recomandă cartea lui Fl. Dudaș cercetării de specialitate, mai ales că ea apare într-un moment cînd problema valorificării bogatului tezaur de carte veche este actuală, sugerînd posibilile direcții pe care trebuie îndreptat efortul în acest domeniu de erudiție, în care cultura noastră a avut o tradiție și o școală remarcată în plan universal.

N. BOCȘAN

Dan Horia Mazilu, *Cronicarii munteni*, București, Ed. Meridiane, 1978, 352 p.

Lucrarea abordează, dintr-o perspectivă literară, cea a „efortului retoric", opere de bază prin care Țara Românească s-a impus în literatura cronicărească: „Letopisețul cantacuzinesc" atribuit prin consens de mai mulți exegeți lui Stoica Ludescu, „Cronica bălenilor", „Viața lui C. Brâncoveanu" de logofătul Radu Greceanu, „Anonimul brâncovenesc", la care se adaugă „Cronica lui N. Mavrocordat" aparținînd lui Radu Popescu. În reinterpretarea acestor teze, autorul săvîrșește o serie de eror iprovenind din departajarea istoriei de retorică, departajare pe care o socotim rigidă, ținînd cont de personalitățile și perioada pentru care ea se aplică. Pentru a nu da decît două exemple: pe de o parte, „Istoria Țării Românești", aparținînd stolnicului C. Cantacuzino, e omisă în mod deliberat pe motiv că acesta din urmă ar avea deja atributele istoricului, iar, pe de altă parte, în cazul lui Radu Popescu se opinează că „am participat la marea și mult așteptata întîlnire cu scriitorul" (op. cit., p. 338).

Încercînd să surprindem cîteva constante ale lucrări ilui D. H. Mazilu, vom observa că, dincolo de sugestivele subtitluri pe care le dă, în majoritatea textelor analizate autorul caută: descifrarea mecanismului de construcție al narațiunii, factorii omogenizatori ai acesteia, modalitățile diverse de conducere a frazei, sincronia și diacronia în prezentarea „personajelor", gradul implicării autorului în propria narațiune, schimbările de manieră în „compunerea" textelor și cauzele acestora, ș.a.m.d. Deci, probleme ce vizează în mod cu totul precumpănitor analiza „literară" a textelor, în scopul delimitării cît mai precise a măsurii în care fiecare din acestea sînt" un posibil travalui cărturăresc de esență scritorcească și nu

unul de esență istorică. Acest fapt ridică implicit, delicata și discutabila problemă a existenței unei conștiințe și intenționalități „literare" la cronicarii români, în speță cei munteni. De altfel, autorul însuși își încadrează punctul de vedere într-un curent de opinie mai larg ce reține nume ca E. Negrici, D. Curticăpeanu, D. Velciu, la care noi adăugăm pe cele ale lui G. G. Ursu și E. Puiu, și care ar duce la „redescoperirea" textelor cronicărești ca „literatură de cea mai bună calitate" (op. cit., p. 2). „Istoriile" în viziunea acestor autori devin „istorisiri" într-o accepțiune pur literară a termenului ,adică narațiuni. Fără a minimaliza meritele lucrării trebuie subliniat faptul că valoarea literară a textelor cronicărești în general și a celor muntenești în particular, nu a fost de către nimeni și nicicînd contestată. Însă pentru o justă evaluare a acestora, este necesar să se țină seama și de concluziile la care istoriografia de pînă acum a ajuns, în primul rînd cele vizînd factorul determinant al apariției lor. Astfel, în studiul introductiv la cele două volume de „Cronicari munteni" (Ed. pt. lit., Buc., 1961), E. Stănescu identifică acest factor cu istoria politică a Țării Românești, arătînd cum criza sistemului politic al statului boieresc determină lupta clasei domniante pentru perpetuarea acestui regim, luptă care pe plan ideologic, îmbracă și forma scrierii istoriei. În sprijinul aceleiași idei vine și opinia lui P. P. Panaitescu înserată în ale sale „Contribuții la istoria culturii române" (Ed. Minerva, Buc., 1971). Cu specificarea însă că ambele cronici ale celor două partide muntene din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea reprezintă o continuare a cronicii oficiale, domnești, a Țării Românești, redactată după părerea sa în vremea lui Matei Basarab, așa cum, de altminteri a dovedit Virgil Cândea. Ni se pare revelator, de asemenea, modul în care o specie literară ca aceea a pamfletului — frecvent implicată în argumentația lui D. H. Mazilu — deține în perioada în cauză o semnificație apare. Mai exact, P. P. Panaitescu demonstrează că „literatura de pamflete, scurte povestiri, veștejind pe anumiți adversari, a fost destul de bogată și importantă din punctul de vedere al istoriei *sociale* în Țările Române în sec. al XVII-lea și al XVIII-lea" (op. cit., p. 443).

Dar accentuarea caracterului beletristic al cronicilor în general și a celor muntenești în special nu este pentru D. H. Mazilu decît mijlocul de a susține încadrarea acestora într-o arie mai largă, aceea a barocului est-european, din ansamblul căruia s-ar reliefa prin „modalități stilistice particulare... transformate în construcții inconfundabile" (op. cit., p. 8—9). E în fond același mijloc uzitat și într-o altă lucrare a domniei sale purtînd sugestivul titlu de „Barocul în literatura română din sec. al XVII-lea" (Ed. Minerva, Buc., 1976). La momentul apariției, această lucrare a suscitat un viu interes căci readucea în discuție problema existenței sau nonexistenței barocului românesc. Stau mărturie comentariile făcute pe marginea ei care i-au subliniat meritele, dar și limitele. Astfel, A. Pippidi în articolul său „O teorie eclectică a barocului românesc" (Rev. Ist. Teorie Lit., tom 25, nr. 4; p. 591—596), Buc., 1976), arăta că termenul de baroc la D. H. Mazilu nu apare bine precizat, fapt ce l-a condus pe autor spre uzitări nepermise ale semanticii acestui concept. Luînd ca punct de plecare aceeași lucrare a lui D. H. Mazilu, însemnările lui Al. Duțu privind „Barocul în cultura română" înserate în recentele sale „Incursiuni în cultura europeană modernă" („Modele. Imagini. Priveliști.". Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979), se dovedesc a fi pertinente. În primul rînd utilă mi se pare precizarea că barocul a însemnat nu numai expresia scrisă ci și cea figurată. În al doilea rînd că „depistarea" elementelor baroce în cultura română urmează o cale opusă celei îndeobște validată de culturile occidentale, deoarece semnalatul proces are loc mai întîi în literatură și abia după aceea în artele plastice. În al treilea rînd că tendința de „barochizare" se manifestă în genere pe două căi — „sub impulsul fie al tendinței de a-îngloba scrierile istorice în categoria «beletristică», deformînd structura culturii scrise din sec. al XVII-lea... fie al tendinței de a da barocului un sens acaparator, întrucît este prezent... pretutindeni și peren" (op. cit., p. 164). Pe această linie Al. Duțu obiectează, pe bună dreptate, împotriva încadrării abuzive sub eticheta „baroc" a unor categorii de scrieri, printre care cele „redactate după canoanele istoriei" (op. cit., p. 161). Cu toate acestea, autorul subscrie la ceea

ce D. H. Mazilu numea „existența în cultura românească a unei stări de spirit, a unei tensiuni interioare ce poate primi calificativul de barocă, consonantă, în datele ei fundamentale, cu contextul ideilor europene..." („Barocul în literatura română din sec. al XVII-lea", p. 233). Formularea mi se pare destul de ambiguă. Tocmai de aceea e necesar să se cadă de acord asupra notelor definitorii ale barocului. Acest prim pas fiind efectuat, cel de-al doilea va trebui să pună în evidență „prezențele baroce" în variatele manifestări ale culturii române în a doua jumătate a sec. al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea. Coroborarea acestor date e susceptibilă de a reliefa atașamentul epocii l o nouă sensibilitate. Abi aatunci poate vom vedea de „barocul românesc", concept prin care vom desemna conservarea tradiției umaniste, care a integrat însă elemente noi, concretizări ale unei noi sensibilități.

ADRIAN POP

Al. Duțu, *Modele, imaginii priveliști*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1979.

Pe linia unor preocupări constante de investigare și de abordare din unghiuri noi de vedere a culturii românești feudale și moderne, în seria eforturilor permanente de-a reliefa trăsăturile caracteristice ale spiritualității poporului nostru, în contextul ma larg al contnentulu (ne gîndm la lucrările: *Sinteză și originali tate în cultura română*, București, Edit. enciclop. rom., 1972; *Umaniștii români și cultura europeană*, București, Minerva, 1974; *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, Minerva, 1978), se înscrie, ca o continuare firească, ultimul volum datorat lui Al. Duțu.

Subintitulată, în mod pertinent, *Incursiuni în cultura europeană modernă*, actuala contribuție a istoricului bucureștean (286 p. + 2 f.) oferă nu numai specialiștilor ci și iubitorilor de cultură românească și europeană o pildă convingătoare de cercetare și de tratare în același timp a imaginilor mentale, a modelelor culturale, a factorilor de comunicație în diferite compartimente culturale. Prin această ultimă lucrare, dr. Al. Duțu realizează o nouă și necesară chemare către o cercetare comparativă a culturii europene, în direcția unor investigații interdisciplinare, propunînd o modernă lectură a textelor epocii, de pe urma căreia se pot obține rezultate care sparg cadrele vechilor clișee de analize și interpretări.

Structura lucrării, care justifică, după cum vom vedea, pe deplin titlul, metoda utilizată și subeictele discutate îi oferă posibilitatea lui Al. Duțu să realizeze o mai curajoasă inserare a culturii românești medievale și moderne în contextul larg al spiritualității europene. Acest efort intelectual al autorului este dovedit, în mod convingător, într-o serie de capitole ale lucrării. Ne gîndim la *Imagini mentale și structuri literare: mutația din secolul 19* (pp. 30—68); *Imaginea celuilalt: relatările călătorilor* (pp. 69—96); *Imaginea omului exemplar: înțelèptul și cavalerul* (pp. 97—111); *Percepere reciprocă: relații intelectuale română-engleze în perioada interbelică* (pp. 112—137).

Pe aceeași direcție de cercetare se înscrie și partea a volumului, intitulată *Imagini din cărți și orașe* (pp. 139—266). Diverse la prima vedere, notele de călătorie și însemnările autorului pe marginea unor lucrări de specialitate, care i-au reținut atenția de-a lungul ultimilor ani, subiectele acestei secțiuni au un numitor comun; vizează nu numai prin conținut dar și prin formă studiul comparat al culturilor. În această ordine de idei, reținem considerațiile lui Al. Duțu cu privire la *Limba populară și limba națională* (pp. 147—150); *Barocul în cultura română* (pp. 155—165); *Modele în „Europa absolutistă"* (pp. 178—187); *Cartea și modernizarea vieții intelectuale* (pp. 194—203); *Necesitatea sintezei la Nicolae Iorga* (pp. 212—223) etc.

Agreabile în ceea ce privește forma de redactare dar și interesante sub aspectul conținutului sînt temele abordate în contextul notelor de călătorie. În

majoritatea cazurilor, fie că este vorba de vizitarea catedralei Sf. Sofia (Kiev), fie că rememorează o escală la Innsbruck, plimbîndu-şi cititorii prin Londra, refăcînd un itinerariu util prin Lorena, oferind o retrospectivă asupra unei vizite la Hamburg etc. Al. Duţu realizează, nu de puţine ori, convingătoare şi interesante analogii cu arta, cultura, arhitectura şi specificul istoriei poporului român. Autorul încearcă, şi reuşeşte şi de data aceasta, să sugereze unui întreg continent şi chiar lumii (adresîndu-se şi prin rezumatul în limba engleză) că şi ţările române şi-au adus, din plin, contribuţia la dezvoltarea generală a culturii europene, în literatură, artă, istorie în epoca modernă.

De fapt, sentimentul pe care-l trăieşte cititorul român, în timpul lecturii sau atunci cînd a închis ultima filă a cărţii lui Al. Duţu, este tocmai acela de mîndrie naţională, că ţara sa a fost părtaşă la marile etape din evoluţia spirituală a continentului în epoca modernă.

IACOB MÂRZA

Mircea Popa, Valentin Taşcu, *Istoria Presei literare româneşti din Transilvania pînă la 1918*, Cluj, Editura Dacia, 1980, p.

Excelenta iniţiativă a celor doi istorici literari clujeni se recomandă atenţiei specialiştilor din mai multe puncte de vedere, recomandată fiind totodată şi de dificultatea pe care o impune o atare întreprindere. În primul rînd se remarcă prin valoarea de sinteză a mişcării revuistice ardelene cu caracter cultural şi literar, o secţiune în fenomenul literar general românesc, cu umbrele şi luminile lui, incontestabil meritoriu pentru consecvenţa şi continuitatea preocupărilor în vederea afirmării unei literaturi române în Transilvania, cu o valoare estetică discutabilă este adevărat, determinată însă de programul naţional, de necesitatea educaţiei maselor şi a difuzării ideologiei naţionale în mijlocul acestora. Tocmai triumful valorilor estetice, efortul de selecţie şi decantare realizat de-a lungul întregului secol trecut reprezintă şi biruinţa literaturii, la realizarea căreia o contribuţie indiscutabilă a adus-o presa, prin suprafaţa mare de contact cu publicul, mobilitatea ideologiei culturale, activitatea unor grupări sau curente.

Pe fondul tendinţelor de instituţionalizare culturală şi naţională manifeste din prima jumătate a secolului XIX şi a „diversificării preocupărilor cărturăreşti" presa şi literatura se autonomizează ajungîndu-se la formule de reviste de cultură, iar mai tîrziu chiar şi reviste literare. Presa politică în accepţiunea şi funcţionalitatea modernă, ca instrument şi expresie a opiniei publice este creaţia anului 1848, după care va înregistra o carieră strălucită. Revistele culturale au devansat, cronologic şi programatic, gazetele politice fiind rolul iniţiativelor iluministe sau preromantice, concordante idealului luminării, ceea ce propun autorii în primul şi parţial în al doilea capitol. Epoca proiectelor şi tentativelor nu a lăsat, cu cîteva excepţii meritorii, o moştenire deosebită, abia prin G. Bariţ şi T. Cipariu Transilvania înscrie cele mai de seamă momente ale istoriei presei de pînă la 1848, o ultimă manifestare a primatului cultural pe care l-a deţinut în epoca Luminilor pentru toţi românii. Dacă pierde întîietatea în materie culturală, o păstrează incontestabil în acest domeniu, Foaia şi Gazeta fiind, aşa cum o reclama veacul, purtătoare de cuvînt ale naţiunii române.

A doua idee fericită a cărţii ni se pare maniera de tratare a problematicii, pe grupări cultural-literare, alcătuite în jurul unei personalităţi sau reviste (Bariţ, Cipariu, Familia, Luceafărul), mai convingătoare pentru lector, care explică continuitatea şi convergenţa unor manifestări cultural-literare. Desigur că o atare concepţie prezintă şi riscuri, mai ales pentru încadrarea unor reviste cu o apariţie independentă sau mai puţin legată de a marilor publicaţii. Este şi cazul Foişoarei Telegrafului român, care merita o tratare mai adîncită, ca şi Telegraful dealtfel,

cel puțin pentru meritul de a fi difuzat ideile junimiste în Transilvania, tema în care presa a avut o contribuție deosebită.

În al treilea rînd cartea relevă ce și cît s-a citit din literatura română sau universală în Transilvania, prin inventarul minuțios al autorilor și titlurilor acestora, sugerînd ponderea diferitelor curente sau tendințe. Poate că la acest ultim aspect analiza se preta la nuanțări și precizări, mai ales pentru difuzarea junimismului sau pentru varianta transilvăneană a sămănătorismului, amîndouă fiind susținute în primul rînd prin intermediul unor publicații periodice.

Cartea readuce în componența fenomenului cultural românesc revistele manuscrise ale studenților și elevilor gimnaziali, una din cele mai interesante manifestări culturale ale românilor transilvăneni, cu funcționalitate însă restrînsă, la nivelul societăților de lectură ale acestor elevi și studenți. Meritul lor rămîne acela de a întreține o atmosferă literară, de a cultiva și crește talentele. Referitor la acest capitol există și unele inexactități, cum este de exemplu confuzia între societatea Iulia, a studenților români de la Universitatea din Cluj, cu societatea studenților români de la gimnaziul romano-catolic. Pentru această temă este bogat în informații articolul lui I. Florea, din Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei.

Cartea celor doi istorici literari este indiscutabil o realizare, un prim pas pe calea închegării unei sinteze culturale transilvănene și a istoriei constituirii ideologiei naționale la românii transilvăneni.

NICOLAE BOCȘAN

Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania, vol. II. 12—29 aprilie 1848. Sub redacția acad. Ștefan Pascu, Victor Cheresteșiu. București, Edit. Acad. R. S. România, 1979.

Elaborat de un larg colectiv de specialiști din Cluj-Napoca sau din alte centre, al doilea volum de documente privind revoluția de la 1848 din țările române, seria Transilvania, continuă, sub aspectul problematicii și al ținutei științifice de ansamblu remarcabilul nivel înfățișat încă din volumul precedent.

Cele 296 de piese conținute, referitoare la numai 18 zile, sînt convingătoare pentru complexitatea procesului revoluționar pe cale de afirmare în teritoriile românești din monarhie, pentru forțele sociale și naționale angajate în confruntarea cu „vechiul regim", ca și pentru cele aflate în tabăra reacționară. În spiritul celor înfățișate în primul volum, documentele de pînă la adunarea din 30 aprilie oglindesc ponderea considerabilă a factorului social în dimensionarea procesului revoluționar, ilustrată de amploarea agitațiilor țărănești împotriva sarcinilor feudale, în favoarea desființării iobăgiei, rezolvarea pe cale revoluționară a acestei chestiuni în numeroase zone ale Transilvaniei prin refuzul țărănimii de a mai executa aceste sarcini. Teama pe care o inspiră autorităților, rapoartele alarmante trimise de funcționarii administrativi sau de autoritățile domeniale, măsurile de securitate întreprinse de autorități, multiplicarea rapoartelor privind răzvrătirile sau agitația din rîndul țăranilor indică proporțiile mișcării cu caracter social, alimentată și de inițiativele lansate de unii fruntași ai vieții publice românești.

Volumul reflectă, cu un apreciabil spor de informație, răspunsul comunităților românești la apelurile lansate de cercurile conducătoare ale românilor, de intelectuali, tineretul studios, concentrați mai ales în centrele Blaj sau Cluj. Concură la întreținerea unei atari stări de spirit elita conducătoare a satelor românești la întreținerea unei atari stări de spirit elita conduîn fața autorităților, ca și în perioada precedentă (martie—12 aprilie), problema românească drept cea mai arzătoare chestiune la ordinea zilei, atît din punct de vedere social, datorită majorității românești a țărănimii iobage, cît și național,

ca urmare a statutului naţiunii române în constituţionalismul transilvănean. O pondere însemnată în mişcarea generală ce se înregistrează în Transilvania o are populaţia românească din oraşe, care, la Braşov, reuşeşte să impună cererile sale juste în faţa magistratului, delimitîndu-se cu interese şi obiective programatice proprii în procesul revoluţionar.

Volumul oferă şi date preţioase în legătură cu obiectivele programatice ale celorlalte grupuri etnice din Transilvania şi atitudinea lor faţă de problema uniunii cu Ungaria, la ordinea zilei în cercurile conducătoare maghiare. Documentele relevă opoziţia existentă în cercurile româneşti, săseşti şi chiar secuieşti faţă de uniunea Transilvaniei cu Ungaria, înscrierea acestui deziderat între obiectivele programatice ale forţelor care se vor angaja în revoluţie.

În ceea ce priveşte revoluţia română, tot mai precis delimitată în complexitatea procesului revoluţionar din monarhia habsburgică, documentele înfăţişează tendinţa generală de unificare a forţelor şi direcţiilor manifestate pînă acum, sub influenţa lozincilor bărnuţiene şi a manifestului lansat de Aron Pumnul, răspîndite cu un remarcabil entuziasm şi patos naţional de tineretul studios blăjean în satele transilvănene. Pregătirile pentru participarea la adunarea din 30 aprilie, în ciuda opreliştilor puse de autorităţi şi a îndemnurilor de pacificare din partea unei părţi a ierarhiei clericale, indică audienţa de care s-au bucurat lozincile susamintite, direcţia unitară în care evoluează mişcarea românilor. Sînt sugestive apoi eforturile de colaborare şi informare reciprocă între revoluţionarii din toate provinciile româneşti, activitatea de agitaţie şi propagandă revoluţionară ce o desfăşoară studenţii şi tineretul studios, primele iniţiative d eordin programatic, convergente, aproape fără excepţie, în problemele de ordin social, politic, naţional sau cultural.

Volumul descoperă, în concluzie, o problematică complexă, ilustrînd fidel epoca şi evenimentele care au premers ampla manifetsare a revoluţiei româneşti, evenimente care se înscriu deja unei situaţii revoluţionare.

Realizat din piese documentare depistate în arhive româneşti sau străine, prelucrate după normele în vigoare de editare, volumul marchează un nou succes în cercetarea istoriei moderne, încununînd remarcabilele eforturi depuse pentru realizarea lui.

NICOLAE BOCŞAN

Leonid Boicu, *Diplomaţia europeană şi triumful cauzei române (1856—1859)*, Iaşi, Editura Junimea, 1978. p.

Dintr-o bogată literatură istorică consacrată epocii moderne, cartea istoricului ieşean reţine atenţia pentru perspectiva nouă pe care o propune în descifrarea şi ilustrarea procesului istoric sub raport metodologic, văzut „din afară", în implicaţiile şi combinaţiile sale externe. Ca spirit şi concepţie continuă linia inaugurată în cartea *Geneza „chestiunii române" ca problemă internaţională*, Iaşi, 1975.

Pe scurt, autorul abordează „problema românească", respectiv unirea Principatelor, în cadrul combinaţiilor jocului politic european, relevîndu-i ponderea în cadrul politicii europene şi evoluţia ei în funcţie de interesele şi mutaţiile din sistemul politic european, de interferenţa sferelor de influenţă a marilor puteri în această zonă, fără a diminua, aşa cum precizează în *Cuvînt înainte*, componenta internă a procesului istoric, factorul naţional, determinant şi în concepţia autorului. Plasînd fenomenul istoric românesc la dimensiunile lui reale, europene, autorul păstrează în ductul general al cărţii un echilibru funcţional între factorii interni şi cei externi, printr-o raportare continuă a istoriei româneşti la cea europeană.

Din bogăția de idei a cărții, presărate cu erudiție și o expunere strălucită, am reținut cîteva de o remarcabilă valoare pentru istoricul modernist. În primul rînd fixarea principiului de naționalitate în practica politică europeană încă din 1855, la conferința de la Viena, după o strălucită carieră în conștiința politică europeană. Mișcarea națională românească, fixată de la începuturi pe temeiul acestui principiu, a găsit o audiență mai largă în cercurile politice europene, sensibile și acestea la o atare problematică, motiv ce justifică teza autorului potrivit căreia unirea Principatelor a constituit „un act politic însușit progresiv ca act al conștiinței publice europene". Autorul relevă apoi rolul factorului românesc și activitatea forțelor naționale în direcția afirmării și consolidării caracterului european al „chestiunii române", pe care avea să-l confirme Congresul de pace de la Paris. Deosebit de interesante și valoroase pentru înțelegerea chestiunii române sînt aserțiunile autorului privind semnificația Congresului din 1856, îndeosebi cele privind statutul internațional al Principatelor, ca o individualitate politică distinctă de Imperiul otoman și inovațiile pe care le aduce în practica diplomatică: „principiul naționalităților și consultarea voinței poporului".

Interesante, apoi, ni se par concluziile autorului în legătură cu redistribuirea forțelor politice pe continent în timpul războiului Crimeii și a congresului de pace, analizată din perspectiva tezei echilibrului general, care a constituit teza fundamentală a diplomației europene. În acest sens sînt trelevatoare inițiativele diplomației ruse pentru destrămarea alianței europene cu care s-a confruntat în războiul Crimeii, tendință care, în problema românească, îi apropie de Franța.

Analiza perspicace, cu un suport documentar corespunzător, a atitudinilor fiecăreia dintre marile puteri semnatare ale tratatului de la Paris în problema românească, înscrise în istoriografia noastră o excelentă pagină de istorie a relațiilor internaționale, gravitînd în jurul unirii românești.

Confruntarea opiniei publice și politice românești cu politica europeană și jocul politic în jurul unirii, ilustrat în atitudinea față de alegerile pentru divanurile ad-hoc și în activitatea comisiei europene în Principate, formează un capitol important al cărții. Îi urmează un capitol consacrat relațiilor internaționale pînă în 1858, dominate de compromisul franco-englez inaugurat la Osborne, care determină o soluție europeană moderată în chestiunea românească, concretizată în teza unirii administrative, impusă de Conferința de la Paris și convenția pe care aceasta a acceptat-o în problema unirii. Concluzia finală a capitolului relevă faptul că Franța nu a abandonat ideea unirii, după compromisul încheiat anterior și după o succesiune de concesii și „abandonuri" făcute taberei opuse unirii, dimpotrivă unirea administrativă a pregătit pe cea politică, a constituit una din cele „cîteva piste care au ținut deschisă poarta realizării. Unirii nu de către puteri, ci de românii înșiși".

Este ideea pe care o impune capitolul final, ce ține loc de concluzii, subliniind rolul factorului național în rezolvarea chestiunii, prin dubla alegere a lui Cuza, punînd Europa în fața faptului împlinit. Avantajată de conjunctura internațională, politica românească reușește să ducă la triumf principiul de naționalitate, oferind concertului european un remarcabil exemplu de solidaritate națională, întrevăzut, dealtfel, în unele cercuri politice europene.

Sînt numai cîteva din numeroasele idei ale unei cărți scrise cu patos, cu un remarcabil meșteșug istoric și un condei ce s-a dovedit adesea sclipitor.

NICOLAE BOCȘAN

Dan Berindei, *Epoca Unirii,* București, Editura Acad. R. S. România 1979 (Bibliotec aistorică, L).

Prezență statorincă în peisajul istoriografic românesc, Dan Berindei a evidențiat de-a lungul unei remarcabile activități publicistice în revuistica istorică, în cărțile publicate sau în editarea documentelor istoriei moderne o constantă fidelitate pentru cîteva subiecte, reprezentînd tot atîtea momente de răscruce în

istoria modernă a românilor: revoluția de la 1848, unirea Principatelor, cucerirea independenței.

O sinteză a bogatelor și numeroaselor cercetări speciale consacrate unirii Principatelor ne-a oferit-o într-un moment aniversar, la 120 de ani de la înfăptuirea istoricului eveniment, aducînd cercetarea acestuia la zi sub aspectul informației, actualizînd-o din punct de vedere al metodei și concepției. Trebuie să recunoaștem că este o întreprindere anevoioasă după o îndelungată cercetare a problematicii unirii, ale cărei rezultate pot fi cuprinse într-o bibliografie de dimensiunile unei cărți.

Sinteza pe care ne-o propune Dan Berindei se detașează de lucrările anterioare care ambiționau la aceleași valențe printr-o perspectivă nouă pe care o aduce asupra procesului istoric încununat prin făurirea statului național modern, prin modernizarea structurilor și instituțiilor societății românești, proces marcat de o dezvoltare impetuoasă a relațiilor de producție capitaliste. Perspectiva nouă pe care o aduce se desprinde cu ușurință chiar din titlul cărții, „epoca unirii", concept apropiat de „seria istorică" a lui Xenopol, desemnînd procesualitatea istorică, interacțiunea tuturor factorilor care compun și definesc acest poces, într-o viziune globală, complexă și multidimensională a epocii. Fructificînd bogata cercetare anterioară și pe cea personală, Dan Berindei reconstituie procesul istoric de formare a statului național, începînd cu epoca modernă, din momentul în care ideea unității a trecut din conștiința în practica politică, urmărind-o în evoluția ei, în planurile de reformă, în programele politice, culminînd cu momentul 1848, lupta emigrației revoluționare și înfăptuirea unirii din 1859 prin dubla alegere. Demersul întreprins are în vedere un just și real echilibru între factorul intern și cel extern, înfățișînd dimensiunile europene ale problemei românești, ale formării statului național unitar, prin raportarea frecventă a chestiunii române la contextul politic european.

În continuarea acestui plan, pînă aici tradițional, autorul analizează cu o remarcabilă claritate, efectele unei succesiuni de reforme și legiuiri în plan economic, social, politic sau cultural, o radiografie de fapt a tuturor sectoarelor vieții publice românești, descifrînd cu acest prilej înnoirile înregistrate în plan instituțional, modernizarea structurilor economice sau sociale, avansul tot mai evident în planul dezvoltării capitaliste a țării. Instituționalizarea programului pașoptist prin opera reformatoare a lui Al. Ioan Cuza a însemnat o răsturnare fundamentală în regimul economic și social-politic din România, o evoluție tot mai rapidă pe o linie capitalistă de dezvoltare, încheierea procesului istoric de formare a statului național unitar.

Sînt numai cîteva din gîndurile pe care ni le-a prilejuit cartea reputatului nostru istoric, excelentă din multe puncte de vedere, dar mai întîi pentru metoda și rigoarea meșteșugului istoric, pentru limpezimea și claritatea expunerii, pentru viziunea amplă, complexă și o informație pe măsura tuturor celorlalte calități care recomandă o carte de actualitate.

NICOLAE BOCȘAN

Gerold J. Bobango, *The Emergence of the Romanian National State*, East Europes Quaterly, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1979, 307 p.

Cartea lui Gerald J. Bobango, istoric american de origine română, reprezintă cea de a 58-a monografie dedicată istoriei țărilor din Estul European. Seria de lucrări inițiate de Universitatea Colorado (Boulder) în anul 1971 și-a cucerit repede aprecierile specialiștilor atît din Statele Unite ale Americii cît și din Europa. Trebuie să menționez de la bun început că lucrarea de față nu este prima consacrată unor aspecte ale istoriei țării noastre. În 1973 a fost publicată

cartea lui William O. Oldson *„The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga"* precum și lucrarea *„Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities 1750—1831"*, scrisă de către V. Georgescu.

Monografia lui Gerald J. Bobango este dedicată unei perioade de însemnătate majoră în istoria țării noastre și anume. Unirii Principatelor, precum și a epocii de reforme inițiale de către Alexandru Ioan Cuza.

În vederea elaborării acestei lucrări, istoricul american a întreprins ample cercetări în arhivele din țara noastră fiind beneficiar a unei burse Fullbright care i-a permis să studieze nu numai în arhive dar să și cunoască foarte bine un impresionant material bibliografic, să aibă contacte cu specialiști din instituțiile de cercetare din România.

Rezultatul preocupărilor lui Gerald J. Bobango s-au materializat în monografia amintită, o lucrare caracterizată prin acuratețea informației de natură istorică, a interpretării vastului material cercetat. Autorul își structurează cartea în jurul personalității lui Alexandru I. Cuza, excepția făcînd primul capitol în care face o prezentare a situației țărilor române începînd cu efectele Tratatului de la Adrianopol pînă la 1859. În capitolul al doilea Bobango, înfățișează biografia viitorului domnitor pentru ca în continuare în capitolele următoare să trateze Unirea Principatelor, activitatea reformatorea, sfîrșind cu răsturnrea lui Cuza în februarie 1866. În multe privințe se poate afirma că această monografie este de fapt o biografie a domnitorului în timpul căruia s-a înfăptuit Unirea și s-a desfășurat un intens proces de modernizare a noului stat. Istoricul american a pus accentul în principal pe aspectele politice ale perioadei tratate, cu reflexele politicii interne pe plan extern. De asemenea el a surprins ecoul avut de Unire în mijlocul românilor din imperiul habsburgic, moment plin de semnificații în intensificarea luptei pentru desăvîrșirea unității naționale a poporului român.

Evident, sînt și unele lipsuri care i se pot reproșa autorului și anume prezentarea prea succintă a dorinței de unire a celor două principate în timpul revoluției de la 1848, a suportului popular în momentele decisive din ianuarie 1859, a caracterului nepopular al mișcării separatiste de la Iași, precum și a procesului de constituire a partidelor politice din România de după 1859.

Oricum monografia lui Gerold J. Bobango este o reușită, o contribuție de valoare în cunoașterea acestui moment deosebit din istoria țării noastre în străinătate. Este meritul incontestabil al autorului, de a prezenta viața și activitatea lui Cuza, de a-l face cunoscut specialiștilor din străinătate. Lucrarea are un caracter științific demonstrat de impresionanta listă bibliografică, de eseul bibliografic care întregește și întărește această impresie.

LIVIU MAIOR

Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979. p.

Fructificînd îndelungate cercetări circumscrise în jurul epocii și problematicii dietei din 1863. Simion Retegan aduce în dezbaterea publică un moment al unui lung și complex proces istoric, ce se poate delimita cu aproximație între 1848—1918. Secționînd dinamica procesului istoric al autodeterminării românilor, inaugurat de istoricul discurs bărnuțian și programul național de la Blaj, documente cu valoare problematică pentru întregul secol XIX la românii transilvăneni, S. Retegan analizează unul din momentele în care mișcarea națională ajunge în situația de a instituționaliza în plan politic principiile programatice ale autodeterminării națiunii române. Deși cercetarea se oprește asupra unui moment al dinamicii mai sus amintite, nu-i lipsesc referințele și permanenta raportare la direcțiile și componentele de ansamblu ale procesului, ceea ce re-

prezintă, indiscutabil, un pas înainte în analiza mișcării naționale românești. Plasînd dieta din 1863 în contextul general al procesului de afirmare a individualității naționale românești, raportată și la realitățile social-politice din monarhie, autorul pune în dezbatere o problematică de largă accesibilitate și actualitate, selectînd aspectele de esență printr-o riguroasă și bogată informație, care cumulează practic tot ce era mai important în această chestiune.

Suprindem în dieta din 1863 unul din aspectele fundamentale ale procesului care a însoțit formarea națiunii moderne, respectiv instituționalizarea pe baze naționale în domeniile majore ale vieții publice românești din monarhie: școală, biserică, presă, cultură, politică. S. Retegan optează pentru ultimul aspect al procesului de instituționalizare, cel în plan politic, ilustrat prin efortul românesc de a pune bazele unor instituții politice proprii națiunii române, echivalînd cu începutul unei autodeterminări. Aserțiunea nu este exagerată dacă sîntem de acord cu ideea că autodeterminarea din 1918 este încununarea unui proces istoric, că sub aspect programatic ea a fost elaborată într-o perioadă de timp relativ întinsă de-a lungul căreia s-au delimitat principalele componente ale concepției, că acestea s-au afirmat și manifestat succesiv, pentru a ajunge la maturizare și a fi întrunite toate în toamna anului 1918. Din această succesiune, 1863-ul reprezintă un moment (hotărîrile „dietei românești a Transilvaniei" nu fac decît să confirme aserțiunea noastră), urmat la scurte intervale de 1869,, 1881 etc.

Ideea este susținută și de faptul că dieta reprezintă instituționalizarea în plan politic a programului și principiilor pașoptiste, una din primele realizări în practică politică a dezideratelor care, indiscutabil, aveau atunci, la 1848, valoarea unei autodeterminări incipiente.

S. Retegan ilustrează această idee cu un remarcabil meșteșug istoric, beneficiind de o metodologie modernă de cercetare și de o informație de excepție. Concis și sobru în exprimare, urmărește problematica cu o logică și claritate exemplară, înlăturînd redondanțele, lungimile, lăsînd problematica nudă în contextul procesului de care vorbeam.

Dezbaterea temei este inaugurată printr-o analiză sociografică a burgheziei române, reluînd o temă mai veche a istoriei ardelene (burghezie este egal cu inteligența), la care au zăbovit S. Dragomir sau V. Cheresteșiu, cînd s-au ocupat de revoluția din 1848. S. Retegan pune în valoare date statistice și socio-culturale, definind într-un sens mai larg o burghezie românească eterogenă ca origine, poziție și stare materială, ce-și încorporează și categoriile acestei inteligența, care, din punct de vedere al intereselor, se poate integra indiscutabil în cadrele burgheziei.

Cartea face o incursiune în antecedentele care au pregătit spiritul public românesc pentru manifestarea din 1863—1864, relevînd atmosfera de efervescență politică ce a cuprins structurile românești după 1860, tot mai active în sensul programului național, susținînd o comunicare între conducere și masa comunităților care explică faptele din 1863. Noutatea este manifetsarea deosebită a comunităților românești în jurul programului național, exemplele d esolidaritate pe care le oferă românii în acest interval și consecvența programatică pe baza principiilor pașoptiste. De asemenea, între elementele noi, remarcăm diversificarea formelor de acțiune politică, multiplicarea lor sub aspect cantitativ, fenomene de natură să ilustreze progresele conștiinței naționale la românii din monarhie.

Cartea analizează pe baaz datelor oferite de arhivele oficialităților timpului pregătirea, deschiderea și lucrările, respectiv principalele hotărîri ale dietei, realizînd în final o monografie a problemei, utilă și, o repetăm, actuală, calități care fac din lucrarea istoricului clujean una din realizările merituorii ale istoriografiei noastre în 1979.

NICOLAE BOCȘAN

Nicolae Corivan, *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței României*, București, 1977, p.

Din bogatul bilanț publicistic dedicat centenarului independenței României, cîteva titluri s-au impus lectorului prin certe calități de profesionalism, respectiv de metodă și concepție. Atari atribute învederează și cartea lui N. Corivan, o cercetare de istorie diplomatică, după cum o mărturisește titlul, care integrează fenomenul de istorie românească vastului domeniu al relațiilor internaționale. Pornind de fiecare dată de la factorul intern, autorul îl desăvîrșește în complexitatea semnificațiilor lui internaționale, îl corelează cu fapte și date de istorie europeană, care-l fac mai inteligibil, în orice caz mult mai apropiat de dimensiunile sale reale. Cu atare concepție autorul confruntă documentația internă, exhaustiv cercetată, cu sursele străine, din arhivele diplomatice europene, restabilind faptul istoric și ponderea sa reală. În acest scop, autorul a utilizat volumele de documente interne și copiile aduse la Arhivele statului din cele mai importante depozite arhivistice europene.

Cercetarea este fără îndoială una dintre cele mai interesante consacrate independenței românești și pentru discernămîntul cu care a selectat problematica complexă și difuză, înfățișînd lectorului o expunere de o remarcabilă claritate și logică istorică, în care sesizezi cu ușurință liniile de forță ale procesului istoric, ponderea diferiților factori (puteri), locul real al statului român în concertul politic european, interesele convergente sau divergente în sud-est și dinamica contradicțiilor sau alianțelor în funcție de aceste interese.

Sensul principal al cărții îl constituie faptul că problema românească a fost o problemă europeană și rezolvarea ei trebuie descifrată în ansamblul politici ieuropene. În acest scop demersul pentru independență al României ca parte a chestiunii orientale este urmărit din momentul declanșării crizei, prin răscoala popoarelor din Balcani, pînă la soluția ei internaționalâ reprezentată de Congresul de la Berlin.

A doua idee fundamentală o constituie faptul că la 1877—1878 România a acționat, în egală măsură cu efortul militar, și pe plan diplomatic, desfășurînd în intervalul 1875—1878 (pînă în 1880 am adăuga noi) una din cele mai interesante bătălii din istoria diplomației românești. Descifrînd poziția României în chestiunea orientală și reacția marilor puteri față de această poziție, autorul face un scurt istoric al neutralității românești din această perioadă, binevoitoare popoarelor balcanice răsculate, și al evoluției tratativelor cu Rusia, pe fondul contradicțiilor dintre marile puteri cu interese în Balcani. După Reischtadt (1876) și Budapesta (1877), singura soluție pentru diplomația românească era cea a neutralității relative, conținutul cap. II, consacrat convenției cu Rusia și proclamării independenței. Autorul abordează cele două probleme (convenția și proclamarea independenței) pe două planuri, urmărind ecoul lor în opinia politică internă și în cea internațională, evaluînd corect semnificația independenței pentru echilibrul din această zonă a Europei.

În sfîrșit, părăsirea neutralității și participarea armatei române la operațiunile din sudul Dunării a complicat implicațiile internaționale ale poziției României, subiectul cap. III, în care se acordă o mare pondere poziției Austro-Ungariei, ca unul din factorii cheie ai problemei orientale.

Utlimul capitol *Recunoașterea independenței României*, se referă la cele două reuniuni internaționale din 1878 care au încheiat criza orientală, reliefînd atitudinea marilor puteri față de independența României și poziția curajoasă a acesteia din urmă la congresul de la Berlin. Era interesant de urmărit și lupta diplomatică pentru recunoașterea României pe plan internațional după congres, pînă la 1880, cînd s-a încheiat, care completa în mod fericit activitatea diplomației românești în slujba independenței.

Cartea lui N. Corivan este o carte prețioasă pentru consecvența metodei, bogăția informației și logica discursului, o referință certă în istoriografia română contemporană.

Acad. Ștefan Pascu, *A formação do estado nacional unitário romeno* (Formarea statului național unitar român), Lisabona, Arcadia, 1979, 304 p.

A apărut anul trecut la Lisabona, în limba portugheză, cartea academicianului Ștefan Pascu, consacrată formării statului național unitar român, prima apariție de acest fel din Peninsula iberică. Lucrarea însăși vine în întîmpinarea interesului crescînd al străinătății față de limba, istoria și civilizația poporului român, în contextul afirmării active a României socialiste în planul relațiilor internaționale.

Scrisă de un specialist recunoscut al problemei, academicianul Ștefan Pascu, membru al Academiei portugheze de istorie, autor a numeroase și fundamentale lucrări privind procesul de constituire și desăvîrșire a statului național unitar român, volumul realizează o sinteză a rezultatelor istoriografiei românești asupra acestei coordonate fundamentale a istoriei naționale, volum destinat străinătății.

După scurte considerații preliminare, în cel dintîi capitol al lucrării sînt urmărite idea și tendințele de unitate ale poporului român, insistîndu-se în mod firesc asupra celei dintîi uniri politice a țărilor române sub Mihai Viteazul, precum și asupra „marelui secol" al XVIII-lea, cînd se afirmă mișcarea *Supplexului* ca o expresie a conștiinței politice a românilor, asupra revoluției românești de la 1848, cînd se afirmă cu vigoare un program de luptă pentru eliberare națională și unire politică a românilor.

Aceste premize socio-economice, politico-naționale și culturale au permis actul unirii Moldovei cu Țara Românească, prin care s-au pus bazele statului național român, stat care trebuie desăvîrșit prin unirea și a celorlalte teritorii românești aflate atunci sub dominație străină. Capitolul al II-lea al lucrării academicianului Ștefan Pascu, intitulat „De la Unirea mică la Unirea cea mare", înfățișează tocmai acest moment important din istoria poporului român, anume Unirea de la 1859 și acțiunile ulterioare ale românilor din Transilvania, Banat, Bucovina, în vederea unirii tuturor românilor într-un singur stat. Două acte semnificative se înregistrează în noua perioadă: cîștigarea independenței de stat a României în cursul războiului ruso-româno-turc din 1877—1878 și mișcarea memorandistă din Transilvania din 1892—1894, verigi importante în drumul românilor spre statul național unitar.

„Sacrificii pentru eliberare și unire" este titlul celui de-al III-lea capitol (p. 136—230), în care sînt înfățișate momentele din anii ce premerg marii uniri din 1918. Este perioada cînd se fac mari sacrificii umane și materiale pentru eliberarea românilor din teritorii aflate sub dominație străină și cînd se proclamă autodeterminarea acestora în condițiile existente în toamna revoluționară a anului 1918.

In ultimul capitol al lucrării (p. 231—301) este urmărită încheierea procesului de desăvîrșire a statului naționar unitar român prin unirea Transilvaniei cu România la 1 decembrie 1918. Preparativele pentru Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, convocarea și desfășurarea ei, ca și a adunării de la Cernăuți, sînt reconstituite prin pana fidelă a istoricului. Este subliniată și importanța desăvîrșirii statului național unitar pentru români, a recunoașterii unirii de către

minoritățile naționale din interiorul noului stat precum și pe plan internațional.

Cartea beneficiază de o vastă informație istorică sintetizată pentru cititorul de limbă portugheză, de experiența îndelungată a unui istoric de prestigiu, înscriindu-se între eforturile mai insistente din ultimul timp al istoriografiei românești pentru a informa străinătatea asupra rezultatelor notabile pe care ea le înregistrează.

NICOLAE EDROIU

Tibor Erényi, *Szocializmus a századelön. Tanulmányok a Magyarországi munkásmozgalom történetéből* [Socialismul la începutul veacului XX. Studii privind istoria mișcării muncitorești din Ungaria], Editura Kossuth, Budapesta, 1979, 514 p.

Demersul istoriografic vizînd istoria mișcării muncitorești maghiare înregistrează marcante progrese, cu exigențe științifice sporite. Cercetarea multilaterală, analiza profundă, abordarea novatoare, defrișarea cumului de probleme și emiterea de judecăți viabile în cadrul dezbaterilor științifice caracterizează știința istorică și implicit rezultatele istoriografiei mișcării muncitorești din Ungaria.

Intreprinderea istoricului T. Erényi se rataşează direcției enunțate, studiile reunite în volumul prezent, corolar a două decenii de cercetare, marchează faza păstrării și continuității, a reluării și ridicării abordării la nivelul exegezei.

Amplitudinea eșantionului expus, surprinzînd dezvoltarea mișcării proletariatului ungar între 1898—1919, relevă date și contribuții valoroase la cunoașterea istoriei P.S.D.U.: atitudinea și opoziția vizavi de sistemul dualist, confruntarea pe tărîm ideologic, dialogul dintre teză și antiteză în problema națională și agrară, internaționalism și patriotism, reformă și revoluție. Reliefarea legăturilor cu partidele burgheze, organizarea tactică și strategică în momente determinate din devenirea mișcării în context internațional, comprehensiunea în concepție față de factorul extern precum și punctarea activității cîtorva reprezentanți ai P.S.D.U. se constituie în etape intrinsece expozeului realizat de autor.

Pentru facilitarea înțelegerii materialului închegat în volum, propunem gruparea studiilor în patru categorii, după criterii funcțional-finalitare: a) schiță evolutivă a P.S.D. din Ungaria și a mișcării socialiste b) problema reformă-revoluție c) problema națională d) problema agrară e) personalități, portrete de revoluționari socialiști.

a) Debutul mișcării muncitorești și socialiste organizate maghiare, subliniază istoricul, ancorat în trei date: 1868, 1880, 1890 indică stabilizarea relativă în ansamblu și mutațiile ideologice, tactico-strategice, conexate evoluției social-politice și economice autohtone, depinzînd totodată de mișcarea proletariatului internațional. Autorul urmărește traseul ideilor marxiste, subliniază componența, structura și diferențierea muncitorimii organizate, înfățișează activitatea și trăsăturile specifice la nivelul conducerii și maselor muncitoare, relevă rolul opiniei publice și curentele de idei din perioadă.

Stațiile desemnate în creionarea efectuată conțin cercetarea „Asociației generale a muncitorilor (1868—1872)", cu problema valorificării lassalleanismului, explicarea existenței „Partidului muncitoresc general" constituit în 1880, care proclamă teza socialistă privind înlăturarea exploatării și analizarea organizației politice cu statut de sine stătător, „P.S.D.U." (1890), penetrat de clarificări ideologice, disensiuni interne inerente oricărui debut organizatorico-politic.

Exigența în prezentare și interpretare definesc travaliul autorului în statuarea etapelor evolutive la cumpăna veacurilor XIX—XX: colaborarea cu opoziția parlamenatră (Justh), reflex atitudițional ideologic manifestat, activitatea și lupta din perioada coaliției (1906—1910) pentru dobîndirea votului universal, preocuparea intensă pentru problemele de politică externă, cu exprimare în: critica anexiunii din 1908, condamnarea politicii militariste guvernamentale și blamarea războaielor balcanice.

Apelul pentru apărarea patriei din 1914, conchide T. Erényi, indică P.S.D.U. solidar cu politica social-șovină a cabinetului Tisza, cramponarea de teza păstrării neștirbite a integrității teritoriale. Revenirea se produce la Congresul extraordinar din octombrie 1918, referentul Kunfi proclamînd dreptul de autodeterminare pînă la separarea de stat, observă autorul la sfîrșitul analizei perioadei revoluției burghezo-democratice.

b) Confruntarea ideologică dintre marxism și revizionism, extinsă asupra întregii mișcări muncitorești internaționale penetrează conducerea P.S.D. din Ungaria. Cercetarea și explicitarea relației dintre reformă și revoluție, delimitarea sau conjugarea termenilor, conduc pe autor la emiterea constatării privind conținutul ideologic și practic al reformismului P.S.D.U. Rezumat la scopul de luptă imediat dobîndit pe calea reformelor, cu caracterul legal devenit principiul intangibil. Se exploatează contradicțiile dintre clasele dominante, se neglijează mișcările de masă ale proletariatului industrial și agricol, revendicarea dreptului de vot universal se ascensionează prin tactică politică, în procesul cîștigării alianței partidelor burgheze și nu prin forța mișcărilor populare.

c) Excluderea necesității făuririi revoluției burghezo-democratice din contextul realității istorice existente, constată T. Erényi, se constituie în postulat care nu îngăduie conducerii P.S.D.U. să concluzioneze în privința căii propice de rezolvare a problemei naționale. Se consideră că dualismul instituit și legea naționalităților formează indicii adecvați pentru soluționarea chestiunii naționale. După îngemănarea deceniilor șapte și opt din secolul trecut, expansiunea economică în teritoriile populate de nemaghiari, formarea și dezvoltarea proletariatului respectiv, ascensiunea și intensificarea mișcării și activității burgheziei naționalităților contribuie la modificarea relației și atitudinii P.S.D. Preocuparea concretizată în critica exploatării naționale, cerința egalității în drepturi și omiterea autonomiei din programele formulate, în consonanță cu hotărîrea congresului Internaționalei II din 1896 (Londra).

Sinuozitatea în căutări, în departajarea ideologică și cristalizarea teoretică conduc la acceptarea concepției reformiste și impun primatul tacticii soluționării în mod automat, prin transformarea socialistă. Istoricul T. Erenyi subliniază că programul partidului din 1903 nu înfățișează veridic rolul mișcării democratice a naționalităților și că declină cerința autonomiei. Kunfi, ideolog al partidului, afirma în 1904 că nu există exploatare națională, ci numai asuprire socială, muncitorimea maghiară și nemaghiară fiind deopotrivă de împilate. Congresul P.S.D.U. din 1905 impune prin punctul trei din raport organizarea secțiilor naționale, cu conducere proprie, presă, conferințe anuale și independență de acțiune limitată.

Se remarcă de autor faptul că pînă la primul război mondial și îndeosebi după declanșarea și în timpul conflagrației armate, conlucrarea dintre partidele naționale burgheze și secțiile socialiste se intensifică în sensul politicii de alianțe pe care conducerea centrală nu a fost capabilă, datorită dezinteresului și dezinformării manifestate.

Cantonați cu analiza întreprinsă în intervalul de timp 1914—1918, credem că se impune necesitatea reconsiderării interpretării atitudinii și activității secțiilor de naționalitate din cadrul P.S.D.U. (p. 56, 57), concentrînd în focarul cercetării totalitatea condițiilor obiective și subiective care au concurat la separarea secțiilor de conducere centrală, la instaurarea conflictului irefutabil între concepția generală a social-democrației maghiare și tendința naționalităților vizînd autodeterminarea pînă la contopirea cu statul național (p. 133).

Republica Ungară a Sfaturilor amintește T. Erényi, validează principiul abolirii exploatării naționale, interzice manifestarea oricărei forme de naționalism și cuprinde în Constituție dreptul la autonomie proletară, eludînd situația existentă și aspirațiile legitime ale naționalităților.

d) Problema agrară se situează în coroborare cu cea națională în centrul atenției politicii ideologice a P.S.D. din Ungaria. Teza adoptată în identitate cu indicația Internaționalei II din 1896 releva faptul că proprietatea privată devine proprietate colectivă în procesul revoluției socialiste. Autorul accentuează faptul că necesitatea divizării proprietății private nu se înțelege în epocă, că în viziunea dominantă a luptei de clasă adoptate, se considera că disensiunile interne sistemului capitalist, criza la apogeu va permite înlocuirea în mod automat a relațiilor de producție capitaliste cu cele socialiste. În consecință, programele partidului omit chestiunea împărțirii pămîntului, mișcările țărănești cu caracter revoluționar-democratic sînt depreciate, regres evident între 1906—1910, cu concluzionare în distanțarea elementului rural de mișcarea socialistă.

e) Ultima porțiune din analiza executată posedă referiri la cîțiva din reprezentanții proletariatului și mișcării socialiste ungare, factori motorii în viața de partid, ideologi, organizatori, oameni de cultură cu merite și greșeli surprinse. Decantarea autorului investighează pe E. Garami, care în 1902 reclama dreptul la autodeterminarea totală, pe A. Achim, fruntașul mișcării agrar-socialiste, E. Szabó, teoretician și partizan al autodeterminării naționalităților, istoricul I. Révai, contemporan și narator, omul politic Gy. Justh și poetul simpatizant, propagator de idei socialiste, Ady Endre, judecătorul naționalismului claselor dominante și cuvîntătorul cooperării dintre popoarele Monarhiei (p. 329).

Uzitarea de expuneri în detaliu și pe probleme, ca reflexii de lectură în abordarea unui gen de lucrare de istorie străină, considerăm că incită la dialog și constatări care reverberează în unitate ideea conducătoare în intenție și realizare pentru autor, recenzent și lector, deopotrivă: în cazul de față, mănunchi de studii vizînd realizările istoriografiei maghiare despre trecutul de luptă revoluționară și mișcarea socialistă din Ungaria, volumul se situează cu prisosință în șirul lucrărilor de valoare, care cu necesar spirit critic, cu acribie științifică și utilizarea temeinică a tehnicii comparatiste impun cercetătorul asiduu, metoda de lucru adoptată și în final, cerința de noi studii și cercetări în definitivarea și valorizarea deplină a problemei supuse demersului istoric.

STELIAN MINDRUȚ

Sextil Pușcariu, *Brașovul de altădată,* Cuvînt înainte de Ioan Colan. Ediție îngrijită de Șerban Polverejan. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977.

Excelenta inițiativă a editurii Dacia și a lui Șerban Polverejan restituie cititorului una din paginile remarcabile ale literaturii memorialistice românești, al doilea din seria celor cinci volume din memoriile savantului Sextil Pușcariu. Volumul a fost redactat cu întreruperi între 1943—1947, revăzut de I. Colan și apoi de autor în anii următori.

În literatura genului este o manieră inedită, interesantă, sclipitoare, care îmbină amintirea personală, observația și cunoașterea directă cu informația livrească și ineditul documentului, cu erudiția copleșitoare și scrisul savuros, luminos al profesorului, topite într-o istorie vie, cotidiană a Brașovului și împrejurimilor, în care măiestria limbii poartă cititorul în secole de istorie și civilizație românească. Informația erudită poartă pe cititor din zorii evului mediu pînă în anii tinereții savantului, cu observații încărcate de pitoresc și amănunt, extrase din documente, cronici, mărturiile călătorilor străini, vechile scrieri, tradiția și eviden cunoașterea nemijlocită.

De la pitorescul peisajului la fortificațiile și monumentele orașului, la introducerea electricității și telefonului pînă la atmosfera culturală din jurul școlilor și publicațiilor periodice de aici, de la comunitatea negustorilor brașoveni la prezența remarcabilă în mișcarea națională din a doua jumătate și sfîrșitul secolului trecut, toate instituțiile culturale, politice și bisericești ale românilor sînt dezvăluite cu un inefabil aparte, cu o claritate a limbii și scrisului de excepțională valoare. Menționînd la întîmplare subiectele abordate — Cetatea, Șcheii, Moda, Casina, „Gazeta Transilvaniei", procesul Memorandului, muzica, teatrul, lectura, școala, slujitorii lor, aducem în atenție valoarea documentară a memoriilor pentru reconstituirea unei epoci complexe și puțin cunoscute, reconstituită cu migală, erudiție și o frumoasă limbă de una din marile personalități ale culturii noastre.

Notele și indicii, discreția editorului, care a știut să rămînă în umbră, punînd în valoare puternica forță de evocare a scrisului lui Pușcariu, planurile sau ilustrațiile de epocă, desăvîrșesc o carte de atmosferă, dar și de o valoare documentară remarcabilă, o excepțională pagină de literatură și istorie în același timp.

NICOLAE BOCȘAN

CRONICA
ACTIVITĂȚII ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLIGIE ȘI CATEDREI DE ISTORIE DIN CLUJ-NAPOCA PE ANUL 1979

CERCETAREA ȘTIINȚIFICĂ ȘI PUBLICAȚII ȘTIINȚIFICE

Anul 1979 a însemnat, pentru membrii Catedrei de istorie și cercetătorii Institutului de istorie și arheologie, încheierea fazelor de cercetare și elaborare științifică a unor teme din Planul integrat de cercetare științifică pe anul 1979, parcurgerea etapelor de investigație stabilite pe acest an în cazul altor teme și finalizarea, prin publicarea de volume de interpretare și documentare, precum și sub forma unor studii în periodicele de specialitate, a unor cercetări științifice mai vechi.

Un număr de specialiști din cele două unități de cercetare au continuat activitatea de elaborare a contribuțiilor cu care au fost însărcinați la tratatul de *Istoria României*, vol. X *(Istoria istoriografiei)*, de definitivare a celorlalte volume de către colectivele de redacție.

Colective de cercetători au efectuat cercetări științifice în cadrul unor teme mari din planul integrat de cercetare științifică pe anul 1979. Astfel, s-au desfășurat cercetări arheologice la cetățile dacice din Munții Orăștiei (prof. dr. Hadrian Daicoviciu, dr. I. Glodariu), de la Cugir (dr. I. H. Crișan), la Sarmizegetusa — Hațeg (prof. dr. H. Daicoviciu, lect. I. Piso) și la castrele romane de la Porolissum (dr. N. Gudea, cerc. E. Chirilă), Potaissa (M. Bărbulescu), Gilău (lect. D. Isacu), Hoghiz, Ilișua și Brîncovenești (conf. dr. D. Protase), la așezările de la Șura Mică (I. Glodariu) și Teleac (V. Vasiliev), la complexul fortificat de la Dăbîca (jud. Cluj) din perioada feudalismului timpuriu (dr. Mircea Rusu, P. Iambor, Șt. Matei).

S-a continuat întocmirea Repertoriului arheologic al României (județul Caraș-Severin) (I. H. Crișan, K. Horedt, E. Chirilă, I. Winkler, V. Vasiliev, M. Bărbulescu), precum și a volumului III/3 din *Inscripțiile Daciei Romane* (I .I. Russu, V. Wollmann, I. Piso).

Specialiștii în istorie medievală și modernă au fost antrenați în activitatea de alcătuire a marilor colecții documentare. Astfel, a fost definitivat un nou volum din colecția *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania*, vol. XIII, cuprinzînd documentele medievale referitoare la Transilvania emise între anii 1366—1370 (A. Răduțiu, S. Belu, I. Dani, V. Pervain, K. Gündisch, S. Goldenberg, A. Andea, O. Mureșan).

Colectivul de alcătuire a colecției de izvoare privind *Răscoala lui Horea* a realizat partea I din cel de al VI-lea volum al colecției care cuprinde documente din fondurile comitatelor și orașelor transilvănene din vremea marii răscoale țărănești. (Colectivul, condus de acad. Ștefan Pascu: N. Edroiu, A. Magyari, I. Bratu, V. Wollmann, L. Gyémánt, L. Täuber).

Un colectiv de cercetători ai istoriei moderne au definitivat volumul al VI-lea al colecției de documente privind *Revoluția de la 1848 din Țările Române. Seria C. Transilvania*, care însumează documentele revoluției transilvănene. (A. Egyed, S. Benkő, L. Botezan, G. Neamțu, H. Mureșan, D. Károlyi, M. Bodor, M. Maxim, C. Mureșan, Șt. Imreh, A. Csetri). Alt colectiv a definitivat vol. V/1 (1866—1867) al colecției de *Documente privind problema națională din Transilvania* (S. Retegan, G. Cipăianu, D. Suciu, R. Sofroni).

În cursul anului 1979 a fost, deasemenea, încheiat volumul III (1924—1925) al colecției de *Documente privind lupta forțelor progresiste pentru dezvoltarea social-economică și politică a României* (I. Cicală, Gh. Hristodol, L. Báthory, M. Știrban, Gh. Iancu, V. Popa, V. Pușcaș).

Colectivul de întocmire a *Bibliografiei istorice a României* a definitivat pentru tipar un nou volum, care include Bibliografia istorică românească din perioada 1974—1979, volum care se va afla în standurile de noutăți ale celui de al XV-lea Congres internațional de științe istorice care va avea loc în august 1980 în capitala României. (Colectivul: acad. Ștefan Pascu, Gh. Hristodol, L. Báthory, Gh. Iancu, M. Știrban, N. Bocșan, V. Șchiopu).

Un colectiv de istorici ai artei au încheiat *Repertoriul monumentelor de artă medievală* — jud. Alba (Gh. Arion, M. Benkő, M. Porumb, N. Sabău, A. Kovács, V. Marica, A. Moraru, Șt. Matei).

Cadrele didactice și cercetătorii de la Institut au încheiat de asemenea, elaborarea unor studii de specialitate care urmează să apară în volumele de studii românești dedicate Congresului internațional de istorie de la București.

În cursul anului 1979 au văzut lumina tiparului cîteva lucrări științifice de amplă respirație istorică, elaborate de istoricii clujeni. Astfel, volumul al doilea din lucrarea mai amplă prin care academicianul Ștefan Pascu, șeful Catedrei de istorie și directorul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, reconstituie istoria *Voievodatului Transilvaniei* (614 p.) precum și volumul în limba portugheză apărut la Lisabona sub aceeași semnătură privitor la formarea statului național unitar român (304 p.).

Dintre lucrările de interpretare apărute în volum în anul 1979 menționăm: *Civilizația fierului la daci* (sec. II î.e.n. — I e.n.) de Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi (188 p. + 73 pl.), colaborarea profesorului Jakó Zsigmond la volumul apărut în lb. maghiară despre studenții din Aiud *(Nagyenyedi diákok 1662—1848*, 256 p.), lucrarea lui Imreh István

referitoare la dezvoltarea social-economică din Transilvania în perioada destrămării feudalismului *(Erdélyi hétköznapok...* 346 p.), cartea lui Csetri Elek despre Körösi Csoma Sándor *(Körösi Csoma Sándor indulása,* 310 p.), a lui Egyed Ákos despre *Treiscaune în 1848—49 (Háromszék 1848—1849,* 268 p.), lucrarea lui Simion Retegan intitulată *Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864)* (272 p.), volumele de istoria artei datorate lui Nicolae Sabău despre Anton Schuchbauer (în lb. germană, 100 p. + 8 pl.) și Mircea Țoca despre *Ion Sima* (album, prevăzut cu un studiu introductiv).

Sub redacția acad. Ștefan Pascu și V. Cheresteșiu a văzut lumina cel de al doilea volum din colecția de *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania (12—29 aprilie 1848)* (477 p.), întocmit de un colectiv alcătuit din S. Benkő, L. Botezan, A. Egyed, H. Mureșan, D. Károlyi, G. Neamțu, P. Teodor, C. Göllner, G. Bözödi, I. Bozac, I. Kovács, S. Retegan. Acad. Ștefan Pascu a făcut parte din comitetul de redacție și a scris introducerea la volumul *Independența României. Bibliografie* (307 p.).

Prin contribuția membrilor Catedrei și Institutului de istorie au apărut *„Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca"*, nr. XXII pe anul 1979 (523 p.), precum și fascicolele 1 și 2 pe 1979 din seria *Historia* a revistei *„Studia Universitatis Babeș-Bolyai"* (80+80 p.).

Membrii Catedrei și Institutului au fost prezenți, prin studii și articole, în revistele de specialitate din Cluj-Napoca și din țară, contribuind la viața științifică din domeniul istoriografiei, așa cum este reflectată de mișcarea revuistică. Astfel, 45 de istorici din cele două colective de cercetare au publicat în cursul anului 1979 cca 130 de studii de specialitate, altele fiind incluse în periodice și volume pe 1979 în curs de apariție. Dintre acestea cele mai multe îmbrățișează probleme de istorie veche și arheologie (80), iar alte 40 epocile medievală și modernă. Au fost publicate, de asemenea, 6 introduceri și prefețe la tot atîtea volume și 22 de recenzii. Un număr de șapte cadre didactice de la Catedră au colaborat la elaborarea a 4 manuale școlare de istorie.

Studiile de specialitate publicate au adus contribuții la cunoașterea civilizației geto-dace, materiale și spirituale, a formelor de organizare politico-instituțională a acestora, a stăpînirii romane în Dacia și procesului romanizării, a perioadei postromane, civilizației românești medievale și moderne, luptei sociale și naționale a poporului român, cunoașterii actelor fundamentale ale istoriei contemporane a României: Unirea din 1918 și Revoluția din 1944 și urmărilor pe care ele le-au avut și le au în istoria națională.

Conștienți de rolul pe care îl are istoria în educarea patriotică a maselor, cadrele didactice și cercetătorii de la Institut au publicat aproape 100 articole de popularizare în reviste de cultură generală și aproximativ 50 în ziarele centrale și locale.

PARTICIPARI INTERNE

Anul 1979 fiind bogat în aniversări, a fost marcat prin numeroase manifestării științifice interne la care membrii Catedrei și Institutului și-au adus din plin contribuția. Astfel:

La sesiunea pe țară de rapoarte arheologice care a avut loc la Oradea între 9 și 11 martie 1979 au prezentat rapoarte: I. H. Crișan: *Raport preliminar asupra săpăturilor din 1978 la Cetatea dacică de la Cugir;* I. Glodariu, *Cercetări în incinta sacră a Sarmizegetusei, Cercetări arheologice la Șura Mică;* N. Gudea, *Raport preliminar despre săpăturile de la Moigrad, Raport despre săpăturile efectuate la Feldioara (Făgăraș), Cercetări și rezultate noi pe linia limesului din N.V. Daciei.*

La Colocviul „Unitate și continuitate în istoria civilizației populare românești" organizat de Academia Republicii Socialiste România, Academia de Științe Sociale și Politice, Consiliul de cultură a educației socialiste, Sibiu și Muzeul Brukenthal, la Sibiu în 29—30 martie 1979 au prezentat comunicări: Ion I. Russu, *Continuitatea așezărilor și ocupațiilor exprimată în terminologia românească,* I. H. Crișan, *Importanța statului centralizat dacic;* Mircea Rusu, *Rolul funcțional și tipologia uneltelor din epoca bronzului și Hallstatt;* Ioan Glodariu, *Cuptoare de ars minereu de fier la daci în epoca La Tène.*

La sesiunea Muzeului din Turda care a avut loc în zilele de 8—9 mai 1979 au prezentat comunicări: Mihai Bărbulescu, *Date noi pentru istoria epigrafiei în Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea;* Marius Porumb, *Monumente românești de pe Valea Arieșului.*

La sesiunea științifică „Continuitate multimilenară" organizată de Muzeul de istorie al Transilvaniei (25—27 mai 1979), care s-a deschis prin comunicările *Constantin Daicoviciu (evocare)* de acad. V. Vătășianu și *Probleme actuale ale cercetării arheologice* de prof. dr. H. Daicoviciu, au prezentat comunicări: V. Vasiliev, *Considerații preliminare asupra așezării fortificate hallstattiene de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud;* I. Glodariu: *Observații privind construcțiile cu ziduri din Munții Orăștiei;* I. Piso, *În legătură cu IDR III/1, 136, 142, 149;* M. Bărbulescu, *Epigrafe inedite de la Potaissa* (în colaborare) și *Potaissa după mijlocul sec. III;* N. Gudea, *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad;* D. Protase, *Considerații privind sinteza etno-culturală dacoromană în formarea poporului român;* A. Andea, *Ioan Budai-Deleanu și filozofia kantiană;* M. Porumb, *Două ctitorii românești din sec. XV: Biserica Sf. Gheorghe și Mănăstirea Lupșa;* N. Sabău, *Mathias Veress restaurator?* L. Botezan, *Mișcări revoluționare din primăvara anului 1848 în Cluj și împrejurimi;* N. Bocșan, *Atitudinea Belgiei față de independența României;* I. Winkler, *Utilizarea matricei de incidență în studiile arheologice.*

*

În cadrul sesiunii științifice: „2050 de ani de la primul stat centralizat", sesiune organizată în mai 1979 de către Muzeul Banatului, cer-

cet. șt. principal Egyed Acațiu a prezentat comunicarea: *Caracterul socialismului agrar în Banat la sfîrșitul secolului al XIX-lea.*

În cadrul sesiunii științifice organizate de Muzeul județean Arad în mai 1979 au prezentat comunicări: cercet. șt. pr. dr. Mircea Rusu, *Cetățile Aradului;* cercet. șt. pr. dr. Liviu Botezan, *Aradul, centru al noului activism în anii 1898—1899.*

*

În cadrul sesiunii științifice Zilele Institutului, ediția a VII, desfășurată în 11—12 iunie, după un amplu cuvînt de deschidere rostit de către acad. prof. Ștefan Pascu, au fost prezentate următoarele comunicări: I. I. Russu, *Moștenirea traco-dacică în limba română;* I. Winkler — M. Blăjan, *Așezarea dacică și daco-romană de la Copșa Mică;* D. Ursuțiu — M. Bărbulescu, *Cîteva detalii topometrice privind castrul roman de la Turda;* Alexandru Neamțu, *Principii de arheografie în activitatea lui N. Iorga;* P. Iambor — St. Matei, *Așezări rurale fortificate în Transilvania sec. X—XIV;* Adrian Andrei Rusu, *Rolul castelanului Desideriu de Elephanth în politica transilvăneană a lui Carol Robert;* Paul Gyulai, *Observații critice asupra apartenenței pocalului cu capac a lui Matei Corvinul;* Sabin Belu, *Cîteva date despre așezările românești din Țara Crișurilor în evul mediu;* Marius Porumb, *Contribuții privind pictura românească din Transilvania în sec. XV;* Marionela Wolf, *Un umanist raguzan despre români;* Konrad Gündisch, *Istoriografia barocă la sașii din Transilvania;* Volker Wollmann, *Tehnica mineritului în Banat la mijlocul sec. XVIII. Noi contribuții documentare;* Josef Wolf, *Problematica românească în unele periodice central-europene din a doua jumătate a sec. XVIII;* Aurel Răduțiu, *Urbariul Mariei Terezia din 1767. Textele românești;* Ladislau Gyémánt, *O încercare de reluare a Supplexului la 1837;* Hilde Mureșan, *Încercări de colaborare între români și sași în primăvara anului 1848;* Liviu Botezan, *Antecedentele programului revoluționar adoptat de cea de-a doua Adunare Națională de la Blaj;* Dumitru Suciu, *Cîteva considerații privind geneza dualismului austro-ungar;* Nicolae Bocșan, *Noi contribuții privind recunoașterea independenței României pe plan internațional;* Stelian Mîndruț, *Aspecte din activitatea lui T. Păcățianu pînă la procesul Cărții de aur;* Vasile Șchiopu, *Poziția Partidului Socialist din România în primele luni ale anului 1919 în problema națională;* Gheorghe Iancu, *Cîteva considerații cu privire la formarea universității în limba română la Cluj;* Ioan Nistor, *Instituțiile administrativ-teritoriale cu profil regional în perioada interbelică;* Vasile Pușcaș, *Lucrețiu Pătrășcanu și polemica istoriografică din România interbelică privind revoluția de la 1848;* Ludovic Báthory, *Societățile carbonifere în viața politică a României între anii 1919—1929.*

*

La Sesiunea jubiliară „23 August — piatră de hotar în istoria României" dedicată celei de a 35 aniversări a Revoluției de eliberare națională și socială de la 23 August 1944 (sesiune ținută în 16 august 1979)

au prezentat comunicări: Prof. dr. I. Kovács, *Solidaritatea dintre toate forțele progresiste și democratice în înfăptuirea recoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă;* N. Bocșan, *Concepția P.C.R. despre rolul insurecției în lupta revoluționară* (în colaborare); C. Mureșan, *Concepția și acțiuni ale P.C.R. în problemele internaționale ale lumii contemporane.*

*

La Sesiunea științifică a cadrelor didactice, cercetătorilor și studenților din Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca dedicată împlinirii a 60 de ani de la întemeierea universității românești din Cluj-Napoca (26—27 octombrie 1979), după comunicarea acad. Ștefan Pascu, referitoare la *Întemeierea Universității românești din Cluj,* au prezentat comunicări: Kovács I., *Despre mișcarea antifascistă a studenților clujeni în perioada interbelică;* D. Protase, *Considerații privind sinteza etnoculturală daco-romană;* L. Gyémánt, *Un proiect din 1820 al societății negustorilor români din Brașov;* L. Maior, *Aspecte ale luptei politico-naționale a românilor transilvăneni la sfîrșitul sec. al XIX-lea;* N. Bocșan, *Presa belgiană despre Războiul de independență a României;* C. Mureșan, *Modernizarea societății românești în sec. al XIX-lea;* V. Pușcaș, *Ecoul internațional al întemeierii Universității românești din Cluj;* I. A. Pop, *Structura învățămîntului istoriei la Universitatea din Cluj în perioada interbelică;* V. Blage, *Predarea bizantinologiei la Universitatea din Cluj în perioada interbelică;* N. Edroiu, *Predarea științelor auxiliare ale istoriei la Universitatea din Cluj în perioada interbelică;* I. Cicală, *23 August 1944 — piatră de hotar în lupta poporului român pentru independență și suveranitate;* V. Vesa, *Implicațiile pe plan internațional ale actului revoluționar de la 23 August 1944;* M. Știrban, *România socialistă între Congresele al XI-lea și al XII-lea ale P.C.R.*

*

La Sesiunea de comunicări științifice prilejuită de împlinirea unui deceniu de la întemeierea Institutului de învățămînt superior din Sibiu, care a avut loc la Sibiu în 26—27 octombrie 1979, acad. Ștefan Pascu a prezentat comunicarea: *Înființarea Universității românești din Cluj și rolul ei în dezvoltarea științei și culturii din România,* la secția de istorie fiind făcute, între altele, comunicările: *Aspecte ale activității Comitetului Național din Sibiu de la 1848* de L. Maior; *Contribuții privind atitudinea parlamentului României față de mișcarea românilor transilvăneni la începutul sec. XX* de A. Bunea; *Școala istorică clujeană în cadrul istoriografiei române interbelice* de Pompiliu Teodor; *Contribuții blăjene la dezvoltarea învățămîntului românesc în secolele XIX și XX* de Marcel Știrban; *Tratatul de la Locarno și opinia publică românească* de V. Vesa.

*

La Sesiunea științifică dedicată celui de al XII-lea Congres al P.C.R., desfășurată la Cluj-Napoca în 13 noiembrie 1979 au prezentat comunicări acad. Ștefan Pascu despre *Perspectivele cercetării istoriei în lumina Programului-Directivă de cercetare științifică;* prof. dr. Kovács Iosif cu privire la *Directivele Congresului al XII-lea și însemnătatea lor istorică pentru înflorirea națiunii socialiste în România;* N. Edroiu despre *Coordonatele dezvoltării învățământului în perspectiva documentelor Congresului al XII-lea al P.C.R.*

La sesiunea științifică organizată de Muzeul Județean Hunedoara de la Deva în 18—19 noiembrie au prezentat comunicări: I. I. Russu, *Moștenirea dacică în limba română;* V. Wollmann, *Stadiul elaborării culegerii de inscripții Inscriptiones Daciae Romanae,* vol. III/2—3 (teritoriul județului Hunedoara).

*

La Sesiunea științifică pe tema „Contribuția Arhivelor Statului din Cluj-Napoca la dezvoltarea cercetării istorice românești" ținută în cadrul „Săptămînii internaționale a arhivelor" (Cluj-Napoca, 27 noiembrie 1979) au prezentat comunicări: acad. Ștefan Pascu, *Arhivele și istoria;* Pompiliu Teodor, *Repere ale cercetării iluminismului românesc;* N. Edroiu, *Mișcarea arhivistică în țara noastră după 1918;* V. Vesa, *Corelarea surselor arhivistice naționale cu cele din străinătate în elaborarea lucrărilor de istorie;* L. Botezan, *Documente privind problema agrară în Transilvania în secolul al XIX-lea;* L. Maior, *Documentele Revoluției de la 1848—1849 din Transilvania. Considerații asupra lor;* M. Știrban, *Arhivele Statului din Cluj-Napoca în spiritul cercetării istorice contemporane a României. Fonduri, teme, probleme.*

*

La Sesiunea științifică din cadrul „Zilelor Bibliotecii academice clujene" (29 nov. — 1 dec. 1979), acad. Ștefan Pascu a prezentat comunicarea intitulată: *Universitatea din Cluj și preocupările de biblioteconomie și bibliologie.*

*

La sesiunea Muzeului Unirii Alba-Iulia, din 1—2 decembrie 1979, au fost prezentate, de la Institut și Catedră, următoarele comunicări: acad. Ștefan Pascu, *Importanța și semnificația Unirii Transilvaniei cu România în istoria poporului român;* prof. univ. dr. Hadrian Daicoviciu, *2050 ani de la crearea statului dac independent și centralizat;* dr. doc. Ion I. Russu, *Despre romanizarea Daciei;* I. H. Crișan, *Mormîntul princiar dacic de la Cugir;* V. Vasiliev, *Așezarea fortificată hallstattiană de la Ciceu-Corabia;* M. Bărbulescu, *Cu privire la teritoriul legiunii a V-a Macedonica în Dacia;* V. Wollmann, *Despre paza militară a zonei aurifere din Munții Apuseni în epoca romană;* N. Sabău, *Pictura murală a bisericii ortodoxe din Rădești, jud. Alba;* S. Retegan, *Aspecte ale co-*

munității sătești din Transilvania la mijlocul sec. al XIX-lea; N. Gudea, *Ceramica decorată de la Porolissum;* D. Isac, *Considerații asupra ceramicii terra sigillata locale din Dacia;* I. Piso, *Marcus Statius Priscus;* D. Protase, *Porolissum în etnogeneza popoarelor romanice;* V. Șchiopu, *Poziția Partidului Socialist din România în primele luni ale anului 1919 în problema națională.*

*

La Primul Simpozion Național de Tracologie, cu tema Originea și delimitarea marelui grup etno-cultural tracic, care a avut loc la București în data de 8 decembrie, membrii institutului s-au prezentat cu următoarele comunicări: I. I. Russu, *Caracterul limbii traco-dacice;* V. Vasiliev, *Așezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Ciceu-Corabia.*

*

Cercet. șt. pr. dr. I. H. Crișan a participat la sesiunile muzeelor Slobozia (24—25 noiembrie), Tîrgu-Jiu (26 noiembrie), Botoșani (15 decembrie), precum și la sesiunea științifică „Zilele arhivelor" (București 30 noiembrie), prezentînd următoarele comunicări: *Contribuții recente la istoria dacilor în perioada lui Burebista; Burebista pe coordonatele istoriei românești; 2050 ani de la crearea statului dac centralizat și independent condus de Burebista; Civilizația dacică în epoca lui Burebista.*

*

PARTICIPĂRI ÎN STRĂINĂTATE

Conf. dr. Vasile Vesa s-a aflat în continuare în perioada 1 ianuarie — 17 iunie 1979 în S.U.A., unde a deținut pentru anul universitar 1978/1979 lectoratul de istorie și civilizația românească la Universitatea Wayne din Detroit, prezentînd mai multe expuneri la diferite manifestări științifice pe teme din istoria României.

*

Lect. dr. Mircea Țoca s-a aflat în continuare în perioada 1 ianuarie — 17 iunie 1979 în S.U.A., unde a deținut pentru anul universitar 1978/1979 cursul de istoria artei românești și bizantine la Universitatea din Los Angeles, și a ținut cîteva conferințe despre istoria artei românești.

*

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu a efectuat la sfîrșitul lunii aprilie 1979 o călătorie în Belgia, iar în iunie în Luxemburg, cu care prilej a ținut o serie de conferințe despre istoria și civilizația poporului român și în calitate de comisar al unei expoziții arheologice.

*

Acad. Ștefan Pascu a condus delegația de istorici români care în iunie 1979 a participat la lucrările Comisiei mixte de istorie româno-maghiară. Din delegația română au mai făcut parte prof. dr. Camil Mureșanu și dr. Egyed Acațiu. Lucrările comisiei, care au avut loc la Budapesta, au fost axate pe problematica *Revoluției din 1848 în spațiul carpato-danubian.*

*

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu a efectuat o călătorie de documentare în Elveția la sfîrșitul lunii mai și începutul lunii iunie 1979, cu care prilej a ținut conferințe de istorie și civilizația poporului român la Universitatea din Friburg și la Fundația Hard.

*

Acad. Ștefan Pascu a condus delegația de istorici români la cel de al IV-lea Congres de studii sud-est europene desfășurat la Ankara între 13—18 august 1979.

A prezentat un raport cu privire la „Fluctuația demografică și problemele forței de muncă în sud-estul Europei în sec. XV—XIX", avînd mai multe intervenții la secțiile de istorie veche și medie.

*

Acad. Ștefan Pascu a participat la reuniunea Biroului internațional de științe istorice care a avut loc la Lausanne (Elveția) între 26 august — 2 septembrie 1979. Cu acest prilej au fost discutate probleme privind pregătirea, programul, organizarea și desfășurarea celui de al XV-lea Congres internațional de științe istorice care va avea loc în august 1980 la București.

*

În decursul lunii septembrie 1979 cercetătorul șt. Nicolae Gudea a participat la lucrările celui de al XII-lea Congres internaținal pentru studiul frontierelor romane, care a avut loc la Stirling, Scoția, prezentînd comunicarea: *Cercetări recente pe limesul Daciei romane.*

*

Lect. dr. Mircea Țoca a plecat la începutul lunii septembrie 1979 din nou în S.U.A., pentru a propune și în anul universitar 1979/1980 cursuri de istoria artei românești și bizantine la Universitatea din Los Angeles.

*

Între 9—12 octombrie 1979, cercet. șt. pr. dr. Mircea Rusu a participat la a V-a conferință a directorilor institutelor de arheologie din țările socialiste europene, membre ale C.A.E.R. și din R.S.F. Jugoslavia, care a avut loc la Budapesta, prezentînd, în colaborare cu Mircea Pe-

trescu-Dîmbovița și Radu Popa, o comunicare privind rezultatele cele mai importante obținute de institute și colectivele de arheologie din București, Cluj-Napoca și Iași în anii 1978—1979 și planurile lor de perspectivă pînă în 1983.

*

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu a participat, în calitate de comisar general, în cursul lunii decembrie 1979 la organizarea și deschiderea la Roma a expoziției „Civilizația daco-geților în perioada clasică". Cu acest prilej, a ținut în capitala Italiei două conferințe despre civilizația dacilor în perioada statului dac, la Accademia di Romania și la Superintendența antichităților din Roma.

CĂLĂTORII DE DOCUMENTARE ÎN STRĂINĂTATE

În perioada 17 iunie — 1 iulie 1979 cercetătorii științifici Viorica Pervain și Konrad Gündisch au efectuat o călătorie de documentare în R.P.U., în vederea depistării de documente pentru volumele colecției *Documenta Romaniae Historica.* Series C., Transilvania.

*

Prof. dr. Bodor Andrei a efectuat o călătorie de studii și documentare în Anglia în perioada 10 iulie — 11 august 1979. A făcut cercetări de istorie veche universală în Britisch Library, Biblioteca Universității Cambridge și Biblioteca Bodleiană din Oxford. A studiat unele probleme legate de istoria Orientului antic și Roma antică și a purtat discuții cu specialiști britanici în istoria antică.

*

În perioada 15—31 octombrie cercetătorii Károlyi Dionisie și Suciu Dumitru au efectuat o călătorie de documentare în R.P.U., făcînd investigații la Arhivele Statului Budapesta în vederea depistării de documente privind revoluția din 1848 și problema națională a românilor din Transilvania în perioada de început a dualismului.

*

În perioada 20 octombrie — 9 noiembrie 1979, cercet. șt. principal Gheorghe Hristodol a efectuat o călătorie de documentare în U.R.S.S., studiind în Bibliotecile din Moscova probleme legate de istoria contemporană.

*

În perioada 26 noiembrie — 18 decembrie cercet. șt. pr. Ioan Glodariu a efectuat o călătorie de documentare în U.R.S.S., făcînd cercetări privind civilizația dacică la Muzeele din Leningrad, Minsk și Kiev. În

decursul acestei călătorii a prezentat la Muzeul Ermitaj comunicarea: *Civilizația dacică la apogeul dezvoltării sale,* iar la Institutul de istorie și arheologie din Minsk comunicarea: *Cultura materială a dacilor în epoca statului.*

*

Cercet. șt. Gheorghe Iancu, a efectuat în perioada 26 noiembrie — 21 decembrie, o călătorie de documentare în R.D.G., studiind în arhivele și bibliotecile din Berlin, Potsdam, Dresden și Leipzig legăturile dintre mișcarea muncitorească din România și mișcarea muncitorească din Germania în perioada 1919—1933.

SUSȚINERI DE TEZE DE DOCTORAT

În cursul anului 1979 la Facultatea de istorie-filozofie și Institutul de istorie și arheologie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca au fost susținute următoarele teze de doctorat în istorie:

*

În 13 ianuarie 1979 tov. Aurora Dolga, teza intitulată *Regimentele de graniță bănățene,* în fața comisiei: Prof. dr. Camil Mureșan, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, cond. șt., prof. dr. Iosif Kovács, prof. dr. Pompiliu Teodor, conf. dr. Aurel Țintă, acordîndu-i-se în unanimitate titlul de *doctor în istorie.*

*

În 3 februarie 1979, tov. Gheorghe Iancu, teza *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent Român, 1918—1920,* în fața comisiei: acad. prof. dr. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. Bujor Surdu, cond. șt., prof. dr. Kovács Iosif, cerc. șt. dr. Gheorghe Unc, conf. dr. Ioan Grecu, care i-a acordat în unanimitate titlul de *doctor în istorie.*

*

În 3 martie 1979 tov. Anton Moisin, teza intitulată *Istoria exploatărilor petrolifere din jud. Prahova între anii 1918—1944,* comisia alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. Bujor Surdu, cond. șt., prof. dr. Iosif Kovács, prof. dr. Hăgan Trofin și cerc. șt. pr. dr. Ion Iacoș, acordîndu-i în unanimitate titlul de *doctor în istorie.*

*

În 14 aprilie 1979 tov. Liviu Borcea, teza intitulată *„Cronica de jale" a lui Ioan Szalárdi,* comisia de susținere formată din prof. dr. George Tomuța, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, cond. șt., prof. dr. Pompiliu Teodor, cerc. șt. pr. dr. Ludovic Demény, conf. dr. Nicolae Edroiu, acordîndu-i în unanimitate titlul de *doctor în istorie.*

*

În 7 iulie 1979 tov. Ioan Némethi, teza intitulată *Nord-vestul României de la Hallstattul tîrziu pînă la Lattenul mijlociu*, comisia formată din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, cond. șt. prof. dr. Hadrian Daicoviciu, cerc. șt. dr. Vlad Zirra, cerc. șt. pr. dr. I. H. Crișan, acordîndu-i în unanimitate titlul de *doctor în istorie*.

*

În ziua de 14 iulie 1979 tov. Nicolae Chidioșan teza intitulată *Cultura Wittenberg la vest de Munții Apuseni*, comisia formată din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, cond. șt., prof. dr. Hadrian Daicoviciu, cerc. șt. pr. dr. Sebastian Morincz, cerc. șt. pr. dr. Mircea Rusu, acordîndu-i în unanimitate titlul de *doctor în istorie*.

*

În ziua de 22 septembrie 1979 tov. Gheorghe Lazarovici a susținut teza de doctorat intitulată *Epoca neolitică în Banat*, comisia alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, cond. șt., prof. dr. Hadrian Daicoviciu, cerc. șt. pr. dr. Eugen Comșa, cerc. șt. pr. dr. Mircea Rusu, hotărînd în unanimitate acordarea titlului de *doctor în istorie*.

*

În 3 noiembrie 1979 tov. Grigore Ploieșteanu teza intitulată *Paul Vasici — viața și opera*, comisia de susținere formată din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof .dr. Bujor Surdu, cond. șt., prof. dr. Kovács Iosif, prof. dr. Dinu Giurescu, cerc. șt. dr. Simion Retegan, acordîndu-i în unanimitate titlul de *doctor în istorie*.

*

În ziua de 5 noiembrie 1979 tov. Ioan Mitrea a susținut teza intitulată *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în sec. VI—IX*, comisia alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, cond. șt., prof. dr. doc. Mircea Petrescu-Dîmbovița, cerc. șt. dr. Dan Gh. Teodor, cerc. șt. dr. Ștefan Olteanu, hotărînd în unanimitate acordarea titlului de *doctor în istorie*.

*

În 5 noiembrie 1979 tov. Florea Costea a susținut teza de doctorat intitulată *Cultura materială a dacilor din bazinul Oltului transilvan în perioada Lattène și în timpul stăpînirii romane*, comisia alcătuită din prof. dr. Camil Mureșan, președinte, prof. dr. doc. Nicolae Lascu, cond. șt., prof. dr. doc. Mircea Petrescu-Dîmbovița, prof. dr. Hadrian Daicoviciu, cerc. șt. dr. Ion Glodariu, acordîndu-i în unanimitate titlul de *doctor în istorie*.

NICOLAE EDROIU — SIMION RETEGAN

TEODOR A. NAUM
(1891—1980)

În ziua de 19 martie a.c. a încetat din viață Teodor A. Naum, profesor consultant la Universitatea clujeană. Originar din Iași, fiu al profesorului Anton Naum, poet din cercul „Junimii" și membru al Academiei Române, a urmat școala secundară în orașul natal, unde i-a fost profesor de limba latină Vasile Bogrea, care a exercitat o influență decisivă asupra tînărului discipol, îndrumîndu-i pașii și cultivîndu-i pasiunea pentru studiul limbilor și literaturilor clasice, greacă și latină.

După absolvirea liceului a urmat secția de filologie clasică la Universitatea din Iași. Încă de pe băncile facultății s-a afirmat ca traducător din autorii clasici (Teocrit și Anacreon) și ca apologet al clasicismului, publicînd cîteva articole privitoare la utilitatea studiilor clasice și la influența lor binefăcătoare asupra culturii românești.

Crearea Universității Daciei Superioare la Cluj, în toamna anului 1919, reprezintă o etapă importantă pentru cariera și activitatea lui Teodor Naum. Atunci fostul său profesor de limba latină din anii studiilor liceali, Vasile Bogrea, numit titular al Catedrei de limba și literatura latină a Facultății de litere clujene, a sugerat fostului discipol elaborarea unei teze pentru obținerea titlului științific de doctor. În felul acesta, Teodor Naum a devenit, în decembrie 1924, primul doctor în filologia clasică al noii Universități, deschizîndu-i drumul spre învățămîntul superior.

Într-adevăr, în toamna anului 1926, după încetarea din viață a lui Vasile Bogrea, Teodor Naum a fost numit profesor la Catedra rămasă vacantă. De atunci a funcționat neîntrerupt, pînă la sfîrșitul anului școlar 1950—1951, cînd, potrivit, dispozițiilor legii învățămîntului, atunci în vigoare, a fost desființată secția de filologie clasică.

Timp de 25 de ani, prof. Teodor Naum a ținut cursuri de limbă și literatură latină la Facultatea de litere și filozofie. Dacă interpretările de texte se caracterizau printr-o exegeză aprofundată, cursurile de literatură străluceau prin forma literară aleasă, care fermeca pe ascultători, mulți dintre ei de la alte secții. Erau îndeosebi savurate textele pe care le cita profesorul din poeții latini, în traducere proprie și în versuri, operă a unui poet de talent.

Paralel cu activitatea de învățămînt, profesorul Naum a desfășurat o bogată și rodnică activitate de traducător. Convins de importanța operelor de seamă ale antichității clasice pentru cultura noastră, a îmbogățit literatura română cu numeroase traduceri din autorii greci și latini (Teocrit, Anacreon, Vergiliu, Horațiu, Marțial, Juvenal, Catul, Ovidiu, Lucrețiu ș.a.

Ținînd seamă de caracterul publicației de față, nu e inutil să mă opresc ceva mai mult asupra traducerii *Germaniei* lui Tacitus, care a

apărut mai întîi în 1943 în două ediții succesive, apoi, datorită primirii favorabile, entuziaste, din partea cititorilor, a mai apărut în trei ediții, una în 1957, a doua în anul următor, iar a treia în 1963. În categoria acelorași preocupări se înscrie și traducerea în românește a istoricului *Supplex Libellus Valachorum* (1967) și a *Memoriului clerului unit din 1791* (1968).

Talentul de traducător al unor texte latinești din perioada de trecere de la evul mediu la epoca modernă îl recomandau pe prof. Th. Naum ca pe unul din cei mai competenți latiniști medieviști. Și într-adevăr mulți ani prof. T. Naum a fost unul din cei mai de seamă membri ai colectivului de editori ai documentelor medievale transilvănene. Sute de documente ce îmbogățesc seria C. Transilvania a colecției *Documente privind istoria României* (1075—1350) și a colecției *Documenta Romaniae Historica* se datoresc traducerii sau reviziei prof. T. Naum. Sute de termeni cuprinși în Glosarul medieval al Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca au fost explicați prin erudiția prof. T. Naum. Este, de aceea, îndreptățită medievistica românească a-l socoti unul din cei mai valoroși învățați ai săi și de aceea a-l cinsti, împreună cu clasicii, ca pe unul din cei mai de seamă tălmăcitori în românește a textelor — vechi și medievale —, literare și istorice.

N. L.

KÁLMÁN KERESZTES
(1887—1980)

S-a născut la Luduș (jud. Mureș) în 7. XII. 1887 într-o familie cu mulți copii. A urmat cursurile școlii primare în localitate, iar cursurile secundare la Aiud și Odorheiul Secuiesc. A rămas la 11 ani orfan de tată. După absolvirea școlii secundare a fost admis la Academia de Arte Frumoase din Budapesta, pe care a absolvit-o în anul 1909. După terminarea studiilor a lucrat un an în ateliere de sculptură din Budapesta, apoi între 1910—1915 a ocupat postul de conducător tehnic la Fabrica de materiale din argint din Budapesta; între 1915—1919; între 1919—1929 a activat ca artist liber la Budapesta și respectiv la Cluj. Din anul 1929 a fost angajat ca desenator tehnic, la Universitatea „Ferdinand I" din Cluj, rămînînd angajat la această universitate pînă în anul 1948 cînd a fost pensionat. În anul 1953 a fost reangajat ca desenator la Institutul de Istorie al Academiei R.S.R. — sectorul de istorie veche și arheologie — unde a ocupat succesiv funcțiile de desenator, proiectant și desenator principal pînă în anul 1963 cînd a fost pensionat definitiv.

Încă din anul 1926 a început să deseneze, mai întîi ocazional iar apoi sistematic pentru Muzeul de Arheologie al Universității, devenind mereu mai util cercetării arheologice. Munca din această primă perioadă s-a materializat cu cartea publicată de Roska Marton sub titlul „Manual de preistorie". Ulterior va executa pentru același autor ilustrația la două cărți importante: „Repertoriul arheologic al Transilvaniei" și „colecția Torma Zsofia". Timp de aproape patru decenii toate desenele publicate de arheologii clujeni apărute în *Anuarul Institutului de Studii Clasice, Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, secția pentru Transilvania, *Közlemények, Studii și Cercetări de Istorie Veche, Materiale și Cercetări arheologice* (seria pînă în 1962) au fost executate de K. Keresztes. O serie de monografii importante ca „Cetatea dacică de la Piatra Roșie" (C. Daicoviciu), „Castrul roman de la Buciumi" (E. Chirilă — N. Gudea, — V. Lucăcel — C. Pop), „Gornea — preistorie" (Gh. Lazarovici), „Gornea — așezări romane și romane tîrzii" (N. Gudea) „Așezarea de la Morești" (K. Horedt) au fost în întregime sau în majoritate ilustrate de dînsul.

El executa desene în tuș și creion cu o precizie rară, artistic, păstrînd tendința de a reda prin desen diferențele între diferitele materiale din care erau alcătuite obiectele. Lucra rapid, era punctual și foarte conștiincios. Stăpînea mai multe variante ale desenului. A desenat încă mult timp și după pensionarea din 1963, pînă cînd nu a mai putut ține în mînă penița.

A fost o fire modestă, extrem de sensibilă, de o corectitudine exemplară. A plecat dintre noi în liniște, așa cum a trăit, în primăvara timpurie a anului 1980.

Amintirea lui rămîne prin munca sa tipărită, iar exemplul lui este vrednic de luare aminte.

N. G.

Întreprinderea Poligrafică Cluj, Municipiul Cluj-Napoca cd. nr. 3041/1980.

La revue ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA parraît une fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à ILEXIM, Bucureşti, P. O. Box — 136 — 137 — Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger.

En Roumanie, vous pouvez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

40570

Lei 40